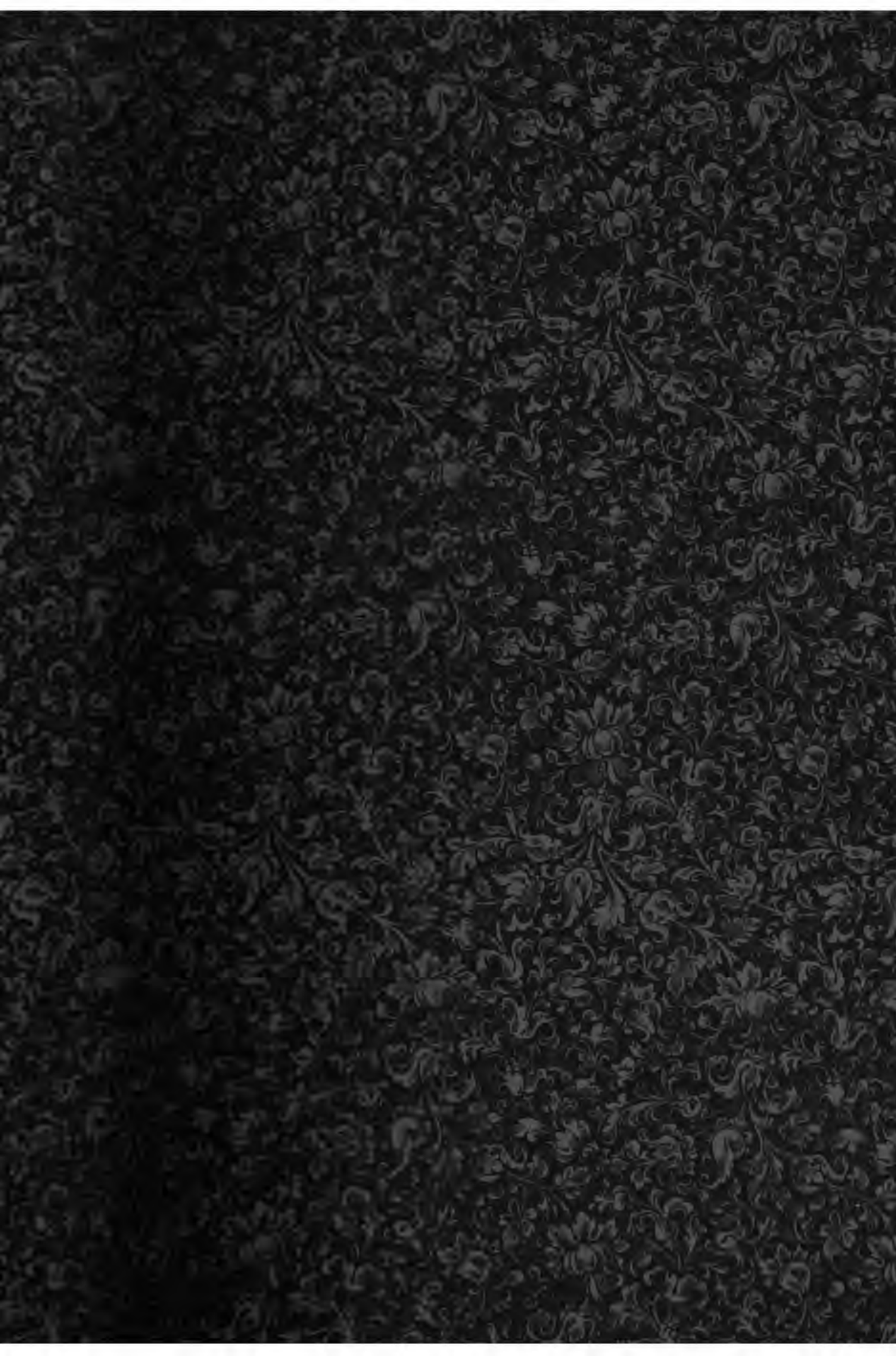

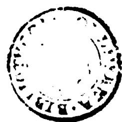

RES NON VERBA

Thomas B. Willson

Shooters Hill -

L. Bergen Oct. 1900 - Bound at Spezia Feb. 1901

Joh Nordhagen lith J E Iri

Veritas et pietas.

Th Steens Forlag

STORIE.

Th. Steens Forlag

DE NORDISKE KIRKERS HISTORIE.

DE NORDISKE KIRKERS HISTORIE

AF

DR. R. TØNDER NISSEN
PROFESSOR VED KRISTIANIA UNIVERSITET

EFTER FORFATTERENS DØD UDGIVET

VED

TH. G. B. ODLAND
INSPEKTØR VED AARS OG VOSS'S LATIN- OG REALSKOLE

KRISTIANIA
TH. STEENS FORLAGS-EXPEDITION
1884

DET STEENSKE BOGTRYKKERI.

Det theologiske Fakultets Seniorer,

Professorerne

Dr. theol. et phil. Carl Paul Caspari

og

Dr. theol. Gisle Johnson,

i hvem Forfatteren havde mangeaarige Medarbeidere,
og i hvem han fandt trofaste og ædle Hjertevenner,

i Høiagtelse og Taknemmelighed

tilegnet

af

Udgiveren.

FORORD.

Allerede medens afdøde Statsraad *Nissen* var Professor ved Universitetet, gik der Rygter om, at man kunde gjøre sig Haab om hans kirkehistoriske Forelæsningers Udgivelse i Trykken. Om han selv har tænkt derpaa, kan dog ikke med Sikkerhed vides; i hvert Fald forelaa der ved hans Død ikke noget Manuskript i den Stand, at man deraf kunde slutte sig til, at han havde havt Tanke paa i den nærmeste Fremtid selv at offentliggjøre sine Forelæsninger. Naar man alligevel har besluttet sig til at udgive en Del af disse, har dette sin Grund dels i de fra forskjellige Kanter fremkomne Anmodninger i den Retning, dels i Ønsket om at nyttiggjøre den i saa høi Grad afholdte Universitetslærers efterladte Manuskripter. Ved at undersøge disse viste det sig, at det Parti, som var udførligst udarbeidet, var Forelæsningerne over den almindelige Kirkehistorie efter Reformationen; mindst udarbeidet var Forelæsningerne over Oldtidens og — skjønt ikke i samme Grad — over Nordens Kirkehistorie. Man tog derfor under Overveielse, om det ikke skulde være rettest, til Udgivelse i Trykken at vælge hans Forelæsninger over den almindelige Kirkehistorie efter Reformationen; men da dette vilde blive et temmelig kostbart Verk paa to tykke Bind og desuden ikke udgjøre et fuldstændigt afsluttet Hele, nærede man Frygt for, at et saa kostbart og paa samme Tid ufuldstændigt Verk ikke vilde kunne gjøre Regning paa den fornødne Tilslutning fra Publikums Side. Anderledes stillede det sig med Udgivelsen af en samlet og forholdsvis kortfattet Fremstilling af de tre nordiske Kirkers Historie. Her var der aabenbart en Trang tilstede — nærværende Verk er det første Forsøg

paa en saadan Fremstilling — og hvad der saaledes vilde leveres, vilde blive et afrundet og fuldstændigt Hele. Man besluttede da at forsøge dette trods de større Vanskeligheder, som paa Grund af en Del af Manuskriptets Beskaffenhed vilde være forbundne dermed.

Af hvad ovenfor er oplyst, vil det formentlig fremgaa, at min Stilling som Udgiver af min tidligere Lærers efterladte Arbeide vistnok paabød mig at vise dette den Pietet, som laa i Sagens Natur, men at jeg paa den anden Side, hvor det paakrævedes, maatte have Adgang til at benytte Manuskriptet med nogen Grad af Frihed. Som min Opgave maatte jeg stille det, at give, hvad Forfatteren selv havde givet paa sine Forelæsninger; jeg har derfor søgt paa de Steder, hvor Manuskriptet ikke forelaa saa udarbeidet, at det uden videre kunde trykkes, at rekonstruere, hvad der var bleven foredraget, efter forskjellige Forelæsningshefter, som velvillig er bleven mig overladte af nogle af *Nissens* Tilhørere, og under denne Rekonstruktion at benytte de Udtryk og Vendinger, som *Nissen* selv havde brugt i sit mundtlige Foredrag. Dog er der flere Steder, hvor jeg har troet at burde føre Bearbeidelsen noget ud over, hvad Forelæsningshefterne gav Anvisning paa, dels hvor der aabenbart var en Lakune (som f. Ex. de norske Klostre Side 145—148), dels hvor vistnok Manuskriptet gav Antydninger, men Forelæsningshefterne lidet eller intet meddelte (som f. Ex. Side 39—40, 123 ff., 262 ff.), dels hvor Fremstillingen syntes mig at være vel knap og schematisk (som f. Ex. Side 53 ff., 312 ff., 423 ff.). Der gives ogsaa Partier, som paa Grund af nyere Undersøgelser maatte delvis omarbeides (som f. Ex. Side 49 ff., 87 ff., 161 ff., 391 ff.); hertil kommer talrige smaa Ændringer eller Tilføielser, som syntes mig nødvendige. Under alt dette maatte jeg dog stadig bestræbe mig for saavidt mulig at gaa ind i Forfatterens Aand og Fremstillingsmaade og at afpasse de foretagne Bearbeidelser efter hele Verkets Plan. Af Forfatterens Forelæsninger over den almindelige Kirkehistorie har jeg tilladt mig at medtage de «Indledninger», som findes Side 323—327, 343—346 og 379—385. Inddelingerne i Afsnit og Paragrafer er selvfølgelig af *Nissen* selv. Som det vil sees, har han i sin Inddeling af den efterreformatoriske Tid ikke afveget fra den almindelig brugte kronologiske Afgrænsning af Tidsrummene. Men skjønt der for den nordiske Kirkehistories Vedkommende nok kunde

være Grund til at sætte enkelte Tidsrums Begyndelse noget senere, da de fra Udlandet kommende Aandsstrømninger ikke strax og umiddelbart gav hele Tidsalderen sit Præg, vil det dog vistnok indrømmes, at den af Forfatteren benyttede kronologiske Inddeling ikke i nogen Henseende har bidraget til, at der i Forfatterens Fremstilling er faldt nogen skjæv Belysning over Personer, Forhold eller Tidsrum. Det bør udtrykkelig bemerkes, at Fremstillingen af Ansgars Liv er givet i den Form, Forfatteren selv i et populært Foredrag har benyttet («Gammelt og Nyt» II. 1866 Side 69 ff.). Endelig vil jeg ikke undlade at bede erindret, at Forfatteren under Udarbeidelsen af sine Forelæsninger over Nordens Kirkehistorie ene og alene synes at have havt de theologiske Studerendes praktiske Behov for Øie. En naturlig Følge heraf er det, at han for Størstedelen bygger paa de Forskninger, tidligere Bearbeidere af Nordens Kirkehistorie har anstillet, som *R. Keyser*, *P. A. Munch*, *L. L. Daae*, *L. A. Anjou*, *C. A. Cornelius*, *L. Helveg* m. fl., og at nærværende Verk saaledes ikke i nogen særlig Grad gjør Fordring paa at levere et selvstændigt eller originalt videnskabeligt Bidrag til den nordiske Kirkehistorie; hvad Forfatteren vilde give de theologiske Studerende, var en Oversigt over de nordiske Kirkers Historie i Overensstemmelse med de Resultater, den kirkehistoriske Forskning indtil hans Tid havde vundet.

Til Slutning være det mig tilladt at udtale min varmeste Tak til D'Hrr. Professor Dr. *Gustav Storm*, hvem jeg skylder mange af de nye Ting, som findes i Verkets første Hoveddel, Pastor Dr. *A. Chr. Bang*, Universitetsunderbibliothekar *A. Kjær* og Assistent ved Rigsarkivet *O. A. Øverland* for den Velvilje, hvormed de paa forskjellige Maader har bistaaet mig under Udgivelsen af dette Verk.

Th. G. B. Odland.

INDHOLD.

De nordiske Kirkers Historie indtil Reformationen.

De nordiske Kirkers Historie efter Reformationen.

De nordiske Kirkers Historie indtil Reformationen.

De nordiske Kirkers Historie indtil Reformationen.

Förste Afsnit.

Kristendommens Indførelse i de nordiske Lande.

Det var gjennem Vikingetogene, de gamle Nordboere (Nordmænd, Svear, Gøter og Daner) først kom i Berørelse med Kristendommen. De Lande, som Nordens Vikinger hjemsøgte, Skotland, Irland, England, Frankrige, var forlængst kristnede. Og om end det kristelige Fredsbudskab i Almindelighed ikke syntes at tiltale de vilde Vikinger, saa var det dog rimeligt, at Kirkernes og Gudstjenesternes Pragt maatte gjøre et stærkt Indtryk paa de raa Gemytter. Høvdinger og Geistlighed sparede heller ikke Umage for at omvende dem, for saaledes paa engang at udbrede Kristendommen og formilde deres ødelæggende Grusomhed. Disse Omvendelsesforsøg bar dog kun liden Frugt. De gik jo ogsaa efter Tidens Omvendelsespraxis mest kun ud paa at faa dem døbte. Og med Daaben tog Vikingerne det meget let: mange lod sig døbe, naar de kom i Nød eller Fare, f. Ex. naar de havde vovet sig for langt ind i det fiendtlige Land, eller naar Krigslykken var dem imod, lod de sig skarevis døbe for at slippe løs; men var Faren over, saa var der heller ikke mere Tanke paa den Tro, til hvilken de var døbte; stundom vaskede de endog Daaben af sig igjen bagefter. Om flere fortælles det, at de lod sig døbe Gang efter Gang alene for Daabsgavernes eller vel endog blot de hvide Daabsklæders Skyld, som de nydøbte efter Skik

og Brug iførtes. Endnu sædvanligere var det, at de, som færdedes meget i fremmede Lande paa Handelsreiser eller i andet Ærinde, kun lod sig «primsigne» (prima signatio) eller merke med Korsets Tegn uden derfor at døbes. De kunde da med større Frihed færdes baade blandt Kristne og blandt Hedninger; thi de kunde efter Omstændighederne gaa baade for det ene og det andet.

For Hjemlandet i hvert Fald havde disse Omvendelser ingen Betydning. Somme tog vel ogsaa for Alvor ved Troen, men disse tog da for det meste Bolig i det kristne Land. De, som vendte hjem, var mest saadanne, som i det fremmede havde tabt Troen paa sine gamle Guder og derfor kun medbragte Vantro eller nogle uklare, halvkristelige Forestillinger. Den religiøse Tilstand i Norden lader sig paa denne Tid karakterisere dels ved den aabenbare Vantro dels ved dennes Modsætning den krasseste Overtro. Det er en Overgangstid, der i flere Henseender er lig Overgangstiden blandt Romere og Grækere i «Tidens Fylde». Vi finder Folk, som var aldeles vantro og kun troede paa sin egen Styrke og Forstand; vi finder saadanne, som Sagaerne kalder «de blandede i Troen» som hin Helge Magre, om hvem det fortælles, at han vel troede paa Hvidekrist og kaldte sin Gaard efter ham Kristnes, men naar han var paa Søen eller i andre Foretagender, som krævede Haardførhed, paakaldte han Thor; han mente vel, at den milde Krist ikke kunde eller vilde hjælpe i saadanne Sager. Andre som Harald Haarfagre paakaldte «den Gud, som har skabt alt og raader for alt». I det hele kan det siges, at Vikingetogene og den derved opstaaede Berørelse med Kristendommen har forberedt Kristendommen negativt, idet Asatroen derved mere og mere blev undergravet.

Omkring Aar 800 begynder Missionen fra det frankiske Rige. Paa denne Tid havde nemlig Vikingetogene antaget en mere omfattende Karakter, og naturligen fremkaldtes derved en stærkere Trang hos Frankerne til at indvirke paa de Folkestammer, fra hvilke Vikingerne kom, for derved at forebygge de Ødelæggelser, deres Land var udsat for. Desuden var ogsaa paa denne Tid Kristendommen paa sin Udbredelsesgang naaet frem til Nordens Grænser. Allerede Willibrord, Frisernes Apostel († 739), siges at være kommen til de saare vilde Daners Land (usque ad ferocissimorum Danorum fines), hvor Unguendus regjerede, som «var grusommere end noget Dyr og haardere end Sten; men efter Guds Befaling modtog han dog Sandhedens Sendebud med Ære. Men da Kongen viste sig forhærdet, tog Willibrord 30 af Landets Børn med sig» og drog tilbage til Frankerriget. Ved Sachsernes Omvendelse af Keiser Karl den store (768—814) naaede Kristendommen lige til Grænsen af de

nordiske Lande, og i Aaret 787 oprettedes Bispedømmet Bremen, som senere skulde faa saa stor en Betydning for den nordiske Mission.

Allerede Keiser Karl skal have tænkt paa Nordboernes Omvendelse; ialfald maatte den Krig, han førte med Godfrid eller Gudrød (808—810), Konge paa Vestfold, der som Hærkonge havde et Rige ogsaa i Sønderjylland, vise, hvor vigtigt det var at faa disse Folk omvendte til Kristendommen, hvis han vilde vide sit Riges Grænser sikre for deres Overfald. Men det var dog først under hans Søn Ludvig den fromme (814—840), at de første egentlige Missionsforsøg blev gjorte. Under de Uroligheder, som opstod i Jylland ved Godfrids Død 810 mellem dennes Sønner og andre Smaakonger, tog nu en af disse *Harald* sin Tilflugt til Ludvig og søgte Gang efter Gang Hjælp hos ham. Heraf tog Keiseren Anledning til at sende Sendemænd op til Landet for at se, hvorledes der stod til, og Følgen blev, at *Ebbo* Erkebiskop af Rheims drog derop for at begynde Omvendelsesverket blandt Danerne (822). Pave *Paschalis I.* (817—824) udstedte et Beskyttelsesbrev, der er det ældste Pavebrev, der vedrører Norden. Om hans Virksomhed ved man saagodtsom intet: kun hører vi, at han søgte at drage de fornemme Ynglinge til sig og opdrage dem i Kristendommen. Allerede det følgende Aar vendte han tilbage igjen, og da politiske Hensyn vistnok var overveiende ved hans Sendelse, kan hans Reises Betydning kun karakteriseres som forberedende den senere Missionsvirksomhed.

Imidlertid vedblev de indbyrdes Krige mellem Kongerne i Jylland, og Kong Harald kom i 826 igjen som Flygtning til Keiseren, som ved den Tid just holdt et stort Rigsmøde i Ingelheim (nær Mainz). Dengang gik Harald for at faa Keiserens Hjælp ind paa at lade sig døbe med hele sit Følge. Men nu gjaldt det at finde en from Mand, som kunde følge Harald, naar han drog hjem, for at styrke ham i Troen og omvende hans Folk. Det var ikke saa let at finde en, som havde Mod til dette Vovestykke; thi Nordboernes Vildhed var vel bekjendt; i de sydligere Lande bad man endog i Kirkebønnen: «Fri os, o Gud, fra Normannernes Raseri!» Bisperne og Klosterforstanderne, som Keiseren spurgte, svarede derfor ogsaa, at de ikke vidste nogen at nævne, indtil endelig Forstanderen for Klosteret Corvei, *Vale*, sagde, at han dog «i sit Kloster vidste en Munk, som brændte af Iver for Troen og var villig til at lide meget for Guds Navns Skyld. Han roste baade hans Lære og Levnet og sagde, at han var meget skikket til denne Gjerning; men han vidste ikke, om han var villig til slig en Udvandring». Denne Munk var *Ansgar*.

Og det kan vi vel skjønne, at han, den eneste, man vidste at nævne, maatte være ført af Herren paa egne Veie.

Ansgar var født 801. Han var endnu ikke fem Aar gammel, da Moderen døde, og Faderen bragte ham da til Klosteret *Corvei* (nær Amiens i Nordfrankrige), forat han skulde opdrages der. Vi kjender ikke nærmere til hans Slægt; men det siges os, at Moderen har været en af de fromme Kvinder, som tidligen fører sit Barn til sin Herre og Frelser. Derfor hang ogsaa Barnets Hjerte ved Moderen, da hun var borte. Da Ansgar kom til Corvei, havde han som andre Børn mere Lyst til Leg og Vildskab end til Bogen. Da drømte han en Nat, at han stod i en Sump og ingen Vei kunde komme; men et Stykke borte saa han en yndig Vei og paa den en Skare hvidklædte Kvinder, blandt dem var ogsaa hans Moder. Han vilde hen til hende, men han kunde ikke komme frem. Blandt Kvinderne var der en «som en Dronning i herlig Prydelse og Ære»; Ansgar mente, det var den hellige Jomfru Maria, Jesu Moder. Hun spurgte ham: «Søn, vil du gjerne til din Moder?» Og da han svarede: «Ja, hjertelig gjerne», sagde hun atter: «Saa maa du vogte dig for al Forfængelighed og aflægge alle Barnestreger; thi vi kan ikke like Forfængelighed og Lediggang, og hvo som sætter sin Glæde deri, kan ikke være i vort Selskab». Fra denne Dag blev Gutten alvorlig og stille og flittig til at lære. Barnehjertet er let modtageligt for Indtryk, men det er ogsaa flygtigt. Ansgars Iver kjølnede igjen. Da fik han høre om Keiser Karl den stores Død 814. Ansgar var den Gang 13 Aar og havde kort forud aflagt Munkeløftet, men tog det vel ikke stort alvorligere dermed, end saa mange andre. Han havde for faa Aar tilbage seet den store og mægtige Keiser, Jordens mægtigste Mand, i al hans Pragt og Herlighed. Nu var han død, og al Herlighed forbi. Det gjorde et stærkt Indtryk paa Guttens Sind og mindede ham atter om, at Verdens Herlighed er Forfængelighed. «Han vendte sig ganske til at tjene Gud og var ivrig i Bøn, Nattevaagen og Afholdenhed, og da han holdt alvorlig ved, blev Verden død for ham og han for Verden». I denne Stemning havde han igjen et Drømmesyn. Det syntes ham, at han døde pludselig, og at han førtes bort i forklaret Legeme paa underlige Veie af to Mænd, som han kjendte at være St. Peder og Døberen Johannes. De forlod ham paa et Sted, hvor der var tykt Mørke og en Pine saa stor, at de tre Dage, han var der, syntes ham længere end 1000 Aar; udenat nogen sagde ham det, var han ganske vis paa, at det var *Skjærsilden*. Da de tre Dage var omme, kom Mændene igjen til ham og førte ham fra Herlighed til Herlighed. Han saa langt borte Helgenskarer, som vendte sig mod Østen og

lovpriste Ham, der aabenbarede sig i Østen; og da han kom nærmere, saa han de 24 Ældste (Aab. 4, 4) siddende paa Stole med Ansigtet mod Østen og prisende Gud; og fra Østen udgik et Lyshav uden Begyndelse og Ende; det udgik fra Jesus; Han var i alle og alle i Ham; Hans Glans omstraalede dem som en Regnbue og fyldte deres Indre med Fred. Og ud af dette Lyshav lød en Stemme: «Gaa og vend tilbage til mig!» Ved denne Røst forstummede de helliges Lovsang, de bøiede sine Hoveder og tilbad. Men Ansgar blev bedrøvet i Hjertet, at han skulde vende tilbage til Verden; men han trøstede sig dog, at han skulde komme tilbage igjen. Mændene førte ham igjen bort; de mælede ikke et Ord, men saa paa ham med en Ømhed, som naar en Moder betragter sin enbaarne Søn. Dette Syn glemte Ansgar aldrig; «det syntes ham at være, hvad intet Øie har seet og intet Øre har hørt, og hvad der ikke er opkommet i noget Menneskes Hjerte» (1 Kor. 2, 9). — Der fortælles os fremdeles: En Dag, da han efter sin daglige Vis var gaaen ind i Johannes den Døbers Kapel for at bede, tyktes det ham, som en Mand kom ind, høi af Væxt, i jødisk Dragt, med et Aasyn, fra hvis Øine Guddomsherligheden straalede. Han kjendte strax, at det var den Herre Kristus selv. Og Herren befalede ham, at han skulde bekjende sine Synder for Ham; men Ansgar svarede: «Herre, hvad behøver jeg at sige Dig noget; Du kjender alt, og intet er skjult for Dig». Og Herren sagde: «Derfor skal Menneskene bekjende sine Synder, at de maa forlades dem». Og Ansgar bekjendte alt, hvad han havde gjort fra sin Ungdom af, og Herren sagde: «Frygt ikke; Jeg er den, som udsletter dine Overtrædelser.» — Vi skal ikke forsøge at forklare, hvad vi dog tilsidst ikke kan forklare tilfulde, — det underfulde Liv i Sjælens Dyb. Men det skal vi mindes, at Guds Førelser med Menneskehjertet kan være mange, og det skal ikke undre os, om Han fører dem, som Han har udseet sig til en særegen Gjerning, paa underlige Veie. Disse Drømmesyn viser os i hvert Fald, hvad det er for Tanker, som fylder Ansgars Sjæl Dag og Nat, og hvad det er for en Kamp, i hvilken han lever. Det er Barnets Længsel efter det Herlighedens Rige, til hvilket den kjære Moder var gaaen bort, — det er Ynglingens Higen bort fra Verden til Herlighedens fulde Lys, — det er Kampen med den Verden, som endnu holdt ham tilbage, og med Synden, som stængte ham ude, — men det er ogsaa Forvisningen om Syndernes Forladelse i Kristo Jesu. Det er denne Længsel, denne Kamp og denne Troens Forvisning, som gjør Ansgar til «den eneste, man vidste at nævne», — det er dette, som driver ham ud med Frelsens Ord til Hedningerne, — som gjør ham til «Nordens Apostel».

Om hans ydre Liv er lidet at sige. Det var Munkens stille Liv. Ansgar var tidligen bleven Munk i Corvei. Senere blev der besluttet at flytte en Del af Munkene over til Rhinegnene for der at grunde et nyt Kloster, *Ny Corvei.* Her er det vi finder Ansgar ved den Tid, da Kong Harald døbtes. Han var Forstander for Klosterets Skole. Han var kun 25 Aar, men udmerket ved Lærdom og Levnet. — Ansgar var villig til at gaa med Harald. Da det rygtedes, fik han en haard Kamp at bestaa med sine Klosterbrødre og Omgangsvenner. Somme foreholdt ham, om han da virkelig vilde forlade sit Fædreland og dem, som havde ham kjær, for at gaa til et vildt Folk; andre haanede og spottede med hans hellige Iver. Faa forstod ham, ingen vilde følge ham. Ansgar følte sig ene og forladt; derfor trak han sig ogsaa bort fra andre og styrkede sig i Ensomheden med Bøn og Læsning. En Dag, som han sad i sin Ensomhed, kom en Klosterbroder *Autbert* til ham og spurgte, om det var hans Alvor, at han vilde gaa. Ansgar viste ham først fra sig og bad, at han vilde lade ham i Fred; han troede, at det var en af de sædvanlige Plageaander. Men Autbert trængte paa, og da Ansgar sagde, at det var hans faste Forsæt at følge Herrens Kald, svarede Autbert: »Saa skal du ikke gaa alene; i Guds Navn vil jeg følge dig, om ellers Abbeden vil give mig Lov til det». Ansgar skulde ikke drage afsted alene, men med en fuldtro Ven ved sin Side.

Ansgar og Autbert drog da afsted med Kong Harald. Reisen gik først paa Skibe nedad Rhinen. Den begyndte med Møie og Besvær. «De havde ingen Følgesvend, som kunde give dem en Haandsrækning, eftersom der ingen var blandt Abbedens Folk, som vilde følge med dem, og han ikke vilde nøde nogen dertil mod deres Vilje». Harald og hans Mænd var vel døbte; men Troen sad dem ikke synderlig dybt i Hjertet; «de var raa og nye i Troen», og raa viste de sig mod dem, som var givne dem med som deres Lærere. Saa begyndte de da Reisen med Møie og Besvær. Men lidt efter lidt lykkedes det dem «at vinde Kongens Fortrolighed og Velvilje, og fra nu af viste ogsaa Kongens Folk dem al den Omsorg og Tjeneste, de kunde». I Dorstadt — nær Utrecht — forlod de sine Skibe og gik overland gjennem Friesland til Haralds Rige. Dette laa ved Danmarks gamle Sydgrænse, ved Eideren, og dertil havde han af Keiseren faaet en Del af Nordalbingien (Holsten) som Len. Her er det da, Ansgar begynder sin Gjerning som «Nordens Apostel». Der er kun lidet at sige om de første Aar. Det er den første Indgang, det koster mest at vinde; det viser Missionens Historie overalt; det gjælder da at arbeide «mod Haab med Haab».

Saa gjorde Ansgar. «Han og Autbert begyndte at trænge paa med Guds Ord og bevæge, hvem de kunde, til at betræde Sandheds Vei. Mange blev ogsaa ved deres Lære og Levnet omvendte til Troen, og deres Tal voxte Dag for Dag, som lod sig frelse i Herren. Han løskjøbte træellefødte Børn blandt de indfødte for at opdrage dem til Guds Tjeneste, og han oprettede en Skole for dem i *Heidaby*, ved det nuværende Slesvig. Han skaffede sig ogsaa andetstedsfra Tjenere og Medhjælpere, og Rygtet om ham og hans Fromhed begyndte under Guds Velsignelse at voxe og bære Frugt». Dette er i en kort Sum, hvad der fortælles os om de første Par Aar. Da blev Autbert dødssyg og maatte føres tilbage til Corvei. Ansgar blev ene tilbage; men han havde ikke længe noget blivende Sted. Krigen brød igjen ud mellem de sønderjydske Konger. *Erik*, en Søn af hin Gotfrid, med hvem Keiser Karl havde kriget, drev igjen Kong Harald ud af Landet (828). Harald flygtede til Keiser Ludvig, og Ansgar nødtes til at følge med.

Den Dør, som just syntes aabnet, var igjen stængt. Men Ansgar var kaldet til Nordens Apostel. Ved denne Tid kom der Sendebud fra Sverige til Keiser Ludvig, og blandt de Ærinder, de havde at forebringe, var ogsaa dette, at der var mange blandt deres Folk, som gjerne vilde kristnes, og at deres Konge ogsaa var villig til at modtage de Kristendomslærere, Keiseren maatte sende dem. Ansgar blev kaldt for Keiseren og erklærede sig villig til at gaa. Han mindedes et Syn fra tidligere Dage, da han havde hørt Herrens Røst: «Din Synd er dig forladt», og da han spurgte: «Herre, hvad vil Du, at jeg skal gjøre», lød Svaret: «Gaa og forkynd Hedningerne Guds Ord». Han var selv bleven trøstet ved Ordet om Syndernes Forladelse; derfor drev Hjertets Trang ham til at forkynde det for andre. Ansgar drog da afsted (830), og med ham fulgte en af hans gamle Venner fra Corvei, *Widmar*. Paa Overreisen blev de og deres Følge angrebne af Vikinger, som tog Skibene og alt, hvad de førte med sig, saa at det var med Nød og neppe, at de selv reddede sig til Land. Men Ansgar satte det i Guds Haand, hvad der skulde møde ham, og vilde ikke vende om. Med stor Besværlighed vandrede de den lange Vei tilfods og naaede endelig *Birk* (Sigtuna). Kongen, som hed Bjørn, modtog dem vel og gav dem frit Lov til at forkynde Evangeliet. Der var ogsaa flere, som gjerne laante Øre til Herrens Ord. Desuden var der mange Kristne, som holdtes der i Fangenskab, og som glædede sig over, at de engang igjen kunde tage Del i de guddommelige Sakramenter. Det viste sig, at alt forholdt sig, som Sendebudene havde sagt til Keiseren. Blandt dem, som døbtes, var ogsaa den første Mand i Riget næst

Kongen, Jarlen *Herigeir;* han modtog den hellige Daabs Gave og blev standhaftig ved Kirkens Tro. — I 1½ Aar var Ansgar i Sverige; da vendte han tilbage til Tyskland med et Brev til Keiseren, som Kongen selv havde skrevet.

Da Keiseren hørte om den Fremgang, som Ordet havde havt i Sverige, glædede han sig og begyndte at tænke paa Midler til at fremme Evangeliets videre Udbredelse i de nordiske Lande. Det blev besluttet at oprette en Erkebispestol ved Nordens Grænse, som kunde tjene Missionen til et fast Udgangspunkt, og hvorfra det hele Omvendelsesverk kunde ledes. *Hamborg* blev udseet til Stedet, og Ansgar blev den første Erkebisp. Han indviedes med megen Høitidelighed af Erkebiskopen af Metz i Nærværelse af Erkebiskoperne i Mainz, Trier og Rheims samt Biskoperne af Bremen og Verden. Keiseren gav ham Klosteret Turholt i Flandern (nær Brügge) til Underhold. Dette skede omtrent 834.

Som Erkebiskop af Hamborg skulde Ansgar altsaa lede den nordiske Mission. Den første Begyndelse var allerede gjort, baade i Danmark og Sverige; men det var ogsaa kun den første Begyndelse. Som Medhjælper for det fjerntliggende Sverige blev givet ham *Gautbert,* der viedes til Sveriges Biskop. Selv ledede Ansgar fra Hamborg det hele, men navnlig Missionsgjerningen i det nærmestliggende Strøg. Han gik frem som før, løskjøbte Fanger og trællefødte Børn, som han kunde opdrage til Guds Tjeneste, — og saa siges det, at «mange i disse Aar droges til Guds Naade». Men Prøvelsens Tid var endnu ikke forbi. I 845 gik den førnævnte Kong Erik med en stor Flaade og Hær opad Elben for at hjemsøge Hamborg. Han kom saa pludselig og uventet over Staden, at der ikke var at tænke paa Forsvar. Byen blev plyndret og stukken i Brand. Domkirken, et herligt Bygverk, som nylig var opført efter Ansgars egen Anvisning, blev brændt; ligesaa den nye Klosterbygning og den Bogsamling, som Keiseren havde foræret til den nye Erkebispestol. Det var med Nød, at Ansgar reddede sig ved Flugten med Helgenernes Relikvier. «Alt, hvad han der havde havt af Kirketøi og Klenodier, blev adsplittet ved Plyndring og Brand og Fiendevold, saa at de ligesom slap ham nøgen bort». «Men», siger Rimbert, «over alt dette blev vor hellige Fader og Herre ikke tungsindig, ei heller syndede han med sine Læber; men, da han, som i et Øieblik, havde mistet næsten alt, gjentog han den ene Gang efter den anden hint Ord af den salige Job: «Herren gav, Herren tog, Herrens Navn være lovet!»» Og dette var ikke den eneste Prøvelse. I Sverige, hvor Kristendommen før under Ansgars Ophold var bleven hørt med saa villige Øren, brød Hedningernes Forbitrelse løs, ventelig just

over denne Kristendommens Fremgang. De svenske Hedninger havde i et Opløb stormet Gautberts Hus, myrdet en Frænde og Medarbeider af ham, Nithard, og jaget ham selv med hans Følgesvende bort. — Keiser Ludvig den fromme, Ansgars Beskytter, som saa ivrigen havde taget sig af den nordiske Mission, var allerede død i 840. Hans tre Sønner, som delte Riget mellem sig, laa i indbyrdes Strid og bekymrede sig intet om Ansgar og hans Mission. Klosteret Turholt, der skulde tjene ham til Underhold, blev endog taget fra ham. Det var haarde Trængselsaar. Men «skjønt Ansgar levede i Fattigdom, vilde han ingenlunde forlade den Gjerning, som var ham paalagt». Og «den Gud, som saa Ansgars Fornedrelse og store Taalmodighed, skjød Kong Ludvig, som efter sin Fader fik dette Rige at bestyre, det i Sinde (thi Kongens Hjerte er i Herrens Haand), at han begyndte at tænke paa, hvorfra han kunde skaffe ham Skadeserstatning og Nødtørft, saa at han kunde udføre det Ærinde, hvortil han var udsendt». — Bremens Bispestol blev ved denne Tid ledig, da Biskopen døde, og efter flere Forhandlinger blev det besluttet at forene denne med Hamborgs. Bremen blev saaledes istedenfor Hamborg Nordens Erkebispestol (Metropolitanstol) og løstes derfor fra Kölns Erkestift, hvortil det tidligere havde hørt. I 849 blev Ansgar indsat i sin nye Værdighed, men paa Grund af Erkebiskopen af Kölns fortsatte Modstand kom den pavelige Stadfæstelse først i 858 (Nikolaus I).

Ansgar kunde nu med Kraft gjenoptage sin Virksomhed, og det under bedre Udsigter. Kong Erik i Jylland, Hamborgs Ødelægger, begyndte at vise sig gunstigere stemt mod Kristendommen. Han skal være bleven skrækket ved Uheld, som rammede en af de nordiske Vikingeflaader. Og Ansgar benyttede den gunstige Stemning og arbeidede paa at vinde ham for sig. «Han besøgte jævnligen Erik og søgte ved Foræringer og ved at bevise ham alle de Tjenester, han kunde, at gjøre sig gode Venner med ham for med hans Tilladelse at kunne faa Magt til at udføre Prædikeembedet i hans Rige». Ved denne Tid førtes Forhandlinger mellem Erik og Tyskerne om Fred og Forbund; Ansgar kom ofte med den tyske Konges Ærinde til Erik, og han lagde under Forhandlingerne en saadan Forstand og Ærlighed for Dagen, at Kong Erik fattede Kjærlighed og Høiagtelse for ham og gjerne agtede paa hans Raad i Rigets Anliggender. Da han saaledes havde vundet Kongens Fortrolighed, søgte han ogsaa at vinde ham for Kristendommen. Det lykkedes ham ogsaa. Det siges vel ikke udtrykkeligen, at Kong Erik selv lod sig døbe; men det siges dog, at Kongen «villigen hørte paa alt, hvad han fortalte af den hellige Skrift, og gav det den Ros, at det

var meget godt og isandhed gavnligt, og sagde, at han gjerne vilde vinde Kristi Yndest». Ansgar tog ham paa Ordet og sagde ham, at den største Villighed, han kunde bevise den Herre Kristus, var, at han vilde tillade, at «en Kirke blev bygget i hans Rige, hvor en Prest altid kunde være tilstede og udstrø Guds Ords Sæd og meddele Daabens Naade til enhver, som vilde tage mod den». Kongen indvilgede. Han anviste Plads til Kirke og Prestegaard paa det bekvemmeste Sted, i *Slesvig*, som dengang var en folkerig og driftig Handelsby, og han gav enhver, som vilde, Lov at blive Kristen. Saaledes opførtes *Vor Frue Kirke i Slesvig*, den første Kirke paa dansk Grund. Der var allerede mange Kristne i Byen, en Frugt af Ansgars tidligere Virksomhed; mange andre lod sig døbe, og der var endnu flere, som lod sig undervise og primsigne, men udsatte Daaben til det yderste, for, som de mente, at være Himlen des vissere — eller vel ogsaa for at kunne tage sig Kristendommen lidt lettere. — Saaledes havde Kristendommen faaet fast Fodfæste paa dansk Grund; det skede omtr. 850, 24 Aar efter Ansgars første Sendelse.

Under dette glemte Ansgar ikke *Sverige*. Biskop *Gautbert* var, som vi hørte, bleven jaget bort, og i de mellemliggende Aar havde de faa Kristne i Landet været uden Prest. Gautbert vægrede sig for at vende tilbage; han frygtede for, at hans Komme skulde vække den gamle Storm, og mente det bedre, at Ansgar selv gik, som havde begyndt Gjerningen og dengang fundet venlig Modtagelse. Ansgar var ogsaa villig. Herren styrkede ham ved Profetens Ord (Jes. 49): «Hører paa mig, I Øer, og giver Agt, I Folk fra det fjerne! Herren har kaldet mig fra Moders Liv, fra min Moders Skjød har han nævnet mit Navn. . . . Og nu siger Herren, som dannede mig fra Moders Liv til en Tjener for Sig: . . . saa vil Jeg da gjøre dig til Hedningernes Lys, at min Frelse maa være indtil Jordens Ende . . . Konger skal se det og reise sig, og Fyrster skal kaste sig ned for Herrens Skyld, thi dig skal han herliggjøre». Til «de fjerne Øer og Folk» skulde han gaa — og Herren skulde «herliggjøre ham». — Det blev da bestemt, at Ansgar skulde gaa som den tyske Konges Sendebud til Sverige, og Kong Erik gav ham Brev og Anbefaling med til den svenske Konge: «Denne Guds Tjener, som var sendt fra Kong Ludvig, kjendte han — skriver Kong Erik — meget nøie, og han havde aldrig i sit Liv seet saa god en Mand eller nogensinde truffet Mage til Ærlighed hos noget Menneske. Da han derfor havde lært hans store Hellighed og Godhed at kjende, havde han givet ham Lov til i sit Rige at gjøre, hvad han vilde for at fremme Kristendommens Sag, og det var nu hans Bøn og Be-

gjæring til den svenske Konge, at han vilde gjøre det samme, da han herved kun vilde gjøre, hvad som godt og ret monne være». Ansgar gik paa et Skib fra Slesvig, og efter 20 Dages Seilads kom han til Birk (852). Kongen, *Olaf* hed han, modtog ham vel, og da Ansgar indbød ham til sit Herberge, vandt han endnn mere hans Fortrolighed. Men Kongen turde intet afgjøre uden Folkets Samtykke. Og blandt Folket var der en stærk Gjæring. De frygtede for at vække sine gamle Guders Vrede, om de forlod dem og tog sig en ny, og de havde dog hidtil fundet sig vel ved sine gamle Guder og disse ved dem. Kongen lod da Folket stævne til Thinge. Her var Meningerne baade for og imod, og det blev derfor, fortælles der, bestemt, at man skulde lade Lodtrækning afgjøre Sagen. Loddet faldt til Gunst for Kristendommen. Og saaledes blev det da paa Thinget besluttet, at Kristendommen frit kunde forkyndes. Ansgar lod nu bygge en Kirke i Birk og satte *Eribert,* Gautberts Søstersøn, til Prest.

Nye Trængsler brød ind over den nye Menighed i Slesvig. Kong Erik, Ansgars Ven i de senere Aar, faldt i et Slag mod sin Brodersøn Guttorm (854). I det samme Slag faldt ogsaa de fleste Høvdinger, som før havde været Ansgars fortrolige og Venner. Ogsaa Guttorm faldt og saa mange af Kongeætten, at der kun var et Barn igjen, *Erik den yngre.* Han fik da Thronen. Men hedenske Konger angreb hans Rige, og den unge Konges Raadgivere var Kristendommen imod. De tilskrev de fortørnede Guders Vrede Landets Ulykke og raadede til, at den kristelige Gudsdyrkelse skulde udryddes. Især var Jarlen i Slesvig *Hove* ivrig, og efter hans Tilskyndelse bød den unge Konge, at Kirken i Byen skulde lukkes, og Presten vises bort. Da Ansgar spurgte dette, gjorde han sig i Herrens Navn rede til at gaa til Kongen. Men «Guds Naade kom ham i Forkjøbet». Førend Ansgar kom frem, var Jarl Hove falden i Unaade, og han mødte paa Veien Kongens Sendebud, som bad ham sende Presten tilbage og tilsagde ham i Kongens Navn, at denne ikke mindre end sin Formand ønskede at vinde Kristi Yndest og Bispens Venskab. Senere fik Ansgar Kongen selv i Tale, og den unge Konge stadfæstede nu ikke alene, hvad der tidligere var tilsagt, men han gjorde endnu mere. Kirken i Slesvig maatte faa en Klokke, hvad der var Hedningerne en Gru. Kirkeklokken, som kalder Menigheden til Guds Hus, var det ydre, hørbare Tegn paa, at Ordet nu frit kunde lyde omkring i Landet og kalde Folket til Guds Rige. Ogsaa tillod han, at der maatte bygges en ny Kirke i *Ribe* og ansættes en Prest (Rimbert) der. Det er den anden Kirke i Danmark (860).

De Prester, Ansgar beskikkede til Hedningerne, paalagde han, at «de ikke skulde begjære eller eftertragte nogens Eiendom, og formanede dem inderligen, at de heller efter den salige Apostel Paulus's Exempel skulde arbeide med sine egne Hænder, og at de, naar de havde Føde og Klæder, skulde dermed lade sig nøie. Dog, hvad der hørte til deres og deres Følgesvendes Nødtørft, og hvad de desforuden maatte give ud for at skaffe sig Venner, det forsynede han dem overflødigt med af sit eget».

Ansgar levede endnu i flere Aar for sin Gjerning. Men vi skal ikke følge ham i disse sidste Aars Virksomhed. Derimod skal vi, «da vi nu har talt saa meget om hans Embedsgjerning og den Omhu, han anvendte paa andres Frelse, nu ogsaa fortælle, hvorledes han i sit eget Indre øvede sig for at frelse sin egen Sjæl». — Ansgars Liv var efter Munkelivets strenge Regler. Det er noget fremmed og ukjendt for os — dette Liv i streng Afholdenhed og Forsagelse. Det er snart sagt, og det er vist, at disse udvortes Øvelser ligesaalidt som nogen ydre Gjerning kan give Mennesket en særegen Grad af Hellighed; Gud ser paa det troende Hjerte. Men det er ogsaa vist, at dette Liv i Afholdenhed og Forsagelse maa vække vor Beundring og Ærefrygt, hvor det er baaret af et isandhed fromt Sind, som i Troens Lydighed forarbeider sin Saliggjørelse. Ansgar havde valgt sig den hellige Martin af Tours *) til sit Forbillede. Som Martin bar han en Haarskjorte paa det blotte Legeme. Naar han kunde, var han gjerne alene eller med nogle faa fortrolige. Derfor byggede han sig en ensom Celle, som han kaldte «*Sorgens Hvile*». Der trak han sig tilbage, saa ofte han kunde være fri for Prædiken og Kirketjeneste og for at foruroliges af Hedningerne; «dog foretrak han aldrig egen Bekvemmellghed og Lyst til Ensomhed for at kunne gavne den Hjord, som var ham betroet». I Ensomheden og ogsaa ellers pleiede han ofte at tage Brød til sig efter Vegt og Vand efter Maal; først da han blev ældre, blandede han Vin i Vandet, mest for at undgaa Hovmodets Fristelser. Om Morgenen, naar han klædte sig paa og vaskede sine Hænder, sang han altid Litaniet, og saa gik han til Kirke og lod holde Messe, medens han selv stod hos og gjorde Tjeneste. Han elskede boglige Sysler; han har afskrevet mange Bøger med egen Haand; til Davids Salmer digtede han korte Bønner (pigmenta); disse og Salmerne sang han altid, naar han var for sig selv, og han havde da altid et Haandarbeide for sig, helst bandt han Fiskegarn og tænkte vel derved paa den aandelige Fiskefangst, hvortil han var kaldet. Saaledes var Ansgars daglige Liv, et Liv i

*) *Martin*, Biskop af Tours † 400.

strenge Øvelser og i stille Betragtning. Hans Tanker var der, hvor hans Borgerskab var — i Himlen. I Nattens Ro og i Andagtens Stemning kunde det da ske, at de store Tanker, som fyldte hans Sjæl, traadte frem for ham med Synets Klarhed. Det har vi allerede seet. Men Ansgar roste sig ikke paa Sværmeres Vis af Syner og Aabenbarelser; hvad han i Fortrolighed fortalte sine nærmeste og kjæreste Venner om sit indre Liv, forbød han dem strengeligen at sige til nogen, saalænge han levede. Han vidste, at Hovmodet laa nær, og Ansgar var ydmyg Det er en af de store Farer ved Munkelivets Øvelser, at de saa let friste til aandeligt Hovmod, som om Mennesket ved saadan Hellighedsstræben skulde kunne erhverve sig nogen særegen Fortjeneste hos Gud. Ansgar kjendte ogsaa Hovmodets Fristelser; men han stred mod dem i Bønnen og mindedes, hvad Herren i en saadan Kampens Time havde vist ham, af hvor ringe Oprindelse et Mennnske er, saaat hvad godt der findes hos ham, er ikke af ham selv, men af Ham, fra hvem al god og al fuldkommen Gave kommer. Det er et smukt Træk af Ansgars ydmyge Sind, som fortælles os: Da hans Venner engang i hans Paahør priste ham for de store Gjerninger, som var skede ved ham, svarede han: «Formaaede jeg noget hos Vorherre, saa var der rigtignok et Under, jeg vilde bede Ham om; men det skulde være, at Han af sin Naade vilde gjøre et godt Menneske af mig». — Ansgar var ydmyg. Den ydmyge Erkjendelse af egen Ringhed og af Guds uforskyldte Naade føder den kristelige Kjærlighed. Den kristelige Kjærlighed har altid fundet sin kjæreste Skat i de fattige og nødlidende. «Hvorsomhelst Ansgar vidste, der var nogen, som led Nød, fik han travlt med at hjælpe ham, saavidt han kunde; og ikke alene i sit eget Stift, men ogsaa til dem, som boede paa langt fraliggende Steder, rakte han en hjælpsom Haand. . . . Han stræbte tilfulde at opfylde hint Ord af den salige Job (31, 16), ikke engang at lade Enkens Øine vente en liden Stund, og saaledes søgte han paa alle Maader baade at være den blindes Øie og den trættes Fod og de fattiges Fader». Ansgars Liv var i Kjærlighed. Hele hans Livsgjerning var en Kjærlighedens Gjerning; det var jo den kristelige Kjærlighed, som drev ham ud af Klosterets Ro, som han elskede, til det kraftige og daadrige Liv i Hedningeverdenen, som har sat ham et varigt Minde. Ansgars Liv var ikke i uvirksom Ro bag et Klosters Mure, men daadrigt som nogen andens. Begeistringen, Selvopofrelsen og Kraften har vi allerede seet. Han fattede ikke let nogen Beslutning, «førend han blev oplyst af Guds Naade og følte i sin egen Sjæl, hvad der var det bedste»; men naar han saaledes var bleven vis i sin Sag, var han fast og urokkelig og frygtede hverken Død

eller Fare. Hans Tale, naar han prædikede, var paa en Gang gruelig for Syndere og mild for de retfærdige, saa at «den vakte en mægtig Forudfølelse af Dommens Dag». Og hvad han prædikede, det var vistnok ikke — det kunde vi efter Tidens Vilkaar paa Forhaand vide — Guds Ord saa purt og rent, som det i de første Tider lød, og som vi nu igjen efter salig Dr. Martin Luthers Dage glæder os ved at have det; men det var dog Ordet om Synd og Naade — om den Synd, mod hvilken han selv stred, og den Naade, hvormed han selv var trøstet.

Et Haab havde staaet for Ansgar under hele hans Gjerning; det var det Haab, at Gud vilde agte ham værdig til Martyrdømmet, til en blodig Død blandt Hedningerne for Kristi Skyld. Naar Herren havde sagt til ham: «Gaa, men vend tilbage», og naar Han havde lovet ham: «Jeg skal herliggjøre dig,» saa tænkte Ansgar paa Martyrkronen. Men saa vidner det igjen om hans sande kristelige Sind, at han ikke egenraadigen søgte den — thi mon han da ikke skulde fundet den blandt de vilde Hedninger? Han vidste, at Martyrdømmet — det sande Martyrdømme ikke kan tages, men maa gives af Herren selv. — Nu var han allerede en gammel Mand, og han faldt i en Sygdom, som varslede om den nære Død. Hans Haab skulde ikke opfyldes. Han sagde vel, da han lagdes paa Sygeleiet, med Job (2, 10): «Skulde vi alene tage imod det gode af Gud og ikke tage imod det onde?» Men det kostede ham en haard Kamp at udrive det sidste jordiske Haab af sit Hjerte. Han knurrede vel ikke mod Gud; men han klagede over sine Synder, ved hvilke han troede at have forspildt Guds Forjettelse og sagde med Salmisten (Salm. 119, 137): «Herre, Du er retfærdig, og din Dom er ret!» Det var forgjæves, at hans fortrolige Discipel Rimbert trøstede ham med, at hele hans Liv havde været et Martyrdom; Ansgar vilde ikke lade sig trøste. Da skede det, saa fortæller Rimbert, at han en Dag under Messen, nedsunken i dyb Bedrøvelse, henrykkedes i Aanden og hørte Guds Røst, som satte ham stærkt i Rette for hans Tvivl og bød ham at tro fast og ingenlunde tvivle paa Guds Naade, at Han baade vilde forlade ham hans Synd og opfylde Alt, hvad Han havde lovet. Fra denne Time lærte Ansgar at bøie sig under Guds Vilje ogsaa i dette Stykke. Tre Maaneder varede Ansgars Sygdom. Men han arbeidede, medens det endnu var Dag. Fra Sygeleiet beskikkede han sit Hus og ordnede alt, forat den nordiske Mission ogsaa efter hans Død kunde fremmes. Mariæ Renselsesfest, 2den Februar, nærmede sig. Ansgar haabede, at han skulde dø paa denne Dag; han havde jo allerede som Barn seet den hellige Jomfru kalde ham til sig. Saasnart det gryede ad Dagen, lod han Presterne paa

sædvanlig Vis holde Morgensang for sig. Han forordnede selv alt for Dagens Fest og havde ladet et Maaltid berede for Presterne og for de fattige. Den hele Dag tilbragte han med hine og formanede dem, snart alle, snart hver især, med al Flid til at tjene Herren. Dog var hans Omhu og Tanke mest vendt paa hans Sendelse til Hedningerne. Ogsaa den følgende Nat tilbragte han med saadanne Paamindelser. Brødrene, som var tilstede og sang de sædvanlige Dødssalmer, bad han, at de ogsaa vilde synge Lovsangen til Guds Ære: «O store Gud, vi love Dig» og Trossalmen. Da det var bleven Morgen den næste Dag, tog han Sakramentet og bad med oprakte Hænder, at Gud vilde tilgive enhver, som paa nogen Maade havde syndet mod ham. Derpaa begyndte han idelig at gjentage Skriftens Ord: «Kom mig ihu efter din Miskundhed for din Godheds Skyld, Herre» (Salm. 25, 7), «Gud, vær mig Synder naadig» (Luk. 18, 13) og: «I din Haand befaler jeg min Aand; Du forløste mig, Herre, Du Sandheds Gud» (Salm. 31, 6). Da han selv ikke mere kunde tale, bad han en af Brødrene, at han vilde blive ved at fremsige disse Ord, og med Øinene fæstede mod Himlen befalede han sin Sjæl til Guds Naade og opgav Aanden. — Saaledes hensov Ansgar i Herren den 3die Februar 865. Hans Haab om en blodig Martyrkrone skulde ikke opfyldes. Men det er ligesaa sandt som smukt, hvad Rimbert siger: «Han var en Martyr, fordi efter Apostelens Ord (Gal. 6, 14) baade Verden var ham korsfæstet og han Verden. Han var Martyr, fordi han under Djævelens Fristelser, under Kjødets Tillokkelser, under Hedningernes Forfølgelser altid forblev uforfærdet, altid urokkelig, altid uovervindelig i Kristi Bekjendelse, indtil sit Livs Ende. Han var Martyr, fordi, aldenstund Martyr betyder Vidne, han altid var et Vidne om Guds Ord og vort kristne Navn».

Ansgars Virksomhed var blandt Folkene i det nordligste Tyskland, i det sydlige Danmark og i Sverige. Til Norge kom han ikke, og selv i Danmark og Sverige var det først over 200 Aar senere, at Kirken vandt fast Skikkelse og Orden. Men Ansgar havde lagt det første Sædefrø, og det Haab, hvormed Ebbo fordum havde trøstet ham: «Det maa du vide, at hvad vi har begyndt at arbeide for Kristi Navns Skyld, skal bære Frugt i Herren; thi saaledes tror jeg fast, ja ved det vist, at om det ogsaa stundom for Syndens Skyld skal blive ligesom forhindret, hvad vi har begyndt hos hine Folkefærd, skal det dog aldrig gaa helt tilbage, men bære Frugt ved Guds Naade og lykkes, indtil Herrens Navn naar til Verdens Ende» — dette Haab er gaaet i Opfyldelse. Derfor har ogsaa Efterverdenen

hædret Ansgar med Navnet: «Nordens Apostel», og indtil Reformationen ærede Kristenheden ham som en Helgen og holdt hans Fest den 3die Februar.

Ansgars Efterfølger paa Erkebispestolen var hans Discipel *Rimbert* (865—888). Det fortælles, at Ansgar engang, han opholdt sig i Turholt, blandt en Skare Gutter, som under Latter og Leg gik bort til Kirken, blev opmerksom paa en af dem, den mindste af dem alle, som gik stille og alvorlig og i Kirken overvar Gudstjenesten med barnlig Andagt. Han tog ham med Forældrenes Samtykke til sig og lod ham opdrage i Klosterskolen. Dette var *Rimbert*. Senere blev han Ansgars Ledsager og Biograf. Sandsynligvis er det den samme, som af Ansgar blev ansat som Prest ved den nyoprettede Kirke i Ribe. Ved Ansgars Død valgtes han til dennes Efterfølger paa Bremens Erkestol. Det heder om ham, at «han tog sig ufortrødent af den nordiske Mission. Saa ofte hans andre Forretninger tillod det, begav han sig selv til Hedningerne, og forøvrigt sørgede han for, at der altid var Prester ansatte, som kunde prædike Guds Ord for Hedningerne og trøste de kristne Fanger, som var i Nordboernes Vold». Mindre sandsynlig er Fortællingen om, at han personlig har været i Sverige. Overhovedet kjender vi kun lidet til hans Virksomhed; kun saa meget ved vi, at han opretholdt Missionen baade i Danmark og Sverige. Han træder i sin Lærers Spor baade i Virksomhed og Liv. Ligesom denne viste han megen Iver i at løskjøbe Fanger, ja han brugte endog Alterets Kalk og Disk i dette Øiemed, naar han ikke havde tilstrækkelige Midler dertil forhaanden. I de sidste Aar var han svagelig, hvorfor han fik Adelgar til Medhjælper.

Under hans Eftermænd *Adelgar* (888—909), *Hoger* (909—916) og *Reginvard* (916) høres intet om den nordiske Mission fra Bremen af. Grunden hertil bør maaske søges i Tysklands indre urolige Tilstand. Derimod er det sandsynligt, at en angelsachsisk Mission begynder allerede ved denne Tid, nærmest paa Øerne og i Skaane. Medens Alfred den store regjerede i England (871—901), foretog de Danske et Herjingstog til England under sin Høvding Gudrum, som dog blev overvunden af Alfred og tvungen til at indgaa Forlig, hvorefter han med flere af sine Mænd lod sig døbe og under Alfreds Overhøihed fik Østangeln i Forlening. Da der nu i England fandtes kristnede Riger af Danske, er det høist sandsynligt, at disse ved sin Forbindelse med Moderlandet har virket for Kristendommens Udbredelse til Danmark.

Med den næste Erkebiskop *Unne* (916—936) kom der igjen nyt Liv i Missionsarbeidet, men da Norden paa den Tid blev delt i tre

selvstændige Riger, ledes vi til at betragte dem særskilt, og vi betragter da naturligen først

Danmark. *Gorm* den gamle (omkr. Aar 900) var Kristendommen imod og forfulgte ivrig de Kristne. Hans Forfølgelser skildres med meget stærke Farver. Blandt andet lod han den Kirke nedbryde, som Ansgar havde ladet bygge i Slesvig. Hans Dronning derimod, den bekjendte *Thyre Danebod*, der vel neppe som Saxo fortæller var Kristen, bidrog dog ved sit fromme, kjærlige Sind til Kristendommens Fremme og søgte efter Evne at lindre de Saar, de Kristne led ved hendes Ægteherres grusomme Forfølgelser. Under disse kom Gorm i Strid med den tyske Konge Henrik Fuglefænger (918—936) af det sachsiske Hus, og blev af ham tvungen til at give Kristendommens Forkyndelse fri. En Frugt heraf var det, at Unne bereiste Landet, opbyggede igjen Kirkerne i Slesvig og Ribe samt byggede en ny i *Aarhus*. Han drog ogsaa over til Øerne og til Sverige, hvor han døde 936. Omtrent samtidig med Unne døde ogsaa Gorm den gamle og efterfulgtes af Sønnen *Harald Gormssøn Blaatand* (936—986?), og hans Regjeringstid er det nu, i hvilken Kristendommen varigen grundfæstes i Danmark; men de enkelte Begivenheder og deres Tidsfølge er her meget dunkle og usikre. Under hele Haralds lange Regjering beklædtes den bremenske Erkebispestol af *Adeldag* (936—988). Denne var af fornem sachsisk Slægt og vel anskreven hos de sachsiske Keisere, Ottoerne; han var en for Kristendommens Udbredelse nidkjær og virksom Mand, der forstod at benytte de gunstigere Forhold, som Henrik Fuglefængers Tog og Unnes Virksomhed havde fremkaldt, og tillige at benytte den Understøttelse, som de sachsiske Keiseres Yndest sikrede ham. I 948 forandrede han de tre gamle Kirker i Danmark (Slesvig, Ribe, Aarhus) til Bispedømmer, og paalagde de nye Bisper tillige at drage Omsorg for Kristendommens Fremme hinsides Havet, i Fyen, Sjælland, Skaane og Sverige. Han udvirkede derhos hos Keiseren, at denne skjænkede de tre Biskoper en Del Eiendomme i Danmark, fritog dem for alle Skatter og deres Bønder og Tjenere fra at staa under nogen anden end Bispens egne Fogder. (Keiseren handlede her efter sin formentlige Ret som alle Fyrsters Hoved og den hele Kirkes Beskytter). Disse Overgreb fra Keiserens Side bidrog vel ved Siden af politiske Sammenstød sit til at fremkalde et spændt Forhold mellem Harald og Keiseren. Hvad Haralds eget Forhold til Kristendommen angaar, saa heder det om ham, at han allerede ved Henrik Fuglefængers Tog havde vist sig gunstig stemt mod den. Uvist bliver det altid, om dette var hjertelig ment, isaafald skyldtes det maaske Moderen Thyres Paavirkning, eller om det var fremkaldt

af statskloge Hensyn eller af Frygten for den mægtige Keiser. Ialfald lod han sig ikke endnu døbe. Haralds Daab foregaar først senere og sættes i Forbindelse med hans senere Kamp med Otto. Men Sammenhængen med de hermed forbundne Begivenheder er meget dunkel, især hvad Tidsbestemmelsen angaar. Som allerede antydet, indvikledes Kong Harald i en Krig med Otto; men Beretningerne og Meningerne er nu forskjellige, hvilken af de tre Ottoer dette var; ligeledes heder det, snart at Harald med Magt blev tvungen af Keiseren til at lade sig døbe, snart at det var Biskop *Poppo*, der ved Jernbyrd bevægede ham dertil; ogsaa Stedet for hans Daab nævnes forskjelligt. Efter Munch (I. 2. S. 67—71) og Keyser (I. S. 19) er Haralds Daab at henføre til Otto I's Tid og at sætte mellem 963—966; rimeligere er det dog at henføre den til Otto II's Tog 975. Følgen af Kongens Daab var, at nu den kristne Kirke kunde nogenlunde ordentlig indrettes i Danmark. Foruden de tre tidligere Bispedømmer oprettedes et nyt i *Odense*, og Kirker opførtes baade paa Øerne og i Skaane. Roskilde (hvor Harald opførte Trefoldighedskirken) blev den kristne Konges Residens istedenfor det gamle Leire. Medens det hidtil havde været fremmede, som forkyndte Kristendommen, fremstod nu ogsaa indfødte Lærere, blandt hvilke især nævnes *Odinkar Hvide den ældre*, af fornem Slægt, som prædikede i Fyen, Sjælland, Skaane og Sverige. Men jo mere Kristendommen udbredte sig, desmere steg ogsaa det endnu overveiende hedenske Partis Forbitrelse, og det saameget mere, som Kristendommens Udbredelse støttede sig til Tyskernes om sig gribende Indflydelse, der truede med at tilintetgjøre Fædrelandets Selvstændighed. Mod Slutningen af Haralds Regjering samlede Hedningerne sig om hans Søn Sven Tjugeskjæg, og en blodig Krig begyndte, hvori Harald Blaatand faldt og Sven besteg Thronen. Nu begyndte en langvarig Udryddelseskamp mod de Kristne, Kirker nedreves, Prester myrdedes eller blev forjagede. «Martyrernes Navne vilde ikke kunne rummes i en Bog», siger Sven Estridssøn. De tre jydske Bispedømmer smeltede sammen til et, og Bispedømmet paa Fyen gik ind; skulde man tro de gamle kristne Skribenters Beretninger, saa var det næsten forbi med Kristendommen i Danmark. Men den havde allerede vundet for fast Fod, og den lod sig ikke udrydde. *Sven Tjugeskjæg* († 1014) blev ogsaa snart uenig med det hedenske Parti, og vendte sig nu selv igjen til Kristendommen; ved hans Tog til England aabnedes Danmark end mere end tidligere for den angelsachsiske Kirkes Paavirkning, og herigjennem forberedtes Kristendommens fuldkomne Seier. Denne Paavirkning fuldender nu, hvad der af den bremenske Stol er paabegyndt. Der fortælles, at Sven

sendte selv Lærere over fra England, og ogsaa den bremenske Erkebispestol begyndte nu under *Libentius* (988—1013) at udfolde en større Virksomhed; paa denne Tid falder *Odinkar Hvide den yngres* Virksomhed som Biskop i Jylland. Han var beslægtet med Odinkar den ældre og af Jarleæt fra Vendland (?), hvor hans Familie eiede næsten en Trediedel af Landet, og en ivrig Befordrer af Kristendommen, til hvis Bedste han skjænkede alle sine store Eiendomme. Men den bremenske Indflydelse træder dog fra nu af tilbage for den angelsachsiske. Sven raadede før sin Død over i England Sønnen Knut til at fuldføre Kristendommens Indførelse.

Knut den mægtige (1014—1035) fulgte dette Raad og betjente sig hertil fornemmelig af Angelsachsere. Han fornyede Bispedømmet i Fyen (Odense, hvor *Reinar* blev Biskop) og stiftede to nye, et for Sjælland (*Roskilde*, hvor *Gerbrand* ansattes) og et for *Skaane*, hvor *Bernhard* virkede som Missionsbiskop uden fast Sæde. Alle disse besatte han med Angelsachsere, der var viede af Erkebispen i *Canterbury*. Knut skal ogsaa have først forplantet Klostervæsenet fra England til Danmark, dog er Beretningerne herom utydelige; selve Klosterbygningernes Opførelse i Danmark skriver sig ialfald fra en senere Tid. Kirker opførtes i Mængde, og det berettes, at Knut sendte Bygmestere, Sten og Bly fra England til Opførelsen af Kirker, der hidtil kun havde været af Træ. Det var saaledes ved den nøie Forbindelse med den engelske Kirke, at Kristendommens Indførelse fuldendtes under Knut den store. Dog vedblev den bremenske Stol (Erkebiskop *Unvan* † 1029 og *Libentius II* † 1032) fremdeles at betragtes som Metropolitanstol, og de nye i England viede Biskoper erkjendte den bremenske Erkebiskops Overhøihed.

At Kristendomsindførelsen nu var fuldendt i Danmark, blev da ogsaa saaatsige symbolsk betegnet ved den Pilegrimsreise, han foretog 1026. Derved viste den danske Konge sig for første Gang for Pave og Fyrster som kristen Konge og hans Land som et kristent Land, indlemmet i det kristne Vesten. Reisen blev gjort efter Tilskyndelse af Erkebispen af Canterbury for at bede om Syndernes Forladelse, for Rigernes Velfærd og for at udsone det Blod, han havde udgydt ved Erobringen af England. Reisen gik fra Danmark over Tyskland, Flandern og Frankrige til Italien, efter islandske Beretninger som Pilegrim tilfods med Stav og Pose, hvad dog ikke kan gjælde den hele Reise, men kun enkelte Valfarter til Kirker og Klostre. Efter Tidens Skik viste han sin Fromhed ved storartet Gavmildhed mod disse. I Rom, hvor han traf sammen med Keiseren (Konrad II) og andre Fyrster, udvirkede han, at disse tilstod hans reisende og handlende Undersaatter Frihed for Told og Afgifter

i deres Lande; hos Paven udvirkede han en Nedsættelse af de Pengesummer, som Geistligheden betalte til den pavelige Stol. Han oprettede tillige et Hospitium i Rom for dem, som talte den danske Tunge, med frit Natteleie og fri Beværtning. Ved Peters og Pauli Grave aflagde han Løfte om at ville forbedre sin Vandel og føre en retfærdig og kristelig Regjering. Om sin Reise og dens Resultater udtalte han sig i et Brev til de engelske Erkebiskoper i Canterbury og York.

Kristendommen var dog endnu ikke selv under Knut den mægtige forkyndt overalt i det danske Rige, og den havde ikke gjennemtrængt Folket med sin Aand i Love og Skikke; det er noget, som først sker efter længere Tids Forløb. Men de sidste Levninger af Hedenskabet uddør nu efterhaanden. Saaledes virkede Presten *Thøger* i *Vestervig* ved Limfjorden blandt derboende Hedninger. Han var af en fornem Slægt i Thüringen, men kom fra England over til Norge, hvor Olaf den hellige gjorde ham til sin Kapellan paa Grund af hans store Fromhed og Gudsfrygt. Efter Kongens Død reiste han til Danmark og virkede tilslut i Vestervig til stor Velsignelse. Sidst kristnedes Blekinge og Bornholm under Sven Estridssøn 1060.

Norge. Harald Haarfagres Søn *Haakon den gode* (936—961) var opfostret i England hos Kong *Adalstein,* hos hvem han ogsaa blev døbt. Han var saaledes Kristen, da han 15 Aar gammel blev Norges Konge. Men han fandt det i Begyndelsen raadeligst at holde sin Kristendom hemmelig; thi alt Folket var hedensk, og den Mand, der havde hjulpet ham til Kongedømmet og var hans fornemste Raadgiver, *Sigurd Haakonssøn Hladejarl,* var en ivrig Asadyrker. Men da Haakon var bleven ældre og hans Kongedømme mere befæstet, begyndte han at tænke paa Kristendommens Indførelse, men gik dog frem med megen Varsomhed. Han fik Julefesten forlagt fra Midvinterstid til den kristne Juletid. Fremdeles søgte han at virke paa sine nærmeste Omgivelser, af hvilke enkelte lod sig døbe og andre ialfald afholdt sig fra at blote. Tillige lod han komme Prester fra England og kundgjorde nu sin Hensigt at indføre Kristendommen. Enkelte Kirker blev opførte hist og her (paa Mørerne). Men Sagens Afgjørelse henvistes til Frostathing: Hans Bud og Bøn var til Almuen, at den skulde lade sig døbe, opgive alt Blot og tro paa en Gud, Krist, Marias Søn, holde syvende Dag hellig og faste hver syvende Dag. *Asbjørn af Medalhus* svarede under Bøndernes lydelige Bifald, at hvis Kongen vilde paatvinge Bønderne den nye Tro, var det Folkets enstemmige Beslutning at vælge sig en ny Høvding. Senere paa de to Offergjæstebud paa Hlade og Mære blev Kongen tvungen til at give efter. Samtidig blev Kirkerne paa Møre

ødelagte og Presterne dræbte. Haakon forlod Thrøndelagen i Vrede og truede med Hævn, men blev hindret i at udføre den ved Gunhildssønnernes Angreb. Saaledes beretter Snorre. Men efter andre Beretninger siges han at have givet efter «af sin naturlige Godmodighed». Under enhver Omstændighed opgav han fra nu af alle Forsøg paa at indføre Kristendommen i Norge, og Folket viste ham altid den største Troskab og Hengivenhed. Da Gunhildssønnerne for sidste Gang angreb ham ved Fitje paa Stordøen, blev han dødelig saaret (961). I sin sidste Stund udtalte han sin Anger i følgende Ord: «Vorder Livet mig forundt, vil jeg drage af Landet til kristne Mænd og bøde og bedre det, jeg har forsyndet mod Gud; men dør jeg her i Hedendommen, saa begraver mig, som I selv synes». Hans Venner tilbød at føre hans Lig til England, men han sagde: «Jeg er det ikke værd; jeg levede som en Hedning, og derfor skal man ogsaa begrave mig som en Hedning».

Gunhildssønnerne (961—970. Munch 965, Keyser 970) med Harald Graafeld som Overkonge blev nu Landets Styrere. Deres Herredømme strakte sig egentlig kun over Frosta- og Gulathings-Lagdømmer; thi paa Oplandene og Viken herskede Underkonger af Harald Haarfagres Æt. Gunhildssønnerne havde antaget Kristendommen over i England; men skal man dømme efter deres Færd i Norge, kan den ikke have gjennemtrængt dem synderlig dybt. Kristendommen gjorde heller ikke under deres Styrelse nogen merkelig Fremgang, om de end vedkjendte sig sin Tro og «nedbrød Hovene og spildte Blotene». De vakte herved kun Folkets Forbitrelse, der i de Uaar, som rammede Landet, saa Gudernes Vrede.

Haakon Sigurdssøn Jarl, som nu fik Magten i den nordlige og vestlige Del af Landet under den danske Konges Overhøihed, var en ivrig Asadyrker, og hans første Gjerning var derfor at gjenreise Hovene og gjenindføre Blotene. Da senere Otto II i 975 angreb Harald Gormssøn, ilede Haakon Jarl ham paa Opfordring til Hjælp. Men Otto seirede, trængte frem lige til Limfjorden og tvang Harald til Fred. Ved den Leilighed maatte ogsaa Haakon Jarl lade sig døbe og love at kristne Norge, og han fik til den Ende Prester med sig. Men disse satte han igjen i Land og styrede sin Kaas. Til samme Tid sendte Harald Gormssøn eller — efter andre — Keiser Otto selv to Jarler med Krigsfolk og Prester til Viken, der paa den Tid stod under dansk Herredømme, for at kristne Landet der. Folket maatte ogsaa, heder det, give efter for Magten, og mange lod sig døbe. Men da Haakon Jarl vendte hjem, fandt hine Jarler det raadeligst at fortrække, og Haakon var nu ivrigere end nogensinde i at opretholde Hedenskabet. Saaledes havde da Kristendommen ved

Haakon Jarls Død (995) kun gjort liden Fremgang i Norge. I den nordlige og vestlige Del af Landet indskrænkede den sig til, hvad der var sket under Haakon den gode og Gunhildssønnerne, og selv dette var igjen for en stor Del forstyrret af Haakon Jarl; i Viken var vel ikke stort mere udrettet, ihvorvel vistnok den Forbindelse, hvori denne Landsdel stod med Danmark, her havde fremkaldt enkelte Omvendelsesforsøg eller ialfald en middelbar Paavirkning af den dansk-tyske Mission fra Bremen.[1]) — Hvad den dansk-tyske Mission havde udrettet til Norges Kristning, indskrænkede sig altsaa til en enkelt Landsdel og var selv der høist ubetydeligt og næsten umerkeligt[2]). Det er først fra Olaf Tryggvessøns Tid, at Omvendelsesverket drives med større Kraft, og det er da ikke den bremenske, men den engelske Kirke, som leverer ham og de Konger, der senere fortsætter hans Verk, Hjælpere og Kristendomslærere; den norske Kirke er derfor helt og holdent en Datter af den engelske.

Olaf Tryggvessøn (995—1000) var under sine Vikingetog i Vesten bleven døbt af en Abbed paa Syllingeøerne (Scillyøerne). Han kom til Norge, lokket ved Haakon Jarls listige Anslag, just som Thrønderne, forbitrede over Jarlens Voldsgjerninger, havde reist sig mod ham. Allerede paa Overreisen til Norge tvang han Jarlen Sigurd Lødverssøn paa Orknøerne til at lade sig døbe og antage Kristendommen. Thrønderne tog ham strax til Konge, og inden et Aar var han overalt erkjendt som Norges Overkonge (995—996). «Den Tid var nu kommen, da Blot og Blotmænd skulde fordømmes, og den hellige Tro og den rette Gudsdyrkelse komme isteden». Olaf var besjælet af en brændende Iver for Kristendommens Udbredelse blandt sine Landsmænd, og da han drog over for at vinde sit Fædrenerige, var det tillige med den faste Beslutning at kristne sit Fædreneland. Han landede ved *Moster* (Søndhordland), lod synge Messe og afstak Grunden til en Kirke. Han førte med sig fra England Prester og Lærere, i hvis Spidse stod en Biskop *Sigurd*, ogsaa kaldet

---

[1]) *Munch* mener, at en norsk Kirke ved bremenske Missionærer havde dannet sig i Viken, hvilken senere traadte i et Slags Modsætning til den øvrige norske Kirke, der dannede sig efter den engelskes Forbillede, men som da ogsaa snart maatte ligge under for denne. Se herom Munch I. 2 S. 274—77 og herimod *Keyser* Kirkehist. I. S. 31 ff.

[2]) *Liafdag*, 948 indviet til Biskop i Ribe, prædikede Troen «ikke alene i Danmark, men ogsaa for dem hinsides Havet, for Svearne og Nordmændene» (Adam Br.). «Allerede forhen havde dog af Vore (ex nostris) Liafdag, Poppe, Odinkar prædiket for dette Folk. Vi kan sige, at «Vore» har arbeidet, og de engelske (Angli) har indtraadt i deres Arbeide» (Scholiasten til Adam, hvor Kristendommens Indførelse under Olaf den hellige omtales).

Johannes eller Jon, der under hele Olafs Regjering var hans trofaste Ven og kraftige Medarbeider. Sigurd skal efter Slaget ved Svolder have begivet sig til Sverige paa Olaf Skjøtkonges Indbydelse, hvem han døbte; isaafald er han den i svenske Legender forherligede *St. Sigfrid*. Derhos er den navnkundigste *Thangbrand*. Han var vistnok fra Flandern, men efter en anden Beretning en Sachser og en Greves Søn. Han opdroges hos Adalbert i Aarhus. Ved et Besøg hos Hugbert i Canterbury i Adalberts Følge fik han ved Afskeden i Foræring et Skjold med den korsfæstedes Billede. Senere stødte han sammen med Olaf i Venden og forærede denne Skjoldet. Paa Grund af et Drab i en Tvekamp maatte han flygte til Olaf i England, hvis Hirdprest han blev.

Saasnart Olaf saa sit Kongedømme almindelig erkjendt, lagde han Haand paa sit Omvendelsesverk. Han drev det efter den Tids Vis med ydre Tvang og Vold, ofte med Grumhed, men ogsaa med Klogskab og med en oprigtig Iver. Han begyndte i *Viken*. Der var Kristendommen fra ældre Tid mest bekjendt, der havde hans Fader hersket, og der havde han mægtige Frænder. Derfra drog han langs Kysten lige op til Thrøndelagen og lod Folket døbe uden at møde nogetsteds synderlig Modstand; thi han overraskede Bønderne ved sin Hurtighed og forstod klogeligen at vinde Høvdingerne for sig, saaat, hvor han kom og stillede Folket Valget mellem Daab eller Kamp, var det ikke raadeligt andet end at vælge det første. Men hos Thrønderne fandt han en haardere Modstand; thi der var den Tid «Landets største Styrke», og der var ogsaa Hedenskabet stærkest. Men ogsaa med dem raadede han Bugt, efterat han ved Gildet paa Hlade havde faaet Udthrøndernes Høvdinger i sin Magt og ved Midvintersblotet paa Mæren havde svækket Indthrøndernes Modstand. Paa det sidste Sted mødte Kongens Forlangende Uvilje, og man forlangte, at han skulde blote. Han lod som han gav efter og gik ind i Hovet med en guldbeslagen Stok i Haanden, da ingen maatte bære Vaaben paa det hellige Sted. Med sin Stok slog han Thorsbilledet ned, og Thrøndernes Talsmand Jernskjægge af Upphaug blev dræbt i Døren af Kongens Mænd. Det høvdingløse Folk blev da tvungen til at tage imod Daab. Efterat han nu havde anvendt det næste Aar paa at befæste Kristendommen i Kystfylkerne til og med Viken, reiste han op paa Ringerike, hvor Sigurd Syr med hele sit Hus og mange af sine Mænd lod sig døbe. Her stod han selv Fadder ved den toaarsgamle Olaf Haraldssøns Daab, den senere saakaldte Olaf den hellige. Dernæst vendte han sig til Haalogaland 998, som han paa lignende Vis kristnede, men hvor han ogsaa gav nogle af de rædsomste Exempler paa sin Grumhed mod dem, som ikke vilde lystre hans Bud og lade sig

døbe. Haarek af Thjotta blev vundet af Kongen; Thorer Hjort og Raud hin ramme mødte Kongen med en stor Hær, men blev slagne; Thorer flygtede, men blev indhentet af Hunden Vige og dræbt paa Flugten; Eyvind Kinnrifa, en anden af deres Høvdinger, blev, da han ikke vilde lade sig døbe, dræbt ved et gloende Bækken paa Maven; Raud hin ramme, som undkom ved Slaget, faldt senere i Kongens Hænder, som dræbte ham ved en Orm, der dreves ned gjennem hans Svælg. Saaledes var da i Løbet af 3 Aar alle Kystfylkerne kristnede, men vistnok kun i Navnet. Nu først skulde Folket oplæres i den Tro, til hvilken det nødtvungen havde ladet sig døbe; men hermed kunde det kun gaa smaat med de i Forhold til den vidtspredte Befolkning faa Lærere, han havde medbragt og havde til sin Tjeneste. Til Oplandene og de mere afsidesliggende Fjeldbygder naaede ikke Olafs Omvendelsesvirksomhed; her raadede Fylkeskonger under Olafs Overhøihed; disse var alle med Undtagelse af Sigurd Syr Kristendommen fiendske.

Efter Slaget ved Svolder styrede Jarlerne *Erik* og *Svein* Riget, saaledes at Erik Jarl styrede Landet fra Lindesnæs til Stadt, fire af Thrøndelagens Fylker, Naumdal og Haalogaland samt under Svein Tjugeskjægs Overhøihed Viken, Agder til Lindesnæs og Oplandene, medens Svein Jarl styrede Olaf Sveakonges Del af Landet, Mørerne, Raumsdalen og de andre fire Fylker i Thrøndelagen. Jarlerne var selv kristne, men de paabød ikke Kristendommen, saaledes som Olaf havde gjort det; de lod enhver blive ved den Tro, som han lystede, og Følgen var nu naturligvis den, at mange igjen faldt tilbage i Hedendommen, navnlig paa Oplandene og i Thrøndelagen, hvor Modstanden mod Olaf havde været størst. Derimod holdt Kristendommen sig mere i Kystlandene. Til enkelte Dele af Landet var Kristendommen endnu ikke kommen. Dog høres intet om en voldsom Reisning fra det hedenske Parti saaledes som i Danmark. Tilbagefaldet bestaar kun deri, at en Del vender tilbage til Asadyrkelsen og begynder at blote; hos andre var den nye Tro paa Grund af manglende Undervisning saa lidet befæstet, at de uden bevidst at ville fornegte den blandede hedenske Forestillinger sammen med de kristelige. Og efter den Maade, hvorpaa Landet var blevet kristnet, og efter den utilstrækkelige Kristendomsundervisning, Folket havde modtaget, maatte det derhos i det hele kun være daarligt bevendt med de flestes Kristendom, da *Olaf Haraldssøn den hellige* (1015—1030) kom til Landet. Han fortsatte, hvad Olaf Tryggvessøn havde begyndt og ikke alene udryddede de Levninger af Hedendommen, som endnu fandtes i Landet, men ordnede ogsaa Kirken ved Lov. Han drog nu om i Landet for at se, hvorledes Kristendommen holdtes og for

frem med megen Strenghed mod dem, som ikke vilde afstaa fra Hedendommen. Nogle jog han ud af Landet, andre lod han lemlæste paa Hænder og Fødder eller deres Øine stikke ud, og somme lod han dræbe. Blandt Olafs Medhjælpere nævnes Biskoperne *Grimkell* og *Sigurd*, begge som det synes fra England, ialfald Nordboere, som havde bosat sig i England. Sagaerne skildrer dem som »vise og lærde, trofaste og paalidelige, frygtløse og raske i alle Farer, veltalende og milde, og i alle sine geistlige Domme retfærdige». Ogsaa nævnes *Rodulf* og *Bernhard*, der dog især virkede paa Island.

Olaf afkastede det danske og svenske Herredømme og gjorde Landet igjen til et helt. Mest fik han at gjøre i Thrøndelagen og i Gudbrandsdalen. Thrønderne havde kun nødtvungne bøiet sig for Olaf Tryggvessøns Kristendomsbud og havde nu igjen begyndt hemmeligen at samle sig til Offergilder paa Mæren. Olaf overraskede dem her, lod deres Hoved *Ølve paa Egge* dræbe og straffede strengt de Bønder, som havde mest Del i dette Frafald. I Gudbrandsdalen var Kristendommen endnu kun lidet bekjendt. Her herskede *Dale-Gudbrand Herse*. Mødet paa Hunthorp er bekjendt, hvor Thors Gudebillede blev knust og Bønderne antog Kristendommen. Den sidste Dal, som kristnedes, var *Valders*. «Der gaves ikke den Afdal eller Udø i hans Rige, hvor hedenske Mænd monne findes». Overalt byggede han Kirker, skjænkede Jordegods til dem og beskikkede Prester, der vel tildels var indfødte, men især Englændere, maaske ogsaa Tyskere, at dømme efter Grimkells Gesandtskab til Unvar i Bremen (1013—1029). «Kongen sendte ogsaa Sendemænd til vor Erkebisp (Unvan) bedende indstændigt, at han velvilligen vilde modtage hans Biskoper og sende sine til ham, for at de kunde styrke Nordmændenes raa Folk i Kristendommen». (Adam af Bremen).

Olaf har derhos Fortjenesten af at have ordnet den norske Kirke ved Lov; dels omformede han den gamle Landslov for at bringe den i Samklang med Kristendommens Krav, dels «satte han med Biskop Grimkells og andre Læreres Raad» en Kristenret. Denne Olafs Kristenret kjender man ikke mere i dens oprindelige Form, og man kan kun af de ældste norske Kristenretter, som endnu er levnede, med nogenlunde Sikkerhed slutte sig til dens væsentligste Indhold (den ældre Gulathingslovs Kristendomsbolk og den ældre vikske Kristenret). De fleste af vore ældre Kristenretter begynder saaledes: «Det er vor Lovs første Bestemmelse, at vi skal bøie os i Øst og bede til den hellige Krist om Aar (ɔ: gode Aaringer) og Fred og om at maatte beholde vort Land bygget og vor Herre (ɔ: Kongen) lykkelig; være han vor Ven og vi hans, men Gud være alles vor Ven». Kristenretten handler fremdeles om 1) Frigivelse af Trælle; hvert Aar skal

frigives en Træl i det hele Thingdistrikt og desuden aarligen en Træl i hvert Fylke. 2) Kirkens Tjenere, deres Rettigheder og Pligter. 3) Kirker, deres Bygning og Vedligeholdelse. 4) Helligdage og deres Helligholdelse. 5) Faste og forbudne Spiser. 6) Daab og Barneudsættelse; hvert Barn, som fødes, skal ogsaa opfødes, med mindre det er en Vanskabning, og da skal det dog føres til Kirke og primsignes, men det skal derpaa enten dræbes eller lægges ned ved Kirken for der at dø. Ethvert Barn, som fødes, skal døbes inden en vis Tid, og der gaves nøiagtige Bestemmelser for, hvorledes man skulde bære sig ad i Nødstilfælde, hvor Prest ikke var ved Haanden. 7) Begravelse; alle afdøde undtagen grove Forbrydere og Selvmordere skal begraves ved Kirken; paa Kirkegaarden skal være bestemte Afdelinger for de forskjellige Klasser. 8) Ægteskab og de forbudne Led. 9) Forbud mod Hedendom og Troldom. 10) Ølgerdir ɔ: religiøse Gjæstebud, der skulde holdes, hvor der boede mindst tre Bønder saa nær hinanden, at de uden altfor stor Ubekvemmelighed kunde komme sammen. Bonden og hans Hustru skulde bringe hver en Mæle Øl; Mindeskaalerne skulde signes til Kristi og Jomfru Marias Tak og for et godt Aar og Fred. De skulde holdes ved Allehelgensmesse, Julemesse og Jonsmesse. Kristenretten var iøvrigt noget forskjellig i de forskjellige Landsdele som en naturlig Følge af Norges daværende Samfundsorden.

Den Strenghed, hvormed Olaf gik frem ved Kristendommens Indførelse, bidrog til at fremkalde den almindelige Misnøie mod ham. Dog var Folkets Reisning ingenlunde nogen Hedendommens Reaktion. Folkets og især Høvdingernes Misnøie med Olaf skrev sig væsentlig fra hans verdslige Landsstyrelse, «at man ei taalte hans Retfærdighed». Af denne Misnøie benyttede nu Knut den mægtige sig ved sin listige og svigagtige Færd. Vi tør her forudsætte som bekjendt fra Norges almindelige Historie, hvorledes Olaf blev fordreven 1029, og hvorledes han i det følgende Aar faldt i Slaget ved *Stiklestad*. Men Olafs Ulykke og Død blev just til Fremme for hans Livs Verk. Reisningen var mere fremgaaet fra Høvdingerne end fra Folket, der alene havde ladet sig henrive af Øieblikkets Opbrusning. Baade Folket og Høvdingerne saa sine Forventninger skuffede; Knuts Herredømme bragte ikke, hvad det havde lovet. Og snart kom Rygter om Olafs Hellighed i Omløb. Man talte om hans Mildhed paa det sidste Tog, Solformørkelsen den 31te August blev henlagt til hans Dødsdag, Bonden Thorgils, som efter Slaget havde gjemt Olafs Lig, fortalte, at han havde seet et Lys skinne over det Sted, hvor Liget var; en blind Mand havde faaet Synet igjen ved at gnide Øinene med sin Haand, som han var kommen til at stikke ned i det Vand, hvormed Kongens Lig var

bleven vasket. Selv en af Olafs Banemænd, Thorer Hund, fortalte, at et Saar, han havde faaet i Slaget, var bleven lægt ved Kongens Blod, og i Anger over hvad han havde gjort mod Olaf, forlod han Landet og reiste til Jerusalem, hvorfra han aldrig mere vendte tilbage. Biskop Grimkell og Einar Thambarskjælver lod nu Kongens Lig, som var nedgravet i en Sandmæl ved Nidelven, opgrave og jorde ved Klemenskirken i Nidaros, som Olaf selv havde opbygget. Senere, den 3die August 1031, blev Ligkisten høitidelig aabnet, og man saa, at der endnu var Rødme i Kinderne, som om han nys var sovnet ind; hans Skjæg, Haar og Negle havde voxet, og dette blev da almindelig udlagt som Jertegn. Kun Dronning Alfifa mente, at dette ikke var saa underligt, da Liget havde ligget i Sand; men hvis Haaret ikke brændte i Ild, vilde hun tro, at det var et helligt Under. Grimkell lod da bringe Ild i et Fyrfad, læste Velsignelsen derover og lagde Røgelse paa; siden lagde han Olafs Haar ovenpaa, og da Røgelsen var brændt op, tog han Haaret uskadt op. Alfifa bad nu Biskopen lægge Haaret i uindviet Ild, men Einar Thambarskjælver bød hende med mange haarde Ord at tie. Derefter erklærede Biskopen med Kong Svein Knutssøn og hele Mængdens Samtykke Kong Olaf for hellig. Kisten blev bisat over Høialteret i Klemenskirken og der blev tjeldet helt over den med Fløiel. Ogsaa senere skede flere Jertegn ved Kong Olafs Helligdom. Hans Helgennavn vandt snart almindelig Anerkjendelse; ogsaa udenfor Norges Grænser indviedes Kirker til hans Ære, og man fik to Olafsmesser, paa hans Dødsdag 29de Juli og paa Kistens Opgravelsesdag 3die August. Hans Helgenglories Glans bidrog i høieste Grad til at befæste Kristendommens Sag, for hvilken han havde ladet sit Liv, og man kan nu betragte Kristendommens Indførelse i Norge for afsluttet.

Island. Paa samme Tid som Norge kristnedes, kom Kristendommen ogsaa til de øvrige Lande, som var befolkede af Nordmænd. Det var Olaf Tryggvessøn, som ogsaa fuldførte dette; thi det var hans Maal at udbrede Kristendommen, saalangt som det norske Navn strakte sig. — «Jeg skal søge af al Iver at føre til Gud de Folk, der bebor Island og andre nordlige Lande, som ligger til dette vort Rige med Hensyn til Kjøbfærd og Tilførsel af de gode Ting, vi ei kan savne; men end mindre kan hine Lande savne enkelte af de Ting, som flyttes herfra; og det er dog ikke passende, at kristne Mænd saaledes besmitter sin Tro, at de har Kjøb og andet venskabeligt Samkvem med Hedninger som med Brødre». (Olaf Tr. c. 142).

Det heder, at de norske Nybyggere, da de kom til Island, fandt Spor af Kristne, som tidligere havde levet der (irske

Bøger, Krumstave o. desl.). Det var irske Munke, som enten tilfældigvis var drevne derhen eller af Lyst til et strengt Eneboerliv havde søgt til den fjerne Ø. Ogsaa blandt de norske Nybyggere fandtes enkelte, som tidligere havde levet paa Suderøerne og der antaget Kristendommen. — Den første, som søgte at indføre Kristendommen, var *Thorvald Kodranssøn Vidførle* fra Vatndalen. I sin Ungdom drog han udenlands og traadte i Tjeneste hos Sven Tjugeskjæg og indlagde sig her et stort Navn ved sin Tapperhed, Troskab og Ædelmod. Paa sine Reiser blev han i Saxland kjendt med en Biskop *Frederik*, der fik ham til at antage Kristendommen og døbte ham. Thorvald bad nu Bispen følge sig til Island for at forkynde Troen for hans Frænder (981). De gjennemreiste Landet, og mange lod sig døbe især paa Nordlandet; paa enkelte Steder blev endog Kirker opførte. Denne Fremgang gav Thorvald Mod til paa selve Althinget at fremtræde som Kristendommens Forkynder. Men nu reiste Hedningerne sig mod ham, navnlig paavirkede af den mægtige Hedin fra Eyjafjord. Han oppustede Hadet mod Thorvald saaledes, at man gav to Skalde Penge for at digte Nidviser over ham og Bispen. Det kunde Thorvald ikke taale. I Hidsighed dræbte han Skalden og blev nu dømt fredløs. Thorvald og Frederik maatte da forlade Landet og reiste først til Norge, hvor de stødte sammen med Hedin, som Thorvald dræbte til Hævn for den lidte Fornærmelse. — Fredrik forlod ham nu misfornøiet med hans Ilsind, og Thorvald drog til Konstantinopel og Jerusalem for at afbede sine Synder og skal have endt sit Liv i et Kloster nær Palteska ɔ: Polozk i Rusland. Thorvalds Omvendelsesforsøg var saaledes uheldigt, men dog ikke ganske uden Frugt. Da nu *Olaf Tryggvessøn* havde faaet Kongedømmet i Norge, var det ham ikke blot om at kristne Norge; men han strakte som ovenfor sagt sin Omvendelsesiver til alle af Nordmænd beboede Lande, og her maatte det nu navnlig være ham magtpaaliggende at kristne Island, som stod i en saa nær og levende Forbindelse med Moderlandet. Allerede Aaret efter sin Thronbestigelse sendte han *Stefner Thorgilssøn* derhen (996), ledsaget af flere Lærere. Stefner var ogsaa en Islænding og beslægtet med de fornemste Høvdinger paa Øen. Stefner var i sin Ungdom dragen til fremmede Lande, havde i Danmark antaget Kristendommen og en Tid fulgt Thorvald Vidførle; senere var han i England bleven Olafs Mand. Stefner kom nu til Island kort før Althinget og begyndte strax at forkynde Kristendommen paa Vest- og Sydkanten af Landet, hvor den hidtil havde havt mindst Fremgang. Men kun faa vilde høre paa hans Ord, og hans egne Frænder var værst til at modstaa ham. Da blev han vred og begyndte at nedbryde Hovene

og brænde Afgudsbillederne. Men denne hans voldsomme Færd fremkaldte kun større Forbitrelse, der endog gik saa vidt, at man paa Althing vedtog den Lov, at hver den, som lastede Guderne eller gjorde dem Men, skulde være fredløs, og Søgsmaalet desangaaende skulde paatales af hans egne Frænder; thi det agtedes som en Skam for den hele Slægt, naar en af den lod sig kristne. Efter denne Lov gik nu ogsaa Stefners Frænder frem og fik ham paa Althinget 997 erklæret fredløs. Stefner maatte endnu samme Aar forlade Øen og vendte tilbage til Olaf Tryggvessøn, hvem han traf i Nidaros. — Imidlertid havde Kongen selv været ivrig hjemme for at vinde de Islændinger, som kom til Norge. Mange af dem hørte til Øens fornemste Ætter, og dem søgte han især enten at bevæge til at lade sig døbe, eller han beholdt dem hos sig som Gisler. (Kjartan Olafssøn. Hallfred Vandraadeskald).

Stefners Reise var løbet uheldig af; men Olaf var ikke den Mand, at han derfor opgav Islands Kristning, som han nu engang havde sat sig som Maal. Han besluttede at sende *Thangbrand* derhen. Thangbrand var af Olaf bleven beskikket til Prest ved Kirken paa Moster; men han havde her bortødslet Kirkens Gods og begyndte dernæst for at skaffe sig, hvad han behøvede, at herje og røve hos de omboende Bønder. Det vakte naturligen Kongens Misnøie; han kaldte ham til sig og irettesatte ham haardt for hans ukristelige og uprestelige Færd og truede med at jage ham ud af Riget. Thangbrand tilstod sine Feil, men bad Kongen at paalægge ham et eller andet vanskeligt og farefuldt Hverv, hvormed han kunde afsone sin Brøde hellere end at jage ham bort. Og Kongen paalagde ham nu at drage til Island og forkynde Kristendommen der. — Thangbrand kom over til Island Sommeren 997 og landede paa Østkysten. Men Bønderne derómkring vilde intet Samkvem have med ham eller hans Følge. Dette fik endelig den bekjendte Høvding *Sidu-Hall* paa Thvaattaa høre, og han indbød nu Thangbrand og hans Følge til sig og viste dem den største Gjæstfrihed. Ved St. Mikaelsmessen lod Hall og hans Mænd sig døbe. I to Aar var Thangbrand paa Øen; det var rigtignok tildels nødtvungen, da Stormen knuste hans Skibe, da han vilde vende tilbage Høsten 998. — Han døbte i denne Tid mange, deriblandt ogsaa flere af de mest anseede Mænd, som *Gissur Hvite* i Skaalholt og hans Svigersøn *Hjalte Skjeggesøn*. Men han kunde derhos ikke fornegte sin verdslige og stridbare Natur; to Skalde, der havde digtet Nidviser over ham, dræbte han, og dette var ikke den eneste Leilighed, hvor han greb til det legemlige Sværd. Hans Færd var derfor kun lidet skikket til at skaffe Kristendommen ret Indgang; Forbitrelsen steg mellem det hedenske

og det kristne Parti, og misfornøiet forlod Thangbrand Øen for at vende tilbage til Olaf, for hvem han bittert klagede over den Behandling, han havde maattet døje. «Nogle digtede Nidviser over mig, andre vilde dræbe mig og tilsidst blev jeg dømt fredløs paa Althinget; af det Folk bliver det vistnok kun meget faa, som antager Kristendommen». I den første Vredes Opbrusning vilde Olaf lade alle de hedenske Islændere, som laa ved Nidaros med sine Skibe, dræbe. Men deres kristne Landsmænd, som var hos Kongen, med Hjalte Skjeggesøn i Spidsen gik i Forbøn for dem og formildede ham. (Hjalte havde nemlig tilligemed Gissur maattet forlade Island, da han var bleven dømt fredløs, fordi han paa Althinget havde havt den Dristighed at spotte Guderne i et Vers og kalde Odin og Freyja en Tæve). — Hjalte og Gissur lovede at anvende al sin Indflydelse for at skaffe Kristendommen Antagelse paa Island; de hedenske Islændere, der var i Nidaros, maatte lade sig døbe og fire af dem, der hørte til de mest anseede Slægter, maatte blive hos Olaf som Gisler. For at opfylde sit Løfte drog *Gissur* og *Hjalte* Vaaren 1000 over til Island; Kongen gav dem Prester med og tilhugget Tømmer til en Kirke, som de skulde bygge der, hvor de først landede. De kom til Island just ved den Tid, da Folket drog til Althinget, og begav sig strax paa Veien derhen. De sendte Bud foran sig og opfordrede deres Frænder og Kristendommens Venner til at drage dem imøde for at staa dem bi. De kom, og det var en stor Skare, saaat de i fuld Kampfylking nærmede sig Thingvolden; og deres Mængde gjorde, at man ikke vovede at angribe dem. Hjalte optraadte nu Dagen efter paa Thinget og opfordrede sine Landsmænd til at antage Kristendommen. Det kom til en heftig Ordvexling, og det gik tilsidst saavidt, at de Kristne og Hedningerne «sagde sig ud af Loven med hinanden» ɔ: at de fra nu af vilde danne to forskjellige Statssamfund. Fra begge Sider lavede man sig til Kamp. Men en Splittelse i to Statssamfund maatte dog synes betænkelig. Det fortælles, at Sidu-Hall underhandlede med Øens Lovsigemand *Thorgeir Gode*, der vel var Hedning, men som en klog Mand forudsaa den Fare, som truede, og indsaa, at Kristendommen ikke mere kunde undertrykkes. Thorgeir lod da alle Thingmænd, baade Kristne og Hedninger, stævne til Thinge. Og da nu alle var komne til Sæde, udviklede han klarligen, hvor fordærveligt det vilde være, om Landet ikke skulde bekjende sig til en Lov og Religion; og Thingmændene forpligtede sig med Ed til, at de vilde vedtage de Lovbestemmelser, han nu forkyndte. Hedningerne stolede paa, at han var en af deres, de Kristne paa Aftalen med Sidu-Hall. Thorgeir forkyndte da: 1) Ethvert Menneske paa Island skulde være kristent og lade sig døbe.

2) Alle Hov og Gudebilleder skulde være vanhellige og tilintetgjøres. 3) Det skulde straffes med den mindre Fredløshed, om nogen aabenbart blotede. 4) «Men da det maaske forekommer betænkeligt, hvorledes man skal faa opfødt alle de Børn, der kommer til Verden, og dog negte Almuen det kraftigste Fødemiddel, saa forkynder jeg, at de hidtil gjældende Love om Børns Udsættelse og Hestekjødsspisning fremdeles skal gjælde, ligesom heller ikke nogen skal sagsøges, om han bloter hemmeligt. Ligesaa skal alle de ældre Love gjælde, som ikke strider ligefrem mod Kristendommen».

Dette var vistnok andet, end Hedningerne havde ventet; men begge Parter bøiede sig dog for Thorgeirs Afgjørelse af Striden. Kristendommen var saaledes lovligen erklæret for Landets Religion, og hvad her endnu indrømmedes Hedendommen, bortfaldt naturligvis efterhaanden af sig selv. Allerede paa Thinget blev mange døbte, de øvrige primsignede, og ved Thingmændenes Hjemkomst blev Almuen døbt overalt, og ingen gjorde Modstand. Høvdingerne rundt om i Landet byggede Kirker paa sine Gaarde, og hvad der især ansporede dem dertil, var, fortælles der, Presternes Forsikring om, at enhver, som byggede en Kirke, kunde i det andet Liv fordre Plads for ligesaa mange Mænd, som hans Kirke kunde rumme. — *Olaf den hellige* strakte ogsaa sin Virksomhed til Island. Ved hans Indflydelse blev Loven renset for Levningerne af Hedendommen og en Kristenret antagen; rimeligvis var *Hjalte Skjeggesøn,* der 1016—18 opholdt sig hos Kongen, hans Mellemmand. Tillige sendte han Biskoper derover (hvoriblandt Englænderen *Bernhard den bogvise);* disse fik dog ikke faste Biskopssæder, men skulde kun tilse Missionen. Fast Bispesæde fik Island først 1056, hvorom senere.

Færøerne stod under indfødte Høvdingers Styrelse, men erkjendte de norske Kongers Overhøihed og betalte dem Skat. Den mest anseede Høvding var paa Olaf Tryggvessøns Tid *Sigmund Bresterssøn.* Olaf Tryggvessøn kaldte ham 997 over til sig og bød ham at antage Kristendommen. Og Sigmund var snart villig hertil; thi han hørte til dem, der aldrig havde villet ofre til Afguderne, ihvorvel han ikke kjendte nogen bedre Tro. Sigmund blev da døbt og opholdt sig en Tid hos Olaf, der lod ham og hans Mænd undervise i Kristendommen. Kongen stadfæstede ham derpaa som Befalingsmand over Øerne og sendte ham hjem med det Hverv at kristne Folket der. Sigmund stævnede strax ved sin Hjemkomst Færøingerne til et almindeligt Thing paa Straumø og frembar her sit Kristendomsbud. Men Bønderne, der ledede af den slue *Thrond i Gata,* gav ham den Besked, at de ikke vilde vide af nogen Trosforandring og stillede ham det Vilkaar, at enten skulde han lade Sagen fare og love aldrig mere at

bringe den paa Bane, eller ogsaa vilde de strax angribe og dræbe ham. Sigmund saa sig nødt til for denne Gang at give efter. Men næste Vaar (998) paa den Tid, da Havet var uroligst og Strømmen gik voldsomst mellem Øerne, drog han afsted med to Skibe, fast bestemt paa at udføre Kongens Bud eller dø. Han vendte sig først til Østerø, hvor Thrond boede, overraskede ham og tvang ham til at lade sig døbe. Han tog da Thrond med sig, drog om fra Ø til Ø og holdt ikke op, førend alt Folket var kristnet. Senere fik ogsaa Færøerne sin faste Bispestol, som det synes, under Sigurd Jorsalafarer i *Kirkebø* paa Straumø.

Orknøerne havde Olaf kristnet allerede paa sin Færd over fra Irland for at vinde Kongedømmet i Norge. Hændelsesvis traf han nemlig underveis Øernes Jarl, Sigurd Lødverssøn, og stillede ham sit sædvanlige Vilkaar. — Som Øernes første Biskop nævnes *Villiam* omkr. 1102, der tog sit Sæde i Bergsaa, men senere forflyttede det til *Kirkevaag*. (Ved Siden af ham og før ham nævnes hos andre ogsaa andre Biskoper, der var indviede af Erkebispen af York, der paastod Primatet over de skotske Øer).

Ogsaa *Grønland* blev ved Olafs Iver kristnet. *Erik hin røde* havde fredløs for et Drab maattet forlade Jæderen og nedsatte sig paa Vestkanten af Island. Ogsaa landflygtig herfra drog han til Grønland. I 999 gjorde Eriks Søn *Leif* en Reise til Norge og lod sig der af Olaf Tryggvessøn bevæge til at lade sig døbe. Olaf gav ham Prester med, og det lykkedes ham at faa Kristendommen indført, dog først efter flere Aars Forløb. Grønland fik sin faste Bispestol i *Garde* 1124.

Sverige. Allerede *Ansgar* havde gjort Begyndelsen til Kristendommens Forkyndelse i Sverige (Birk) Om hans og hans Medarbeideres Missionsvirksomhed der har vi allerede fortalt (se S. 9 og 12). Den bremenske Stol vedblev ogsaa efter Ansgars Død, saavidt den formaaede, at tage sig af Missionen ogsaa i Sverige. *Rimbert* sendte som vi har seet Lærere derhen; om han selv — efter en Beretning — har været der, er derimod mere tvivlsomt. *Unne* døde i Birk (936), efterat han havde bereist Jylland og de danske Øer. Om *Liafdag* og *Odinkar* siges det ligeledes, at de har prædiket ogsaa for de Svenske (Gøterne?) (se ovenfor S. 20 og 24, Anm. 2).

Den første Forkyndelse af Kristendommen, som omtales, udgaar altsaa fra den hamborg-bremenske Stol (Ansgar og hans Efterfølgere), og dennes Udsendinger vender sig fra først af til Sveriges Midtpunkt, det egentlige Svearike. Men Kristendommen havde dog her kun liden Fremgang. Missionærerne var for faa, deres Virksomhed for afbrudt, og Stedet, hvor de virkede, for langt fjernet fra den Moder-

kirke, hvorfra de skulde hente sin Understøttelse Det er først en 150 Aar efter Ansgars Optræden, efterat Kristendommen havde vundet fast Fod i Danmark og i Norge, at Tiden er kommen til, at den svenske Mission kan arbeide med mere Fremgang. Men fra denne Tid træder nu ogsaa den fra Bremen udgaaende Missionsvirksomhed mere tilbage; det er ikke længere tyske Missionærer, udsendte fra Bremen, som arbeider mest, men det er Englændere, som kommer over Danmark og Norge, hvor den nygrundede Kirke ved denne Tid stod i en nær Forbindelse med den engelske. Heller ikke bliver det nu det egentlige Svearike, paa hvilket den forøgede Missionsvirksomhed først og fornemmelig retter sig, men de til Danmark og Norge nærmest stødende Landsdele, *Goternes Land.*

Olaf Tryggvessøns Omvendelsesiver synes at være bleven ikke uden Betydning for Kristendommens videre Fremskridt ogsaa i Sverige. Hans bekjendte Frieri til *Sigrid Storraade,* Erik Seiersæls Enke og Olaf Skjøtkonges Moder, tjente vistnok nærmest politiske Formaal, men sigtede visselig derhos ogsaa til at virke hendes Omvendelse og derigjennem at sikre Kristendommen i Sverige. Det strandede ogsaa just paa Olafs ivrige Fordring, at hun skulde lade sig døbe; og denne Olafs Plan blev altsaa uden videre Følger i saa Henseende. Derimod frembød sig for Olaf en anden Anledning til at virke for Kristendommen i Sverige, og han undlod ikke at benytte den. I Vestergøtland raadede paa den Tid som Jarl *Røgnvald Ulfssøn,* Sigrid Storraades Brodersøn. Han søgte Olafs Venskab og friede til hans Søster Ingebjørg. Men Ingebjørg vilde ikke ægte en Hedning, og det vilde da heller ikke Olaf, at hun skulde; men han benyttede tillige Leiligheden til at faa Røgnvald til at antage Kristendommen. Efter Aftale mødtes de hos Erling Skjalgssøn paa Sole, da Olaf drog paa sit sidste Tog, og der blev Røgnvald døbt. Han og Ingebjørg drog da ledsagede af Prester til Vestergøtland, hvor de uden Tvivl med Held har arbeidet for Kristendommens Indførelse. Ialfald er det vist, at *Vestergøtland* er den Landsdel, hvor Kristendommen først slog fast Rod, og at Begyndelsen hertil sker omkring 1000.

Ved denne Tid virkede den hellige *Sigfrid,* «Sveriges Apostel». Denne Sigfrid antages af nogle for den samme som Olaf Tryggvessøns bekjendte Biskop *Sigurd.* Denne skal nemlig efter et Tillæg til Olaf Tryggvessøns Saga efter Svolderslaget, hvor han var paa Ormen lange, være bleven kaldt til Sverige af Olaf Skjøtkonge, have døbt denne og prædiket med Iver i Landet; siden begav han sig, da han blev gammel, til *Verend* (i Smaaland), hvor han døde. — De svenske legendariske Beretninger om Sigfrid kjender intet til dette, men fortæller, at Olaf Skjøtkonge, der skjønt Hedning havde en gudelig

Hu, sendte Bud til sin Ven, Kong Mildrid i England, og bad ham sende sig en Kristendomslærer. Ingen vovede dog at paatage sig dette Hverv, indtil endelig Sigfrid, «Erkebiskop i York», erklærede sig villig til at gaa. Men hele Sagnet har en saa paafaldende Lighed med Beretningen om det svenske Gesandtskab til Ludvig den fromme og Ansgars Sendelse, at den rimeligvis er digtet. Derom er ialfald Beretningerne enige, at Sigfrid var fra England, og at han døbte Olaf Skjøtkonge i Husaby Kilde (ved Kinnekullen), og at han forkyndte Ordet i *Vestergøtland* og i *Smaaland*. (*Verend* omkring Vexiø). Det er fortrinsvis til det sidste Sted, Beretningerne lægger hans Virksomhed. — Han opførte her en Kirke, hvis Plads anvistes ham gjennem en Aabenbarelse af en Engel, og prædikede med stor Fremgang, saaat de troendes Tal voxte Dag for Dag. — Engang han var fraværende i Vestergøtland, havde han sat sine tre Søstersønner til at tilse Menigheden i Verend. Men disses Hjælpere, der var tagne af Landets egne Børn, lod sig friste af de kostbare Kirkekar til at myrde dem. Dette nødte Sigfrid til at vende tilbage. Ved et Under opdagede han de myrdedes Lig og forkyndte Morderne Guds Straf over den begangne Udaad. Og Straffen lod heller ikke længe vente paa sig. Kong Olaf kom med en Hær til Smaaland, lagde Landet i store Bøder og fratog Morderne deres Gods, af hvilket to Gaarde lagdes til Kirken. — Legenden har iøvrigt meget at fortælle om Sigfrid; han skal efter den have reist om i næsten alle Sveriges Landskaber, prædiket og døbt og indsat Lærere. Hvormeget af dette sandt, er uvist. Det historiske visse er, at han har døbt Olaf Skjøtkonge og grundet Kirken i Smaaland og Vestergøtland. Han døde i Verend og blev begraven der (omkr. 1030).

Olaf Skjøtkonge, hvem den hellige Sigfrid døbte, var Sveriges første kristne Konge. Kongens Daab var naturligvis en Begivenhed af Betydning for Kristendommes Fremgang. Men Olaf havde dog ikke den samme Omvendelsesiver som sit norske Navne; tvertimod maatte han for at sikre sin vaklende Throne gjøre Hedningerne vigtige Indrømmelser. Det fortælles, at han tænkte paa at forstyrre det hedenske Hovedtempel i Upsala; men de hedenske Svears kraftige Modstand tvang ham til at afstaa fra dette Forsæt og at slutte et Forlig med Svearne, hvorefter Kongen vel skulde have Lov til at opføre Kirker og lade Kristentroen forkynde, hvor han vilde, men han maatte ikke øve Tvang mod nogen, men lade enhver have den Tro, han lystede. Det sættes i Forbindelse hermed, at Olaf ombyttede Titelen «Upsala Konge» med «Sveakonge», og at han efter den Tid mest opholdt sig i Vestergøtland. — Ogsaa Olafs to Sønner og Efterfølgere *Anund Jakob* og *Edmund gamle* († omkr. 1060) var kristne; men de gjorde

ligesaalidt som Faderen noget for med Magt at fremme Kristendommens Udbredelse. Denne gjorde dog stadig Fremgang. Blandt den Tids Kristendomslærere nævnes blandt andre en *Osmund.* Han havde modtaget Biskopsvielsen i Polen; han kaldte sig endog «Erkebiskop». Men derfor blev han ogsaa angreben af de samtidige bremenske Missionærer, som beskyldte ham for, at han «ikke prædikede den rene og uforfalskede Lære»; og Edmund, som tog ham i sin Beskyttelse, kom derved i Strid med den daværende Erkebisp af Bremen, *Adalbert,* som vilde hævde sine erkebiskopelige Høihedsrettigheder over Sverige. — Blandt disse bremenske Sendebud, med hvem Osmund laa i Strid, var *Adalvard den ældre,* hvem Erkebiskop Adalbert sendte til Sverige som Gøternes Biskop; han skal have prædiket i *Vestergøtland* (Skara) og i *Vermland.*

Noget yngre er *Adalvard den yngre,* ligeledes udsendt fra Bremen. Han prædikede i *Sigtuna.* Samtidig var de skaanske Provinser fuldstændigt kristnede, og der oprettedes et Bispesæde i *Lund.* — Biskop *Egino,* en for kristelig Vandel og Lærdom høit anseet Mand, indfører Kristendommen i *Blekinge* og paa *Bornholm.* Egino i Lund og Adalvard i Sigtuna fattede den Plan at ødelægge Hovet i Upsala for derved at tilføie Hedenskabet et føleligt Knæk. Men Kong *Stenkil* († 1066) vovede ikke at gaa ind paa denne Plan, «hvis Udførelse blot vilde bringe Kongen og Biskoperne i Fare og skade Kristendommens Sag». Og da Folket havde faaet høre om Anslaget, vovede Adalvard ikke at blive i Sigtuna, men begav sig til Gøtaland, hvor han og Egino «gjennemvandrede Gøternes Stæder, nedbrød Afgudsbillederne og vandt mange tusinde Hedninger for Kristendommen».

Den eneste Landsdel, hvor Kristendommen havde vundet Seir, var altsaa i Midten af det 11te Aarhundrede kun *Vestergøtland.* Derhos havde den ogsaa faaet fast Fod i en Del af *Smaaland,* og fra Vestergøtland ogsaa trængt ind i *Østergøtland,* uden at man har nærmere Beretninger derom. Paa de to sidstnævnte Steder kjæmpede den endnu med Hedenskabet, og i *Svearike* var dette endnu herskende.

Ved Stenkils Død (omtr. 1066) udbrød nu langvarige Stridigheder, der paa en Gang var politiske og religiøse, idet Svearne og Gøterne ikke vilde anerkjende de samme Konger, og disse igjen indbyrdes bekrigede hinanden; hertil kom, at Svearne endnu holdt paa sin gamle Hedendom, medens Gøterne var kristne, og Striden fik saaledes tillige en religiøs Karakter. Stenkils Søn *Inge deu ældre* († 1112) blev dog en Tid anerkjendt ogsaa af Svearne. Men da han forbød Afgudsofringer og paabød Kristendommens Indførelse, vakte

dette Svearnes levende Mishag. Det forekom dem som Indgreb i den Trosfrihed, tidligere Konger havde anerkjendt, og de forelagde derfor Inge paa et Thing Valget mellem enten at respektere denne eller at opgive Kongedømmet. Inge svarede, at han ikke vilde forlade den rette Tro, og blev nu under Skrig og Stenkast dreven fra Thinget. Svearne tog derpaa den for sin ivrige Bloting saakaldte *Blot-Sven* til Konge, og Inge maatte trække sig tilbage til Vestergøtland. Efter tre Aars Forløb overrumplede Inge Blot-Sven, som blev nedhugget med sine Mænd. Det hedenske Tempel i Upsala blev nedbrudt, og Kristendommen igjen indført (omkr. 1100).

Blandt de Kristendomslærere, som virkede i Sverige paa denne Tid, skal vi merke os den hellige *David,* «Vestmanlands Apostel», af Fødsel en Englænder. Han prædikede først i det sydlige Sverige, senere i Vestmanland, hvor han havde sit faste Tilhold paa det Sted, hvor Munktorp Kirke senere byggedes, ikke langt fra *Vesteraas.* Dernæst maa nævnes *Eskil* og *Botvid* i Sødermanland. Ogsaa *Eskil* var fra England; han havde Tilhold i Fors ikke langt fra *Strengnæs,* hvor Sødermanlændingerne fra gammel Tid kom sammen til Offer og andre Møder. Medens Blot-Sven regjerede, kom han engang til Strengnæs for at holde Thing og ofre. Eskil begav sig da i hellig Iver til Strengnæs, hvor han prædikede for de forsamlede. De søgte at overdøve ham med Vaabenbrag, men da han alligevel vedblev, gav Himlen — siger Legenden — sit Bifald tilkjende ved Torden og Lynild, som forhindrede Ofringen. Herover forbitredes Hedningerne endnu mere, og hans Hoved blev kløvet ved et Øxehug. Hans Lig blev ført bort af kristne Mænd for at begraves i Fors, men de naaede ikke længere end til det Sted, hvor senere Eskilstuna anlagdes. Lidt senere virkede Sødermanlands anden Apostel, *Botvid,* som var svensk af Fødsel. I sine yngre Aar sendtes han i Handelsærinder til England, hvor han blev døbt. Da han var vendt tilbage igjen til Sverige, prædikede han i Sødermanland, hvor han blev Martyr. Hans Drabsmand skal have været en vendisk Træl, som han selv havde løskjøbt og oplært i Kristendommen.

Den, som næst Sigfrid blev mest forherliget, var den hellige *Stefan,* «Norrlands Apostel», som virkede i *Helsingland,* hvor Norrala var hans Sæde. Paa en af sine Reiser blev han overfaldt og myrdet af Hedningerne i en Skov paa Grænsen mellem Gestrikland og Helsingland. Endnu lever hans Minde paa Folkets Læber, hvorom en i de Egne velkjendt Folkevise vidner. — I denne Sammenhæng maa ogsaa omtales et Korstog, den norske Konge Sigurd Jorsalafarer foretog 1123 til Østkysten af Smaaland. Kalmar blev ødelagt, og Korstoget blev kun et almindeligt Herjetog. Det gaar i

Almindelighed under Navn af «Kalmarledingen». — Hedenskabet var dog endnu stærkt nok til at gjøre Modstand. Stridighederne mellem Svear og Gøter fortsattes, idet Konger af det sverkerske og erikske Hus vexlede, efterat den stenkilske Æt var uddød omtr. 1125. Først ved Midten af 12te Aarh., navnlig ved Sverkers og Erik den helliges Bestræbelser, kunde Gøternes og Svearnes Omvendelse siges fuldendt. Men da faar ogsaa den svenske Kirke sin fuldstændige Ordning og bliver inden faa Aar (1164) selvstændig Kirkeprovins. Men selve Kristendommens Indførelse foregik altsaa i Sverige omtrent 100 Aar senere end i Danmark og Norge.

Kaster vi et Tilbageblik paa den nu omtalte Missionsperiode, bliver vi for det første opmerksomme paa, at den nordiske Mission udgaar fra to forskjellige Kanter, den frankiske og den angelsachsiske Kirke. Den fra den frankiske Kirke udgaaende Missionsvirksomhed gjennem Ansgar og hans Efterfølgere, som allerede tidlig fik sit faste Udgangspunkt ved den hamborg-bremenske Erkebispestol, var navnlig knyttet til Danmark og især til Fastlandet, men skabte dog ogsaa en liden kristelig Menighed omkring Birk (Sigtuna) i Sverige, ligesom den ogsaa synes at have berørt Viken i Norge, uden at dog Missionen her kan tillægges synderlig stor Betydning. Den angelsachsiske Mission derimod bragte Kristendommen til Norge og strakte sig desuden til de danske Øer og Gøtaland, hvor den stødte sammen med den fra Bremen udgaaende Mission. Det vil ogsaa strax springe i Øinene, at medens Kristendommens Indførelse i Norge kun tiltrængte henved 40 Aar, varede det i Danmark over 150 og i Sverige omtrent 300 Aar, før Missionsverket kunde siges at være fuldstændig gjennemført. Grunden hertil er uden Tvivl væsentlig at søge i den forskjellige Stilling, Kongerne indtog til Omvendelsesverket. Medens de danske Konger indtil Knut den mægtige og de svenske indtil Inge Stenkilssøn ikke laante Missionen nogen kraftig og virksom Understøttelse med den verdslige Arm, gik derimod de norske Konger Olaf Tryggvessøn og Olaf den hellige frem med hele den voldsomme Iver og Energi, som deres religiøse Begeistring i Forbindelse med deres kongelige Magt satte dem istand til at udfolde. Og for Sveriges Vedkommende lammedes Kongernes Arm og forsinkedes Kristendommens Indførelse i høi Grad og i lang Tid ved den heftige religiøs-politiske Strid, som førtes mellem de hedenske Svear og de kristne Gøter. Idet nu saaledes Omvendelsesverket i Danmark og Sverige for en stor Del skred frem alene ved Kirkens egne Kræfter og derfor ogsaa efter Sagens Natur meget langsommere end i Norge, hvor Kongernes Magtbud fremtvang en hurtig Underkastelse, kunde man fristes til at tro, at Kristendommen i Danmark og Sverige blev

opfattet og tilegnet paa en inderligere og sandere Maade og derfor ogsaa kom til at bære rigere og varigere Frugter end i Norge. Men det er dog et Spørgsmaal, om Omvendelsesverkets forskjellige Karakter i de tre Lande betingede nogen væsentlig Forskjel i den Kristendom, som i Tidens Løb udviklede sig hos de nyomvendte Folk. Dels var det et fælles Træk i den Tids Missionsmethode, at man først lagde an paa ved Daab og ydre Kristianiseren at indlemme udvortes i Kirkesamfundet og at overlade den følgende Tid at inderliggjøre de døbtes Forhold til Kristendommen, dels opveiedes i Norge Manglerne ved Kristendomsindførelsen i nogen Grad ved den Omstændighed, at Omvendelsesverket her ved de indfødte Kongers Stilling baade til Folket og Kristendommen fik en langt mere national Karakter end i de to andre nordiske Lande, hvor Arbeidet næsten udelukkende dreves af fremmede.

Andet Afsnit.

Den grundlagte Kirkes Befæstelse og Organisation, indtil de tre nordiske Riger bliver selvstændige Kirkeprovinser.

Danmark. Under *Knut den mægtige* var Kristendommens Indførelse fuldendt; de første Skridt var ogsaa gjort til en Ordning af de kirkelige Forhold ved Oprettelsen af faste Bispedømmer; men hverken havde de kristne Anskuelser endnu gjennemtrængt Folkets Liv og Statens Love, ei heller kunde den ydre Kirkeorden ansees fuldendt. I disse Henseender bliver nu blandt Knuts nærmeste Efterfølgere fornemmelig *Sven Estridssøn* (1047—76), *Knut den hellige* (1080—86) og *Erik Eiegod* (1097—1103) merkelige. — Sven Estridssøn viste sig i det hele som en varm Ven af Kirken og Geistligheden. De Spor af Hedenskabet, som endnu fandtes, søgte han at udrydde; først under ham kristnedes de sidste hedenske Provinser Blekinge og Bornholm 1060. Dette Missionsarbeide udgik fra den nys oprettede Bispestol i *Lund*. Allerede før havde der været Biskoper i de skaanske Provinser, men disse var kun Missionsbiskoper uden fast Sæde. Sven oprettede 1048 to Bispestole her, en i Lund og en i Dalby, men da Biskopen i Lund døde i 1060, blev disse to Bispedømmer slaaede sammen til et, Lunds. Biskopen her Egino lod det være sig magtpaaliggende at udrydde Hedenskabets Levninger og forkyndte Evangeliet i Blekinge og paa Bornholm, som derved kristnedes. Han vilde ogsaa gaa videre og aftalte med Adalvard af Sigtuna den Plan at nedbryde det hedenske Gudetempel i Upsala, men hvorledes det gik hermed, er forhen omtalt (S. 37). Ordningen af Kirkens Forhold ved Oprettelsen af Bispedømmer fortsattes; da Ribe Stol omkr. 1060 blev ledig, gjenoprettedes det

tidligere Bispedømme Aarhus, som havde været inddraget under Ribe fra 992, og til de ældre Bispesæder i *Slesvig, Ribe, Aarhus, Odense* og *Roskilde* føiedes nu foruden *Lunds* og *Dalbys*, der snart blev slaaede sammen, ogsaa to nye, i *Viborg* og *Vendsyssel* (senere kaldet *Børglum*, endnu senere flyttet til *Aalborg*).

Rundtom i Landet opførtes Kirker, saaat Adam af Bremen angiver deres omtrentlige Tal til 300 i Skaane, 150 paa Sjælland og 100 paa Fyen. Størstedelen af disse var vel af Træ og kun ubetydelige, men blandt dem fandtes ogsaa store Bygverker; saaledes opførtes Roskilde Domkirke under de to Biskoper, Kongens Ven *Vilhelm* og dennes Efterfølger *Sven Nordbagge*.

Af Rigets Prælater var der ingen, som stod Kongen personlig saa nær, som denne Biskop *Vilhelm af Roskilde*. Men alligevel forstod han at hævde Kirkens Værdighed ligeoverfor Sven og optraadte med en saa stor Kraft og Myndighed, at Kongen bøiede sig. Da Kongen en Nytaarsaften holdt Gjæstebud i sin Gaard, blev han høist opbragt over nogle af Gjæsternes Tale, og den følgende Dag lod han dem dræbe under Ottesangen i Trefoldighedskirken i Roskilde. Kong Sven indfandt sig senere personlig til Høimessetjenesten, og Biskop Vilhelm skulde selv, da det var en saa stor Festdag, læse Messen. Men Biskopen gik ikke, som han ellers pleiede, Kongen ærbødig imøde, men iført sit fulde Bispeskrud blev han derimod staaende i Døren, og ved Kongens Ankomst strakte han sin Stav imod ham og forbød ham Adgang til Kirken, hvis Hellighed han havde krænket ved Blodsudgydelse, ja tog end ikke i Betænkning at lyse ham i Kirkens Ban. Da Kongens Krigsfolk med dragne Sværd vilde trænge ind paa Biskopen, stod han rolig og værdig uden at lade sig forskrække. Kongen bød sine Folk at holde inde, og da han følte sig slagen i sin Samvittighed ved Biskopens Tale, aflagde han sin Kongedragt, iførte sig Sørgeklæder og gik barfodet ind i Kirkens Forhal, hvor han med Anger og Skamfølelse kastede sig ned og kyssede Jorden. Imidlertid var Gudstjenesten begyndt, Indgangssalmen (Introitus) var sungen tilligemed Kyrie eleison, og just som Biskopen vilde begynde Lovsangen (Gloria in excelsis), fik han høre, at Kongen laa bedende ved Døren. Nu befalede han sine Klerke at stanse med Sangen og gik ned til Døren, hvor Kongen laa. Han spurgte ham, hvorfor han bar sig saaledes ad; Kongen bekjendte sin Synd, bad om Tilgivelse og lovede Kirken Bod for den begaaede Misgjerning. Derpaa løste Vilhelm ham af Bannet, omfavnede ham og bød ham atter at iføre sig sin kongelige Dragt. Med stor Ærbødighed ledsagede Biskopen nu Kongen ind i Kirken, og Vilhelm istemte fra Alteret sit Gloria in excelsis ligesaa glad i Hu, som han

før havde været bedrøvet. Fra den Dag blev Venskabsforholdet mellem dem end mere bestyrket. Vi faar vistnok af denne Saxos Fortælling et tiltalende Indtryk af Vilhelms Personlighed, af den Værdighed og det Alvor, hvormed han værner om Kirkens Hellighed og revser Synden, og af det urokkelige Mod, hvormed han optræder under den truende Fare, men vi ser ogsaa af denne Fortælling, at Geistligheden og Kirken allerede paa denne Tid er voxet op til en betydelig Magt, for hvilken selv Kongerne maatte bøie sig, og det kommer nu an paa, hvorledes Geistligheden vil benytte denne Magtstilling.

Ogsaa i en anden Sag kom Sven til at føle denne Kirkens store Magt. Han havde mange Friller og med disse ogsaa mange Børn. Nu ønskede han at efterlade sig ægtefødt Afkom og giftede sig derfor med en svensk Kongedatter Gyda, med hvem han dog var i altfor nært Slægtskab. Erkebiskop *Adalbert af Bremen* forlangte derfor, at han skulde skille sig med hende, i modsat Fald vilde Kirkens Ban ramme ham. I Begyndelsen blev Sven saa opbragt, at han endog truede med at hjemsøge Hamborg, hvor Erkebispen da boede, med Ild og Sværd. Men Kongens Sind blev dog senere omstemt, da baade Biskop Vilhelm i Roskilde og Biskop Egino i Lund foreholdt ham hans Forsyndelse mod Kirkens Bud, og han fandt sig da i at skille sig fra sin Hustru. At Kongen her gav efter, er saa meget mere betydningsfuldt, som der vel neppe var noget Punkt, hvor Modsætningen mellem den hedenske og den kristelige Betragtning var mere stærk end netop i Ægteskabssagen. Men paa den anden Side var dette Sammenstød med Erkebiskop Adalbert af Bremen vistnok en af Grundene til, at Sven med Iver arbeidede paa at faa den danske Kirke løsrevet fra den bremenske Stols Metropolitanhøihed ved at faa oprettet en egen dansk Erkebispestol, en Plan, som dog først senere kom til Udførelse.

Endnu merkeligere for Kirkeforholdenes Udvikling bliver *Knut den helliges* Regjering (1080—1086). Knut var selv et Billede paa middelalderlig Fromhed, iagttog nøie Festdagene, fastede ofte og anstillede strenge Bodsøvelser, under hvilke han endog lod sig hudflette af sine Hofprester. Mod fattige, Kirker og Klostre viser han en kongelig Gavmildhed (saaledes imod Domkirken i Lund, hvis Bygning vistnok allerede paabegyndtes under Egino, men først fuldførtes af Eskil 1145). De sidste Levninger af Sørøveriet (Blod-Egil paa Bornholm) bliver af ham udryddet, og ligeledes er han ivrig for at afskaffe Trældommen.

Men merkeligere end alt dette er de mange Begunstigelser, han viser Geistligheden, som han hæver til den høieste Stand i Riget,

saaat hans Regjering danner det egentlige Vendepunkt i Hierarkiets Udvikling. — Han fritager Geistligheden fra at staa under verdslig Ret i geistlige Sager og lægger herved Grunden til Kirkens frie, selvstændige Dommermyndighed, der fra nu af i Danmark udvides i samme Retning som i andre Lande (under Kong Nils udvides den til at gjælde alle Sager); han giver Biskoperne Værdighed lige med Jarler og Hertuger, saa de paa Rigsforsamlingen træder frem som Rigets første Stand; de kirkelige Anordninger om Fester og Fastedage blev borgerligt stadfæstede, saa deres Krænkelse medførte borgerlig Straf; han skjænker til Kirken store Gaver og betydelige Godser med kongelige Rettigheder; endelig vilde han indføre Tienden. Men dette vakte Modstand og bidrog til at fremkalde en Opstand i Jylland mod Knut, hvem hans Strenghed i at opretholde Lov og Orden allerede havde gjort forhadt. Han havde nemlig udrustet et Tog til England for at fratage de franske Normanner dette Rige. Men hans Fiender fik hindret Planens Udførelse, og Toget opløstes. Blandt dem, som svigtede Kongen her, var ogsaa Jyderne. Nu paalagde Kongen dem efter Saxos Beretning som Straf enten at betale Tiende eller store Bøder. Men det første blev betragtet som Trældom, og de vilde da heller betale de store Bøder. Inddrivelsen af disse vakte nu en levende Uvilje. Efter andre Beretninger synes det at være Indførelsen af Tienden, der fremkaldte Oprøret. Han flygtede til Fyen, men blev i *Odense* indhentet og myrdet for Alteret i Albanikirken. Medens hans Brødre Benedikt og Erik forsvarede Kirkens Indgang, havde Kongen oppe i Koret skriftet sine Synder, bedet om Tilgivelse for sine Fiender og sunget Salmer. Da hans Fiender ikke kunde bane sig Vei gjennem Indgangen, begyndte de at kaste Stene ind gjennem Kirkens Vinduer og nødte derved Kongens Venner til at trække sig tilbage til Koret. Her blev Kongen rammet af en Sten og senere ihjelstukket af en Høvding, som var kommen op til ham under Skin af at ville underhandle.

Knut, Geistlighedens Ven, var falden for en Sag, der betragtedes som Kirkens Sag. Hans Død blev derfor betragtet som en Martyrdød. Geistligheden fremstillede de haarde Hungersaar, som indtraf under hans Efterfølger *Olaf Hunger*, som en Guds Straf, og Fortællinger udbredte sig om Undere, der skede ved hans Grav. Olafs Efterfølger, Knuts anden Broder, *Erik Eiegod*, fik paa et Besøg hos Pave Urban II denne til at kanonisere Knut. Saaledes havde den danske Kirke nu, som de fleste andre Landes, sin særegne Nationalhelgen. Den blev nu ogsaa ved hans Bestræbelser ophøiet til en

selvstændig Kirkeprovins ved Oprettelsen af Erkebispestolen i Lund.

Vi vil derfor nu i denne Sammenhæng kaste et Blik paa den bremenske Stols Metropolitanhøihed over de nordiske Lande indtil Erkebispestolens Oprettelse i Lund. Som før fortalt blev Erkesædet i Hamborg oprettet netop for den nordiske Missions Skyld, og da det senere blev forenet med den bremenske Stol, gik Metropolitanhøiheden over de nordiske Kirker selvfølgelig over til denne. Men det faldt ikke altid let at haandhæve denne Overhøihed. Lettest kunde det ske i Danmark, som laa lige ved Grænsen, vanskeligst var det i Norge, som baade laa længst borte, og som desuden ikke havde faaet sin Kristendom fra Bremen. Den norske Kirke forblev i sin naturlige Forbindelse med den engelske Moderkirke, fra hvilken den fremdeles hentede sine Lærere, og hvor den fik sine Biskoper viede. Kongerne, der havde indført Kristendommen, betragtede nærmest sig selv som Kirkens Overhoved, og paa Metropolitanforholdet havde man i den første Tid ikke engang noget Skjøn. Men da nu Bremens Stol var den lovlige Metropolitanstol for hele Norden, undlod den ikke ved given Leilighed at gjøre denne sin Overhøihed gjældende ogsaa i Norge. Det er især en af Erkebiskoperne i Bremen, som tiltrækker sig Opmerksomheden, den myndige Kirkefyrste *Adalbert* (1043—1073). Han var en efter Tidens Krav lærd Mand, veltalende og ivrig for Kristendommens Udbredelse og Befæstelse; men han var tillige en hierarkisk stolt og verdslig ærgjerrig Mand. Hos den tyske Keiser Henrik III stod han i stor Gunst og var endog efter dennes Død 1056 Formynder for hans mindreaarige Søn Henrik IV. Som saadan spillede han en stor Rolle i det tyske Riges Anliggender. En Tid omgikkes han med den Plan at faa Erkesædet i Bremen ophøiet til en Patriarkstol, der foruden de nordiske Lande skulde omfatte 12 nordtyske Bispedømmer. Denne Plan maatte han dog tilsidst opgive. Senere besluttede han til sin Stols Forherligelse at foretage en stor Missionsreise til de yderste Egne af sit Stift, endog til Island, Færøerne og Orknøerne. Derved vilde han erhverve sig det ærefulde Navn af Nordens fjerde Apostel (før ham var det Ansgar, Rimbert og Unne). Heller ikke dette blev der noget af, da Sven Estridssøn forestillede ham, at de barbariske Folk lettest lod sig omvende ved Missionærer, der havde samme Sprog og Sæder som de selv, saaat Biskopen heller burde understøtte indfødte Prædikanter. Men om han end maatte finde sig i at opgive ogsaa denne Plan, havde han dog ingenlunde i Sinde at give Slip paa sin Overhøihed. Han sammenkaldte derfor alle Biskoper inden sit Stift til et Provinsialkoncil i Slesvig for at rette paa de

Mangler og Brøst, som fandtes. De Punkter, som han nærmest vilde have behandlet, var Geistlighedens Havesyge, idet den forlangte Betaling for de geistlige Forretninger; men da dette havde sin væsentligste Grund i, at den ikke havde faste Indtægter, vilde han derfor anbefale Indførelse af Tienden; desuden maatte der raades Bod paa Folkets Usædelighed. Den kristelige Betragtning af Ægteskabet havde saa vanskeligt for at trænge igjennem, og vi ser endog en Mand som Sven Estridssøn fremdeles følge den gamle Skik at have mange Friller. Han vilde derfor udstede Love og Anordninger, som skulde modarbeide de sædelige Brøst, især det løse Forhold til Kvinden. Men heller ikke denne Plan til gjennem en Provinsialsynode at vise sig som Nordens Erkebiskop lykkedes. Synoden kom vistnok istand, men kun de jydske Biskoper mødte frem; fra Norge, Sverige og de danske Øer mødte ingen. Dette er ikke saameget et Bevis paa Reisens Besværligheder, som meget mere et Vidnesbyrd om, at man kun ugjerne erkjendte Bremens Overhøihed, og at Adalbert havde stødt Biskoperne ved sit Overmod. Dette træder ogsaa tydeligt frem i den Strid, Adalbert førte med den kraftige norske Konge *Harald Haardraade* om de norske Biskopers Stadfæstelse og Indvielse. Adalbert gjorde Fordring paa, at han skulde stadfæste og indvie, medens Kongerne i Norge gjerne selv valgte sine Biskoper og lod dem indvie af hvilkensomhelst udenlandsk Erkebiskop, de vilde, som oftest i England eller Frankrig eller endog af Paven selv. Ligeledes ankede Adalbert over Kongens egenmægtige Optræden i kirkelige Anliggender i det hele, saaledes ogsaa over hans vilkaarlige Brug af de kirkelige Eiendomme, som laa til St. Olafs Helligdom i Nidaros. Harald Haardraade, der som norsk Konge betragtede sig som Værge for St. Olafs Skrin, var nu ikke den, som vilde give efter; han svarede kort og godt, at han ingen Erkebiskop eller Magthaver kjendte i Norge uden Harald alene. Heller ikke brød han sig noget om en pavelig Skrivelse, han fik i den Anledning fra *Alexander II* (1061—1073). Adalbert søgte derfor, naar han kunde, at opsnappe norske Biskoper paa deres Reiser; saaledes holdt han den sachsiske Bernhard, der var indviet af Paven selv, fangen, indtil han havde svoret Troskab mod Erkesædet i Bremen.

Paa lignende Maade søgte Adalbert at hævde sin Overhøihed i *Sverige* og kom saaledes i Strid med *Emund den gamle* i Anledning af *Osmund*, som «ikke forkyndte den rene og uforfalskede Lære». Men det af de nordiske Lande, som maatte føle sig mest besværet af Bremens Overhøihed, var dog naturligvis Danmark, som, fordi det i kirkelig Henseende stod under en tysk Erkestol og desuden laa lige ved Grænsen, af den Grund ofte blev draget ind i politiske Forvik-

linger i Tyskland, hvad der ikke var uden Fare for Landets verdslige Uafhængighed. Sven Estridssøn aabnede Forhandlingerne om den danske Kirkes Løsrivelse fra Bremen. Han havde ordnet de danske Bispedømmer, og Kirken havde saaledes naaet en Udvikling, der berettigede den til at blive en selvstændig Kirkeprovins. Dertil kom ogsaa Svens Strid med Adalbert, især den før omtalte Skilsmissesag. Adalbert var en Tid slet ikke uvillig til at gaa ind paa Svens Ønsker om at faa en egen dansk Erkestol, des større Ære vilde det da nemlig være for ham, som paa den Tid omgikkes med den Plan at blive Nordens Patriark, at have en Erkebiskop under sig. Sven drev sine Underhandlinger med fire Paver efter hinanden; den pavelige Stol var heller ikke uvillig til at gaa ind paa Kongens Ønsker; thi det var jo en almindelig pavelig Politik at indskrænke Metropolitanmagten og til den Ende at udstykke de udstrakte Metropolitandistrikter i mindre (efter Grundsætningen divide et impera!) Men da Adalbert maatte opgive sin Plan om Patriarkatet, vilde han selvfølgelig ikke længere vide af Nordens Fraskillelse fra Bremen, og Paven turde saa langt fra støde den mægtige Kirkefyrste, som havde saa stor Indflydelse hos Keiseren, at han tvertimod ved en pavelig Bulle udvidede Adalberts Metropolitanværdighed. Derimod var Sven nærved at se sit Ønske opfyldt af *Gregor VII*, med hvem han stod i personlig Brevvexling. — Det var efter Gregors egen Opfordring, at Underhandlingerne gjenoptoges. Imidlertid var Adalbert død 1073, og hans Eftermand *Liemar* (1073—1101), en lærd og dygtig Mand, droges strax ind i Striden mellem Gregor VII og Henrik IV. I denne Strid stillede han sig paa Henriks Side, ja var endog med Keiseren ved Roms Beleiring. Han blev derfor suspenderet fra sit Embede og truet med det kirkelige Ban. Under disse Forhold var Gregor, som man kan vide, dobbelt villig til at løse Danmark fra Bremens Overhøihed, men da han søgte at drage Sven ind med i Kampen mod Keiseren, blev Sven betænkelig, og ved hans snart efter paafølgende Død blev Underhandlingerne for det første afbrudte. Gregor vedblev dog med Foranstaltninger til at knytte Norden nærmere til Pavestolen. Et merkeligt Vidnesbyrd herom har vi i Breve fra Gregor til alle Nordens Konger, saaledes ogsaa til *Olaf Kyrre*, hvori han beder Kongen om at sende nogle fornemme unge Mænd, forat de under Petri og Pauli Vinger kunde oplæres i de guddommelige Love og siden bringe den apostoliske Stols Ærinder til Kongen og han derved stadfæstes paa en sikker Grundvold. Det hører med til Gregors almindelige Bestræbelser for at grunde et paveligt Universalmonarki, hvortil altsaa ogsaa det fjerne Norden skulde høre.

Under Sven Estridssøns Eftermænd gik nu Underhandlingerne i

Langdrag, indtil *Erik Eiegod,* der stod paa en spændt Fod med *Liemar,* igjen greb Sagen an med Iver. Under sit Besøg hos Pave Urban II fik han Løfte om en Erkestols Oprettelse. Selv oplevede han ikke dette, da han døde paa Cypern 1103. Samme Aar kom en pavelig Legat Alberich til Danmark for at udse et passende Sted. Valget faldt paa *Lund,* hvis Biskop *Asker* af Legaten modtog Palliet[1]) og saaledes blev Lunds første Erkebiskop 1104. Hans Provins blev de tre nordiske Lande. Fra Bremen hørtes ingen Indsigelse; Liemar var nemlig død 1101, og Bruddet med Rom vedvarede fremdeles. Senere søgte Bremen rigtignok at tilvende sig en Forrang fremfor Lund, uden at det dog lykkedes. Norge og Sverige havde intet gjort for at faa Erkesæde i Lund, men anerkjendte det dog, da det nu engang var oprettet. Det varede imidlertid ikke længe, før ogsaa disse Lande fik hver sin Erkebispestol.

Norge. Under de to Olaf'er var Norge kristnet, og Begyndelsen gjort til den nordiske Kirkes Ordning ved Lov. For den videre Udvikling og Ordning af Kirkevæsenet var *Olaf Kyrres* Regjering (1066—1093) især merkelig. Under ham trængte den kristelige Aand igjennem og gjorde sig gjældende paa de forskjellige Livsomraader Hans Regjering var helt igjennem fredelig, «Folkets Lykke og Frihed var hans Glæde og hans Lyst». Trællevæsenet og Vikingetogene forsvinder, Fredens Sysler trives, nye Byer anlægges (Bergen, Stavanger, Konghelle), de ældre Kjøbstæder, Nidaros, Oslo og Tønsberg, blomstrer op, Handelen og det fredelige Samkvem med Udlandet gjør stor Fremgang, hvorved Landet mere paavirkes af den europæiske Kultur. Han oprettede i Kjøbstæderne *Gilder* eller selskabelige Foreninger mellem Borgerne, som holdt sine Sammenkomster i de saakaldte Gildestuer. Disse stod under Kirkens og Kongens Opsyn og Værge. Ogsaa ved disse Indretninger bidroges meget til at afslibe Sæderne og forandre Levevisen.

Den langvarige Fredstilstand var ligesom Kongens gudfrygtige Sindelag overordentlig gunstig for Kirkens Udvikling. Et samtidigt engelsk Vidnesbyrd siger om ham, at «han var vant til at have de hellige Bøger mellem sine Hænder og ofte læse i dem under sin Styrelses Byrder. Han opvartede ofte Presten for Alteret, hjalp til at iføre ham Messeklæderne, gjød Vand over hans Hænder og udførte

---

[1]) *Pallium* kaldtes Tegnet paa Metropolitanværdigheden. I den ældste Tid var det en kort Kappe af Uldtøi, men fra det ottende Aarhundrede omtrent bestod det kun i et 3—4 Fingre bredt Baand, der bares om Skuldrene og hang ned fortil. Det var tilvirket af hvid Lammeuld og deri var indvævet dels purpurfarvede dels sorte Kors.

andet lignende med Andagt». Et andet Vidnesbyrd om hans Interesse for Kirken er den Kjendsgjerning, at Tallet af Kirkebygninger under ham blev betydelig forøget. Allerede Olaf Tryggvessøn og Olaf den hellige havde ladet bygge Kirker i hvert Fylke, i det norden- og vestenfjeldske en, i Viken to og paa Oplandene endog tre i hvert Fylke og tillagt dem Jordegods af Kronens Eiendom. Til disse Fylkeskirker, Hovedkirkerne, kom saa, alt eftersom Kristendommen blev befæstet i Landet, særegne Kirker for de enkelte Fjerdinger og Hereder, og endelig ogsaa en tredie Klasse af Kirkebygninger, de saakaldte Høgendeskirker eller mindre Kapeller, som dels blev opførte for mere afsidesliggende Egne af Herederne (Annexer) dels ogsaa bekostede af private Personer. I Byerne opførte han store og prægtige Kirker, i Nidaros Krist- eller Trinitatiskirken, til hvis Høialter St. Olafs Skrin henflyttedes; i Bergen den gamle Kristkirke af Træ, ligesom ogsaa Bygningen af den nye og større Kristkirke af Sten paabegyndtes. Denne blev først fuldført efter hans Tid og blev da Bergens Kathedralkirke.

Men af størst Vigtighed bliver dog Landets Deling i bestemte Bispedømmer med fast Bispesæde. Hidtil havde Biskoperne kun været Missionsbiskoper. De kaldtes Lydbiskoper (*lydr* eller *ljodr* = Folk) ɔ: Biskoper, som var indviede «for at prædike Guds Ord for Hedningerne» (ut gentibus prædicarent verbum Dei). Navnet beholdtes ogsaa, efterat de faste Biskopssæder var oprettede = episcopus suffraganeus i Modsætning til Metropoliten eller Erkebiskopen. Den første Afgrænsning af Bispedømmerne faldt sammen med Landets Inddeling i Lagdømmer, altsaa: 1. Frostathingslagens Biskopssæde blev *Nidaros* med St. Olafs Relikvier og Kristkirken som Kathedral. 2. Gulathingslagens ældste Bispesæde var *Selja* (Selø i Nordfjord) med St. Sunnivas Relikvier (senere forflyttet til Bergen).

Den hellige *Sunniva* var efter Sagnet en irsk Kongedatter, som paa Haakon Jarls Tid flygtede fra sit Hjem for at undgaa Ægteskab med en Hedning. Med et talrigt Følge drog hun afsted paa 3 Skibe uden Seil, uden Aarer og Ror, altsaa ganske overladende sig i Guds Haand. Skibene drev til den norske Kyst, og Sunniva landede her omsider paa Øen Selja, der dengang var ubeboet og kun brugt til Græsgang. Bønderne paa Fastlandet, som merkede, at der var kommen fremmede til Øen, antog dem for Vikinger og drog ud for at angribe dem. Sunniva og hendes Følge flygtede da ind i Øens Bjerghuler og bad Gud ved en salig Død at fri dem fra at falde i Hedningernes Hænder. Deres Bøn blev hørt, idet et Stenskred spærrede Indgangen til deres Hule og saaledes begrov dem; deres Lig blev derfor heller ikke fundne. I Haakon Jarls sidste Tid skulde

reisende, som vilde besøge ham i Nidaros, paa Farten forbi Selja have seet et underligt Lys, som steg op fra Øen. De gik da iland og fandt et Menneskehoved, som gav den sødeste Lugt fra sig. De tog det med sig til Nidaros og traf der Olaf Tryggvessøn, som netop var kommen til Landet og havde overtaget Regjeringen. Han og hans Hirdbiskop Sigurd skjønte strax, at det var Levninger af en Helgen, og gik paa den Reise, de kort efter gjorde sydover, selv iland paa Selja, hvor de mellem Klippestykkerne fandt flere saadanne Menneskeben med deilig Lugt og endelig Sunnivas eget Lig helt og uskadt, som om hun netop var død. Denne Legende om den hellige Sunniva har megen Lighed med andre Legender, f. Ex. Legenden om den hellige Ursula eller om de 11000 Jomfruer, men der er dog al Grund til at antage, at den trods de andenstedsfra hentede Træk alligevel har nogen Grund i den historiske Virkelighed. Rimeligvis er der kommen reisende Folk til Øen og er der bleven begravne ved Stenskred. Det er værd at lægge Merke til, at baade Biskop Sigurd og Helgenindens Navn er angelsachsiske. Olaf den hellige opførte paa Øen en Kirke, som indviedes til St. Sunniva. Olaf Kyrre ophøier Selja til Bispesæde, men allerede den første Biskop paa Selja flyttede Bispesædet til *Bergen*, medens Øen senere blev Sæde for det bekjendte St. Albans Kloster. (Seljemændenes Messe holdtes 8de Juli). 3. Vikens og Oplandenes Bispesæde blev *Oslo* med St. Halvards Relikvier og St. Halvardskirken som Kathedral. Denne *Halvard* var ifølge Sagnet en Søn af Vebjørn, en rig og mægtig Bonde paa Gaarden Huseby i Lier. Han var — heder det — et Søskendebarn af Olaf den hellige og Harald Haardraade, da deres Mødre skal have været Søstre. Allerede som Barn skal han have udmerket sig ved sin Gudsfrygt, Lydighed mod Forældrene, sine rene Sæder og senerehen som Handelsmand ved sin samvittighedsfulde Redelighed. Paa en Reise over Dramsfjorden blev han under sit Forsøg paa at redde en forfulgt, uskyldig Kvinde dræbt af hendes Forfølgere og nedsænket i Fjorden med en Sten om Halsen. Hans Lig flød dog ved Guds Naade snart op igjen med Stenen om Halsen, og da der skede forskjellige Jertegn ved det, blev han snart anerkjendt som Helgen. Da Harald Haardraade snart efter anlagde Oslo, blev hans Levninger skrinlagte i den nye By, som derpaa af Olaf Kyrre blev hævet til Bispesæde. (St. Halvardsmessen holdtes 15de Mai).

Hvad Olaf Kyrre saaledes havde begyndt i Slutningen af det 11te Aarhundrede, blev i Begyndelsen af det 12te fortsat af hans Sønnesønner, Magnus Barfods Sønner *Eystein* og *Sigurd Jorsalafarer* (1103—1130). Det berømte Korstog, som Sigurd foretog i Aarene

1107—1111 var vel for en væsentlig Del et Udslag af den endnu altid i Folket levende Vikingeaand, men paa samme Tid dog vistnok ogsaa et Vidnesbyrd om den Interesse for Kirken, den Lyst til at fremme dens Velfærd, som nu var vaagnet baade hos Folket og dets Konge; den Korstogs-Begeistring, som paa denne Tid havde grebet det øvrige Europa, var ogsaa trængt op til Norge. Han drog ud med 60 Skibe og 10000 Mand, krigede med Maurerne i Spanien og blev, da han kom til Palæstina, modtagen med store Æresbevisninger af Balduin af Jerusalem; han besøgte de hellige Steder og hjalp Kong Balduin i at indtage Sidon. Hjemreisen gik overland fra Konstantinopel gjennem Ungarn og Tyskland. Han medbragte en Splint af Kristi Kors, som han havde lovet at bevare ved St. Olafs Helligdom, men som senere blev nedlagt i Konghelle som et Værn ved Grænsen mod Vikingerne. Dette Kong Sigurds Korstog vakte paa Grund af den Pragt og Gavmildhed, han udfoldede, ikke saa liden Opmerksomhed i Udlandet, og bidrog til at hæve Norge i Udlandets Øine. Men et mere utvetydigt Vidnesbyrd om den Interesse, Brødrene nærede for Kirken, har vi i deres Omsorg for dens indre Ordning og Udvikling. Til de tre norske Bispestole, som var oprettede af Olaf Kyrre, kom nu under dem endnu en fjerde, i *Stavanger*, med St. Swithunskirken som Kathedral. Denne *Swithun* havde været Biskop i Winchester i England fra 837 til 862. Han udmerkede sig lige fra Ungdommen af ved sit rene og fromme Liv, sine gode Gjerninger og sin hellige Iver. Efter sin Død blev han kanoniseret, og til ham indviedes Kirkerne i Winchester og Stavanger. (St. Swithunsmessen holdtes 2den Juli). Til den nye Stavanger Bispestol blev henlagt den søndre Del af Gulathingslagen: Rygjafylke og Agder samt Hallingdal og Valders.

Ogsaa paa *Island*, hvis første Biskoper ligesom i Norge kun havde været Missionsbiskoper (som Bernhard den bogvise, Bernhard den sachsiske), var nu fast Bispesæde oprettet. Allerede 1056 havde Islændingerne valgt *Isleif Gissurssøn*, Søn af Gissur hvide, til Biskop, og han blev ogsaa af Adalbert af Bremen indviet dertil med Sæde i *Skaalholt*. Efter hans Død 1080 blev af Folket til hans Eftermand valgt hans Søn, *Gissur*, under hvis kraftige og kloge Styrelse Kristendommen vandt fast Fodfæste paa Øen. Efter Nordlændingernes Ønske oprettedes nu i 1105 et nyt Bispesæde, i *Hole*. Omtrent paa samme Tid fik ogsaa Færøerne sin egen Bispestol i *Kirkebø* paa Straumø, Orknøerne ligesaa sin i *Kirkevaag* og Grønland sin i *Garde* 1125.

I Begyndelsen af Sigurds og Eysteins Regjering oprettedes som før fortalt en for alle de nordiske Lande fælles Erkebispestol i *Lund*.

Denne Begivenhed synes ikke at have øvet nogen særdeles stor Indflydelse paa den norske Kirke. Kongerne vedblev som før at besætte de ledige Bispestole, om de end nu sendte sine Bisper til Lund for der at faa Ordination. En Betydning turde dog hin Forandring ialfald have havt for den norske Kirke, den nemlig at forberede dens snart paafølgende fuldstændige Udsondring som et selvstændigt Lem paa den store romerske Kirkes Legeme, dens Ophøielse til egen selvstændig Kirkeprovins.

Af større Betydning for Kirkens Udvikling var Oprettelsen af Klostre i Landet. Hvorvidt der før denne Tid fandtes saadanne her, er usikkert. Navnlig har man udtalt Tvivl om *Munkholmens* Kloster ved Nidaros, hvis Oprindelse uden gyldig Grund har været ført tilbage endog lige til Knut den mægtiges Tid. Saameget er vist, at Klostervæsenet først under Magnus Barfods Sønner fandt ordentlig Indgang i Landet, og at samtlige de Klostre, hvis Stiftelsesaar man kjender, er yngre end Aar 1100.

De nye Klostre var dels *Benediktiner-* dels *Cistercienserklostre*. Grundlæggelsen af dem synes især at være udgaaet fra England, hvorfra den norske Kirke endnu overhovedet modtog de stærkeste Impulser. Saavidt man kan se, har ogsaa de fleste Munke oprindelig været Englændere; Nordmændene selv synes aldrig at have elsket Klosterlivet, det laa ikke for dem. — Som en Foranstaltning fra denne Tid, der ligeledes fik sin store Betydning for Kirken, maa endnu nævnes Indførelse af Tienden. Kong Sigurd opfyldte dermed et af de Løfter, han skal have gjort dengang, da han i Jerusalem modtog en Splint af Kristi Kors. Kirkens Tjenere havde hidtil havt sit Underhold dels af det Jordegods, som af Kronen var henlagt til Kirkerne, dels af visse Udredsler, som engang for alle var fastsatte efter Mandtallet, dels af Betaling for kirkelige Handlinger, dels endelig ogsaa af frivillige Gaver og Ydelser, Ofre. De Indtægter, som flød af disse Kilder var imidlertid temmelig sparsomme, og denne Afløningsmaade bragte desforuden Geistligheden i et mindre behageligt Afhængighedsforhold til Menighederne. Nu ved Tiendens Indførelse opnaaede den paa en Gang større Velstand og en mere fri og uafhængig Stilling. Tienden udrededes oprindelig af Nordmændenes tre Hovederhverv, altsaa som Korntiende, Fisketiende og Kvægtiende. Ved Siden heraf nævnes ogsaa den saakaldte Hovedtiende, som synes at have været i Brug endnu tidligere. Den blev udredet en Gang for alle ved enkelte vigtige Leiligheder, rimeligvis med Tiendedelen af den løse Formue. Oprindelig har dens Erlæggelse sandsynligvis været frivillig, som f. Ex. et Slags Testament, men er senere gaaet over til en Pligt, som dog bortfaldt, hvor den almindelige Tiende blev

indført. Tienden, som kom ind, deltes i fire lige store Dele; en Del tilfaldt Sognekirken, en Del Sognepresten, en Biskopen og en Sognets fattige. Den sidste Fjerdedel styredes af Bønderne selv under Sogneprestens Tilsyn og Ledelse.

Men hvor meget der end saaledes i denne Tid var udrettet til Kirkens yderligere Ordning og Befæstelse, saa manglede der dog endnu meget i, at den havde opnaaet den Selvstændighed, den Uafhængighed af al verdslig Myndighed, som den Tids Kirkeideal krævede. Vi befinder os jo netop i Gregor VIIdes Tidsalder. Det er allerede tidligere omtalt, at Gregor VII paa Olaf Kyrres Tid (smlgn. hans Brev af 1078) søgte at drage Norge og det hele Norden fastere ind under sit pavelige Universalmonarki. Og navnlig for Norges Vedkommende var det langt fra, at den kirkelige Ordning kunde falde i Pavens Smag. Vi har seet, at de norske Konger selv valgte sine Biskoper, vi har ligeledes seet, at en Konge som Harald Haardraade ligeoverfor baade Bremererkebispen og Paven hævder sig selv som Kirkens faktiske Overhoved. Og dette Gregors Forsøg ligeoverfor Olaf Kyrre har neppe baaret synderlig Frugt; ialfald er det vist, at de norske Konger fremdeles vedblev at have den afgjørende Stemme ved Bispevalget imod den gjældende kanoniske Regel, at ligeledes den gamle ukanoniske Regel, hvorefter Kongen eller vedkommende Almue eller private Kirkeeiere øvede Kaldsretten til de af dem eller deres Fædre byggede Kirker, fremdeles vedblev at staa ved Magt, og endelig at de norske Prester endnu fremdeles var langt fra at danne nogen fra det øvrige Folk udsondret særegen Stand i katholsk Betydning. Allerede fra Begyndelsen af havde Omvendelsesverket havt en afgjort national Karakter i Norge, saaat, medens f. Ex. den danske Geistlighed kom til at staa i et mere fremmed og saa at sige unationalt Forhold til det danske Folk og af den Grund ogsaa fra først af beholdt et afsondret, hierarkisk Præg, var derimod de norske Prester ved Slægtskabs- og Svogerskabs Baand knyttede til Folket uden særskilte Rettigheder af Betydning, undergivne den samme Lov og Dom som de andre. Om noget Cølibat var der endnu slet ikke Tale; tvertom, i de gamle Kristenretter var udtrykkelig forordnet, at naar Arveøl holdtes efter en død Mand, skulde Presten og hans Kone indbydes. Han skulde signe Øllet og Maden og sidde i Høisædet og hans Kone ved hans Side.

Om det indre aandelige Liv, som i denne Tid rørte sig inden den norke Kirke, om den Maade, hvorpaa den kristelige Lære blev opfattet og tilegnet af Folket, og om den Indflydelse, som den øvede paa Folkets Livsanskuelse og Sæder, derom har Historien kun lidet at melde; den er i denne Tid væsentlig den ydre Ordnings

Historie. Det var en naturlig Følge af den Maade, hvorpaa Kristendommen blev indført, at Tilegnelsen af den nye Lære fra først af var saare udvortes og overfladisk. I alle de nordiske Lande, og ikke mindst i Norge, hvor den var indført ved Kongernes Magtbud, optog man først af den kristelige Lære væsentlig kun de Forestillinger, som nogenlunde lod sig forene med den gamle hedenske Livsanskuelse. Ligesom de nye Gudshuse reiste sig paa de samme Steder, hvor de gamle havde staaet, og de gamle hedenske Offermaaltider blev omdannede til nye kristelige Feste, saaledes blev ogsaa Kristus med sine Engle og Helgener nærmest betragtede som nye Guder, der kun tænktes bedre og stærkere end de gamle, men dog staaende i væsentlig samme Forhold til Menneskene som hine, virksomme som deres Forsvarere mod de onde Magter. Der er navnlig en af Englene, som indtog en høi Plads i Folkets Bevidsthed, den hellige Mikael, som kjæmper med Dragen. Og ligesom man før havde indviet sine Løftebægre til Odin og Thor, indviede man dem nu til Kristus og St. Mikael. Kristus opfattedes nærmest som den vældige Seierherre over Helvede, som den mægtige Konge, der havde overvundet Djævelen og lagt alle Riger under sig. Derfor paakaldtes han, hvor det gjaldt at gjøre Storverk, ja man har endog Exempler paa, at hans Hjælp blev paakaldt til de ukristeligste Gjerninger som Mordbrand o. l. Nogen dybere Forstaaelse af den kristelige Lære om Synd og Naade, om Kristi forsmædelige Lidelse og Død eller om den evige Fred i hans himmelske Rige kunde der naturligvis ikke være Tale; det havde heller ikke noget tillokkende ved sig for vilde Vikinger, hvis Liv var Kamp. Dette var Folkets aandelige Tilstand i St. Olafs Tid, og Spørgsmaalet er nu, om der i den efter Kristendommens Indførelse nærmest følgende Tid var indtraadt nogen væsentlig Forandring.

Vi har et Vidnesbyrd af den tyske Historieskriver *Adam af Bremen*, som levede paa Olaf Kyrres Tid (han skrev omtrent Aar 1075). Han giver Nordmændene et særdeles godt Skudsmaal for Religiøsitet og Sædelighed. «Efterat de», siger han, «har antaget Kristendommen og er bleven gjennemtrængte af bedre Lærdomme, har de nu lært at elske Freden og Sandheden og at nøies med sin Armod, og skjønt de alle fra først af har været trælbundne under Troldmænds skjændige Kunster, bekjender de nu med Apostelen enfoldigen Kristus og ham korsfæstet; de er de mest afholdende af alle Mennesker og elsker høit Tarvelighed og Maadehold saavel med Hensyn til Mad som til Sæder, derhos har de en saa stor Ærefrygt for Prester og Kirker, at den neppe ansees for en Kristen iblandt dem, som ikke hver Dag skjænker Gaver til Messen, naar han har hørt den. Daab, Konfirmation, Altres Indvielse og Ordination til de

hellige Grader kjøbes meget dyrt hos dem, hvilket kommer af Presternes Pengegriskhed, idet Barbarerne endnu ikke kjender Tiendeydelsen og derfor nødes til at give saa meget mere for det, som burde tilbydes dem uden Betaling; thi alt koster der Penge, endog Sygebesøg og dødes Begravelse. Saaledes bliver deres ypperlige Sæder alene skjæmmede ved Presternes Gjerrighed. Alle Norges Indbyggere er udmerkede Kristne (christianissimi), alle undtagen de som bor i det yderste Norden ved Oceanets Kyster; de giver sig nok endnu af med Troldomskunster (ɔ: Finnerne)».

Denne Adam af Bremens Skildring kan vi dog ikke ganske stole paa; han havde aldrig været her i Norge og var desuden neppe ganske fri for en vis Tilbøielighed til at fremstille de nordiske Folkeslags Liv og Sæder i det fordelagtigste Lys for nemlig derved at beskjæmme sine egne Landsmænd. Hans Beskrivelse af Folkets Sæder lider af vitterlige Overdrivelser, saaledes ved vi fra andre Kilder, at Nordmændenes Maadehold i Mad og Drikke just ikke var meget stort. Men derimod er det jo ganske rimeligt, at Kristendommen under sit ydre Herredømme ogsaa blev mere og mere befæstet i indre Henseende, og at de gamle hedenske Forestillinger lidt efter lidt trængtes tilbage og forsvandt, at Sæderne mere og mere mildnedes, skjønt endnu adskilligt af det gamle Væsen sad igjen baade i Liv og i Forestillinger. Saaledes spiller St. Olafsdyrkelsen en overmaade stor Rolle. I skarevis strømmede man til hans Helligdom, og store Gaver skjænkedes til den. Hans Dyrkelse havde en nationalreligiøs Karakter, og vi gjenfinder i Olafskultusen flere Træk, der levende minder om den gamle nationale Thorsdyrkelse. Medens her de gamle Forestillinger, naturligvis under kristne Former, synes at gaa over i og smelte sammen med de nye, kan vi fra denne Tid ogsaa nævne Træk af en ublandet, rent kristelig Karakter. Et smukt Exempel paa kristelig Frimodighed og Vidnefasthed har vi saaledes i den bekjendte Fortælling om Biskop *Magne* i Bergen. I Slutningen af Sigurd Jorsalafarers Regjering fattede Kongen den Plan at skille sig fra sin Dronning for at ægte en mægtig Mands Datter Cecilia. Han lod allerede alt gjøre istand til Brylluppet. Men da Biskop Magne fik høre Nys herom, gik han til Kongen og lod melde, at han ønskede at tale med ham. Kongen kom ud med draget Sværd i Haanden, tog vel imod Biskopen og bød ham ind til Drikkebordet med sig. Men Biskopen svarede, at han havde et andet Ærinde nu: er det sandt, Herre, hvad mig er sagt, at du agter at forlade Dronningen for at tage en anden Kone? Kongen sagde, at det var sandt. Da begyndte Biskopens Ansigt at trutne, og han svarede med beklemt Stemme: hvorledes kan det falde Eder ind, Herre, at gjøre saadant

i mit Bispedømme, hvorved I saa grovt forhaaner Guds Bud og Ret og den hellige Kirke? Det undrer mig, at I foragter saa dybt vort biskopelige Embede og Eders eget Kongedom. Nu vil jeg gjøre, hvad jeg er skyldig til: i Guds og den hellige Kong Olafs og Peter Apostels og alle hellige Mænds Navn forbyder jeg dig dette Uraad. Og medens han talte dette, stod han rank, og ligesom han vilde rette Halsen frem, hvis Kongen vilde hugge til. Sigurd Prest, som var med Magne til Kongen, sagde siden, at Himmelen tyktes ham ikke større end et Kalvskind, saa forfærdelig tyktes Kongen ham at se til. Men Kong Sigurd gik dog ind i Hallen igjen uden at mæle et Ord, medens Biskop Magne vendte tilbage til sit Hjem og var da saa blid og lystig — fortæller Sagaen — at han hilste hvert Barn leende og legte med Fingrene, fordi han havde gjort sin Pligt. Kong Sigurd reiste derpaa til Stavanger og fik ved store Gaver den derværende Biskop, der var bekjendt for sin Gjerrighed, til at vie sig. Men Kongen, siger Sagaen, likte dog ikke denne Biskop bedre end ham, som forbød ham Giftermaalet.

Ved Siden af dette Exempel paa kristelig Vidnekraft kunde man ogsaa fra denne Tid omtale som Bevis paa Kristendommens Magt over Sindene de hyppige Valfarter til hellige Steder udenfor Norge og den ikke saa lidet fremtrædende Deltagelse i Korstogene. Det turde dog maaske hænde, at Korstogsbegeistringen ikke alene skyldtes religiøs Interesse, men fuldt saa meget var et Udslag af den endnu levende Vikingeaand. Det fortjener ogsaa i denne Sammenhæng at bemerkes, at der efter Olaf den helliges Død ikke kan paavises nogen hedensk Reaktion, medens derimod den norske Kirke ikke længe efter optræder med en Kraft, som, hvormeget end ydre Forhold kan have medvirket, dog synes at vise tilbage til en forholdsvis ikke saa ringe Befæstelse i indre Henseende.

Vi kommer nu til et betydningsfuldt Vendepunkt i den norske Kirkes Udvikling, det som indtraadte i Midten af det 12te Aarhundrede ved Kirkens Ophøielse til en selvstændig Kirkeprovins. Om de Forhandlinger, som gik forud for denne Forandring i dens Stilling, ved vi intet. Det rimeligste er, at Geistlighedens eller Kirkens Trang til en større Selvstændighed fra Pavestolens Side er bleven mødt med den sædvanlige Villighed til at indskrænke Metropolitanernes Magtomraade. Det første, som meldes om denne Sag, er det, at Biskop *Reidar* af Nidaros i Aar 1151 var i Rom og af Pave Eugenius III blev indviet til Erkebiskop. Han døde imidlertid paa Hjemveien samme Aar og kom saaledes ikke til at tiltræde sit nye Embede, men regnes dog i Biskopsfortegnelsen som den første Erkebiskop. Paven besluttede da at sende en Legat til Norden, ud-

rustet med fuld apostolisk Myndighed, for at ordne den norske og den svenske Kirkes Anliggender. Til denne Mission valgte han Kardinalbiskopen af Alba *Nikolaus Brekespeare*, en Englænder, som fra Tiggergut havde svunget sig op til Kardinalbiskop og senere endog besteg St. Peters Stol under Navn af *Hadrian IV*. Udrustet med sjelden Kraft, Klogskab og Veltalenhed, fuldt indviet i det romerske Hierarkis Grundsætninger og Planer og som Englænder vel kjendt med Nordens Sprog, Sæder og Skikke, var denne Mand mere end nogen anden i Pavens Omgivelser skikket til at udføre det ham anbetroede Hverv. Da han kom til Norge 15de Juli 1152, herskede der Harald Gilles tre Sønner, *Eystein, Sigurd Mund* og *Inge Krogryg*. Brødrene var hinanden ulige af Sind og Forholdet mellem dem ikke det bedste. Eystein og Sigurd var stærke og vaabenføre Mænd, men voldsomme og stivsindede; Inge var blid og venlig af Væsen og agtede gjerne paa andres Raad; derfor havde han de mægtige Lendermænd paa sin Side, og Folket yndede ham mest. Inge var derfor ogsaa den, som Legaten fandt bedst skikket til at fremme hans Formaal, og til hvem han nærmest sluttede sig. «Han lagde stor Vrede paa Sigurd og Eystein og de maatte gaa til Forlig med ham; men med Kong Inge kom han særdeles vel overens og kaldte ham sin Søn». I Anledning af Legatens Ærinde holdtes nu — som det synes — et stort Rigsmøde i Nidaros, hvor Legaten mødtes med de tre Konger, alle Landets Biskoper og de 12 viseste Mænd af hvert Bispedømme. — Her forordnede nu Legaten Oprettelsen af en Erkestol i Nidaros, hvor St. Olafs Ben hvilede, og indviede til denne Værdighed Biskopen i Stavanger *Jon Birgerssøn*. Hans Indvielse foregik med stor Høitidelighed. Samme Aar digtedes det berømte Kvad, Geisle eller Straalen, som Skalden Einar Skulessøn fremsagde til St. Olafs Ære; «St. Olaf gav selv sit Velbehag tilkjende ved at lade en yndig Duft udbrede sig i Kirken». Derimod er Digtet neppe som af nogle antaget fremsagt i Kirken ved Indvielsen. Oprettelsen af denne Erkebiskopsstol blev af Anastasius IV i Aaret 1154 stadfæstet ved en pavelig Fundationsbulle, hvori udhævedes, at den norske Metropolit skulde staa umiddelbart under Paven, løst fra ethvert Afhængighedsforhold til Erkebiskopen i Lund.

Legaten forordnede fremdeles Oprettelsen af en Bispestol i Hamar. Den nidarosiensiske Provins omfattede altsaa følgende 11 Bispedømmer, hvoraf 5 i selve Norge og 2 paa Island: 1) *Nidaros:* Frostathingslagen (Jæmteland stod under Upsala), Søndmøre og den nordlige Del af Østerdalen. 2) *Bergen:* Firda-, Sygna- og Hørda-Fylke (undtagen Eidfjord). 3) *Stavanger:* Rygja-, Egda-Fylke, Haddingjadal og Valdres. 4) *Oslo:* Raumarike samt de til Viken hørende Fylker undtagen Numedal og det nordlige af Øvre-Thelemarken. 5) *Hamar:*

De oplandske Fylker undtagen Raumarike samt Numedal og det nordlige af Øvre-Thelemarken. 6) og 7) *Skaalholt* og *Hole* paa Island. 8) *Grønland* (Garde). 9) *Orknøerne* med Hjaltland. 10) *Færøerne*. 11) *Suderøerne* med Man.

En anden Foranstaltning af Betydning var Oprettelsen af Domkapitler ɔ: Kollegier af Geistlige ved Kathedralerne, hvorved tilsigtedes at bringe Bispevalget i kanonisk Orden. Hidtil havde Kongerne beskikket Biskoper, som de vilde; og det varede endnu en god Tid, inden Domkapitlerne kom i udelt Besiddelse af Valgretten. Kongedømmet fortolkede den givne Bestemmelse saaledes, at den kun skulde gjælde da, naar der gaves flere samstyrende Konger og disse ikke kunde komme til Enighed om Valget; dels gjorde det Paastand paa Retten til baade at give den foreløbige Tilladelse til, at Valget foretoges, og at bekræfte det skede Valg. — Fremdeles fik Nikolaus vedtaget en Udvidelse af Retten til at bortskjænke Gods og gjøre Gaver. Formuen, især fast Eiendom, betragtedes efter norsk Ret mere som tilhørende Ætten end den enkelte Mand, som derfor kun i indskrænket Grad kunde disponere over den. Saalænge denne Bestemmelse stod ved Magt, kunde der ikke være Tale om noget betydeligere Gaver til Kirken. Men Nikolaus fik nu udvidet Retten til at gjøre Gaver eller Testamente. «Det skulde staa enhver frit at bortgive en Tiendedel af det Land og det Løsøre, han havde modtaget ved Arv, men en Fjerdedel af hvad han selv havde erhvervet, og dette maatte han bortskjænke til hellige Steder eller til Frænder eller til ubeslægtede, alt efter egen frie Vilje». — Derved aabnedes en Rigdomskilde for Kirken, der snart flød rigeligt og bragte den en væsentlig Betingelse for dens Magt og Selvstændighed. Fremdeles var det, som det synes, Nikolaus, som fik indført Peterspengen (denarius Sancti Petri) eller Romerskatten, som den kaldtes i Norge, en Afgift til Paven af hver Mand og Kvinde, der eiede mindst tre tællede Mark; den var vel ikke i sig selv saa betydelig, men saameget vigtigere paa Grund af den Erkjendelse af Pavens Overhøihed, som derved udtaltes. Endelig har Nikolaus bragt Cølibatet paa Tale uden dog at drive det igjennem. Forøvrigt heder det, at Nikolaus i mange Stykker forbedrede Nordmændenes Sæder; men det siges ikke nærmere, hvilke disse Forbedringer var; kun en nævnes, at han til Forebyggelse af Slagsmaal og Uordener forbød alle andre end de 12 Mænd, som fulgte Kongen, at bære Vaaben i Kjøbstæderne. Der siges ogsaa, at Nikolaus har givet Nordmændene (og Svearne) en «Katekismus, hvis Indhold siden fulgtes, saa længe Katholicismen varede». — Medfører denne Beretning Sandhed, hvad der dog er meget tvivlsomt, saa kan denne «Katekismus» dog ikke

— som nogle har antaget — være det samme som den forklarende Fremstilling af Trosartiklerne, der i norsk Oversættelse findes indført som Begyndelse til Kristendomsbolken i de nyere Landslove for Norge og Island fra det 13de Aarhundrede, da denne tydelig viser sig at være af senere Datum.

Efter fuldendt Hverv forlod Legaten Landet, ledsaget af Nordmændenes Høiagtelse og Kjærlighed. «Ingen udenlandsk Mand har formaaet saameget over Almuen som han; han for tilbage til Syden med rige Vennegaver og erklærede, at han for Fremtiden altid skulde være Nordmændenes Ven». Som saadan viste han sig ogsaa som Hadrian IV (1154—1159). «Saa sagde de Mænd, som i hans Dage kom til Rom, at aldrig havde han saa magtpaaliggende Ting at tale med nogen, at han jo talede først med Nordmændene, naar disse henvendte sig til ham».

Ved dette Besøg var saaledes en Grundvold lagt, hvorpaa der kunde bygges videre. Den norske Kirke havde derved opnaaet en Enhed og indre Sammenhæng i sin Organisation, som satte den istand til med ny Kraft og nyt Held at arbeide paa sin videre Udvikling i hierarkisk Retning. De politiske Forhold var dengang ogsaa særdeles gunstige for saadan Stræben. De Borgerkrige, som fra 1130 til 1240 vedblev at herje Landet, fremtraadte vistnok nærmest som Thronfeider mellem rivaliserende Kongsemner; men bag disse stod dog lige fra Begyndelsen af de mægtige Lendermænd, hvis Stræben gik ud paa selv at komme til at herske i de Kongers Navn, til hvem de sluttede sig, og saaledes at gjenvinde den Magt og Indflydelse i Landet, som Harald Haarfagre og St. Olaf's Kongedømme havde berøvet dem. Om ikke lang Tid fik da Borgerkrigen aabenlyst Karakteren af en Kamp mellem disse aristokratiske Ætter paa den ene Side og det af Folkets lavere Samfundslag understøttede Kongedømme paa den anden Side. I denne Kamp maatte nu Hierarkiet finde en Anledning til at faa sin Magt udvidet. Da en Indskrænkning af Kongemagten maatte ligge ligesaavel i dets som i Aristokratiets Interesse, var det naturligt, at det i Kampen stillede sig paa dettes Side. Det kom ogsaa snart til formelig Overenskomst eller Forbund mellem begge Parter.

Sverige. Kardinal Nikolaus's Sendelse gjaldt ikke blot Norge, men ogsaa *Sverige*. — I Sverige var der fremdeles Strid mellem Gøter og Svear, mellem Konger af det sverkerske og det erikske Kongehus. Imidlertid havde dog ogsaa her den kirkelige Orden begyndt at tage mere fast Skikkelse; Bispedømmer var oprettede i *Skara* (Vestergøtland), *Linkøping* (Østergøtland), *Strengnæs* (Søder-

manland), *Vesteraas* (Vestmanland) og *Upsala* d. e. Gammel-Upsala; Klostre grundedes, det ældste i *Alvastra* (Østergøtland ved Venern 1144), *Nydala* (Smaaland 1144), *Warnhem* (Vestergøtland 1150), *Juleta* (Sødermanland 1160), Nonneklostrene *Gudhem* i Vestergøtland og *Vreta* i Østergøtland.

Da Kardinal Nikolaus fra Norge af kom til Sverige, herskede der *Sverker den gamle,* en Søn af Erik Aarsæl og Sønnesøn af Blotsvend. Sverker var erkjendt som Konge baade af Svearne og Gøterne; dog synes det, som om Svearne i de sidste Aar af hans Regjering ikke længere erkjendte ham, men havde valgt en anden Konge, Erik IX den hellige. Sit Tilhold og sin egentlige Støtte havde han i hvert Fald hele sin Regjeringstid i Østergøtland. Derfor blev ogsaa det Møde, som i Anledning af Legatens Komme sammenkaldtes, holdt i Linkøping. Om Kirkemødet i Linkøping 1152 savner vi vel fuldstændige Beretninger, men af dem, vi har, fremgaar det, at Legaten har faaet flere Bestemmelser vedtagne, som gik i samme Retning som de, han havde forordnet i Norge. Peterspengen blev indført; Forbud udstedtes mod at bære Vaaben; ligeledes udstedte han et «Statut om Kirkens Frihed» ɔ: Bestemmelser, der sigtede til at bringe Bispevalget i kanonisk Orden, og bragte Cølibatet paa Tale m. m. Derimod kunde han ikke faa udført, hvad der var hans egentlige Hovedhverv, at ordne den svenske Kirke som en selvstændig Kirkeprovins ved Oprettelsen af en Erkebispestol; thi Svearne og Gøterne, som fremdeles laa i Strid med hinanden, kunde hverken enes om Stedet for Erkebispestolen eller om Personen, som skuldes beklædes med den høie Værdighed. Legaten maatte altsaa forsaavidt forlade Sverige med uforrettet Sag; «han vilde ikke tilstaa dem den tiltænkte Værdighed eller hædre den Raahed, som endnu ikke havde ladet sig formilde af den kristne Tro, med den største geistlige Ære». Paa Tilbagereisen besøgte han Erkebiskop Eskil i Lund, og nedlagde hos ham det Pallium, som havde været bestemt for den svenske Erkebiskop, forat Eskil, naar Svearne og Gøterne maatte komme til Enighed om Valget af Erkesæde, kunde beklæde den svenske Erkebisp med det. Ved denne Leilighed skal han tillige have lovet Eskil som Vederlag for det Skaar, der var gjort i hans Metropolitanmyndighed, at han og hans Efterfølgere skulde faa Primatet over den svenske Kirke. Dette førte med sig Retten til paa Pavens Vegne at indvie Sveriges Erkebisper og beklæde dem med Palliet. Saaledes blev det ogsaa senere ved Pavebrev bestemt, at Lunds Erkebiskoper skulde have Primatet over Sverige og Værdigheden som den pavelige Stols Legat i

Norden [1]. Derfor førte ogsaa Lunds Erkebisper lige til Reformationen Titel af: »Den apostoliske Stols Legat og Danmarks og Sveriges Primas». Norge derimod stod umiddelbart under Paven.

Faa Aar, efterat Legaten havde forladt Sverige, blev Kong Sverker myrdet (1155). Som ovenfor bemerket, synes det, som om Svearne i de sidste Aar allerede havde løssagt sig fra ham og valgt sig en anden Konge, *Erik IX den hellige*. Han blev nu ogsaa erkjendt af Gøterne. Han skildres som en af hine middelalderlig-fromme Konger, hvis Billede vi allerede før har mødt i den danske Knut den hellige. Han bar Haarskjorte paa sit Legeme, var ivrig i Faste og Bønner, gav rigelige Almisser til fattige, Kirker o. s. v. Han havde sin stadige Residens i Svealand, i Upsala, og det synes, som om det var ved hans Iver, Kristendommen nu fuldstændigen befæstedes ogsaa i det øvre Svealand. Til Medarbeider havde han under dette Upsalabiskopen *Henrik*, der siges at have været en Englænder og at være kommen ind i Landet med Kardinal Nikolaus.

Eriks Omvendelsesiver strakte sig ogsaa udenfor Sverige — til *Finland*. I 1157 foretog han med Biskop Henrik et Tog derhen. Det var som saamange lignende Tog paa en Gang et Erobrings- og et Omvendelsestog, eller et af de Korstog, som paa denne Tid under Korstogenes Periode de fjernt boende Fyrster, der ikke havde let for at deltage i Togene til det hellige Land, foretog mod sine hedenske Naboer. Det var, som det synes, Egnen om det nuværende Åbo, Toget gjaldt. Kongen bød Finnerne at omvende sig og lade sig døbe, og da de vægrede sig, greb han til Sværdet. Efter Seieren faldt han paa Knæ og priste Gud, men brast under dette ogsaa i Graad, og da man spurgte ham, hvorfor han græd, svarede han: «I min Glæde over Seieren sørger jeg over, at saamange Sjæle er gaaet fortabte, som kunde have vundet et evigt Liv, om de havde annammet Troen». Han gav nu Finnerne Fred, prædikede for dem, døbte mange, opførte Kirker og indsatte Prester. Selv vendte han efter nogen Tid tilbage til Sverige, men Biskop *Henrik* blev hos Finnerne for at fortsætte, hvad der var begyndt. Han fandt senere Martyrdøden hos dem og blev anseet som Finlands Skytshelgen.

Kong Erik levede ikke ret mange Aar efter Toget til Finland. Den 18de Mai 1160, medens han var i Trefoldighedskirken i Østra

[1]) Man skjelner mellem legati nati og legati a latere. De første var saadanne, som Paven især i langt bortliggende Egne indsatte som sine stadige Legater, helst en Erkebiskop; de sidste udsendtes med apostolisk Fuldmagt i enkelte vigtige Anliggender som f. Ex. Nikolaus. Naar en saadan kom, ophørte de førstes Myndighed, som altsaa mere var en Ærestitel end Udtryk for en virkelig Magt.

Aros d. e. Ny-Upsala, blev denne omringet af hans Fiende, den danske Prins Magnus Henrikssøn. — Erik vilde ikke afbryde Gudstjenesten; han blev, til den var endt. Da gik han med de Mænd, han havde hos sig, ud imod Fienden og faldt efter en kjæk Kamp. Hans hellige Liv og hans Iver for Kirkens Befæstelse og Udbredelse vandt ham Helgennavnet. St. Erik er Sveriges Skytshelgen. Hans Relikvier blev 100 Aar senere skrinlagte ved Alteret i Upsala Domkirke.

Under Eriks Regjering var ved Kirkens fuldstændige Befæstelse i det øvre Svealand de Hindringer ryddede afveien, som endnu i 1152 stod iveien for en Erkebispestols Oprettelse. — I 1164 enedes man endelig om at vælge *Upsala* til Erkesæde og at udse Alvastramunken *Stefan* tll Erkebiskop. Stefan begav sig med Brevskaber fra den svenske Konge og Biskoperne til Pave Alexander III. Denne var paa den Tid fordreven fra Rom af den keiserlige Modpave Viktor IV og opholdt sig i Frankrige i Sens; der var ogsaa Erkebiskop Eskil i Besøg hos Paven. Pave Alexander gik ind paa den svenske Konges og Biskopernes Begjæring at oprette en Erkebispestol i Upsala og beskikke Stefan til Erkebisp; men han stadfæstede tillige de Primatrettigheder, som tidligere var tilsagt Lund. Derfor blev Stefan ogsaa indviet og iklædt Palliet af Erkebiskop Eskil i Pavens Nærværelse.

Den upsalensiske Kirkeprovins omfattede altsaa følgende Bispedømmer: 1) *Upsala:* Upland og det øvrige nordlige Sverige. 2) *Skara:* Vestergøtland med Vermland. 3) *Linkøping:* Østergøtland med Smaaland og Gotland. 4) *Strengnæs:* Sødermanland med Nerike. 5) *Vesteraas:* Vestmanland med Dalarne. — Inden Aarhundredets Udgang kom *Wexiø* (Smaaland) til. Finland regnedes sandsynligvis ind under Upsala, indtil det gjennem fortsatte Tog blev fuldstændig kristnet og fik eget Bispesæde i Ræntæmæki, senere *Åbo* (1300).

——— – –

Tredie Afsnit.

Hierarkiet i Kamp med Kongemagten.

§. 1.

Det danske Hierarkis Befæstelse og Udvikling under Erkebispen af Lund som sit Hoved i det 12te og første Halvdel af 13de Aarhundrede.

Ved Oprettelsen af Erkebispestolen i Lund havde den danske Geistlighed faaet et hidtil savnet Samholdsbaand i et indenlandsk Overhoved; den kunde nu under dettes Ledelse optræde med saameget større Kraft for at vinde de samme Rettigheder, som dens Standsfæller i andre Lande allerede havde vundet. Erkestolens Oprettelse er et væsentligt Moment i Hierarkiets Befæstelse og Udvikling. Til det Maal arbeider nu ogsaa allerede de første Erkebisper.

De politiske Forhold i Danmark var gunstige for disse Bestræbelser. I den første Halvdel af det 12te Aarhundrede er Danmark nemlig meget hjemsøgt af Borgerkrige. Disse begyndte under Kong *Nils*, den sidste af Sven Estridssøns Sønner som besteg Thronen (1103—1134). Den sidste Del af hans Regjeringstid hengik under Stridigheder mellem Kong Nils og hans Søn Magnus paa den ene Side og Erik Eiegods Sønner paa den anden Side. Blandt disse sidste var den bekjendte *Knut Lavard*, der som Hertug i Sønderjylland førte heldige Krige mod Venderne og af Keiseren blev gjort til Konge over Obotriterne (i det vestlige Meklenburg). Men den Anseelse og Yndest, Knut Lavard vandt ved sin Styrelse og sine Krige, gjorde ham til Gjenstand for Kongens og hans Søn Magnus's Had og Frygt. Prins Magnus lod ham tilsidst snigmyrde. Knuts

Mord gav Stødet til en aaben Kamp. Hans Broder *Erik Emune* optraadte som hans Hævner. I det blodige Slag ved Fodevig (1134) faldt Magnus, og Kong Nils, som flygtede til Slesvig, blev der myrdet af Hertug Knuts Venner, Gildebrødrene i Slesvig. — *Erik Emune* blev nu Konge, men myrdedes allerede 1137. Hans Efterfølger, den svage *Erik Lam*, nedlagde Regjeringen og gik i Kloster (1147). — Nu begyndte en tiaarig Borgerkrig mellem Erik Emunes Søn *Svend*, Magnus Nilssøns Søn *Knut* og Knut Lavards Søn *Valdemar*. Udgangen blev, at Svend under en Sammenkomst med de to andre i Roskilde, myrdede Knut, medens Valdemar, hvem han havde tiltænkt samme Skjæbne, undkom, og i Jylland samlede en Hær, hvormed han paa Grathehede slog Svend, der maatte flygte, men paa Flugten blev dræbt. Hermed endte disse Borgerkrige. Valdemar var nu Enekonge (1157—1182).

disse Stridigheder tog ogsaa Rigets Biskoper en virksom Del; i Slaget ved Fodevig var 6 Biskoper med, og 5 af dem faldt paa Valpladsen tilligemed 60 Prester. De indre Uroligheder begunstigede Erkebiskopens Stræben efter at udvide Erkestolens Magt, og han undlod ikke at benytte Leiligheden. Mindre dog den første Erkebisp Asser eller *Asker* († 1137), men desto mere hans Eftermand *Eskil* (1138—1178). — Eskil var en Brodersøn af Asker. Sin Uddannelse havde han faaet ved Klosterskolen i Hildesheim. Efter Slaget ved Fodevig blev han af Erik Emune sat paa Roskilde Bispestol, og da Asker døde, valgte Skaaningerne ham til Erkebisp i Lund. Men Kongen var ham imod; thi Eskil havde som Biskop i Roskilde havt Strid med Kongen, mod hvem han endog havde bragt den sjællandske Almue i Oprør. Kongen kuede Oprøret og tvang Bispen til at betale Bøder. Naturligt nok, at Kong Erik efter dette ikke kunde ønske at se Eskil som Erkebiskop. Som Modbiskop opstillede han *Rico*, der nylig var bleven Biskop i Slesvig. Det var derfor først efter Erik Emunes Død, at Eskil kom i Besiddelse af Erkebispestolen (1138). Her fuldførte han den nye Domkirke, paa hvilken der allerede i længere Tid var arbeidet, og som Eskil med stor Høitidelighed indviede til St. Laurentius 1145. Ved denne Leilighed blev ogsaa Kirkens Domkapitel og Domskolen rigelig udstyret, ligesom han ogsaa sørgede for alt, hvad der kunde tjene til at forhøie Gudstjenestens Pragt (Alterklæder, Relikviegjemmer og kostbare Prydelser). Det erkebiskopelige Sæde skulde fremtræde med den Glans, som sømmede sig dets høie Værdighed. — Under de efter Erik Lams Død udbrudte Stridigheder mellem Svend, Knut og Valdemar stod Eskil en Tid paa Knuts Side; derfor tog ogsaa Svend ham til Fange, men fandt det dog raadeligere at forlige sig

med den mægtige Erkebisp og kjøbe sig hans Venskab. Det kostede ham imidlertid en god Del. Sven maatte nemlig overlade Erkebispen al Kronens Ret til Slottet og Byen Aahus, et helt Hered i Skaane (Liunitshered) og $^{3}/_{4}$ af Bornholm.

Da Valdemar var bleven Enekonge, vilde han, for efter de langvarige Stridigheder om Kronen at omgive sin Krone med Religionens Hellighed, lade sig høitideligen salve og krone. Kroningen udførtes i Roskilde af Erkebisp Eskil, som saaledes endnu stod i god Forstaaelse med Kong Valdemar. Længe varede dog ikke den gode Forstaaelse. Om Anledningen til den Uenighed, som opstod mellem Kongen og Erkebispen, fortæller Saxo følgende: Under Borgerkrigen havde Eskil sendt en stor Mængde af Kirkens Guld- og Sølvkar til Frankrige for at opbevares der. Da Freden var gjenoprettet i Danmark, sendte han nogle Munke for at hente dem tilbage; men paa Tilbageveien blev de i Holsten overfaldne og aldeles udplyndrede, da en af Munkene under et Drikkelag havde taget et Guldbæger frem og derved røbet, hvilken Skat de førte med sig. Eskil forlangte nu, at Valdemar skulde skaffe ham Kirkens Eiendom tilbage; men Kongen viste sig meget lunken i den Sag, og fra begge Sider faldt der Ytringer, som toges meget ilde op. — Det var dog i hvert Fald ikke den egentlige Grund. Denne laa dybere og hang sammen med det Schisma, som paa den Tid var ved Pavestolen. Vi staar nemlig i den Tid, da Hohenstauferne førte sin Kamp med Pavestolen. Da Hadrian IV døde 1159, valgte Flertallet af Kardinalerne *Alexander III*, medens et Mindretal, som heldede til Keiserens Side eller ialfald ønskede en Udsoning med ham, valgte *Viktor IV*. Denne satte sig ogsaa ved Keiserens Magt i Besiddelse af Rom, medens Alexander tog sin Tilflugt til Frankrige. — Erkebiskop Eskil, som hørte til den samme kirkelige Side som Alexander, sluttede sig afgjort til denne, medens Kong Valdemar, hvem det af politiske Grunde gjaldt om at sikre sig den mægtige Keisers Venskab, var stemt for den keiserlige Modpave eller ialfald ikke vilde bryde afgjort med denne. Denne Strid kom nu ogsaa frem ved Spørgsmaalet om Besættelsen af Bispestolen i Slesvig. En Tysker ved Navn *Occo* (Aage) havde sat sig i Besiddelse af denne Bispestol; men Eskil var imod ham, fordi han frygtede for, at Occo som Tysker skulde give sig under Bremen, der ved denne Tid igjen gjorde Fordring paa sine gamle Høihedsrettigheder over den danske Kirke, og han blev ham endnu mere imod, da Occo erklærede sig for den keiserlige Pave Viktor. Valdemar anerkjendte ham desuagtet, uden at bryde sig om Erkebispen, som Biskop af Slesvig. Men derfor lyste nu ogsaa Eskil Ban over Biskop Occo og alle hans Tilhængere. Hermed var Kampen

mellem Kongen og Erkebispen kommen til Udbrud. Det kom vel senere til et Slags Forlig mellem dem, men Erkebispen maatte ved dette gjøre Kongen flere Indrømmelser, og Forholdet vedblev at være spændt. Eskil fandt derfor Opholdet i Danmark utaaleligt. Han kunde ikke lyde, hvor han havde været vant til at byde. «Eskil er kommen i Vane at drikke de forrige Kongers Blod; nu tørster han ogsaa efter mit». Han foretrak derfor for en Tid at forlade Landet. I 7 Aar (1162—68) var han i frivillig Landflygtighed; det meste af denne Tid opholdt han sig i Frankrige, men skal ogsaa have foretaget en Pilegrimsreise til det hellige Land. Det var under dette sit Ophold i Frankrige, at han viede Sveriges første Erkebisp Stefan og saaledes under sin Landflygtighed optraadte som «Sveriges Primas», — en Begivenhed, som naturligvis maatte styrke hans Anseelse ogsaa i Hjemmet.

I 1168 vendte Eskil igjen hjem. Hvad der fremfor alt havde staaet imellem ham og Kongen — Forholdet til de to Paver — var da faldet bort af sig selv. Viktor var nemlig død allerede 1164, og om end Keiseren i hans Sted opstillede andre Modpaver, saa formaaede disse dog ikke at holde sig mod Alexander, som 1165 vendte tilbage til Rom og efterhaanden blev anerkjendt overalt, ogsaa af Valdemar. Alexander undlod ikke at tage sig af sin Ven Eskil, men opfordrede stadigen baade de danske Bisper og Kongen selv til at kalde ham tilbage. I 1168 kom han altsaa hjem. Kort efter sin Hjemkomst var han med paa et Korstog mod Rygen, og da Paven i sin Glæde over denne Bedrift indvilgede i Kong Valdemars Ønske, at hans Fader Knut Lavard maatte blive kanoniseret, var det Eskil, der som Rigets Erkebisp fungerede ved den Høitidelighed i Ringsted, hvor Kong Valdemar paa samme Dag (25de Juni 1170) saa sin Faders Ben skrinlagte og sin unge Søn Knut kronet. Ret godt blev dog Forholdet mellem Kongen og Erkebispen aldrig.

Det var vel ogsaa en Grund til, at Eskil begyndte at længes efter Klostrets Ro. Det synes, som om det allerede paa denne Tid har været hans Ønske, hvad han senere udførte, at nedlægge sin Værdighed for at ende sit Liv i Klostret. Pave Alexander vilde dog ikke indvilge, da han mente, at Kirken endnu havde Brug for hans Tjeneste. Derimod fik han Kongens Orlov til for en Tid at styrke sig ved et Ophold i Clairvaux, af hvis Stifter den hellige *Bernhard* Eskil altid havde været en varm Ven og ivrig Beundrer (1174). Ved sin Hjemkomst 1176 modtoges han af Efterretninger, der voldte ham stor Sorg og bragte ham i en mislig Stilling. Hans to Dattersønner havde nemlig indladt sig med en uægte Søn af Erik Lam, Magnus, i en Sammensværgelse mod Kongen. Erkebispen

havde vistnok ikke nogensomhelst Del i sine Dattersønners Forræderi, men en haard Efterretning maatte det være ham ved Hjemkomsten, og det maatte gjøre ham hans Stilling endnu vanskeligere end den før var. Dette fremskyndede vel ogsaa Udførelsen af hans Beslutning at nedlægge sit Embede. Under sit Ophold i Frankrige havde han erhvervet Pavens Samtykke og tillige faaet hans Fuldmagt til at udnævne sin Efterfølger. Paa et stort Herremøde i Lund 1178 nedlagde han sin erkebiskopelige Værdighed og nævnte sin Frænde *Absalon* som sin Eftermand. Kort efter gik han paany til Clairvaux og døde der 1182. «Han var en djærv og haard Karakter, der ikke veg tilbage for nogen Modstand, hvorfor han idelig laa i Strid med Konger og mægtige, og hans Færd er ofte baade af Samtid og Eftertid bleven meget haardt dømt. Men han var en Mand, der besad europæisk Navnkundighed og levede paa fortrolig Fod med Tidens mest anseede Mænd, og under al hans Virksomhed og hidsige Strid var hans Formaal altid den danske Kirkes Selvstændighed, dens Rigdom og Anseelse, dens kanoniske Orden. Han var en ivrig Ven af Munkedømmet; men desuagtet vedblev han selv i sine gamle Dage at være en vældig Stridsmand, der kunde bruge Sværd og Lanse trods nogen Ridder».

Absalon var af Skjalm Hvides mægtige Slægt, som i det 12te og 13de Aarhundrede gav den danske Kirke ikke mindre end 11 Erkebiskoper og Biskoper. Han havde studeret i Paris; ellers er hans tidligere Liv ikke kjendt. 1158 blev han Biskop i Roskilde. Valget til Erkebiskop modtog han først efter Vægring. Han vilde ikke forlade sit gamle Stift, og dette vilde heller ikke give Slip paa ham. Sagen blev derfor anhængiggjort for Paven, der afgjorde Sagen saaledes, at Absalon skulde modtage Valget, men tillige fik Tilladelse til at beholde Roskilde Bispedømme. Det var en Tilladelse, som kun meddeltes under særegne Omstændigheder og var et Tegn paa særdeles Gunst. En pavelig Legat sendtes til Danmark for at ordne Sagen, og af ham indviedes Absalon 1179. Det er ikke blot som Erkebiskop, men ogsaa og vel endnu mere som Statsmand og Hærfører Absalon har vundet sit store Navn. Som en trofast Ven og Raadgiver stod han ved Siden af Valdemar I og af dennes Søn *Knut VI* (1182—1202) og deler med dem Æren for alt, som i deres Tid udrettedes til at hævde Rigets Selvstændighed og undertvinge dets Fiender og til at ordne baade de borgerlige og de kirkelige Forhold. «Skjønt valgt til Biskop, viste Absalon sig ikke mindre som Sømand end som Prest, da efter hans Mening Kirken ingen Fred havde, saalænge den truedes af ydre Fiender. Derfor regnede han det ligesaagodt til sit hellige Embede at bekjæmpe Troens Fiender som at

varetage Kirketjenesten. Han brød sig ikke om, at hans Bispedømme for en stor Del sank i Grus, naar han kunde styrke Fædrelandet ved stærke Volde» (Saxo). — Som Biskop viste han sig ganske gjennemtrængt af sin Tids hierarkiske Anskuelser. «I verdslige Ting er et verdsligt Sværd givet Kirkens Prælater for at hindre de ondes Udaad, ligesom i Kirkens Anliggender et aandeligt Sværd for at hævne Kirkens Tjenere og fromme Mænd». Hvad han udrettede for Munkevæsen, Tiendens og Cølibatets Indførelse, Gudstjenestens Ordning m. m. skal senere omtales. — Ogsaa til det øvrige Norden vilde han gjerne strække sin kirkelige Myndighed. Som Sveriges Primas havde han en Anledning til at blande sig ind i dette Lands kirkelige Forhold, og at han gjerne vilde strække sine Primatrettigheder saavidt som muligt, viser hans Klagemaal, at «der ikke fra Sverige vistes ham den skyldige Ærbødighed. Saaledes undlader Erkebispen og hans Suffraganer ganske at møde til Synoder, og ikke sjelden foregiver de Kongebud som Hindring i at lyde vor Stævning; derfor gaar saameget ustraffet hen, fordi Friheden til at revse er os betaget». — Ogsaa i Stridighederne mellem den norske Geistlighed og Kong Sverre blandede han sig; den norske Erkebisp Erik havde under sin Landflygtighed i længere Tid sit Tilhold i Lund. Han døde i Aaret 1201 og blev begravet i sin Familiestiftelse Sorø.

Hans Eftermand paa Lunds Erkestol blev *Andreas Sunesøn*, der var af samme Slægt og tidligere havde været Provst i Roskilde og Kongens Kansler. Hans Anseelse var ikke mindre end Absalons, om den end støttede sig til andre Grunde og derfor var mindre iøinefaldende. Han udmerkede sig ved sit fromme Liv, sin Iver som Prest og Biskop og fremfor alt ved sin store Lærdom. Han havde studeret i Paris og reist i Italien og England; en Tid optraadte han ogsaa som Lærer i Paris. Hans Studier omfattede naturligvis, hvad der var Tidens Hovedstudium, den scholastiske Theologi og den kanoniske Ret. Hans Hovedverk er et forøvrigt temmelig langtrukket dogmatisk Læredigt Hexaëmeron (de sex Dages Gjerning), som begynder med Skabelsen, men tillige behandler de vigtigste dogmatiske Lærepunkter. Paa Grund af Legemssvaghed nedlagde han sit Embede i Aaret 1223, men døde først i 1228 og blev da begravet i Lunds Domkirke.

Disse Erkebispers Tid er nu det Tidsrum, i hvilket Hierarkiet egentlig fæster Rødder, og overhovedet den danske Kirke former sig nærmere efter det almindelige middelalderlige Mønster; det er jo overhovedet det Tidsrum (Valdemarernes Tid), i hvilket de danske Samfundsforhold overhovedet undergaar store og vigtige Forandringer.

Den danske Kirke faar i dette Tidsrum de første skrevne

Kirkelove, som vi kjender, den skaanske Kirkelov og den sjællandske. Den skaanske er efter den almindelige Mening den ældste, givet under Erkebiskop Eskil (1162?), den sjællandske omtrent 10 Aar yngre, givet under Biskop Absalon 1171. De stemmer væsentlig saavel i Indhold som i Maaden, hvorpaa de blev til og i Anledningen, som fremkaldte dem. De blev begge givne af vedkommende Biskoper efter Overenskomst med Folket og med Stadfæstelse af Kongen. Anledningen for begge var, at «man fandt den ældre Ret for streng». Hvorvidt denne «ældre Ret» har været en skreven Lov, eller der ved dette Udtryk kun sigtes til den kirkelige Sædvane og Biskopens afsagte Kjendelser eller altsaa den uskrevne Retspraxis, kan være tvivlsomt. Ligeledes er det et Spørgsmaal, om de nævnte Kirkelove er at betragte som fuldstændige Kirkelove, eller — efter hvad der fortælles om deres Anledning — kun tilsigter at give en Afgjørelse af de Punkter, hvorom der var Strid mellem Biskoperne og Folket, og hvori dette fandt den ældre Ret for streng, medens man i alle andre Punkter betragtede den ældre Lov (eller den ældre Retspraxis) som gjældende; for dette sidste synes det at tale, at man i de omhandlede Kirkelove savner Bestemmelser om en stor Del vigtige Forhold, som nødvendig maatte have sin Regel, og som udførlig behandles i de andre nordiske Kirkelove (om Daabens Nødvendighed og Form, om Fasten, om Geistlighedens Værnething, om de forbudne Grader m. m.).

Med Stifternes Organisation fulgte Oprettelsen og den fuldstændige Organisation af Domkapitlerne til Stifternes Styrelse og Indførelse af kanoniske Valg.

Gudstjenesten udstyredes ved den voxende Rigdom med større Pragt. Navnlig ved Bispesæderne. Hvorledes Erkebiskop *Eskil* sørgede for, at det erkebiskopelige Sæde kunde fremtræde med den Glans, som sømmede sig for Erkesædets høie Værdighed, har vi allerede omtalt. — Særligen fortjener det med Hensyn til Gudstjenesten at omtales, at Erkebiskop *Absalon* søgte at indføre en større Uniformitet eller Ensartethed ved Bøn og Sangtjenesten i Landets Kirker. Det er ikke den egentlige Messetjeneste, hvorom her er Tale, men om den daglige Gudstjeneste (officium) ved de 7 «daglige Tider», de saakaldte *horæ canonicæ*, som holdtes ved de større Kirker, hvor der var flere Prester og ordentlig Sangkor. Meningen var altsaa at faa istand en for den hele Provins gjældende Samling af Salmer og Bønner til Brug for de kanoniske Tider, eller med andre Ord et almindeligt gjældende Breviar («Farebog» d. e. den Bog, Presterne havde at fare med, eller «Tidebog» d. e. den Bog, der beskrev de kanoniske Tider). I det Øiemed sammenkaldte han

alle Provinsens Biskoper og andre Geistlige til et Møde i Lund 1188 (?), hvor ogsaa et saadant Breviar blev affattet, men det synes ikke, at det er blevet indført eller har holdt sig overalt; man finder nemlig med Hensyn til Horætjenesten ogsaa senere adskillig Uoverensstemmelse ved de forskjellige Stiftskirker.

Dette Tidsrum er fremdeles Munkevæsenets gyldne Tid. Allerede under Knut den store var engelske Munke (Benediktinere) komne ind i Landet, og Klostrene anlagte; men ret Betydning faar Klostrene i Danmark dog først fra Begyndelsen af det 12te Aarhundrede. Som det ældste Kloster af Betydning nævnes St. Knutskloster i Odense, stiftet ved Knut den helliges Skrinlæggelse 1101. Det var det første, som var lovformelig funderet, udstyret med kongelige og pavelige Fundationsbreve. Ved den Leilighed blev der for at skaffe Geistlige til at forrette Tjenesten ved den nye Helligdom hentet 12 Munke fra England. Dette blev Begyndelsen til St. Knuts Kloster, hvis første (engelske) Munke berømmes som Landets Læremestre i den klosterlige Tugt, og hvis Anseelse var overordentlig stor. I dette Stifts Domkapitel var det, at Erik Lam indtraadte.

Erkebiskop *Eskil*, den hellige Bernhards Ven og Beundrer, udmerkede sig ved sin Forkjærlighed for det klosterlige Liv. Der fortælles, at han i sin Ungdom faldt i en dødelig Sygdom, og at han i Dødsangsten saa en Ild, som truede med at fortære ham; det var Skjærsilden. I sin Angst bad han om Hjælp. Guds Moder viste sig da for ham i sin himmelske Glans og lovede ham Frelse, men forlangte saa, at han skulde bringe hende fem Skjepper af fem forskjellige Slags Korn. Dette Syn udlagde en Klosterbroder saaledes, at han skulde til Vor Frues Ære stifte fem Klostre af forskjellige Ordener. Om hans Kjærlighed for Klosterlivet vidner nu ogsaa hans eget Liv og hans Død i Clairvaux. Som Biskop og Erkebiskop var han ivrig for at grunde Klostre, og hans Forbindelse med Clairvaux gjorde, at han herved især betjente sig af Cisterciensere. Blandt disse Klostre er fremfor alle at merke *Esrom*, stiftet 1150 ved franske Cisterciensere, og *Eskilsø*, senere flyttet til Ebelholt. — Fra Esrom anlagdes det berømte Vitskjölkloster i Viborg (1157). — Det mest berømte af alle danske Klostre blev dog imidlertid *Sorø*, stiftet af Absalons Fader og udvidet af Sønnen; dets Abbeder havde Rang efter Rigets Biskoper; Absalon gjorde det til Pligt for Munkene at dyrke Fædrelandets Historie og optegne de merkeligste Begivenheder. Andre Klostre af Betydenhed var: Benediktinerklostret ved Ringsted (Valdemarernes Begravelsessted), Skovkloster ved Nestved, Antvorskov ved Slagelse, Herresvad i Skaane, Øm i Aarhus, Lygum og Rykloster i Sønderjylland.

Blandt Tidens Klostermænd møder vi den berømte Abbed *Vilhelm*. Han var en Franskmand, som Absalon havde sluttet Venskab med, medens han studerede i Paris, og som Absalon, medens han var Biskop i Roskilde, hentede til Landet omtr. 1165 for at forestaa Eskilsø med dets Presteskole. Vi ser, det er med den franske Kirke, at den danske i denne Tid staar i den livligste Forbindelse. Vilhelm oprettede med Strenghed den forfaldne Tugt (Munkene erklærede, at de ikke kunde leve af Blade og Græs som Kvæget paa Marken). Senere flyttede han Klosteret til Ebelholt. Abbed Vilhelm stod i stor Anseelse ikke blot for sit fromme Liv, men ogsaa for sin Lærdom og navnlig for sin Kyndighed i den kanoniske Ret, saaat baade Kirkens Styrere og andre søgte hans Raad og Bistand i alle vanskelige Tilfælde. Han døde sandsynligvis i Aaret 1203 og blev i 1224 kanoniseret.

Cølibatsloven bliver strengere og mere almindeligt gjennemført. Cølibatsbudet havde ondt for at trænge igjennem i de nordiske Lande; Presterne vilde ikke skille sig fra sine Hustruer, og Almuen stod i denne Sag paa sine Presters Side. Selv Mænd som Erkebiskop Eskil sees at have været gift (vi har i det foregaaende talt om hans Dattersønner), og i det 12te Aarhundrede er det ganske almindeligt at se omtalt Sønner af Prester og selv af Kanniker. Tid til anden skjærpedes vel Budet, og Bisperne viste større Iver for at drive det igjennem, man greb til det yderliggaaende Middel at erklære Prestesønner som uægte fødte for arveløse og uskikkede til kirkelig Indvielse, men Modstanden var stærk og nødte til at gaa frem med Lempe.

Endnu i 1217 saa saaledes Honorius III paa en Tid, da ellers Laterankoncilet 1215 kort forud havde indskjærpet Cølibatsbudet, sig nødt til at dispensere Norden fra den Regel, at Prestesønner som uægte fødte ikke kunde modtage kirkelig Indvielse, «da der er Mangel i hine Egne paa Klerke»; de maatte derfor indvies, naar de ved Lærdom og Sæder bødede paa Mangelen ved sin Fødsel. — Den samme Honorius sendte imidlertid lidt senere ved 1222 en Legat *Gregor de Crescentio* til Danmark for at drive Cølibatsbudet igjennem. Legaten holdt en Synode i Slesvig 1222, hvor Presteægteskabet blev forbudt; Prestebørn erklæredes arveløse, og deres Arvejord skulde tilfalde deres nærmeste Slægtninge; for at sikre Overholdelsen af disse Forskrifter tilføiedes, at ingen maatte dømme i Ægteskabssager undtagen Biskopen eller, dersom han var forhindret, en anden retskyndig Mand, der af ham beskikkedes. Presterne vedblev imidlertid med sin Modstand, og Bestemmelsen om Børnenes Arveløshed lod sig i mange Tilfælde ikke hævde. Derfor blev Sagen paany op-

taget paa en Synode i Slesvig 1230 under Kardinallegat *Otto*: alle «Konkubiner», der ikke inden 1 Maaned skilte sig fra sine Prester, skulde sættes i Ban, Presterne afsættes og, hvis det ikke hjalp, ligeledes sættes i Ban; ingen Biskop maatte ordinere en Prest, førend denne havde givet en skriftlig Forsikring om ikke at ville bo sammen med nogen Kvinde. Men selv efter disse strenge Bestemmelser varede det endnu en Tid, inden Cølibatsbudet blev drevet igjennem.

Kirkens Rigdom voxede stadigen ved Tiendens almindelige Indførelse og ved Kongernes og privates Gavmildhed. Valdemarerne udmerkede sig i denne Henseende. «Næsten intet Aar gik hen, uden at de skjænkede snart en hel snart en halv Landsby, snart enkelte Gaarde, Møller, Enge, Skove, snart Skattefrihed og andre kirkelige Rettigheder til Kirker og Klostre». — Den Strenghed, hvormed Erkebisp *Absalon* inddrev Tienden, var ialfald en medvirkende Grund til Opstanden i Skaane 1180. Det var dog ikke den eneste Grund. Denne laa nemlig i Folkets Misnøie med det Tryk, som overhovedet det sig udviklende Adels- og Prestevælde lagde paa det. Skaaningerne klagede over, at Erkebispens og Kongens Fogder behandlede dem som Trælle og vilde tvinge dem ikke blot til at hugge Sten og fælde Tømmer til de mange Kirkebygninger, som Absalon lod opføre, men ogsaa til at slæbe det gjennem uveisomme Strækninger til Byggestedet; de negtede derhos at betale Tienden (Biskopstienden) og modsatte sig Ophævelsen af Presternes Ægteskaber. — Absalon, som var ilet over til Skaane, saa sig nødt til igjen at vende tilbage til Sjælland og paakaldte Kongens Hjælp. Fulgt af Kongen kom han igjen over, men mindeligt Forlig var ikke at opnaa; thi Skaaningerne stod fast paa sine Fordringer, og Absalon vilde paa sin Side ikke opgive, hvad han ansaa for sin og Kirkens guddommelige Ret, og befalede endog, at alle Kirker skulde lukkes eller Stiftet belægges med Interdikt. Oprøret blev først kuet, da Valdemar slog Bønderne ved *Dysieaa* (det saakaldte «Dysiefald») 1181.

Medens saaledes den danske Kirke befæstedes i det indre, udvidedes det danske Herredømme og med det Kirkens Grænser gjennem stadige Tog mod de hedenske Folkeslag ved Østersøens Sydkyst. Det er af Tidens almindelige Erobrings- og Omvendelsestog. Først gjaldt det de hedenske og røverske Vender (i Holsten, Meklenborg og Pommern); Kampen var nærmest et Selvforsvar mod de vendiske Sørøveres Herjetog paa Danmarks Kyster; men det sikreste Middel til at gjøre en Ende paa disse var efter Tidens Anskuelse at tvinge dem til Daab og Kristendom. Paa Korstogenes Tid betragtedes disse Tog som en Slags Erstatning for, at fjerntboende Fyrster og Folk ikke kunde deltage i de egentlige Korstog til det hellige Land.

Danmark var dog ikke ene om denne Kamp. De tilgrænsende nordtyske Fyrster havde den samme Interesse af Vendernes Undertvingelse og Kristianisering. — *Knut Lavard* krigede, som Hertug i Sønderjylland, med Held mod Venderne og blev af Keiseren gjort til Obotriternes Konge. — Hans Broder *Erik Emune* rettede sit Angreb mod *Rygen* med Byen *Arkona*, Hovedsædet for Vendernes Afgudsdyrkelse. Der var Vendernes store Helligdom, *Svantevits* Tempel med Gudens Billede, til hvilket alle de vendiske Lande sendte Gaver og Skat. Kong Erik, som ved denne Leilighed for første Gang skal have ført Ryttere over Havet, tvang ogsaa Arkonas Indbyggere til at indgaa Forlig og lade sig døbe; men Svantevits Billede blev staaende, og neppe var Kongen dragen bort med sin Hær, førend Rygboerne forjog de Prester, han havde ladet tilbage, og igjen vendte sig til det gamle Afguderi.

Togene mod Venderne maatte derfor fremdeles fortsættes; *Absalon* og *Valdemar* laa i stadig Kamp med dem indtil det afgjørende Tog mod Rygen 1168. Hovedmanden for Toget var *Absalon*, ihvorvel Erkebisp *Eskil* selv var med. Arkona blev indtaget, Svantevits Billede hugget istykker og Templet brændt. Indbyggerne maatte lade sig døbe, og Absalon sendte, da han var kommen hjem, Prester derover for at undervise Folket. Rygen blev lagt til Roskilde Stift.

Ved Rygens Erobring var vel Hovedsædet for Vendernes Afgudsdyrkelse ødelagt, men de vendiske Folk var dog endnu ikke alle undertvungne og kristnede. Derfor fortsattes Kampen mod dem fremdeles, og eftersom de vestligere Vender blev undertvungne, trak den sig længere mod Øst, — til Bagpommern, Preussen, Kurland, Lifland og Estland. Heller ikke i disse Egne var de Danske ene om Arbeidet. Tyske Fyrster og Stæder og Svenskerne tog ogsaa Del i det. Lübeck og andre nordtyske Stæder havde ved Midten af det 12te Aarhundrede knyttet Handelsforbindelser paa Lifland, og til denne Handelsforbindelse sluttede sig nu ogsaa den tyske Mission, som fik sit Midtpunkt i Bispedømmet i *Riga*, der oprettedes af *Albert*, som derhos stiftede Sværdriddernes Orden til at forsvare og udbrede Missionen. — Omkring Aarhundredets Skifte gaar der en forøget Begeistring for Korstog gjennem den vestlige Kristenhed. I 1187 var Jerusalem bleven erobret af de vantro, og Efterretningen herom vakte rundt om i Landene stor Smerte og en ny Iver for det hellige Lands Befrielse. Saa kom senere Innocents III's omfattende Korstogsplan. Den Korstogsbegeistring, som gik igjennem de andre Lande, naaede ogsaa frem til Danmark. Endel danske Riddere tog 1189 Korset og gik til det hellige Land, hvor de deltog i Akres

Beleiring. Men det var dog kun faa, som fra det fjerne Norden togede til det hellige Land. Korstogsbegeistringen tog her fremdeles den samme Retning som før — mod Hedningerne, som man havde i sin Nærhed. Paverne støttede selv til, idet de opmuntrede til saadanne Tog og tilsagde Deltagerne den samme kirkelige Velsignelse, som de egentlige Korsfarere fik. I Knut VI's Tid og Valdemar II's første Regjeringsaar foretoges derfor flere Tog til de nævnte Lande ved det indre af Østersøen.

Estland blev tilsidst det Land, som Togene fremfor alt gjaldt. Herhen foretog *Valdemar II* med Erkebisp *Andreas Suneson* det berømte Korstog 1219. En stor Hær og Flaade var udrustet, der nævnes 500 større og 500 mindre Skibe; Hæren bestod især af Danske, men ogsaa Vender under Fyrst Vitslav sluttede sig til. Kongen førte selv Toget, og med ham fulgte Erkebiskop Andreas Suneson og flere andre Bisper med et talrigt Presteskab. Toget landede i Estland. Esterne viste sig i Begyndelsen villige til at underkaste sig og lade sig døbe. Men faa Dage efter overfaldt de pludselig de Danskes Leir, og disse kom ved det uventede Angreb i Forvirring. Men Vitslav holdt Stand, indtil de Danske igjen havde samlet sig, og nu begyndte paany en blodig Kamp, i hvilken Esterne led et fuldstændigt Nederlag. Et senere Sagn har meget udsmykket denne Kamp. Midt i den heftigste Kamp gik Erkebispen med sit Presteskab op paa en Høi og stred her som Moses fordum for sine i Bønnen. Medens han knælede her i Bønnen, dalede Danebrog ned fra Himlen og en Røst hørtes: «hvor dette Tegn bæres høit, skal I seire». — Endnu samme Aar drog Kongen med Hæren hjem; men Erkebispen blev tilbage for at fuldføre Esternes Omvendelse og ordne den nye Kirke. Et Bispedømme oprettedes i *Reval*. — Estland var imidlertid en Besiddelse, som det kostede adskilligt at hævde, ikke saameget paa Grund af Befolkningens Gjenstridighed som formedelst den Skinsyge, hvormed Erkebispen i *Riga* og hans Sværdriddere betragtede de Danskes Herredømme. — I Aaret 1249 foretog Valdemar Seiers Søn Erik et Korstog derhen og maatte for at faa Penge dertil paalægge Almuen en ny Skat (Plogskatten), hvoraf han fik sit Tilnavn Plogpenning. Nogen større Betydning havde dette Tog dog ikke. Tilsidst blev Estland af Valdemar Atterdag solgt til de tyske Riddere, og derved løsreves Estland og Reval fra den danske Kirke.

§ 2.
Det danske Hierarki i Kamp med Statsmagten.

Den danske Geistlighed havde saaledes under de første Erkebiskoper i Lund samlet og befæstet sin Magt og stod nu beredt til

at optage den Kamp med Statsmagten, som var ført og førtes i alle Lande. Vi maa her minde om, at de ældre og nyere kirkelige Retsregler eller *canones* ved Midten af det 12te Aarhundrede (1140—1150) var bleven bearbeidede til et formeligt System ved Munken *Gratian* (decretum Gratiani sive concordantia discordantium canonum; dette vilde ikke blot være en ny fuldstændig Samling af Kirkelovene, men tillige en scholastisk Bearbeidelse af det hele Stof til en systematisk Enhed). Just den nærmest følgende Tid bragte imidlertid en Mængde nye pavelige Forordninger eller Dekretaler, og af disse lod saa Pave *Gregor IX* i 1234 foranstalte en Samling (decretum Gregorii i 5 Bind), som han befalede Universiteterne i Paris og Bologna at lægge til Grund for sine Forelæsninger. Den kanoniske Ret studeredes fra denne Tid med forøget Iver, og efterhvertsom den udbredtes og blev kjendt omkring i Landene, maatte det gaa op for Hierarkiet, at det efter de gamle Kirkelove endnu ikke paa langt nær besad de Friheder og Rettigheder, som den nyere pavelige Dekretalret hjemlede den. Hierarkiets Stræben blev derfor at skaffe den pavelige Dekretalret ubetinget Gyldighed. I det hele og store betragtet kan man sige, at Kampen gik ud paa at vinde for Kirken den Stilling overfor Statsmagten, som den efter den kanoniske Ret skulde have, og dette var ikke blot «Frihed og Selvstændighed», men i Virkeligheden en Overhøihed over Staten; «Guds» d. v. s. Kirkens Lov skulde gjælde overalt, hvor den kom i S rid med den verdslige Ret. I det enkelte førtes Striden nærmest snart om denne snart om hin Særrettighed, som Kirken gjorde Fordring paa (selvstændig Lovgivningsmyndighed, Dommermyndighed, Bestyrelse af Kirkegodset, Frihed for de offentlige Byrder som Skat o. l., de saakaldte onera publica, Uafhængighed ved Beskikkelsen af sine Embedsmænd).

I Danmark bryder den længe forberedte Kamp ud ved Midten af det 13de Aarhundrede. Naar det ikke var skeet allerede tidligere, skyldes dette væsentligen det personlige Venskabsforhold, hvori Absalon og Andreas stod til Valdemarerne og begge Parters baade Erkebispernes og Kongernes Personligheder. — Den Strid, som Kongedømmet under *Erik Plogpenning* (1240—1250) havde med Kirken, kan betragtes som et Forbud paa den afgjørende Kamp.

I 1245 holdtes under Erkebisp *Uffos* Forsæde en Synode i Odense, som i de stærkeste Udtryk klagede over Vold og Forurettelser, som tilføiedes Klerke og Klostermænd, og udtalte Banlysning over alle dem, der krænkede Kirkers og Klostres Rettigheder. For en væsentlig Del synes disse Klager over Vold og Forurettelser at hænge sammen med de store Rustninger, som Kong Erik foretog

til Tog mod Holsten, Lybeck, Estland og sin Broder Abel i Sønderjylland, og til hvilke han lagde Beslag paa Kirkernes Tiende og andre kirkelige Eiendomme og fordrede af Biskoperne, at de ikke blot selv som det synes skulde gjøre personlig Krigstjeneste, men ogsaa udrede det Krigsstyr, som hvilede paa Bispedømmernes Gaarde.

I det samme Aar 1245 maatte Biskopen af Roskilde *Nils Stigsøn* af Absalons Slægt forlade Landet paa Grund af Strid med Kongen. Hvad der var Grunden til denne heftige Strid mellem Kongen og Biskop Nils, som tidligere havde været Kongens høit betroede Mand og Kansler, er uvist. Kongen beskyldte ham for skammelig at have misbrugt hans Fortrolighed og forraadt hans Sag til hans Fiender. Vist er det, at Biskop Nils i 1245 maatte forlade Landet, hvorefter Kongen satte sig i Besiddelse af Kjøbenhavn med omliggende Hereder og alle Bispestolens Indtægter. Det er ikke usandsynligt, at just Besiddelsen af det ved sin Beliggenhed og sin Betydning som Handelsplads vigtige Kjøbenhavn var en Hovedgrund til Striden. Valdemar den store havde skjænket *Havn* med omliggende Landsbyer til Absalon, som der opførte en befæstet Borg; han skjænkede saa den hele Besiddelse til Roskilde Stol. Kjøbenhavn var nu bleven et for vigtigt Punkt, til at det kunde være Kongen ligegyldigt, om han havde fuld Myndighed over det eller ei, hvad han navnlig under Søkrigen med Lybeck havde faaet føle. Biskop Nils døde i Landflygtighed i Clairvaux 1249, og Striden med Bispestolen stod fremdeles uafgjort, da Erik myrdedes Aaret efter. — Hans Broder og Efterfølger *Abel* (1250—1252), der søgte sig Venner blandt Geistligheden for at sikre sig den Throne, hvortil han havde banet sig Vei ved Brodermordet, forligte sig med Nils's Eftermand, *Jakob Erlandsen*, og gav ham Bispestolens Indtægter og Borgen og Byen Havn tilbage. — Denne Jakob Erlandsen blev 1254 valgt til Erkebisp, og ham er det nu, der i sin nye Stilling aabner den afgjørende Kamp. Kampen fortsattes ogsaa efter ham i mere end 50 Aar. Samtidig indvikles Danmark i de ødelæggende Krige med de sønderjydske Hertuger, Abels Slægt, og disses Bundsforvandte, de holstenske Grever; hertil kommer senere Oprør i Landet selv efter Erik Glippings Mord og en ødelæggende Søkrig med Norge. Alt dette i Forening bringer Danmark nær Afgrundens Rand, men det bliver saa reddet ved Valdemar Atterdag. — Vi gaar nu da over til at betragte det første Afsnit af Kampen.

Denne aabnes, som sagt, af den begavede og energiske Erkebiskop *Jakob Erlandsen* (1254—1274) med Kong *Kristoffer I* (1252—1259). Jakob Erlandsen var af Skjalm Hvides Æt. Han havde tilbragt mange Aar i Udlandet og havde der studeret den nye pavelige Dekretalret. Han var en Tid Domprovst i Lund og blev i denne

Tid paa den danske Kirkes Vegne sendt til det Koncilium, som Pave Innocents IV, der laa i Strid med den hohenstaufiske Keiser Fredrik II, lod afholde i *Lyon* 1245. Her optraadte han som den landflygtige Biskop Nils Stigsøns Talsmand i Striden mellem ham og den danske Konge, hvorfor denne strax lagde Beslag paa alle hans Indtægter. Paa dette Koncilium vandt han i den Grad Innocents IV's Opmerksomhed, at han endog blev udnævnt til en af Pavens Kapellaner. Efter sin Hjemkomst blev han 1249 Biskop i Roskilde efter den af Erik Plogpenning fordrevne *Nils Stigsøn*, der døde i Clairvaux, og 1254 blev han mod Kong Kristoffers Vilje valgt til Erkebiskop. Det kunde ikke være skjult for Jakob Erlandsen, hvilken Forskjel der var mellem den Stilling, den nyere pavelige Dekretalret anviste Kirken og Geistligheden overfor Staten, og den Stilling, som den i Danmark indtog ifølge nedarvet Skik og den bestaaende Lovgivning, der var bleven til under Folkets og Kongernes Medvirkning. Ved Konciliet i Lyon havde han været Øienvidne til den Kamp, som Pavedømmet paa denne Tid førte med den hohenstaufiske Keiser, og han havde paa sine Reiser i Udlandet seet, i hvor høi Grad det havde lykkedes den romerske Stol at faa gjennemført den kanoniske Rets Fordringer paa Kirkens Frihed og Selvstændighed eller rettere sagt dens Fordringer paa Overhøihed over Staten. Det var saaledes ganske naturligt, at han som den danske Kirkes Primas fandt sig forpligtet til at gjøre alt muligt for at skaffe sin Kirke de Friheder og Rettigheder, som den nu savnede. Han begyndte derfor med at foretage Forandringer i den skaanske Kirkeret for at bringe den mere i Overensstemmelse med den strenge kanoniske Ret, saaledes som denne nu havde formet sig. Men Skaaningerne modsatte sig og fandt Medhold af Kongen. Erkebiskopen gik da et betydningsfuldt Skridt videre. Medens Kongen holdt et Danehof i Nyborg, sammenkaldte Erkebispen et Koncil i *Veile* Marts 1256, hvor han udstedte den saakaldte Veilekonstitution (Cum ecclesia Daciana), at naar en Biskop fængsledes eller tilføiedes anden Ulempe paa sin Person af Kongen eller dog saaledes, at der var grundet Formodning om, at det skede med Kongens Vidende og Vilje, og det var utvivlsomt, at han kunde straffe det, skulde Landet belægges med Interdikt.

Kongen gjorde Indsigelser mod denne Beslutning; han var ikke alene forbitret over, at Mødet i Veile var holdt samtidig med Danehofet, hvorved Prælaterne kom for sent til dette, men han protesterede tillige mod Konstitutionen som uretmæssig affattet. Til Mødet var nemlig indkaldt foruden alle Biskoper ogsaa udvalgte Mænd fra Domkapitlerne og Sognegeistligheden, og alligevel var Konstitutionen kun bleven forhandlet af Biskoperne, ja selv inden

deres Kreds havde den mødt Modsigelse fra flere, som ikke vilde give den sit Samtykke. Trods disse Indsigelser blev Konstitutionen stadfæstet af Pave Alexander IV, men den pavelige Stadfæstelse blev rigtignok aldrig publiceret. At ikke Veilekonstitutionen har nyttet stort, fremgaar af de Klager, Erkebispen kort efter fører over Vold mod Kirker og Geistlighed. Saaledes blev Biskop Nils i Slesvig fangen af en Adelsmand og slap først løs mod en Betaling af 1000 Mark Sølv. Ligeledes havde der været Oprør i Lund og Roskilde Stifter, hvor Prester var bleven mishandlede og myrdede, uden at Oprørerne var bleven straffede. Fremdeles var Klostrene ofte forulempede ved Gjæstehold af Kongen og hans Mænd, hvorved Brødrene forhindredes i at leve efter sin Regel.

Striden var altsaa nu i fuld Gang. Fra begge Sider fremkom man med Klagemaal og Beskyldninger. Kongen klagede — og hans Klager viser, i hvilken Retning Erkebispens Bestræbelser gik —, at Erlandsen havde opkastet sig til Erkebiskop mod Kongens Vilje, indviede Biskoper uden at spørge om Kongens Samtykke, negtede at indsætte de Prester, Kongen beskikkede,[1]) — han havde egenmægtig forandret den skaanske Kirkeret, udstrakt den geistlige Jurisdiktion til Bønderne paa Kirkens Godser, negtede Kongen Leding og tilegnede sig kongelige Rettigheder (Told og Strandret af Skibe, der landede i det erkebispelige Distrikt, Bøder i 40 Marks Sager o. s. v.), fremdeles at han havde Forbund med Kongens Fiender, de Norske og de sønderjydske Hertuger. Erkebispen paa sin Side klagede over Indgreb i Geistlighedens Rettigheder, men erklærede iøvrigt, at han ikke skyldte nogen anden end Paven Regnskab, og at han ikke kunde holde den skaanske Kirkeret, hvor denne stred mod den pavelige; thi det vilde føre til evig Fordømmelse. «Ligesom der er to Sværd, et legemligt og et aandeligt, saaledes ogsaa to Fyrster og Domstole, og begge kan udstede Love og Kjendelser paa sin Vis. Men Kongen maa vide, at ligesom det aandelige har Fortrin for det timelige, saaledes har Kirkens Lov Fortrin for den verdslige, og er der Uenighed mellem dem, maa det mindre vige for det større, det timelige for det aandelige». Et Par Gange mægledes Forlig; men Striden blev snart igjen fornyet og blev stedse bitrere. Hertil bidrog fornemmelig følgende Begivenhed. Kongen ønskede at faa sin Søn Erik kronet som sin Efterfølger; men Erkebispen vægrede sig ikke blot

---

[1]) Dette hænger vel tildels sammen med Erkebispens Foranstaltninger til Sognegeistlighedens fuldstændigere Uddannelse. Han skjænkede Jordegods til Domkirken, forat Fripladse skulde oprettes ved Domskolen; ingen ansattes som Prest, førend han mindst 1 Aar havde gjort Tjeneste som Vikar ved Domkirken.

ved selv at forrette Kroningen, men forbød endog under Banstraf de øvrige Biskoper at gjøre det. Forbitret besluttede Kongen at gribe til det yderste Middel og lade Erkebispen fængsle. Det lykkedes ogsaa ved Erkebispens egen Broder, der var kongelig Lensmand i Lund, at faa ham fangen 1259, og den fangne Erkebisp blev behandlet paa den haanligste Maade (man satte en Hue med Rævehaler paa hans Hoved og lagde Lænker om Benene) og ført til Hagenskov i Fyen. Nu skulde ifølge Veilekonstitutionen Landet belægges med Interdikt; men Interdiktet forkyndtes kun i Erkestiftet og Roskilde og Odense Stifter, hvis Bisper var *Peder* og *Jens Bang*, Erkebispens Søstersønner; de flygtede imidlertid strax efter at have forkyndt Interdiktet til Rygen og Als; de jydske Bisper derimod forblev Kongen tro. — Endnu samme Aar døde Kong Kristoffer pludselig uden at have seet Ende paa denne Strid. Rygtet sagde, at han var bleven forgivet af Abbed *Arnfast* i Ry Kloster, hvad der dog er tvivlsomt, da Sagen aldrig blev undersøgt. Han efterfulgtes af sin umyndige Søn *Erik Glipping* (1259—1286). Han modtog Riget i en ynkelig Tilstand; til Striden med Geistligheden kom endnu andre Fiender, som truede. Hertug Jarimar af Rygen, der var ophidset af den bortflygtede Biskop Peder Bang, herjede paa Sjælland, og Hertug Erik af Sønderjylland, Abels Søn, som fordrede Sønderjylland som et arveligt Len, faldt understøttet af de holstenske Grever ind i Landet. Under disse Omstændigheder ansaa Enkedronningen, den kloge og uforfærdede *Margrete Sprenghest*, der styrede Riget, det fremfor alt fornødent at udsone sig med Erkebispen og Geistligheden. Hun løslod derfor strax Erlandsen af Fængslet og stræbte at faa Stridighederne med ham bilagte. Men Erkebiskopen vilde saa langtifra høre om noget Forlig, at han tvertimod gaar frem med endnu større Hensynsløshed. Saaledes negter han alle dem, der i Kampen mod Jarimar var faldne paa Kongens Side, kirkelig Begravelse og bansætter de jydske Biskoper, som havde kronet den unge Kong Erik Menved. Men saalænge disse støttede Kongens Sag, kunde Erkebiskopen lidet udrette, men maatte endog drage ud af Landet, idet han indankede sin Sag for Pavens Domstol. Værre var det, at Uenigheden med den sønderjydske Hertug Erik antog en saadan Karakter, at det kom til aabent Slag paa Lohede i Sommeren 1261, og at den kongelige Hær her led et saa fuldstændigt Nederlag, at endog Enkedronning Margrete selv tilligemed sin mindreaarige Søn Kong Erik Menved blev tagen tilfange og en Tid holdtes i Fangenskab af Holstenerne, Dronningen til 1262, den unge Konge til 1264. Ogsaa Margrete henvendte sig, da alle andre Midler var forgjæves, til Rom med Klager over den urolige Erke-

bisp. Kronens Sag havde hos Paven en ihærdig Talsmand i *Tyge af Aarhus*, som paa denne Tid opholdt sig i Rom for at tale sin egen Sag. I 1260 var nemlig Aarhus Bispestöl bleven ledig, og Domkapitlets Flertal havde valgt Tyge til Biskop. Erkebiskopen kasserede dette Valg og ordinerede den som Kongemorder mistænkte Abbed Arnfast. I denne Anledning reiste da Tyge til Rom for hos Paven at udvirke Stadfæstelse af sit Valg. Til Lykke for ham døde netop Pave Alexander IV (August 1261), som hele Tiden havde staaet paa Erkebispens Side, og den nye Pave Urban IV blev strax vunden baade for Tyges og den danske Krones Sag. Det lykkedes ham at erhverve Pavens Ordination og tog ved sin Hjemkomst i det følgende Aar Aarhus Bispestol i Besiddelse. Han skildres som en myndig og bydende Herre og som en trofast og ihærdig Støtte for Kongen i disse urolige Tider. Hans Fiender sagde om ham, at «han troede mere paa Kong Erik og Dronningen end paa Verdens Skaber, saa han brød sig ikke om nogen Banlysning hverken af Biskoper eller Kardinaler, ja end ikke af Paven selv, fordi han altid appellerede til en høiere Dommer og mente derved Kongen og Dronningen».

Urban IV sendte nu en pavelig Legat, Magister *Gerhard*, op til Danmark for at undersøge Sagen. Denne erklærede sig mod Erkebispen, hvem han under Trusel af Ban paalagde at begive sig til Rom for at retfærdiggjøre sig. Og da Jakob Erlandsen uden at agte herpaa fremdeles blev i sit Embede, sendte Urban IV ham en streng Skrivelse, hvori han foreholdt ham, at han ved sit Hovmod og Ondskab ødelagde den danske Kirke og bød ham at nedlægge sit Embede. Det saa saaledes slemt ud for Erkebispen; men heldigvis for ham døde Urban strax efter, og nu skyndte Jakob Erlandsen sig til Rom, hvor det lykkedes ham ganske at vinde den nye Pave Clemens IV. Der sendtes paany en pavelig Legat *Guido* (1266) op til Danmark. I Begyndelsen synes han at have overladt til Kongen at vælge et beleiligt Sted for Mødet, hvor Sagen skulde afgjøres, men da han senere foreslog Slesvig til Mødested, negtede Kongen at give Møde i denne By, der tilhørte hans Fiende Hertugen af Sønderjylland. Paa en Synode i Lybeck, hvorhen Guido for sin Sikkerheds Skyld var dragen, dømte han Kongen til at betale Erkebispen en stor Pengesum i Skadeserstatning, og da Kongen vægrede sig herfor, forkyndte han Interdikt over Landet. Dette blev dog kun lidet paaagtet; thi den danske Geistlighed var ikke i samme Grad som Erkebispen gjennemtrængt af den romerske Aand, men vaklede mellem sine Pligter mod Konge og Fædreland og Lydigheden mod den romerske Stol. Saaledes stod Sagen hen endnu i flere Aar. Jakob Erlandsen begav sig paany til Paven og ligesaa Dronningen selv. Endelig

blev Striden 1273 af Gregor X afgjort derhen, at Erkebispen skulde gjenindsættes og erholde 15 000 Mark Sølv i Skadeserstatning. Jakob Erlandsen kom imidlertid ikke tilbage til Lund; han døde paa Hjemreisen fra Rom paa Øen Rygen.

Nogle Aar senere blev Striden atter optagen af *Jens* eller *Johannes Grand* (1289—1302) mod *Erik Menved* (1286—1319). Jens Grand var vel bevandret i den kanoniske Ret og havde erhvervet sig Titel af *doctor decretorum*. Han var en Søsterdattersøn af Jakob Erlandsen, altsaa ogsaa af Skjalm Hvides Slægt, og saaledes beslægtet med flere af Kong Erik Glippings Mordere, der næsten alle hørte til denne mægtige Æt. Da han som Domprovst i Roskilde i 1289 valgtes til Erkebiskop, modsatte derfor ogsaa Erik Menved sig først hans Valg, da han havde ham mistænkt for Delagtighed i Kongemordet; Rygtet fortalte, at han ved Efterretningen om dette skulde have ladet disse Ord falde: «Det var forbandet, at det ikke var skeet en 16 Aar før, saa havde Erik Glipping ikke efterladt sig Børn». Jens Grand maatte derfor ved en høitidelig Renselsesed frigjøre sig fra denne Mistanke, førend Kongen gav sit Samtykke til Valget. Umiddelbart efter drog han til Rom og blev der indviet til sit nye Embede. Allerede Aaret efter sit Valg 1290 kom han i Strid med Kongen, idet denne beskyldte ham for at indlade sig i Forbindelse med de fredløse Kongemordere og deres Bundsforvandte, den norske Konge Erik Magnussøn, for at have ladet de fredløse anlægge en befæstet Borg Hunehals paa erkebispelig Grund i Halland, medens han selv samtidig vægrede sig ved at yde Lenstjeneste i Krigen med den norske Konge. Erkebispen paa sin Side klagede over, at Kongen, som trængte til Penge, forgreb sig paa Kirkernes og Klostrenes Rettigheder ved tvungne Laan, og paa et Møde i Roskilde fornyede han Veilekonstitutionen. Erik Menved greb omsider til det samme Middel, som Kristoffer I havde anvendt mod Jakob Erlandsen. Erkebispen blev 1294 tilligemed Domprovsten Jakob Lange ved List tagen til Fange af Kongens Broder Kristoffer, Kirkens Sakristi gjennemgravet for at finde Klenodier og Brevskaber, som kunde bevise de fangnes Brøde. Domprovsten blev ført til Kallundborg, Erkebispen blev sat i et Taarn paa Sjøborg Slot, hvor han behandledes med saadan Haardhed, at der udbrød Bylder og aabne Saar over hans hele Legeme. Kongen mente at skulle bøie ham; men Erkebispen svarede, at Kongen kunde sønderskjære ham Ledemod for Ledemod, før han indvilgede i saadanne Vilkaar, som Kongen krævede. Domprovst Jakob undkom fra Fængslet og ilede til Rom, hvor han bevægede Pave *Bonifacius VIII* til af Kongen at fordre Erkebispens Løsladelse. Denne var imidlertid allerede flygtet, da

6

Pavens Brev kom. Efter 9 Maaneders Forløb var det nemlig ved Morten Koks Hjælp lykkedes ham at undkomme af sit Fængsel til sin faste Borg Hammershus paa Bornholm. Han tog nu sin Tilflugt til Pave Bonifacius VIII, der modtog ham som en Martyr. For Pavens Domstol indlededes nu en formelig Proces, der paa Kongens Vegne førtes af hans Kansler *Martin Magnussøn (Martinus Magni de Dacia).* Som man kunde vente, gik Pavens Dom Kongen imod: Erkebispen frikjendtes fra al Skyld, og Kongen skulde i Erstatning betale ham og hans Kirke 49000 Mark Sølv; indtil dette skede, skulde Landet belægges med Interdikt. En pavelig Legat *Isarnus,* der allerede Aaret forud havde været i Danmark, sendtes atter derop, og da Kongen hverken kunde eller vilde betale den idømte Sum, belagde denne Landet med Interdikt. Uagtet dette ligesaalidt som det tidligere blev strengt overholdt, hvilede det dog tungt nok over Riget, der allerede i Forveien var hjemsøgt af store Ulykker, Strid med de fredløse og deres mægtige Slægtninger, ødelæggende Søkrig med Norge, Strid med Hertug Valdemar i Sønderjylland og Krig med Sverige. Kongen ønskede derfor en Udsoning og for at faa Interdiktet, der nu i 5 Aar havde hvilet over Riget, hævet, var han villig til at ydmyge sig og underkaste sig Pavens Dom. I et ydmygt Brev af 1301 skriver han til Paven: «Ikke tilfreds med min Faders Blod, har han (J. Grand) pønset paa min Død, paa mine Brødres og de mig hengivne Herrers. Han har paany sammensvoret sig med min Faders Mordere, med mine og Rigets Fiender, og tvertimod sin Ed tilstedet dem Adgang til de Borge og Byer, som han har faaet af mig. Se, allerhelligste Fader, Eders om jeg saa maa sige haarde Dom og Interdikt har forøget mine Sorger og Forvirringen blandt Almuen. Gjerne vil jeg give ham det alt tilbage og erstatte det manglende, saavidt jeg med mine Undersaatters Bistand formaar, — men med dette Menneske kan jeg aldrig komme til Fred og Enighed. Jeg beder Eders Hellighed barmhjertigen at antage mig, at ikke hele Riget skal fordærves og Folket gaa tilgrunde. Thi de er ikkun Faar, hvad har de gjort? Lad Peters Sværd stikkes i Skeden og Kristi Statholder — eller rettere Kristus selv — læge mit Øre, forat jeg igjen kan blive indlemmet i Kristi Kirke og høre Guds Ord. Hvadsomhelst Eders Hellighed lægger paa mine Skuldre, som jeg kan bære, skal jeg ikke undslaa mig for, om det end er noksaa haardt. Hvad skal jeg sige mere? Tal Herre, og din Tjener lyder!» — En saadan Ydmyghed stemte Bonifacius mildere. Den pavelige Kjendelse lød paa, at Erstatningssummen skulde nedsættes til 10000 Mark, Kongen skulde give Erkesædet tilbage alt, hvad han havde sat sig i Besiddelse af under

Erkebispens Fængsling, og Interdiktet hævedes (1303). For at sikre Freden skulde Jens Grand forflyttes til et andet Bispesæde og *Isarnus* udnævnes til Erkebiskop i Lund. Jens Grand, som under Striden havde opholdt sig paa Hammershus, blev først af Paven beskikket til Erkebiskop i Riga, men han vilde ikke modtage dette Stift, opholdt sig i Paris og blev 1307 Erkebisp i *Bremen;* han døde 1326 i Avignon under et Besøg hos Paven.

Da Jens Grand saaledes var fjernet og Isarnus var bleven hans Eftermand, sluttede Kongen paa en Herredag i *Nyborg* April 1303 følgende Forlig: 1) Erkesædet skulde faa tilbage alt det Jordegods, de Privilegier o. s. v., som Kongen havde inddraget under Erkebispens Fængsling. 2) Kirken fik udvidet sin Jurisdiktion, saaat denne kom til at strække sig ogsaa til Geistlighedens Tjenere og Fæstebønder (familiæ), der ikke maatte stævnes for verdslig Ret uden i Sager, som angik deres Arvejord; selv under almindeligt Opbud til Leding maatte de, naar de forsaa sig, kun dømmes af sine geistlige Foresatte. 3) De Geistliges Efterladenskaber skulde, hvis lovlige Arvinger ikke fandtes, gaa til Kirken efter den kanoniske Ret. 4) Som Vederlag for den idømte Bod af 10000 Mark maatte Kongen afstaa til Erkesædet den kongelige Del af Bornholm (Rønnehered) og Hervidstadhered i Skaane.

Med Isarnus levede Kong Erik i fredelig Forstaaelse, uagtet denne var en myndig Prælat; han øvede uimodsagt af Kongen flere af de Rettigheder, om hvilke Jens Grand havde ligget i Strid med Erik.

Efter Isarnus blev *Esger Juel* Erkebisp (1310—1325). Han havde tidligere talt Kongens Sag under Forhandlingerne med Jens Grand, og Kongen lønnede ham derfor ogsaa med sin Gunst og fremmede hans Ophøielse til Kirkens høieste Værdigheder; han blev Biskop i Aarhus og derfra ved Isarnus's Afgang Erkebiskop i Lund. Neppe havde han imidlertid tiltraadt Erkesædet, førend han kom i Strid med Kongen. Der er derfor af mange bleven fældet en streng Dom over ham; «Jakob Erlandsens og Jens Grands Aand for i ham, saa han vilde spille deres Rolle». Det tør vel imidlertid være, at Skylden for den paany reiste Strid ligesaa meget var hos Kongen. Erik Menved var vistnok en kraftfuld og i mange Stykker høihjertet Mand, men han var tillige en streng Herre, ubøielig i sit Had mod de fredløse og sin Vrede mod disses Bundsforvandte, derhos pragtsyg og forfængelig. Den uafbrudte Kamp med de fredløse, den norske Konge og den sønderjydske Hertug, fremdeles Kongens Deltagelse i de svenske Stridigheder mellem Kong Birger og dennes Brødre Erik og Valdemar, endvidere hans Tog mod de nordtyske

Stæder for at gjenoprette de Danskes Herredømme fra Valdemarernes Tid, — disse uafbrudte Krige i Forening med hans Pragtsyge krævede mange Penge. Han var derfor nødt til at paalægge svære Skatter og Afgifter, og her gik det nu ud ogsaa over Kirker og Klostre. Kong Eriks strenge og kostbare Regimente fremkaldte derfor megen Misnøie ogsaa blandt Adelen og Bønderne, og den næredes af de fredløses talrige Slægt og Venner og af Kongens egen Broder, Kristoffer. I Jylland kom det endog til et Oprør blandt Bønder og Herremænd. Hvorvidt Erkebispen har taget nogen Del i disse indre Uroligheder, kan ikke sees; men vel havde han Slægt og Venner blandt de misfornøiede. Den nærmeste Anledning til Udbrudet af Striden var denne: Kongen havde en betydelig Sum, 6000 Mk., tilgode hos Erkebispen; det skal have været en Gjæld, som Erkebispen havde paadraget sig under sit Ophold ved Koncilet i *Vienne* 1311. Denne Gjæld krævede nu Kongen med Strenghed afgjort eller fordrede til Vederlag Hervidstad og Bornholm. Naar man lægger Merke til, at dette for den væsentligste Del just var, hvad Kongen ved det tidligere Forlig havde maattet afstaa til Erkestolen, ligger den Tanke nær, at Kongens egentlige Øiemerke har været at vinde disse vigtige Besiddelser tilbage. Kongen beskyldte nu ogsaa Erkebispen for, at han fra først af havde indladt sig paa forræderske Anslag mod ham, medens Erkebispen paa sin Side klagede over Forurettelser mod Kirker og Klostre og navnlig over den Skat, Kongen havde udskrevet af Kleresiet. — Erkebispen, som ikke troede sig sikker i Skaane, flygtede 1317 til Hammershus, hvorfra han lyste Kongen i Ban. Det var under disse Omstændigheder af stor Vigtighed for Kongen at sikre sig den øvrige Geistlighed. Det lykkedes ogsaa. Den stillede sig paa Kongens Side og reiste endog forskjellige Klager mod Erkebispen; men om dette var, fordi de var Erkebispen imod, eller kun fordi de laa under for Kongens Magt, kan være uvist. Sagen indankedes for Paven, men imidlertid kom nye Stridigheder med Sverige imellem. Erkebispen reiste til Avignon, og Striden var uafgjort, da Erik Menved døde 1319.

Jakob Erlandsens, Jens Grands og Esger Juels Kamp er de mest fremtrædende Momenter i Hierarkiets Kamp med Kongemagten inden den danske Kirke. Vistnok var Striden gaaet over til at blive en mere personlig Strid og havde derfor ogsaa bestandig endt med en Skadeserstatning, og den havde vistnok ikke direkte ledet til nogen ny og yderligere Bestemmelse af Kirkens Forhold til Staten eller til nye og udvidede Rettigheder for Hierarkiet; men Kongemagten havde dog gjentagne Gange maattet give tabt og ydmyge sig, og saaledes havde dog Striden tjent til at befæste Hierarkiets Magt og

forberede den fuldstændigere Seier, Kirken vandt under *Kristoffer II*, som efter sin Broder Erik Menveds Død blev valgt til hans Eftermand, uagtet han var ilde anseet og uagtet Kong Erik havde fraraadet hans Valg til Konge. Men han opnaaede ogsaa kun dette Valg ved at udstede en haard Haandfæstning 1320, hvorved ikke alene Adelen, men ogsaa Geistligheden sikrede sig de mest udstrakte Rettigheder, og der neppe levnedes Kongen Skygge af Magt. Ved denne Haandfæstning opnaaede Hierarkiet følgende Fordele: Geistligheden og dens Godser fritoges for Skatter, Byrder og Afgifter af hvad Navn nævnes kan; ingen Geistlig maatte stævnes for verdslig Ret, heller ikke Bønderne paa de kirkelige Godser skulde staa under verdslig Ret; ingen Biskop eller Geistlig skulde kunne fængsles, forvises eller berøves sit Gods uden, hvis han var Biskop, efter Pavens Befaling, og hvis han var i ringere geistlig Stilling, efter Befaling fra hans ordinære geistlige Dommer. Altsaa: Frihed for alle offentlige Byrder, selvstændig Jurisdiktion og personlig Ukrænkelighed; og hertil kom endnu, at Kongen ikke uden «Prælaternes og de bedste Mænds» Samtykke skulde kunne begynde nogen Krig eller udstede nogen ny Lov. Geistligheden havde altsaa ikke alene vundet store Friheder og Rettigheder, men ogsaa en betydelig Indflydelse paa Statsstyrelsen, som den delte med Adelen. For at opnaa Kroning sluttede *Kristoffer* et Forlig med Erkebiskop *Esger* 1321, ifølge hvilket Erkesædet beholdt Hervidstad, Rønne og Hammershus, dog saaledes, at det skulde holde Marsk *Ludvig Albrektsen*, der havde indtaget Bornholm og faaet det i Forlening, skadesløs. Erkebispens ubetalte Gjæld til Kongen skulde bortfalde. Man lovede paa begge Sider Forglemmelse af, hvad der tidligere var passeret. Paa disse Vilkaar blev altsaa Kristoffer kronet, men han holdt dog ikke, hvad han havde lovet, og der udbrød atter en Strid om Bornholm, som dog ikke har nogen kirkelig Interesse, og som heller ikke førte til noget.

Dette var det sidste Optrin af Hierarkiets Kamp med Kongemagten. Geistligheden havde vundet, hvad den forlangte, og sørgede ved hvert nyt Kongevalg for i Haandfæstningerne at sikre sig, hvad den engang havde vundet. Dens Magt voxte endnu mere, da i det 14de og 15de Aarhundrede Rigsraadet, i hvilket Biskoperne og Priorerne ved de vigtigste Klostre sad ved Siden af den høie Adel, udviklede sig som en Kongen ikke sideordnet, men overordnet Magt. Geistlighedens Forhold til Kongemagten var i den følgende Tid lige til *Kristiern II's* Tid et fredeligt, og den sluttede sig endog nærmere til Kongemagten, da den begyndte at frygte Adelens stigende Vælde.

§ 3.

Magnus Erlingssøns Kroning til Konge i Norge.

Kardinal *Nikolaus* havde lagt en Grundvold, paa hvilken den hierarkiske Bygning lod sig opføre. Forholdene var gunstige for Hierarkiets videre Udvikling; fra 1130—1240 var Landet nemlig Skueplads for Borgerkrige mellem de forskjellige Kongesønner, der gjorde Fordring paa Kronen, og deres Partier. Harald Gilles Sønner holdt ikke længe efter Legatens Bortreise Freden indbyrdes. *Eystein* og *Sigurd* forenede sig mod Broderen *Inge*; men Inge, som havde de mægtige Høvdinger paa sin Side, *Gregorius Dagssøn* og *Erling Ormssøn Skakke*, seirede over Brødrene og blev for en Tid Enekonge. Selv laa han igjen under for Sigurd Munds Søn *Haakon Herdebred;* men Inges Parti var dermed ikke overvundet. Det samlede sig under den mægtige Høvding *Erling Ormssøn Skakke*, der hørte til en af de mægtigste Lendermandsætter og var gift med Sigurd Jorsalafarers Datter Kristine. Han havde i Aarene 1152—1155 foretaget et Korstog til Jerusalem sammen med Orknøernes Jarl Røgnvald og andre Høvdinger, hvorved han endmere havde øget sin Berømmelse. Erling vilde have sin egen Æt paa Thronen. Han fik Inges Parti til paa et Møde i *Bergen* 1161 at tage hans Søn, Sigurd Jorsalafarers Dattersøn, den 5aarige *Magnus*, til Konge, og da Haakon Herdebred 1162 var falden i Kampen mod Erling, blev *Magnus Erlingssøn* paa Ørething tagen til hele Norges Konge 1162. Erling havde vel saaledes naaet sit Ønske; men han indsaa dog fuldt vel, at Sønnens Kongedømme ikke kunde ansees sikret. Ifølge Landsloven var nemlig Kongedømmet kun arveligt i Harald Haarfagres mandlige Æt; enhver Kongesøn, enten han var ægte- eller uægtefødt, var berettiget til Kongenavn efter sin Fader; hans Ret bedømtes af Folket til Thinge, som, naar den fandtes i Orden, tildømte ham Kongedømmet og gav ham Kongenavn. Magnus Erlingssøn, der ikke var Kongesøn og som kun paa Kvindesiden var af Harald Haarfagres Æt, var saaledes ikke efter Loven arveberettiget. Men hvad han manglede i Legitimitet, søgte Erling at erstatte paa anden Maade. Hans Kongedømme skulde omgives med Kirkens og Religionens Hellighed, og til den Ende søgte Erling at faa Sønnen kronet, for gjennem denne Handling, der var den første af det Slags i Norge, at give hans Kongedømme en umiddelbar guddommelig Berettigelse, der gjorde ethvert Spørgsmaal om Herkomst og Arveret overflødigt. Hertil behøvedes Geistlighedens Bistand.

Erkebiskop var paa denne Tid *Eystein Erlendssøn*, der havde været Kong Inges Kapellan og Skatmester. Uden at Domkapitlet i

Nidaros var bleven spurgt, havde Kong Inge i Aaret 1157 udnævnt ham til Erkebiskop; men han tiltraadte først sit Embede 1161 efter at være bleven indviet af Pave Alexander III. Eystein var en Mand af stor Klogskab og Veltalenhed, af et myndigt Væsen og et hierarkisk Sind. Han hørte desuden til en af de mægtigste Slægter i Thrøndelagen og nød derfor en overordentlig Anseelse. Han havde paa mange Maader udvidet sin Stols Magt. Saaledes havde han paa Frostathinget faaet sat igjennem, at den ham tilkommende Sagøre (d. e. Bøder) skulde betales i Øre Sølvværdi istedenfor i Lovøre, hvilken sidste kun var Halvten af den første. — Til ham henvendte nu Erling sig for at se sit Ønske opfyldt, og det Forbund sluttedes mellem dem, at de gjensidig skulde understøtte hinanden. Paa et stort Rigsmøde i Bergen 1164, hvor en pavelig Legat *Stefanus* var tilstede, salvede og kronede Erkebiskopen *Magnus* med stor Høitidelighed til Norges Konge. Men Magnus's Krone kjøbtes for en høi Pris. Uagtet vi ikke kjender Ordlyden af den Kroningsed, som den unge Konge maatte aflægge sammen med Erling og tolv Lendermænd, saa kan vi dog med Sikkerhed vide, at den har indeholdt betydelige Indrømmelser til Hierarkiet, fordi senere Konger negtede at aflægge den som skadelig for Kongedømmets Ret. Og hvor store Ofre Erling paa sin Søns Vegne har maattet gjøre de hierarkiske Fordringer, kan tydelig sees af de Bestemmelser om Thronfølgen, som nu fattedes, og som findes indtagne i Gulathingslovens § 2.

Der blev nemlig bestemt, at naar en Konge døde, skulde alle Biskoper, Abbeder, Hirdstyrere og hele Hirden samt tolv af de viseste Mænd fra hvert Bispedømme, der opnævntes af Biskopen, inden en Maaned begive sig til St. Olafs Helligdom i Nidaros for at forhandle med Erkebispen om Thronfølgen. Den skulde være Konge, som var den afdøde Konges ældste ægtefødte Søn, medmindre Ondskab eller Uforstand gjorde ham uskikket hertil. Isaafald skulde den af hans samfædre Brødre være Konge, som den nævnte Forsamling dertil fandt dueligst. Var der ingen ægtefødt Søn, skulde den nærmest arveberettigede Frænde være Konge, hvis han dertil fandtes skikket; ellers skulde de forsamlede Mænd vælge den, der tyktes dem bedst skikket til at vogte Guds Ret og Landets Love. Var Meningerne delte, da skulde de fleste Stemmer raade, naar Erkebiskop og Biskoper stod paa samme Side. Den afdøde Konges Krone skulde ofres paa Metropolitankirkens Alter «for hans Sjæl og hænge der evindelig Gud og St. Olaf til Ære».

Thronen skulde altsaa vistnok være arvelig; men Arveretten og — i Tilfælde af manglende duelige arveberettigede — Kongevalget skulde være undergivet en Magnatforsamlings Dom, i hvilken

Geistligheden havde den afgjørende Stemme, idet den ikke blot opnævnte de verdslige Herrer, men ogsaa ved Stemmeulighed gjorde Udslaget. I Virkeligheden var Kongevalget gjort afhængigt af Kirkens Dom.

Som et yderligere Bevis for, hvor store Indrømmelser der ved denne Leilighed blev gjort Kirken, har man nævnt et Brev, som *Magnus Erlingssøn* skulde have skrevet til Erkebiskop *Eystein*. Af dette Brev fremgaar det, at Magnus Erlingssøn skulde have taget Norges Land til Len af St. Olaf, saaledes at St. Olaf skulde være Rigets egentlige Konge, under hvis Overhøihed Kongen skulde forestaa det som hans Vicarius og Vasal; og til Tegn paa denne Kongedømmets Stilling skulde ved enhver Konges Død hans Krone ofres paa Metropolitankirkens Alter. Desuden opregnes i Brevet forskjellige Særrettigheder, som gaves til eller stadfæstedes for Erkestolen. Da nu Erkebiskopen i Nidaros var den eneste, der kunde være St. Olafs selvskrevne retmæssige Repræsentant, saa blev han den, der paa St. Olafs Vegne bortforlener Riget paa Livstid til den, hvem han kroner, og Erkebiskopen i Nidaros vilde saaledes i Virkeligheden være Landets egentlige Herre. Men dette Brev maa dog utvivlsomt betragtes som uægte; ikke alene har det en aabenbart feilagtig Datering, men enkelte Udtryk deri viser, at det først kan være forfattet i det 15de Aarh.; det nævnes heller ikke i senere Dokumenter, hvor man maatte vente det omtalt[1]. Var altsaa den Ydmygelse for Kongedømmet, som Magnus Erlingssøn ved sin Kroning maatte finde sig i, end ikke saa stor, som det forfalskede og langt senere fabrikerede Brev vilde gjøre den til, saa var dog de Indrømmelser, som ved denne Leilighed gjordes Hierarkiet, saa betydelige, at de pavelige Grundsætninger om Kirkens Forhold til Staten som «Solen til Maanen» ikke var meget langt fra sin principielle Virkeliggjørelse. Og det gjaldt nu, syntes det, kun at faa dette Princip fuldstændig anerkjendt og gjennemført. Herpaa arbeidede nu ogsaa Erkebiskop Eystein i saagodtsom hele sin Embedstid.

§ 4.

Sverres Kamp med Geistligheden.

Det var ikke saa ret længe, Geistligheden fik Lov til uforstyrret at nyde Frugten af, hvad den havde opnaaet ved sit Forbund med Lendermandsaristokratiet. I Landets politiske Forhold indtraadte der

---

[1]) *Keyser:* Kirkehist. I S. 242 ff. *Palludan-Müller:* Historisk Tidsskrift 3die Række I S. 263 ff. *Ebbe Hertzberg:* Norske Aristokrati S. 128 ff. Anm. *Sars:* Norske Historie II S. 101 ff. *Gustav Storm:* Videnskabsselskabets Forhandlinger for 1880.

snart en Forandring, som paa en meget ubeleilig Maade greb ind i den nys begyndte, for Hierarkiet saa lovende Udvikling. Den Overenskomst, som ved Magnus Erlingssøns Kroning var bleven sluttet mellem Stat og Kirke, blev nemlig snart efter omstyrtet af *Sverre Sigurdssøn*. Erling Skakke troede vistnok at skulle have sikret sin Søns Throne; men han saa den dog snart truet. Thrønderne, der efter gammel Vedtægt paa Ørethinget havde den første Stemme ved Tildømmelsen af Kongenavn, holdt fast ved den gamle Arvefølgelov, og, saasnart en Ætling af Harald Haarfagres Mandslinie fremstillede sig, tildømte de ham strax Kongenavn som Rigets rette Arving. Erling maatte derfor, saalænge han levede, forsvare Sønnens Krone mod den ene Kongesøn efter den anden. Under disse Kampe dannede sig *Birkebeinernes* Parti af dem, som paa en eller anden Maade havde lidt under Erlings Strenghed. De var en liden og uanselig Flok, som under Eystein Meyla næsten aldeles var bleven ødelagt af Erling paa *Re* ved Tunsberg, da Sverre Sigurdssøn blev deres Høvding.

Sverre Sigurdssøn (1177—1202) kaldte sig — med Rette eller Urette maa vi lade staa derhen — en Søn af Sigurd Mund. Han var født i Norge, men opvoxet paa Færøerne, hvor han hos Biskop *Roe* var opdraget til den geistlige Stand, og han var allerede viet til Prest, da han fik vide sin Herkomst og besluttede at paatale sin Ret til Norges Krone. Da han kom over til Norge, fandt han imidlertid Magnus's Kongedømme saa fast sikret, at han opgav alle sine Forhaabninger og begav sig til en Søster i Vermland. Der opsporede en Flok Birkebeiner ham og tvang ham paa en Vis til at stille sig i Spidsen for dem 1177. Det lykkedes ham paa Ørething at blive tagen til Konge, og nu begyndte da hans Kamp med Magnus Erlingssøn om Norges Krone. I denne Kamp faldt Erling Skakke 1179 paa *Kalvskindet* i Nidaros, Magnus Erlingsøn 1184 i Slaget ved *Fimreite* i Sogn.

Det var naturligt, at Sverre maatte faa den norske Geistlighed til sin Fiende. Han havde taget Kongedømmet efter den gamle Arvefølgelov, som Geistligheden havde forkastet, og han havde omstyrtet Magnus's Kongedømme, som Geistligheden havde indsat. Hans Optræden var allerede i sig selv et Angreb paa den i 1164 mellem Kirken og Kongemagten sluttede Overenskomst. Det gjaldt intet mindre end, om Kirkens og Kongedømmets gjensidige Stilling skulde være den, som i 1164 var bleven bestemt. Det viste sig snart, at Sverre nærede helt andre Anskuelser i denne Henseende, og at han ogsaa vilde gjøre dem gjældende. Sverre betragtede Kongedømmet væsentlig efter de samme monarkiske Grundsætninger, som paa denne Tid begyndte at gjøre sig gjældende i det vestlige Europa.

Den Kamp, som nu begynder, er det første Optrin i Hierarkiets Kamp med Kongemagten i Norge, og vi møder her den samme Principstrid, som ligger til Grund for Kampen mellem Hohenstauferne og Paverne. Derfor bliver Striden saa ihærdig; Geistligheden — heder det — lod aldrig af fra sit Fiendskab mod Sverre, «den frafaldne Prest». Erkebiskop *Eystein* stillede sig naturligvis fra Begyndelsen af paa Magnus's Side; i 1180, da Magnus var bleven slagen paa *Ilevolden* og flygtede til Danmark for at søge Hjælp, forlod ogsaa Eystein Landet og drog over til England, hvorfra han lyste Sverre i Ban. Først efter tre Aars Forløb vendte han tilbage; han sluttede da Forlig med Sverre og løste ham af Bannet, og Freden mellem Erkebispen og Sverre brødes ikke, saalænge Eystein sad paa Erkestolen.

Eystein døde i Aaret 1188. Han var anseet som en dygtig, nidkjær, men ogsaa strengt hierarkisk sindet Mand. Hvad denne mægtige og begavede Prælat formaaede, spores allerede i den Indflydelse, han udøvede paa den verdslige Lovgivning. Under Magnus Erlingssøns Regjering blev ved Eysteins Medvirkning flere nye Bestemmelser vedtagne i Frostathingsloven, nemlig nye Regler for Thingskikkene, Indskjærpelse af Thingfreden, Overholdelse af Ro, Ret og Orden i Rigets Indre m. m. Men hvad vi her navnlig skal merke os, er hans Arbeide paa at udvide sin egen og Geistlighedens Magt og Privilegier og hæve Erkestolens Glans. Den ældre Kristenret stemte ikke med de hierarkiske Grundsætninger, som var komne til Orde i Overenskomsten af 1164. Eystein forfattede derfor en ny, som han fik Thrønderne til at vedtage, og som det rimeligvis var hans Mening med Tiden at faa indført i sin hele Kirkeprovins. Den benævnes Guldfjederen, et Navn, som den fik i Modsætning til den gamle Lov, der kaldtes Graagaasen. Den findes ikke mere i sin oprindelige Skikkelse, men man antager, at dens væsentlige Indhold er bevaret i den Kristenret, som findes i den ældre Frostathingslov. — Sin egen Stol søgte han at omgive med den ydre Glans, der sømmede sig for et Erkesæde. Derfor var han ivrig for at forøge Erkesædets Indtægter. Vi har allerede omtalt, at han fik vedtaget Bestemmelser om, at den ham tilkommende Sagøre betaltes i Sølvværdi, det vil sige den dobbelte Værdi af den før almindelig brugte Lovøre. Det var ogsaa af samme Grund, han gjennem en stor Del af sin Embedstid arbeidede paa at udvide og forskjønne Kathedralkirken, den gamle Krist- eller Trinitatis-Kirke fra Olaf Kyrres Tid, der ikke længere ansaaes som en værdig Kathedralkirke for Erkesædet. For at skaffe Plads til disse Udvidelser flyttedes den tætved liggende, af Harald Haardraade opførte Marie-Kirke til

Elgeseter paa den anden Side af Nidelven. Arbeidet fortsattes under hans Efterfølgere, og saaledes fuldendtes ved Midten af det følgende Aarhundrede den pragtfulde Throndhjems Domkirke. — Medens Eystein var Erkebiskop, blev Kathedralkirken i *Bergen*, den store Kristkirke, fuldendt, vistnok allerede før 1164, og den hellige *Sunniva's* Relikvier overførtes derhen i 1170. — Endelig maa ogsaa omtales de Forordninger, Erkebiskop Eystein gav i Skrivelser til Islændingerne, og som havde til Formaal dels at hæve Presteembedets Værdighed f. Ex. Forordning om, at Prester, som havde begaaet Manddrab, ikke maatte forrette Gudstjeneste, eller at Prester ikke skulde udføre Retssager, medmindre det var for fattige og værgeløse, dels at beskytte Prestens Person, idet han satte Bansstraf for den, som dræbte eller mishandlede en Prest eller Munk, dels at sikre Kirkefreden og i det hele at fremme Tugt og Orden baade blandt Geistlighed og Folk. — Som et Bevis paa hans store Anseelse kan nævnes, at han i Aaret 1229 blev kanoniseret (St. Eystein).

Ved Eysteins Død valgtes 1188 ved et Møde, Kongen holdt i *Bergen* med Landets Biskoper og andre Høvdinger, den tidligere Biskop i Stavanger, *Erik Ivarsson*, hvem ogsaa Eystein havde anbefalet til sin Eftermand, men i hvis Valg Kongen kun nødigen samtykkede. Mellem ham og Kongen kom det snart til Uenighed. Tvistepunkterne var mange og forskjellige: om Kroningen, som Kongen krævede som en Ret, medens Erkebispen betragtede den som en Kirkens Naadegave, — om Bispevalget, ved hvilket Kongen efter den ældre norske Sædvane vilde have den afgjørende Stemme, medens Erkebispen vilde udelukke Kongemagten fra Valget og lade det foregaa efter de kanoniske Regler, — om Geistlighedens Fritagelse (Exemtion) fra verdslig Ret, idet Kongen vilde, at de Geistlige skulde dømmes af de almindelige Domstole, medens Erkebispen fordrede dem dømte af en rent geistlig Domstol, — om Retten til at ansætte Prester *(jus patronatus)*, som Kongen vilde hævde for sig selv og de private Kirkeeiere, naar Kirken var opbygget af ham eller private Folk, medens Erkebispen vilde henlægge den til Biskopen, — om Erkestolens Indtægter og om det Følge, hvormed Erkebispen optraadte. Kongen støttede sig stedse til Landsloven, Erkebispen til Guldfjederen, den kanoniske Ret og de pavelige Dekretaler. I Virkeligheden var det de to grundforskjellige Anskuelser om Statens og Kirkens gjensidige Forhold, som her mødtes til en saa alvorlig Kamp, at den endog blev den alvorligste, der er ført inden den norske Kirke.

Erik fandt det allerede i 1190 raadeligst at forlade Landet; han begav sig til Danmark, hvor Erkebiskop *Absalon* og den høit anseede

Abbed *Vilhelm af Ebelholt* med Iver tog sig af hans Sag. Kort efter sin Ankomst til Danmark angrebes han af en Øiensygdom, der ganske berøvede ham Synet, men som dog ikke hindrede ham i af al Kraft at fortsætte Kampen mod Sverre. — Det første, Erkebispen gjorde, var naturligvis at indberette Sagen til Paven og paakalde hans Beskyttelse. Paa Pavestolen sad den gamle og svage *Cölestin III* (1191—1198), som i en Bulle af 15de Juni 1194 tager Erkebispen og den nidarosiske Kirke i St. Peters Beskyttelse, bekræfter alle dens ældre Privilegier og tilføier nye. Den er af særdeles Vigtighed, da dens Bestemmelser danner Grundlaget for de Fordringer, Erkestolen efter denne Tid opstiller og stræber at vinde. I denne Bulle stadfæstes ogsaa alle de Rettigheder og Friheder, som var skjænket Kirken af Kong Magnus Erlingssøn. Erkebiskopen alene skal have Retten til at beskikke Prester i sin Provins; ved Valg af Biskoper og Abbeder behøves ikke engang Kongens Samtykke; de Geistlige maa ikke imod den kanoniske Ret underkaste sig verdslig Domstol; Kongen maa ikke fordre Troskabsed af Biskoper eller Abbeder, som ikke har kongelige Forleninger; ei heller maa han forandre Landets Love til Kirkens eller Geistlighedens Skade.

Allerede forinden havde Erkebispen, støttet til pavelige Skrivelser, han tidligere havde modtaget, fra Danmark af lyst Bannet over Sverre; men Sverre vidste paa sin Maade at gjøre Bansættelsen uvirksom. «Han talte ofte derom paa Thingene og sagde, at det hele var et Opspind af Danerne og slet ikke Pavens Befaling. Erik Blinde kunde ikke lyse ham fra Kongedømmet, og den Banstraale, han nu udslyngede mod ham, havde vendt sig mod hans egne Øine, saaat han nu derfor var blind. Kun de er med Rette i Ban, der gjør Bans Verk; men jeg er Kongesøn og har med Rette erhvervet dette Land og Rige, og jeg har taalt saa meget ondt, før jeg vandt det, at jeg ikke vil opgive det for denne Sags Skyld. Erik kunde gjerne vende tilbage til sin Stol, skjønt han var blind, naar han kun vilde holde Landets Lov. Men den hellige Olafs Lov vil jeg ikke bryde for hans Skyld, hvor megen Forbandelse han end lyser».

Imidlertid var den Mand optraadt paa Skuepladsen, der endnu mere end Erkebispen blev Sverres bitre Modstander, men for hvem Striden ikke som for Erkebispen var Kirkens Sag, men personlig Ærgjerrigheds og Hævngjerrigheds. Det var *Nikolaus Arnesøn*, der var af en mægtig Høvdingeæt og paa mødrene Side endog af Kongeæt; hans Moder var nemlig den svenske Kongedatter Ingerid, der tidligere havde været gift med Harald Gille og med ham Moder til Kong Inge Krogryg. Han var en Mand af store Evner, men hævngjerrig, lumsk og troløs. «Nikolaus er glattunget, men han har

et Harehjerte og hans Troskab er som Rævens» var Sverres Dom om ham. Nikolaus havde staaet paa Magnus Erlingssøns Side. Da Erik blev Erkebisp, valgtes Nikolaus til hans Efterfølger i *Stavanger;* men Sverre gjorde Indsigelser og vilde ikke stadfæste Valget. Senere lod han sig dog bevæge til at erkjende ham som Biskop og gav ham *Oslo* Stol, fornemmelig paa Dronningens Forbøn, uagtet han «ventede, at ikke lang Tid vilde hengaa, før baade hun og andre vilde angre det». Iøvrigt hersker der nogen Dunkelhed med Hensyn til de nærmere Omstændigheder ved Nikolaus's Udnævnelse til Biskop i Stavanger og senere i Oslo. — Det gik ogsaa som Sverre ventede. Nikolaus traadte snart i Forbindelse med Sverres Fiender og pustede hemmelig til Oprørsflammen. Men Sverre havde gjennemskuet ham og forstod at benytte Forholdene for sit Formaal. Han kaldte Nikolaus for sig, foreholdt ham hans forræderske Forbindelser og truede ham paa det haardeste, saaat Bispen «blev den mygeste» og lovede i alt at rette sig efter hans Vilje. Sverre tog ham med sig til Bergen, hvor han tvang ham til i Forening med de øvrige Biskoper at forrette Kroningen den 29de Juni 1194.

Men herved havde Sverre i Geistlighedens Øine naturligvis kun bragt en ny Skyld over sit Hoved. Saasnart Paven fra Danmark af modtog Efterretning om hvad der var skeet, lyste han Bannet over de Biskoper, der havde forrettet Kroningen og «foretaget en Handling, der var uhørt i Kristenheden, at salve en bansat Prest til Konge» *(Vilhelm af Ebelholt).* Ogsaa Erkebispen tilskrev dem og stævnede dem til sig i Danmark. Det var naturligvis Sverre af høi Vigtighed at sikre sig Biskopernes blivende Troskab og forhindre, at de alle forlod Landet. Han kaldte dem derfor til et Møde i Bergen 1195. Der enedes man om at sende et Gesandtskab til Paven, der paa Kongens og Biskopernes Vegne skulde fremstille Sagen i et andet Lys, end Erkebispen havde gjort. Biskoperne gav Kongen de bedste Løfter og lovede, at de ikke skulde svigte ham. — Over Udfaldet af det kongelige Gesandtskab hviler der et stort Mørke. Efter nogle Beretninger døde de udsendte pludselig i Danmark paa Hjemreisen, ligesom ogsaa en pavelig Legat, i hvis Følge de var. Det varede en Tid, inden man i Norge fik Efterretning om deres Skjæbne. Da kom nogle danske Mænd til Sverre og bragte ham Breve med Pavens Segl og sagde, at Gesandterne havde pantsat disse Breve for Penge, som de havde faaet tillaans. Kongen lod Brevene læse i Koret og fremviste Pavens Segl. Indholdet var, at da Paven havde overbevist sig om, at Kongen havde Retten paa sin Side, løste han ham og hans Rige af alle Bansættelser. Sverre tilføiede, at han havde hørt for vist, at Kardinalen saavelsom hans to

Sendemænd havde været i Gjæstebud hos en Prest, og at man der havde blandet Gift i deres Drik. Hvorvidt Sverre her har havt sin Finger med i Spillet, og navnlig hvorvidt han selv har forfalsket Brevene, faar staa derhen; ialfald beskyldes han udtrykkelig i en senere pavelig Skrivelse fra *Innocents III* for at have forfalsket Pave Cølestins Bulle og Segl. At Brevene var falske, er sikkert, men om Sverre selv har forfalsket dem eller hans Sendemænd ved Bestikkelser har faaet dem i Rom uden Pavens Vidende, kan ikke med Bestemthed afgjøres.

Biskop *Nikolaus* havde været med paa Mødet i Bergen 1195 og der fornyet sine Troskabsløfter; men han holdt dem ikke længe. Endnu samme Høst fandt han Anledning til at forlade Landet og begav sig til Danmark til sin Erkebiskop, hvis Tilgivelse han lettelig vandt. Fra nu af optræder han som Sverres bitreste Fiende og stifter Baglernes Parti, der blev det farligste af alle de Partier, der reiste sig mod Sverre og i mere end 20 Aar stod som Modparti mod Sverres Venner Birkebeinerne. Det saa under denne Kamp ofte mørkt ud for Sverre, især dog i Aaret 1198. Baglerne var da Herrer i den største Del af Landet, og til samme Tid blev hans Forhold til Paven mere faretruende end nogensinde før. Den svage Cölestin var nemlig død, og i hans Sted kom *Innocents III* (1198—1216).

Innocents, der betragtede alle Konger og Fyrster som Vasaller af den pavelige Stol, og som tvang saamange Konger og Fyrster til at ydmyge sig hertil, kunde ikke i Sverre, der havde omstyrtet den for Hierarkiet saa fordelagtige Overenskomst af 1164, se andet end en Kirkens Fiende, der maatte tilintetgjøres. Endnu samme Aar, han besteg Pavestolen, udstedte han fem Breve, alle rettede mod Sverre. Bansættelsen fornyedes over Kongen og udstraktes til det hele Land, som belagdes med Interdikt. Tillige opfordrede han den danske og svenske Konge og Jarlen *Birger Brosa* til «at forsvare Kirken og Geistlighedens Frihed». Følgen heraf var nu, at de Biskoper, som endnu var blevne Kongen tro, forlod Landet for at slutte sig til sin Erkebisp. Landet var altsaa uden alt biskopeligt Tilsyn, og Interdiktet hvilede over det. Men Interdiktet holdtes dog ikke strengt; i det fjerne Norden vidste man endnu ikke ret, hvad det vilde sige, og det forfeilede derfor for en stor Del sin Virkning. Heller ikke lykkedes det at ophidse Nabofyrsterne mod Sverre. Imidlertid var dog hans Stilling høist betænkelig; men nu viste ogsaa hans kraftige Aand sig i sit største Lys. Den pavelige Bansættelse mødte han med et Stridsskrift mod Geistligheden. I dette blev ikke blot den norske Geistligheds Færd paa det skarpeste kritiseret, men tillige Kirkens Krav paa Overhøihed over Staten

mødt med en Fremstilling af Kongedømmets Oprindelse og Væsen, som for en Del minder om Anskuelser, der allerede dengang havde begyndt at gjøre sig gjældende i andre Lande, men som dog formuleret med den Klarhed og gjennemført med den Konsekvens først adskillig senere møder os i det øvrige Europa. Sverre viser sig her at være ikke lidet forud for sin Tid. For ham stod Kongedømmet som en umiddelbar guddommelig Indstiftelse ligesaavel som den geistlige Magt eller Kirken. Kongen er Konge ikke af Kirkens eller Pavens Naade, men af Guds Naade ɔ: umiddelbart af Gud har han modtaget sin Myndighed, ikke først middelbart gjennem Kirken og dens Forstandere paa Guds Vegne, som den hierarkiske Anskuelse forstod det. Den verdslige og den geistlige Magt er sideordnede guddommelige Indstiftelser, hver med sit Omraade, hin det verdslige, denne det aandelige; men derfor er ogsaa den geistlige Magt i verdslige Forhold den verdslige Magt underordnet, ja «Kongedømmet har af Gud ikke alene Myndighed i alle verdslige Ting, men ogsaa et Overtilsyn over Kirken. Dette Overtilsyn maa og kan Kongedømmet aldrig fraskrive sig. Naar derfor Geistligheden, der selv ikke opfylder sin Skyldighed, anklager og bansætter Kongen, fordi han øver det Tilsyn med Kirken, som Gud har overdraget ham, saa gaar Geistligheden ind paa Kongedømmets hellige Omraade og forsynder sig derved mod Guds hellige Anordning. Dens Ban rammer derfor ikke Kongen, som er i sin gode Ret, men kommer over Geistligheden selv, fordi det er anvendt uden retfærdig Grund og imod Guds Bestemmelse»[1]). Skriftet er i hvert Fald blevet til under Sverres umiddelbare Tilsyn og Medvirkning, om han end maaske ikke selv har ført det i Pennen.

Medens Sverre saaledes førte sin Sag med aandelige Vaaben, hvilede heller ikke de legemlige. Thrønderne forblev ham tro, og ved deres kraftige Hjælp lykkedes det ham igjen at seire over Baglerne. Men de mange Bekymringer og Anstrængelser havde nedbrudt hans legemlige Kraft. Kun 51 Aar gammel døde han 1202. Han bød, at man skulde lade hans Ansigt blottet, forat baade Venner og Fiender kunde se, om der vel paa hans Legeme viste sig noget Spor af hans Fienders Forbandelse. Han forlangte den sidste Olje, og Presterne negtede ham den ikke, uagtet han var i Kirkens Ban.

---

[1]) *Keyser:* Kirkehist. I. S. 313.

§ 5.

Midlertidig Hvile i Kampen.

Saalænge Sverre levede, kunde der ikke tænkes paa nogen Udsoning; men fra begge Sider længtes man efter en saadan. Den langvarige Kamp, hvorunder Kirken var bleven berøvet det biskopelige Tilsyn og Interdiktet hvilede over Landet, havde fremkaldt en Forvirringens og Opløsningens Tilstand. Saaledes skildrer Sverres Søn og Efterfølger *Haakon III* den selv. — *Haakon* (1202—1204) ilede derfor med at kalde de landflygtige Biskoper tilbage. De fulgte Kongens Kald, sluttede Forlig med ham, og Erkebispen hævede, endog uden at afvente Pavens Samtykke, Interdiktet. Det sluttede Forlig indlod sig imidlertid ikke paa noget egentligt Opgjør af de forskjellige Stridspunkter eller gav nogen yderligere og nøiagtigere Begrænsning af Kirkens og Kongedømmets gjensidige Rettigheder; det henholdt sig alene til de ældre Bestemmelser og var altsaa egentlig kun en Gjenoprettelse af *status qvo ante*. «Det var ikke saameget en endelig Fred som en Vaabenstilstand, ved hvilken begge Parter forbeholdt sig sin Ret».

Denne Vaabenstilstand blev imidlertid langvarig; det lod endog til, at det skulde lykkes Haakons Klogskab og Vennesælhed ikke blot at gjøre en Ende paa Kampen med Geistligheden, men ogsaa paa de verdslige Krige, idet Baglernes Parti for en Tid opløste sig. Men de lyse Forhaabninger, som Haakon III's Regjering vakte, forstyrredes ved den unge Konges pludselige Død 1204. Aaret efter nedlagte den blinde *Erik* sin Værdighed. — Ved Haakons Død begyndte nu igjen de indre Partikampe. Baglernes Parti samlede sig igjen og begyndte paany Kampen mod Sverres Æt og dens Venner, Birkebeinerne. Dette kan imidlertid ikke betragtes som nogen Fornyelse af Kampen mellem Hierarkiet og Kongedømmet; thi Baglerne kan, uagtet deres Parti var stiftet af en Biskop og deraf havde sit Navn *(bagall* en Bispestav), ikke betragtes som Geistlighedens Parti, men var allerede fra først af kun et politisk, ligesom dets Stifter og Leder selv, uagtet han var Biskop, ikke var ledet af Hensyn til Kirkens Sag, men af rent verdslige Hensyn og personligt Had mod Sverre og hans Æt. Det manglede vistnok ikke fremdeles paa Sammenstød mellem Geistligheden og Kongedømmet; men disse var mindre væsentlige og mere forbigaaende. Det var, som om man efter den voldsomme og forstyrrende Kamp med Sverre for det første fra begge Sider skyede at stille Sagen paa Spidsen og derved paany fremkalde en ødelæggende Kamp. Geistligheden havde lært, at det var bedre og sikrere gjennem en klog Temporiseren og Benyttelse

af den Leilighed, som tilbød sig, at befæste sin Magt og Myndighed for saaledes at ruste sig til et nyt, afgjørende Slag. I Virkeligheden havde den ikke opgivet noget af sine Fordringer og forsømte ikke, hvor Leilighed tilbød sig, at gjøre dem gjældende. Og Leiligheden tilbød sig ofte under de fortsatte Borgerkrige.

Under disse traadte Geistligheden op, snart mæglende snart dømmende mellem de stridende Parter eller ogsaa understøttende snart den ene snart den anden; men i ethvert Tilfælde indtog den en Stilling, som maatte styrke dens Anseelse og Magt. Paa denne Tid var det ogsaa, at Eystein Erlendssøn blev kanoniseret (1229) paa et Møde i Nidaros, som den daværende Erkebiskop *Thorer den thrøndske* holdt med alle de norske Biskoper[1]). — Borgerkrigene endte først under Haakon IV Haakonssøn ved Hertug *Skules* Fald 1240, efterat de havde raset i 110 Aar. Imidlertid var ogsaa den intrigante Biskop Nikolaus Arnesøn død i 1225.

Haakon IV Haakonssøns Regjering (1217—1263) var i flere Henseender vigtig for Kirkens Historie. Han var en uægte Søn af Haakon III, og da Inge Baardssøn døde, tog Birkebeinerne ham paa Ørething til Konge og fik ham ogsaa anerkjendt som saadan over det hele Land. Men der reiste sig dog snart Modkonger. For nu at støtte hans Ret til Thronen bar Moderen Inga Jern ved et Møde i Bergen 1218; dette var sidste Gang, Jernbyrd anvendtes i saadant Tilfælde. Senere lod han selv paa et Rigsmøde i Bergen 1223, hvor Geistligheden var stærkt repræsenteret, paany sin Arveret undersøge, og han blev her erkjendt som den ene berettigede til Kronen blandt dem, som gjorde Fordringer paa den. Thronstridighederne vedvarede dog (med Sigurd Ribbung og Hertug Skule) lige til Aaret 1240, men fra den Tid er der ingen, der forsøger paa at gjøre ham Thronen stridig. Uagtet den gamle norske Arvefølgelov

---

[1]) Erkebiskoperne i *Nidaros* indtil 1350 var følgende: 1) *Reidar*, der døde paa Hjemreisen fra Rom 1151 og saaledes ikke kom til at tiltræde Embedet, men alligevel regnes som den første Erkebiskop i Norge. 2) *Jon Birgerssøn*, indviet til Erkebiskop af Nikolaus Brekespeare i 1152, † 1157. 3) *Eystein Erlendssøn*, valgt af Kong Inge 1157 (eller 1158), indviet 1161 † 1188. 4) *Erik Ivarssøn*, indviet 1189, fratraadte paa Grund af Blindhed 1205. 5) *Thorer Gudmundssøn*, indviet 1207, † 1214. 6) *Guttorm*, indviet 1215, † 1224. 7) *Peter*, indviet 1224, † 1226. 8) *Thorer den thrøndske*, indviet 1227, † 1230. 9) *Sigurd Eindridesøn*, indviet 1231, † 1252. 10) *Sørle*, indviet 1253, † 1254. 11) *Einar Gunnarssøn*, indviet 1255, † 1263. 12) *Haakon*, valgt 1265, beklædt med Pallium 1267, † 1267. 13) *Jon den røde*, indviet 1268, † 1282. 14) *Jørund*, iklædt Pallium 1288 (efterat Erkestolen havde været ledig i 6 Aar), † 1309. 15) *Eilif Arnesøn*, indviet 1311, † 1332. 16) *Paal Baardssøn*, indviet 1333, † 1346. 17) *Arne Einarssøn Vale*, indviet 1346, † 1349.

anerkjendte den uægtefødte Kongesøn ligesaa berettiget til Kongenavnet som den ægtefødte, og uagtet han var anerkjendt som Konge baade paa Ørething 1217 og paa det store Rigsmøde i Bergen 1223, hvor de forsamlede geistlige og verdslige Herrer havde prøvet og godkjendt hans Arveret, ønskede dog Haakon gjerne ved en Dispensation af Paven at faa ophævet den Mangel, der klæbede ved hans Fødsel, og ved den efter Tidsalderens Anskuelse saa betydningsfulde Kroningsakt at hellige og sikre sin Throne. Allerede kort efter Rigsmødet i Bergen havde han indledet Underhandlinger herom, men disse trak stedse i Langdrag og førte ikke til noget Resultat, saalænge Borgerkrigene endnu stod paa. Men efter 1240 dreves de med større Fremgang. Pavestolen viste sig meget imødekommende, og i 1245 fremsatte han sit Ønske for Erkebiskop *Sigurd* og Rigets øvrige Biskoper, som ogsaa erklærede sig villige til at opfylde det; dog vilde de tillige benytte Leiligheden, som her tilbød sig, og mente, at Kongen til Gjengjæld burde «forøge Kirkens Ret», ja forlangte endog, at Haakon skulde sværge den samme Kroningsed, som Magnus Erlingssøn havde aflagt. Dette var dog en Fordring, som Haakon med Bestemthed afviste; han vilde ikke kjøbe sin Krone med Kongedømmets Ydmygelse. «Kongerne har allerede indrømmet Eder saa store Rettigheder», svarede han, «at jeg vanskelig formaar at lægge noget til; og desuden har I udstrakt dem videre, end de i sig selv medfører. Men sværger jeg en saadan Ed, som Kong Magnus svor, da forekommer det mig, at min Hæder ved Kroningen mindskes istedenfor at øges; thi Magnus agtede ikke hvad han gjorde, naar han kun fik det, hvortil han ingen Ret havde. Med Guds Hjælp haaber jeg ikke at skulle behøve at modtage eller kjøbe af Eder, hvad Gud rettelig har kaaret mig til efter min Fader og mine Forfædre; og det skal I sandelig vide, at med Guds Naade skal jeg frit erhverve min Krone og bære den uden alle byrdefulde Baand, eller ogsaa skal den aldrig komme paa mit Hoved». Haakon afbrød derfor Forhandlingerne med sine Biskoper, men naaede nu sit Ønske paa en anden Vei, der gjør hans Regjeringstid i flere Henseender merkelig for den norske Kirkes Historie. Han henvendte sig direkte til Rom.

Mellem Paven *Innocents IV* og Keiser *Frederik II* førtes paa denne Tid en Kamp paa Liv og Død; det nævnte Aar 1245 havde Innocents paa Kirkemødet i *Lyon* bansat Frederik og afsat ham fra Keiserværdigheden. Det var nu om at gjøre at ophidse alle Fyrster mod ham og i alle Lande at samle Penge til Kampen. Han ønskede saaledes ogsaa at vinde Haakon, hvis Navn var høit anseet i Europa, og som paa denne Tid, efter Valdemar Seiers Død, var Nordens

dygtigste og mægtigste Fyrste. Paven viste sig derfor villig til at gaa ind paa Haakons Ønske; han lovede at sende en Legat til Norden for at krone ham og udstedte et Brev, hvori han, «da Kongens Fader har avlet ham, selv ugift med ugift Kvinde, af apostolisk Myndighed dispenserer ham i denne Henseende, saaledes at han uden Hinder af hin Mangel stedes til den kongelige Stols Værdighed og til alle Kongedømmets lovlige Handlinger, samt at hans legitime Arvinger sukcederer ham i hans Herredømme og Ære». Legaten var *Vilhelm af Sabina.*

Vilhelm havde tidligere som Legat fra 1225 ledet Ordningen af Kirkevæsenet hos de nyomvendte Liver og Preussere; derunder var han kommen i stadig Berørelse med Danske og Svenske, ja han havde endog visiteret Gotland. Han kom over England til *Bergen* i Aaret 1247. Der forsamledes Rigets Erkebiskop og Biskoper, de verdslige Stormænd og de bedste Bønder. I Begyndelsen gik alt efter Ønske. Men efterat Biskoperne var ankomne og havde havt hemmelige Forhandlinger med Kardinalen, begyndte denne i en Samtale med Kongen at slaa paa, at da nu Kongen skulde faa saa stor Hæder af Kirken, var det rimeligt, at han ogsaa gjorde Kirken de Indrømmelser, som andre Konger havde gjort før ham, og at han svor den samme Ed, som Kong Magnus havde svoret ved sin Kroning. Kongen svarede, at han godt merkede, fra hvem disse Ord kom. «Men vil I gjøre Kroningen til Gjenstand for nogensomhelst Handel, da være det i Korthed sagt, at før vil jeg ingen Krone bære end derved paabyrde mig nogen Ufrihed; og I behøver ikke oftere at tale herom». Kongens faste og bestemte Optræden bevirkede, at Kardinalen strax gav efter, og under stor Høitidelighed kronede han Haakon paa St. Olafsdag 1247 i Kristkirken i *Bergen.*

Kardinalen havde ikke blot det Hverv at krone Kongen; men han skulde tillige som Pavens fuldmyndige Legat undersøge og ordne de kirkelige Forhold. Herom forhandledes nu paa det Rigsmøde, som efter Kroningen holdtes i *Bergen.* Kardinalen og Kongen viste hinanden gjensidig al mulig Villighed og Føielighed; men Haakon var dog en altfor klog og kraftig Fyrste til, at han skulde opgive noget af Kongedømmets Ret, og Legaten, som saa hvem han havde for sig, og som gjerne vilde vinde Kongen for Pavens Sag, optraadte med meget Maadehold. Forhandlingerne gik derfor af i stor Enighed og ledede til flere Bestemmelser, der var af Vigtighed ikke blot for kirkelig Orden, men ogsaa for den verdslige Ret. Forskjellige Ankeposter, som fra den lavere Geistligheds og Bøndernes Side var fremsatte mod Biskoperne, blev undersøgte, og flere kirkelige Misbrug derved afskaffede. Saaledes forbød Kardinalen Biskoperne at tilegne

sig Indtægterne af Sogneprestembederne i Vakancetilfælde; disse Indtægter skulde enten komme Kirken eller de følgende Prester tilgode. Ligeledes forbød han Biskoperne at tage Gjæstehold af Presterne, naar de ikke kom paa Visitats; dette Forbud gjaldt dog ikke, naar Sygdomsforfald eller Reiser efter Kongens eller Erkebiskopens Kaldelse hindrede dem. Bønderne klagede over, at de lagdes i Bøder, naar de om Helligdagen bjergede Hø og Korn eller fiskede Sild, som netop søgte under Land. Legaten imødekom Bøndernes Fordring; dog skulde Biskopen i hvert enkelt tvivlsomt Tilfælde afgjøre, hvorvidt Bjerningen var nødvendig eller ei. — Klostertugten blev hævdet, og der sattes Bansstraf for dem, som forførte Nonner. Tillige afskaffedes Jernbyrden, hvorved Veien til Kongenavn for Fremtiden blev spærret for mangen Eventyrer og Bedrager. — Den, som gjorde Oprør mod Kongen eller som forstyrrede Rigets Rolighed, skulde ligeledes straffes med Kirkens Ban. — Derimod omtales ikke Cølibatsbudet, hvad dog skede i Sverige under Legatens umiddelbart paafølgende Besøg der. Grunden hertil er vistnok den, at det for Norges Vedkommende kort forud var indskjærpet ved et paveligt Brev fra *Gregor IX* af 16de Mai 1237, og fra denne Tid blev det ogsaa forsøgt strengere gjennemført i Norge.

Legaten var i det hele meget tilfreds med den Tilstand, hvori han fandt den norske Kirke. I et af de Breve (16de August 1247), som han udsteder i Anledning af sin Legation, erklærer han, at han, alle Ting vel overveiede, fandt den norske Kirke i Besiddelse af selvstændig Dommermyndighed, ubeskaaren Patronatsret og fri Valgret, altsaa af de tre væsentligste Rettigheder, hvorom Kampen havde gjældt. I saa Henseende forholdt det sig dog ikke ganske som Legaten skildrede Forholdene; men hans Skildring maa dog vel ialfald agtes som et Vidnesbyrd om, at den norske Kirke besad en saadan Grad af den fordrede Frihed og Selvstændighed, at han fandt det klogest at lade det blive med de gjældende Bestemmelser om disse Punkter og ikke vække nogen Strid om, hvad der endnu kunde være omtvistet [1]).

Kardinalen havde endnu et andet Hverv, der for en væsentlig

[1]) *Keyser* (Kirkehist. I S. 383) fremsætter den Formodning, at Kardinalens Brev har været «et hemmeligt Dokument, nedlagt af Kardinalen i Biskopernes Hænder til Brug for kommende Tider for dertil at støtte senere Fordringer paa en mere gjennemført hierarkisk Orden i Kirkestyrelsen. Kardinalens Fremgangsmaade var da et Træk af romersk Statskunst». Skulde end denne Formodning ikke holde Stik, saa var dog Kardinalens Erklæring, at han havde fundet alt i Orden, et værdifuldt Dokument, der senere under gunstige Omstændigheder kunde fremdrages og anvendes med stor Fordel.

Del betingede det Maadehold, hvormed han optraadte, og som Kongen mødte med al ønskelig Føielighed; han skulde samle Penge for Paven til Krigen mod Keiseren. *Matthæus Parisius* fortæller, at Paven fik udbetalt 15 000 Mark Sterling (henved 500 000 Kroner), og at Legaten selv forlod Landet med 500 Mark Sterling foruden de mange og store Gaver, han modtog. Derimod viste ikke Haakon den samme Føielighed mod Pavens Ønske, at han personlig skulde optræde mod *Frederik II.* Innocents skal have tilbudt Haakon Keiserkronen og vilde have ham til at optræde som Frederiks Modkeiser. Forhandlinger herom dreves samtidig med dem om Haakons Kroning; men Haakon var for klog til at indlade sig herpaa, og da han var kronet, erklærede han ligefrem, at «han vel var villig til at kjæmpe mod Kirkens Fiender, men ikke mod alle Pavens». Heller ikke blev der noget af det Korstog, som ogsaa var Gjenstand for Haakons Forhandlinger med Paven, og som han virkelig havde lovet. Allerede 1237 havde Haakon taget Korset; men det blev udsat fra Tid til anden. Under Forhandlingerne om Kroningen fornyede han Løftet. Da nu *Ludvig IX* af Frankrige beredte sig til at drage afsted 1248, foreslog denne Haakon, at de skulde forene sig, og tilbød endog den norske Konge Anførselen over de forenede Flaader. Men Haakon afslog dette Tilbud og udsatte fremdeles Tid til anden sit Tog. Dette blev heller ikke nogensinde af; men Haakon løste sit Løfte paa anden Maade.

Det var paa denne Tid, da den tidligere Begeistring for det hellige Lands Befrielse havde tabt sig, sædvanligt, at Paverne tillod eller opfordrede de Fyrster, hvem det paa Grund af deres Rigers fjerne Beliggenhed faldt besværligt at drage til det hellige Land, i dets Sted at føre Korstog mod Hedninger i deres Nærhed; og Fyrsterne var i Almindelighed mere villige til saadanne Tog, hvor de ikke blot kjæmpede for Kirkens, men ogsaa for sit eget verdslige Herredømmes Udbredelse. Saadanne hedenske Naboer havde den norske Konge i Finnerne, hvis Land (Finmarken) strakte sig fra Malangerfjorden til det hvide Hav og var skattelagt under Norge. Haakon ombyttede med paveligt Samtykke sit Løfte om et Tog til det hellige Land med et Korstogsløfte mod dem. Noget egentligt Hærtog mod Finnerne foretog han dog ikke, men han søgte at løse sit Løfte ved fredeligt Arbeide for Kristendommens Udbredelse blandt dem. I den Anledning byggede han den første kristne Kirke paa Tromsøen (St. Mariækirke) samt en Kirke i Ofoten. — Omkring 1240 flygtede tschudiske Bjarmer, et med Finnerne beslægtet Folk, for Mongolerne, som herjede i Rusland. Haakon gav dem Bopæle i Malangen og lod dem kristne. Han var i det hele meget ivrig for at bygge

Kirker og Klostre tildels paa egen Bekostning, og Kirken gik under hans Styrelse fremad i ydre Glans og Velmagt; men at opnaa nogen væsentlig Udvidelse af sin Magt og Myndighed formaaede den dog ikke under en saa kraftig Konge som han.

Haakon holdt fast ved den Opfatning af Kongedømmet, som var gjort gjældende af Sverre, om end ikke i dens hele Udstrækning. Med Hensyn til Bispevalget overlod han i Regelen Valgretten til Domkapitlerne, men saaledes at han altid betragtede Valgets Gyldighed som betinget af Kongens Samtykke. Han fastholdt den Myndighed til at give Kirken Love, som fra gammel Tid var øvet af de norske Konger. Dette kan ogsaa sees af de Lovgivningsarbeider, han paabegyndte. De langvarige Borgerkrige havde nemlig i mange Henseender grebet ind i Landets indre Forhold og rystet den gamle Samfundsorden. En Reform af den ældre Lovgivning ansaaes derfor baade af Konge og Folk for nødvendig. Haakon lagde Haand paa Verket, som dog først fuldførtes af hans Søn *Magnus Lagabøter*, og kom derved ogsaa at berøre «Kristenretten». — I det 14de Aarhundrede bliver ved forskjellige Leiligheder dels udtrykkelig nævnt (1327) den «Kristenret, som *Haakon* den gamle og Erkebiskop *Sigurd* forordnede» dels ialfald hentydet dertil. Herved kan dog ikke forstaaes en fuldstændig ny Kristenret, men det kan alene være en Bearbeidelse af de ældre og nærmest af *Eystein's* «Guldfjeder». — Under sine Lovarbeider vendte Kong Haakon først og fremst sin Opmerksomhed paa Frostathingsloven, i hvilken han fik vedtaget flere Forandringer og Tillæg, ligesom han ordnede Lovbogen paa en ny Maade. I Forbindelse hermed maatte nu ogsaa den Kristenret fastsættes, som skulde optages i Lovbogen. Her laa *Eystein's* Kristenret nærmest, saaledes som denne i den følgende Tid var bleven tillempet og gjennem Brugen faaet Hævd. *Haakons* Kristenret er altsaa den, som findes i hans Bearbeidelse af Frostathingsloven.

§. 6.

Kampens Fornyelse.

Mere end 60 Aar var forløbne, siden den første store Kamp mellem Kirken og Kongedømmet var kjæmpet; baade Hierarkiet og Kongemagten havde i disse Aar vundet i Magt og Værdighed; de mødtes nu i en ny, den anden alvorlige Kamp. Ved Haakons Død fulgte hans Søn *Magnus Lagabøter* (1263—1280). Han var en mild og fredelskende Konge, gjennemtrængt af Ærefrygt for Kirken

og af Følelsen af det store Ansvar, som hans kongelige Kald paalagde ham. I hans Tid blev i Aaret 1268 *Jon* med Tilnavnet *Raude (den røde)* Erkebiskop, en Mand ligesaa dygtig som ivrig for det, han ansaa som Kirkens Ret, en værdig Efterfølger af Eystein og Erik. Ved ham vaktes paany den endnu uafgjorte Strid, og Anledningen gav det, som er Kong Magnus's store Fortjeneste, og som har skaffet ham hans hædrende Tilnavn, hans Lovgiververksomhed.

Vi har ovenfor nævnt, at allerede *Haakon den gamle* paabegyndte en Reform af den ældre Lovgivning, men denne blev først gjennemgribende fuldført af *Magnus Lagabøter*. Det var Magnus's Agt at udarbeide en fælles, for det hele Land gjældende Lov, istedenfor at tidligere de forskjellige Lagdømmer havde havt hver sin Lov. Kongen gjorde først paa hvert af de fire Lagthing Folket bekjendt med de Forandringer, han ansaa nødvendige, og søgte dets Bemyndigelse til at indføre dem i Loven og i det hele til at foretage de Forandringer, han fandt tjenlige. Lovreformen omfattede ikke blot den verdslige Ret, men ogsaa Kristenretten, der fra gammel Tid i Norge havde været forbunden med den øvrige Lov som en særegen Afdeling (Kristendomsbolk). Men heri laa just Anstødet. Om de enkelte Bestemmelser var mere eller mindre gunstige for Kirken, var ikke det egentlige Spørgsmaal; Kongens Lovgiververksomhed hvilede paa de samme Anskuelser om Kongedømmet som en umiddelbar guddommelig Indstiftelse, som allerede *Sverre* havde forfægtet, om dette end ikke af Magnus udtaltes i den samme skarpe og Geistligheden stødende Form; og hertil kom endnu — og det var allerede i sig selv nok —: Sammenstillingen af den verdslige og den kirkelige Lov, saaledes at denne skulde gives paa samme Maade som hin, var allerede en Krænkelse af den fri, selvstændige Lovgivningsmyndighed, som Kirken gjorde Fordring paa.

Fra den Side saa ogsaa Erkebispen Sagen. Han gjorde strax Indsigelse mod Kongens og enhver verdslig Øvrigheds Ret til at indblande sig i Kirkens Lovgivning, som det ene tilkom Kirken selv at ordne. Medens de tre sydligere Lagthing havde meddelt Kongen den Bemyndigelse til at omforme Landsloven, som han søgte, uden at gjøre nogen Indskrænkning med Hensyn til Kristenretten, bragte derimod Erkebispen det paa Frostathing 1269 dertil, at Bemyndigelsen kun skulde gjælde de Dele, som vedkom det verdslige og Kongedømmet. Følgen var, at den nye Lovbog udgik uden nogen egentlig Kristendomsbolk eller med en kun ufuldstændig, som foruden Trosbekjendelsen alene indeholdt en almindelig Erklæring om Kongedømmets og Bispedømmets indbyrdes Forhold og den nye Arvefølgelov. Den verdslige og geistlige Magt stilles her som side-

ordnede: Kongen har af Gud verdslig Magt til verdslige Ting, Biskoperne aandelig Magt til aandelige Ting, og har den ene af dem at styrke den andens Magt til, hvad der er ret og lovligt. Hermed var der imidlertid kun lidet afgjort, saalænge ikke Grænserne mellem det aandelige og verdslige var bestemt trukne. Dette maatte altsaa først ske, men det kunde kun ske gjennem en Overenskomst, et Konkordat mellem de to «sideordnede» Parter. Paa at faa en saadan Overenskomst istand arbeidedes nu fra begge Sider.

Det kom her Erkebispen vel tilpas, at just nu et almindeligt Koncil sammenkaldtes til *Lyon* 1274. Til dette citeredes ogsaa *Jon*. Da nu Kaldelsesbrevene til Erkebiskoperne indeholdt Opfordring til at anmelde de Punkter, hvori der for enhvers Provins kunde tiltrænges Forandring og Forbedring eller angaaende hvilke der fra Kirkens Side kunde være Grund til Klage, benyttede Jon selvfølgelig denne Anledning til at fremdrage forskjellige Tvistepunkter angaaende Kirkens Stilling, som han erklærede at ville forelægge Paven til Afgjørelse paa Koncilet. Og navnlig maatte det være ham magtpaaliggende at drage frem alle de Indrømmelser og Privilegier, som i tidligere Dage var givne Kirken, men som ikke var bleven fuldt ud gjennemførte, særlig da de store Indrømmelser, som *Magnus Erlingssøn* ved sin Kroning havde gjort, men som Sverre og de senere Konger ikke havde villet anerkjende. Ja Erkebiskopen gik endog saa vidt, at han fortolkede Magnus Erlingssøns Indrømmelser til Geistligheden i Arvespørgsmaalet som om Norges Konger egentlig burde udvælges og Erkebiskopen med Rigets Biskoper have den vigtigste Stemme. Desuden paaberaabte han sig et Privilegium af Kong Magnus, ifølge hvilket denne Konge havde ofret sig og sit Rige til St. Olaf og befalet, at til Tegn paa evig Underkastelse skulde hans og alle hans Efterfølgeres Krone ofres til denne Martyr i Kathedralkirken i Nidaros. Kong Magnus svarede, at det neppe kunde bevises, at den nidarosiske Kirke virkelig havde havt denne Magt, og at Jon Raudes Fordring paa Kongedømmets Underkastelse under Kirken saaledes var en ny Fordring, som han paa ingen Maade kunde gaa ind paa, saameget mindre som han ved Arveret havde modtaget Riget frit efter sin Fader og sine Forfædre, ligesom han ogsaa havde isinde ved Guds Naade at overgive det til sine Arvtagere og Efterfølgere. — Men forat der nu ikke skulde opstaa en fordærvelig Strid af disse Tvistigheder, forestillede Erkebispen Kongen, at det var ønskeligt, om de foreløbig kunde enes om en Ordning af Sagen, som de da kunde forelægge Paven til Stadfæstelse. Hertil erklærede Magnus sig villig, og til den Ende holdtes et Biskopsmøde (Provinsialkoncil) og Høvdingemøde i Bergen

1273, hvor der sluttedes en for Geistligheden meget gunstig Overenskomst.

Den blev da paa Koncilet i Lyon forelagt Pave *Gregor X*, som ogsaa stadfæstede den, men kun med det Forbehold, at Kongen vedtog tre nye Bestemmelser, som Paven tilføiede, rimeligvis efter *Jons* Indskydelse. De to af disse Bestemmelser, som gik ud paa at holde Adgangen aaben til ved given Leilighed at gjøre Fordringerne paa Kronens Lensforhold til Kirken gjældende og at give Rigsstyrelsen i Geistlighedens Hænder, hvor Kongens Mindreaarighed eller andre Omstændigheder gjorde en Formynderregjering nødvendig, var et saa aabenbart Angreb paa Kongedømmets Værdighed og de verdslige Stormænds Rettigheder, at Kongen hverken vilde eller kunde gaa ind derpaa. Den hele Overenskomst var saaledes at anse som hævet, og den tidligere Spænding mellem Kongen og Erkebispen indtraadte paany. Men den fredeligsindede Magnus ønskede ikke Strid, og Erkebispen fandt det ogsaa paa sin Side raadeligst ikke at spænde Buen for høit. Han opgav derfor de Punkter, som især havde vakt Anstød og gjorde ogsaa iøvrigt enkelte Indrømmelser. Idet man saaledes fra begge Sider mødtes, sluttedes en ny Overenskomst i *Tunsberg*, det tunsbergske Forlig, Sættargerden eller Kompositionen 1277, der væsentlig var bygget paa den tidligere Overenskomst i Bergen og havde følgende Indhold[1]):

1) Erkebispen afstod i den nidarosiske Kirkes Navn fra al Ret til Kongernes Udvælgelse, Kongedømmets Underkastelse og Kronens Ofring, saalænge der fandtes nogen arveberettiget efter Loven; i manglende Fald forbeholdtes Erkebiskop og Biskoper den første og bedste Stemme ved Valget. Dog skulde disse erklære paa Samvittighed, at de redeligen skulde arbeide til dens Valg, hvem de ansaa for den mest skikkede for Riget og Rigets Indbyggere. 2) Geistligheden fik selvstændig Jurisdiktion i videste Udstrækning. Geistlige skulde kun svare for geistlig Ret, selv om det var en Lægmand, som anklagede eller anklagedes. Fremdeles skulde alle Sager, der angik Ægteskab, Fødselsret, Patronatsret, Tiender, Testamenter og Løfter, Kirkers Eiendom, Aager, Mened, Simoni, Kjætteri, Utugt, kort alle Sager, som efter den kanoniske Ret henhørte under Kirkens Dom, underlægges geistlig Jurisdiktion. 3) Kirken skulde have fri Valgret til de kongelige Kirker og Kapeller som til alle andre Kirker og Kapeller uden at indhente Kongens eller andre Lægmænds Samtykke eller følge deres Forslag. 4) Kirken skulde have frit Valg af Biskoper og Abbeder. 5) Biskoper, Abbeder og Klerikere skulde

---

[1]) Se *Keyser*: Kirkehist. II S. 20 ff. S. 27 ff. *Munch* 4/1 S. 552, 576.

ikke være pligtige til at drage paa Krigstog med Kongen eller dertil at yde noget af sine Midler, medmindre saadan Nød var forhaanden, at vedkommende Biskop og de forstandigste Geistlige tillod det. 6) Kongen skulde ikke forandre Landets Love til Kirkens eller Geistlighedens Skade. 7—10) De ældre Rettigheder med Hensyn til Kjøb af Falke, Tiende af kongelige Eiendomme, Kornudførsel til Island m. m. stadfæstedes. 11) Pilegrime skulde nyde Sikkerhed, medmindre de var Speidere. 12) Erkebispen skulde have 100, hver Biskop 40 Mand fri for kongelige Opbud og Leding. 13) Alle Geistlige og deres Tjenere skulde være undtagne fra de kongelige Forbud med Hensyn til Kjøb, Salg eller Flytning. 14) Erkebispen skulde have Ret til at holde 1 Mand til at slaa Mynt. 15) Tvist om Fortolkningen af denne Overenskomst skulde afgjøres ved to Mænd, den ene valgt af Kongen, den anden af Erkebispen, hvilke igjen, hvis de ikke kunde blive enige, skulde tilkalde en tredie, hvis Stemme da gjorde Udslaget. Foreningen blev fra begge Sider besvoret og skulde være et endeligt Opgjør af al Tvist. — Samtidig med Forliget fik Lendermændene Titel af Baroner, Hirdmændene blev kaldt Riddere, og begge Klasser skulde kaldes Herrer.

Magnus holdt ærlig den sluttede Overenskomst; han gjorde endog i sine følgende Regjeringsaar af fri Vilje Geistligheden endnu flere Indrømmelser for at knytte den nærmere til sig; om Tiendeydelsen fattedes nye Bestemmelser, og Tienden udstraktes til alle mulige Næringsveie. — Paa Basis af Tunsbergerforliget udarbeidede nu *Jon* sin Kristenret, som det var hans Agt at faa antaget som Lov for hele Landet paa et Provinsialkoncil, der blev udskrevet til Bergen Juni 1280. Men forinden døde Kong Magnus 9de Mai 1280 under mørke Anelser om, at den sluttede Fred vist ikke blev af lang Varighed. Disse Anelser viste sig ogsaa at være vel begrundede; thi ved hans Død brød Striden for Alvor løs.

Ved det tunsbergske Forlig maa det norske Hierarki siges at have naaet Høidepunktet af sin Magt og i Hovedsagen at have opnaaet alle sine Fordringer. Men de store Indrømmelser, som var gjorte Geistligheden, vakte naturligen de verdslige Stormænds Iversyge, og de nye og strengere Bestemmelser om Tiendens Ydelse vakte Misnøie blandt Almuen. Her laa saaledes Tønderet til en Fornyelse af Striden. Efter Magnus fulgte hans Søn *Erik* (1280—1299), der med Urette har faaet Tilnavnet *Prestehader* af den heftige Strid, som under hans Regjering førtes med Geistligheden. Det var ikke egentlig Kongen selv, som førte denne Kamp, men de mægtige Lendermænd, der udgjorde hans Raad; selv synes Erik snarere at have været en svag Karakter og viser sig fra den Tid, han som fuld-

myndig selv overtog Regjeringen, snarere vaklende end stærk og bestemt i Kampen for KongedømmetsMagt mod Hierarkiets Fordringer.— Erik var ved Faderens Død kun 12 Aar gammel. Styrelsen kom da i Hænderne paa de fornemste Lendermænd (Baroner) og hans Moder Ingebjørg. Det mægtigste og indflydelsesrigeste Medlem af Formynderregjeringen var den rige og anseede *Bjarne Erlingssøn* til Bjarkø.

Strax ved den unge Konges Kroning kom det til Uenighed mellem Raadet og Erkebispen om Kroningseden. Men Raadet vovede endnu ikke at stille Sagen paa Spidsen, og Erik maatte aflægge en Kroningsed, der ganske var lempet efter Kirkens Fordel og væsentlig indeholdt en Forpligtelse til at overholde det tunsbergske Forlig. «Biskoper og Geistlige skal jeg yde al tilbørlig Ære, og jeg skal ubrødelig holde, hvad der af Kongerne er Kirken givet overensstemmende med det Forlig, som er sluttet mellem Kirken og Riget. Vrange Love og slette Sædvaner, navnlig dem, som er imod den hellige Kirkes Frihed, skal jeg afskaffe og forordne bedre». Men neppe var Kroningen forbi, førend Raadet viste, at det ikke var tilsinds at holde, hvad Kongen havde besvoret. Det udstedte i Kongens Navn en Retterbod, der i mange Stykker berørte Geistligheden og dens Forhold til Staten og stred mod det tunsbergske Forlig. Erkebispen, som forudsaa den Kamp, som forestod, var ikke uvirksom. Der holdtes paa samme Tid, som Kroningen foregik, et Provinsialkoncil i Bergen. Paa dette opstillede han en Række Bestemmelser om de Tilfælde, i hvike Kirkens Ban skulde indtræde. De fleste Bestemmelser gik ud paa at sikre Overholdelsen af det tunsbergske Forlig ved at fremstille dettes vigtigste Artikler som Forskrifter, der var grundede i den kanoniske Ret, og hvis Overtrædelse altsaa maatte straffes med Kirkens Ban [1]). Han vilde gjennem Bantruslen skræmme Raadet. Men Raadet lod sig ikke skræmme. Det satte sig ganske ud over det tunsbergske Forlig og krænkede de Geistligheden tilstaaede Rettigheder baade med Hensyn til Skattefrihed og Uafhængighed af verdslige Domstole og i mange andre Punkter. Det forbød Geistlighedens Indkjøb af Sølv og udstedte ligeledes Forbud mod, at det Sølv maatte føres ud af Landet, som ifølge Beslutning af Koncilet i *Lyon* var indsamlet til den hellige Gravs Befrielse. Til dette Øiemed skulde nemlig Geistligheden i de næste 6 Aar erlægge Tiende af alle sine Indtægter. Ved dette Forbud traadte Raadet saaledes paa en Maade direkte op mod Paven selv. Det gik i det hele frem, som om det tunsbergske Forlig

---

[1]) *Keyser:* Kirkehist. II S. 37—38.

ikke var til; om nogen Anerkjendelse af *Jons* Udkast til en almindelig norsk Kirkeret kunde der naturligvis under disse Omstændigheder ikke engang være Tale. Erkebispen opbød paa sin Side al sin Magt og Anseelse for at forsvare sin og Geistlighedens Ret; han lyste endog Bannet over to af Kongens Raadgivere; men Bannet blev ikke agtet.

Raadet blev tvertimod stedse voldsommere i sin Færd og tvang tilsidst Erkebispen og hans tvende ivrigste Tilhængere blandt Biskoperne *Andreas* af *Oslo* og *Thorfinn* af *Hamar* til at flygte ud af Landet. *Jon* tog sin Tilflugt til Sverige, hvor Magnus Ladelaas dengang regjerede. Der døde han i *Skara* 1282. Hans Venner hædrede ham med Tilnavnet «den standhaftige»; hans Fiender derimod vilde ikke tilstede, at hans Lig jordfæstedes ved hans egen Kirke; først Aaret efter blev hans Lig ført til *Nidaros*. De to andre Biskoper drog til *Rom* for at søge Pavens Beskyttelse Men Pavernes mægtigste Tid var allerede forbi. Pave var dengang *Martin IV*, der havde det for travlt med de sicilianske Anliggender til at kunne ofre de norske nogen særdeles Opmerksomhed. Det var ham som hans Efterfølger *Honorius IV* mere om at faa de Penge, han skulde have fra Norge end at forsvare de fordrevne Biskoper. De bragte med sig istedenfor en pavelig Banbulle alene en meget lempfældig Formaningsskrivelse, og den pavelige Legat, som kort efter kom til Landet, ansaa det som sit Hverv kun at faa ordnet Sagen angaaende de Penge, som var indsamlet for Paven, men som Raadet havde forholdt ham.

Under de vanskelige Forhold, hvori den norske Kirke befandt sig ved *Jon Raudes* Død, var det ikke let at faa Erkestolen besat paa en ønskelig Maade. Den stod i længere Tid ubesat; et Par Gange foretoges Valg, men Valget strandede begge Gange paa mødende Hindringer. Omsider udvalgte Paven i Aaret 1287 *per provisionem*[1]) *Jørund*, hidtil Biskop i *Hamar*, til Jons Eftermand. *Jørund* viste snart, at han agtede at fortsætte Kampen for Hierarkiets Sag. De ivrigste blandt hans Formands Forfølgere forfulgte han med Kirkens Straffe; men det, som var den egentlige Hovedsag, Opretholdelsen af det tunsbergske Forlig, magtede han dog ikke at sætte igjennem. Saavidt det kan sees, blev dette vistnok ikke

[1]) Naar Domkapitlet, som efter de kanoniske Regler havde Valgretten, havde gjort sig skyldig i Valgmisligheder eller paa Grund af Forholdene ikke kunde foretage Valget, faldt Valgretten ifølge *jus devolutionis* tilbage til den høiere Foresatte, Paven, som da foretog Valget *per provisionem* ɔ: af sin pavelige Overomsorg eller Forsorg for Kirken.

formelig erklæret for ophævet, men de verdslige Magthavere havde alt længe betragtet det som dødt og magtesløst, og da Erkebispen trods alle sine Anstrængelser ikke formaaede at opretholde det, havde det i Virkeligheden tabt saagodtsom hele sin Betydning. Kampen dør efterhaanden hen og kan ansees endt ved Aaret 1290. Udfaldet af denne Hierarkiets anden Hovedkamp i Norge blev ligesom første Gang væsentlig en Tilbagevenden til *status quo ante*. Ved en Overenskomst mellem Kongen og Biskoperne (1290) blev det med Hensyn til Tiendeydelsen og Bøder udtrykkelig bestemt, «at den gamle Kristendomsbolk, som gjaldt før Forliget i Tunsberg, skulde staa ved Magt». (Flatø Annalerne nævner et Forlig 1291 i *Bergen;* men vi kjender ikke nærmere til dets Bestemmelser. Smlgn. *Munch* 6, S. 172). Senere, i det fjortende Aarhundrede (1327), fattedes ligeledes Bestemmelser om, at «den gamle Kristenret» skulde gjælde.

Saaledes endte da den anden Hovedkamp mellem Stat og Kirke i Norge, under hvilken det norske Hierarki ved Forliget i Tunsberg og Kong Eriks Kroning havde hævet sig til Høiden af sin Magt, men saa igjen ved det overdrevne i sine Fordringer havde fremkaldt en Reaktion fra de verdslige Stormænd i Kongedømmets Navn, der blev det for stærkt til, at det kunde sætte sine Fordringer igjennem. Men om end Striden endte med Erkebiskop *Jons* Ydmygelse og Erkebiskop *Jørunds* frugtesløse Anstrængelser for at opretholde Tunsbergerforliget, saa kan det dog ikke derfor siges, at den ogsaa endte med Geistlighedens og Kirkens Underkuelse. Thi den norske Kirke havde allerede fra Midten af det 13de Aarhundrede vundet en fast og selvstændig Stilling, som den fremdeles indtog, og Erkebiskop Jons Kamp var, uagtet den endte med hans personlige Ydmygelse, ingenlunde uden Betydning for den følgende Tid. Vistnok blev Jons Kristenret, der var bygget paa Tunsbergerforligets Grundlag, ikke almindelig indført; men flere af de Rettigheder, som under Magnus Lagabøter var blevne Geistligheden tildel, blev dog staaende ved Magt eller kunde dog ved given Leilighed paany drages frem, og fra Jons Kristenret gik flere Bestemmelser, om end med Afændringer, ind i de almindelige Kristenretter.

Et Vidnesbyrd om Geistlighedens Magt og tillige et Middel til Befæstelsen af denne Magt var de forholdsvis talrige Provinsialkonciler, der i denne og den umiddelbart efterfølgende Tid holdtes til Ordning af Kirkens indre Anliggender. Foruden Koncilet i *Bergen* 1280, som ovenfor er omtalt, kan ogsaa nævnes Kirkeforsamlingerne i *Nidaros* 1290, hvor vigtige Bestemmelser fattedes om Kristendomsundervisningen og Kirkeordenen, i *Oslo* 1306, i *Bergen* 1320, hvor der blev affattet en hel Del Forskrifter vedrørende dels Klostrene,

dels Bansættelser, dels Geistligheden, dens Stilling og Pligter, dels Prestemøderne (Diøcesansynoderne), i *Bergen* 1327, i *Nidaros* 1334, i *Tunsberg* 1336, i *Nidaros* 1341.

Samtidig med Kampen i Norge førtes en lignende paa *Island.* Her var, som før omtalt, oprettet to Bispesæder, hvoraf det fornemste var det først oprettede i *Skaalholt* i den sydlige Del af Øen. Fra den Tid, Norge fik sin egen Erkebiskop i Nidaros, stod Island i kirkelig Henseende under ham. Den nære Forbindelse, hvori den islandske Kirke saaledes stod til den norske, maatte selvfølgelig blive end inderligere, efterat Øen ogsaa i politisk Henseende fuldstændig var lagt under Norge (1264). *Gissur Thorvaldssøn,* som allerede i i Haakon Haakonssøns Tid havde faaet Islændingerne til paa Althinget at sværge den norske Konge Lydighedsed, styrede Øen som Jarl til 1268. Men fra denne Tid udnævntes ingen Jarl mere; derimod overlod Magnus Lagabøter Styrelsen til to indfødte Høvdinger, hvis Magt dog i høi Grad indskrænkedes ved kongelige Sendemænd, som næsten hvert Aar kom over til Island med Befalinger fra den norske Konge.

I 1269 blev *Arne Thorlakssøn* af Erkebiskop *Jon* udnævnt og indviet til Biskop i *Skaalholt.* Han var en energisk, begavet og fremragende Mand med stor Indflydelse paa Øen baade i kirkelige og verdslige Sager. Han holdt sig altid nøie til sin Erkebiskop, og ligesom denne med Kraft førte Hierarkiets Kamp i Norge, saaledes førte *Arne* med ligesaa stor Energi og Dygtighed den samme Kamp paa Island. Her dreiede Striden sig navnlig om Patronatsretten og Kirkegodset. Da han nemlig kom tilbage fra Norge efter sin Indvielse til Biskop, medbragte han en Skrivelse fra Erkebiskopen, hvori det bl. a. blev paabudt, at alle Kirker med Gods og Tiender skulde overgives til Biskoperne og alene bestyres af dem. Men da nu alle Kirker paa Island var privat Eiendom og Kirkegodset for Størstedelen var de private Eieres Patronatsret underkastet, maatte et saadant Forlangende naturligen fremkaldte Uvilje og Modstand. Dog lykkedes det virkelig Arne paa Grund af den store Anseelse, hvori han stod, at faa mange af de mindre Kirker med tilhørende Gods overdraget til Bestyrelse. De rige og storættede Høvdinger derimod, som eiede de største Kirker, vilde paa ingen Maade give Slip paa, hvad der var deres lovlige Eiendom. Den derved fremkaldte Strid blev navnlig heftig, efterat *Rafn Oddssøn,* der var en af de to af Kong Magnus indsatte Høvdinger, var traadt op mod Biskopen.

Baade Arne og Rafn reiste derpaa til Norge for at være tilstede ved det Kirke- og Høvdingemøde, som holdtes i *Bergen* 1273. Som før fortalt, gjorde Kong Magnus her Geistligheden store Indrømmelser, og da Biskop Arne reiste hjem til Island igjen, var han sikker paa, at Hierarkiets Sag var vunden. En Kristenret, som han vistnok allerede før sin Afreise fra Norge havde udarbeidet, fik han nu vedtaget paa Althinget 1275, dog paa den Betingelse, at den kun skulde betragtes som midlertidig, indtil Kongen og Erkebispen havde givet sit Samtykke til den. Imidlertid havde Forholdene forandret sig i Norge, idet Overenskomsten i Bergen paa Grund af Erkebispens overdrevne Fordringer var gaaet overstyr. Striden paa Island blussede atter op og antog endog i Aarene 1285 og 1286 en saadan Karakter, at Rafn Oddssøn truede med at ville forbyde Biskopens Visitatsreiser og lade Arne faa samme Skjæbne som Erkebiskop Jon i Norge. Det kom dog ikke til saadanne Yderligheder. Biskop Arne erklærede, at han for sin Del vilde paavente Kongens og Erkebiskopens Afgjørelse. Rigtignok blev Striden atter fornyet, men i 1297 blev den da endelig afgjort ved et Møde, Arne havde med Kongen og Erkebiskop Jørund. Det blev bestemt, at hvor Lægmænd eiede Halvdelen eller mere af Kirkens Gods, skulde disse Kirker med tilhørende Kirkegods bestyres af de private Eiere, i alle andre Tilfælde skulde Biskopen alene have Bestyrelsen. Biskop Arne blev Vinteren over i Norge og døde i *Bergen* 1298. Den Afgjørelse, Striden fik, var altsaa et Kompromis, som vistnok ikke ganske kunde tilfredsstille Hierarkiet, men som det dog i Betragtning af Forholdene mente at kunne finde sig i.

Naar det *norske* Hierarki fra 1290 lod Kampen mod den verdslige Magt falde, havde dette vel for en Del sin Grund i de Stridigheder, som ved denne Tid udbrød inden Kirken selv. Paa den ene Side var det Stridigheder mellem Biskoperne og deres Domkapitler, paa den anden Side mellem Tiggermunkene og Sognegeistligheden, den almindelige Geistlighed, som da ogsaa her for en væsentlig Del var repræsenteret af Domkapitlerne.

Denne sidstnævnte Institution havde i Tidens Løb opnaaet stedse større Magt og Rigdom. Domkapitlerne skulde jo nærmest være Valgkollegier, der skulde vælge Biskopen, men paa samme Tid havde de tillige Retten til at bestyre vedkommende Bispestol i Tilfælde af Vakance, indtil ny Biskop var valgt, og endelig opnaaede de ogsaa i stedse større Udstrækning Magt og Myndighed som Biskopens Raad. I Norge var navnlig Domkapitlet i *Nidaros* rigt som selve

Erkesædets Domkapitel, og i de 6 Aar, Erkestolen efter *Jons* Død havde staaet ledig, havde det ved sin Bestyrelse af denne forøget sin Magt i ikke ringe Grad. Efterat *Jørund* havde besteget Erkestolen, kom det derfor ogsaa snart til Strid mellem ham og Kapitlet dels om dets Ret til visse Præbender, dels om dets Forhold til Erkebiskopen i Udøvelsen af hans Embedsmyndighed, altsaa om dets Ret til selvstændig Deltagelse i Stiftets eller Kirkens Styrelse. Denne Strid blev først afbrudt ved et Forlig til *Tautra* 1297, som faldt ud til Kapitlets Fordel. Den blev senere atter gjenoptagen, men med samme Resultat. En lignende Strid førtes ogsaa i *Stavanger* mellem Biskop *Arne* og hans Domkapitel. Udgangen blev, at Domkapitlernes Ret til at staa Biskoperne ved Siden ikke blot som Raadgivere, men som virkelige Deltagere i de vigtigste biskopelige Forretninger hjemledes ved gjentagne Domme, stadfæstede af den pavelige Stol. Det viste sig ogsaa her, at den romerske Kurie støttede den lavere Geistlighed mod den høiere.

En anden Anledning til indre Strid var den Ret, som Tiggermunkene havde faaet til at prædike og holde Skriftemaal, og de Indgreb, som de ved Benyttelsen af denne sin Ret alt som tiest gjorde i den regulære Sognegeistligheds Rettigheder[1]). Dels trak de nemlig Menigheden bort fra sin Sognegeistlighed, dels formindskedes dennes Indtægter derved. Gang paa Gang fremkom der i Norge, ligesom i det øvrige Europa paa denne Tid, Klager over dette Forhold; atter og atter kom det til Sammenstød mellem begge Parter, atter og atter blev Enden den, at Paven antog sig Tiggermunkenes Sag og stillede sig paa deres Side mod Sognegeistligheden. Den Bitterhed, som dette fremkaldte, navnlig inden Geistligheden, førte igjen til andre, ikke sjelden ligefrem forargelige Stridigheder. En saadan blev i *Bergen* ført mellem Domkapitlet eller «Chorsbrødrene» og Prædikebrødrene. Det gik saavidt, at Domkapitlet formelig forbød enhver, «som inden Bergens Bispedømme nød kirkelig Indtægt, at give Prædikebrødrene Husly, Mad eller Almisse». Den daværende bergenske Biskop *Narve*, som selv tidligere havde tilhørt Prædikebrødrenes Orden, søgte forgjæves at faa dette Forbud tilbagekaldt. Hans Chorsbrødre drev endog i Modsætning hertil igjennem, at enhver Prest, som viste Munkene Venskab, skulde miste sit Embede. Først under Narves anden Eftermand *Audfinn* (1314—1330) kom et Forlig istand, hvorved de forskjellige enkelte Tvistepunkter mellem begge Parter blev afgjorte.

Paa samme Tid kom det til heftige Rivninger i *Oslo* mellem det derværende Domkapitel og Minoriterne. Kong Erik Magnussøns

[1]) Se nærmere om Tiggermunkene S. 147.

Broder, Hertug *Haakon*, havde skjænket Minoriterne én Tomt til Opførelse af en Kirke og nogle andre Bygninger. Kapitlet negtede dem at opføre Kirken og lod endog nedrive det, som allerede var opbygget. De henvendte sig til Biskopen med Klage herover, men da denne gav sit Kapitel fuldstændig Medhold, indankede de Sagen for Paven. Pave *Nikolaus IV*, der selv tilhørte Minoriternes Orden, indstævnede Oslo Biskop og de af Kapitlets Medlemmer, der havde været ivrigst i denne Sag, til inden fire Maaneder at møde for ham i Rom. Ved den kraftige Hjælp, Minoriterne saaledes fik, gik de af med Seieren, da Biskopen og Kapitlet fandt det raadeligst at give efter.

Disse indre Stridigheder kunde naturligvis ikke andet end splitte Geistlighedens Kræfter og hindre den i at gjenoptage Kampen med Kongedømmet. Dette fik netop nu en kraftig Repræsentant i Kong *Haakon V Magnussøn* (1299—1319), Erik Magnussøns yngre Broder, den sidste Konge af Harald Haarfagres Mandsstamme. Denne Konge satte sig i det hele til Opgave at gjennemføre i alle Retninger det monarkiske Princip, som var opstillet af *Sverre*, og som efter hans Tid havde gjort sig mere og mere gjældende i Norges Forfatning. Haakon regjerede næsten aldeles som en uindskrænket Konge. Paa samme Tid som han berøvede det verdslige Aristokrati dets væsentligste Støtte ved at afskaffe Lendermandsværdigheden, paa samme Tid gjorde han ogsaa sin Kongemagt gjældende ligeoverfor Geistligheden, idet han henviste den til den samme Lydighed mod Landets Love, som enhver anden Undersaat var skyldig at vise. Naar undtages Ledingsfriheden (for Erkebispen 100 og for Bisperne 40 Mand og Frihed for Presterne personlig), blev af Tunsbergerforliget ikke stort andet staaende, end hvad Kirken allerede før havde eiet af Rettigheder.

I det Øiemed at sætte en Skranke for Hierarkiets Overgreb paa Statens Omraade fik han ogsaa oprettet en særegen Klasse af Geistlige, som saavidt mulig skulde unddrages den biskopelige Overhøihed og derimod knyttes ret fast til Kongedømmet, nemlig en saakaldt k o n g e l i g K a p e l g e i s t l i g h e d. Det var en naturlig Følge af Geistlighedens Stilling som væsentlig eneste Indehaver af høiere videnskabelig Dannelse, at den kom til at spille en vigtig Rolle baade ved politiske Underhandlinger med Udlandet og i de indre Statsanliggender, især hvor det gjaldt Udfærdigelsen af skriftlige Dokumenter. Fra denne Kongedømmets Afhængighed af Geistligheden var det nu Haakon vilde frigjøre det ved at danne en særegen Klasse af Geistlige, som skulde være nærmere knyttet til Kongen og mere løst fra de almindelige hierarkiske Baand.

Det nødvendige Emne til en saadan Institution fandtes i de saakaldte kongelige Kapeller, som Kongerne selv havde bygget og hvortil de havde Patronatsretten. De var i det hele 14 i Tallet, og de 4 fornemste af dem var Apostelkirken i *Bergen*, Mariekirken i *Oslo*, Mikaelskirken i *Tunsberg* og Olafskirken paa *Augvaldsnæs* paa Karmøen. Disse fire var saakaldte Kollegiatskirker, d. v. s. de var i Lighed med Kathedralerne forsynede med et Chor af Kanniker med en Provst *(præpositus)* i Spidsen. Kongen vilde nu have disse Kapeller med deres Geistlighed forenede til en egen, den biskopelige Myndighed væsentlig unddragen kirkelig Organisme under en af ham kaldet Formand *(magister)*. Pave *Clemens V* gav ogsaa sit Samtykke til Oprettelsen af en saadan kongelig Kapelgeistlighed ved et Brev af 1308, hvorved Provsten ved Apostelkirken i *Bergen* blev udnævnt til *magister capellarum regis* med visse nærmere betegnede biskopelige Rettigheder. Omtrent samtidig blev ogsaa det politisk betydningsfulde Kanslerembede, hvis Indehaver bevarede Rigets Segl, forenet med Provstiet ved Mariekirken i *Oslo*.

Det var en Selvfølge, at Biskoperne maatte betragte denne nye Institution med Uvilje. De kunde alene heri se en Indskrænkning af sine lovlige Rettigheder. Navnlig maatte dette være Tilfældet med Biskopen i *Bergen*, som jo havde den nye Kapelmagister lige ved Siden af sig. De to myndige og stridbare Bergensbisper, Brødrene *Arne* og *Audfinn*, laa da ogsaa stadig i Kiv og Strid med ham. Lidt efter lidt lykkedes det ogsaa Bisperne at gjøre Institutionen uskadelig for Bispemyndigheden og hindre den i at blive, hvad Haakon havde tilsigtet; den traadte temmelig snart saagodtsom aldeles i Baggrunden.

Men medens Haakon saaledes søgte at sætte en Skranke for Hierarkiets Udvikling, var han dog paa den anden Side meget rundhaandet med sine Gaver til Kirken, og den ved ham fuldførte Forandring i Rigets Forfatning bidrog endog til at give Biskoperne en fastere og selvstændigere Stilling i Kongens Raad end de verdslige Stormænd. Ved indtrædende Kongevalg fik saaledes Biskoperne den afgjørende Stemme, og Kongevalget stilledes under Erkebiskopens Bestyrelse. Heraf uddrog man igjen senere den Konsekvens, at Erkebiskopen, naar Thronen var ledig, efter Loven var selvskreven til at optræde som Rigets øverste midlertidige Forstander, indtil Thronen atter var besat. «Biskoperne var saaledes baade ifølge Lovens Ord og dens virkelige Anvendelse i Livet anerkjendte som en Magt i Staten, og det den Magt, som kom Kongedømmet nærmest».

Med denne sin Stilling var Hierarkiet tilfreds og forsøgte ikke mere nogen ny Kamp med Staten og Kongedømmet.

Det sidste Forsøg, som det gjorde i denne Retning, var rettet mod *Erling Vidkunssøn*, som i en Række af Aar (1323—1331) var Rigsforstander (Drotsete) under Haakons Dattersøns, *Magnus Erikssøn Smeks*, Mindreaarighed. Et Indfald, som Russer og Kareler i denne Tid gjorde i Haalogaland, hvor de opbrændte Erlings egen Gaard Bjarkø, foranledigede ham til at begjære Pengebidrag af Kirken til et Korstog mod disse, der for en Del var virkelige Hedninger og for en Del græsk-katholske «Kjættere». Biskoperne vægrede sig ved at opfylde denne Begjæring, men da der snart efter blev sluttet Fred med Russerne, faldt Sagen forsaavidt bort. Den havde imidlertid fremkaldt en Spænding mellem Erling og Biskoperne, som bragte disse til paa et Provinsialkoncil, som netop afholdtes i *Bergen* 1327, at fornye Erkebiskop *Jons* Bansbestemmelser fra 1280 og indskjærpe den kanoniske Rets Bestemmelser om Kirkens Frihed for Skatter (Immunitet). Det var især Biskop *Audfinn* af *Bergen*, som her optraadte som Hierarkiets ivrige Talsmand. Ved Erlings Fasthed og den daværende Erkebiskop *Eilifs* Maadehold kom det dog ikke til noget virkeligt Brud. Der blev sluttet en Overenskomst, hvorefter den Kristenret, som «*Haakon den gamle* og Erkebiskop *Sigurd* havde givet», fremdeles skulde være gjældende i Landet. Herved blev det da ogsaa hele den følgende Tid igjennem.

§ 7.

Den svenske Kirkes Historie indtil Midten af det 14de Aarhundrede.

Da Erkestolen oprettedes i *Upsala*, fik Erkebiskopen af *Lund* som en Erstatning for det Skaar, han led i sin Metropolitmyndighed, Titelen af «den svenske Kirkes Primas». Hans Rettigheder som Primas var vistnok ikke store; de indskrænkede sig i Hovedsagen til Retten til at indvie den svenske Erkebiskop og iklæde ham Palliet. Men selve Titelen bød dog myndige Mænd en Leilighed til at kræve en Overhøihed over den svenske Kirke og til at blande sig i dens Anliggender; vi hører ogsaa Erkebisperne i *Lund* klage over, at den svenske Erkebisp ikke viste dem den skyldige Lydighed, ikke mødte, naar de kaldte ham til Synoder o. l. Men selv bortseet herfra, var den lundiske Erkebiskop allerede ved den blotte Titel af Primas sat i et overordnet Forhold, som den upsalensiske gjerne vilde frigjøre sig fra. Lunds Primat blev dog opretholdt og gjentagne Gange stad-

fæstet af Paverne. Rigtignok fik de svenske Erkebisper senerehen ved flere Leiligheder sat igjennem, at de blev indviede enten af Paven selv eller med hans Samtykke af svenske Biskoper, med Forbigaaelse af Lunds Erkebiskop, men selv da hed det, at det skede «Lunds Primatret uforkrænket».

Sit egentlige Overhoved havde den svenske Kirke altsaa i Erkebiskopen i *Upsala*, og fra 1164 maa den derfor betragtes som en selvstændig Kirkeprovins. Den udviklede sig fra nu af i det hele i den samme Retning som de middelalderlige Kirker i Almindelighed. Dog kom det i Sverige ikke til saa stærke Brydninger mellem Stat og Kirke som i de andre nordiske Lande, og om der end fandt enkelte Rivninger Sted, blev der dog ikke Tale om nogen egentlig Hovedkamp mellem Hierarkiet og Kongemagten. Kirken fik i denne Periode lidt efter lidt sine Rettigheder udvidede paa fredelig Vis, idet Kongerne godvillig indrømmede Hierarkiet, hvad det i andre Lande maatte føre en haard Kamp for at opnaa.

De uafbrudte Thronstridigheder, som lige til Midten af det 13de Aarhundrede førtes mellem det erikske og sverkerske Kongehus, synes vel paa den ene Side at maatte være gunstige for Hierarkiets Udvikling, og Kongerne var, hvad enten de hørte til det ene eller det andet Hus, i Almindelighed gunstig stemte mod Kirken og Geistligheden, men paa den anden Side lagde de evindelige indre Kampe ogsaa store Hindringer iveien for en fast lovlig Orden og for Kirkens Fremvæxt. Man hører derfor ogsaa jevnlige Klager fra den pavelige Stol over den svenske Kirkes mislige Tilstand. Saaledes klager *Alexander III* († 1181) i en Skrivelse til Sveriges Biskoper over, at Lægmænd uddeler geistlige Embeder til hvem de vil, og at Geistlige fører sine Sager for verdslige Domstole[1]), ja *Innocents III* († 1216) siger endog, at der i hele Verden ikke findes nogen Kirke, der ligger under et saadant Trælleaag som den svenske[2]).

Ved denne Tid blev imidlertid flere af disse Klager afhjulpne, og der blev gjort Skridt til at sikre den svenske Kirke større Selvstændighed. *Sverker II den yngres* Regjeringstid (1196—1210) var

---

[1]) *Audivimus et audientes non potuimus non dolere, quod apud vos ex nimia et perversa non libertate sed abusione potius et insolentia laicorum consuetudo pessima et omnino detestabilis inolevit. Ipsi enim, vobis inconsultis sicut dicitur aut contemptis, concedunt et conferunt ecclesias quibus volunt, omnia simoniace sive per pecuniam sive per privatam gratiam aut odium agentes. Accidit ad hæc, quod clerici, sive ipsi adversus laicos sive laici adversus eos litigantes, experieri voluerint laicorum judicia subire.*

[2]) *— — nullam esse in mundi partibus ecclesiam constitutam, quæ tanto propter insolentiam populi jugo subjaceat servitutis.*

i saa Henseende vigtig for det svenske Hierarki. Han indrømmede nemlig Kirken Skattefrihed, idet han fritog Kirkens Gods for alle Afgifter til Kronen; han gav ligeledes Geistligheden egen Jurisdiktion, idet han bestemte, at Geistligheden herefter ikke skulde svare for verdslig Domstol; endelig blev ogsaa Tienden indført under ham. Disse Rettigheder (det saakaldte *«andeliga frälset»* i Modsætning til det senere af Magnus Ladelaas Adelen givne *«verldsliga frälset»)* blev af de følgende Konger dels stadfæstede dels end yderligere udvidede. Saaledes blev det af Sverkers Søn *Johan den fromme* (den unge) bestemt, at alle de Bøder, som idømtes Geistlige eller som af andre maatte betales for Forseelser paa Kirkens Grund, skulde tilfalde Biskopen. Senere blev under *Erik Læspe* († 1250) den geistlige Jurisdiktion udstrakt til ogsaa at gjælde Sager, som angik Forbrydelser mod den kirkelige Lov, Mened, Utugt, Ægteskabssager og Aager.

Den svenske Kirke havde saaledes vundet mange og store Rettigheder, men dog langtfra alle, som den nyere kanoniske Ret krævede. Den havde ikke selvstændig Lovgivningsmyndighed; de Kirkebolke, som indeholdes i de gamle Provinsiallove, er sandsynligvis givne paa samme Maade som de andre Dele af Loven, efter Samvirken mellem Konge, Folk og Geistlighed. Den havde ikke kanonisk Valgret; Biskoperne blev nemlig valgte af «alle i Landskabet boende», altsaa af Menighed og Geistlighed i Forening, og deres Valg stadfæstedes af Kongen, som overdrog dem Ring og Stav[1]) (smlgn. Vestgøtaloven); Sognepresterne blev valgte af Folket, og Biskopen prøvede og indviede dem. Selv den indrømmede Jurisdiktion havde ikke den kanoniske Udstrækning. Fremdeles, Testamentretten var indskrænket ved den gamle Lovbestemmelse, at Odelsjord ikke maatte sælges eller gives bort uden Slægtens Samtykke. Der var saaledes mange Mangler efter den kanoniske Rets Maalestok. Det traadte ogsaa stærkt frem, da Kardinallegaten *Vilhelm af Sabina* ved Midten af det 13de Aarhundrede kom til Sverige; han afgav den Erklæring, at han «fandt dette Rige i en ganske forunderlig og ynkelig Forfatning baade i verdslig og i geistlig Henseende», en Erklæring, som bliver dobbelt merkelig ved Siden af den gunstige Skildring, han giver af den norske Kirkes Tilstand, hvor han «alt vel overveiet» fandt Forholdene meget tilfredsstillende.

Denne *Vilhelm af Sabinas* Legation betegner et nyt Merkepunkt i den svenske Kirkes Historie. Ligesom Nikolaus Brekespeare,

---

[1]) Ring og Stav var Tegnet paa det biskopelige Embede. Ringen symboliserede Troskab mod Menigheden, Staven betegnede Biskopen som Menighedens Hyrde.

saaledes havde ogsaa Vilhelm det Hverv at visitere ligesaavel den svenske som den norske Kirke. Fra Norge kom han i 1247 til Sverige, hvor han opholdt sig paa forskjellige Steder i længere Tid, i det mindste til ud paa Sommeren 1248. I Begyndelsen af Aaret 1248 (Februar—Marts) holdt han et stort Møde i *Skeninge* i Østergøtland, hvortil foruden Erkebiskopen, Biskoperne og en Mængde andre Geistlige ogsaa Landets egentlige Styrer paa den Tid, den mægtige *Birger Jarl af Bjelbo*, med mange andre af Landets viseste og bedste Mænd mødte frem. De fattede Beslutninger fremlagde Kardinalen i et Brev af 1ste Marts 1248 til «alle Brødre i Sveriges Rige». I sine væsentligste Punkter gik de ud paa at sikre Kirkens «Frihed og Selvstændighed». Den vigtigste af Mødets Beslutninger var Indførelsen af Presternes Cølibat: ingen Prest maatte efter denne Tid tage Hustru eller leve med Frille. De, som var gifte, skulde inden et Aar skille sig. Dog kunde saadanne Kvinder og Prester, som var over 50 Aar, med Biskopens Samtykke fremdeles bo sammen, naar de forpligtede sig til Afhold. Prestebørn, som fødtes efter denne Tid, skulde ikke have Ret til Arv efter sin Fader. Prestebørn, som allerede var fødte eller som inden Aarets Udgang blev fødte, skulde foreholdes, at de begik Dødssynd, om de krævede Arv efter Faderen. Desuden blev Presternes Testamentret udvidet: hvad en Prest havde arvet eller erhvervet som personlig Eiendom, skulde han have fuld Frihed til at testamentere til hvem han vilde. Da nu Presterne efter Cølibatsbudets Indførelse ikke vilde kunne efterlade sig Livsarvinger, blev det i de fleste Tilfælde Kirken, som kom til at nyde godt af den saaledes udvidede Testamentret. Som et Middel til at fremme den kanoniske Rets Gjennemførelse blev det derhos tillige under Bansstraf paalagt Erkebiskopen og alle hans Biskoper inden et Aar at anskaffe sig Dekretalbogen efter den sidste Samling (ↄ: *Gregor IX's* Dekretalsamling af 1234, smlgn. S. 75), altid at have den hos sig og flittig at studere den efter den Evne, Herren maatte give enhver.

Foruden disse Bestemmelser, der maa betragtes som Hovedpunkterne, fattedes ogsaa Beslutninger om det Gjæstehold og andre Ydelser, som tilkom Biskoperne ved Visitatserne, ligesom det ogsaa blev Lægmænd forbudt at nyde godt af Kirkens Tiende. Endelig blev det bestemt, at Mødets Beslutninger skulde oplæses paa de Stiftssynoder eller Prestemøder, som Biskoperne herefter hvert Aar skulde holde med sine Prester.

Et Spørgsmaal, som ogsaa synes at have været paa Tale i Skeningemødet uden der at have fundet sin Afgjørelse, var Spørgsmaalet om Bispevalgets kanoniske Ordning. Denne Sag

ordnedes derimod først to Aar senere ved en Bulle fra *Innocents IV*, som denne udstedte fra *Lyon* den 7de December 1250, og som kan betragtes som et Supplement til Skeningemødets Beslutninger. Ved denne Bulle blev det forordnet, at alle Bispeembeder i den svenske Kirke herefter skulde besættes efter den kanoniske Rets Forskrifter. Det heder heri, at «Kongen, Landets Stormænd og Almuen ikke har nogen Ret til at kalde Erkebiskop eller Biskoper eller til at deltage i Valget af dem, men Valgretten skal udelukkeude være hos Domkapitlet. — — — — Ved alle Biskopskirker, hvor Domkapitler endnu ikke findes, skal de strax oprettes og bestaa af en Prælat og mindst fem Kanniker». I Forbindelse hermed forbydes det «enhver Lægmand at afkræve Erkebiskop, Biskop eller Prest nogen Troskabsed eller Hyldingsed eller modtage saadan Ed af dem, hvor den tilbydes; allermindst maa saadant taales i Sverige, hvor de ikke har nogen Forlening af Kongen, Stormændene eller andre og derfor ikke er dem noget skyldige». Det er sandsynligt, at Kardinalen har bragt Bispevalgene frem paa Skeningemødet, men uden at kunne drive Sagen igjennem, hvorfor han efter Aftale med Bisperne har forebragt den for Paven og fremkaldt den ovenfor nævnte Bulle.

Vilhelm af Sabina havde ved sin Sendelse til Norden ogsaa faaet det Hverv at virke for Deltagelse i Kampen for det hellige Lands Befrielse. Men det var med Sverige som med Norge, Landet laa for langt borte. Og i saadanne langt bortliggende Lande blev Korstogene gjerne rettede mod de nærmeste hedenske Naboer. I vort Tidsrum foretog de Svenske flere saadanne Korstog, dels mod Estherne dels mod Finland. I Esthland var allerede Biskop *Albrecht* af *Riga* og Sværdridderne og desuden de danske Konger kommen Svenskerne i Forkjøbet. Alligevel drog *Johan den fromme*, fulgt af Biskop *Carl af Linkjøping*, derhen i Aaret 1220 og landede ligeoverfor Øsel. Paa sædvanlig Vis blev Indbyggerne undertvungne og døbte, og Kirker byggedes i Landet. Kongen selv vendte strax hjem igjen, men efterlod en Hærstyrke, der skulde støtte Biskop *Carl* i hans videre Arbeide. Denne Mission blev dog ikke længe efter aldeles ødelagt, idet Hedningerne fra Øsel af gjorde et Overfald, under hvilket Biskopen faldt og Svenskerne fordreves. — Af langt større Vigtighed var Finlandsmissionen, der allerede var begyndt under *Erik den hellige*. Aaret efter Skeningemødet foretog *Birger Jarl* af Bjelbo et Tog til Finland, hvorved Tavasternes Land kristnedes og lagdes under Sverige. Først henved femti Aar senere (1293) blev Resten af Finland, Karelernes Land, kristnet og underlagt af Marsken *Thorgils Knutsson;* samtidig lagdes Grunden til *Viborg*, som blev den svenske Missions og det svenske Herre-

dømmes Hovedsæde paa den Kant af Landet og tjente til Værn mod Russernes Angreb. I Aaret 1300 flyttedes Bispesædet til *Aabo.*

Ved Skeningemødets Beslutninger og *Innocents IV's* Bulle havde Hierarkiet i Sverige væsentlig naaet sine Ønskers Maal. Mødets Beslutninger blev altid senere anseede som en af de vigtigste Love for den svenske Kirke under Katholicismen. Den Stilling, Hierarkiet i denne og den nærmest følgende Tid indtog til Kongedømmet, var meget venskabelig. Kort efter Skeningemødet (1250) uddøde det erikske Hus med Erik Læspe, det sverkerske var allerede tidligere uddød (1222). Folkungernes Familie besteg nu Thronen med Erik Læspes Søstersøn, Birger Jarls Søn *Valdemar,* men i Virkeligheden var det *Birger Jarl* selv, som førte Regjeringen til sin Død 1266. Valdemar viste sig nu som en uduelig Konge. Hans Regjering blev dog i kirkelig Henseende merkelig derved, at Erkebispestolen i 1273 flyttedes fra Gammel-Upsala til Ny-Upsala. Domkirken i Gammel-Upsala brændte nemlig ned i 1245. Da nu «Stedet var ringe og uanseligt, saa der ikke engang paa de store Kirkefester indfandt sig nogen større Menneskemasse», blev det med Pavens Samtykke besluttet, at Domkirken og Erkesædet skulde flyttes til det en halv Mil derfra liggende *Østra Aros,* hvor St. Erik var falden. Domkirkens Bygning blev paabegyndt og St. Eriks Ben flyttet over til det nye Erkesæde 1273, men først i Aaret 1435 blev Domkirken fuldført og indviet.

Havde allerede Birger Jarl og Kong Valdemar stillet sig i et venligt Forhold til Kirken, saa gjaldt dette endnu mere om den sidstes Broder og Eftermand *Magnus Birgerssøn Ladelaas* (1275—1290). Han havde stødt sin uduelige Broder fra Thronen og trængte derfor i Begyndelsen af sin Regjering til Støtte hos Geistligheden, for hvem han synes at have været gjennemtrængt af en personlig Hengivenhedsfølelse. Hans Regjeringstid var rig paa Begunstigelser for Kirken og Geistligheden, uden at han dog derfor opgav sin kongelige Ret og Magt. Han stadfæstede og udvidede Kirkens ældre Friheder og Rettigheder, dens frie Valgret, selvstændige Jurisdiktion, selvstændige Bestyrelse af Kirkegodset, Frihed for Skatter og offentlige Byrder; han gav nye Bestemmelser om Tiendeydelsen og viste en rundhaandet Gavmildhed mod Kirker og Klostre. Han handlede i det hele som den, der af Gud var sat til «at sørge for Kirkens Vel og se til, at der herskede Fred mellem Staten og Kirken, til hvis Beskjærmelse den guddommelige Naade havde sat Kongen». Magnus ansaa sig altsaa som Kirkens mægtige Skytsherre, hvem det derfor ogsaa paalaa at fremme dens Vel. Geistligheden viste ham ogsaa

paa sin Side sin Taknemmelighed. En Provinsialsynode i *Søder-telge* (Telgesynoden) 1279 tog Kronen under sin Beskyttelse mod Oprør og Vold; Banlysningen forkyndtes mod dem, «som glemmende Troskab og Ære fordristede sig til at tage til Fange, forjage eller dræbe dette Riges af Kirken kronede Konge eller yde Hjælp og Understøttelse til et saadant Foretagende». Tillige samtykkede Erkebispen og Biskoperne i, at Kongen, «som paa Grund af Krigens Onder var betynget af en stor Gjæld», kunde beskatte Kirkens Eiendomme, — dog gaves Samtykket blot *«caritative»* og for en Gang. Og «dette skede for de store Tjenesters Skyld, som Kirken havde modtaget af Kong Magnus, der i alt havde vist sig som en Lydighedens Søn og Salighedens Tjener».

Den gode Forstaaelse mellem Kongedømmet og Kirken, som i Magnus's Tid havde hersket, truedes nu med at blive forstyrret ved Magnus's Død. Magnus havde delt Riget mellem sine tre Sønner saaledes, at *Birger* skulde være Konge og Overherre, *Erik* og *Valdemar* have store Len som Hertuger. Da Birger var mindre-aarig, førtes Styrelsen af Marsken, den dygtige og kraftige *Thorgils Knutsson*. Men Staten var paa Grund af Krige og kostbare Hof-holdninger i Pengenød. Thorgils forgreb sig i denne Nød paa Kirkens Eiendomme, krænkede Geistlighedens Skattefrihed og gik ikke herved frem med den Varsomhed, som Magnus havde vist. Geistligheden modsatte sig, og denne Modstand eggede igjen Marsken og Kongen til Fiendligheder. Det kom endog dertil, at de vilde lade Erkebispen og Biskoperne fængsle. Saaledes truede en lignende Kamp at udbryde som den, vi kjender fra de to andre nordiske Lande. Dertil kom det dog ikke. Marsken var ved sin Kraft og Dygtighed ikke blot Geistligheden forhadt, men ogsaa Kongens Brødre, hvis ærgjerrige Bestræbelser han stod iveien. *Thorgils* faldt som et Offer for dette Had. Hertugerne vidste nemlig at ophidse Kongen imod sin Marsk og Raadgiver, saaat han lod ham henrette (1306); dette skulde være en Besegling af den imidlertid istandbragte Forsoning mellem Brødrene. Men Forsoningen varede ikke længe. Hertugerne lagde klart for Dagen sine ærgjerrige Planer at gjøre Kongens Magt til en blot Skygge eller vel endog aldeles at fortrænge ham. De verdslige Herrer vilde benytte Striden mellem de kongelige Brødre til at grunde et Stormandsvælde; somme stillede sig paa Kongens, somme paa Hertugernes Side. Sverige var igjen i lange Aar hjemsøgt af indre Kampe. Ogsaa Geistligheden tog en virksom Andel i disse. Kirken og Geistligheden saa under denne Tid vistnok ofte sine Rettigheder og Friheder tilsidesatte og voldsomt krænkede; men Erkebiskopen og Biskoperne fik ogsaa under disse Stridigheder

Del i Rigsstyrelsen, idet de vandt en fast og mægtig Plads ved Siden af de verdslige Herrer i Rigsraadet, der fra nu af mere end Kongerne havde Rigets Styrelse i sin Haand.

Som et enkelt Vidnesbyrd om Hierarkiets Magt paa denne Tid kan nævnes, at da *Magnus Erikssøn Smek* i 1347 for et Rigsmøde fremlagde Udkast til en ny Landslov, protesterede Biskoperne mod dens Vedtagelse, da «Loven ingen Forandring kunde medføre i, hvad der var fastsat ved den kanoniske Ret, Synodalstatuter, ældre Privilegier eller gammel Sædvane». Protesten havde ogsaa tilfølge, at Kirkebolken udelodes, og vedkommende ældre Landskabslovs Kirkebolk indtoges isteden.

Fjerde Afsnit.

Den hierarkiske Kirkeordens Forfald.

(c. 1350— c. 1520).

Naar vi betegner Tiden fra Midten af det 14de Aarhundrede til Reformationen som en Forfaldets og Opløsningens Tid for de nordiske Kirker, saa er dette ikke noget, som er særeget for dem; det gjælder for hele den katholske Kirke. Denne Forfaldets og Opløsningens Tid begynder, kan man sige, med Pave *Bonifacius VIII* († 1303). Han var en Pave i gammel Stil; ikke alene forsøgte han at gjennemføre *Gregor VII's* og *Innocents III's* hierarkiske Grundsætninger, men han gik i sin Strid med den franske Konge *Filip IV den smukke* endog saa vidt, at han ved sin Bulle *unam sanctam* gjorde Pavens Verdensherredømme til en Trosartikel. At opstille to Magtprinciper, et kirkeligt og et verdsligt, som sideordnede, var efter hans Mening rent mænichæisk Kjætteri, som altsaa ingen rettroende Katholik kunde hylde. Filip den smukke svarede med at sammenkalde en Nationalforsamling, hvori ogsaa Trediestanden for første Gang deltog. Folket sluttede sig til sin Konge, og Bonifacius maatte give efter. «Den Hemmelighed at tilbagevise de pavelige Fordringer var derved aabenbaret Kongerne. Pavernes Verdensherredømme var brudt».

Pavestolens Ydmygelse blev end mere aabenbar, da den franske Konge kort efter nødte Paven til at flytte fra Rom til Avignon. Herved kom Pavestolen i et Tidsrum af 70 Aar (1309—1378) i et nedværdigende Afhængighedsforhold til den franske Konge. Paven var ikke Kongens Overherre, men hans lydige Tjener. Rigtignok søgte de avignonske Paver at tage sit Mon igjen paa andre Kanter, navnlig ligeoverfor de tyske Fyrster; men dels var det klart, at de

ogsaa her gik den franske Konges Ærinder, dels var det overmodige Sprog, som blev ført ligeoverfor Tyskerne, dobbelt latterligt, da de paa samme Tid røbede sin totale Afmagt ligeoverfor Frankrige. Hertil kom, at det avignonske Pavedømme ved sin Havesyge, Yppighed og Usædelighed nedværdigede sig selv i alles Omdømme og derved tabte overordentlig i Anseelse.

Det derpaa følgende pavelige Schisma (1378—1409), under hvilket der sad en Pave i Rom og en i Avignon, bidrog ogsaa i høi Grad til at svække Pavestolens Magt; Schismaet var i sig selv en Fornegtelse af den katholske Kirkes Enhed. I denne Pavedømmets Svækkelsestid opløstes mere og mere den gamle hierarkiske Orden, paa samme Tid som just nu Staterne konsoliderede sig, og Statsmagtens Selvstændighed og Uafhængighed af Kirken mere og mere blev anerkjendt. De monarkiske Principer om Kongemagten «af Guds Naade» som sideordnet den kirkelige Magt og derfor ogsaa denne overordnet paa det verdslige Omraade trængte netop nu seierrigt igjennem. Samtidig fik ogsaa den verdslige Stand, Adelen, Forrangen fremfor Geistligheden.

Efter Schismaet fulgte de tre reformatoriske Konciler i *Pisa* 1409, *Kostnitz* 1414—1418 og *Basel* 1431—1443. Disse store Kirkeforsamlinger havde ikke blot sat sig til Opgave at hæve det forargelige Schisma, men ogsaa at iverksætte en *reformatio in capite et membris*, en Reformation paa Hoved og Lemmer, eller med andre Ord: de saa som sin Opgave at indskrænke Hovedets, Pavens, absolute Herredømme ved at styrke Biskopernes og de almindelige Koncilers Magt. Det var hermed saa langtfra Meningen at ophæve, at det tvertom netop var Meningen at gjenoprette den lovbundne hierarkiske Orden, paa hvilken den pavelige Absolutisme havde gjort saa voldsomme Brud. I denne sin Modstand mod Pavedømmet fik Reformpartiet, Episkopalisterne, fælles Interesser med Kongerne, og den episkopalistiske Reformbevægelse førte saaledes ogsaa hen til en Opløsning af det pavelige Verdensherredømme. Fremdeles ser vi det merkelige Fænomen, at man paa Koncilerne delte sig «efter Nationer», og at Paven sluttede særskilte Overenskomster (Konkordater) med de enkelte Nationers Fyrster om Ordningen af Kirkevæsenet i de respektive Lande. Herved blev det pavelige Universalmonarki, saaledes som vi kjender det fra Gregor VII's og Innocents III's Tid, hvor der kun skulde være én Lov og én Herre, i Virkeligheden opløst. Idet Paven nu slutter Overenskomster med hvert enkelt Land, saaledes at hver enkelt Landskirke kunde have sin særegne Lov, sin særegne Form, er derved Tanken om den ene hele Kristenhed faktisk ophævet; Kirken grupperer sig fra nu af i forskjellige

Landskirker, og i disse faar Staten mere Magt og Indflydelse. Senere Paver f. Ex. *Pius II* søgte vistnok at udslette Sporene af de reformatoriske Koncilers Virkninger og at hæve Pavedømmet til sin gamle Glans ved at samle Kristenhedens Fyrster til et Korstog mod Tyrkerne, som i 1453 havde erobret Konstantinopel; men Tiden var forbi, Forsøget mislykkedes fuldstændigt, og det hele blev kun til en Pengeindsamling for Paven.

Ved Siden af de reformatoriske Konciler er der ogsaa i dette Tidsrum mange andre Røster, som hæver sig mod Pavemagten, dels fra de forskjellige Sekter, dels fra de senere Mystikere, dels fra mere dyberegaaende reformatoriske Retninger, som ikke blot angriber disse eller hine Misbrug af den hierarkiske Orden, men denne selv, fordi den havde forvansket Sandheden, dels ogsaa fra den videnskabelige Humanisme. Eftervirkningerne af disse Bevægelser i Syd-Europa kan ogsaa spores i de nordiske Lande.

Den ødelæggende Smitsot, som er kjendt under Navnet den sorte Død, den store Mandedød, kom fra China af gjennem det midtre Asien frem til Levantens Kyster. Herfra bragtes den med Handelsskibe til Italien, Sydfrankrige og Spanien 1347. Aaret efter gik den gjennem Frankrige og Tyskland, og saa 1349 og 1350 til England, Danmark, Sverige, Norge og det nordlige Rusland. Til Norge kom den 1349 med et Handelsskib fra England, som bragte den med sig til *Bergen*. Herfra gik Sotten over hele Landet. Den var saa voldsom, at Folk, som angrebes af den, ikke levede mere end et halvt eller helt Døgn; det begyndte med heftigt Sting, saa fulgte en voldsom Blodbrækning, som medførte Døden. Ødelæggelsen var frygtelig. Her i Landet bortreves, siger de gamle Annaler, to Trediedele af Befolkningen. I Bergen rasede den saaledes, at der paa en Dag kom 80 Lig til en Kirke, deriblandt 14 Prester og 6 Diakoner. Handelsskibene paa Vaagen kunde ikke faa losset og mistede sit Mandskab; flere af dem sank med Ladning eller drev om, uden at nogen skjøttede om dem. Paa Agder blev 7 Kirkesogne lagte øde, og Presterne, som Biskopen sendte derhen, døde alle af Sotten. Geistligheden synes overhovedet at være bleven haardt medtaget, et hæderligt Vidnesbyrd for dens Troskab i sin Omsorg for de lidende. Erkebiskop Arne døde og alle hans Chorsbrødre paa én nær. Ligesaa Biskoperne i Bergen, Stavanger og Hamar; alene Salomon af Oslo overlevede Sotten. Ligesaa frygtelig lyder Skildringen fra de andre Lande. Plagen lever derfor ogsaa endnu i Sagnet. Det forestiller sig Sotten som en gammel gusten Kvinde med rødt Skjørt,

der for om i Landet med en Rive og en Lime. Hvor hun brugte Riven, slap altid enkelte igjennem, men hvor hun sopte med Limen, der døde hver Mands Sjæl. Det ved at fortælle om, hvorledes hele Bygdelag lagdes øde, og veldyrket Land overgroedes med Skov, hvorledes man efter lang Tid gjenopdagede Kirker skjulte i Vildnis, og hvorledes man kan finde Hustomter og andre Spor af tidligere Dyrkning i Afdale, som efter Mandedøden ikke har været nyttede til andet end Sætergang (Smeddal paa Filefjeld).

Folkene sloges med Forfærdelse. Det var en almindelig Forventning, at Dommedag skulde komme 1357. (I denne Tid var det, at *St. Birgitta* havde sine Syner og Aabenbarelser). Somme styrtede sig med Iver ind i Verdens vilde Lyster for at døve sin Fortvivlelse eller nyde det flygtige Liv; andre hørte i Plagen Guds Røst, som kaldte dem til Bod. Som i andre Lande, saaledes ogsaa her. Det er vistnok et godt Vidnesbyrd for den norske Geistlighed, at saamange af den var blandt deres Tal, som reves bort; men Ulykken var, at den rette Bod og den sande evangeliske Lægedom vidste de ikke at række de ængstede Samvittigheder; Kirken havde forvansket den rette Lære om Boden. Man gjorde derfor Bod, saaledes som Kirken krævede; man skriftede, valfartede, kjøbte Aflad, gav Gaver til Kirker og Klostre. Eller de rystede Samvittigheder, som følte, at her krævedes en alvorlig Bod, greb til den alvorligste, de kjendte — Selvpiskningen. Hele Sværme af Flagellanter eller Svøbebrødre drog omkring gjennem Tyskland, Italien, Frankrige og Flandern, piskende sig selv og manende til Bod. Det fortælles, at Kong Valdemar Atterdag viste dem bort, da de kom til Danmarks Grænser. Derimod anordnedes i Danmark overordentlige Bededage med Processioner («Gangdage»); og fra Norge fortælles der, at der for at stanse Sygdommen indførtes en ny Messe og en ny Bøn, som Paven selv havde sammensat og forordnet, og fra den Stund stansede ogsaa Sotten. For Aaret 1350 havde Pave *Clemens VI* udraabt et Jubelaar. Hver den, som i et vist Antal Dage besøgte Rom, skulde faa Syndernes Forladelse. Den pavelige Indbydelsesskrivelse kom 1349 til Norden, og fra Danmark — heder det — drog «mange» til Rom; hvad Virkning Indbydelsen havde i Norge og Sverige, vides derimod ikke.

Beretningerne om Sortedødens Ødelæggelser er vel ikke i alle Dele fuldt paalidelige; naar det siges, at to Trediedele af Befolkningen omkom, tør vel dette betragtes som en Overdrivelse; ligesaa har man ogsaa ofte overdrevet dens Eftervirkninger. Men en forfærdelig Landeplage var det, og sørgelige Følger maatte den drage efter sig for Landene, saameget mere som den indtraf paa en Tid, da de

ogsaa hjemsøgtes af andre Ulykker. I Danmark var Valdemar Atterdag fremdeles beskjæftiget med at samle det splittede Rige; men Stillingen var fortvivlet, og da det mægtige Hanseforbund desuden angreb Danmark, voxede Vanskelighederne ham i den Grad over Hovedet, at han forlod Landet og var borte i fire Aar, i hvilke Danmark var prisgivet Anarkiet. I Norge og Sverige regjerede den lidet kraftige Magnus Erikssøn Smek; Misfornøielse herskede overalt, Ulykker og Ufred hjemsøgte begge Lande. Under saadanne Forhold maatte den sorte Døds Landeplage virke dobbelt trykkende. Efter Beretningerne synes det, som om Norge har været det af de nordiske Riger, som blev haardest hjemsøgt af Sotten; det var ialfald det af dem, som efter de naturlige Forhold havde mindst Modstandskraft og de færreste Hjælpemidler til at overvinde Svækkelsen. For Norges Vedkommende tør man vel endog med Grund sige, at den sorte Døds Ødelæggelser greb mere direkte forstyrrende ind ogsaa i de kirkelige Forhold. Den bortrev en stor Del af Geistligheden, og deriblandt just dens ledende Kræfter, fire Biskoper og mange af Domkapitlernes Medlemmer. Mangelen paa Prester var saa stor, at man med Tilsidesættelsen af Kirkelovens Bestemmelser om den kanoniske Alder (25 og 30 Aar) maatte vie unge Mennesker paa 18 Aar til Prester. En Mængde unge og uerfarne Geistlige kom paa en Gang ind i Kirkens Tjeneste. Men dette kunde ikke være til dens Bedste og kunde navnlig ikke tjene til at hævde Hierarkiets Magt og Anseelse. Og fra Pavestolen havde den ingen Støtte at vente; det avignonske Pavedømme var uden sand kirkelig Interesse, verdsligsindet, usædeligt, kun betænkt paa sin egen Fordel, fremfor alt paa at samle Penge.

Kirkens frie Valgret var en af de vigtigste Særrettigheder, den eiede. De frie Valg var en Hovedstøtte for Kirkens Frihed, en af Grundstenene i den hierarkiske Bygning. Derfor maatte ogsaa den Krænkelse af de kanoniske Lovregler for Bispevalg og Besættelse af de kirkelige Embeder, hvori Paverne og Kongerne gjorde sig skyldige i denne Periode, blive en af de første og vigtigste Grunde til Hierarkiets Forfald. Paverne begyndte med at tilsidesætte de kanoniske Valglove ved Anvendelsen af sin saakaldte Provisionsret, sin Ret til *per provisionem* at besætte kirkelige Embeder med Forbigaaelse af de kirkelige Autoriteter, til hvem Valget lovlig var henlagt. I Begyndelsen anvendtes denne Ret meget sparsomt og kun i saadanne Tilfælde, hvor en Bispestol i lang Tid havde staaet vakant. Senere udstrakte Paverne, og navnlig de

avignonske, denne Ret videre og videre, ja den blev tilsidst endog udvidet til en fuldstændig Dispositionsret *(plenaria dispositio)* over samtlige Bispestole og Præbender. Det var den pavelige Absolutisme, som her viste sig, og som paa denne Maade vilde befæste sig ved at bringe Bispedømmet i et fuldkomment Afhængighedsforhold. Men ikke alene Herskesyge, ogsaa Pengebegjærlighed var en af de urene Bevæggrunde til dette Overgreb fra Pavemagtens Side, som ikke kunde andet end drage de misligste Følger efter sig.

Fremmede, navnlig Mænd af Pavens Omgivelser, der paa denne Maade skulde belønnes, kom ind i Embederne uden at have det ringeste Kjendskab til det Folk, hvorhen de blev sendte, eller de Forhold, hvorunder de skulde virke. Ved Kuriens Pengebegjærlighed blev Bispestolene snart tillige et Maal for Lykkejægeres Stræben eller endog ligefrem en Handelsartikel. De blev gjorte til Gjenstand for en fast Taxation, idet en vis Sum, afpasset efter hvert enkelt Bispedømmes Indtægter, blev bestemt til at skulle udredes til Kurien ved hver ny Besættelse. Herved viste Pavestolen den verdslige Styrelse, hvorledes den kunde faa Bispestolene besatte efter sin Vilje. Og Fyrsterne lærte snart denne Kunst. I Førstningen brugte de Paven som Mellemmand, idet de fik ham til i Kraft af Provisionsretten at beskikke den, de ønskede. Hvad der spurgtes om, var kun — Penge. Men senere forsmaaede de denne Omvei om Pavestolen og optraadte paa egen Haand. De gjorde Fordring paa at have Præsentationsret, d. e. Ret til at anbefale (præsentere) en Mand for Domkapitlet, men det varede nu ikke saa længe, før disse Anbefalinger gik over til at blive Befalinger. Fyrsterne brugte da sin Myndighed til at trænge ind paa Bispestolene sine Yndlinge og Tjenere uden at spørge hverken Pave eller Domkapitler, ofte endog stik imod Kapitlernes Ønske og Valg. Baade under «det avignonske Fangenskab» og senere under Schismaet var Pavedømmet saa svagt, at det ikke kunde gjøre nogen kraftig og virkningsfuld Modstand, ligesaa lidt som Landets Hierarki, der aldeles manglede Støtte fraoven.

I de nordiske Lande ser vi Dronning *Margrete* sætte sin Vilje igjennem ved Bispestoles Besættelse, men navnlig er det dog den første Unionskonge *Erik af Pommern*, som har erhvervet sig en vis Navnkundighed ved sin vilkaarlige og voldsomme Fremfærd i den Retning. Han paastod, at Domkapitlernes Ret indskrænkede sig til at præsentere to eller tre Kandidater, af hvilke han kunde vælge den, han vilde. I Virkeligheden respekterede han ingen anden Ret end sin egen Vilje. Saaledes trængte han sin Hofkapellan og Kansler *Jon Geriksson (Johannes Jerechini)* ind paa *Upsala* Erkebispestol tvertimod Kapitlets Vilje, som havde valgt sin Provst *Andreas*.

Denne fandt sig i at modtage *Strengnes* Bispestol isteden. *Jon* blev altsaa Erkebiskop i Upsala, men snart kom der Klager over ham for Voldsgjerninger og lastefuldt Levnet. Disse Klager fremførtes for Paven, der nedsatte en Ret for at undersøge og dømme i Sagen. Enden blev, at Jon i 1421 maatte opgive sit Sæde. Men i 1430 fik Erik af Pommern denne samme Jon trængt ind paa *Skaalholt* Bispestol paa Island. Ikke bedre var hans Færd heroppe. Han og hans Mænd for saa voldsomt frem, at der reiste sig en Storm af Forbitrelse mod ham, og tilslut forenede to af Islands mægtigste Mænd sig, greb ham, stak ham i en Sæk og druknede ham i en Bæk. I Aaret 1431 var *Upsala* Erkestol igjen ledig. Kapitlet valgte sin Provst *Olof Larsson*, medens Kongen atter vilde tvinge en af sine Kapellaner *Arne (Arnoldus) Klemetssøn* ind i Embedet. Denne Gang lykkedes det ham dog ikke, Olof hævdede sig paa Erkestolen; men i det følgende Aar fik dog Kongen til Vederlag tvunget Arne ind paa *Bergens* Bispestol.

Det er navnlig fra Norge og Sverige, Klagerne over Eriks Vilkaarlighed lyder, en naturlig Følge af den Politik, Unionskongerne i det hele førte for at smelte de tre Riger sammen. Idet Danmark nemlig blev betragtet som Hovedlandet, satte Kongerne sig til Opgave at faa de vigtigste Embeder ogsaa i de to andre Lande besatte med Danske eller Tyskere i det Haab, at derved dette Sammensmeltningsarbeide skulde kunne gaa desto lettere for sig, og den Modstand, de to andre Lande og navnlig Sverige reiste derimod, med desto større Held skulde kunne kues. Dog høres ogsaa Klager fra Danmark. Saaledes besværer Lunds Domkapitel sig (1434) i stærke Udtryk over, at «Kongen med gudsforgaaen Dristighed, om man saa tør sige, afsatte og indsatte Erkebisper, Bisper, Abbeder, Prælater og andre Kirkens Personer i sine Riger og tvang dem paa tyrannisk Vis ved haarde Straffebøder til at føie sig efter hans Ønsker». Ved denne Klage er dog at merke, at den kom frem paa en Tid, da Kapitlet var høiligen forbitret over den Byrde, Kongen havde lagt paa det, at det til evige Tider skulde vedligeholde i Kirken en uafladelig Salmesang Dag og Nat. Det var nemlig en af de Ting, hvori Kong Eriks gudelige Iver ved denne Tid især viste sig, at han søgte at faa indført ved de større Kirker en «evig Psalterlæsning», det vil sige, at Klerkerne, to og to, naar der ellers ingen Messe holdtes i Kirken, skulde læse Psaltere uafladelig Dag og Nat. Paa flere Steder gav han Penge til at bestride Omkostningerne; i *Vadstena* Kloster ved Vettern skulde ti Klerker lønnes som hans Kapellaner, i *Kalmar* blev tretten nye Kannikedømmer oprettede, i *Kjøbenhavn* fik Frue Kirke 500 Gylden,

i *Nidaros* fik Erkebispen 300 Gylden som Gave til Domkirken i dette Øiemed; men i *Lund* tvang han Kapitlet uden videre til at overtage denne byrdefulde Forpligtelse, da han ansaa det derværende Kapitel for rigt nok til at gjøre det uden Godtgjørelse. — Med Hensyn til Bispestolenes Besættelse herskede der ogsaa i Danmark adskillig Misfornøielse med Erik; da han blev afsat, var Klagen over hans Hensynsløshed i dette Punkt en af de Ankeposter, som reistes mod ham.

Kuriens og Fyrsternes vilkaarlige Indgriben i Besættelsen af de kirkelige Embeder hørte til de Sager, som de reformatoriske Konciler først og fremst rettede sin Opmerksomhed paa. Deres Maal var netop at støtte Biskoperne mod den pavelige Absolutisme. Koncilet i *Kostnitz* kom ikke langt i denne Retning; det blev opløst, da det vel havde faaet det pavelige Schisma hævet, forinden det endnu kunde faa gjort noget for den saameget omtalte «Reformation paa Hoved og Lemmer». Koncilet i *Basel* derimod tog med Iver fat paa den kirkelige Reform. En Hovedsag maatte det her være at bringe Valgene, især Bispevalgene, i kanonisk Orden, at hævde Valgenes Frihed baade mod Pavernes Misbrug af Provisionsretten og mod Fyrsternes Vilkaarlighed. Herpaa gik ogsaa nogle af Koncilets første Reformbeslutninger ud. I sin første Tid nød denne Kirkeforsamling ikke liden Anseelse rundt omkring i Landene. Ogsaa fra de tre nordiske Lande mødte beskikkede Udsendinger frem, omend først lidt ud i Samlingstiden. De fattede Beslutninger kommuniceredes til de enkelte Landskirker, som i Almindelighed vedtog dem, ialfald forsaavidt de havde Brug for dem.

Baselerkoncilet virkede derfor for en Tid en Stans eller Indskrænkning i de gjængse Misbrug ved Besættelsen af Embederne baade fra Kuriens og Kongernes Side. Men det var ogsaa kun for en Tid. Koncilet kom paa Grund af sin reformatoriske Iver snart i Strid med Paven, som derfor søgte at faa det opløst eller forlagt til et andet Sted. Da Koncilet endelig greb til det fortvivlede Skridt at vælge Felix V som Modpave mod Eugenius, men ikke kunde hævde dette Skridt, var det forbi med dets Magt og Anseelse. Det førte fra den Tid kun en hensygnende Tilværelse, indtil den sidste Rest gik fra hinanden. Derimod indtraadte nu en pavelig Reaktion for at udslette Sporene af de reformatoriske Koncilers Virksomhed og deres episkopalistiske Grundsætninger. Med Reformerne var det nu forbi; en Del af de i *Basel* fattede Beslutninger gik dog over i de Konkordater, som Paven sluttede med de forskjellige Fyrster. Af disse Konkordater skal her nævnes Aschaffenburger (Wiener) Konkordatet, som afsluttedes med Keiser *Frederik III* 1448.

Paa Koncilerne var Norden regnet med til den germaniske Nation, og af den Grund blev dette Konkordat udstrakt til ogsaa at gjælde Nordens Kirker, rigtignok ikke ved nogen retsgyldig Akt, men kun ved «Brugen». Virkningerne var dog de samme.

Koncilets Beslutninger til at hævde de frie kirkelige Valg havde hverken Pave eller Fyrste nogen Interesse af at holde paa, tvertimod. Sagen kom derfor snart igjen i den gamle Gjænge med vilkaarlig Besættelse snart af Kurien, snart af Kongen. Som Exempler herpaa fra denne Tid kan nævnes Valgstriden i *Nidaros* 1450—1459. Kapitlet havde af sin Midte valgt *Olaf Throndssøn* til Erkebiskop. Men Kongen, *Kristiern I*, som kort efter kom til Nidaros, var imod ham og fik Valget erklæret ugyldigt. Han «præsenterede» sin Kansler, Tyskeren *Marcellus*, der var Biskop i Skaalholt og tilhørte Minoriternes Orden. Paven stadfæstede imidlertid ingen af dem, men beskikkede *per provisionem* en anden Tysker, Prædikebroderen *Henrik Kalteisen*, en af Pavedømmets ivrigste Forfægtere i Basel, som skulde belønnes paa denne Maade. Henrik kom ogsaa til sit Erkesæde; men den gamle Mand, som var aldeles ukjendt med Landet, fandt sig saa ilde ved den daarlige Modtagelse, han fik, at han erklærede sig villig til at resignere. Kongen præsenterede nu atter Marcellus, men Paven vilde ikke konfirmere ham, og Sagen stod saaledes paa lige til 1459, da *Olaf Throndssøn* endelig kom i Besiddelse af Erkestolen.

Medens dette foregik, var *Bergens* Bispestol bleven ledig 1456. Til denne Stol præsenterede Kongen en dansk Adelsmand *Joachim Grubbe*, hvem han ogsaa fik valgt. Da Grubbe imidlertid ikke havde den kanoniske Alder, maatte han have pavelig Dispensation, som ellers var meget let at faa; men denne Gang modsatte Paven sig og negtede Dispensationen. I dets Sted udnævnte Paven *per provisionem* en fornem Italiener, *Paulus Justiniani*. Kongen, som troede at kunne bruge hans Tjeneste ved Kurien i Rom i Anledning af den ovenfor omtalte Marcellus's Konfirmation, gjorde herimod ingen Indvending; men da *Paulus* ikke udførte sit Hverv til Kongens Tilfredshed, blev en anden Biskop valgt, og Paulus vendte ikke mere tilbage til Norden. Det lader til, at han aldrig personlig havde været i *Bergen*.

Ikke alene Bispestolene, men ogsaa de fleste andre høiere og bedre aflagte geistlige Værdigheder (Pladsene i Domkapitlerne o. l.) blev paa samme Maade vilkaarlig besatte snart af Kurien, snart af Kongen, der begge betragtede dem som Forsørgelsesanstalter for sine Venner og Tilhængere og som Indtægtskilder for sig selv. Paa Kirkens høiere Interesser var der liden Tanke, og et frit Valg til

en Biskopsstol eller til et andet overordnet og rigt kirkeligt Embede hørte til Undtagelserne. Det hjalp ikke, at Prælaterne benyttede sin Plads i Rigsraadet til at afpresse Kongerne Indrømmelser i deres Haandfæstninger, hvorved de tilsagde Geistligheden alle de Rettigheder, den gjorde Krav paa. I Kong Hans's Haandfæstning af 1483 heder det udtrykkelig, at «Kongen vil — — — styrke den hellige Kirke og dens Tjenere samt opretholde alle dens Privilegier, hvad enten disse er givne af Paven eller af fremfarne Konger. — — Kongen skal ikke selv eller lade andre befatte sig med Biskopers eller Prælaters Valg eller indtrænge nogen i Kirkens Beneficier imod dens Ret og Privilegier, de Prestegjæld dog undtagne, til hvilke han har Patronatsret; og ingen skal have Kirkens Land eller (Preste-) Gjæld, uden de er indfødte i hvert Rige og dertil skikkede». De samme Løfter aflagde ogsaa *Kristiern II* (1513) og *Frederik I* (1524) i sine Haandfæstninger. Men Kongerne holdt ikke disse Bestemmelser i Haandfæstningerne mere end de andre. Vilde de ikke ligefrem gjøre Brud paa den kirkelige Lov og Regel, saa havde de mangfoldige Midler til at faa sin Vilje frem gjennem den romerske Kurie, der saa gjennem Fingre med Kongernes Overgreb i denne Retning, naar disse kun til Vederlag lukkede sine Øine for de pavelige Pengeudpresninger og øvrige Misbrug.

Den naturlige Følge af disse Indgreb i Kirkens Valgfrihed var, at Biskopsdømmet efterhaanden blev mere og mere afhængigt af Kongemagten, som i Almindelighed var den Myndighed, der faktisk besatte Bispestolene. Hierarkiet tabte sin Selvstændighed og dermed ogsaa sin tidligere Indflydelse paa de kirkelige Anliggender. Det var da ofte alt andet end Hensyn til Kirkens Tarv, som var bestemmende ved Besættelsen af Bispestolene, og det var derfor intet Under, om de saaledes valgte Biskoper ofte endog savnede al kirkelig Interesse og i Virkeligheden kun var som verdslige Stormænd.

Ligesom Biskopsmagten paa denne Maade svækkedes ved Kuriens og Kongemagtens Tilsidesættelse af de kanoniske Valgregler og efterhaanden tabte sin Selvstændighed, idet Kongemagten i Almindelighed besatte Bispestolene, som den fandt for godt, saaledes opløstes ogsaa Sammenholdet mellem Biskoperne indbyrdes, idet Metropolitanmagten svækkedes og Provinsialkoncilerne lidt efter lidt gik af Brug. Den enkelte Landskirke havde sit nærmeste Overhoved i Erkebispen. Men vi ved, hvorledes hele Tiden den pavelige Politik for at befæste sit eget Overherredømme havde været skinsyg paa Metropolitanmagten og altid søgt at indskrænke dens Myndighed og derved hindre de enkelte Landskirkers Selvstændighedsstræben

Et af de stærkeste Samholdsbaand i Metropolitanforbindelsen var Provinsialkoncilerne d. e. de Møder, som Erkebispen holdt med sine Suffraganer, Deputerede fra Domkapitlerne og den menige Klerus for at forhandle Provinsens Anliggender. Erkebispedømmets og Bispedømmets Svækkelse førte ogsaa disse Koncilers Forfald med sig. Deres Forhandlinger blev mere og mere betydningsløse og overflødige, da Pavestolen tiltog sig at afgjøre af egen Magtfuldkommenhed alle kirkelige Anliggender, saaat man fik sine Love og Befalinger givne direkte fra Rom. De reformatoriske Konciler, i hvis Kirkereform Grundtanken, som ovenfor sagt, var at styrke Biskopsmagten og indskrænke den pavelige Absolutisme, søgte derfor ogsaa at styrke Metropolitanforbindelsen og at kalde Provinsialkoncilerne igjen tillive. Men det gik med disse Reformbeslutninger som med de andre. Imidlertid havde de dog den Virkning, at man gjorde Forsøg paa igjen at bringe Provinsialkoncilerne i Gang. Saaledes ogsaa i de nordiske Lande; men disse blev da ogsaa de sidste, som holdtes. I Danmark afholdtes et Provinsialkoncil i *Kjøbenhavn* 1425 under Erkebiskop *Peder Lykke*, der selv tilligemed Biskop Skandelev af Slesvig havde været den danske Kirkes Udsending ved Kirkemødet i *Kostnitz*. Dengang var han Biskop i Ribe, kort efter blev han Erkebiskop i Lund (1418). I Norge var det den energiske Erkebiskop *Aslak Bolt* (1429—1450), som støttende sig til Baselerkoncilet søgte at faa dem i Gang igjen; men han mødte, som det synes, Uvillighed hos sine Lydbiskoper. Imidlertid holdt han Koncil i *Bergen* 1435 og i *Oslo* 1436; men derefter sank Indretningen igjen i Forglemmelse. De to Møder, han holdt, var just ikke talrigt besøgte; det viste sig, at Interessen for dem havde tabt sig ogsaa indenfor selve Episkopatet. Til Mødet i *Bergen* mødte ingen af de øvrige Biskoper personlig, ja det var ikke engang alle, som havde sendt Fuldmægtige. Ogsaa flere Kapitler og nogle Abbeder og Prælater gjorde sig skyldige i samme Gjenstridighed. Mødet i *Oslo* var vel bedre besøgt, saaledes havde Biskoperne i Bergen, Stavanger og Hamar personlig indfundet sig, men i det hele var heller ikke her Fremmødet synderlig stort. I Sverige holdtes flere Provinsialkonciler i *Arboga*, fremdeles i *Søderkøping* 1441 under Erkebiskop *Nils Ragwaldson* (1438—1448), der som Biskop af Wexiø havde været den svenske Kirkes Udsending i *Basel*, og det sidste i *Arboga* 1474.

Hvilken Betydning denne Afskaffelse af Provincialkoncilerne havde for Kirken, viste sig navnlig klart paa Reformationstiden. Biskoperne stod uden alt Sammenhold, hver for sig, afhængige af Kongemagten og Adelen, afskaarne fra Forbindelsen med Rom.

Saa meget lettere var derfor ogsaa Biskopernes Modstand mod Reformationen at overvinde.

Det kunde synes, som om Biskoperne maatte finde et Værn mod og et Vederlag for den Indskrænkning i sin Selvstændighed, som de paa den anførte Maade led, i den politiske Indflydelse, som de i Unionsperioden fik som Medlemmer af Rigsraadet. Dette voxte nemlig op til en Magt, som ikke blot stod ved Siden af Kongen, saaat denne i alle vigtige Anliggender intet kunde foretage uden Rigsraadets Samtykke, men endog tildels over Kongen, saaat det, naar Kongen handlede mod sin Haandfæstning og ikke agtede paa Raadets Forestillinger i saa Henseende, endog kunde paalægge Rigets Indbyggere at hjælpe til at afværge det stedfundne Misbrug, i hvilket Tilfælde de udtrykkelig erklæredes løste fra sin Troskabsed til Kongen. I dette mægtige Raad var samtlige Biskoper og derhos enkelte Abbeder og andre Prælater selvskrevne Medlemmer; de geistlige Medlemmer havde endog Forrangen for de verdslige, og Erkebiskopen var Rigsraadets første Mand.

Det ligger nu nær nok, at Geistligheden vilde benytte denne sin Stilling til ved Kongevalg og Haandfæstninger at faa sine Rettigheder stadfæstede eller udvidede. Dette gjorde den nu ogsaa, og hvor den for Øieblikket syntes at have givet noget efter, tog den snart sin Mon igjen. Vi har tidligere omtalt, at Indførelsen af den almindelige Landslov i Sverige, som *Magnus Eriksson Smek* havde udarbeidet, i 1347 var strandet, forsaavidt Kirkebolken angik, paa Geistlighedens Protest.

Kristoffer af Bayern havde i sin Haandfæstning lovet at stadfæste samme Landslov med nogle faa Forandringer, hvorom de geistlige og verdslige Herrer var blevne enige. Han stadfæstede den ogsaa 1442 i dens Helhed, altsaa ogsaa den i Loven optagne Kirkebolk; men ved Stadfæstelsen forbeholdtes udtrykkelig Kirkens Ret, og til Overflod gjentog nogle Aar senere (1454) Geistligheden den i 1347 nedlagte Protest for at forebygge, at Loven i dens nye Skikkelse skulde gjøre noget Indgreb i Geistlighedens Rettigheder. — I Norge lykkedes det Erkebiskop *Aslak Bolt* at faa det gamle, saameget omstridte Tunsbergerforlig eller Sættargerden af 1277 stadfæstet for en Tid. Det var i 1449, da han kronede *Karl Knutsson Bonde* til norsk Konge. Det havde dog ikke stort at sige; thi Karls Herredømme i Norge varede kun kort. Vigtigere kunde det synes, at *Kristiern I* ogsaa stadfæstede den ved et Møde i *Skara* 1458, hvor han fik sin Søn Hans erkjendt som sin Eftermand. «Herved fik Kirken paa Papiret en større Myndighed, end den nogensinde før havde havt». Men det var ogsaa kun paa Papiret.

Thi i de 200 Aar, som var gaaet, siden Tunsbergerforliget kom istand, var saameget forandret i Norges Statsforhold, at mange af Forligets Bestemmelser ikke længere ret passede; adskilligt var ogsaa faktisk ophævet ved Pavestolens egenmægtige Indgriben. Paa samme Maade gik det nu ogsaa med, hvad Hierarkiet forøvrigt i denne Tid ved de Kongerne aftvungne Haandfæstninger fik opnaaet; det blev i Realiteten af liden eller ingen praktisk Betydning, da Haandfæstningerne sjelden eller aldrig holdtes.

Vistnok havde Geistligheden i Unionstiden faaet forøget Indflydelse paa Statsstyrelsen; men herved maa dog merkes, at den til Kirkens Skade derved blev dragen endnu mere bort fra sin egentlig kirkelige Virksomhed og ind i politiske Interesser og verdslige Gjøremaal. Og da den optraadte som en Adelen sideordnet politisk Magt, fremkaldte den derved en temmelig stærk Skinsyge og Rivaliseren fra den verdslige Adels Side, saaat denne med Glæde rakte Haanden til enhver Indskrænkning af Kirkens Magt og Rigdom. Da Kong *Hans* i 1500 havde lidt Nederlaget i Ditmarsken, blev dette af de gamle Krønikeskrivere fremstillet som en Guds Straf over de verdslige Herrers formastelige Ugudelighed og Forgribelse paa Præbenderne. Det heder nemlig, at «førend de gik i Striden, delte de adelige Herrer, som var stærkt smittede af det bøhmiske (ɔ: hussitiske) Kjætteri, Rigets fede Præbender og sagde, at naar de kom hjem, vilde de strax dele dem mellem sig».[1]) Senere finder vi denne Adelens Stemning endnu mere fremtrædende under Reformationshistorien, hvorom siden skal fortælles.

Ihvorvel Geistligheden endnu i Navnet stod øverst i Rigsraadet, saa var det dog Adelen, som ialfald i Danmark og Sverige blev den overmægtige Stand. Medens Geistligheden led under den Svækkelse, som Romerkirkens Forfald medførte, og dens virkelige Indflydelse og Magt dalede sammen med Pavedømmets, saa voxede derimod Adelens sammen med Kongemagtens; thi i de urolige Tider var det hos Adelen, og fremfor alle hos Lensherrerne, at Kongerne maatte søge sin fornemste Støtte. — Endelig bør det i denne Sammenhæng ogsaa nævnes, at Geistligheden maatte bære sin Part af den Uvilje, som Almuen nærede over det Tryk, som de priviligerede Stænder lagde paa den. Overalt i Europa ser vi i denne Tid Reisninger blandt Bønderne, saaledes ogsaa i Norden, navnlig i Nørrejylland. I *Vendsyssel* reiste der sig en farlig Bondeopstand, hvorom det heder: «Den menige Mand begyndte særdeles i Vendsyssel at sætte sig op mod Kleresiet og deres egne Husbonder,

---

[1]) *Helveg:* Den danske Kirkes Hist. til Reform. II. S. 447 ff.

negtendes dem Skyld og Landgilde. De havde hørt, at Pave Eugenius IV havde samlet Koncilet i *Basel* for at rette, hvad Brøst og Bræk der fandtes hos Kleresiet, og vilde derfor forholde dem al Rettighed, indtil de fik vide, hvad der var besluttet. Adelen beskyldte de for det samme, at den handlede tyrannisk med sine Undergivne».[1]) Bondeopstanden blev kuet af *Kristoffer af Bayern*, og de, som havde deltaget, blev enten henrettede eller lagte i svære Bøder for sit Oprør. Efterat Opstanden var kuet, blev Tiendesagen afgjort efter Geistlighedens Ønske. Der fremkom nemlig Klager fra Biskoperne i Jylland og paa Fyen over, at Almuen ikke betalte fuld Tiende. Uagtet de verdslige Herrer i denne Sag stod paa Almuens Side og ni Riddere aflagde det Vidnesbyrd, at det fra gammel Tid havde været Skik at betale en Femtendedel *(quindecima)* istedenfor en Tiendedel *(decima)*, blev der dog afgivet den Kjendelse, at der for Fremtiden skulde betales fuld Tiende. Denne Kjendelse, der blev stadfæstet af Kong *Kristoffer* og Erkebiskop *Hans Laxmand*, var dog i Længden neppe til Geistlighedens Fordel, da den visselig har bidraget til hos de verdslige Herrer at forøge den Uvilje, som disse i sin Rivaliseren med Geistligheden mere og mere kom til at nære ligeoverfor denne Stand.

Man kunde tro, at Kalmarunionen vilde føre med sig en Sammenslutning mellem de tre Landes Geistlighed til Kirkens Styrkelse; men dette blev dog ikke Tilfældet. Tvertimod blev den Spænding, som herskede mellem de tre Rigers Raad, gjennem Raadets geistlige Medlemmer overført paa de tre Kirker. Vel førtes der ikke nogen kirkelig Strid mellem dem, men den broderlige Aand manglede mellem Kirkens Forstandere. Den danske Geistligheds Stilling til Unionen var, som man kan vente, meget venligsindet. Ogsaa i Sverige var Geistligheden i Almindelighed for Unionen. Dog finder vi indenfor de svenske Prælaters Række en af Danmarks og Unionens ivrigste og mægtigste Modstandere, *Hemming Gad*, valgt Biskop i Linkjøping. Efter Kong Hans's ulykkelige Tog mod Ditmarskerne søgte han energisk at opflamme Svenskerne til at opløse Unionen, og det lykkedes ogsaa atter at faa *Sten Sture den ældre* valgt til Rigsforstander. Baade under denne og de følgende Rigsforstandere virkede Hemming Gad trolig til at vedligeholde Modstanden mod Danmark. I hans sidste Aar synes der at være foregaaet et Omslag hos ham, men han blev desuagtet henrettet af *Kristiern II* under det stockholmske Blodbad 1520. I Almindelighed stod dog som sagt den svenske Geistlighed afgjort paa Unions-

[1]) *Huitfeld:* Danmarks Krønike S. 803.

partiets Side. Grunden hertil var ikke noget dybere eller videre Blik, som dens større Dannelse kunde antages at have givet den, men væsentlig kun Familie- og Standsinteresser. I de urolige Tider, som gik forud for Kalmarunionen, havde de overmægtige verdslige Stormænd ofte forgrebet sig paa Kirkens Gods og Tjenere. Paa dette Uvæsen gjorde Dronning *Margrete* en Ende og viste i det hele taget Geistligheden en Yndest, som ikke kunde andet end knytte den fast til Unionen og Unionskongen. Hertil kom, at den høiere Geistlighed hørte til Landets mægtigste Slægter og derved blev draget ind i de Partistridigheder, som dengang splittede disse. I Spidsen for Unionens Modstandere finder vi saaledes de mægtige Bonde- og Sture-Ætter, af hvis Medlemmer *Karl Knutsson Bonde* og *Sten Sture* beklædte Rigsforstanderposten under Unionsstridighederne, ja Karl Knutsson var endog en Tidlang svensk Konge, medens deres Fiender Oxenstjernerne og Trollerne, af hvis Medlemmer *Jens Bengtsson Oxenstjerna* og *Gustav Trolle* beklædte Erkestolen i *Upsala*, stillede sig paa de danske Kongers Side. Af disse to Grunde lader det sig let forklare, at den svenske Geistlighed nærede en saa gunstig Stemning for Unionen. — I Norge var Forholdet derimod ganske det modsatte. Her var ved Unionens Begyndelse Adelen temmelig svag, og Geistligheden, der var Rigets mægtigste Stand, og da navnlig dens Formand Erkebiskopen *Aslak Bolt*, blev saaledes Selvstændighedspartiets selvskrevne Fører. «Fra den geistlige Stand og ikke fra Adelen, hvem den langt overfløiede i Rigdom og fastgrundet Magt, var det, at den Modstand udgik, som Unionen fandt i Norge. Rigtignok undlod ikke Unionskongerne at sørge for at bringe Danske ind i den høie Geistlighed. Men alligevel blev det nationale Parti det overveiende blandt den norske Kirkes Prælater; hos disse mødte Unionskongerne den kraftigste Modstand mod sine Overgreb, og Selvstændigheden fandt i dem sine nidkjæreste Forsvarere». [1])

Om det religiøse og sædelige Liv blandt Geistligheden i denne Periode har vi en Udtalelse af *Theodorik af Niem*, der først var pavelig Sekretær, siden Biskop i *Verden* og døde som Biskop i *Cambray* 1417. I sit Verk, *Nemus unionis*, hvor han bl. a. ogsaa omhandler den norske Geistligheds Liv og Sæder, siger han: «Geistligheden der er i Almindelighed tarvelig i Klæder og Pynt og

[1]) *Allen:* De tre nord. Rigers Hist. I. S. 42 ff.

forretter Gudstjenesten med faa Ceremonier og uden Pomp; den er just heller ikke i nogen udmerket Grad videnskabelig dannet. Men i Norge drikker efter Sædvane Klerker og Lægfolk lige stærkt, og hvis En ikke over Maal og Maade kan beruse sig i Øl, tror han sig ikke lykkelig. Den ene fordrer af den anden, at han skal gjøre ham Besked ved at drikke ligesaameget som han; og ingen, som ikke saa det, skulde tro, hvormeget begge Kjøn der kan drikke paa en Gang; og man gjentager dette, indtil man falder drukken til Jorden. Den, som bedst kan tømme sit Bæger, ansees for at overgaa de andre i legemlig Styrke og Raskhed. I de samme Egne er det tilladt Biskoper og Prester offentlig at holde Friller *(concubinæ)*; og naar Biskopen to Gange om Aaret visiterer de ham undergivne Prester, fører han sin elskede med sig til samme Presters Huse. Frillen selv tillader ikke sin biskopelige Elsker at visitere, uden hun er med ham, dels fordi hun da lever høit hos Presterne i Selskab med disses Friller og ovenikjøbet faar Gaver af de visiterede, dels fordi hun vil passe paa sin Elsker, at han ikke skal forelske sig i nogen anden. Om tilfældigvis nogen af de visiterede Prester ingen Frille har, da betragtes han som en Forræder mod den nedarvede Skik og maa udrede Biskopen dobbelt Kosthold. Saa er det og Tilfælde, at Presternes Friller i hine Lande nyder Forrangen i Kirke og til Bords, i Gang og i Sæde fremfor andre Fruer, endog Ridderes».

Omend denne Skildring maaske kan være lidt overdreven, saa er den dog visselig i sin Helhed træffende og paalidelig. Med Hensyn til den Forsyndelse mod Cølibatsbudet, som ikke alene Presterne, men ogsaa Biskoperne gjorde sig skyldige i, fortjener det at bemerkes, at disse mod Cølibatsbudet stridende Forbindelser blev betragtede som borgerlige Ægteskaber med retslig Gyldighed, da der efter Landslovens udtrykkelige Bestemmelser ikke tiltrængtes kirkelig Vielse, forat saadanne Forbindelser i Almindelighed kunde gjælde for fuldgyldige Ægteskaber. Naar en Kvinde med sin Slægts Samtykke og efter lovlig Overenskomst indtraadte i en saadan Forbindelse med en Prest, kunde hun saaledes i borgerlig Henseende ikke siges at have begaaet noget, der gjorde hende Skam.[1]) Og for at bedømme Presternes Forhold ret, maa det tillige erindres, at Cølibatsbudet altid havde mødt stærk Modstand, og det var kun nødtvungent, at den norske Geistlighed var gaaet ind derpaa, idet der lige fra Begyndelsen af blev gjort forskjellige Forsøg paa at omgaa Budet, ja det synes endog, som om Cølibatsbudet aldrig har været fuldstændig gjennemført i Norge.

---

[1]) *Keyser:* Kirkehist. II, S. 433 ff.

De Forbindelser, som *Theodorik af Niem* fra den pavelige Kuries Standpunkt naturligvis maatte fordømme paa det allerstærkeste, var i Virkeligheden en Omgaaelse af og en Protest mod Cølibatsbudet; medens de fra kirkeligt Synspunkt betragtet maatte karakteriseres som Forsyndelser, var de derimod efter den verdslige Landslov at betragte som fuldgyldige Ægteskaber. Vi ser derfor ogsaa, at Presternes Hustruer i det selskabelige Liv nød saa megen Anseelse, at de endog havde «Forrang fremfor Ridderfruerne».

Et ikke uvæsentligt Bidrag til Kundskaben om det kirkelige Livs Forhold i denne Tid har vi desuden i Provinsialsynodernes Statuter, hvorfor vi nu vil kaste et Blik paa de vigtigste af disse. I Norge møder vi et Provinsialkoncil i *Nidaros* 1351, umiddelbart efter Sortedøden. Det havde til Opgave at bringe Orden i Kirkeforholdene, som ved denne ødelæggende Pest var bragt adskillig i i Ulave, og at indprente de nye Bisper og Kapitler de hierarkiske Regler, de havde at følge i sin Kirkestyrelse. Paa denne Tid var *Olaf*, tidligere Abbed i *Nidarholms* Kloster, Erkebiskop, dertil beskikket ved pavelig Provision. Til dette af ham sammenkaldte Koncil fremmødte Biskoperne af *Bergen*, *Hamar* og *Garde* personlig, *Oslo* Biskop ved Fuldmægtig og desuden Fuldmægtige fra alle Kapitler. Af Koncilets Statuter, der tildels kun var Gjentagelser af ældre Bestemmelser, skal vi fremhæve følgende: 1) Presterne skal udmerke sig ved rene Sæder, hengive sig til Betragtning og Prædiken, men ikke befatte sig med Strid, Retssager og Trætter. Særlig indskjærpes Cølibatsbudet. Med Sorg maa den forbryderske Sædvane omtales, at de norske Prester og Klerker ikke alene antager Husholdersker *(focariæ)* og holder dem offentlig i sine Huse, men endog — hvad der er endnu afskyeligere og fordømmeligere — paa Lægfolks Vis forener sig med dem ved Overenskomster, Gaver og Troskabsløfter i Overvær af Kvindernes tilkaldte Frænder.[1]) Tidligere Erkebisper havde søgt at afskaffe dette Uvæsen, men deres Arbeide havde ikke baaret synderlig Frugt. Desuagtet vilde man nu atter møde denne indgroede Ondskab med nye Straffemidler. Enhver Klerk, som trods sin Biskops Paamindelse holdt «Frille», skulde straffes med en Pengebod, og hvis det ikke hjalp, med Suspension fra sit Embede, Exkommunikation, Privation ɔ: Berøvelse af sine Indtægter eller Afsættelse. De, som forbandt sig med sine «Friller» ved Overenskomster eller Gaver, skulde bøde Halvdelen af sine Beneficier og øvrige Indtægter og straffes endnu haardere, om Biskopen saa syntes.

[1]) Hermed maa sammenlignes, hvad ovenfor er sagt om Presternes «borgerlige Ægteskaber».

2) Klerker maa ikke bære «stribede eller flerfarvede Klæder». 3) Sogneprester maa ikke forlade sit Sogn for længere Tid end 5 Dage uden Biskopens Samtykke, medmindre han har en anden duelig Prest af samme Bispedømme til at forrette for sig. 4) Sognepresterne skal undervise sine Sognefolk i Credo, Paternoster, Ave Maria, om Daaben og de øvrige Sakramenter, de syv Dødssynder og om Helvedes Straffe. 5) Da der i disse Tider (umiddelbart efter Sortedøden) paa Grund af Mangel paa Prester ofte tages til Sjælesørgere enfoldige og uvidende, saa paalægges det de høierestaaende Prester *(superiores presbyteri)* at undervise de yngre i deres Embedsforretninger, især om Messens Regel, om Daabens og den sidste Oljes Sakramente, om Begravelsens Forretning og om andet, som hører til Prestens Embede, samt oftere nøie examinere dem i disse Ting. 6) Lægmand, som med Vidende tvertimod den Overenskomst, der fordum er indgaaet mellem Kongedømmet og Kirken (Tunsbergerforliget af 1277), tiltager sig Afgjørelsen af Sager, der hører under geistlig Domstol eller drager Klerker for verdslig Domstol, falder i Exkommunikation. 7) Den, som lægger eller lader lægge voldsom Haand paa Klerk eller Klostermand eller undlader at forsvare dem, som bliver saaledes angrebne, falder i Exkommunikation. — Det er merkeligt, at Tunsbergerforliget paaberaabes, som paa denne Tid ikke var anerkjendt af Kongen og saaledes ikke stod ved Magt. Sandsynligvis vilde Erkebiskopen og Koncilet derved betegne, at Forligets Ophævelse aldrig var bleven anerkjendt fra Kirkens Side.

Allerede det følgende Aar 1352 sammenkaldte *Olaf* et nyt Koncil til *Bergen;* men om de Bestemmelser, som der blev fattede, savner vi fuldstændige Oplysninger. Dette gjælder ogsaa de øvrige Provinsialsynoder, som omtales i den nærmest følgende Tid. I Slutningen af Aarhundredet kom disse Synoder i Forfald; først i det 15de Aarhundrede, da de store reformatoriske Kirkeforsamlinger med Iver arbeidede paa at gjenoplive dem, blev der gjort Forsøg paa at bringe dem i Gang igjen ogsaa her i Norden. Vi har tidligere omtalt, at Erkebiskop *Aslak Bolt* sammenkaldte et Provinsialkoncil til *Bergen* 1435, hvor dog ingen af Biskoperne mødte personlig, somme ikke engang ved Fuldmægtig. Desuagtet konstituerede Mødet sig som et Provinsialkoncil. Erkebiskopen erklærede dem, som modvilligen eller uden fyldestgjørende Undskyldning var udeblevne, for at være faldne i Kirkens Straf, deriblandt navnlig de danskfødte Bisper Jon af Oslo og Peter af Hamar. Det vil erindres, at Aslak Bolt stod i Spidsen for det nationale Selvstændighedsparti, og det er ikke usandsynligt, at hans patriotiske Iver har bidraget sit til, at han navnlig optraadte med Kraft mod

disse, som han kunde formode var ham overhørige ogsaa af politiske Grunde.

Af de Sager, som behandledes, fortjener særlig tre at nævnes. Den første Sag var Baselerkoncilets Opfordring til den norske Kirkeprovins om at yde Halvdelen af Tienden til Koncilets Underholdning og nogle andre dermed sammenhængende Øiemed. Før denne Opfordring kom, synes der at have været foranstaltet en Indsamling af Penge i samme Hensigt, og Mødet i Bergen besluttede derfor, at det skulde have sit Forblivende med den allerede iverksatte Indsamling paa Grund af Kirkens, Geistlighedens og den hele Menigheds ulykkelige Tilstand, der længe havde varet og endnu fremdeles vedvarede. Og paa det Møde, Erkebiskopen i det følgende Aar sammenkaldte til *Oslo*, blev der vedkommende denne Sag ligeledes besluttet, at den norske Kirke skulde sende to Fuldmægtige til Basel for i denne Anledning at gjøre Undskyldning for de forsamlede Fædre. — Den anden Sag, Mødet i *Bergen* behandlede, angik den saakaldte Lørdagshelg. Paa forskjellige Steder i Riget havde man «dels af Naturens Skrøbelighed dels af Djævelens Forvildelse» optaget og holdt Helger, som ikke var forordnede af Kirken, navnlig Lørdagshelgen, som Jøder og Hedninger pleier at holde, men ikke Kristne. Herimod udtalte Koncilet et strengt Forbud. «Ingen har Ret til at optage og holde Helligdage udenfor dem, som Pave, Erkebiskop eller Biskoper fastsætter. Lørdagshelg maa ingenlunde tilstedes videre, end som Kristenretten byder. Er der nogen, som paa den Dag hellere end paa andre Dage vil af Gudsfrygt gjøre godt, da faste han eller gjøre sin Kirke, Klostre eller fattige Almisse af retfærdigt Erhverv, hvilket han paa Lørdagen vinder ved Udroning (Fiskeri) eller andet skjelligt Arbeide». Dagen skal altsaa ikke anvendes som Hviledag. — Man har i denne Helligholdelse af Lørdagen villet se et judaistisk Kjætteri, bragt ind i Landet gjennem Paavirkning fra den russiske Kirke. I Sverige var der kort efter denne Tid en meget udbredt sekterisk Bevægelse med Aabenbaringer o. l., som bl. a. ogsaa drev stærkt paa «Sabbatens» Helligholdelse. Men det, som ytrede sig i Norge, var dog neppe judaistiske Vildfarelser, men snarere kun en særlig selvgjort Gudfrygtighedsøvelse, der hang sammen med den før Reformationen saa almindelig udbredte Mariatjeneste, idet netop Lørdagen var viet til den hellige Jomfrus Tjeneste *(officium St. Mariæ)*.[1])

Den tredie Sag angik Munkenes Betleri. Der førtes Klage

---

[1]) *L. Daae:* Theol. Tidsskrift for den ev. luth. Kirke i Norge. Ny Række I, S. 182 ff. *J. Fritzner:* Hist. Tidsskrift I,. S. 187 ff.

over, at «Klostermænd og andre farer og tigger Almisser, hvor dem lyster, af det ene Bispedømme og i det andet uden Biskops eller Kapitels Tilladelse. Heraf kan stor Avind opstaa mellem Klostrene, især deraf, at det Kloster, som har mange Brødre, sender hver paa sit Sted og derved faar flere Penge, end det maaske behøver, hvilket da berøves dem, som har god Ret til at betle i Bispedømmet». Herimod fattede Mødet den Bestemmelse, at «ingen maa betle i andet Bispedømme end det, hvori hans Kloster er, uden Biskopens Tilladelse. Munke fra andre Lande skal have særligt Lov af Erkebiskopen og vedkommende Biskop og Kapitel. Overtrædes dette Bud, skal det, som er indtigget, deles mellem Biskopen og den Prest, som hindrer Indsamlingen». — Maaske gaar her noget igjen af Skinsygen mod Tiggermunkene og den gamle Strid med dem.

I det følgende Aar 1436 sammenkaldte Erkebiskop *Aslak* et nyt Provinsialkoncil til *Oslo*, som er det sidste af det Slags Møder i Norge før Reformationen. Paa dette Koncil, der som før nævnt var bedre besøgt end det i Bergen nys afholdte, gjentoges de ældre Bestemmelser om Voldshandlinger mod Biskop, Kannik eller Prest, ligesom Mødet i det hele søgte at værne om Kirkens Rettigheder og Indtægter. Forhandlingerne om Munkenes Tiggeri, Lørdagshelgen og Pengeindsamlingen til Baselerkoncilet fortsattes. Ligeledes blev det besluttet, at den hellige *Birgittas* og Jomfru Marias Moder, den hellige *Annas*, Fester skulde holdes dobbelt, d. v. s. de skulde holdes som Kirkens største Fester. Men hvad der især fortjener at fremhæves, var Bestemmelserne om at understøtte indfødte Klerker til at studere i Udlandet. «Erkebiskopen og hver Biskop i Provinsen skal holde, efter Kirkernes Evne, en, to eller flere indfødte, dertil skikkede Klerker ved de priviligerede Studier (ɔ: ved de fremmede Universiteter). Til Understøttelse heri skal de have Halvdelen af den Fjerdepart af Tienden, der ellers anvendes til de fattige, den saakaldte «Bondelod». Efterdi de kirkelige Beneficier, paa Grund af det ringe Antal indfødte Klerker, indehaves af Udlændinger -- til Forurettelse og Byrde for Landets egne Børn, skal Biskoperne gjøre Almuen en kjærlig Forestilling, at man indvilger i denne Anvendelse af omhandlede Del af Tienden». Denne Bestemmelse staar aabenbart i Forbindelse med de samtidige Klager, som paa denne Tid fra Almuens Side høres over fremmede, navnlig danske Embedsmænds Indtrængen i Norge. Derfor henstilles det ogsaa til Almuen eller Menighederne selv at bevilge det saaledes begjærede Bidrag, Halvparten af «Bondelodden». Vi ser altsaa, at der var en stor Mangel paa indfødte Geistige, der var dannede nok til at indtræde i Kirkens høiere Embeder. Det paalaa vistnok Domkapitlerne at holde et vist

Antal Klerker ved et Universitet, forat de der kunde forberede sig; men Kapitlerne maa efter dette have forsømt sin Pligt, maaske af Mangel paa Penge.

Af de Provinsialkonciler, som blev afholdte i Danmark, er det i *Kjøbenhavn* 1425 det vigtigste. De nærmest forudgaaende i det 14de Aarhundrede, Møderne i *Helsingborg* 1345 og i *Malmø* 1383, havde hovedsagelig beskjæftiget sig med at fatte Bestemmelser, som skulde sikre Kirken, dens Personer og Eiendom mod Overlast af de verdslige Stormænd. I de urolige og lovløse Tider, som herskede i Danmark under og efter den uduelige *Kristoffer II's* Regjering (1319—1332), hørte nemlig saadan Overlast til Dagens Orden. Efter Kristoffers Død (1332) var Landet uden Konge i 8 Aar, og de verdslige Stormænd skaltede og valtede, som de lystede. De tillod sig Angreb paa Biskoper og Prælater og krænkede hyppig Kirkens Eiendomme og Rettigheder. Under de Stridigheder og Feider, Herrerne førte med hinanden, satte de sig ofte fast paa Kirkegaardene eller i Kirketaarnene, som saaledes blev Skuepladsen for blodige Optrin. Imod dette Uvæsen søgte navnlig Koncilet i Helsingborg at værge Kirken ved strenge Straffebestemmelser om Ban og Interdikt.

Koncilet i *Kjøbenhavn* 1425 gjentager vel ogsaa de gamle Klager over Vold og Forurettelser og de gamle Bantrusler mod dem, som øvede saadan Vold, men dets fleste Bestemmelser og fremfor alle de, som er nye, minder om, i hvilken Tid det blev holdt, de store reformatoriske Koncilers Tid. Erkebiskopen *Peder Lykke*, som sammenkaldte Mødet, havde selv været med paa Kirkeforsamlingen i *Kostnitz* (se S. 133), og det var derfor naturligt, at han nu søgte at gjennemføre de Grundsætninger, som der var komne til Orde. Mødets Beslutninger handlede for en væsentlig Del om Geistlighedens Sæder. Det blev indskjærpet de Geistlige, at de ikke maatte søge Kroer eller hengive sig til Fraadseri og Drukkenskab; de maatte ikke bære Vaaben uden paa Reiser og farlige Steder, ikke holde Konkubiner, ikke bære kostbare Klæder, som var aabne i Ryggen og paa Siderne eller forsynede med vide, nedhængende Ærmer og udenpaa besatte med Forverk og brede Bræmmer; thi «deres Ære skal være indvortes».[1]) De maatte ikke uden tvingende Nødvendighed besøge Klostrene, da disse skulde være afsondrede fra Verden. Klostrene søgtes bragte ind under den Biskops Tilsyn, i hvis Diøces de laa. Klosterforstandere maatte ikke afhænde, bortskjænke eller pantsætte noget af Klostrenes Jordegods uden Biskopens

[1]) Vi ser, det er de samme Regler som de, der blev givne i Norge.

Samtykke; for ham skulde de ogsaa aflægge Regnskab over Indtægt og Udgift. Biskopen skulde have Ret til at visitere Klostrene, naar han vilde, ja endog til at afsætte og indsætte Forstanderne, medmindre disse med klare Privilegier kunde bevise, at de var unddragne Biskopens Tilsyn. Man ser let, at disse Bestemmelser baade tilsigtede en Klosterreformation og en Udvidelse af den biskopelige Magt — aldeles i Overensstemmelse med de store reformatoriske Koncilers Anskuelser.

Angaaende Gudstjenesten og Presternes Embedsgjerning gaves almindelige Forskrifter, forat alt kunde ske i sømmelig Orden. Sognepresterne maatte ikke lade nogen fremmed eller ukjendt Klerk forrette Tjeneste i sin Kirke uden paalideligt Vidnesbyrd fra hans lovlige Biskop; de maatte heller ikke tage udensogns Mand til Skrifte, de skulde altsaa respektere Sognebaandet. — St. Annas Dag, Dagen efter Marias Undfangelsesfest, blev anordnet som Festdag. — Da Landet i lang Tid havde lidt af Tørke og ugunstigt Veir, anordnedes «Gangdage», Høitideligheder med Processioner og Bønner, som Presterne skulde afholde, naar saadant indtraf, uden at oppebie Biskopens Befaling. — Mod Tiggermunkene (Minoriterne) blev der fattet saadanne Bestemmelser, at ingen Tiggermunk maatte prædike eller høre Skrifte i Stiftet uden at have fremstillet sig for Biskopen og faaet hans Samtykke. De Munke, som udførte ministerielle Forretninger uden Sogneprestens Tilladelse, skulde være hjemfaldne til Ban. Havde de faaet Sogneprestens Tilladelse, skulde de være pligtige til at betale ham en Fjerdepart af de dermed forbundne Indtægter; undlod de det, kunde hele deres indsamlede Almisse beslaglægges. — Munkene klagede til Paven, og Eugenius IV antog sig ogsaa deres Sag. Det er den gamle Strid om Tiggermunkene og deres Indblanding i Sognegeistlighedens Forretninger.[1])

I Sverige omtales flere Provinsialkonciler i Slutningen af det 14de og Begyndelsen af det 15de Aarhundrede. De fleste af disse holdtes i *Arboga*. Men de betydningsfuldeste er dog de to, som blev de sidste i Sverige før Reformationen. Det første af disse, Provinsialkoncilet i *Søderkjøping* 1441 blev sammenkaldt af Erkebiskopen *Nils Ragwaldson*, der som før omtalt (se S. 133) havde deltaget i Baselerkoncilets Forhandlinger som Sveriges Udsending og nu søgte at gjennemføre dettes Principer i Sverige. Ved Mødet var foruden Erkebiskopen 5 Biskoper tilstede. Der fattedes Beslutninger om Presternes Ret til at gjøre Testamente; hvis intet Testamente forefandtes, skulde kun den ene Trediepart tilfalde Arvingerne,

[1]) *Helveg:* Den danske Kirkes Hist. til Reform. II, S. 276 ff.

medens den anden Trediepart skulde tilfalde de fattige og den tredie Kirken, forat der kunde læses Sjælemesser for den afdøde. Fremdeles gaves Forskrifter angaaende Gudstjenesten og forskjellige Høitider, angaaende deres Levevis, som opdroges til den geistlige Stand o. l. Der udtaltes Ønske om Oprettelsen af et *studium generale* ɔ: et Universitet, og det blev paalagt Erkebiskopen og Biskoperne, at de efter Evne skulde virke for denne Sag, og indtil den blev gjennemført, drage Omsorg for, at unge Mænd, som dertil var skikkede, fik fornøden Understøttelse til at opholde sig ved udenlandske Universiteter.[1]) Det blev bestemt, at Pater noster, Ave Maria og Credo skulde oversættes paa Svensk og offentlig forelæses for Folket paa Søn- og Helligdage. Endelig vedtoges en Beslutning om, at der skulde foranstaltes en Samling af ældre Synodalbeslutninger til Veiledning for Presteskabet. Men en saadan Samling er neppe nogensinde kommen istand.

Paa Grund af de politisk urolige Tider, som nu fulgte i Sverige, blev intet nyt Provinsialkoncil afholdt før i 1474, da Erkebiskop *Jakob Ulfsson* sammenkaldte et i *Arboga*. Her vedtoges forskjellige, temmelig strenge Bestemmelser om Presternes Sæder, Dragt o. l., fremdeles om Oprettelse af Sygehuse ved hver Domkirke, om Kannikernes Pligt til at forrette Tjeneste i Domkirkens Chor, om Undervisning for vordende Klerker. Det maa ogsaa være paa dette Møde, at man blev enig om at andrage Paven om at faa oprettet et Universitet i Sverige. Andragendet blev frembaaret for Paven af Erkebiskopen i eget, de øvrige Biskopers og Raadets Navn, som havde fattet Beslutning herom paa et Møde (*«provincialem synodum solemniter celebrantes»*). Uagtet der intet nævnes herom i det Dokument, man har af Arbogasynodens Beslutninger, kan der dog ikke være Tvivl om, at det var ved denne Leilighed, Beslutningen blev fattet. Andragendet blev ogsaa indvilget af Pave *Sixtus IV* ved en Bulle af 28de Februar 1476. Arbogakoncilet er det sidste Provinsialkoncil i Sverige i den katholske Tid.[2])

Den foregaaende Fremstilling har leilighedsvis omtalt, hvorledes Klostervæsenet efterhaanden udbredte sig i de nordiske Lande. Vi gjenfinder alle de mere bekjendte og udbredte Munkeordener:

[1]) De Universiteter, som paa denne Tid besøgtes mest fra Norden, var Universiteterne i Rostok, Leipzig, Erfurt og Köln. Dog har man Exempler paa, at de gamle Universiteter i Paris og Bologna endnu tildels blev frekventerede af nordiske studerende.

[2]) *Reuterdahl:* Swenska kyrkans historia $^{3}/_{2}$ S. 176 ff. 402 ff.

Benediktinere, Cluniacensere, Cisterciensere, Augustinere, Præmonstratensere, Dominikanere og Franciskanere. De første Klostre tilhørte Benediktinernes og Cisterciensernes Ordener. Benediktinerne har sit Navn efter den berømte *Benedikt af Nursia*, som grundede Klostret paa Monte Cassino (i Apenninerkjeden i Landskabet Campania) og ved sin efter Vestens Forhold saa fortrinlig afpassede Munkeregel (529) kan siges at være bleven Fader for Vestens Munkevæsen. Foruden det tredobbelte Munkeløfte om Armod, Kydskhed og Lydighed indeholdt ogsaa Benediktinerregelen Bestemmelser om, at Munkenes Tid skulde være delt mellem Bøn og Arbeide; dette bestod oprindelig i Markarbeide, senere kom ogsaa Bogafskrivning og videnskabelige Arbeider til. Før nogen optoges i Ordenen, skulde han bestaa et Aars Prøvetid (Noviciat). Da nogle Aarhundreder senere Klostertugten forfaldt, søgte man at raade Bod herpaa ved at danne Klosterbroderskaber eller Kongregationer, hvorved flere Klostre stilledes under fælles Regel og Tilsyn, forat de gjensidig kunde vaage over hinanden og paavirke hinanden. Den første Kongregation var Cluniacensernes, der sluttede sig sammen om Klosteret Cluny i Burgund (910). En anden end mere bekjendt var Cisterciensernes med Klosteret Cistertium i Burgund som Hovedsæde (1098), som dog først naaede sin største Anseelse ved *Bernhard af Clairvaux* († 1153), efter hvem de stundom kaldtes Bernhardinere. Da disse Kongregationers Ordensregler egentlig kun var Afændringer af Benediktinerregelen, var Forskjellen ikke saa stor, og vi ser derfor ogsaa f. Ex. Nidarholms Kloster snart kaldt et Benediktiner- snart et Cluniacenserkloster. I Norge var følgende Klostre af Benediktinerordenen: Nidarholms Kloster (Munkholmen) ved Throndhjem, som tilhørte Cluniacensernes Kongregation og stiftedes omkr. 1110, Munkelivs Kloster paa Nordnæs ved (nu i) Bergen, Selø i Nordfjord, Gimsø Nonnekloster ved Skien, St. Mariæ Nonnekloster ved Oslo og Bakke Nonnekloster paa Baklandet ved Throndhjem, alle stiftede i den første Halvdel af det 12te Aarhundrede. — Til Cistercienserordenen hørte Lysekloster i Søndhordland, stiftet 1146, Hovedøens Kloster ved Oslo, stiftet 1147, Nonneseter Kloster i Bergen, stiftet omkr. 1150 og Tuterøens (Tautra) Kloster i Throndhjemsfjorden, stiftet 1207 af Munke fra Lysekloster.

Augustinerordenen har sit Navn efter den bekjendte Kirkefader *Augustin* († 430), som havde samlet sine Prester til et klosterligt Samliv *(monasterium clericorum)*. Efter dette Forbillede fik Biskop *Chrodegang af Metz* (760) ogsaa sine underordnede Presters Liv ordnet. De skulde bo sammen i et stort Hus *(domus*, Dom) og ligesom Munkene leve efter en bestemt Regel *(canon; canonici*,

Kanniker, Chorsbrødre). Heraf udviklede sig ved Bispesæderne de senere saa mægtige Domkapitler. Men disses Medlemmer vedblev ikke altid og paa alle Steder at være regelbundne Kanniker *(canonici regulares)*; paa mange Steder gik de over til at blive en Sekulærgeistlighed *(canonici seculares*, Verdsliggeistlige), som ikke var bundne ved en bestemt Regel til klosterligt Liv. Meget ofte var der derimod til et Domkapitel, der bestod af Sekulærgeistlige, knyttet et Kloster, hvis Medlemmer var regelbundne Kanniker efter St. Augustins Regel. Til Augustinerordenen, der altsaa var en Prestemunkeorden, hørte i Norge Elgeseter- eller Helgeseter-Kloster ved Nidaros, stiftet af Erkebiskop Eystein omkr. 1180, Jonskloster for Augustiner-Barfodmunke i Bergen, Kastelkloster i Konghelle, alle stiftede omtrent paa samme Tid som det førstnævnte, Utsteins Kloster nord for Stavanger, stiftet i anden Halvdel af det 13de Aarhundrede, og maaske ogsaa Reins Nonnekloster i Ritsen (Fosen), stiftet af Skule Jarl omkr. 1230. — Præmonstratensernes Orden havde kun to Klostre i Norge, et i Tunsberg, stiftet omkr. 1180, og et i Dragsmark i det østligste Viken, stiftet af Haakon Haakonssøn omkr. 1250. Ordenens Moderkloster var *Premontré* i Champagne, hvoraf den har sit Navn, og dens Regel var kun en strengere Udgave af den saakaldte Augustinerregel.

I Begyndelsen af det 13de Aarhundrede stiftedes de to saakaldte Tiggerordener: Dominikanernes eller Prædikebrødrenes (i Danmark ogsaa kaldet Sortebrødrenes) Orden (1216) og Franciskanernes eller Minoriternes (Barfodbrødrenes, Graabrødrenes) Orden (1215, stadfæstet af Paven 1223). Sit Navn, Tiggerordener, havde de faaet af deres Ordens første Grundregel, at da de ikke havde Lov til at besidde faste Eiendomme, skulde de tigge sammen det nødtørftige for hver Dag. I Modsætning til de ældre Munkeordener skulde de ikke leve et stille Klosterliv bag Cellens Mure, men tvertimod have sit egentlige Virkefelt som Ordets Forkyndere ude blandt Folket, og da især blandt de lavere Klasser. De havde derfor Lov til at prædike og holde Skriftemaal, hvorved de som tidligere omtalt ofte kom i Strid med den almindelige Sognegeistlighed. Begge Ordener voxte meget hurtigt til og bidrog mægtigt til at knytte Lægfolket til den katholske Kirke og Pavestolen. Denne deres store Indflydelse paa Lægfolket forøgedes end mere, da det blev dem tilladt at optage som *Tertiariere* alle de Lægfolk, som ønskede at blive delagtiggjorte i Ordenens Velsignelse. Disse Tertiariere behøvede ikke at aflægge noget Munkeløfte, men forpligtede sig kun til at adlyde Ordenens Foresatte og efter Evne virke for Ordenen, hver i

sin Kreds. I Norge havde Prædikebrødrene allerede 1240 Klostre i Nidaros, Oslo, Bergen, senere i Hamar, og ved samme Tid havde Minoriterne Klostre i Konghelle, Tunsberg og Bergen, senere ogsaa i Nidaros, Marstrand og Oslo.

Af danske Klostre skal vi foruden de tidligere (S. 70) nævnte merke os St. Laurentii Kloster i Lund, oprettet ved Midten af det 11te Aarhundrede, det hellige Korskloster i Dalby, oprettet samtidig dermed, Vor Frues og St. Peters Nonnekloster i Lund, stiftet af Domprovst Eskil omkr. 1130, samtlige tilhørende Benediktinerordenen. Til Cluniacensernes Kongregation hørte Allehelgensklostret ved Lund; til Præmonstratensernes Orden Beckaskog og Tomerup i Skaane, begge stiftede af Eskil, og Børglum i Vendsyssel, alle stiftede henimod Midten af 12te Aarhundrede. Det første Kloster, Dominikanerne fik i Danmark, var i *Lund* (1222), og inden Midten af Aarhundredet havde de Klostre i Randers, Horsens, Viborg, Aarhus, Roskilde, Odense og Slesvig o. s. v. Endnu mere udbredt blev Franciskanernes Orden, som fik sit første Kloster i *Ribe* (1232), senere ogsaa i Roskilde, Kjøbenhavn, Nestved, Odense o. s. v.

De ældste svenske Klostre (se S. 60) tilhørte alle Cisterciensérordenen. Fra disse som Moderklostre udbredte sig nu i den følgende Tid en hel Del Klostre, tilhørende samme Orden. Dominikanernes Orden havde Klostre i Sigtuna, Skeninge og Visby, stiftede omkr. 1240, m. fl., Franciskanernes i Lund (1238), Visby (1233), Søderkjøping (1235), Skara, Upsala o. s. v.

Samtidig med Tiggermunkene kom ogsaa den saakaldte Helligaandsorden (stiftet 1198) ind i Norden. Den var egentlig en Kongregation af regulære Kanniker efter Augustins Regel, hvorfor dens Medlemmer ofte kaldtes Augustinermunke; i Danmark, hvor Ordenen især var meget udbredt, gik de under Navn af Duebrødre. Denne Orden ofrede sig for syges og reisendes Pleie i sine Hospitaler (Helligaandshuse, Helliggeistshuse). Af Klostre, denne Orden havde i Norge, kan vi alene nævne Halsnøkloster i Søndhordland, stiftet i Midten af det 13de Aarhundrede. — Beslægtet med denne Orden var Johanniternes eller Hospitalsbrødrenes. De har sit Navn efter et Kloster, som nogle Kjøbmænd fra Amalfi 1048 byggede i Jerusalem for at pleie syge og fattige Pilegrime, og som blev indviet til St. Johannes. I 1113 sluttede Riddere sig til, og Ordenens Medlemmer delte sig da i tre Klasser: Riddere, der skulde kjæmpe mod de vantro, Prester, der skulde forrette Gudstjenesten, og tjenende Brødre, som skulde pleie de syge. Ordenens Hospitaler udbredte sig over hele Vesten og havde det dobbelte

Formaal baade at være Pleie- og Forsørgelsesanstalter og at forestaa Indsamlingen af Penge til Kampens Fortsættelse mod Tyrkerne. De nordiske Lande udgjorde en Provins *(Dacia)*, der stod under Prioren i Johanniterklostret Antvorskov ved Slagelse paa Sjælland. I Norge tilhørte Værnekloster ved Moss denne Orden. Det blev stiftet paa den gamle Kongsgaard Værne af Magnus Lagabøter, hovedsagelig som et Invalidehospital for hans Hird.

Mod Middelalderens Slutning kom endnu nogle nye Ordener til, hvoraf den betydningsfuldeste var Birgittinernes eller den hellige Frelsers Orden, den eneste, som har sit Udspring fra Norden. *Birgitta* eller *Brigitta* var Datter af Uplands Lagmand Birger Pehrsson til Finstad, hvis Efterkommere blev den senere saa bekjendte Brahe-Slægt. Hun hørte baade paa fædrene og mødrene Side til Sveriges fornemste Slægter, Moderen var af Folkungeætten. Hun fødtes 1303. Tilbøieligheden til et asketisk Liv viste sig allerede tidlig hos hende som Barn, og hun var ikke mere end otte Aar, da hun troede at se Syner fra en høiere Verden og at høre Herrens Stemme. Af Lydighed mod sin Fader ægtede hun den attenaarige Lagmand i Nerike Ulf Gudmarsson; selv var hun kun tretten Aar gammel. Med ham havde hun otte Børn, deriblandt den hellige Katharina af Sverige, der senere ligesom Moderen blev kanoniseret. Birgittas Ægtefælle tilhørte som hun selv Tidens asketiske Retning. De foretog derfor i Fællesskab eu Pilegrimsfærd til St. Jago de Compostella i Spanien; men paa Tilbageveien blev Ulf syg og gjorde da med Birgittas Samtykke og efter hendes Tilskyndelse det Løfte, at han skulde gaa i Kloster, hvis han blev frisk igjen. Han indfriede Løftet og blev Munk i Alvastra, hvor han døde kort efter. Da Birgitta var bleven Enke (1344), hengav hun sig ganske til sine Bodsøvelser, og da hun i de Visioner og Aabenbarelser af Frelseren, som alt i lange Tider var blevne hende tildel, havde faaet Befaling til at stifte en egen Orden og til at valfarte til de hellige Steder, reiste hun med to af sine Sønner til Rom og kom aldrig mere tilbage til Sverige. I Rom, hvor «Gaderne var belagte med uforgjængeligt Guld, d. e. Martyrernes Blod, og hvor man gjennem Helgenernes Fortjeneste og Pavens Aflad kunde komme den hurtigste Vei til Himmelen», opholdt hun sig i lang Tid og forrettede Pilegrimenes sædvanlige Øvelser, ligesom hun ogsaa fra Rom af foretog forskjellige Valfarter til hellige Steder i Italien og Spanien. Ved sit asketiske Liv og sine Aabenbarelser vandt hun megen Anseelse, selv ved det fordærvede Pavehof i Avignon, som hun med brændende Nidkjærhed revsede for dets Ugudelighed. Hun opfordrede Paven indtrængende til at forlade det Sted, «hvor Kristus er landflygtig, Antikristen Herre

og Beelzebul Dommer», og at vende tilbage til Rom. Denne Opfordring nævnes ogsaa som en af Grundene til, at Pave Urban V i 1367 opslog sin Bolig i Rom. Men allerede 1370 flyttede han tilbage til Avignon igjen, uagtet Birgitta advarede ham og som Straf forkyndte ham hans nærforestaaende Død. Da Paven strax efter sin Tilbagekomst til Avignon virkelig ogsaa døde, bidrog dette, som rimeligt kan være, til i høi Grad at forøge Birgittas Anseelse. To Aar senere foretog hun med flere af sine Børn en Pilegrimsreise til Jerusalem, og efter et Ophold der paa fem Maaneder vendte hun tilbage til Rom, overalt paa sin Vei modtaget som et Guds Sendebud. Hun døde i Rom 1373 og blev kanoniseret 7de Oktober 1391, paa hvilken Dag Britamessen senere holdtes.

Birgitta var en merkelig og fremragende Personlighed, hvis dybe Gemytsliv og Inderlighed i Følelsen var forbundet med en kraftig og energisk Vilje. Hun tilhørte Tidens mystiske Retning og var i mange Henseender beslægtet med de saakaldte «Gudsvenner» i Tyskland. Ligesom disse drev hun paa Kristendommens Inderliggjørelse og lagde stor Vegt paa den enkeltes prestelige Ret, paa Bibelordet og dettes Forkyndelse i Modersmaalet. Hun stod som en Profetinde mod Tidens Fordærvelse, med Straffetaler mod Presteværldet og det forfaldne Pavedømme. Paa denne Maade har hun en førreformatorisk Betydning og maa nævnes med blandt den Række af Aander, som, fordi de saa Kirkens og Tidens Brøst, ogsaa vakte Trang til en Reformation, til en Gjenoplivelse af sandt kristeligt Liv og sand kirkelig Orden. Der gik ogsaa gjennem Tiden dunkelt og anelsesvist en Fornemmelse af, at Kirken, der var bleven et Babel, tiltrængte en Fornyelse, en Renselse, men da «Tidens Fylde» endnu ikke var kommen, og man endnu ikke havde Klarhed over, hvori Ondet egentlig havde sin Rod, var det nærmest den negative Side, Fordærvelsen, man havde Øie for. Men herved modnedes ogsaa den Længsel efter en gjennemgribende Kirkeforbedring, som var den nødvendige Betingelse for, at «Tidens Fylde» kunde indtræde.

Fra Birgittas Orden stammede en hel Literatur dels paa et eget Sprog, et Slags nordisk Blandingssprog, dels paa Latin, den saakaldte Birgittinerliteratur, hvorom vi senere vil faa Anledning til at tale nærmere. Efter Sagnet dikterede Birgitta selv sine to Skriftefædre de Syner og Aabenbaringer, hun havde havt. Disse oversatte dem paa Latin *(revelationes St. Birgittæ)*, og de blev nu en meget almindelig Klosterlæsning. Men Birgittas «Aabenbaringer», som indeholdt mange revsende Ord mod Pavehoffets og Kirkens Fordærvelse, var adskillige en Torn i Øiet, og de mystiske Anskuelser, som kom til Orde deri, stødte Tidens Theologi, saaat der fra for-

skjellige Kanter ymtedes om kjætterske Meninger. De blev dog, rigtignok under Modstand, bekræftede som kanoniske af Baselerkoncilet.

Birgittas Hovedtanke var at stifte en Orden til Kirkens Gjenfødelse i Norden; hun mente at have Herrens Befaling hertil. Da hun reiste til Rom, var det derfor et af de vigtigste Øiemed, hun havde med Reisen, at faa Pavens Stadfæstelse paa denne Orden. Grundtrækkene havde hun allerede udkastet før sin Afreise fra Sverige, og *Vadstena* ved Vettern var udseet til det Sted, hvor Ordenens Kloster skulde ligge, ja Klosterbygningerne var endogsaa paabegyndte og endel Brødre og Søstre flyttede ind, førend den pavelige Stadfæstelse var opnaaet: Urban V bekræftede 1370 hendes Regel og gav hende Tilladelse til at stifte et Kloster i *Vadstena*, idet han dog overdrog Erkebiskopen af Upsala at paase Regelens nærmere Udførelse. Som almindelig Klosterorden, den hellige Frelsers Orden *(ordo Sancti Salvatoris)*, blev den konfirmeret af Urban VI i 1379. Ordensregelen mente Birgitta at have modtaget i alle dens Enkeltheder af Frelseren selv i sine Aabenbarelser. Hvert Kloster skulde bestaa af 60 Nonner, 13 Prestemunke *(fratres presbyteri)*, 4 Diakoner *(fratres diaconi)* og 8 Lægbrødre *(fratres laici)*. De 13 Prester forestillede de 13 Apostle, Diakonerne de 4 store Kirkelærere *(Ambrosius, Augustin, Hieronymus, Gregor)*. Disse sidstes, Nonnernes og Lægbrødrenes Tal (4 + 60 + 8) udgjorde tilsammen 72, som var Tallet paa Jesu Disciple. Det hele skulde altsaa være et Afbillede af Kristi Apostlers og Disciples Kreds. Alle skulde være afhængige af Abbedissen, der betragtedes som Guds Moders Repræsentant. Ved Siden af hende valgtes en af Prestemunkene til Klostrets Skriftefader *(confessor generalis)* og Abbedissens Raadgiver. — Regelen var iøvrigt bygget paa Augustinerregelen, idet denne dog for Klausurens (Afsondringens) Vedkommende blev skjærpet, medens den formildedes, hvad Bestemmelserne om Faste og Levevis i det hele angik. Ordenens Klostre skulde staa under Biskopens Tilsyn. Dragten var en graa Overklædning af Vadmel; forøvrigt var der særegne Tegn for hver Klasse, Nonnerne, Prestemunkene o. s. v. Nonnerne bar et Hovedbind, den saakaldte Krone *(corona)*, bestaaende af tre hvide Baand, det ene bundet rundt om Hovedet og de to andre lagte i Kors over Issen; overalt, hvor Baandene mødtes, fandtes fem røde Pletter, Sindbillede paa Jesu Saar. Kronen skulde være et Symbol paa Nonnernes Brudestand.

Der fandtes altsaa adskillige Særegenheder ved denne Orden fremfor de andre Kongregationer, deriblandt ogsaa Særegenheder ved selve Organisationen, der ikke kunde andet end lægge Hindringer

iveien for Ordenens Udbredelse. Det maatte saaledes paa mange Steder, og ikke mindst i Norden, støde paa Vanskeligheder at tilveiebringe det bestemte og ikke ubetydelige Antal af Nonner, Prestemunke o. s. v., som udfordredes til et Birgittinerklosters Oprettelse, et Antal, som hverken maatte overskrides eller formindskes. At dette i betydelig Grad har hindret Ordenens Udbredelse i Norden, kan med Sikkerhed sluttes deraf, at skjønt Birgittinerordenen lige fra Begyndelsen af blev modtagen med særdeles Velvilje som en hjemlig, nordisk Orden, fik den dog kun oprettet fem Klostre i Norden, to i Sverige, nemlig *Vadstena* og *Naadendal* i Finland, to i Danmark, et i *Maribo* paa Laaland og et i *Mariager* i Jylland, og i Norge kun et, idet det gamle Benediktinerkloster *Munkeliv* ved Bergen 1421—1434 blev omdannet til et Birgittinerkloster.[1]) Denne ringe Udbredelse kan heller ikke have nogen anden Grund end de Vanskeligheder, Ordenens egen Organisation skabte. Thi foruden ved den Velvilje, som Ordenens nordiske Udspring skaffede den, kunde den ogsaa glæde sig ved Biskopernes Bevaagenhed, idet disse efter Birgittinerregelens udtrykkelige Bestemmelse skulde føre Tilsynet med de inden Bispedømmet liggende Birgittinerklostre. Ordenen nød desuden i Begyndelsen en overordentlig Anseelse og støttedes ivrigt af Kongerne. Magnus Smek skjænkede den store Gaver, Albrecht af Mecklenburg gav den et Beskyttelsesbrev og skaffede den adskillige Indtægter, deriblandt ogsaa en aarlig Kollekt i hele Riget, Dronning Margrete lod sig ligesom senere ogsaa Dronning Filippa optage som *soror ab extra* (en Slags Lægsøster, sml. Tertiarierne hos Franciskanerne) og modtog Valg som Vadstenas og dermed hele Ordenens Patronesse. Endnu virksommere tog Erik af Pommern sig af den; ved hans Bestræbelser blev de ovenfor nævnte Birgittinerklostre i Danmark og Norge oprettede, og da Ordenen senere blev anklaget for Baselerkoncilet, var det væsentlig ved Kong Eriks og hans Dronning Filippas Iver, at dens Anseelse blev reddet. Paverne udstyrede ogsaa Ordenens Hovedkloster i *Vadstena* med store Privilegier, fornemmelig det saakaldte *mare magnum* 1412. Ved en pavelig Bulle af 1394 fik det Tilladelse til at holde et Jubelaar med samme Virkning som Jubelaaret i Rom. Det holdtes samme Aar i Vadstena. Alle, som i Løbet af en Maaned fra 14de Juni besøgte Vadstena daglig, fik fuld Aflad. Tilstrømningen var saa uhyre, at de 30 Prester, som var tilforordnede for at modtage de besøgendes Skriftemaal, ikke

[1]) Udenfor Norden fik Birgitterordenen Klostre i Danzig, Reval, Florentz o. a. St. I Ordenens Velmagtstid skal Antallet af de til den hørende Klostre i de europæiske Lande have udgjort 74.

strak til, og man maatte paa egen Haand forlænge Tidsfristen. I 1420 udvidede Pave Martin V dette Privilegium derhen, at alle Jubelaar i Vadstena skulde have samme Virkning som de i Rom.

Det varede dog ikke længe, før Klostertugten forfaldt, og Birgitterklostrene kom i Vanrygte. Især vakte det Mistanke mod den, at Munke og Nonner var forenede i én Stiftelse, uagtet der var gjort alt for at sondre mellem Kjønnene f. Ex. ved en høi Mur, der var opført mellem den mandlige og kvindelige Afdeling. Slemme Rygter udbredtes om begge Kjøns utilladelige Omgang, og disse Rygter fik end mere Næring, da den første Abbedisse Ingegerd Knutsdatter, Birgittas Datterdatter, maatte fjernes paa Grund af sit Liv. Hertil kom, at Birgittas «Aabenbaringer» *(revelationes)* indeholdt meget, som Tidens Theologi ikke kunde fordøie, baade af mystiske Anskuelser og af strenge Straffetaler mod Hierarkiet og det avignonske Pavedømme; de blev derfor fra visse Hold snart udskregne som kjætterske. Saaledes reiste der sig forskjellige Klager mod Ordenen. Navnlig truedes den stærkt under det store Kirkemøde i Basel, hvor der fremkom en formelig Anklage mod den. Anklagen gik netop ud paa disse to Punkter, at der inden Ordenen gik en utilladelig Omgang mellem de to Kjøn i Svang, og at der indeholdtes kjætterske Anskuelser i Birgittas *revelationes.* Koncilet besluttede (1433), at Abbedissen og Ordenens *confessor generalis* skulde indstævnes til Basel for at svare paa de mod Ordenen reiste Beskyldninger. Da Sagen tog en saa faretruende Vending, besluttede Erik af Pommern og de paa et Møde i *Vordingborg* 1434 forsamlede Nordens Biskoper at skride ind. Baade Kong Erik og de forsamlede tolv Biskoper med Erkebisperne af *Lund* og *Nidaros* i Spidsen sendte Skrivelser til Koncilet, hvori de med stærke Ord lovpriste den hellige Birgitta, hendes *revelationes* og hendes Ordens opbyggelige Liv og androg om, at Koncilets Fædre vilde tilbagekalde, hvad der var sagt mod Ordenen, thi «det var», som det heder i Eriks Brev, «kun Djævelens Indskydelse, der kunde bringe slige Bagtalelser frem mod de fromme Søstre og Brødre». Disse Skrivelser, hvori de mange slemme Rygter med saa stor Bestemthed blev modsagte, gjorde den forønskede Virkning, og efter en heftig Debat blev Birgittas *revelationes* erklærede for kanoniske. Ordenens Anseelse var altsaa forsaavidt reddet. Imidlertid havde ogsaa Farer indenfra truet, idet der i længere Tid inden Ordenens egen Midte havde hersket Stridigheder, om hvis Anledning vi dog savner Oplysninger. Kun saameget ved vi, at der afholdtes flere Generalkapitler til Ordenens Reformation, uden at disse førte til noget Resultat. Fra denne Tid gik det nu stadig nedover med Ordenens Anseelse, og tilsidst blev Reformationen

dens Undergang. Dog var Birgittinerordenen den af alle Munkeordener, som holdt sig længst i Norden, idet *Vadstena* Kloster ophævedes i 1595 og *Maribo* Kloster først i 1620.

Endnu maa omtales nogle Ordener, som i Middelalderens Slutning naaede op til Norden. Den eiendommeligste af disse var *St. Anton af Viennes* Orden eller de saakaldte *Antonianeres* Orden. I Sydfrankrige rasede der i det 11te Aarhundrede en Sygdom, som kaldtes Helvedesild *(ignis infernalis, gehennalis)* eller den hellige Ild *(ignis sacer)*. Den virkede enten ligefrem dødelig eller medførte i bedste Fald Tabet af det Legemslem, som var bleven angrebet. St. Antonius's Ben i Vienne i Dauphiné blev af Tidens Overtro anseet som det eneste Lægemiddel mod denne ondartede Sygdom. En fransk Adelsmand Gaston, hvis Søn blev angreben af Sygdommen, gjorde det Løfte, at dersom Sønnen blev frisk igjen, vilde han og hans Søn med hele sin Formue vie sig til Pleie af dem, der led af Sygdommen. Da Sønnen kom sig igjen, stiftede Gaston et Hospital med en dertil hørende Forening af Lægbrødre. Denne Forening gik i 1218 over til en Munkeorden efter Augustins Regel, og i 1297 omdannedes St. Antonshospitalet i Vienne til Ordenens Hovedabbedi. Antonianerne henregnedes i Almindelighed til Tiggermunkene, fordi de drog omkring med den hellige Antonius's Ben og paa Markskrigervis tilbød Helbredelse ved Hjælp af de Benstumper, de førte med sig. I 1403 kom en af Brødrene første Gang til Norden. Han synes at have begyndt sin Virksomhed i Vadstena, hvor han med sædvanligt Markskrigeri forkyndte, at han var kommen for at sælge Aflad og at helbrede fra tre Slags «Pest»: *ignis sacer*, pludselig Død og faldende Syge. Enhver, som rørte ved St. Antons Ben, hvoraf han førte et Stykke med sig, blev fri for disse tre Plager. De, som ikke vilde give Almisse eller lade sig helbrede ved hans Hjælp, blev truede med Sygdommen. — Antonianerne vandt forresten ikke synderlig Udbredelse i Norden. I Norge fik Ordenen det evakuerede Nonneseter Kloster ved Bergen, hvorfra Cistercienserinderne omkr. 1500 var blevne udjagede af Kongen og Rigsraadet. Men allerede i 1528 jog Vincents Lunge ogsaa Antonianerne ud paa Grund af deres letfærdige Liv, og det gamle Nonneseter Kloster blev nu omdannet til en privat Bolig for ham selv *(Lungegaarden)*. Hvorvidt det St. Antoniuskloster, som allerede i Slutningen af det 13de Aarhundrede omtales i Hamar, har tilhørt denne Orden eller ei, faar staa derhen.

Karteuserne eller Kartusianerne, hvis Orden allerede stiftedes i 1086 af Bruno ved Grundlæggelsen af Klostret i Chartreuse i Dauphiné, fik først i det 15de Aarhundrede Klostre i Norden, et i

Danmark (Aarhus) og et i Sverige (Mariefred ved Gripsholm). — Karmeliterne, efter deres Ordensdragt ogsaa kaldet de hvide Brødre, var fra Begyndelsen af (1156) bosat paa Bjerget Karmel i Palæstina, men flyttede 1238 til Vesteuropa, hvor deres Orden i 1245 af Paven fik Rettigheder som en Tiggerorden. Til Norden indkaldtes de af Erik af Pommern og fik af ham Tilladelse til at grunde Klostre i Landskrona (1410), Skjelskør (1418), Helsingør (1430) og Ørebro (1418). De fik i Danmark ikke saa liden Betydning, især i literær Henseende. Til denne Orden hørte *Paulus Eliæ*, som senere skal blive omtalt under den danske Reformationshistorie. Til Norge kom derimod ingen af disse Munkeordener.

Med Hensyn til Klostertugten gjælder det samme om de nordiske Klostre som om de andre Landes, at den mere og mere forfaldt; de tre Munkeløfter om Kydskhed, Armod og Lydighed holdtes ikke, mindst af alle Kydskhedsløftet. Den Skildring, Norges Afsending paa Kirkemødet i Kostnitz Abbed *Stein* i Munkeliv gav af Tilstanden i de norske og svenske Klostre, viser, hvor sørgeligt det i saa Henseende stod til: «Det er ikke uden dyb Sorg og alvorlig Bekymring, at vi tydelig har merket, at alle St. Benedikts Klostre, især her i Norge og Sverige, lades saagodtsom øde, og at mange af dem ved Prælaternes voldsomme Indtrængen allerede er besatte af sekulære Prester. Vi har ogsaa bragt i Erfaring, at Folkets Omhu for at hjælpe vore Mangler og forebygge vor Undergang er kjølnet meget i Forhold til fordums Tid. Der er daglige Beviser for, at de fleste, som i vore Dage giver sig i Kloster, ikke gjør det for at lægge Vind paa Bodsøvelser, men for at fraadse og søle sig desto herligere i legemlig Ro og, hvad værre er, leve liderligt under Gudfrygtigheds Maske. Vover deres Foresatte at revse dem endog paa den lempeligste Maade, taber de strax Taalmodigheden, bestjæler og skader sit Kloster, ja lægger vel endog stundom Haand paa sine Foresatte.» — I Nonneseter Kloster blev i Slutningen af det 15de Aarhundrede, som ovenfor bemerket, Nonnerne jagede ud af Rigets Raad paa Grund af deres onde og løsagtige Levnet. Og i det 16de Aarhundrede klagedes der over, at Prædikebrødrene i Bergen levede «som de paa Øvregaden», hvor de tyske Pebersvende havde sine Friller.

Der manglede ikke paa Reformbestræbelser i de øvrige europæiske Lande; ogsaa de store reformatoriske Konciler søgte at tage sig af Klosterreformen, men det førte ikke til noget varigt og sikkert Resultat. I Norden kjender vi kun et Forsøg i denne Retning, som havde noget Held med sig, nemlig et Forsøg, som blev gjort blandt de danske Minoriter. Minoriterne eller Fransciskanerne havde

efter sin Tiggerordens Grundregel egentlig ikke Lov til at erhverve sig Eiendom, de skulde tigge det nødtørftige sammen. Men i samme Grad som Ordenens Rigdomme steg, glemte man ogsaa Grundregelens sande og oprindelige Betydning. Man søgte at omgaa Armodsløftet ved at skjelne mellem Besiddelse og Brug: Ordenen maatte ikke besidde nogen Eiendom, men den kunde dog bruge den Eiendom, som Kirken overdrog den. Denne Fortolkning af Ordensregelen vilde de strengere ikke vide af, og da nu Paverne erklærede sig for den, angreb de Pavestolen og revsede ikke blot det verdslige Sind, som trængte ind i Ordenen, men Verdsligheden ved den pavelige Stol og inden Kirken i det hele. De forenede sig med de mange sværmerske Retninger blandt Folket og blev selv sværmerske (*spirituales, zelatores, Fratriceller*). Men selv efterat disse havde sondret sig ud, vedblev der indenfor Franciskanernes Hovedstamme at hæve sig Røster, der fordrede en strengere Tugt og en striktere Efterlevelse af Grundregelen. Gjentagne Forsøg paa at indføre en større Strenghed mislykkedes, og af denne Grund skilte Franciskanerne sig i det 14de Aarhundrede i to Partier, Brødrene af den strikte Observans (*Observanter, fratres de observantia*), som vilde iagttage Ordensregelen i dens hele Strenghed, og Konventualerne (*fratres communes, de communi vita*), som fulgte den slappere Fortolkning af Ordensregelen og ikke vilde indlade sig paa nogen Afskaffelse af de Misbrug, som havde indsneget sig. Denne Splittelse forplantede sig ogsaa til de danske Minoriter.

Den strikte Observans blev i det 15de Aarhundrede indført i de danske Klostre ved *Laurits Brander*, Guardian i Kolding og senere i Ribe.[1]) Han bragte Sagen frem paa Ordenens Provinsialkoncil 1468 i Roskilde, men mødte afgjort Modstand hos Koncilet og den paa dette valgte nye Provinsialminister Aage. Kristjern I, som allerede tidligere havde søgt at fremme Observansens Indførelse, tog sig nu af Sagen. Han beskikkede Laurits til Guardian i *Odense*, hvor Kongen havde Patronatsret, for at gjøre dette Kloster til Udgangspunkt for Reformen. Laurits reiste til Rom med Skrivelser fra Kongen for at faa den fornødne Fuldmagt. Efter Tilbagekomsten reformerede han Odense Kloster, og fra dette indførtes nu Reformen efterhaanden ogsaa i de øvrige Klostre i Odense Kustodi (Svendborg og Nysted) og senere videre frem i de danske Minoritklostre. Det trak imidlertid ud, og først lige indunder Reformationstiden blev Re-

---

[1]) Forstanderen for et Franciskanerkloster kaldtes Guardian, for et Dominikanerkloster Prior.

formen fuldendt. Derimod er der intet Spor af Observansens Indførelse i svenske og norske Minoritklostre.

Hospitalerne staar Klostrene meget nær, men maa ikke uden videre sammenblandes med Klosterstiftelser. De var dels Sygehuse, Stiftelser til Pleie af syge *(hospitales infirmorum* eller *leprosorum)* dels Fattighuse *(hospitales pauperum).* Tildels stod de rigtignok i Forbindelse med Klostervæsenet, forsaavidtsom enkelte Ordener (Helligsaandsordenen, Johanniterne, Antonianerne o. fl.) gjorde de syges og nødlidendes Pleie til sin særlige Pligt. Hvor dette var Tilfældet, hørte de selvfølgelig med til Klosterstiftelserne. Men dette var ikke Tilfældet med dem alle. De fleste af dem var fremgaaede umiddelbart af den almindelige kristelige Barmhjertighed og af Kirkens Pligt til at antage sig de nødlidende. De var derfor ogsaa geistlige Stiftelser med Prest, Kirke o. desl., havde sin egen Forstander og bestemte Regler for sin Virksomhed; sædvanlig opkaldtes de efter en eller anden Helgen *(St. Jørgen, St. Peter, Maria, Laurentius* o. s. v.), men alt dette gjorde dem endnu ikke til Klosterstiftelser.

I denne Sammenhæng maa ogsaa Gildevæsenet omtales. De saakaldte *Gilder* var Foreninger, hvori man sluttede sig sammen til gjensidig Hjælp og Hygge. I Regelen var de dog stiftede for at fremme religiøse og sædelige Formaal. Derfor bar de altid et helligt Navn og stod under en eller anden Helgens Beskyttelse. Møderne begyndte med Gudstjeneste, og først efter endt Andagt samtalede man om sine verdslige Anliggender, eller man samlede sig om et velbesat Bord under Skjemt og munter Tale. Der var Gilder for Kjøbmænd, Haandverkere eller Prester; ofte talte Gilderne baade Prester og Lægmænd blandt sine Medlemmer. Formanden bar Navn af *Oldermand.* Der var forskjellige Bestemmelser angaaende Samlingstiden; i nogle Gilder holdtes Møderne hver Maaned, i andre kun hvert Fjerdingaar o. s. v.

Det staar tilbage at omhandle Geistlighedens Dannelse og den kirkelige Literatur i Middelalderen.

De Kundskaber, som fordredes for at blive Prest, var i Begyndelsen hverken mange eller dybtgaaende. Færdighed i at kunne læse, den Smule Latin, som krævedes for at kunne fremsige de latinske Bønner og Formularer, Kjendskab til Kirkens Hovedlærdomme og den kalendariske Kundskab, som var nødvendig for at kunne tilsige Festdage og Faster rigtigen, — dette var det, som krævedes. Disse Kundskaber erhvervedes i den første Tid ad privat Vei ved

Undervisning dels af Biskoperne dels af de dygtigere blandt Presterne. Disse samlede om sig en større eller mindre Kreds af Lærlinger, som undervistes af dem i de til Kirkens Tjeneste nødvendige Kundskaber og under deres Tilsyn gjennemgik Kirkens lavere Grader. Naar de da havde erhvervet det Kundskabsforraad, som ansaaes fornødent, blev de af Biskopen prøvede og kunde nu vies til det prestelige Embede.

Skoler til Presters Dannelse blev ikke — ialfald ikke i nogen Udstrækning — grundede førend ved Domkapitlernes Oprettelse. I Forbindelse med disse sattes nemlig Skoler, Kathedralskoler, der forestodes af en Skolemester *(scholasticus)*, som var Medlem af Domkapitlet. Ogsaa ved Klostrene, idetmindste ved de større og rigere af dem, oprettedes efterhaanden Skoler, Klosterskoler. Det var vistnok ikke uomgjængeligt nødvendigt for at blive Prest, at man havde gjennemgaaet en saadan Skole; men det var dog en særlig Anbefaling, da Skolens Undervisning maatte ansees som grundigere og fuldstændigere end den private Opdragelse.

Undervisningen ved disse Skoler dreiede sig hovedsagelig om Latin og Theologi ved Siden af Læsning, Skrivning og Sang. Andre Sprog end Latin lærtes ikke, men i Forbindelse med den sattes grammatisk Studium og Rhetorik. Theologien, som lærtes, var vistnok ikke meget dybtgaaende, men støttede sig dog til Læsning i Bibelen og til enkelte Kirkefædre, især *Augustin*. Derhos foredroges kanonisk Ret, og den nødvendige kalendariske Indsigt meddeltes. Men fremfor alt gjaldt det dog at oplære i det, som nærmest vedrørte det prestelige Embede: Messens rette Afholdelse, Sakramenternes Forvaltning, Benyttelsen af Missale (Messebog) og Breviar (Bønnebog) og de andre ved Gudstjenesten brugelige Bøger.

Et Hjælpemiddel ved Undervisningen havde man i de ved Kathedralkirkerne og i Klostrene indrettede Bibliotheker. Disse var naturligvis af forskjellig Størrelse efter Midler og Leilighed og voxte med Tiden. For største Delen bestod de af Messebøger, Homiliesamlinger (Prædikensamlinger), Legender, *Biblia glossata* (Bibler, der var forsynede med tilføiede forklarende Anmerkninger) og Skrifter over den kanoniske Ret; derhos ogsaa Skrifter af Kirkefædre, især Gregors *Moralia*, Skrifter af de mere fremragende Scholastikere f. Ex. Lombarderen, Thomas Aquinas, Albertus Magnus, undertiden ogsaa enkelte af de gamle latinske Klassikere.

Skolernes Undervisning var, om end ikke synderlig omfattende og indgaaende, saa dog fuldkommen tilstrækkelig til at meddele de Kundskaber, som krævedes af Presten. Fordringerne var just ikke meget store. Vi kjender dem af flere Konciliestatuter. Foruden at

forrette Messen sømmelig og paa rette Maade fordredes Undervisning af Folket i *Credo*, *Paternoster*, *Ave Maria*, Daaben og de øvrige Sakramenter, de 7 Dødssynder og om Helvedes Straffe. (Smlgn. Trosbekjendelsen i de norske Love).

Høiere Undervisningsanstalter end Kathedralskolerne havde ikke de nordiske Lande, førend mod Middelalderens Slutning Universiteterne i *Kjøbenhavn* og *Upsala* oprettedes. De, som søgte en videregaaende videnskabelig Dannelse, maatte derfor ty til Udlandets Universiteter. Det gjorde ogsaa Nordboerne i stort Tal, især fra det 13de Aarhundrede af. Kirken søgte at fremme disse Udenlandsreiser ved Reiseunderstøttelse; at have studeret i Udlandet og der erhvervet akademisk Grad var en fortrinlig Anbefaling, om end ikke nogen nødvendig Betingelse for at naa de høiere Værdigheder i Kirken. I Danmark gjaldt den Bestemmelse, at man for at blive Kannik (Medlem af Domkapitlet) maatte have studeret 3 Aar udenlands. De fleste af dem, som i det 13de og 14de Aarhundrede beklædte Kirkens høieste Poster i de nordiske Riger, havde studeret ved et eller andet Universitet. Især søgte man til *Paris*, *Orleans* og *Bologna*; fremfor alle Steder til *Paris*, hvor de Danske og Svenske endog havde sit eget «Kollegium». Saaledes var det ligetil Middelalderens sidste Tider, da man begyndte mere at drage til tyske Universiteter i *Rostock*, *Leipzig*, *Køln* o. s. v. Ved de nævnte Universiteter blomstrede paa den Tid, da Nordboerne begyndte at søge til dem, Studiet af den scholastiske Filosofi og af den kanoniske Ret. Det synes imidlertid, som om Nordboerne har følt sig mindre tiltrukket af den førstnævnte; ialfald gjælder dette om Nordmændene, blandt hvilke man ikke kjender nogen, som senere har beskjæftiget sig med selvstændige scholastisk-filosofiske Studier. Noget anderledes forholder det sig med de Danske og de Svenske, blandt hvilke man finder enkelte, med hvem dette har været Tilfældet.

Først og fremst maa nævnes *Andreas Suneson*, den bekjendte Erkebiskop i Lund (resign. 1223, † 1228), hvis Hovedverk bærer Titelen: *Hexaëmeron* (de sex Dages Gjerning). Titelen svarer dog kun lidet til Indholdet. Skriftet begynder vel med Skabelsen, men dette tjener kun som Tilknytningspunkt for Forfatterens Behandling af Hovedpunkterne i den kristelige Troslære, Læren om Englene, Treenigheden, Menneskets oprindelige Tilstand, Syndefaldet, Kjødspaatagelsen, Kristi to Naturer, Tro og Gjerninger, Dødssynderne, Kardinaldyderne og om Verdens Dom. Bogen, der er skreven paa Latin og i poetisk Form, er saaledes et dogmatisk Læredigt, bestemt til, som det synes, paa engang at lære Ungdommen Latin uden at fordærve den ved Læsning af hedenske Digtere og at gjøre den kristelige Lære til-

trækkende for den. Forfatteren viser sig vel bevandret baade i Kirkefædrene og Scholastikerne, især Augustin og Petrus Lombardus. Ogsaa Erik Menveds Kansler, Mester *Morten Magnussøn (Magister Martinus Magni de Dacia)* fortjener at nævnes, navnlig som Forfatter til et Verk: *modi significandi*, ogsaa kaldet *modi Martini*, en Bog, der brugtes lige til Reformationen i udenlandske Skoler og Gymnasier. Den er gaaet tabt, ja er «saa aldeles udslettet af Hukommelsen, at der ikke er mindste Spor deraf tilbage», Rimeligvis har den været en Rhetorik eller Dogmatik. Fremdeles kan nævnes *Gunner*, Biskop i Viborg (tidligere Abbed i Øm) † 1251, en høit betroet Mand hos Valdemar Seier, som benyttede ham meget ved Udarbeidelsen af jydske Lov. Han var meget ivrig for sit Stifts Skole, og til hans Ros siges, at hans Disciple gjorde ligesaa god Fremgang, som om de havde studeret i Paris. Han disputerede gjerne med «Pariserklerker» og havde sin Fornøielse af at sætte dem Bet. Der mangler overhovedet ikke paa svenske og danske Navne, som ved Pariseruniversitetet vandt de høieste Grader og Værdigheder, endog Universitetets Rektorat, eller som gjorde sig bekjendte ved Forelæsninger og Skrifter. Men ret mange er de dog ikke, og ingen af dem har Krav paa særligen at nævnes blandt Tidens Scholastikere. Andreas Sunesøn indtager en temmelig enestaaende Stilling. Med større Iver end paa den egentlige Scholastik lagde Nordboerne sig paa Studiet af den kanoniske Ret, for hvilket de fandt en nærmere liggende og mere praktisk Anvendelse i Hjemmet. Det var fremfor alt ved sin Lærdom i «*Guds Lov*», Nordens Erkebiskoper og Biskoper i det 13de og 14de Aarhundrede udmerkede sig. Frugten af dette Studium træder dog ikke frem i videnskabelige Skrifter eller Bearbeidelser af Kirkeretten, men i selve den kirkelige Lovgivning og i den Kamp, som føres med Statsmagten.

Norge var det af de tre Lande, som ved sin Beliggenhed var længst fjernet fra de almindelige europæiske Strømninger. Som Følge deraf stod den norske Kirke, hvad theologisk Dannelse angaar, tilbage for de to andre Søsterkirker. Derimod havde den modtaget som Arv fra sin Moderkirke, den angelsachsiske, en Kjærlighed til Modersmaalet, som den bevarede, og som altid udmerkede den. Under den oldnorske Literaturs Blomstringstid i 13de og Begyndelsen af 14de Aarhundrede fremkom der ogsaa en kirkelig Literatur i Folkesproget, som vistnok for en væsentlig Del bestod i Oversættelser, men som dog tillige indeholdt endel originale Arbeider. Det er ikke Verker, som hører til den lærde Theologi, men mindre Afhandlinger af dogmatisk eller moralsk Indhold, Homilier, bibelhistoriske Skrifter, Legender eller Helgensagaer og religiøse Digte. Det er først i den

senere Tid, at vore Oldforskere hár begyndt at udgive disse Skrifter; tildels ligger de endnu hen i Haandskrifter.

I den saakaldte *Lucidarius* eller *Elucidarius (Oplyseren)* har man en populær Fremstilling af den kristelige Tros Hovedlærdomme i dialogisk Form, i en Samtale mellem en Magister og hans Discipel. Efter middelalderlig Skik medtages ogsaa, hvad der ansaaes som det vigtigste af Historie, Geografi og Naturkundskab.. Den latinske Original tillægges i Almindelighed *Anselm af Canterbury* († 1109). Bogen var bestemt til at tjene som Ledetraad ved den theologiske Undervisning og for dannede Lægmænd. Næsten hvert Folk har sin *Lucidarius;* vi har den ogsaa paa alle tre nordiske Sprog.[1]) Et Sidestykke til den har vi i en oldnorsk Oversættelse af Angelsachseren *Alkuins* Skrift *de virtutibus et vitiis (om Dyderne og Lasterne)*, en populær Ethik.[2])

Af *Homilier* har den oldnorske og islandske Literatur en stor Mængde at opvise. De er dels af moralsk, dels af dogmatisk, dels — og maaske de fleste — af legendarisk Indhold, fortællende om visse Helgeners Historie og Underverker. Homilierne er enten Oversættelser fra Latin eller originale. En gjennemgaar saaledes Stavekirkernes enkelte Dele og forklarer deres symbolske Betydning; i en anden tales om Drukkenskab og Usædelighed som de herskende Nationalfeil i Norge og paa Island.[3])

Det betydelige bibelhistoriske Verk, som i Almindelighed har gaaet under Navnet *Stjórn* (ɔ: *Styrelse*, Guds Verdensstyrelse), og hvoraf *C. R. Unger* har udgivet en Del (1853—1862), udgjør i Virkeligheden ikke ét, men flere, ganske forskjellige Arbeider. Det eneste fuldstændige Haandskrift, man har af denne Samling af forskjellige Arbeider, indeholder 6 Nummere: 1) Begyndelsen af den bibelske Historie fra 1ste Mosebog til 2den Mosebogs Kap. 18. Om dette Arbeide giver en indledende Prolog følgende Oplysninger: Det er udarbeidet i Begyndelsen af det 14de Aarhundrede efter Foranstaltning af Kong Haakon Magnussøn († 1319). Denne havde allerede tidligere ladet oversætte en Samling af forskjellige Helgeners Levnetsbeskrivelser, *Hellige Mænds Blomster*, som paa Kirkeaarets Helgendage blev forelæst for hans Hird. Men nu vilde Kongen gjerne

[1]) Den islandske *Lucidarius* er udgivet af *Konrad Gislason* i Annaler for nordisk Oldkyndighed 1858. Man kjender hverken Oversætteren eller Tiden for Oversættelsens Istandbringelse Den maa dog være meget gammel, efter *Munchs* Antagelse fra det 12te Aarhundrede. Den danske *Lucidarius* (fra det 14de Aarh.) er udgivet af *C. J. Brandt* 1849.

[2]) Udgivet i *Gammel norsk Homiliebog* 1864 af *C. R. Unger* (Oldskriftsselskabet).

[3]) En Samling udgivet af *C. R. Unger:* Gammel norsk Homiliebog 1864.

have et Bibelverk, som kunde benyttes paa samme Maade paa Søndage og andre Festdage, som var helligede Herren selv. Efter Kongens Befaling skulde Begyndelsen ske med Bibelens første Bog, dog saaledes, at selve den hellige Skrifts Fortælling skulde suppleres med Tilføielser, hentede fra andre Skrifter. Arbeidet blev derfor en Blanding af Bibelhistorie og Bibelfortolkning. Ved Siden af sin Gjengivelse af den bibelske Beretning optager Forfatteren en Mængde Stof fra Kirkefædrene (Augustin, Gregor, Isidor o. a.); men fremfor alt øser han af *historia scholastica*, et Verk, der er forfattet af Petrus Comestor († 1178 i Paris) og indeholder et Uddrag af den hellige Skrifts Bøger fra 1ste Mosebog til Apostlernes Gjerninger, med nærmere Forklaring og Fremstilling af Theologers og Filosofers Meninger om forskjellige religiøse Materier, Citater af hedenske Filosofer og Digtere o. s. v. samt af *speculum historiale*, en vidtløftig Verdenshistorie fra Skabelsen til Aar 1253, forfattet af Vincentius fra Beauvais († 1264), Dominikanermunk og Forelæser hos Ludvig den hellige af Frankrige. 2) Slutningen af Mosebøgerne fra 2den Mosebog Kap. 18, væsentlig efter den hellige Skrift. 3) En friere Gjengivelse af Josvas, Dommernes, Ruths, Samuels og Kongernes Bøger med enkelte Tillæg, navnlig allegoriske Forklaringer. 4) Romernes Historie, en Parafrase af Sallusts Jugurtha og Catilina samt af Lucans Pharsalia. 5) Alexander den stores Historie, paa Grundlag af et latinsk Digt af Philippe Gautier. 6) En Bearbeidelse af Makkabæernes Bøger, med flittig Benyttelse af Josefus, hvortil knytter sig en Fortegnelse over de romerske Keisere med en efter Keiser Tiberius indskudt Episode om Pilatus og hans Fader. Tilslut tilføies, at denne Bog er af den hellige Hieronymus oversat fra Hebraisk paa Latin, og fra Latin paa Norsk af Presten Brand Jonssøn, som siden blev Biskop i Hole. Den norske Oversættelse af denne tilligemed Alexander den stores Historie skede efter Befaling af Kong Magnus Haakonssøn.

Nummerne 2, 3 og 6 er aldeles ligeartede og udgjør et Hele; de har ogsaa alle tre Hieronymus's bekjendte Oversættelse Vulgata til sin Kilde. Grunden til, at Romernes og Alexander den stores Historie blev skudt indimellem, er naturligvis den, at man derved vilde udfylde det Hul, som findes efter den babyloniske Fangenskabs Tid. Det kan ikke være tvivlsomt, at Slutningsbemerkningen om, at Kong Magnus Haakonssøn har befalet den norske Oversættelse af «denne Bog» og af Stykket om Alexander den store, refererer sig baade til Nummerne 2, 3, 5 og 6, da Magnus bar Kongenavn allerede fra 1257 og saaledes meget godt kan have givet dette Opdrag til Brand Jonssøn, før denne i Aaret 1263 besteg Bispestolen i Hole. Da

altsaa Nummer 1 som et fra de øvrige fem ganske forskjelligt Verk maa adskilles fra disse, maa man ogsaa aldeles opgive Fællesnavnet *Stjórn*, som heller ikke findes i Haandskrifterne, og som — uvist fra hvilken Tid — er kommen til at blive den fælles Titel paa disse forskjellige Arbeider. [1])

Af *Helgensagaer* eller *Legender* har vi atter en stor Mængde. Den ældste af de norske Helgensagaer er Sagaen om St. Olaf, der i en bearbeidet Form er optaget i Snorre Sturlasons Olaf den helliges Saga. De allerfleste oldnorske Helgensagaer er imidlertid af udenlandsk Oprindelse, dels Oversættelser, dels friere Bearbeidelser. De fleste er nu udgivne af *C. R. Unger* dels i *Postola Sögur* (Universitetsprogram for 1874), dels i *Heilagra manna sögur* i 2 Bind (Universitetsprogram for 1877). Sagaen om *Thomas Becket* er udgivet af *Unger* som Universitetsprogram 1869. *Barlaams* og *Josafats Saga* (udgivet af *Keyser* og *Unger* 1851) er en kristelig Omskrivning af en indisk Fortælling, hvis græske Bearbeidelse af flere, men vistnok uden tilstrækkelig Grund, tillægges Johannes Damascenus. Efter Korstogene blev den bekjendt i en latinsk Oversættelse og oversattes nu paa forskjellige Sprog, paa Norsk af *Haakon den unge* († 1257), Søn af Haakon Haakonssøn. Den hører ind under den kristelige Digtning og danner Overgangen til de religiøse Digte.

Paa den *religiøse Digtnings* Omraade indtager den gamle islandske Kirke en forholdsvis høi Plads. Allerede tidlig begyndte den nordiske Skaldekunst at prøve sine Kræfter ogsaa paa religiøse Emner. Da de religiøse Digte næsten altid var Lovkvad til Kristi, Marias og Helgenernes Ære, anvendtes i Almindelighed den Digtart, som Skaldekunsten havde udviklet for Æredigtet, *Drápaen*. Denne karakteriserede sig ved sin Kunstmæssighed: den kunstmæssige Versbygning, de kunstige Skaldeomskrivninger og den vidtgaaende Omkastning af Ordene. Drápaens kunstige og indviklede Form svarede dog ikke til den kristelige Digtnings Krav paa Simpelhed og Hjertelighed. «Det Indtryk, som den religiøse Drápa gjør, er overhovedet koldt; den har lidet eller intet ved sig af Salmedigtningens hjertelige Præg, men desto mere af Heltedrápaens ydre verdslige Glimmer, der igrunden oftest slet passer til Emnet.» [2])

Den kristelig-religiøse Drápa begynder uden Tvivl saagodtsom med selve Kristendommen i Norge og paa Island; men ret i Gang kom den dog først fra Midten af det 12te Aarhundrede. Ved denne

[1]) *Konrad Maurer:* Ueber die Ausdrücke altnordische, altnorwegische und isländische Sprache S. 212 ff.

[2]) *Keyser:* Nordmændenes Videnskabelighed og Literatur. S. 337.

Tid digtede Islænderen *Einar Skulessøn* den berømte *Geisle* d. e. *Straalen* (smlgn. S. 57), som gjennem et Tidsrum af omtrent to Aarhundreder blev Forbilledet for den religiøse Drápa, hvis Blomstringstid falder i Slutningen af det 13de og Begyndelsen af det 14de Aarhundrede. Herhen hører bl. a. *Leidarvisan* (ɔ: *Veivisning)*, der priser Søndagens Hellighed, thi paa den Dag foregik, siger Digtet, Englenes Skabelse, Arkens Landing, Overgangen over det røde Hav, Lovgivningen paa Sinai, Kristi Fødsel og Opstandelse m. m.

Ved Midten af det 14de Aarhundrede begyndte man at faa Øinene op for de store Mangler ved den gamle Drápamaner. Flere af Tidens største Skalde søgte ogsaa, ihvorvel de fastholdt Drápaens ydre Form, dog at gjøre Foredraget simplere og klarere ved i langt mindre Maalestok at anvende Skaldeomskrivningerne og den kunstige Omflytning af Ordene o. s. v. Som Aarhundredets ypperste Skald ansaaes *Eystein Asgrimssøn*, en islandsk Augustinermunk, som paa Grund af Gjenstridighed mod sin Abbed maatte forlade sit Kloster (Thykkvabö) paa Island og senere opholdt sig i Elgeseter ved Nidaros. Da han i 1358 af Erkebiskop Olaf[1]) blev sendt som Visitator til Island, kom han her i Strid med Biskop Gyrd af Skaalholt, mod hvem han digtede flere Smædeviser. Han blev derfor sat i Ban af Biskopen, maatte ydmyge sig og digtede nu for at bevise sin oprigtige Anger det bekjendte Kvad *Lilja* til Kristi og Jomfru Marias Ære. Dette Digt blev «saa berømt, at det hed for et Ordsprog, at alle Skalde gjerne vilde have digtet *Lilja*. Digtet er et Slags Messiade; det begynder med Englenes og Menneskenes Fald, gaar derpaa over til at omhandle Kristi Aabenbarelse og Forsoningsdød, Marias Smerte, Kristi Opstandelse og Himmelfart og slutter saa med, at Digteren udtaler sin Forvisning om Menneskeslægtens og sin egen Frelse ved Kristi og Jomfru Marias Fortjeneste. Tonen er undertiden noget dogmatisk, men det har mange skjønne Steder og overgaar i sand Digteraand langt alle andre nu bekjendte norrøne Kvad af samme Slags».[2])

---

[1]) Fortegnelsen over Erkebiskoperne i Nidaros efter 1350 (smlgn. S. 97) hidsættes her: 18) *Olaf*, Abbed i Nidarholms Kloster, valgt 1349, iklædt Palium 1350 † 1371. 19) *Throna*, valgt ved Provision 1371 † 1381. 20) *Nikolaus Finkenoghe*, ogsaa kaldet *Ruser*, indviet 1382 † 1386. 21) *Vinalde Henrikssøn*, udnævnt 1386 † 1402. 22) *Askel*, valgt 1402, indviet 1404 † 1428. 23) *Aslak Harniktssøn Bolt*, valgt 1428 af Kapitlet, tiltraadt 1429, stadfæstet af Paven 1430 † 1450. 24) *Olaf Throndssøn*, valgt af Kapitlet 1450, men først 1459 efter en langvarig Strid i fuld Besiddelse af Erkestolen † 1474. 25) *Gaute Ivarssøn*, valgt 1474 † 1510. 26) *Erik Valkendorf*, indviet 1510 † 1522. 27) *Olaf Engelbrektssøn*, indviet 1523 † 1538.

[2]) *Keyser:* Nordmændenes Videnskabelighed og Literatur S. 340.

Imidlertid udviklede sig i Løbet af det 14de Aarhundrede en ny Digtart, *Rimdigtningen (Rima)*, der efterhaanden fortrængte Drápaen. Dens Særkjende, hvorved den skilte sig fra de ældre Skaldeverker, var hovedsagelig — foruden Enderimet — en større Lethed, Klarhed og Simpelhed i Udtryksmaaden. Den ældste *Rima*, som er os bevaret, af religiøst-historisk Indhold er *Einar Gilssøns Olafsrima*, et Æredigt for St. Olaf fra det 14de Aarhundrede. Senere finder man en Mængde saadanne af religiøst Indhold, men deres poetiske Værd er lidet, de er fattige baade paa ophøiede Tanker og paa skjønne Billeder.

Med Udgangen af det 14de Aarhundrede ophører den norsk-islandske literære Produktivitet ogsaa paa det religiøse og kirkelige Livs Omraade; men netop paa denne Tid faar den religiøse Literatur i Modersmaalet et merkeligt Opsving i de to andre Lande, nærmest i Sverige, men dernæst ogsaa i Danmark. Stødet hertil udgik fra den nys stiftede *Birgittinerorden*. Den ved den hellige *Birgitta* fremkaldte religiøse Bevægelse udbredte sig i vide Kredse, navnlig i Sverige og Danmark og vakte overalt en ny Interesse for Sjælepleie, Prædiken og gudelig Læsning og dermed tillige for Modersmaalets kirkelige Brug baade i Tale og i Skrift. Folkets kristelige Oplysning stod for Birgitta som en Hovedsag, et væsentligt Formaal for hendes Bøn og Arbeide, og i hendes Ordensregler indtog derfor Ordets Forkyndelse en fremtrædende Plads. Det var en fast Regel, at i Birgittinerkirkerne skulde hver Søndag Evangeliet udlægges i Folkets Sprog. Men ogsaa ellers kom hendes mægtige Indflydelse tilsyne.

I og om hendes Orden dannede der sig en mystisk Skole, hvorfra en ret betydelig Literatur udgik dels paa Latin, dels paa Folkesproget. Paa dette sidste udøvede Skolen en eiendommelig Indflydelse. I dens Klostre mødtes Nonner og Munke fra alle tre nordiske Lande. *Vadstena*, Moderklostret, var og blev Sjælen i den hele Bevægelse; derfra blev de øvrige Ordenen tilhørende Klostre ledede og visiterede, og derhen søgte Ordenens Medlemmer og Venner ikke blot fra Sverige, men ogsaa fra Danmark og Norge. Vi har her en Slags skandinavisk Bevægelse, som i Tiden falder sammen med Bestræbelserne for en politisk Union mellem de tre Riger. En Frugt af denne livlige Forbindelse mellem de tre Nationaliteter var ogsaa den literære Vexelvirkning. Herved opstod det saakaldte Birgittinersprog, en eiendommelig Blanding af Svensk, Dansk og Norsk, som fremkom derved, at naar de fra Ordenen udgaaende svenske Skrifter skulde afskrives af Danske eller Norske, blandedes en Mængde danske eller norske Udtryk ind i den oprindelige svenske Text. Derimod

maa det vistnok betragtes som en Misforstaaelse, naar man har troet, at «Birgittinersproget» har været et eiendommeligt Klostersprog, som taltes af de til Ordenen hørende Medlemmer.

Den birgittinske Skoles Standpunkt var den middelalderlige og da nærmest den gamle franske Mystiks. Allerede Birgittas egne Skrifter, blandt hvilke hendes *revelationes* (Aabenbarelser) indtager den første Plads, røber stærk Paavirkning fra den Kant. I én Henseende indtog Birgitta dog en særegen, fra de øvrige Mystikere forskjellig Stilling. Medens disse nemlig i Regelen stillede sig temmelig ligegyldig ligeoverfor den ydre Orden i Kirke og Stat, var dette ingenlunde Tilfældet med Birgitta. Hun var som en Slægtning af selve Kongehuset tidlig draget ind i de politiske Brydninger i sit Fædreland og havde med Iver og Interesse deltaget i de store politiske Spørgsmaals Løsning; fremdeles var hun en Ynder af Pavedømmet, og just hendes Straffetaler mod den fordærvede Stat og det fordærvede Pavedømme afgiver ofte slaaende Vidnesbyrd om hendes Hengivenhed for selve Institutionerne og den paa dem grundede Orden. Netop fordi hun satte Pavedømmet saa høit, blev hun greben af den bitreste Smerte ved at se det saa fornedret og vanhelliget, som Tilfældet var paa hendes Tid.

Ligesom hun nu selv i sine egne Skrifter viste sig stærkt paavirket af den franske Mystik, saaledes kom ogsaa den Literatur i Folkesproget, som efterhaanden fremgik af hendes Skole, til for en væsentlig Del at bestaa af Oversættelser af de gamle franske Mystikere, *Bernhard af Clairveaux, Hugo af St. Victor, Bonaventura, Gerson,* tildels ogsaa af tyske Mystikere som *Henrik Suso* og *Thomas a Kempis*[1]). Til disse Oversættelser kom dernæst en hel Del originale Opbyggelsesskrifter, navnlig af svenske Forfattere; af Prædikensamlinger nævnes fem svenske, én dansk og én norsk.

Haand i Haand med den vaagnende Iver for Modersmaalet, som i denne Tid gjorde sig gjældende, gik Bestræbelserne for at faa Bibelen oversat. Om den norske saakaldte *Stjórn* se ovenfor. I Sverige har vi en Oversættelse eller rettere Udlæggelse af *de fem Mosebøger* (Pentateuchen), som af *Fr. Hammerich* og *Kleming* tillægges Birgittas Skriftefader *Magister Matthias af Linkjøping* († 1350). Denne Mand, der snarere maa kaldes Bibeltheolog end Mystiker, var Sveriges berømteste lærde i hele Middelalderen, Forfatter af flere theologiske og filosofiske Skrifter, navnlig af udførlige latinske Konkordanser eller Glosser til hele den hellige

[1]) Saaledes af *Bonaventura* hans *stimulus amoris, meditationes vitæ Christi*, Raad til Klosterfolk, Betragtning over Lidelseshistorien, af *Gerson* hans Udlæggelse af Davids Bodssalmer o. fl., af *Henrik Suso* hans «gudelige Visdomsbog».

Skrift. Dette Verk er selv gaaet tabt, men antages at ligge til Grund for den ovenfor nævnte Oversættelse eller Udlæggelse af Pentateuchen. Denne skulde da være en Oversættelse, som Matthias selv har foretaget af sit store latinske Bibelarbeide, men hvori han ikke kom længere end ud Pentateuchen. Vi skulde da i den have den «Bibel paa Svensk», som efter enkelte gamle Optegnelser, Birgitta og Magnus Smek havde. *Reuterdahl* anser dette for sandsynligt forsaavidt, at det svenske Arbeide er en Oversættelse af Matthias's latinske, men mener, at det er høist uvist, om Matthias selv er Oversætteren. — Mere nøiagtige Oversættelser af *Josvas, Dommernes, Ruths, Judiths, Esthers* og *Makkabæernes* Bøger er leverede af Birgittinerne i Slutningen af det 15de og Begyndelsen af det 16de Aarhundrede, ligesom vi ogsaa har Oversættelse af *Johannes's Aabenbaring* og Fragmenter af andre nytestamentlige Bøger. — Paa Dansk blev i det 15de Aarhundrede de *tolv første Bøger* af det Gamle Testamente oversatte efter *Vulgata*, en Oversættelse, som ligeledes synes at pege tilbage til birgittinsk Oprindelse.

Det samme gjælder en Del af de gudelige Viser, som er levnede os fra Tiden før Reformationen; ogsaa her synes Sproget at vise tilbage til samme Kilde. Men det er ikke altid saa ganske let at afgjøre, hvad der af denne Tids religiøse Literatur tilhører Birgittinerne og hvad ikke. Deres Iver for Modersmaalet var nemlig ikke noget for dem udelukkende eiendommeligt. Fra denne Tid har vi saaledes *Tidebøger*, som gjengav den daglige Bedetjeneste ved de forskjellige Tider *(horæ)* med Davids Salmer; fremdeles *Messebøger*, som forklarede alt, hvad Presten gjorde under Messetjenesten, *Passionaler* (Lidelseshistorien) og *Skriftemaalsbøger*, som dels var en Anvisning for Presten, hvorledes han skulde stille sine Spørgsmaal i Skriftestolen, dels en Anvisning for Menigmand, hvorledes han skulde betænke sine Synder, prøve sig selv og bekjende. Endvidere maa nævnes den svenske og den danske *Jertegnspostil*, den sidste forfattet af *Kristiern Pedersen* («Alle Epistler og Evangelier med deres Udtydning og Glosser og Jertegn til hver Dag»), fremdeles *Legender, Bønnebøger* i Prosa og paa Vers, *Helgenviser* og andre *aandelige Sange* og *Salmer*, dels originale, dels oversatte fra Latin.

En fremragende Plads som religiøs Digter indtager henimod Slutningen af Middelalderen *Mester Mikael*, Sogneprest ved St. Albans-Kirken i Odense. 1496 udgav han paa Opfordring af Kong Hans's Gemalinde, Dronning Kristine, en Samling danske Rim: «*Jomfru Marias Rosenkrans*», en poetisk Oversættelse af den franske Dominikaner *Alanus de Rupe's* Bog *psalterium beatæ virginis*. Desuden skrev han et Digt «om Verdens Skabelse» og et «om Menne-

skets Liv». Af disse tre Rimverker er flere Salmer i mere eller mindre omarbeidet Skikkelse gaaet over i senere Salmebøger, saaledes: «Synden gjør Mennesket blind og lam» (Landstad No. 500), «O Jesu, hør mig for din Død», «Jeg lægges i Jorden i en Ble» (Landst. No. 457), «Nu takke vi af Hjertens Grund» (Grundtvig: «Den Ædelsten saa rosenrød» Landst. No. 303). Mester Mikael er ikke den eneste i denne Tid, som har ydet Bidrag til vor kirkelige Salmeskat. Andre «gamle Sange, som have været brugte i Pavedømmet», er den gamle *Dagvise* («Den signede Dag, som vi nu se» Landst. No. 604 og 434), «Den signede Dag er os beted» *(dies est lætitiæ* Landst. No. 139), «Krist stod op af Døde» (Landst. No. 343), alle optagne af *Hans Thomissøn* i hans Salmebog, den første efter Reformationens Indførelse. Af «gamle papistiske Sange, som ere korrigerede og rettede» eller «Mariaviser christelig forvendte Jesu Christ til Lov og Ære» har han optaget: «Det hellige Kors vor Herre selv bar», «Jeg vil mig Herren love» (Landst. No. 265), «Maria hun er en Jomfru ren» (Landst. No. 297), «Fryd dig du Christi Brud» (Landst. No. 96).

Da Bogtrykkerkunsten blev kjendt i Norden, blev den i den første Tid benyttet til at skaffe nye, paalidelige Udgaver af de gamle kirkelige Haandbøger, *Missaler* (Messebøger) og *Breviarer* (Bønnebøger). Disse Bøger, som brugtes ved Gudstjenesterne, var nemlig bleven saa korrumperede ved Afskrivernes Uvidenhed og Skjødesløshed, at Brugen af dem ofte vakte Latter hos Tilhørere, som forstod Latin. For at raade Bod paa denne Mislighed lod allerede 1483 en dansk Biskop Karl Rønnov i Odense et *breviarium Othoniense* trykke i Lübeck; dette Exempel blev snart fulgt af andre Bisper, saaledes ogsaa af Erkebiskopen i Nidaros Erik Valkendorf, som 1519 lod trykke et *Missale* bestemt for hele Norge (trykt i Kjøbenhavn) og et *breviarium Nidarosiense* (trykt i Paris 1519). Det samme skede ogsaa i svenske Stifter paa Grund af Messebøgernes Uoverensstemmelser og Feil.

I sidste Halvdel af det 15de Aarhundrede fik Danmark og Sverige egne Universiteter i *Kjøbenhavn* og *Upsala*. Det var naturligt, at Ønsket om et Universitet inden Nordens Grænser opstod, da hvert selvstændigt Land i Slutningen af Middelalderen havde sit særegne Universitet; det var næsten bleven en Æressag for et Land at have sin egen Høiskole.

Allerede Erik af Pommern henvendte sig til Pave Martin V med Begjæring om Tilladelse til at oprette et Universitet for de nordiske Lande. Paven indvilgede ogsaa i Oprettelsen af et *studium generale*,

men med den Indskrænkning, at der ikke maatte foredrages Theologi. Denne Klausul var vel Hovedgrunden til, at der dengang ikke blev videre af Sagen. Men i Aaret 1474 foretog Kristiern I en «Pilegrimsfærd» til Rom, hvor han af Pave Sixtus IV udvirkede Tilladelse til at oprette et Universitet. Den pavelige Bulle af 19de Juni 1475, som meddelte Tilladelsen, bestemte, at Erkebiskopen eller den Biskop, i hvis Stift Universitetet kom til at ligge, skulde være Kansler med Ret til at uddele de akademiske Grader (Baccalaureat — Licentiat — Magister — og Doctorgraderne). Til Stedet, hvor det nye Universitet skulde ligge, bestemte Kongen *Kjøbenhavn* (1478). Medicineren *Magister Peter Albertsen*, der blev udnævnt til Vicekansler, sendtes udenlands for at hverve Lærere ved de forskjellige Fakulteter; og først den 1ste Juni 1479 foregik den høitidelige Indvielse.

Men de Lærere, Mag. Peter Albertsen medbragte, var allesammen hentede fra Universitetet i *Køln*, som vistnok tidligere havde nydt en overordentlig Anseelse, men nu allerede var afblomstret og, fordi det havde stængt sig ude fra Paavirkning af den nyere humanistiske Videnskabelighed, var bleven et Sæde for Obskurantismen. Dette i Forbindelse med de smaa Pengemidler, man raadede over, bevirkede, at det nye Universitet i Kjøbenhavn blev uden nogen synderlig Virksomhed og Indflydelse lige til dets Reorganisation ved den lutherske Reformations Indførelse i Danmark. Nu og da blev der rigtignok gjort Forsøg paa at ophjælpe det; saaledes befalede f. Ex. Kong Hans, at ingen maatte reise til Udlandet for at studere, førend han havde studeret tre Aar ved Kjøbenhavns Universitet. Men disse Forsøg udrettede ikke, hvad der tilsigtedes, og den nye Høiskole førte en temmelig kummerlig Tilværelse lige til Reformationen.

Omtrent samtidig hermed oprettedes ogsaa Universitetet i *Upsala*. Som før omtalt, fattedes paa et Møde i Arboga 1474 en Beslutning om, at Erkebiskopen *Jakob Ulfsson* i sit eget, Biskopernes og Raadets Navn skulde indsende et Andragende til Paven om at faa Tilladelse til at stifte et Universitet i Upsala. Pave Sixtus IV indvilgede Andragendet ved en Bulle af 27de Februar 1477.[1]) Den pavelige Bulle tillod Oprettelsen af et *studium generale* med samme Privilegier og Friheder som Universitetet i Bologna. Der kunde meddeles Undervisning baade i Theologi, kanonisk og civil Ret, Medicin, Filosofi og alle andre Videnskaber. Upsala Erkebiskop skulde være selvskreven Kansler med Ret til at uddele de akademiske Grader. 2den Juli 1477

[1]) Bullen er dateret 28de Febr. 1476 «*post incarnationem*». Det paa S. 145 anførte Datum bør saaledes rettes til 27de Febr. 1477. Smlgn. *C. Annerstedt:* Upsala Universitetets Historia I, S. 24 og II, Aktstykke 1. Anm.

udfærdigede Erkebiskop Jakob Ulfsson tilligemed hans sex Lydbiskoper, Rigsforstanderen Sten Sture den ældre og 23 verdslige Rigsraader et Privilegiebrev for Upsala Universitet, hvori de tog dette med dets Lærere i Rigets Beskyttelse. Den høitidelige Indvielse foregik den 7de Oktober 1477 i Nærværelse af Sten Sture og Rigsraadet.

Erkebiskop Jakob Ulfsson bidrog med Iver og Energi til det nye Universitets Trivsel, men da den urolige og af politiske Interesser optagne Gustav Trolle efterfulgte ham paa Erkebispestolen, kom det i Forfald, og dets Virksomhed blev ligesom Kjøbenhavneruniversitetets kun ringe, ja var paa Reformationstiden næsten ganske hendøet. Nordboerne vedblev at søge til fremmede Universiteter, især til Rostock, Greifswalde og Leipzig, senere ogsaa til Wittenberg.

Det friske videnskabelige Pust, som de nyopvaagnede humanistiske Studier fremkaldte i de sydligere Lande, kan ogsaa tildels spores i de nordiske Lande, navnlig i Danmark, om Norden end ikke i denne Tid kan opvise Humanister i Ordets egentligste Forstand. Derimod kan nævnes forskjellige Mænd, som i større eller mindre Grad var paavirkede af den nye videnskabelige Aand. *Morten Borup*, som fra 1491 var Rektor i Aarhus, omtales som en anseet Skolemand, af hvis Disciple ogsaa flere blev dygtige Mænd i Kirkens Tjeneste; men om hans humanistiske Studier ved man dog lidet eller intet; han skal have studeret i Køln, der just ikke var bekjendt som et Humanismens Sæde. Af ikke ringe Betydning blev den Forbindelse, hvori de nordiske Lande under Kristiern II stod med Nederlandene. Den verdensberømte nederlandske Humanist *Erasmus Rotterdamus* havde ogsaa sine Beundrere og Efterfølgere i Danmark. Fornemmelig gjælder dette om Karmelitermunken *Paulus Eliæ (Paul Eliesen)*, som senere indtog omtrent samme Stilling til Reformationen som hans nederlandske Forbillede. Fremdeles kan nævnes som paavirkede af den humanistiske Videnskabelighed *Petrus Parvus Rosæfontanus* fra Roskilde, der fulgte Kristiern II i hans Landflygtighed og senere blev Professor i Rhetorik i Kjøbenhavn, *Vincents Lunge*, som senere spillede en fremragende Rolle ved Reformationens Indførelse i Norge, *Henrik Smith* i Malmø og den før omtalte Kannik i Lund *Kristiern Pedersen*, som udfoldede en særdeles frugtbar Virksomhed i den folkelige Oplysnings Tjeneste. Han opholdt sig med offentlig Understøttelse i Paris fra 1510 til 1517 og fik her trykt flere af sine Skrifter, sin «Tidebog» (1514), «Messebog» (1514) og «Jertegnspostil» (1515).

I Fortalen til denne sin Postil skriver han: «Ingen skal tro, at Evangelierne er helligere paa et Tungemaal end paa et andet. Havde

nogen af Apostlerne skrevet Evangelier til Danmarks Rige, da havde han dem visselig skrevet paa ret Danske, thi hvert Menneske bør at kunne dem paa sit eget Maal; de er saa gode paa Dansk og Tysk som de er paa Latin, naar de ellers ret udtydes, thi kan intet ufornuftigt og avindsfuldt Menneske sige, at det er ilde gjort eller ubekvemmeligt at udsætte dem paa Danske, da dog ingen kan blive salig uden dem og den hellige Tro». Det er, som vi allerede nu — før Reformationen — møder en Luftning fra en ny Aandens Verden.

Paa Theologiens og den kirkelige Oplysnings Enemerker har vi saaledes i de nordiske Kirker gjenfundet de samme aandelige Strømninger, som i den Tid overhovedet sætter den vesterlandske Kirke i Bevægelse. Ingen af Tidens mere betydningsfulde theologiske eller kirkelige Retninger savner sin Repræsentant; den hellige Birgitta indtager endog en fremragende Plads i den almindelige Kirkehistorie. Ogsaa Udviklingens Gang er i det store og hele, navnlig for Danmarks Vedkommende, væsentlig den samme som i de andre Lande; ogsaa her peger det i Retning af Kirkens Reformation.

De nordiske Kirkers Historie efter Reformationen.

De nordiske Kirkers Historie efter Reformationen.

Förste Afsnit.

Den lutherske Reformations Indførelse.

Danmark. Den nære Beliggenhed og den flersidige Forbindelse med Tyskland gjorde, at Luthers Optræden og den evangeliske Lære blev tidlig bekjendt i Danmark. Konge var paa den Tid *Kristiern II* (1513—1523), der allerede i Faderens Levetid var erkjendt som dennes Eftermand i alle tre Riger. Sverige havde imidlertid i 1501 efter det uheldige Ditmarskertog igjen gjort Opstand; fra 1512 førte *Sten Sture den yngre* Rigsforstanderskabet, og han gjorde alt for at udhale og hindre Kristierns Antagelse til Sveriges Konge. Det var saaledes alene Danmark og Norge, som ved Kong Hans's Død 1513 paany hyldede Kristiern og tog ham til Konge. Ved denne Leilighed maatte han udstede en Haandfæstning, hvori det hed: «Kongen skal elske Gud og styrke den hellige Kirke og dens Tjeneres Ret og stadfæste til ubrødelig Overholdelse alle deres Privilegier, som dem friest forundt er af den romerske Kirke og fremfarne Konger. — Hver Biskop skal bruge den hellige Kirkes Ret og Jurisdiktion saa frit som de fra Arilds Tid har nydt og brugt den. — Kongen skal aldrig hindre eller lade hindre noget Kapitels eller Klosters Valg og aldrig indtrænge Prælater eller Formænd mod Kapitlernes eller Klostrenes Valg eller Samtykke. — Kongen lover ikke yderligere at besvære Klostrene (med Gjæsteri, Borgeleie o. s. v.)».

Kristiern II er bleven meget forskjellig bedømt. Han hører til de Konger, som fra en Side hæves lige saa høit, som de fra en anden sættes lavt. Enkelte, navnlig de ældre Historieskrivere, ser i ham alene den grusomme Tyran, andre blandt de senere priser ham som den frisindede og folkekjære Konge. Er den første Dom ubillig streng, saa er den anden heller ikke tilstrækkelig begrundet. Kristiern var vistnok en Mand med mere end almindelige Evner og gode Kundskaber, derhos virksom og med mange gode Grundsætninger i sin Regjering, men han var paa samme Tid haard, egenraadig og hævngjerrig. Han bar et bittert Had til Adels- og Prestevældet, medens han antog sig de lavere Stænder, Borgere og Bønder. Hans Regjeringshandlinger bar derfor ofte Præget af Frisind og Folkekjærlighed; men det er vel et Spørgsmaal, om de ikke egentlig var udgaaede af Herskesyge for ved de lavere Stænders Hjælp at indskrænke de høiere.

Disse Kristierns politiske Planer har vistnok ogsaa i væsentlig Grad betinget hans Forhold til Reformationen. Det er vel muligt, at Kristiern, som unegtelig var en af Tidens mest oplyste Fyrster, kan have havt Øie for Kirkens Overtro og Fordærvelse, men det er saare tvivlsomt, om han har følt sig draget til den lutherske Lære af nogen dyberegaaende Overbevisning. Betragter man hans senere Færd, nødes man til at antage, at de politiske Hensyn har spillet en vigtig, om ikke den vigtigste Rolle hos ham som hos saamange andre Fyrster. Prestevældet var ham forhadt; Reformationen bød nu den bedste Anledning til at bryde det og derhos til at berige den kongelige Kasse med en Del af Kirkens store Rigdomme. Kristiern var desuden det sachsiske Kurfyrstehus nær beslægtet; Frederik den vise var nemlig hans Morbroder. Endelig stod han af flere Grunde i et spændt Forhold til Pavestolen, deriblandt ogsaa i en Anledning, som stod i Forbindelse med den Sag, der fremkaldte Luthers første Optræden — Afladshandelen.

I Begyndelsen af 1517 kom *Arcimboldus* som pavelig Legat til Norden. Det var nærmest i Anledning af den af Leo X udskrevne Aflad, men tillige skulde han som pavelig Legat optræde som Mægler mellem Kong Kristiern og Sten Sture. Den Kamp, disse førte med hinanden, var egentlig af rent politisk Natur, men da Sten Sture havde fordrevet den dansksindede Gustav Trolle fra Erkesædet i Upsala, optraadte Kongen tillige som den krænkede Erkebiskops Forsvarer. Han ønskede nu gjerne at give sin Krig mod Sten Sture en kirkelig Karakter, hvorfor han fik Erkebiskopen i Lund til at sætte Sten Sture i Kirkens Ban. Af samme Grund søgte han ogsaa at vinde den pavelige Legat for sig og viste sig derfor meget føielig ligeoverfor

Legatens Begjæring om at faa Tilladelse til at prædike Aflad i alle Kongens Lande.

Arcimboldus fik Tilladelsen paa det rimelige Vilkaar, at han kun skulde betale Kongen 1100 rhinske Gylden, en efter Omstændighederne ringe Afgift. Herved troede Kongen at have vundet den pavelige Legat for sig. Men hans Tillid blev dog i dette Stykke aldeles skuffet. Da Arcimboldus nemlig i 1518 kom til Sverige, lod han sig bestikke af Sten Sture ved store Gaver og Løfter om Upsala Erkebispestol. Medens han lod, som om han arbeidede for Kongen, røbede han alle dennes Planer for Sten Sture og arbeidede i Virkeligheden mod ham. Da Kristiern opdagede Forræderiet, blev han, som man kan tænke, yderlig opbragt. Han lod lægge Beslag paa alle de Varer og Penge, som Legaten havde samlet, og at dette ikke var saa ubetydeligt, kan sees deraf, at alene Kongens Ombudsmand ved Kongsgaarden i Bergen Jørgen Hansen Skriver nedlagde hos Bispen 3—4000 Mark. Det var kun med Nød, Arcimboldus reddede sig ved en hastig Flugt. Udfaldet af Legatens Reise blev forsaavidt af adskillig Betydning, som Opmerksomheden paa de ved Luther fremkaldte Bevægelser i Tyskland derved end mere blev vakt i Norden.

Samtidig hermed bragte Kristiern sig i et vanskeligt Forhold til Rom ved sin Strid med Biskopen i Odense *Jens Andersen Beldenak* (d. e. den skaldede) og ved sit Forhold under Besættelsen af Erkebispestolen i *Lund*. Jens Andersen, der var Søn af en fattig Skomager fra Jylland, var en Mand af store Aandsevner og Lærdom, men herskesyg, pengegrisk og trættekjær. Han havde tidligere været meget brugt af Kong Hans i Statsanliggender og havde bl. a. ogsaa været med at afslutte en Fred med Lübeckerne 1503, ved hvilken Kongen forpligtedes til at betale Lübeck en betydelig Pengesum (80000 Gylden). Da Krigen med Lübeck kort efter udbrød igjen, betragtede Kong Hans Forliget som ugyldigt og negtede at betale. Lübeckerne holdt sig da til Garanten Hertug Frederik, der ogsaa maatte udrede Pengene. Han krævede dem nu tilbage først hos Kong Hans, senere hos Kristiern. Denne holdt sig igjen til Biskop Jens, som han paastod havde overskredet sin Fuldmagt. Kristiern havde ogsaa mange andre Klagepunkter mod ham, f. Ex., at han havde vist sig hovmodig og trodsig baade ligeoverfor Kongen og Enkedronningen, der stadig residerede ved Odense. Pengekravet var dog Hovedsagen

Sagen kom fore paa en Herredag i Kjøbenhavn 1517, hvor Arcimboldus ogsaa var tilstede. Jens Andersen blev fængslet; men da dette var en betænkelig Sag, fik Kongen Erkebiskop Birger til at holde ham i Forvaring indtil videre. I det følgende Aar erklærede

imidlertid Erkebiskopen, at han ikke længere vilde have dette Ansvar, og Biskop Jens blev derfor fra denne Tid af holdt fængslet paa forskjellige kongelige Slotte, hvor han blev meget haardt behandlet. Fra Paven indløb en Formaningsskrivelse til Kongen, hvori denne opfordredes til at løslade den fangne Biskop og gjenindsætte ham i hans Stift. Herpaa vilde Kristiern ikke indlade sig; tvertimod holdt han Jens Andersen i det samme haarde Fangenskab som tidligere lige til 1520, da Biskopen ydmygede sig og gik ind paa at betale, hvad Kongen krævede. Indtil Summen var udredet, skulde Kongen have to Trediedele af Stiftets Indtægter. Samme Aar, Biskop Jens blev løsladt, var han med Kristiern paa Toget mod Sverige, hvor han spillede en Rolle ved det stockholmske Blodbad. Men Venskabet varede dog ikke længe; thi da Sverige kort efter løsrev sig under Gustav Vasa, fik blandt andet Biskop Jens Skylden herfor, og den gamle Biskop blev atter fængslet. Da Lübeckerne i 1522 indtog Hammershus paa Bornholm, vandt han sin Frihed tilbage og opholdt sig i Lübeck, indtil Kong Kristiern flygtede fra Danmark.

I Slutningen af Aaret 1519 døde Erkebiskop *Birger* i Lund. Kapitlet skyndte sig med at vælge en af sin Midte *Aage Sparre* til hans Eftermand; men Kongen, der ikke vilde anerkjende dette Valg, præsenterede sin Sekretær *Jørgen Skotborg*. Kapitlet gav vistnok efter, men Paven havde imidlertid *per provisionem* beskikket Italieneren *Paul de Cesis*, og da Jørgen ikke kunde udrede den Sum, denne forlangte for at træde tilbage (6000 Gylden), kunde han ikke faa pavelig Konfirmation. Han holdt sig dog som *electus* (udvalgt), indtil han 1521 kom i Strid med Kongen om Bornholm, blev afsat og flygtede fra Danmark. Nu udnævnte Kongen *Diderik Slaghek*, der sammen med Biskop Jens Andersen havde været Kristierns villige Redskab under det stockholmske Blodbad. Han fik ogsaa pavelig Stadfæstelse, men allerede i det følgende Aar blev denne slette og underfundige Mand, der ligesom Biskop Jens Andersen af Kongen fik Skylden for det daarlige Udfald af Begivenhedernes Gang i Sverige, henrettet paa Kristierns Befaling. Den sidste, Kristiern indsatte til Erkebiskop i Lund, *Johan Veze*, fulgte med ham, da han i 1523 forlod Riget.

Kong Kristierns vilkaarlige og hensynsløse Færd ved Besættelsen af Erkebispestolen bragte ham ikke alene i et spændt Forhold til Paven, men bevirkede ogsaa, hvad der ikke er uden Vigtighed, at den danske Geistlighed under den reformatoriske Bevægelse kom til at savne et Overhoved, der kunde yde den den nødvendige Støtte og Ledelse under Kampen.

Den fra Luther udgaaende reformatoriske Bevægelse var allerede

kjendt i Danmark i videre Kredse; adskillige danske Studerende havde i Aarene 1517—1520 frekventeret Universitetet i Wittenberg og ved sin Hjemkomst medbragt Begeistringen for den nye Aand og Retning. Og Danmark havde selv ved denne Tid en Mand, som paa en Maade kan siges at have brudt Veien for Luther i Danmark, og som kom til at spille en vigtig Rolle i dets Reformationshistorie, om han end senere blev Reformationens farligste Modstander i sit Fædreland.

Paulus Eliæ (Paul Eliesen) var Karmelitermunk i Mariekloster ved Helsingør. Karmeliterne, der som før omtalt var indkaldt til Norden af Erik af Pommern, udmerkede sig ved sin Tugt og sine videnskabelige Interesser. Marieklostrets Prior, der tillige var Forstander for alle Ordenens Klostre i Danmark, Anders Christensen havde en Tid været Lærer ved Kjøbenhavns Universitet. For at fremme Videnskabeligheden blandt Brødrene besluttede han at indrette et Kollegium i Kjøbenhavn, hvor de unge Munke kunde studere under dertil beskikkede Lærere. I denne Hensigt opførtes 1517 en Bygning i St. Peders Stræde (det senere Valkendorfs Kollegium). Kongen kom Kollegiet til Hjælp med de fornødne Midler for med det samme at udvide Universitetets Virksomhed. Han skjænkede saaledes Kollegiet St. Jørgens Hospital (udenfor Nørreport) med alt tilhørende Gods, mod at Ordenen skulde holde en Lærer, som hver Dag skulde holde Forelæsning ved Universitetet; derhos skulde den naturligvis sørge for Gudstjenesten og Pleien af Hospitalets syge.

Paulus Eliæ blev Forstander for Karmeliterkollegiet og Lærer i Theologi ved Universitetet. Hans Lærervirksomhed blev af stor Betydning, da han fremfor alt drev paa Studiet af den hellige Skrift og de dermed sammenhørende Sprogstudier. Tidens Scholasticisme var ham fjern, hans Retning var derimod en afgjort praktisk-bibelsk. Paa Grund af denne sin Aandsretning og paa Grund af sit sædelige Alvor ivrede han mod Afladshandelen, de tomme Ceremonier og Andagtsøvelser, hvor Hjertet ikke var med, Geistlighedens Yppighed og verdslige Sind, Munkenes Lediggang og Uvidenhed. Det, som for ham var Hovedsagen, var Folkets religiøse Oplysning.

Der gaar saaledes et umiskjendeligt reformatorisk Drag gjennem hans Virksomhed i denne Periode (1519—1521). Han kjendte ogsaa Luthers tidligste Skrifter og billigede mangt og meget i dem. Der samlede sig mange Disciple om hans Lærestol, af hvilke flere senere blev Reformationens Venner og de første Forkyndere af det rene Evangelium i Danmark f. Ex. *Frants Vormordsen* og *Peder Laurentsen*. Selv fulgte han dog ikke fuldt ud med i Bevægelsen, men trak sig tilbage, ja endte endog som Reformationens ivrigste Mod-

stander. Dette forandrede Forhold skaffede ham Navnet *Paul Vendekaabe.*

Der er ingen Grund til at antage, at ydre, egennyttige Motiver har ledet ham i dette Stykke; naar man saaledes har villet søge Bevæggrunden i et rigt Kanonikat, som Biskopen i Roskilde lovede ham, saa er dette en Beskyldning, der hverken er bevist eller sandsynlig. Derimod tyder alt paa, at Paul var en af de mange, man paa Reformationstiden møder, der vistnok saa Kirkens Brøst og ønskede en Reform, og som derfor med Deltagelse fulgte Luthers første Optræden, men som blev staaende paa Halvveien og ikke kunde eller vilde følge med i Reformationens videre Udvikling. Det var derfor visselig Overbevisning, som bragte Paul til at forandre sin Holdning ligeoverfor Reformationen, da han saa, at Luther optog Kampen mod selve det pavelige System. Navnlig bidrog Luthers Skrifter fra 1520 (Om det babyloniske Fangenskab, Til den kristelige Adel af den tyske Nation, Om et Kristenmenneskes Frihed) til at omstemme Paul; fra denne Tid vendte han Reformationen Ryggen, om han end fremdeles ivrede mod Misbrugene inden den katholske Kirke. Herved blev han imidlertid bragt i en saadan Stilling, at han kom til at staa imod alle og alle mod ham; og den Bitterhed, dette fremkaldte i hans Sind, har ogsaa i høi Grad præget hans senere Skrifter.

Mellem Aarene 1517 og 1521 maa derimod hans Virksomhed betragtes som ligefrem forberedende Reformationens Indførelse i Danmark. I denne Periode stod han ogsaa i et meget venskabeligt Forhold til Kong Kristiern. Denne forhandlede ofte med ham og benyttede hans Raad og Bistand ved flere Leiligheder. Man har saaledes ment at spore hans Paavirkning i den Beslutning, Kongen fattede om at indkalde evangeliske Lærere fra Wittenberg; man har ogsaa gjættet paa *Henrik Smith* og *Petrus Parvus* fra Roskilde, som havde studeret i Wittenberg, og som senere fulgte Kristiern i hans Landflygtighed. Men Kongens Beslutning skyldes neppe Paavirkning af nogen enkelt. En Mand med Kristiern II's Aand og Retning maatte nødvendigvis blive opmerksom paa og føle sig tiltalt af Bevægelsen i Wittenberg, og det laa saameget nærmere i dette Tilfælde, som Kurfyrst Frederik den vise af Sachsen var hans Morbroder.

I Aaret 1520 indkaldtes *Dr. Matthias Gabler* og *Martin Reinhardt.* Den første var en Discipel af Melanchton og væsentlig Græker. Han opholdt sig to Aar i Kjøbenhavn, men hans Virksomhed er mindre kjendt, idet han vel nærmest virkede i Stilhed som akademisk Lærer i Græsk. *Reinhardt* stod i et nært Forhold til den bekjendte Karlstadt, hvem han ogsaa senere fulgte i hans Vildfarelser. Det er ikke ganske klart, i hvilken Egenskab Reinhardt egentlig blev

indkaldt, om det var som Prest eller som Universitetslærer. Han havde ikke erhvervet nogen theologisk Grad, men synes dog at have holdt Forelæsninger ved Kjøbenhavns Universitet. Desuden optraadte han som Prædikant i Nikolai Kirke. Men her gjorde han ikke synderlig Lykke. Da han ikke forstod Dansk, maatte han nemlig prædike paa Tysk; og Beretningen om, at Paulus Eliæ tjente ham som Tolk, er mere end tvivlsom. Hans hele Optræden var derfor Folket fremmed; navnlig heder det, at hans ivrige Gestikulationer til de Mængden aldeles uforstaaelige Ord forekom den latterlige. Den kjøbenhavnske Geistlighed benyttede sig heraf til i Fastelavnstiden at udklæde en Gut, der løb om i Byen og efterabede Reinhardts gebrokne Sprog og heftige Gebærder, saaat han blev til Latter over den hele By. Reinhardt hørte derfor op med sine Prædikener og reiste 1521 til Tyskland med det Hverv at hente nye Lærere; selv kom han aldrig mere tilbage.

Kristiern II søgte nu at kalde andre til Landet. Han havde forbudt Kundgjørelsen af den pavelige Banbulle over Luther i sine Lande, og under Rigsdagen i Worms indbød han nu endog *Luther* selv. Under den da truende Fare kunde vel ogsaa en Konges Indbydelse, der herskede over tre Riger, være noget at agte paa. Men Luthers Kald var et andet, og Frederik den vise vilde heller ikke slippe ham. Derimod kom i 1521 *Karlstadt* til Kjøbenhavn; hans Besøg blev dog kun af kort Varighed, thi fra 1522 afbrød Kristiern sine Bestræbelser for Reformationens Fremme.

Grunden hertil var dels Hensynet til Paven, til hvem han navnlig paa Grund af det stockholmske Blodbad var kommen i spændt Forhold, og fra hvem en Kommissær var i Vente til Kjøbenhavn, dels og vel fornemmelig den Stilling, Reformationen i Tyskland var kommen i efter Rigsdagen i Worms. Som bekjendt forsvandt Luther fra Kamppladsen, da han paa Kurfyrst Frederiks Foranstaltning i al Hemmelighed blev ført til Wartburg. Med hans Forsvinden syntes hans Sag at være tabt. Hertil kom, at hans Svoger Keiser Karl V optraadte bestemt mod Luther og rettede en Skrivelse til Kristiern om ikke at huse Levningerne af det lutherske Kjætteri. Endelig var hans egen politiske Stilling af den Beskaffenhed, at han fik andet at tænke paa: Reisningen i Sverige under *Gustav Vasa*, Strid med Lübeck, med Hertug Frederik, den ulmende Misnøie blandt Adelen i Danmark — alt dette optog hans Tid og Kræfter; han maatte kjæmpe for sin Throne, og Reformerne maatte derfor opsættes til bedre Tider.

Samtidig med Kongens Afbrydelse af Forbindelsen med Wittenberg skede ogsaa et fuldstændigt Brud mellem ham og Paulus Eliæ.

Denne sidste havde allerede flere Gange optraadt temmelig djærvt ligeoverfor Kongen, og fra den Stund af, at han havde vendt Reformationen Ryggen, havde han ogsaa udtalt sig nedsættende og fordømmende om Luther. Men det afgjørende Brud blev dog først hidkaldt ved en Prædiken, han holdt St. Hans Dag 1522, i hvilken han gjorde stærke Hentydninger til Kongen i Anledning af det stockholmske Blodbad (Herodes og Døberen Johannes's Henrettelse). Kongen tog sin Gave St. Jørgens Hospital tilbage igjen, og Paulus Eliæ begav sig til Jylland.

Medens Kristiern II saaledes gjennem evangeliske Lærere havde søgt at virke for det rene Evangeliums Prædiken, havde han ogsaa ved sin Lovgivning villet reformere Kirkens Forfatning. Vi maa derfor endnu omtale de Love, han i 1521 udgav; de blev vistnok igjen afskaffede ved hans Forjagelse 1523, men de er dog af Vigtighed, da de viser Kongens Tanker og er et Udtryk for, hvad der gjærede i Tiden. «Kristierns Virksomhed som Lovgiver danner den Side af hans Regjering, som man, om ogsaa her stundom fremtræder noget heftigt og lidenskabeligt, i det hele kan betragte med ublandet Tilfredsstillelse».[1])

De vigtigste af hans Love var de to almindelige, den ene for Landet, som ogsaa, skjønt mindre rigtig, er bleven kaldt hans geistlige Lov, fordi den begyndte med Bestemmelser om Geistligheden, den anden for Kjøbstæderne, som, fordi den første blev kaldt den geistlige, i Modsætning dertil har faaet Navn af den verdslige. Bestemmelserne om Geistligheden gik især ud paa at indskjærpe den en strengere Sædelighed i Vandel og en anstændig Optræden i det ydre, strengere Opfyldelse af dens Kaldspligter og Erhvervelse af de fornødne Kundskaber; fremdeles gik de ud paa at indskrænke Geistlighedens Adgang til at erhverve Jordegods, indskrænke dens dømmende Myndighed og i det hele at stille den i et større Afhængighedsforhold til Statsmagten.

Hvad det første Punkt angaar, blev det bestemt, at enhver Biskop skulde i det mindste paa de store Høitidsdage forrette Tjenesten personlig i sin Domkirke, paase, at den underordnede Geistlighed opfyldte sine Pligter, og føre Tilsyn med Klostrene i Stiftet, at Munke og Nonner ikke førte et uskikkeligt Liv, «som de hidtil havde gjort». Bisperne maatte ikke lade Piber og Trommer gaa foran sig, «som de hidtil har gjort til Spot for den hellige Kirke»; heller ikke bære «lange Kjoler, som slæbte ad Jorden, med vide Ærmer»; de maatte ikke paa Reiser have større væbnet Følge end 12 Karle, Erkebiskopen alene fik Ret til at have 20. Abbeder maatte til Jagt ikke

[1]) *Allen:* De nordiske Rigers Hist. III, 2. S. 4.

holde mere end ét Par Mynder og ét Kobbel Støvere, kun i de store Herreklostre som Sorø og Antvorskov 2 Par og 2 Kobler. Den, som skulde blive Prest, maatte være Magister eller Baccalaureus i den hellige Skrift eller paa anden Maade kunne gjøre Fyldest for sine Kundskaber. Paa Prædiken lægges særlig Vegt. — Sognepresterne skulde bo i sine Sogne og ikke, som hyppigt var Tilfældet, i Kjøbstæderne, hvor de fandt Livet behageligere. — Munkenes Tiggeri forbødes for andre end de egentlige Tiggermunke (Minoriter, Prædikebrødre, Karmeliter og Helligaandsbrødre).

Ingen Geistlig maatte for Fremtiden erhverve Jordegods, «medmindre han vilde efterfølge St. Pauli Lærdom (1 Tim. 3), tage sig Hustru og leve i det hellige Ægteskab», som der tilføies i den ene af Lovene, Landsloven. Ligesaa skal den, som vil gjøre Testamente til Kirke eller Klostre, give i Guld, Sølv eller Penge, men ikke i Jordegods. Hensigten med Bestemmelsen sees let; den er at hindre, at Landets Jordegods i større Udstrækning, end allerede Tilfældet var, samledes paa Kirkens Haand, hvorved det paa Grund af Kirkens Skattefrihed unddroges fra de almindelige Ydelser til Kronen og desuden fra al Handel og Omsætning, idet det samledes «i den døde Haand». Derfor blev ogsaa hin Henvisning til Presternes Cølibat tilføiet som en Grund til Forbudet.

Den geistlige Jurisdiktion indskrænkedes til kun at gjælde rent geistlige Sager, Ægteskabssager derunder indbefattede, ligesom det ogsaa blev bestemt, at alle «Pavesager» (hvortil alle Sager, som angik Geistligheden, hørte) skulde forhandles og paadømmes i Riget selv og ikke maatte indankes for den pavelige Domstol. Til den Ende skulde oprettes en Domstol af 4 Doktorer og Magistre, som var vel forfarne i Kirkeloven og Keiserloven. Som Hensigt angaves, «at de Geistlige kunde undgaa den Skade og Fordærv og Pengespilde, som fulgte med Sagens Førelse i Rom, og at Guld og Penge kunde blive i Riget»; men Hensigten var fuldt saa meget at løsne Geistlighedens Afhængighed af Rom og bringe den ind under Statsmagten ved at indskrænke den biskopelige Jurisdiktion.

Kristierns Lovgivervirksomhed omfattede ogsaa Skolevæsenet. Hvorledes dette paa hans Tid artede sig, kan vi bl. a. se af flere Ytringer af *Kristiern Pedersen:* «Der ginge mange til Skole at lære 15 eller 20 Aar, og de kunde dog hverken tale ret Latine eller skrive god Danske paa deres eget Maal» . . . . «Disse ufornuftige Skolemestre og Hørere flængede, slede og hudstrøge de stakkels Børn, Peblinge og Degne (de ældre Disciple, der gjorde Degnetjeneste), at Blodet flød nedad Ryggen paa dem i deres Hoser for en Tytel eller Ord Skyld, som En foer vild udi eller i sine Caser og Temporalier.

De sade saa rædde som en Hare for Hunde, og de vare saa forfærdede for Hug, at de kunde ikke merke eller komme i Hu, hvad der læstes eller sagdes for dem. Naar nogen bebreidede disse Skolemestre og spurgte, hvi de saa sloge dem, da svarede de: Jeg haver saa kjøbt min Lærdom og Visdom, jeg vil og saa sælge ham igjen». Skolebøgerne (Alexander, Puerilia, Donat, Peder Laale, Composita verborum og «andet saadant Skarn») var alle paa Latin undtagen Peder Laale, som har danske Ordsprog ved Siden af latinske. De var næsten alle paa Vers, indviklede og uforstaaelige og derhos fulde af de groveste Feil.

Kristierns Skolelov forordnede, at Skolerne (Domskolerne) skulde deles i Lektier eller Klasser efter Disciplenes Alder og Kundskab. Rektor eller, som han ogsaa kaldtes, Skolemesteren ved Domskolerne maatte have studeret ved Universitetet. Skolemesteren i de mindre Kjøbstæder skulde være prøvet ved Universitetet eller af Rektor ved Domskolen. Der skulde sørges bedre for Lærernes Løn; de skulde faa til sin Underholdning et godt Sogn, og Børnene skulde tilpligtes at betale i Skolepenge 12 Skilling aarlig (1½ Tønde Korn), der skulde fordeles saaledes mellem Rektor og Hørerne, at han fik to Trediedele og de en Trediedel.

Alle Kjøbstadsbørn, som skulde lære Latin, skulde gaa i Skolen og «ei sættes til andre ulærde Mænd, som fordærve dem med det første i deres Ungdom, hvilket aldrig kan oprettes igjen». De gamle Skolebøger skulde Øvrigheden brænde. «De skulle ikke herefter have Ferler udi Skolerne eller slaa Børnene saa umaadeligen og uskjelligen med Ris, som de hidtil have gjort.» Fattige Skolebørns Gaaen om for at tigge forbødes. — Da der paa Landet ikke fandtes nogen Skoler, bød Kongen, at Bønderne for at faa sine Børn underviste skulde sætte dem til Sognepresten, Degnen eller nogen anden, som var vel lært. Børnene skulde her lære *Pater noster, Ave Maria* og *Credo* paa Dansk, derhos at læse og skrive Dansk. Vilde de have Børnene videre underviste, maatte de sende dem til Skolen i Kjøbstaden.

Kong Kristierns Love, der alle gik i kirkereformatorisk Retning, ihvorvel de endnu ikke indeholdt noget Brud med Rom, havde imidlertid ingen blivende Betydning. Thi just ved denne Tid indtraadte Vendepunktet i hans Regjering. I Aaret 1520 havde han underkastet sig Sverige, men havde kort efter sin høitidelige Kroning anrettet det berygtede stockholmske Blodbad (8 Nov. 1520), ved hvilket to Biskoper og en Mængde af Sveriges Adel var bleven henrettede under det Paaskud, at de havde tjent den bansatte Sten Sture og derfor som Kjættere havde forbrudt sit Liv. Følgerne er vel bekjendte: Sverige reiste sig under Gustav Vasa, den blandt den danske

Adel ulmende Misnøie greb om sig; ogsaa med den pavelige Stol saa Kristiern sig i Strid saavel for de to Biskopers Henrettelse som for sin Vilkaarlighed ved Besættelsen af Erkebispestolen i Lund og sine Forandringer i Kirken.

I den Anledning kom en pavelig Legat *Frants de Potentia* til Danmark. Denne optraadte med stort Maadehold, da Paven nødig vilde drive Sagen til det yderste med den mægtige Keiser Karls Svoger. Legaten frikjendte Kongen fra al Skyld i det stockholmske Blodbad; Skylden blev væltet over paa Kongens Raadgiver *Diderik Slaghek*, der var bleven Erkebiskop i Lund, men nu maatte bøde med Livet. Den pavelige Frikjendelse kunde dog ikke længe opretholde den vaklende Throne. Den jydske Adel opsagde ham Lydighed; i det Klageskrift, hvorved den begrundede dette, fandtes ogsaa, at Kristiern havde krænket Kirkens Friheder, øvet Vold mod Geistligheden og tilladt Kjættere «at fordærve den kristelige Tro med luthersk List og Skalkhed», hvorfor Gud ogsaa i 7 Aar havde hjemsøgt disse Riger med Pestilens, Sygdom, Armod, Krig og Feide».

Al Fatning forlod Kristiern i denne Farens Stund. Han forlod Riget og begav sig med sin Familie til Nederlandene til sin Svoger Karl V. Under sin Landflygtighed, som flere af hans Venner delte med ham, beskjæftigede han sig med Planer til at erobre sit tabte Rige tilbage. I 1530, da det gjaldt at vinde Keiserens Bistand, afsvor han i Innsbruck sin Tro og vendte tilbage til Papismen; og da han i 1531 gjorde et Forsøg paa fra Norge af at gjenvinde sin Krone, tilsagde han den norske Geistlighed Papismens Opretholdelse. I sit langvarige Fangenskab (1532—1559), hvor han haardt maatte bøde for hvad han havde forsyndet, søgte han sin Trøst i Guds Ord.

Frederik I (1523—1533) maatte i den Haandfæstning, man forelagde ham, ogsaa forpligte sig til «ikke at tilstede Kjættere, Luthers Disciple eller andre, at prædike eller lære lønligen eller aabenbare mod Gud, den hellige Kirkes Tro, Paven og den romerske Kirke, men derimod at straffe saadanne Kjættere paa Liv og Gods». Han skulde derhos ikke tilstede nogens Valg til Biskopsdømme i Danmark, uden han var indfødt dansk Adelsmand; ei heller skulde han tilstede «nogen Kurtisaner (ɔ: pavelig Hofembedsmand) eller andre derudover (ɔ: med Hensyn til Prælatdømme og Kirkelen) danske Mænd at molestere, som hertil ofte er skeet.» Adel og Geistlighed havde saaledes atter sluttet Forbund, og Kongens Hænder syntes at være aldeles bundne. Men det var en gammel Erfaring, at Kongerne satte sig ud over sin Haandfæstning; og under Frederik I's Regjering blev der saa langtfra Tale om nogen Straf af «Luthers Disciple og andre Kjættere», at han tvertimod ingen Hindring lagde iveien for den

evangeliske Prædiken, men meget mere tog den i sin Beskyttelse, ja aabenbart støttede den, hvor han kunde. Om hans velvillige Stilling ligeoverfor Reformationen oprindelig havde sin Grund deri, at han var den nye Lære personlig hengiven, eller det væsentlig var politiske Motiver, der drev ham, er et Spørgsmaal, som ikke saa let lader sig besvare.

Hans Regjering falder i tre Afsnit, Tidsrummet mellem 1523 og 1526, Herredagene i *Odense* 1526 og 1527 og Tidsrummet mellem 1527 og 1530. Den blev af største Betydning i kirkelig Henseende, da det just var i hans Regjeringsaar, at Reformationen gjorde raske Fremskridt og uden noget kongeligt Magtbud satte sig fast blandt Folket alene ved Ordets Forkyndelse i Folkets Sprog. Her kommer nu først i Betragtning Forholdet i Hertugdømmerne. I Holsten og Slesvig blev den evangeliske Lære tidlig bekjendt under den livlige Forbindelse med Nedersachsen og Wittenberg. Kongens Søn, Hertug *Kristian* (den senere Kristian III), som havde Haderslev og Tørning i Forlening, havde selv været tilstede ved Rigsdagen i Worms og var der bleven aldeles vunden for Luthers Sag. Adskillige af Adelen og Borgerne hyldede den nye Lære. Rundt om i Byerne optraadte evangeliske Prædikanter, blandt hvilke den mest bekjendte var *Herman Tast* i Husum, som Kongen udnævnte til sin Kapellan. Evangeliet gjorde saa raske Fremskridt, at Kongen allerede 1524 kunde udstede en Forordning om, at ingen maatte forfølges for sine religiøse Meningers Skyld. I det egentlige Danmark blev *Viborg* og *Malmø* tidlig faste Holdepunkter for den evangeliske Lære.

Et vigtigt Hjælpemiddel fik den reformatoriske Forkyndelse i *Hans Mikkelsens* Oversættelse af det Nye Testamente. Hans Mikkelsen, som havde været Borgermester i Malmø, var en af Kristierns II's bedste Venner og en af dem, der i 1523 fulgte Kongen i hans Landflygtighed († 1532 i Geldern). Under Kristierns Ophold i Udlandet blev han ganske vunden for den evangeliske Tro. Han tog en virksom Del i Kong Kristierns Plan at oversætte det nye Testamente paa Dansk og oversatte selv ialfald Brevene efter Luthers Oversættelse (Smlgn. Forordet: «Dertil haver Gud rørt H. M. Kong Kristierns Hjerte, at han haver ladet udsætte de 4 Evangelier paa Dansk; ogsaa har jeg foretaget mig St. Povels Breve med nogle andre kristelige Traktater at sætte ind paa dansk Maal.») Denne Hans Mikkelsens Oversættelse, der er den første danske, udkom i Leipzig 1524 og førtes i Mængde ind i Danmark, hvor Folket greb den med Begjærlighed. Det er rimeligt nok, at den især fandt Indgang i den By, hvor han selv før havde været Borgermester, og at saaledes allerede herigjennem forberedtes, hvad der senere skede.

Bisperne forbød vel Salget, men det hjalp ikke, og Forbudet hævedes derhos snart paa Kongens Befaling. Ligesaalidt formaaede de Angreb, *Paulus Eliæ* gjorde paa Oversættelsen, at skade dens Udbredelse. Navnlig kritiserede han stærkt Sproget i den nye Oversættelse: «Hans Mikkelsen har af god Malm gjort slet Mynt; den er paa et Sprog, som hverken er Dansk eller Tysk; kun ved Latinens Hjælp kan man forstaa Hans Mikkelsens Dansk».

Den evangeliske Lære fandt især Indgang i Byerne blandt Borgerstanden; men herfra udbredte den sig nu ogsaa til Landet blandt Bønderne; ogsaa blandt Adelen og selv i Kongens Raad fandt den sine Venner og Talsmænd. Men vistnok gjælder det her som andetsteds, at det just ikke altid var Hjertets Trang og indre Overbevisning, som var den sande Bevæggrund; for mange var det egennyttige, ydre Hensyn; navnlig saa Adelen ofte i Reformationen et Middel til at udvide sin egen Magt ved Hierarkiets Ydmygelse og til at berige sig selv ved Sekularisering af Kirkens Gods.

Kongen selv vedblev at gaa frem med Varsomhed og Forsigtighed; men det viste sig dog klart nok, paa hvilken Side han egentlig var. Ved sin Kroning 1524 bragte han med sig en luthersk Geistlig til sin private Gudstjeneste, og til stor Forargelse for alle den gamle Læres Venner satte han sig ud over de kirkelige Fastelove; i hans Raad fandtes der endog enkelte, Rigshovmesteren *Mogens Gjø*, der lod sig meddele Nadveren under begge Skikkelser. I Hertugdømmerne gav Kongen allerede 1524 Evangeliets Forkyndelse fri; baade Herman Tast og den bekjendte Hans Tausen, som senere skal omtales, tog han under sin Beskyttelse, idet han udnævnte dem til sine Kapellaner. I denne Aand handlede Kongen fremdeles. Biskoperne udstedte et Forbud mod at sælge eller læse Hans Mikkelsens Oversættelse af det Nye Testamente; men Kongen hævede Forbudet og gav Bibeludbredelsen fri. Bisperne fattede nu paa en Forsamling i Kjøbenhavn (1524) den Beslutning, at «enhver, som udbredte det Kjætteri, den forløbne Munk Broder Luther lærte, skulde straffes med Fængsel»; men Kongen modsatte sig enhver Voldsomhed. Rigtignok mindede Bisperne ham om hans Haandfæstning; men Kongen forsvarede sig med, at han ikke beskyttede det lutherske Kjætteri, men alene Guds Ords frie Prædiken, og vilde i det hele fortolke sin Haandfæstning derhen, at det var Geistlighedens verdslige Rettigheder, han havde forpligtet sig til at opretholde.

Hos Kongen fandt Prælaterne saaledes ingen Bistand. Og dog viste Faren sig stedse mere truende. Allerede begyndte Presterne at gifte sig; Hans Tausen gav selv Exemplet ved at ægte en Søster af Jørgen Sadolin; Bønderne i Jylland begyndte at negte de sædvanlige

Ydelser til Geistligheden, selv Tienden; Tiggermunkene høstede, naar de gik ud for at «terminere», istedenfor Gaver kun Haan og Spot; paa enkelte Steder satte Adelsmænd sig i Besiddelse af Klostre og andet geistligt Gods. Overfor den truende Fare saa Bisperne, da den verdslige Magt negtede dem sin Arm, sig alene henviste til Aandens og Ordets Vaaben. Men her var de ikke sine Modstandere voxne.

Den vigtigste blandt Reformationens literære Modstandere og egentlig talt den eneste af Betydning var *Paulus Eliæ.* Hans Standpunkt kjender vi allerede. Blandt hans antireformatoriske Skrifter fra denne første Tid kan merkes hans Svar til Hans Mikkelsen og Angreb paa dennes Bibeloversættelse. (Till thet ketterlige, wchristelige och wbesindige breff som den wbeskjemmede kettere H. M. aff Malmø lod wdgaa . . . ett kort og tilbørligt swar. April 1527). Hans Mikkelsen lod nemlig sin Oversættelse ledsages af et Brev, der indeholdt et djærvt Angreb paa de falske Profeter og Lærere, som havde forvendt og fordunklet det rene Evangelium. Han anfaldt dem deri ogsaa som Anstiftere af Revolutionen, mod hvilken han stillede den kristelige Lydighedspligt og Guds uransagelige Raad, der kan tilintetgjøre al menneskelig Idræt. Paa dette Brev er det altsaa Paulus svarer i «de danske Mænds Navn», hvorhos han underkaster Oversættelsen en Kritik, idet han navnlig dadler den fra Sprogets Side (se ovenfor).

Paulus Eliæ lod det imidlertid ikke blive med Skrifter; efter Prælaternes Opfordring reiste han om i Landet for personligen ved sin Prædiken at modarbeide de evangeliske Lærere. Men han fandt ingen god Modtagelse. De evangeliske betragtede og behandlede ham — vistnok med Urette — som en «Vendekaabe», og selv Papisterne betragtede ham med Mistanke; thi han vedblev at bekjende sine tidligere Anskuelser om Kirkens mange Misbrug og Vildfarelser; endnu 1526 udgav han «en kristelig Undervisning paa de ti Guds Budord», en Oversættelse af Luthers Bedebod («kurze Form die zehn Gebote, Glauben und Vaterunser zu betrachten» 1520, urigtig forvexlet med «Dr. M. Luthers liden Katekismi-Forsmag».[1]) Flere af hans Disciple sluttede sig afgjort til Reformationen, og hans Stilling blev mere og mere isoleret.

Biskoperne udstedte Hyrdebreve, i hvilke de advarede mod det lutherske Kjætteri; men disse udrettede ikke mere end Pauls Prædiken. I sin Nød søgte Bisperne at hverve Medstridere fra Tyskland; de jydske Bisper henvendte sig til *Eck* og *Cochlæus.* Brevet til

---

[1]) Betegnende for Paulus's Stilling og den almindelige Dom om ham er hans Fortræde for Kongen 1526. Se *Münter:* Reform. Hist. I, S. 455.

Eck er os bevaret: Bisperne erkjender her ydmygeligen, at de ikke selv var Kampen voxne, og i de mest overdrevne Smigrerier indbyder de ham til Danmark, som de skildrer som et Land, fuldt af alle Livets Goder, «hvilke om endog mod din Vilje maatte kunne drage Dig hid». Eck og Cochlæus havde imidlertid formeget at varetage paa Kampens Hovedskueplads og fulgte derfor ikke Indbydelsen.

Saaledes stod Sagerne, da Herredagen i *Odense* traadte sammen Novbr. og Decbr. 1526. Kongen gjorde her det Forslag, at Konfirmation paa Prælaturerne (navnlig Bispedømmerne) herefter skulde søges hos Erkebispen af Lund, ikke i Rom, fremdeles at de Penge, som pleiede at sendes til Rom for at erhverve Konfirmationen, for Fremtiden burde indgaa i Rigets Skat til dettes Forsvar. Herpaa gik man ind. Paa denne Maade lagdes Afgjørelsen af Prælaturernes Besættelse faktisk i Kongens Haand; thi Erkestolen i Lund stod i længere Tid ledig. Veien var herved banet for Kongens Overhøihed over Landskirken. Prælaternes Modfordringer, at Kongen skulde holde «den kristelige Skikkelse», som var i Riget, indtil den almindelige Kristenhed gjorde en ny Skik, og at han ikke skulde meddele nogen Beskjærmelsesbrev paa at prædike offentlig, men at dette skulde overlades Biskoperne, forstod Kongen klogeligen at undvige.

Endnu vigtigere er den Herredag, som i August 1527 samledes i *Odense*, nærmest i Anledning af den kirkelige Bevægelse. Hele Rigsraadet, baade de verdslige og geistlige Medlemmer, indgav her en Opfordring til Kongen, at han vilde forebygge den indre Strid i Landet, som truede med et voldsomt Udbrud. Almuen havde, hed det, paa flere Steder formelig forenet sig mod Kirken og Prælaterne; den fordrevne Kong Kristiern maatte formodes at staa i Baggrunden med sine Opegninger. Fik Almuen Lov til saaledes at afskaffe Kirkens fra gammel Tid hjemlede Rettigheder, vilde den snart vende sig ogsaa mod Kongen og Adelen. Hovedmændene for dette Almuens Oprør burde derfor straffes, Mængden til Advarsel; ellers vilde stor Ulykke reise sig af denne Almuens Forhærdelse. Ogsaa klagede man over den Behandling, som Almuen viste Tiggermunkene. Alt dette bad man nu Kongen afhjælpe og bad ham tillige om ikke at tillade, at forløbne Munke fik kongeligt Beskyttelsesbrev eller Tilladelse til at prædike, men derimod drage dem til Ansvar og enten bringe dem tilbage til Klosteret eller jage dem af Landet.

I denne Opfordring havde Raadets geistlige og verdslige Medlemmer forenet sig for Øieblikket. Men under Herredagens Forhandlinger dukkede nu de gamle Stridsspørgsmaal frem mellem Adelen og Prælaterne, navnlig om de ved geistlig Ret faldende Bøder. En Splittelse var nær, da Geistligheden for at beholde Adelen paa sin

Side for en stor Del indrømmede dens Fordringer. Men vigtigere for Reformationen var de Opfordringer, som i Raadets Indlæg var stilede til Kongen, at han ikke skulde beskytte, men hindre og afstraffe de evangeliske Prædikanter. Disse Fordringer forstod dog Kongen ligesom paa Herredagen 1526 klogeligen at undvige: han erklærede i sit Svar, at den kristelige Tro er fri, og at han ikke kunde tvinge dem, som var Tilhængere af det hellige Evangelium eller den lutherske Lære, fra deres Tro, ligesaalidt som han vilde kalde de Beskyttelsesbreve tilbage, ved hvilke han kun havde sikret Prædikanter, som forkyndte Guds Ord. Han forestillede Biskoperne, hvad de var sit hellige Embede skyldige, idet han henviste til Luthers Reformation som et Mønster; Luthers Lære kunde ikke kaldes et Kjætteri, men var allerede en vidt og bredt udbredt Kristendom og kunde i Danmark ikke undertrykkes uden stor Blodsudgydelse.

I Virkeligheden forstod nu Kongen at lede Herredagens Forhandlinger derhen, at den endte med trods Prælaternes Protest at tilstaa de Evangeliske fuldkommen Lærefrihed indtil et almindeligt Koncil. Herredagen bestemte nemlig 1) at enhver skulde have Samvittighedsfrihed, saaat ingen maatte kræves til Regnskab, om han var luthersk eller Papist, men enhver skulde sørge for sin egen Sjæl, som han vilde. 2) Kongen tog begge Partier under sin Beskyttelse. Et kongeligt Mandat stillede det derhos frit for Klosterfolk og Geistlige at gifte sig. 3) Bisperne skulde ikke mere søge sin Konfirmation i Rom hos Paven, men hos Kongen.

Herredagen i *Odense 1527* gav Reformationen et fast Grundlag og betegnede derfor det første store Vendepunkt i dens Historie. De følgende Aar 1527—1530 var ogsaa de vigtigste for dens Udbredelse i Danmark. Det næste store Vendepunkt er Herredagen i Kjøbenhavn 1530. Reformationen gik fra 1527 af fremad paa en sikrere Grundvold. Hertug *Kristian* gjennemførte den nu ogsaa i det ydre i hele Nordslesvig. I Jylland var Reformationens Hovedsæde, som før bemerket, *Viborg*. Her møder vi den Mand, som blandt alle Danmarks Reformatorer indtager den første Plads, *Hans Tausen*.

Hans Tausen[1]) var en fattig Bondesøn fra Fyen. Da han tidlig viste stor Lærelyst i Forening med fortrinlige Evner, blev han først sat i Odense Skole. At han skulde have været Discipel af Morten Borup i Aarhus, er mere end tvivlsomt. Han blev derefter optagen i Antvorskovkloster ved Slagelse og har maaske ogsaa en Tid været Discipel ved Slagelse Skole. Fra Klostret sendtes han

[1]) *H. Knudsen*: Annaler for nordisk Oldkyndighed 1847. *Rørdam*: Nye kirkehist. Saml. III. I.

1516 til Udlandet for at studere videre; i dette Aar findes han indskreven som Student ved Universitetet i Rostock, hvor han ogsaa tre Aar efter (1519) blev Magister. I 1521 var han i Kjøbenhavn som Læsemester samtidig med Paulus Eliæ, men sendtes atter udenlands paa Klostrets Bekostning. I Mai 1523 blev han indskreven ved Wittenbergs Universitet, hvor han vistnok allerede havde været en Tid.

I omtrent et Aar opholdt han sig her som Luthers og Melanchtons Tilhører, indtil hans Prior uventet kaldte ham hjem og gjorde ham til Klostrets Prædikant og Læsemester. Men da han ikke længe efter sin Hjemkomst i en Prædiken paa Langfredag aabent bekjendte sin Hengivenhed for den nye Lære, blev han af Prioren sat i et Fangetaarn paa Antvorskov. For at faa ham længere bort blev han i 1525 sendt til Forstanderen for Johanniterklostret i *Viborg*, Peder Jensen. Denne, som var bekjendt for sin Veltalenhed og Lærdom, haabede man nu skulde bringe Hans Tausen til at forsage sine kjætterske Meninger. I Viborg blev han i Begyndelsen holdt indespærret, da Peder Jensen mente at skulle bøie ham ved Strenghed.

Men Hans Tausen fandt Anledning til fra sit Fængsel at prædike for den udenfor hans Fængselsvindu sammenstimlende Folkehob. Da Prioren merkede, at Strenghed intet udrettede, begyndte han at behandle ham paa en mildere Maade og tillod ham at prædike i Klosterkirken hver Søndag efter Vespertjenesten. Han fik et stort Tilløb, saaat Prioren snart angrede den givne Tilladelse og atter tænkte paa at sætte ham i Fangetaarnet. Men Hans Tausen, som anede Faren, paakaldte mod Slutningen af en af sine Prædikener sine Tilhøreres Beskyttelse. Mange tilbød ham strax et Tilflugtssted. Omringet af den talrige Skare begav han sig til en af de mest anseede Borgeres Hus. Saaledes havde han forladt Klostret og aflagde ogsaa fra nu af sin Ordensdragt.

Ogsaa Medarbeidere sluttede sig nu til ham, *Jakob Skjøning*, Kannik i Viborg, der senere blev den første evangeliske Biskop der, og *Jørgen Sadolin*, der ligesom Hans Tausen havde studeret i Wittenberg, senere den første evangeliske Biskop paa Fyen. I 1526 udnævnte Kongen Hans Tausen til sin Kapellan, men tillod ham at blive i Viborg «som Friprest». Han prædikede nu først i St. Hans Kirken, men da denne ikke kunde rumme den store Mængde, som strømmede til, prædikede han paa Kirkegaarden, staaende paa Trappen til Kirketaarnet. Dette faldt i Længden ikke godt hverken for ham eller hans Tilhørere. De vilde derfor tage den rummelige Graabrødrekirke i Brug, men Munkene modsatte sig og spærrede Kirkens Indgang. De forbitrede Borgere sprængte da Døren og tog Kirken

i Besiddelse. Biskopen *Jørgen Friis* tabte endelig Taalmodigheden og sendte en Dag midt under Prædikenen bevæbnede Mænd for at gribe Hans Tausen. Da han negtede strax at følge med til Bispen — «Jeg staar her», sagde han, «i en større Herres Tjeneste; naar jeg har forrettet den, skal jeg indfinde mig hos Bispen» —, truede de med at anvende Vold; men Borgerne drev dem paa Flugt. Saaledes beskyttet ved Borgernes Hengivenhed fortsatte Hans Tausen fremdeles sin Virksomhed her.

I 1529 kan Kirkereformen siges at være bleven foreløbigen gjennemført i *Viborg*. Byens Borgere fik Kongens Tilladelse til at nedrive alle Klostre og Kirker med Undtagelse af Graabrødrenes og og Sortebrødrenes, hvor Hans Tausen og Jørgen Sadolin ansattes som Sogneprester. Byen kunde nemlig ikke vedligeholde dem allesammen, og den behøvede heller ikke flere Kirker. Hans Tausen indviede selv Sadolin til Prest ved Sortebrødrenes tidligere Kirke, og, som man kunde vente, vakte denne første evangeliske Ordination i Danmark, stor Opsigt og heftige Klager fra Biskopernes Side. Gudstjenesten blev indrettet paa evangelisk Vis med Salmer paa Modersmaalet, Nadverliturgi paa Modersmaalet o. s. v. Alene Domkapitlet vedblev endnu at holde katholsk Gudstjeneste i Domkirken.

En god Støtte for Reformationsverket i Viborg var det, som allerede var foregaaet i *Malmø*, Midtpunktet for den evangeliske Bevægelse i den østlige Del af Riget. Til at skaffe denne Indpas her havde den Omstændighed bidraget meget, at Hans Mikkelsen havde været Borgermester i Byen og saaledes havde mange Forbindelser her. Ogsaa Byens nuværende Borgermester *Jørgen Kok* eller *Mynter* (Myntmester) var en Ven af Reformationen. Den første, som i Malmø optraadte mod Papismen, var *Klaus Mortensen Tøndebinder* eller *Bødker*, der omtales som en læg Mand, men fuld af Begeistring. I Begyndelsen prædikede han paa aaben Mark udenfor Byen, men senere maatte Geistligheden paa Borgernes Forlangende indrømme ham en Kirke i Byen. Til ham sluttede sig først en Hospitalitermunk *Hans Spandemager*. Aage Sparre, udvalgt Erkebiskop i Lund, kom til Malmø og stævnede dem ind for sig, men de ændsede det saa lidet, at de tvertimod «raabte og skreg paa Prædikestolen stærkere end nogensinde» de tre Dage, Erkebiskopen var i Byen.

Fra 1529 fik Bevægelsen i *Malmø* et mægtigt Opsving, da der med Kongens Tilladelse blev oprettet en lærd Undervisningsanstalt, ved hvilken Prester skulde uddannes for den evangeliske Kirke. Til Lektor ved denne Presteskole ansattes *Frants Vormordsen*, af Fødsel en Hollænder, som i sin Barndom var kommen til Danmark, hvor han indtraadte i Karmeliterklostret i Helsingør og kom derigjennem

i Forbindelse med Paulus Eliæ, hvis Discipel han blev. Men Discipelen blev ikke som Mesteren staaende paa Halvveien. Han sluttede sig tidlig til det evangeliske Parti, hvorfor Kannikerne i Kjøbenhavn 1528 forbød ham at bestige Prædikestolen. Han begav sig derfor til Malmø, hvor han nu blev en af de virksomste evangeliske Lærere († 1551 som første evangeliske Biskop i Lund). Andre Lærere ved Presteskolen var Karmelitermunken *Peder Laurentsen*, som ligeledes havde været en Discipel af Paulus Eliæ, og *Olaus Chrysostomus*, senere Professor i Kjøbenhavn. Som en af den evangeliske Tros ivrigste Befordrere maa ogsaa nævnes Bogtrykkeren *Oluf Ulriksen*, fra hvis Bogtrykkeri der i denne Tid blev udgivet en Mængde reformatoriske Skrifter.

Allerede før *Frants Vormordsen* kom til Malmø, havde han oversat Davids Salmer. Med denne Oversættelse, der blev trykt i Rostock 1528, havde han faaet sin Lærer Paulus Eliæ til at hjælpe sig, da han som Udlænding ikke var det danske Sprog fuldkommen mægtig. Men da han samme Aar maatte forlade Kjøbenhavn og begyndte sin reformatoriske Virksomhed i Malmø, var ogsaa Bruddet mellem ham og Paulus Eliæ fuldstændigt. Paulus Eliæ betegnede Malmø i 1529 som «en Hule fuld af kirkeranende frafaldne» *(spelunca sacrilegorum apostatarum)*. Fra Malmø udgav *Klaus Mortensen* en dansk Salmebog 1528, der blev oftere optrykt med Forbedringer og Tillæg[1]; ligeledes udkom en dansk Messebog, Daabs- og Ægtevielsesritualet paa Dansk, alle udarbeidede væsentlig efter de tilsvarende tyske Udgaver af Luther.

Samtidig blev der gjort Anstalter til Forpleining af Menighedens fattige og syge, tildels ved at lægge Beslag paa nogle af de til Klostrene hørende Bygninger. Da Byraadet gjerne ønskede at komme i Besiddelse af Graabrødrenes og Helligaands-Klostrene, forefaldt der i den Anledning mange Rivninger mellem Munkene og det evangeliske Parti om Høsten 1529. Efter en Disputats mellem de evangeliske Lærere og Graabrødrene forbød Borgermestre og Raad Munkene at tigge og at holde offentlig Messe. Helligaandsbrødrene blev derpaa efter et formeligt Slagsmaal mellem Partierne i Begyndelsen af November 1529 fortrængte fra sin Kirke, ja maatte endog forlade sit Kloster. Graabrødrene holdt sig derimod til ud i 1530, men under meget Tryk. I Aaret 1529 var de sidste Levninger af den gamle Kirkeforfatning afskaffede i Malmø og den hele By evangeliseret.

Samme Aar kom ogsaa *Kjøbenhavn* til. Da nemlig Bispestolen

---

[1]) Udgivet af *Chr. Bruun i*: Psalmebøger fra Reformationstiden.

i Roskilde ved *Lage Urnes* Død blev ledig, valgte Kongen en af sine Venner *Joachim Rønnov* til hans Eftermand paa den Betingelse, at han ikke skulde lægge Hindringer i Veien for Guds Ords rene Forkyndelse. Kongen indkaldte nu *Hans Tausen* til Kjøbenhavn, hvor han optraadte i Nikolaikirken og samlede store Skarer om sin Prædikestol. Fra nu af udbredte den evangeliske Lære sig med raske Skridt blandt Kjøbenhavns Borgere, saaat den største Del af Borgerstanden inden et Aars Forløb hyldede Reformationen.[1]) Det rene Evangelium var ogsaa bleven forkyndt i flere andre Byer (f. Ex. Assens), men *Malmø*, *Viborg* og *Kjøbenhavn* var dog de tre Hovedpunkter, hvorfra Reformationen med uimodstaaelig Magt udbredte sig; i Aaret 1530 havde de fleste danske Byer evangeliske Prædikanter.

Paa samme Tid førtes ogsaa en livlig Skriftvexel; en Mængde Flyveskrifter og Bøger af opbyggeligt, liturgisk og polemisk Indhold talte Evangeliets Sag. Af alle de literære Frembringelser maa først og fremst nævnes *Kristiern Pedersens* Oversættelse af det Nye Testamente, der udkom i Antwerpen 1529 og var et Mesterverk i sproglig Henseende. Han udtaler, at «man gjør ondt i at udsætte af Hebraiske, Græske eller Latine paa Flensborgerdansk, hvoraf Folk kun fange Lede af Guds Ord». Hans Oversættelse blev for Danmark, hvad Luthers Oversættelse blev for Tyskland. Til denne Klasse af Skrifter hører ogsaa Frants Vormordsens Oversættelse af Davids Salmer, som tidligere er nævnt, og dens senere Sidestykke Kristiern Pedersens Oversættelse af Psalteret. Af polemiske Skrifter bør især merkes *Malmøbogen*[2]) eller «Aarsagen og en ret Forklaring paa den nye Reformats, Ordinering og Skik med Messen, Prædiken og anden Gudstjeneste, som er begyndt og gjort i Malmø 1529». Bogen, der er et særdeles vigtigt Skrift i denne Polemik, er en Redegjørelse for Reformationsverket i Malmø. Imod den optraadte *Paulus Eliæ*; Striden dreiede sig hovedsagelig om Presternes Ægteskab og om den romerske Messetjeneste.

Hvorledes Stemningen blandt Menigmand var, viser de talrige satiriske Folkedigte, som i denne Tid opkom. Som et Exempel paa disse skal vi nævne: «*Dialogus*, en græsselig ond Tidende, som Paven fik til Rom om den papistiske Messe».[3]) Dette Skjemtedigt «om den syge Messe», som det sædvanlig kaldes, er egentlig en Bearbeidelse af et tysk satirisk Digt af Presten Mikael Manuel i Bern. Originalen, der er trykt i 1528, gjorde overordentlig Lykke

[1]) *H. Rørdam*: Kjøbenhavns Kirker og Klostre S. 247 ff.

[2]) Udgivet af *H. Rørdam*.

[3]) *Helveg*: Den danske Kirkes Hist. til Reform. II, S. 847 ff.

og blev bearbeidet og lokaliseret mangfoldige Gange. Den danske Bearbeidelse, der vistnok skriver sig fra Slutningen af 1530,[1]) henspiller øiensynlig paa den Herredag, der holdtes i Kjøbenhavn 1530; som de bedste Læger for «den syge Messe» nævnes nemlig Dr. Johan Ulf, som var Kannik i Lund, og Dr. Stagebrand, en Fordreining af den tyske Dr. Stagefyhrs Navn, som begge optraadte paa denne Herredag. Ved Siden af dem nævnes flere andre Prælater og Kanniker i Lund som den syge Messes Læger, medens alle de, som hyldede den evangeliske Tro, nævnes som Smaafolk, Hans Fisker, Jens Klokker, Kapellanen og Grete, sandsynligvis for at antyde, at Reformationen havde sin Støtte hos Menigmand, medens de lærde var Messens Forsvarere. Efterat de tilkaldte Læger har forsøgt forskjellige Urter, der intet udretter, har de intet andet Raad end at skraale. Det er Dr. Johan Ulf, der giver dette Raad:

«Thi ville vi nu skrige og lade høre
Den romerske Kirke, hvad hun kan gjøre,
Og raabe og skraale af al vor Magt
Og lade Messen høre sin Moders Kraft
Med store Ord og stærke Stemme.
Nu, Hr. Doktor, skrige I først,
Jeg vil Eder hjælpe, som jeg kan bedst».

Nu skraaler de alle, indtil Hans Fisker bemerker:

«Den svage Messe kan det ei taale,
At I saa saare meget vraale,
Thi hun er heller en Hare lig
End en Løve med det store Skrig».

Da Lægerne ser, hun vil dø, lister de sig begge bort. Dr. Stagebrand siger da:

«Jeg vilde ikke tage al Skaanes Land,
At Messen skulde dø under vor Haand.
Døde hun nu, vi vare tilstede,
Da finge vi intet for vort Møde.
Dør hun siden alligevel,
Da ville vi sige, vi vare af By;
Vi ville da sige det overalt,
At Messen blev udaf Luther kvalt».

Ved Aaret 1530 havde saaledes den evangeliske Lære slaaet saa faste Rødder, at Prælaterne maatte indse, at den ikke kunde udryd-

[1]) *Chr. Bruun*: Viser fra Reformationstiden. S. 66 ff.

des, medmindre den verdslige Magt kunde bringes til at laane Kirken sin Arm til Kirkelovenes Anvendelse mod «Kjætterne eller Banskroppene». Ved denne Tid var Reformationen i Tyskland temmelig stærkt truet. Rigsdagen i Speier var afholdt 1529 og en ny udskreven til Augsburg 1530 af Keiseren. Til denne satte Papisterne i Danmark et stort Haab, og de benyttede nu Leiligheden til at gjøre et Forsøg. De forlangte af Kongen, at deres Modstandere skulde stævnes til at møde med dem for Kongens og Rigsraadets Domstol; de vilde her føre Beviset for, at de var Kjættere, som med Rette var belagte med Kirkens Ban, og troede, at Kongen da vilde blive nødt til at unddrage de Evangeliske sin Beskyttelse og derimod efter sin Haandfæstnings Forpligtelse straffe dem paa Liv og Gods; thi det havde jo hidtil stedse været Kongens Undskyldning, naar Prælaterne foreholdt ham hans Haandfæstning, at det ikke var Kjættere, han beskyttede, men alene Guds Ords Prædiken. Dette Forlangende fra Prælaternes Side indeholdt den nærmeste Anledning til Herredagen i Kjøbenhavn 1530. Kongen kunde ikke vel afslaa et tilsyneladende saa billigt Forlangende; derhos troede han ogsaa efter det Syn, han havde paa den herskende Stemning blandt Folket og Rigsraadet, at Mødet kunde tilbyde en Leilighed til at iverksætte en Reform eller ialfald skaffe de Evangeliske en sikrere Stilling og nye Fordele. De Evangeliske selv gik gjerne ind paa Mødet; de var sig sin Sags Guddommelighed bevidst og var sikre paa Medhold hos Kongen og mange af Rigsraadets verdslige Medlemmer.

Saaledes udskreves da en Herredag til Kjøbenhavn, hvor begge Parter skulde føre sin Sag for Kongen og Rigsraadet, «paa det her udi Riget maatte gjøres en kristelig Reformation i Religionen og allevegne ens læres og prædikes». Herredagen aabnedes 2den Juli 1530. Til samme Tid altsaa, som de tyske Protestanter mødte for Keiser Karl i Augsburg, møder de danske i Kjøbenhavn for Kongen og Rigets Raad. Forhandlingerne frembyder mange interessante Paralleler, men viser ogsaa den forskjellige Stilling i begge Riger. Her mødte nu altsaa ligesaavel Prælaterne som Reformationens Hovedmænd, «Mester Hans Tausen, hans Parti og Selskab», lidt over 20 i Tallet; deriblandt som de vigtigste: *Hans Tausen* selv, *Frants Vormordsen*, *Peder Laurentsen*, *Ole Chrysostomus* (senere Prof. theol. og tilsidst Biskop i Aalborg), *Klaus Mortensen*, *Hans Spandemager* fra Malmø, *Jørgen Sadolin* og *Jakob Skjøning* fra Viborg, *Peder Thomesen* (første evangeliske Biskop i Aalborg) fra Salling. Ogsaa Prælaterne havde samlet sine bedste aandelige Kræfter, blandt dem *Paulus Eliæ*, og de havde desuden indkaldt nogle tyske Doctores, blandt hvilke specielt nævnes Dr. *Stagefyhr* fra Køln og en

Doctor fra Bamberg. Sadolin ligner dem med de ægyptiske Jordemødre, der for Penge skulde staa Kirken bi i dens Nød.

I den første Uge forholdt de Evangeliske sig ganske stille, saa Prælaterne allerede haabede at have vundet Spil; men de arbeidede paa den Bekjendelse, de vilde overlevere Kongen. Den 11te Juli overleverede Tausen den i sit og sine Venners Navn. Den er affattet i 43 Artikler.[1]) Den begynder med i de tre første at erklære den hellige Skrift uden alle menneskelige Paafund og Tilsætninger for «den eneste Regel og Lov for et kristent Menneske at leve og regjere sig efter». I de følgende 40 Artikler, hvor det apostoliske Symbol danner den ledende Traad for Anordningen, udtales den evangeliske Tro klart og simpelt i dens Hovedpunkter og Modsætningerne til Papismen, tildels i meget skarpe Ord. Det er et Spørgsmaal, om enten Hans Tausen eller Peder Laurentsen har ført dem i Pennen, maaske rimeligst den sidste. Disse «43 Artikler» eller den «kjøbenhavnske Bekjendelse» danner en interessant Parallel til den samtidige Augsburgske Konfession; men da de hverken faar nogen særegen Betydning for Herredagens Forhandlinger, heller ikke senere nogen kirkeretlig Betydning, ligger det fjernere for os at gaa nærmere ind paa dem. Disse Artikler fordelte de evangeliske Prædikanter mellem sig og holdt dagligen i Helliggeisteskirke Prædikener over dem under stort Tilløb, hvor de da drog skarpt tilfelts ikke blot mod den papistiske Lære, men ogsaa mod Prælaterne selv. Byen kom herved i en levende Bevægelse, Prælaterne i Skræk.

De egentlige Forhandlinger skulde da nu begynde. Prælaterne forsøgte først, om de ikke kunde naa sit Maal, at bringe Kongen og Raadet til at undertrykke Reformationsbevægelsen ved Magt, uden at de behøvede at indlade sig paa nogen Drøftelse af de egentlige theologiske Stridsspørgsmaal. De indgav derfor til Kongen en Forestilling i Lighed med den, som var indleveret i Odense, kun at den var endnu skarpere og affattet alene i Prælaternes Navn. I skarpe Ord minder de Kongen om hans Haandfæstnings Forpligtelse og klager over, «at den hellige Kirke og den geistlige Stand tvertimod Haandfæstningens Lydelse i mange Maader er bleven besværede, foragtede, forkortede og fortrængte»; de lader ham betænke sit og Rigets Vel, den tiltagende Splid i Riget og «Lutheriets» Frugter i andre Lande og kræver endeligen af ham, at han vil lade Lutheriet «som af Pave, Keiser, Universiteter og lærde i alle Lande allerede er fordømt som Kjætteri, afskaffe, restituere Kirker og Klostre og sikre Prælaternes Ære og Endrægtigheden i Landet.»

---

[1]) *Engelstoft*: Theol. Tidsskr. I, 2.

Forestillingen var unegtelig baade kraftigt og vel skreven og knyttede klogeligen den herskende Kirkes Interesse sammen med Betingelserne for Statens Vel og Regjeringens Sikkerhed. Men Kongen forstod dog denne Gang som før at undvige Prælaternes Forestillinger om hans Haandfæstnings Forpligtelse. De saa sig derfor nødte til at indlade sig paa, hvad de havde søgt at undgaa, selve de theologiske Stridsspørgsmaal. De indgav nu et Klageskrift i 27 Artikler, hvori de søgte at vise de Evangeliskes Lære og Grundsætninger som falske og stridende mod den hellige Kirke. Hvem der har opsat dem, ved vi ikke; de Evangeliske tillagde sin Hovedmodstander *Paulus Eliæ* Forfatterskabet. De Evangeliske gav et Gjensvar ligeledes i 27 Artikler, hvori de gjendrev eller afviste Beskyldningerne; «Prælaternes Klageskrift indeholdt ligesaamange Løgne som Artikler». Til dette Forsvarsskrift føiede de derhos 12 Klagepunkter over Biskopernes Embedsførelser, «som kun bærer det biskopelige Navn, men ikke beviser det med ret tilbørligt Embede og biskopelige Gjerninger».

Saaledes havde altsaa begge Parter leveret sine Indlæg; en lovformelig Proces var indledet. Men nu strandede de videre Forhandlinger paa de Spørgsmaal, som reistes, i hvilket Sprog de skulde føres, om paa Latin eller Dansk og hvem der skulde være Dommer i Striden. Hidtil havde begge Parter givet sine Indlæg paa Dansk. Men Prælaterne saa nu, at hvis dette fremdeles skulde være Tilfældet, kunde de ikke have den forventede Bistand af sine tyske Doctores, og derhos bragte Brugen af det danske Sprog Striden ud blandt Folket og gav Modstanderne en Støtte hos det. De androg derfor gjentagende hos Kongen om, at Sagen maatte forhandles paa Latin. Men de Evangeliske igjen paa sin Side vilde ikke paa nogen Maade indrømme dette: dem gjaldt det just om at bringe Sagen ud blandt Folket. Dernæst gjaldt det, hvem der skulde være Dommere i Sagen. Prælaterne vilde naturligvis fra sit Standpunkt ikke anerkjende nogen anden Dommer i theologiske Spørgsmaal end Paven eller en pavelig Kommission eller et almindeligt Koncil. Protestanterne erkjendte fra sit Standpunkt ingen anden Dommer end Guds Ord. Paa disse formelle Vanskeligheder strandede alle videre Forhandlinger, efterat man endnu engang havde gjort et forgjæves Forsøg paa at bringe en mundtlig Disputats istand mellem begge Parter. Prælaterne saa, at Stemningen var dem imod baade blandt Kongens Omgivelser og blandt Byens Borgere. De tænkte kun paa i Stilhed at trække sig ud af Sagen og henviste til den Konfutation eller Gjendrivelse af de Evangeliskes Apologi, som de vilde lade udarbeide.

Da Prælaterne saaledes trak sig tilbage, fik de Evangeliske mere

Mod til at forsøge at sætte det igjennem, som de havde ventet af Herredagen. De indgav et Bønskrift til Kongen, hvori de opfordrede ham til umiddelbart at gribe ind gjennem Reformationsdekreter. Herpaa vilde dog Kongen ikke indlade sig; det stemte ikke med hans Grundsætninger. Herredagen endte saaledes, uden at nogen endelig Beslutning var tagen i Religionsstriden. Kongen erklærede alene, at han, indtil en almindelig Kirkeforsamling havde afgjort Sagen, fremdeles vilde tage begge Partier under sin Beskyttelse, altsaa alene med en Gjentagelse af Recessen i Odense.

Ingen af Parterne var tilfreds med dette Udfald. Imidlertid var dog den evangeliske Sag bleven styrket. De Evangeliske var gaaede uovervundne ud af denne Prøve, Lærefriheden var paany sikret dem, og de havde vundet den Styrke, som altid ligger i en fælles Bekjendelse. Kongen skred i sine sidste Regjeringsaar ligesaalidt som før ind med direkte Paabud til Reformationens Fremme; han vovede vel just nu allermindst afgjørende at bryde med Prælaterne og den dem hengivne Del af Adelen, da den fordrevne Kristiern II i 1531 forsøgte fra Norge at gjenerobre sin Krone. Men hvad Kongen ikke vovede at give, tog det evangeliske Parti ofte selv, og desværre tillod man sig under dette mere end en Gang beklagelige Voldsomheder og Uordener. I Kjøbenhavn, hvor Borgerne under Herredagen var sat i levende Bevægelse ved de Evangeliskes Prædikener, vedligeholdtes den romerske Messe endnu kun i Frue-Kirke, og selv denne Kirke maatte Papisterne dele med de Evangeliske. Folket var saa ophidset, at Raadet erklærede Kongen, at det ikke kunde holde Byen rolig, medmindre dette «Hykleri» afskaffedes. Hvad man frygtede, skede ogsaa: tredie Juledag 1530 brød en Skare, anført af Borgermesteren *Ambrosius Bogbinder*, under Messen ind i Kirken, ødelagde Kirkeprydelserne, haanede og sønderslog Helgenbillederne og sønderrev Kirkens Bøger. De var just ifærd med det kostbare Høialter, da Byfogden kom til med bevæbnede Mænd og gjorde Ende paa Uordenen. Selve de evangeliske Prædikanter maatte forfærdes; de havde manet en Aand frem, som de ikke magtede at besværge. Kirkestormen fremkaldte en Reaktion, og Reformens Fiender fik Vaaben ihænde. Den nærmeste Følge var, at Frue-Kirke blev lukket et helt Aar for begge Parter, og da den igjen aabnedes (Novbr. 1531), var det udelukkende for Katholikerne.

Lignende Optrin som i Kjøbenhavn forefaldt i andre Byer, og paa Landet negtede Bønderne at betale Tienden. I Begyndelsen gik det især ud over Tiggermunkene, senere over Klostrene i det hele. Adelen var her meget ivrig for senere at kunne bemægtige sig Klostergodset. Som en af de værste nævnes *Mogens Gjø*, som Munkene

derfor kaldte «Djævelens Drabant og Tjener.» Saadanne sørgelige Udskeielser ledsagede tildels den evangeliske Læres Indførelse; men vigtige var dog disse Frederiks sidste Regjeringsaar for Reformationens Fremgang. Næsten alle Byer kunde ansees som fuldstændig evangeliserede; Helsingør var den, som længst holdt fast ved den papistiske Gudstjeneste. Biskopernes Modstandskraft var kun ringe. Deres selvskrevne Formand, Erkebiskop *Aage Sparre*, havde ikke pavelig Konfirmation og savnede derfor den fornødne Myndighed; i Følelsen heraf nedlagde han sit Embede 1532. *Jørgen Friis* i Viborg var 1530 sat i Ban af Paven for en ubetydelig Sag, ja en af Biskoperne viste sig endog tilbøielig til at finde sig i Nødvendigheden og nærmede sig de Evangeliske, nemlig *Knud Gyldenstjerne*, som efter den bekjendte Jens Andersen Beldenak var bleven Biskop i Odense. Han kaldte *Jørgen Sadolin* fra Viborg til Odense og lod ham oversætte Luthers Katekisme, som omdeltes til Stiftets Geistlige, og ligeledes den Augsburgske Konfession. Den literære Polemik fortsattes af *Paulus Eliæ*, der optraadte som Messens Forsvarer («om Messen mod de nye Messedræbere»; Brev til Randers om Messekanon).

Ved Frederik I's Død (1533) indtraadte et Interregnum paa tre Aar, under hvilket Biskoperne forsøgte en Reaktion mod Reformationsbevægelsen. Frederik efterlod sig flere Sønner, men ingen af dem var i Faderens Levetid bleven udvalgt til hans Efterfølger. Til Kongevalget samlede sig nu en Herredag i Kjøbenhavn; men her delte Raadet sig i to Partier, der stod skarpt mod hinanden. Det ene Parti, Adelen og Reformationens Venner, vilde have Frederiks ældste Søn Hertug Kristian, hvis Hengivenhed for Luther og den evangeliske Lære var vel bekjendt og bevist. Men just af den Grund frygtede Bisperne og den gamle Kirkes ivrige Tilhængere ham; de vilde have Frederiks ældste Søn af andet Ægteskab, den trettenaarige Hans, som de haabede at kunne holde fast ved Katholicismen. Da man ikke kunde enes og ingen af Parterne følte sig sikker paa Seieren, benyttede man de norske Raaders Fravær som Paaskud til at udsætte Valget til næste Aar.

Under dette Interregnum skulde da Raadet føre Regjeringen. Tillige benyttede Bisperne Leiligheden til at faa flere Bestemmelser vedtagne til Fordel for den bestaaende romerske Kirke: Biskoperne alene skulde have Magt til at beskikke Prester og Prædikanter, hver i sit Bispedømme; intet Kloster maatte ophæves, selv Restitutionen af de allerede ophævede stilledes i Udsigt. Ved hin første Bestemmelse var det lagt i Biskopernes Magt at hindre den evangeliske Læres Forkyndelse; den før hjemlede Lærefrihed var ophævet; og den

her Biskoperne givne Myndighed var saameget farligere for Reformationen, som de under Interregnet i Egenskab af Rigsraader havde en udstrakt Magt. De begyndte nu ogsaa strax at bruge den, og det først mod *Hans Tausen*. Han indstævnedes til at møde paa Kjøbenhavns Raadhus. Klogeligen rettede man Anklagen ikke blot paa Kjætteri, men ogsaa paa at han havde udgivet Skandskrifter mod Bisperne, hvem han havde skjældt for «Sjælemordere, Ulve i Faareklæder, Tyve og Røvere, haarde og forblindede Knubbe»; at han med sit Anhang havde bemægtiget sig de fleste Kirker i Kjøbenhavn; at han i Rigsraadets Nærværelse havde talt haanlige Ord til sin Biskop Joachim Rønnov og skrevet imod Sakramentets Brug. Med Hensyn til sidste Punkt sigtes vistnok til hans Angreb paa Messen, især under Striden med Paulus Eliæ.

Dommen faldt, da «Bisperne paa de verdslige Rigsraaders Forbøn eftergav ham den lovmæssige Straf», derhen, at han skulde nedlægge sit Presteembede, forlade Stiftet inden en Maaned, og hvor han i Fremtiden maatte opholde sig, skulde han intet skrive eller prædike uden vedkommende Biskops Vilje og Samtykke. Medens Tausen var inde paa Raadhuset, havde Borgerne forsamlet sig udenfor, bevæbnede og beredte til at forsvare sin Prest mod enhver Vold. Da Forsamlingen forlod Raadhuset, truede Folkehoben endog med at lægge voldsom Haand paa Biskop Rønnov; det hindredes alene ved, at Tausen selv traadte imellem og ledsagede Biskopen til Bispegaarden, hvor derfor ogsaa Rønnov rakte ham Haanden og takkede ham for hans Beskyttelse. Tausen forlod nu virkelig Kjøbenhavn; men hans Bortreise fremkaldte en saa alvorlig Gjæring, at Bispen maatte finde sig i at kalde ham tilbage og tillade ham at «prædike det hellige Evangelium rettelig og klarlig uden al Skjendsord og Tale paa Bisper, Prælater, Kanniker eller Prester».

Forfølgelsen mod Tausen aabnede Rækken; paa flere Steder blev de evangeliske Prædikanter jagede væk, Kirkerne tagne fra Borgerne; deres Tilhængere truedes med Ban og Kjætterstraf. Ogsaa med aandelige Vaaben rykkede man frem. Den Konfutation af de Evangeliskes Apologi eller Svar paa de 27 Klagepunkter, som man havde bebudet, var bleven udarbeidet ved de tyske Doktorer, men naturligvis paa Latin. Den blev nu oversat og bearbeidet af *Paulus Eliæ* («Danmarks Riges Biskopers og Prælaters Gjensvar til de Lutherskes Artikler», Aarhus 1533). Men Reformationen var, især i Byerne, for dybt rodfæstet til at kunne rokkes enten ved Biskopernes Magt eller Pauls Pen. Desuden tog den politiske Stilling en anden, uventet Vending.

Medens Rigsraadets to Partier ikke kunde blive enige om Konge-

valget, reiste sig et tredie Parti, som erklærede sig for den fangne Kristiern II. Dette Parti dannede sig vel først udenfor Danmarks Grænser; det var nemlig Lübeckerne, hvis egennyttige Handelspolitik først fattede Tanken. Men Kristiern II's Navn havde fremdeles en god Klang hos Borger- og Bondestanden. Dette Parti lededes af de tre Borgermestre, *Ambrosius Bogbinder* i Kjøbenhavn, *Jørgen Kok* i Malmø og *Jørgen Wullenweber* i Lübeck. Neppe var derfor Lübeckernes Hærfører Grev Kristoffer af Oldenburg landet paa Sjælland, førend Malmø og Kjøbenhavn erklærede sig for Kristiern II. Saaledes begyndte den Borgerkrig, som efter Grev Kristoffer kaldes Grevens Feide. Det var hos Borger- og Bondestanden, Kristiern II havde sine Tilhængere; hos disse og navnlig hos Borgerstanden var det ogsaa, den evangeliske Lære især havde slaaet Rod; Malmø og Kjøbenhavn, der først erklærede sig for Kristiern, var ogsaa Reformationens Hovedpunkter. Idet Grev Kristoffer kjæmpede for Kristiern II, maatte han derfor tillige kjæmpe for Reformationen.

Overalt hvor Greven drog frem, blev den evangeliske Gudstjeneste gjenoprettet og de sidste Levninger af Katholicismen udryddede. Men med de Bondeopstande, som ledsagede Grevens Feide, har den evangeliske Sag intet at gjøre. I kort Tid underkastede Grev Kristoffer sig Skaane og alle Øerne. Den truende Fare bragte den jydske Adel og Biskoper til Enighed; Kristiern II havde begge ligemegen Grund til at frygte. Paa et Møde i *Rye* (Juli 1534) ved Skanderborg valgte de Hertug Kristian. De 4 Bisper stred vel imod i det længste, men maatte omsider give efter. Det fortælles, at Biskopen af Aarhus *Ove Bilde*, en af de værdigere blandt Danmarks Prælater, men ogsaa en af dem, der strengest havde brugt sin biskopelige Myndighed mod de Evangeliske under Interregnet, undertegnede Valgakten med Taarer i Øinene, da han herved underskrev den romerske Kirkes Dødsdom i Danmark. Kampen mellem Grev Kristoffer og Kristian III eller dennes Feltherre *Johan Rantzau* vedkommer det ikke os her at fremstille. Kjøbenhavn, det sidste Sted, som endnu forsvarede Kristiern II's Sag, overgav sig 29 Juli 1536; nu først var Kristian III overalt erkjendt som Danmarks Konge.

Kristian III (1536—1559) skred strax til afgjørende Skridt til Reformationens fuldstændige Indførelse. Han udskrev umiddelbart efter Kjøbenhavns Indtagelse en Rigsdag til Kjøbenhavn, der skulde samles 15de Oktober. Men samtidig med Udskrivningen (12te August) havde han et Møde med de tilstedeværende verdslige Medlemmer af Rigsraadet, hvori man vedtog Fremgangsmaaden mod Biskoperne. «Danmarks Rige skulde for Fremtiden ikke være afhængigt

af Erkebispen eller andre Biskoper, men dets Styrelse være og blive hos Kongen og hans Efterkommere samt hos Danmarks verdslige Rigsraad og deres Efterkommere». De forsamlede Raadsmedlemmer maatte derhos love ikke at ville modsætte sig, «at det hellige Evangelium og det rene Guds Ord retteligen maa forkyndes og prædikes her i Riget». Saaledes aftalte man altsaa en Kuldkastelse af den biskopelige Magt og Kirkens Reformation. De verdslige Rigsraader gav dels nødtvungne dels villige sit Minde til dette Skridt.[1]) Aftalen holdtes imidlertid hemmelig, indtil man havde sikret sig Biskopernes Personér. Erkebispen *Torben Bilde* og Biskopen af Roskilde, som netop var kommen til Kjøbenhavn, blev samme Dag grebne og fængslede, og inden faa Dage havde alle de øvrige samme Skjæbne, hver paa sit Sted. Alene Ove Bilde til Aarhus, for hvem Kongen havde en særdeles Godhed, skaanedes for det første; men ogsaa han maatte senere dele sine Brødres Skjæbne.

Til den fastsatte Tid samledes nu Rigsdagen i Kjøbenhavn for at stadfæste, hvad Kongen og Rigsraadet havde aftalt. Den bestod af Rigets Raad, Adelen, Udsendinger fra Rigets Kjøbstæder og Fuldmægtige for Bønderne; kun Geistligheden savnedes altsaa. Den 30te Oktober var Raadslagningerne endte; under denne Dag udstedtes Kongens Haandfæstning og en almindelig Reces. Haandfæstningen indeholder, hvad de kirkelige Forhold angaar, ikke som tidligere Haandfæstninger Forpligtelsen til at værne om Kirkens og Hierarkiets Privilegier, men i dets Sted: «Først ville vi og skulle over alle Ting elske og dyrke den almægtige Gud og hans hellige Ord og Lære styrke, formere, fremdrage, haandhæve, beskytte og beskjærme til Guds Ære og til den hellige kristelige Tros Forøgelse». Recessen lægger Skylden paa al den Blodsudgydelse og Ulykke, der nylig var overgaaet Landet, paa Biskoperne, der havde hindret Kongevalg i rette Tid. Derfor skulde den biskopelige Værdighed og Styrelse afskaffes, og i de tidligere Biskopers Sted skulde indsættes nye kristelige Biskoper eller Superintendenter uden verdslig Myndighed, som kunde lære det menige Folk det hellige Evangelium og Guds Ord. Bispegodset skulde lægges under Kronen, og Kongen alene skulde have Patronatsretten til alle Prælaturer, Værdigheder og Len, som Kronen og Biskoperne hidtil havde havt at bortgive, dog skulde Adelen beholde Patronatsretten til de Kirker og geistlige Len, som den kunde godgjøre, at den hidtil havde havt. Alle Klostre, Prælaturer, Kannikedømmer og andre geistlige Len skulde blive ved Magt, indtil Kongen og Rigets Raad med lærde Mænd, som de maatte tilkalde,

[1]) *L. L. Daae:* Vidensk. Selsk. 1867 S. 204 ff.

forordnede anderledes. Dog skulde det staa Munkene og Nonnerne frit for at forlade Klostrene, om de vilde. Almuen skulde være fri for alle vilkaarlige Paalæg til Geistligheden; men Tienden skulde vedblive og deles i tre Dele: den ene for Kirken, den anden for Sognepresten, den tredie for Kongen.

Recessen blev oplæst og vedtagen i en offentlig Forsamling under aaben Himmel paa Gammeltorv. «Da Forsamlingen blev adspurgt, om den billigede den, raabte den ene høiere end den anden, at de vilde blive ved det hellige Evangelium og ikke have saadanne Bisper mere. Kirkegodset skulde lægges under Kronen for at lette Folkets Byrder.»

Ved Rigsdagen i Kjøbenhavn 1536, som man i Almindelighed nævner som Aaret for Reformationens Indførelse i Danmark, var altsaa det gamle Biskopsdømme afskaffet og Statskirkeformen indført. Superintendenterne indtog en ganske anden og beskednere Stilling. Kongen og Rigsraadet bemægtigede sig i alle Retninger Kirkens Styrelse. De skulde give Love om kirkelige Sager, i det høieste efter forud indhentet Betænkning fra Superintendenterne og de theologiske Professorer eller ialfald nogle blandt dem. De skaltede efter Forgodtbefindende med Kirkens Gods og Indtægter. Noget anvendtes til Universitetet, Skolevæsenet og milde Stiftelser. Men det meste kom enten i Adelens Hænder eller bestyredes som Len under Kronen. Især gjælder dette om Klostergodset, som Adelen tilrev sig en stor Part af. Den Ret, som Rigsdagsbeslutningen gav den til at tilbagefordre, hvad dens Forfædre engang havde skjænket til Kirker og Klostre, blev navnlig et velkomment Paaskud for denne Stands Begjærlighed. Den kirkelige Jurisdiktion blev indskrænket til geistlige Sager mod geistlige Personer; alene i Ægteskabssager vedblev Lægmænd at svare for kirkelig Domstol.

De fængslede Bisper blev nu satte i Frihed mod, at de forpligtede sig til at forholde sig rolige. Tre af dem, *Knud Gyldenstjerne*, *Ove Bilde* og *Oluf Munk* af Ribe, bekjendte sig senere til den lutherske Lære; de to, Knud Gyldenstjerne og Oluf Munk, giftede sig ogsaa; den sidste kom endog ind i Rigsraadet. Kun en, *Joachim Rønnow*, holdtes, uvist af hvad Grund, i Fængsel til sin Død, uagtet selv Gustav Vasa, der var i Slægt med ham, gik i Forbøn for ham. Biskopernes Stridsmand *Paulus Eliæ* forsvinder af Historien; det Sagn, at han har traadt i den evangeliske Kirkes Tjeneste, mangler historisk Grund; sandsynligvis har han som mange andre skjult sig i et eller andet Kloster.

Kristian III var bestemt paa strax at træffe nærmere Foranstaltninger til Ordningen af det nye Kirkevæsen. Dette skede nu

ved *Kirkeordinansen* og *Riberartiklerne*. Allerede i August 1536[1]) — ved den Tid, da Rigsdagen til Kjøbenhavn udskreves — sendte Kongen sin Hofprest Andreas Jædike til Kurfyrsten af Sachsen med et Brev (af 23de August), hvori han beder Kurfyrsten om at laane ham *Dr. Bugenhagen* til Guds Æres Fremme og Oprettelse af en kristelig Ordning, fordi han ikke selv for Øieblikket havde saadanne lærde og duelige Mænd, som kunde anstille og oprette saadan kristelig Ordning i Riget, som Nødvendigheden krævede. Han udtaler tillige, at han ved en senere Leilighed ligeledes ønskede at laane *Melanchton*. Kongen vilde altsaa for det første bruge Bugenhagen som Generalvisitator. Men Kurfyrsten hverken vilde eller kunde paa denne Tid undvære Bugenhagen og endnu mindre Melanchton, som paa den Tid var optaget med Forberedelser til det bebudede Koncil i Mantua.

Kong Kristian saa sig altsaa nødsaget til at bruge de Kræfter, han havde forhaanden. Han overdrog derfor «lærde (doctores) og Prædikanter ved Kirkerne, som sammenkaldtes fra Kongeriget Danmark og vore Hertugdømmer», at skrive et Udkast til en Kirkeordinans, om hvilken han da senere kunde raadslaa *(de qua consultaremus)*. Det Møde, som i denne Anledning traadte sammen, er rimeligvis den «Convocats», som var indkaldt til *Odense* Helligtrekongersdag 1537. Det er dog at merke, at der Vaaren 1537 omtales ogsaa et Møde i *Haderslev*, uden at man med Vished kan se, i hvilket Forhold disse to Møder har staaet til hinanden med Hensyn til Ordinansens Udarbeidelse. Det af de nævnte Mænd udarbeidede Udkast sendte Kongen til *Luther*, som «med de øvrige Wittenbergertheologer» gav det sit Bifald.

Samtidig med Luthers Svar kom *Bugenhagen* til Danmark (5te Juli) efter Kongens gjentagne Anmodning. Udkastet blev nu paany gjennemgaaet, forbedret og desuden forøget med de 8 tilføiede Anhang. Kongen betjente sig ved dette Arbeide af «Bugenhagens og sine Raadgiveres Raad og Bistand». Det færdige Arbeide blev derpaa forelagt Rigsraadet, og med dettes Billigelse blev Kirkeordinansen udstedt som Lov ved Kongebrev af 2den September 1537 og overleveret de nye Superintendenter til Efterfølgelse. Den 13de December 1537 udkom den ved Bugenhagens Omsorg i Trykken, affattet i det latinske Sprog. Senere blev den oversat paa Dansk og med nogle Forandringer, især i Kapitlet om Geistlighedens Privilegier og Underhold, forelagt Herredagen i Odense 1539, hvor den blev endeligen og lovformeligen vedtaget. I denne sin endelige

[1]) *Engelstoft*: Nye kirkehist. Saml. II, 1. 2.

Form udkom den i Trykken paa Dansk 1542. Den handler ligesaavel om Kirkestyrelsen som om Formen for Gudstjenesten og Kirkeskikkene og er saaledes paa en Gang en Kirkelov og en liturgisk Hovedbog; den slutter sig nær til de tyske Mønstre.

Af dens Bestemmelser skal vi alene fremhæve Bestemmelserne for Valget af Kirkens Tjenere.[1]) Med Hensyn til Sognepresternes eller «Prædikernes» Beskikkelse skulde den almindelige Regel være den, at i Byerne Borgermestere og Raad og paa Landet «de bedste af Kirken paa den menige Almues Vegne med Provsten udvælge sig den, de agter bekvem dertil», saa «skal Kirken ved Skrivelse forskrive hannem til Superintendenten og lade hannem forhøres om sin Lærdom og Forstand». Den saaledes af Superintendenten prøvede og indviede Kandidat erholdt da af Lensmanden i Kongens Navn sin Kollats. Dog fandt denne Valgret kun Sted der, hvor Herremændene ikke fra gammel Tid havde Kaldsret. Provsterne valgtes af Presterne, Superintendenterne af Sognepresterne i Kjøbstæderne gjennem fire af de øvrige dertil udnævnte Valgmænd. Ved Siden af hver Superintendent stilledes en Stiftslensmand, som havde de tidligere Biskopers verdslige Forretninger og i Forening med Superintendenten skulde have Tilsyn med Kirkernes Indkomster, Skolevæsen, Hospitaler og Presternes Embedsførelse.

Kirkeordinansen viste sig dog i flere Henseender mangelfuld, og Biskoperne fik Befaling til «punktvis at opsætte, hvad Mangler der endnu mest forhindrede Ordinansen». De blev derpaa tilligemed Stiftsbefalingsmændene indkaldte til *Ribe 1542*, hvor ogsaa Bugenhagen igjen var tilstede. Paa dette Møde forfattedes de 26 Riberartikler. Angaaende Kaldsrettens Udøvelse fremkom Klage over, «at menige Sognemænd, naar nogen Prest dør eller afgaar, trætter om at udvælge en Sogneprest igjen, hvoraf tit og ofte sker, at hvilken Person, som haver mest Slægt og Venner i Sognet, bliver valgt, hvad heller han er duelig eller lærd dertil eller ei». Istedenfor Ordinansens uklare Ord om, at «de bedste af Kirken» skulde vælge, blev der nu fattet den Bestemmelse, at naar Ledighed indtraf, «skulde menige Sognemænd strax keise syv af de ældste og agteste Mænd i Sognet, og disse skulde have Fuldmagt til med Heredsprovstens Raad og Samtykke at keise og udvælge en from lærd Mand til Sogneprest». Den saaledes valgte skulde da, som i Ordinansen befalet, prøves af Superintendenten og stadfæstes af Lensmanden. Fremdeles forhandledes om Ægteskabssagers Paakjendelse, Presternes

[1]) Se nærmere herom *L. Daae*: Geistliges Kaldelse i den norske Kirke efter Reformationen. S. 3 ff. 15 ff.

Klager over Lensmændenes Tryk, Kjøbstadkaldenes ringe Indtægter, Degnenes Underhold, Hospitaler, Helligdages Vanhelligelse. De paa Mødet forfattede 26 Artikler, der maa betragtes som et Tillæg til Kirkeordinansen, blev fra 1553 trykt sammen med denne.

Efterat *Bugenhagen* den 12te August 1537 havde salvet og kronet Kongen og Dronningen, indviede han den 26de August[1]) de nye Superintendenter eller, som de snart blev kaldt, Biskoper. De blev valgte af Kongen selv, uagtet Ordinansen foreskrev, at de skulde vælges af Sognepresterne i Kjøbstæderne; de fem hørte til Reformationens Hovedordførere: *Frants Vormordsen* i Lund, *Jørgen Sadolin* i Odense, *Jakob Skjøning* i Viborg, *Peder Thomesen* i Aalborg (Børglum), *Mads Kristensen Lange* eller *Skade* i Aarhus (før Prest i Randers); til Ribe valgtes en Tysker, *Johan Vandal,* (tidligere Rektor i Haderslev), for Sjælland *Peder Plade (Palladius),* idet Residensen samtidig blev forlagt fra Roskilde til Kjøbenhavn. Merkeligt nok savner man den Mands Navn, som efter sin Stilling til Reformationen synes først at have maattet være paa Tale, Hans Tausen; han blev først ved Vandals Afgang Biskop i Ribe 1542. Grunden til hans Forbigaaelse var vel nærmest den, at Hans Tausen, som havde staaet haardest i Kampen, derved havde paadraget sig særlig Uvilje blandt alle dem, som endnu havde vanskeligt for at finde sig i den nye Tingenes Orden, og Kongen skyede nu at støde alle disse. Maaske ogsaa Grunden bør søges i, at Hans Tausens hele Anlæg har gjort ham mindre skikket til Bispestolen. Andre[2]) mener, at da Hans Tausen endnu var i fuld Virksomhed, var «Grunden til at han indtil videre forblev i sin tidligere Stilling snarere den, at han ikke godt kunde undværes for Øieblikket og vanskelig erstattes».

Den blandt disse Mænd, som ifølge sin Stilling indtog den fornemste Plads inden den danske Kirke og blev dens Leder i den følgende Tid, var *Peder Plade.* Han var født 1503 i Ribe af borgerlige Forældre, modtog den første Undervisning i Ribe og Assens Skoler, studerede derpaa ved Kjøbenhavns Universitet og omtales senere som Rektor i Odense, hvor han rimeligvis var, da Herredagen holdtes 1527. I 1531 begav han sig til Wittenberg, hvor han studerede i 6 Aar og kom i et nøie Venskabsforhold til Melanchton og Bugenhagen. Samme Aar som Bugenhagen kom til Danmark (1537), vendte han hjem og blev paa Bugenhagens og de andre Wittenbergeres Anbefaling valgt til Sjællands Biskop og Professor ved det restaurerede Universitet. Han døde 1560.

---

[1]) Norske Samll. I, 9.

[2]) *Helveg*: Den danske Kirkes Hist. efter Ref. (2den Udg.) I, S. 12.

Haand i Haand med Reformationsverket gik Bestræbelserne for Oplysnings og Videnskabeligheds Fremme. Det af Kristiern I stiftede Universitet i Kjøbenhavn havde vel aldrig naaet nogen større Betydenhed; under de sidste borgerlige Uroligheder var det ganske opløst. Kristian III restaurerede det nu, idet han funderede det rigeligere ved Hjælp af det inddragne Kirkegods og med Bugenhagens Bistand udarbeidede en ny Fundats, der tilligemed Kirkeordinansen blev vedtagen paa Herredagen i Odense 1539. Universitetet skulde have 14 Professorer, af hvilke tre i Theologien, deriblandt Superintendenten i Sjælland. De skulde læse over Bibelen, Luthers Exegese af Galaterbrevet samt over Bjergprædikenen (Matth. Kap. 5—7), Philip Melanchtons *Loci communes* og *Apologia Confessionis Augustanæ*, undertiden ogsaa over Augustins Bog *de littera et spiritu* (om Bogstav og Aand, skrevet mod Marcellinus's: om Lov og Naade). En af de tre, som forstod Hebraisk, skulde to Dage om Ugen læse offentlig over dette Sprog. De skulde disputere hvert Kvartal. Bugenhagen holdt selv i de første Aar Forelæsninger.

Ogsaa Skolerne tog Kristian sig af, det vil da nærmest sige Latinskolerne. Om dem handles i selve Ordinansen udførligen. I hver Kjøbstad skulde være en Latinskole, der skulde deles i forskjellige Lektier efter Lærernes Antal. Heller ikke maatte der i én By være mere end én Skole; «alle hine andre Pugeskoler, som her og der holdes, skal aflægges». Latin var ved Siden af Religionskundskab Hovedgjenstand og næsten eneste Gjenstand; «ikke heller skal der læres andet i den end Latin, fordi Latin-Skoler fordærves gjerne af de danske og tyske Skoler». I øverste Lektie kunde Læreren foredrage «noget Fundament udi Græsk dog uden al Afdrag eller Forsømmelse i Latinen; thi deres Mening er aldeles ulidelig, som vil, at Børnene skal lære Græsk og Hebraisk, førend de faar noget fremmeligt forbedret sig i Latin; ogsaa søger de mere deres egen Fordel og Forbedring end Børnenes, de som læser Græsk og Hebraisk, som det vel kjender sig selv.» Andre Skoler — Borgerskoler — overlades det Øvrigheden i Byerne at sørge for: «Skriverskoler for Drenge og Piger, som ikke duer til at lære Latin, maa Øvrigheden forsørge.» Almueskoler for Landet tænkes der ikke paa, uden forsaavidt det paalagdes «Sognedegnene at undervise Bondefolk i Børnelærdommen, Katekismo, én Sinde Ugen. Dersom de dertil ikke er bekvemme, da maa de ikke mere være Sognedegne.»

Ved Herredagen i Odense 1539, der lovformelig vedtog Ordinansen og Universitetets nye Fundats, havde den evangeliske Kirke faaet en fast Skikkelse, og hermed kan den egentlige Reformationshistorie siges at være afsluttet. Bugenhagen forlod kort efter

Danmark; han gav ved sin Afsked Folket det Vidnesbyrd, «at han ikke havde været nogensteds, hvor man hørte saa gjerne og saa meget prædike som i Danmark, ogsaa om Søgnedage og om Vinteren». Det varede dog endnu en god Tid, inden den nye Orden fik trængt igjennem i alle Stykker. En stor Vanskelighed, og vel den største, lagde Mangelen paa dygtige Prester, saalænge Skolernes og Universitetets Reorganisation endnu ikke havde faaet Tid til at virke. Rigtignok fandtes der allerede i de større Byer evangeliske Prædikere, men det var ikke i samme Grad Tilfældet i de mindre Byer og paa Landet, og i hvert Fald var deres Antal nu utilstrækkeligt. Ogsaa var deres Lønning utilstrækkelig til et tarveligt Udkomme med Familie; især gjaldt dette Presterne i Kjøbstæderne, hvorfor Plade fortæller, at han i Landsbyerne havde fundet mange Prester, der var lærde og fromme nok til at forestaa Kjøbstadsmenigheder, men disse havde bedet ham, at han dog for Guds Skyld ikke vilde forflytte dem med Kone og Børn fra deres tarvelige Agerbrug til den visse Elendighed.

Under denne Mangel paa dygtige Prester maatte man hjælpe sig, som man kunde, og tage sin Tilflugt til Munke, som var gaaede over til den nye Tingenes Orden, eller til Bispernes Skrivere og Karle, Adelens Tjenere og Fogder. Det kan derfor ikke undre os at finde mange Prester, som selv var uvidende og ikke engang kunde skrive en Prædiken, men i bedste Fald hjalp sig med at forelæse af en Bog, og det kan heller ikke undre os, om Sædelighedens Tilstand blandt saadanne Prester ikke altid var den bedste. Utugt, Trætte, ja Drab begaaet af Prester var ikke saa sjeldent. Beslutninger fra de forskjellige Kirkemøder giver Vidnesbyrd herom; flere Gange maatte det indskjærpes, at «Kirkefred er ligesaa hellig som Thingfred.» «En Prest, som havde begaaet Drab, skulde efter at have udsonet den verdslige Øvrighed som andre stedes til offentlig Skrifte, men kunde ikke faa sit Embede igjen, uden at først et Bispemøde var adspurgt» (Kjøbenhavn 1540). «Prester, der endnu ikke har fattet Summen af den hele Kristendom, Læren om Retfærdiggjørelsen, skal blive nogen Tid endnu ved Universitetet eller undervises af Superintendenterne og Provsterne. De Prester, som endnu finder Smag i den gamle Surdeig, skal man berøve deres ugudelige og unyttige Bøger og befale dem at anskaffe andre Bøger, som Ordinansen anbefaler». (Antvorskov 1545).

Almuen holdt fremdeles fast ved den papistiske Overtro, som hidtil havde været dens eneste Gudsdyrkelse, Helgener, Billeder, Rosenkranse, Valfarter til hellige Steder, Mirakler o. s. v. Ogsaa blandt Presterne sad endnu, som vi saa, tildels den papistiske Surdeig fast. Især havde Papismen fremdeles Talsmænd blandt Kanni-

kerne ved de ikke ophævede Domkapitler. Med dem maatte de theologiske Professorer efter Kongens Befaling holde en Disputation i Kjøbenhavn 1542 og 1543; den dreiede sig navnlig om Messen, Nadveren, Transsubstantiationen og Ordets Tjeneste ɔ: Ordinationen som Sakrament. Kannikerne maatte underskrive de dem forelagte Sætninger, men med det Tillæg, «at denne Underskrift ikke skulde foregribe den almindelige Kirkes og et almindeligt Koncils Dom om disse Sætninger».

Dette er Skyggesiderne; men paa den anden Side var den evangeliske Lære inderligen rodfæstet hos en stor Del af det danske Folk, Kirken talte mange dygtige evangeliske Prester, og specielt maa Valget af de første Biskoper ansees meget heldigt i det hele, navnlig gjælder dette ogsaa den Mand, der ifølge sin Stilling maatte blive den egentlige Leder i Kirkens Styrelse, *Peder Plade*. Om end derfor meget endnu manglede, man arbeidede dog ivrigt fremad. Bisperne foretog jevnligen Visitatser i sine Stifter, den første 1537 og 1538. Peder Plade har selv beskrevet sine Visitatser og Maaden, hvorpaa han vilde, at Provsterne skulde gaa frem ved de kirkelige Visitationer, i sin Visitatsbog (den haves i et Udtog paa Tysk). Oftere holdtes almindelige Kirke- eller Bispemøder, der fortsatte den kirkelige Lovgivning; man tæller 4 saadanne under Kristian III's Regjering: i *Kjøbenhavn* 1540, *Ribe* 1542, *Antvorskov* 1545 og *Kjøbenhavn* 1555.

Paa samme Tid arbeidede man paa ved Skrifter at skaffe Evangeliet almindelig Indgang. Til Brug ved Religionsundervisningen oversatte *Peder Plade* Luthers Katekisme 1537. For at imødekomme paa én Gang Menighedernes Behov og de Presters, der ikke selv kunde prædike, udgav *Hans Tausen* sin Huspostil 1539 og samtidig hermed Kristi Lidelseshistorie, uddraget af de fire Evangelier med Forklaringer; begge Skrifter var længe efter Forfatterens Død yndede Opbyggelsesskrifter. *Peder Lille* (*Petrus Parvus Rosæfontanus*) leverede ogsaa en Oversættelse af den brunsvigske Prest Andreas Corvins Postil. For at bringe Gudstjenesten i Overensstemmelse med den rensede Lære og at tilveiebringe en større liturgisk Enhed udgav *Peder Plade* 1558 sin Haandbog (*Enchiridion*), nærmest efter Luthers *Enchiridion* eller *Manuale*. Desuden kan nævnes *Frants Vormordsens* Haandbog og den første Alterbog, udgivet af *Peder Plade* 1556. *Klaus Mortensens* Salmebog af 1528 blev udgivet i forskjellige Udgaver [1]) og laa rimeligvis til Grund

---

[1]) *Chr. Bruun:* Psalmebøger fra Reformationstiden 1865 og 1866 (indeh. tre Salmebøger: Haandbog, trykt i Rostock 1529 hos Ludvig Dietz, Nogle nye Psalmer og Lofsange, ibidem 1536 og Malmø Psalmebogen fra 1533).

for *Hans Tausens* Salmebog af 1544 samt for Salmebogen af 1553; disse danner saa igjen Grundlaget for *Hans Thomissøns* Salmebog af 1569.

Endelig maa den første fuldstændige danske Bibeloversættelse af 1550 omtales som det Verk, der mere end noget andet gjorde den evangeliske Lære til Folkets Eiendom. Den nye Oversættelse blev udgivet paa Kong Kristian III's Befaling og slutter sig nøie til Luthers tyske Oversættelse fra 1541. Hovedmanden ved dette Arbeide og den, som synes at have givet det første Udkast til Oversættelsen, var *Kristiern Pedersen*, men som Medarbeidere deltog ogsaa de theologiske Professorer i Kjøbenhavn, *Peder Plade*, *Nils Hemmingsen*, *Peder Tidemand* og andre lærde Mænd. Den begyndte at trykkes 1548, og Trykningen fuldendtes 1550 af *Ludvig Dietz*, en meget bekjendt Bogtrykker i Rostock, som indkaldtes til Danmark netop i den Hensigt, at han kunde forestaa Trykningen af den nye Bibeloversættelse. Et Exemplar af denne første fuldstændige danske Bibel blev sendt til hver Kirke i Landet.

De Mænd, som havde været den danske Reformations første Ledere, døde i den følgende Menneskealder efterhaanden bort, og nye Mænd og med dem nye Bevægelser kom op i den danske Kirke.

Norge laa for afsides fra den store Bevægelses Midtpunkt, til at Reformationsbevægelsen tidligen skulde kunne naa derhen. De i Udlandet, særlig i Rostock, studerende Nordmænd kunde vel bringe lidt Efterretning om Reformationen, men det var ogsaa alt. Kristiern II's kirkereformatoriske Foranstaltninger gjaldt alene Danmark, ikke Norge. Frederik I maatte i sin norske Haandfæstning indgaa den samme Forpligtelse som i sin danske: at værne om Kirkens og Geistlighedens Rettigheder og ikke at tilstede Kjættere, Luthers Disciple eller andre, at prædike eller lære, men, hvor saadanne Kjættere fandtes, at lade dem straffe paa Liv og Gods. Denne Forpligtelse vilde nu vistnok ikke mere i Norge end i Danmark have afholdt ham fra, saavidt han magtede, at beskytte de evangeliske Prædikere, forsaavidt de maatte optræde. Men i Norge optraadte ingen. Alene fra ét Sted har vi under Frederiks Regjering Efterretning om den evangeliske Læres Forkyndelse; det er fra *Bergen*, den af de norske Byer, som stod i den nærmeste Forbindelse med Tyskland.

I *Bergen* optraadte nemlig i Aaret 1528 en Munk *Antonius* som den evangeliske Læres Forkynder; han skal siden være bleven kaldet til Sogneprest ved St. Halvards Kirke der i Byen. Han vandt efter Beretningen stor Yndest blandt Borgerne; men Geistligheden reiste sig naturligvis mod ham og hans Lære. Biskopen *Olaf Thor-*

kelssøn, der skildres som en Mand, der ikke paa nogen Maade udmerkede sig ved Lærdom, undtagen at han var vel hjemme i Historien, især den norske, men derimod var vel forfaren i verdslig Handel, ivrig i at skrabe Penge sammen og en «Drag-Mad-i-Hus», følte sig ved denne Strid forstyrret i sin Magelighed. Han flyttede derfor ud til sin Gaard paa Askøen og lod Striden gaa sin Gang i Byen. Dette er den første og ligetil 1536 eneste evangeliske Prædiken, om hvilken der berettes. Thi hvad der fortælles om en Broder Steffen i Tuterøens Kloster i Throndhjemsfjorden, der spaaede Munkene en brat Undergang, eller om at «Fruen paa Giskø (Ingerd Ottesdatter Rømer) lod læse og synge fra Borde paa samme Vis som Hr. Vincentius», er altfor ubestemt til at bevise noget. Men vel kan man af forskjellige Beretninger se, at man havde hørt om den nye Lære. Man finder saaledes Partinavnene «Lutherianere» og «Papister» brugt allerede i Slutningen af Kristiern II's Regjering. Den berygtede Abbed Matthias Henrikssøn i Tuterøens Kloster skjældte Munkene og de igjen ham for «Lutherianere, Kjættere, Tyve og Gudsforrædere.» Og at man frygtede den nye Lære, forsaavidt man var den romerske Kirke hengiven, kan bl. a. sees af den Bøn, Biskop Høskuld af Stavanger rettede til den kongelige Befalingsmand paa Bergenhus Hr. Esge Bilde om, at han i Stavangers Bispedømme ikke paa nogen Vis maatte tilstede «den fordømte Vantro og Lutheri, af hvilke mange i Hjertet er forblindede, men straffe det, hvor det behøves.»

Men blev Norge saaledes saagodtsom uberørt af den religiøse Bevægelse, som i denne Tid gik igjennem Danmark, saa lærte det tidligt nok at kjende dens verdslige Ledsagere, Inddragningerne af Klostrene, som gaves Adelsmænd og Kongens Tjenere i Len. Merkeligt nok finder man i Norge allerede i Kristiern II's Tid enkeltstaaende Exempler paa Sekularisation af Klostre (Dragsmark) hele 10 Aar, førend man i Danmark talte om noget saadant. For Alvor gaar det dog først løs fra 1528 efter Herredagen i Odense (1527). Vi maa her erindre Norges politiske Stilling og Forhold til Danmark i Unionstiden. Ifølge Foreningens Bestemmelser, som de stadigen udtaltes paa Papiret, skulde de forenede Riger udgjøre et Statsforbund, i hvilket ethvert af Rigerne skulde have sin fulde Selvstændighed og være det andet fuldkommen sideordnet. Men i Virkeligheden arbeidede det danske Rigsraad i Forening med Kongen paa at gjøre Danmark til Hovedriget og i Forbindelse hermed paa efterhaanden at sammensmelte Rigerne eller ialfald de i dem raadende Stormandsklasser til ét. Især fra Oldenborgernes Thronbestigelse og fornemmelig fra Kong Hans's Tid bliver dette for Norges Vedkommende kjendeligt. En Mængde danske Adelsmænd giftede sig nemlig ind i Landet; de

kom herved i Besiddelse af betydeligt Jordegods og betragtedes efter gammel Vedtægt som lige med fødte Nordmænd; de havde derfor den samme Adgang som disse til Rigets Raad og vigtigste Poster. Disse danske Adelsmænd var naturligvis fremdeles danske i Sind og delte sine Frænders og Standsfællers Interesser og Planer i Danmark. Derfor maatte Herredagen i Odense, ihvorvel dens Beslutninger ikke var gjældende for Norge, dog blive af Betydning ogsaa for dette Land. Det havde her vist sig klart, paa hvilken Side Kongen og Danmarks Adel stod under Reformationskampen, og hvilke politiske Planer de forbandt med den. Fra den samme Side betragtede ogsaa de danske Adelsmænd i Norge Sagen; de greb den Leilighed, som frembød sig til at udvide sin Magt paa Hierarkiets Bekostning og til at berige sig ved Kloster- og Kirkegodset.

De danske Adelsmænd var ved denne Tid meget mægtige i Landet; de dannede et mægtigt Parti i Rigets Raad, og de vigtigste faste Slotte, Baahus, Akershus og Bergenhus var i danske Adelsmænds Hænder. Blandt disse indgiftede Danske var vel *Vincentius Lunge* den mægtigste og indflydelsesrigeste. Denne i Norges Historie merkelige Mand var en Mand af store Egenskaber og Evner. Han havde studeret ved fremmede Universiteter og var Doktor baade i Filosofien og *juris utriusqve.* Han var en Tid Professor juris ved Kjøbenhavns Universitet, men forlod dog snart den lærde Bane. Mod Slutningen af 1523 kom han i Frederik I's Ærinde til Norge, hvor han blev gift med en Datter af Landets rigeste og mægtigste Mand, *Nils Henrikssøn* til Østeraat, der med sin Hustru, den bekjendte Fru Ingerd Ottesdatter Rømer, havde fem Døtre, der alle blev gifte med danske Adelsmænd.

Det tør vel være, at Hr. Vincentius, der var en vel studeret Mand og havde været ved fremmede Universiteter, havde et Øie ogsaa for Reformationens kirkelige Betydning; vi hørte ialfald, at hans Folk «læste og sang fra Borde paa en egen Maade.» Vist er det ialfald, at han tilfulde saa den Fordel, han og Adelen kunde drage af Forholdene. I 1528 skjænkede Kong Frederik ham Nonneseterkloster i Bergen, som Hr. Vincentius nu befæstede og indrettede til Privatbolig for sig (Lungegaarden). Til samme Tid ødelagdes Prædikebrødrenes Kloster; efter Fortællingen delte han og Klostrets Prior dets Kostbarheder og Løsøre mellem sig, hvorpaa Prioren satte Ild paa Klostret for at skjule Plyndringen. Ogsaa det rige Munkeliv kastede Hr. Vincentius sine Øine paa; dog skulde dette ikke være for ham selv, men for en anden dansk Adelsmand *Nils Lykke*, der ogsaa var gift med en af Fru Ingerds Døtre. Dette blev der dog intet af. Derimod gik det 1530 og 1531 haardt ud over Bergens Kirker

og andre geistlige Bygninger. En stor Del af disse, og det just den anseligste, Domkirken med Bispegaarden, Apostelkirken o. fl. laa samlede rundt om Slottet, der hvor Bergenhus Fæstning nu ligger. Statsbefalingsmanden Hr. *Esge Bilde* fandt, at det i militær Henseende var nødvendigt, at Slottets Omkreds ryddedes. Saa skede ogsaa. Hr. Esge er derfor bleven dømt meget haardt, haardere maaske end han fortjener, og har faaet Tilnavnet «Kirkebryderen». Biskop Olaf gjorde ikke Indsigelse hverken ved den ene eller den anden Leilighed; til Esge Bildes Kirkebryden gav han endog sit Samtykke mod igjen at indtage Munkeliv og bruge det som Bispebolig og Domkirke. Som man gik frem i Bergen, saaledes ogsaa paa andre Steder i Landet.

Disse gjentagne Angreb paa Kirkens Eiendomme i Forbindelse med Begivenhedernes Gang i Danmark maatte aabne Geistlighedens Øine for den Fare, som truede. Men det var ikke blot den herskende Kirke, dens Rigdom og Geistlighedens Magt, som truedes; det var ogsaa Rigets Selvstændighed, idet man havde faaet for mange danske overmægtige Adelsmænd ind i Landet. Forholdene førte saaledes naturligen med sig, at den bestaaende Kirkes og den nationale Selvstændigheds Sag faldt sammen. Den Mand, der ifølge sin Stilling maatte anse sig kaldet til at optræde som Forsvarer saavel af Kirkens Ret som af Rigets Selvstændighed, var Erkebiskopen, der som St. Olafs Repræsentant paa én Gang var den norske Kirkes Overhoved og det norske Rigsraads Formand og Rigsvikarius. Erkebiskop var Mag. *Olaf Engelbrektssøn*. Olaf var af anseet norsk Æt; han skal være en Søn af Engelbrekt Erikssøn til Helle i Stavanger. Han havde studeret i Rostock, blev senere Dekan i Throndhjems Domkapitel og af dette valgt til Erkebiskop 1523 ved Efterretningen om Erik Valkendorfs Død.

Det var en vanskelig Opgave, som forelaa Olaf i hans dobbelte Egenskab som Kirkens Overhoved og Raadets Formand, og endnu vanskeligere paa Grund af de Forviklinger, som omgav ham. Fra Rom var paa denne Tid ingen Hjælp at vente. Forbindelsen med Rom maatte efter de seneste Begivenheder i Danmark endog ansees afbrudt. Sammenholdet mellem Erkebispen og hans Lydbiskoper var kun svagt paa Grund af den romerske Kuries gamle Politik at svække Metropolitanmyndigheden. Overfor sig havde han en Kirken og Rigets Selvstændighed fiendtligsindet Konge og mægtig fremmed Adelsstand; hverken hos sine danske eller svenske Brødre kunde han finde nogen Støtte. Olaf var vel heller ikke sin store dobbelte Opgave voxen. «Han synes kun altfor meget at have savnet den Karakterens Styrke, den varme Følelse for sit Kald og den faste Overbevisning om sin Sags Sandhed og Retfærdighed, der udfordredes for at optræde med

Værdighed og Held i Tidens Kamp. Hans Forsigtighed var ofte rosværdig, men ofte ogsaa ængstelig eller overdreven og aldrig i det afgjørende Øieblik parret med den Bestemthed og Viljekraft, der skulde give den Værd, hvorimod den da snarere vaklede og greb feil af Midlerne. Man sporer ogsaa ikke sjelden hos ham en Tilbøielighed til at lade sig lede af Sidehensyn, der ikke alene hindrede ham i at gaa lige løs paa Hovedsagen, men ogsaa ofte bragte ham til at glemme eller tilsidesætte denne, og overhovedet en Mangel paa Evne til at vinde Landsfolket, vække dets Selvfølelse og, naar det gjaldt, virke indgribende paa det til sine Planers Fremme. Hans oprigtige Hengivenhed for Rom har man ingensomhelst gyldig Grund til at betvivle; det samme kan man sige om hans Stræben for sit Fædrelands politiske Selvstændighed. Man tør overhovedet ikke bebreide Erkebiskop Olaf hverken ond Vilje eller grov Egennyttighed eller overdreven Herskelyst eller fuldkommen Mangel paa Statskløgt, om man end tit og ofte maa føle Uvilje over hans Holdningsløshed, hans Svaghed og — hvad der er det værste, men dog en naturlig Følge af de her nævnte Feil — hans politiske Uoprigtighed.»[1])

I den vanskelige Stilling, hvori Erkebiskop Olaf befandt sig, lader det sig let forklare, at han fæstede sine Øine paa den fordrevne Kristiern II som en Redningsmand. Olaf havde paa sin Romerreise 1523 i Mecheln aflagt Troskabsed til Kristiern II, som dengang endnu var Norges lovlige Konge; men denne Ed tog han atter tilbage, da han 1524 i Forening med det øvrige Rigsraad opsagde Kristiern Lydighed og hyldede Frederik I. At Olaf desuagtet senere uafbrudt skal have staaet i hemmelig Forbindelse med Kristiern II, er en Beskyldning, for hvilket man ikke har noget Bevis. Men rigtignok vender han efter den Gang, Forholdene i Norge tog, atter sin Tanke til Kristiern. Denne var i 1530 høitideligen vendt tilbage til den romerske Kirke og havde nu endelig i Tyskland og Nederlandene bragt en Hær paa Benene og udrustet en Flaade for over Norge at gjøre et Forsøg paa at gjenvinde sine tabte Lande. I Novbr. 1531 landede han i Norge; Geistligheden og Almuen hilsede hans Komme med Glæde; men blandt de verdslige Stormænd var Meningerne delte, og der var det danske Parti det mægtigste. Som bekjendt fik Kristierns Tog et uheldigt Udfald og endte med hans Fangenskab. Erkebiskopen og de øvrige Biskoper maatte med store Bøder undgjælde sit Frafald fra Kong Frederik, og Klostrene benyttedes til Belønninger for dem, som havde bidraget til det danske Partis Seier.

Det ved Frederiks Død indtrædende Interregnum og Borgerkrigen

---

[1]) *Keyser*: Den norske Kirkes Hist. II, S. 692 ff.

i Danmark syntes at kunne frembyde en gunstigere Leilighed til at hævde Norges Selvstændighed, og dertil knyttede sig da efter Partiernes Stilling tillige den romerske Kirkes Opretholdelse. Men Erkebiskop Olaf indledededes dels ved egne Feilgreb, dels ved de danske Adelsmænds Intriger i Forviklinger, der endte med ikke blot hans eget Fald, men ogsaa den politiske Selvstændigheds og den romerske Kirkes Undergang. Det danske Rigsraad kunde ikke enes om Kongevalget; det var først Grev Kristoffers seierrige Fremgang, som bragte den jydske Adel og Biskoper til at vælge Kristian III. Men i den østlige Del af Landet havde fremdeles Grev Kristoffer Magten, og hvor hans Hær var, var Kristiern II hyldet. Begge Partier, baade Kristian III's og den fangne Kristern II's, søgte nu at faa Norge paa sin Side; men Erkebiskop Olaf raadede til at forholde sig stille og ikke blande sig i den danske Strid, men oppebie Udfaldet og da faa en lovmæssig Herredag og et lovmæssigt Kongevalg istand. Imidlertid vendte Krigslykken sig snart afgjort til Kristian III, som nu ivrigere end før begyndte at drive paa sit Valg ogsaa i Norge.

Erkebiskopen udskrev Rigsraaderne til et Møde i Throndhjem (Mai 1535), men istedenfor at følge denne Opfordring valgte det søndenfjeldske Raad, hvor de danske Stormænd havde Magten med Vincentius Lunge i Spidsen, Kristian III egenmægtigen og mod alle Former til Konge. Dette Valg vilde dog ikke Erkebispen og det nordenfjeldske Raad anerkjende. Der var nemlig imidlertid fremtraadt en ny Prætendent, Kristiern II's Svigersøn Pfalzgreve *Frederik*, der understøttet af Karl V gjorde Fordring paa Svigerfaderens Lande. Erkebispen var ikke uvidende om dennes Planer og var tilbøielig til nu i Pfalzgreven, ligesom 1531 i Kristiern II, at se en Frelse for Norges Selvstændighed og den romerske Kirke.

En ny Herredag udskreves til Throndhjem til Begyndelsen af 1536. Her indfandt sig paa Kristian III's Vegne *Klaus Bilde*, ledsaget af Esge Bilde, Vincentius Lunge og Biskop Hans Reff af Oslo. De forlangte i Kristians Navn ikke alene en Stadfæstelse af hans Valg, men ogsaa en almindelig Skat. Men den i Throndhjem forsamlede Almue forbitredes over denne dobbelte Fordring; det Valg, som man forlangte stadfæstet, var et ulovligt, da det kun var foretaget af en Del af Raadet, og den Skat, som forlangtes, var endnu mere ulovlig, da selv en lovlig kaaret Konge ikke kunde paalægge Skat, førend han havde udstedt sin Haandfæstning. Der udbrød et formeligt Oprør blandt den forsamlede Almue. Vincentius Lunge blev dræbt; det samme var Tilfældet med hans Svoger Nils Lykke, der efter en Dom, som var overgaaet ham for hans Kjærlighedsforstaaelse med sin afdøde Kones Søster, sad fængslet paa Erkebispens faste Slot Stenviks-

holm; de øvrige Kongens Sendebud blev fængslede paa Tautra. Iøvrigt hviler der over Gangen i disse Begivenheder og navnlig Erkebispens Delagtighed deri megen Dunkelhed.

Denne Folketumult i Throndhjem havde aabenbar til Hensigt gjennem en almindelig Reisning at frigjøre Landet fra dets Afhængighedsforhold til Danmark; derfor vilde man ikke vide noget af Kristian III. Men de fasteste Slotte var i danske Befalingsmænds Hænder; i det sydlige Norge havde det danske Parti Overmagten; Pfalzgreve Frederik nødtes ved Uroligheder i Nederlandene til at opgive sine Fordringer paa Danmark og Norge, saaat der ved det burgundiske Hof ikke var mere nogen Hjælp at vente. Erkebiskop Olaf, der ifølge sin Stilling med eller mod sin Vilje maatte optræde som Bevægelsens Leder, tabte Modet. Han løsgav de fængslede Sendemænd og forligte sig med dem; gjennem dem gjorde han Kristian III Tilbud om Underkastelse mod Forglemmelse af, hvad der var skeet, og paa den Betingelse, at Norge skulde beholde sine gamle Friheder. Disse Fredstilbud kunde ikke mere frelse Erkebiskop Olaf og hans Sag. Kjøbenhavn havde overgivet sig, og Kristian III havde fattet sin Beslutning med Hensyn til Norge og dets Erkebiskop. Ved Rigsdagen i Kjøbenhavn 1536 tilsagde Kongen i sin Haandfæstning «Danmarks Riges Raad og Adel», at Norge skal herefter «være og blive under Danmarks Krone ligesom et af de andre Lande, Jylland, Fyen, Sjælland eller Skaane er, og herefter ikke være eller hede et kongeligt Rige for sig, men et Ledemod af Danmarks Rige og under Danmarks Krone til evig Tid. Dog hvad Feide deraf kan komme, skal Danmarks Riges Raad og Indbyggere være pligtige med os troligen at hjælpe uddrage». Beslutningen blev dog aldrig gjennemført, Norge vedblev at kaldes et Kongerige og at have sine egne Indretninger. Men det havde tabt sin Selvstændighed og Ligestilling og var for Fremtiden et fuldstændigt Lydrige under Danmark.

Hermed var ogsaa den norske Kirkes Skjæbne afgjort: hvad der i kirkelig Henseende forordnedes for Danmark, gjaldt *eo ipso* ogsaa Norge; thi dette skulde jo fra nu af ikkun agtes som en Del af Danmark, «som et Ledemod» deraf. Som man ser, var Kristian beredt paa, at Norges Underkastelse ikke vilde gaa af uden «Feide». Det blev dog ikke fornødent. Da Erkebiskop Olaf erfarede, hvad der var foregaaet i Kjøbenhavn, og at en Flaade og Hær rustedes mod Throndhjem, tabte han Modet og besluttede ved Flugten at unddrage sig det Uveir, som trak op mod ham. Den 1ste April 1537 indskibede han sig og forlod Throndhjem med 4 Skibe; han tog ogsaa en Del af Kirkens Kostbarheder og Arkivet med sig. Han begav sig til Nederlandene, hvor han levede i Lyr og døde allerede Marts 1538.

Om hans Efterladenskaber fremsattes Krav fra mange Kanter. Arkivet kom 1548 til Pfalzgreve Frederik og derpaa i Forening med Kristiern II's Brevvexling under hans Landflygtighed til München, hvorfra Norge 1830 erholdt det tilbage. Før sin Afreise lagde Erkebispen en Besætning i sit faste Slot Stenviksholm; ogsaa i Nidarholms Kloster lagde han noget Krigsfolk. Han havde vel ikke endnu opgivet alt Haab om at komme tilbage med udenlandsk Hjælp.

Men med Erkebispens Flugt var al Tanke om Modstand forbi, og den Flaade og Hær, som Kristian afsendte til Norge under Anførsel af *Trud Ulfstand* og *Kristoffer Hvitfeld*, havde et let Arbeide. Da Trud, hvem *Esge Bilde* fulgte fra Bergen, kom til Throndhjem, overgav Stenviksholm sig strax. Kristoffer Hvitfeld blev tilbage for at ordne Sagerne i det Throndhjemske, Erkebispestolens Gods blev lagt under Kronen, ligesaa Domkirkens; dennes Kostbarheder blev ogsaa plyndrede. Trud Ulfstand selv begav sig til Oplandene, hvor Toget nærmest gjaldt Biskop *Magnus af Hamar*, der baade ved Kristiern II's Optræden 1531 og nu i de sidste Aar havde vist et lignende Forhold som sin Erkebiskop. Biskop Magnus skal først have tænkt paa alvorlig Modstand; men i hvert Fald opgav han snart dette Forsæt. Trud førte ham, da han vendte tilbage til Danmark, med sig som Fange. Biskop Magnus fik der Tilhold i Antvorskovkloster, hvor han døde 1542.

Medens Trud Ulfstand drog til Oplandene, vendte Esge Bilde tilbage til Bergen for at ordne Sagerne i det sydvestlige Norge. Af de to Bispestole paa denne Kant af Landet stod den ene, Bergens, endnu ledig efter Olaf Thorkelssøns Død 1535. Biskopen af Stavanger, den gamle *Höskuld Höskuldssøn*, havde været en ivrig Forfægter af den romerske Kirke, men havde dog været forsigtigere end sine Medbrødre i Throndhjem og Hamar. Han tilskrev nu Esge Bilde og lykønskede ham til hans Seier over dem, «som havde været ulydige mod Kongen». Men han kunde dog ikke redde sig herved. Det er vel ikke ganske sikkert, at han, som der tildels siges, er bleven tagen til Fange; men han maatte ialfald vige sit Sæde og skal senere have levet i Bergen og være død der. Vi har kun én af de norske Bisper tilbage, *Hans Reff af Oslo*, sandsynligvis dansk af Fødsel og fra 1525 Biskop i Oslo. Han var en slu og smidig Mand, der altid havde vidst at lempe sig efter Omstændighederne; han havde heller ikke under de sidste Begivenheder stillet sig saaledes blot som sine Kolleger. Han klarede sig ogsaa denne Gang; han fulgte Trud Ulfstand til Danmark for personlig at fremstille sin Sag for Kongen. Det lykkedes ham ogsaa saa godt, at han ikke alene beholdt sin Bispestol, men endog fik Hamar Bispedømme ovenikjøbet, som vi senere skal se.

Saaledes var altsaa de gamle Biskoper afsatte, Kirkegodset lagt ind under Kronen, og derigjennem det første Skridt gjort til Reformationens Indførelse ogsaa i Norge. Hvorledes Kongen nu agtede videre at gaa frem, viser sig af et Brev,[1]) som han 17de Juni 1537, førend endnu altsaa Ordinansen var underskrevet, udstedte til *Esge Bilde*. Han befaler i dette Brev, som dog nærmest kun angik Bergens Stift, Esge Bilde at tage alt Bispegods og alle biskopelige Indtægter ind under Kronens Regnskab. Klostrene skal, forsaavidt de endnu beboes af Munke eller Nonner, blive ved Magt; men er de forladte af Beboerne, skal de lægges under Kongens Regnskab med alt sit Gods og alle sine Indtægter. Ligeledes skal der optages Registre over alle Kostbarheder ved Kirkerne og Klostrene. Men paa den anden Side befales ogsaa, at man skal lade alle Kirkernes Personer og Sogneprester der i Stiftet blive ved sine gamle Skikke og ingen nye Prædikere indsætte for ikke at vække nogen Forskrækkelse eller Uenighed blandt den fattige og uforstandige Almue paa Landet, førend vi kan finde andre Raad til og saa med Lempe og Føie komme dem til bedre Forstand i Guds Ord. Og agter vi med det første at skikke en Biskop did til Stiftet, som skal visitere og have Tilsyn paa Klerkeriet.»

Det var altsaa Kongens Mening og Tanke, at alle de biskopelige Rettigheder og hele Bispegodset strax skulde med den biskopelige Magt lægges til Kronen; Reformationsverkets religiøse Side derimod, den evangeliske Prædiken og Ordning af Gudstjenesten, skulde overlades de Biskoper, som han agtede at udnævne; midlertidig skulde man i denne Henseende lade alt blive ved den gamle Skik. Iøvrigt siger det sig selv, at den nye Kirkeordinans, da den udkom, var ment ogsaa at skulle gjælde Norge; thi Norge skulde jo nu ikke være andet end en Del af Danmark. Imidlertid, ligesom man trods det Provinsforhold, som var bestemt ved Rigsdagen i Kjøbenhavn, fremdeles lod Norge beholde ikke blot Navnet Kongerige, men ogsaa dets ældre Lov og meget af dets ældre indre Forfatning, saaledes følte man ogsaa, at Ordinansen for Norges Vedkommende kunde trænge til enkelte Afændringer. Derfor har ogsaa Ordinansen et eget Afsnit med Overskrift «om Norge». Det heder heri: «Vi ville med det første besørge Superattendenter i Norge til hvert Stift, hvilke vi og ville give Befaling, at de saa meget som muligt er skulle gjøre deres Flid, at hvert Sogn maa have gode Prædikere og det sande Guds Ord, at der og intet maa forsømmes, hvad der hører til Guds Ords Prædiken og Menneskets Salighed, og skikke hvad dem

[1]) *Lange*: De norske Klostres Hist. S. 186 (2den Udgave).

tilkommer i andre Sager, der i denne vor Ordinans begrebne ere, indtil vi selv komme til Norge, hvilket vi med Guds Hjælp snarlig forhaabe; da ville vi efter Superattendenternes Raad, besynderlig i hver Sted, beskikke og stadfæste, hvad efter denne Ordinans der ikke holdes kan; thi der vil i mange Stykker holdes en anden Ordinans».

Det skede dog ikke, som Kong Kristian her udtaler; han kom aldrig til Norge, heller ikke udkom i hans Tid nogen for Norge tillempet egen Ordinans. Derimod sendte Kongen i Sommeren 1539, samme Aar altsaa som Kirkeordinansen vedtoges paa Herredagen i Odense, *Trud Ulfstand* og *Klaus Bilde* op til Norge, forat de paa Kongens Vegne skulde ordne Sagerne i Almindelighed, navnlig ogsaa de kirkelige Forhold; for disse sidstes Vedkommende tilforordnedes dem den nye Biskop i Bergen Mag. *Geble Pederssøn*. Ordinansen blev ved denne Leilighed vedtagen, og fra Oslo og Bergen udstedtes tvende Recesser, der midlertidig ordnede de verdslige og kirkelige Anliggender og afskaffede de værste Misbrug. Det samme skede yderligere 1544 med Kristoffer Hvitfelds 4 Recesser.

Hvad vi hidtil har omhandlet, vedrører alene Kirkereformens ydre Side; den indre var, som vi af Kongens gjentagne Ytringer har hørt, forbeholdt de nye Biskoper eller Superintendenter. Med disses Ansættelse gik det smaat. Den norske Kirke var i flere Aar saagodtsom uden geistlig Styrelse og derfor ligesom i en Opløsningsstand. Derfor siger ogsaa Peder Plade i den Forklaring over Luthers Katekisme, han 1542 udgav til Brug for de norske Menigheder, at «Nordmændene en Tidlang have været trykkede og stedte som Faar uden Hyrder.» Alene Bergens Bispestol blev strax besat med Mag. *Geble Pederssøn*, der indviedes af Bugenhagen sammen med de danske Bisper. De øvrige stod en lang Tid ubesatte. Man kan se, hvor vanskeligt det faldt at finde dygtige Folk, der var villige til at overtage det vanskelige og ansvarsfulde Kald.

Man har en Skrivelse fra *Geble Pederssøn*, udstedt under hint Møde i Oslo 1539, hvor han, efter at have meddelt Kongen, at Kannikerne i Oslo og Hamar tilligemed hele Kleresiet, Borgermester, Raad og menige Borgere har vedtaget Kirkeordinansen, underretter Kongen om, at der ingen var, som trøstede sig til at overtage Bispedømmet, hvorfor de alle, lærde og ulærde, indstændigen beder Kongen om at beskikke dem en lærd Mand til Superintendent, «at de maatte komme til Evangelii rette Forstand». Han gjør opmerksom paa, at da Hamar og Oslo Bispedømmer nu var bleven forenede, havde Stiftet mere end 100 Prestegjæld, som neppe i et Aar kunde visiteres, og at der var nogle Prester, som af Vanvare havde begaaet Drab. Med Hensyn til dem spørger han, om de

skulde forblive i Embedet. Uden Superintendent skulde Religionen snart forfalde». Denne Nød var vel Grunden til, at man slog de to Bispedømmer, Hamar og Oslo, sammen og endelig fandt sig i at give det saaledes udvidede Bispedømme til en af de tidligere romerske Bisper, *Hans Reff.* Hans Reff havde i Kjøbenhavn forstaaet at vinde Kongens Gunst og maa altsaa have erklæret sig for den lutherske Lære. Stavanger Bispestol stod ledig i 5 Aar, dog under Tilsyn af Bergens Biskop. Disse to Bispedømmer blev dog ikke som Hamar og Oslo endeligen slaaede sammen; Geble Pederssøn fandt vel, at han havde nok i den Byrde, han bar. Stavangers første evangeliske Biskop, *Jon Guttormssøn* udnævntes 1541. Throndhjems Bispestol stod ubesat i 9 Aar. I 1542 bad Kapitlet Kongen, at han, som nu havde forsørget alle andre Stifter med Superintendenter, ogsaa vilde skikke en saadan over Throndhjems Stift, og meddelte, at det foreløbig «paa Kongens Behag» havde udvalgt sin Dekan, Mag. *Thorbjørn Olafssøn Bratt.*[1]) Thorbjørn havde tidligere studeret i Køln, senere i Kjøbenhavn, hvor der nævnes en «Mag. Torbernus» som Lærer ved Universitetet kort før dettes Opløsning 1530. Kongen maa nu have paalagt ham at studere nogle Aar i Wittenberg først. Der opholdt han sig i over to Aar, i hvilken Tid han endog var Luthers Bordfælle og Kostgjænger. Med de varmeste Anbefalinger fra Luther og Bugenhagen vendte han hjem, hvorefter han 1546 beskikkedes til Biskop i Throndhjem.

Den merkeligste blandt de nye Biskoper var Mag. *Geble Pederssøn.* Han var af god Herkomst og født paa Helgeland. Han skal først have gaaet i Skole i Throndhjem og senere i Bergen, hvor hans Fader var bleven Raadmand. Derpaa sendtes han til Udlandet og studerede i Alkmaar og i Løwen, hvor han blev Magister og gjorde Bekjendtskab med Vincentius Lunge. Her lagde han sig ogsaa med Iver efter Musik og Mathematik, hvorfor han ogsaa kjøbte mange mathematiske Instrumenter. Ved sin Hjemkomst blev han Rektor ved Skolen i Bergen og 1518 Kannik. Ved Olaf Thorkelssøns Valg til Biskop 1523 sendtes han til Rom for at hente den pavelige Konfirmation. «Der gik han længe, førend han fik Besked, og smurte Kardinalers, Kurtisaners og andres Næver med Dukater foruden hvad ellers Paven selv fik, hvorudover han blev utaalmodig og sagde: jeg lover eder det, at vi Norske efter denne Dag aldrig mere skal komme til Rom.» Da han kom tilbage, blev han Archidiakon. Ved Biskop Olafs Død stod Valget mellem Mag. Geble og Mag. Morten Krabbe. Geble blev den seirende og, som før fortalt, indviet af Bugenhagen

[1]) *L. Daae*: Throndhjems Stifts geistlige Historie fra Reformationen til 1814. S. 14. S. 19 ff.

sammen med de danske Bisper. Ved den Leilighed tildrog han sig Bugenhagens Opmerksomhed ved — hvad ingen af de andre gjorde — at sende ham «nogle Kander Vin med en Skjænk og Foræring,» hvorfor Bugenhagen sagde: *nonne decem mundati sunt, et nemo reversus est, nisi hic alienigena?* (blev ikke de ti rensede, og ingen vendte tilbage uden denne fremmede?)[1])

Fra hvad Tid og hvorledes Mag. Geble var ledet til den evangeliske Læres Erkjendelse, ved vi ikke. Men som en ivrig og nidkjær Bisp viste han sig. Prester var det, han først og fremst behøvede Han opførte derfor en ny Skole i Bergen til Uddannelse af Prester for Bergens Stift og deltog her selv lige til sin høie Alder i Undervisningen. Ogsaa vedblev han stadigen at understøtte sine Disciple til deres videre Uddannelse dels ved Penge, dels ved Anbefalinger til Kongen og Peder Plade. Det var mange, hvis Velgjører Geble Pederssøn var paa denne Maade. Blandt dem Mag. *Absalon Pederssøn Beier* (Slotsprest i Bergen), fra hvem vi har de fleste Efterretninger om vor Biskop. Han fortæller bl. a., hvorledes Geble engang, da man spurgte ham, hvorfor han ikke giftede sig, viste paa denne sin forrige Discipel, der da just var kommen hjem fra Wittenberg som Magister, og sagde: «Se der er min Søn, han og hans Lige er mine Børn og Arvinger». Ogsaa anvendte han af sine egne Midler til at pryde St. Olafs Kirke, der indrettedes til Domkirke, forsynede den med Bibliothek o. s. v. *Geble* døde 1557, *Thorbjørn Olafssøn* døde af Pest 1548, *Hans Reff* døde 1546, *Jon Guttormssøn* gik træt, nedlagde sit besværlige Embede 1556 og blev Sogneprest i Stavanger By.

Reformationens Indførelse i Norge har en aldeles udvortes Karakter. Den foretoges af Kongen og hans Raadgivere, uden at nogen Forkyndelse af den evangeliske Lære havde forberedt den Forandring, som skede. Alligevel gik den ydre Forandring, som det synes, af uden nogen alvorlig Modstand, efterat først Erkebispen havde forladt Landet. Det synes, som om hverken Presterne eller Almuen har forstaaet Forandringens Betydning, og hertil bidrog vel den lempelige Maade, hvorpaa man efter Kongens Vilje i Førstningen gik frem. Men den naturlige Følge af denne Maade at reformere paa var den, at da Kristian III ved Beskikkelsen af nye Superintendenter afsluttede sit Reformationsverk, stod endnu den vigtigste Del af Verket tilbage, den at føre den evangeliske Lære ind i Folket. Det var nu just de evangeliske Superintendenters Opgave. Men dette var ikke nogen let Sag under den store Mangel paa duelige Prester, og det

[1]) Norske Samlinger I S. 9. *L. Daae*: Geistliges Kaldelse. S. 5 Anm. 2.

gik derfor kun sent. I 1547 var Throndhjems Stift «ikke halvt forsynet med Prester». Derfor frembyder den norske Kirke umiddelbart efter Reformationens Indførelse ikke noget meget glædeligt Skue. I Begyndelsen lod man de romerske Prester blive i sine Embeder; disse holdt naturligvis ved sin tidligere Papisme og kjendte ikke engang den evangeliske Lære; den hele Forandring var da, at de maatte lade en Del af de gamle Skikke fare for at holde sig efter Ordinansens Forskrifter og dernæst at de giftede sig. Ogsaa hos de senere Prester findes mange Exempler paa ikke blot Uvidenhed, men ogsaa Raahed, Usædelighed og Voldsomhed. Almuen kjendte ingen anden Tro end den gamle; det norske Folk vedblev endnu længe at være papistisk og vilde ikke vide af de «evangeliske» Prester. Fra alle Rigets Kanter har man Vidnesbyrd om, at Almuen negtede Presterne den lovbestemte Underholdning og hverken vilde vedligeholde Kirker eller Prestegaarde; det var noget af det, som gav Bisperne og Provsterne mest at gjøre; ja, naar man fra Danmark søgte Prester, holdtes mange tilbage af det almindelige Rygte, at Nordmændene slog sine Prester ihjel, og gamle Sagn viser, at Rygtet vel ikke var ganske ugrundet. *Peder Claussøn* fortæller om en «Thelebonde, hvis Fader havde slaaet 3 Prester ihjel og som, naar han var drukken, bad til Gud, at han ikke maatte dø, førend han og finge slaaet ligesaamange Prester ihjel.» Biskoperne havde derfor meget at kjæmpe med, og det kan ikke undre os, om de ikke saa megen Frugt af sit Arbeide, ihvorvel den norske Kirke i det 16de Aarhundredes sidste Halvdel talte flere dygtige Biskoper, ivrige og nidkjære for sit Kald. Regjeringen i Kjøbenhavn tænkte i denne Tid kun lidet paa Norge. Først under *Kristian IV's* Regjering blev det i saa Henseende anderledes, og det er egentlig først da, at Reformationsverket afsluttes i Norge.

Paa *Færøerne* gik Reformationens Indførelse for sig ligesaa roligt som i Moderlandet, saavidt vi ved. Den sidste romerske Biskop var *Amund Olafssøn.* Om han er død i sin Værdighed eller maatte frasige sig den, vides ikke. Den første evangeliske Superintendent var *Jens Riber,* sandsynligvis dansk af Fødsel. Han opsagde sin Post, som han ikke «længere med Autoritet kunde forestaa», og blev 1557 Biskop i Stavanger, da Jon Guttormssøn resignerede. Efter ham fik Færøerne ikke mere nogen Bisp, men alene en Provst, der først stod under Bergens, senere under Sjællands Biskop.

De to Bisper paa *Island* var ved Reformationstiden *Øgmund Paulssøn* i Skaalholt og *Jon Aressøn* i Hole. Ingen af dem besad synderligt af egentlig geistlige Kundskaber. Om Jon heder det endog, at han var saa uvidende i Latinen, at han ved sin Indvielse af Throndhjems Erkebiskop ikke engang kunde give

de fornødne Svar, men en af hans Ledsagere maatte paa hans Vegne svare til Erkebispens Spørgsmaal. Derfor var der ogsaa ved hans Valg vakt Betænkeligheder; men Jon, som var en dygtig Skald, afviste Betænkelighederne ved en Vise, hvori han baade erkjendte Latinens Værd og sin egen Ukyndighed, men derhos tilføiede, at Mangelen kun da vilde have havt noget at sige, hvis Latinen havde været hans Modersmaal. Men var de begge uden Lærdom, saa var de ogsaa begge Mænd med store Evner, kraftige og herskesyge, og deres Væsen ganske som det sømmede sig for den Tids Storhøvdinger. Forholdet mellem dem var mindre end godt. Øgmund, der var den ældre i Værdigheden, havde søgt at hindre Jons Valg, da han vilde tage ogsaa Hole under sin Bestyrelse eller ialfald der faa indsat en ham underdanig Prest. Det var endog nær kommen til Kamp. Senere søgte dog Øgmund at nærme sig sin Medbroder, og Aarsagen var den Frygt, som Reformationen indgjød ham. Luthers Lære begyndte nemlig ogsaa at komme til Island.

Den første Kundskab fik man gjennem nogle af Luthers Skrifter, som Kjøbmænd fra Hamburg, der drev megen Handel paa Øen, førte med sig. Kjætteriet trængte endog ind i Biskop Øgmunds nærmeste Omgivelser. Der fortælles om en Prest i Skaalholt, som efter at have læst i al Hemmelighed i de kjætterske Skrifter vovede at prædike mod Helgentilbedelsen og kalde den en Afgudsdyrkelse. Biskop Øgmund blev meget vred herover og irettesatte Presten. Da nu denne forsvarede sig og endvidere begyndte at tale om Presternes Ægteskab og her beraabte sig paa Paulus, skal Bispen have afvist ham og sagt: «Paulus var Hedningernes Læremester, men ikke vor.»

De merkeligste blandt Reformationens første Venner paa Island var imidlertid to unge Islændere, der havde studeret i Udlandet og stod i nært Forhold til Øgmund. Den ene var *Odd Gottschalkssøn,* hvis Fader havde været Biskop i Hole. Han var bleven opdragen i Norge, hvorfor han ogsaa kaldtes *Odd Norske;* han havde derpaa reist i Danmark og Tyskland og havde her antaget den lutherske Lære. Ved sin Hjemkomst blev han Biskop Øgmunds Skriver, uden at Biskopen havde nogen Mistanke om hans Kjætteri. Han oversatte i al Hemmelighed det Nye Testamente, medens han indbildte Biskopen, at han søgte Ensomheden for at afskrive gamle Dokumenter. Den anden var *Gissur Einarssøn.* Denne var opdragen hos Biskop Øgmund, der tog sig meget af ham og endog holdt ham paa Skole i Hamburg. Gissur forblev i Tyskland 4—6 Aar og skal have hørt Bugenhagen i Hamburg og senere i Wittenberg Luther og Melanchton. Han kom hjem som en afgjort Tilhænger af den lutherske Lære. Men Øgmund havde faaet Underretning herom og vilde

derfor ikke vide mere af ham. Senere tog han ham dog igjen til Naade. Det var nærmest, fordi han i et Regnskabsopgjør, som Kongen krævede af ham, trængte til Gissurs Hjælp, der fra tidligere Tid mere end nogen anden var inde i Bispens Affærer. Gissur, som vel forstod at lægge Skjul paa sine religiøse Meninger, kom herved atter i Bispens Gunst, som vel troede, at Gissur havde opgivet sine kjætterske Meninger, og at Faren fra den Kant var over. Da derfor Øgmund, som var ved de sytti Aar og derhos ved denne Tid blev blind, følte, at han trængte til en Medhjælper, fik han selv Gissur udnævnt til sin Medhjælper og Eftermand.

I 1539 begav Gissur sig til Danmark, hvor han af *Peder Plade* blev indviet til Skaalholts første evangeliske Superintendent og af Kongen stadfæstedes i denne Værdighed. I 1540 kom han igjen tilbage til Island. Gissur fandt vel, at han, som Sagerne stod paa Island, maatte gaa varsomt frem, og da man betragtede ham med mistænksomme Øine, kunde han alene i det stille arbeide for Reformationen. Biskop Øgmund maatte snart merke, at han var bleven skuffet, og angre, at han havde gjort Gissur til sin Medbiskop. «Han havde ikke valgt Gissur til Biskop, forat han skulde falde fra Paven og fra Forfædrenes Tro». Han lagde derfor Gissur alle mulige Hindringer iveien i hans reformatoriske Virksomhed, og dette faldt ham ikke vanskeligt, da alle de gamle Prester fremdeles holdt sig til Øgmund og oversaa den anden.

Gissur fandt sig snart saa besværet i denne sin Stilling, at han skrev derom til Kongen og klagede derover, medens Øgmund søgte at nærme sig sin gamle Fiende Jon Aressøn, forat de begge i Forening kunde modsætte sig Reformationens Fare. Kongen laante villigen Gissurs Klager Øre, saameget mere som han samtidig ogsaa havde modtaget andre Efterretninger fra Island. En *Didrik af Minden*, en Tysker af Fødsel, som var kongelig Foged paa Øen, havde nemlig taget sig for at følge det Exempel, som flere af Kongens Befalingsmænd i Danmark og i Norge havde givet paa voldelig Færd mod Klostrene. Han var derfor kommen i Strid med Biskop Øgmund. Ikke destomindre foretog han sig engang, han var paa en Reise for at gjæste nogle Klostre, at besøge Bispen, og uagtet han blev gjæstfrit modtagen, opførte han og hans Folk sig paa den usømmeligste Maade mod den gamle blinde Bisp og hans Husfolk, saaat disse i sin Forbitrelse dræbte Didrik og hans Følgesvende. Bispen negtede, at Drabet var skeet med hans Vilje og paa hans Opfordring. Althinget 1540, som holdtes kort efter Gissur Einarssøns Hjemkomst, frikjendte ogsaa Bispen for al Skyld, og det samme Althing viste sig uvilligt til at antage den af Kongen oversendte Kirkeordinans. Dette

nu i Forening med Gissurs Klager bragte Kongen til at foretage et alvorligere Skridt for at opretholde sin Magt paa Øen og understøtte Reformationsverket.

Han afsendte i det Øiemed *Kristoffer Hvitfeld*, den samme, som havde ordnet Sagerne i Throndhjem. Ved sin Ankomst havde Hvitfeld en Sammenkomst med Gissur, hvor vel Planen aftaltes til, hvad der skulde foretages. Øgmund, der var taget i Besøg til en gammel Søster, blev tagen til Fange; Hvitfeld førte ham med sig til Danmark, hvor han fik Tilhold i Sorø Kloster, men døde der allerede 1542. Det var nu ogsaa Hvitfelds Plan at faa Biskop Jon med sig; han havde derfor Skrivelser med sig fra Kongen, hvori baade Jon og Gissur indbødes til at følge med til Danmark for der at overlægge om Kirkereformationen. Jon vægrede sig dog for denne Reise, af hvilken han ikke ventede sig noget godt. Der blev heller intet af Gissurs Reise dette Aar (1541); derimod drog han afsted 1542 og kom derefter hjem med den nu trykte Ordinans, som han begyndte at gjennemføre i sit Bispedømme.

Ved Gissurs Bestræbelser blev nu ogsaa inden Skaalholts Bispedømme Ordinansens Bydende efterhaanden gjennemført i mange Stykker. Han fik for en stor Del Messetjenesten afskaffet; Presterne begyndte at gifte sig, og heri foregik Gissur selv med Exemplet, Billederne og Helgentilbedelsen lykkedes det ham ogsaa at fjerne. At han under disse og lignende Bestræbelser fandt megen Modstand, kan vi vide. Det samme var derimod ikke Tilfældet i Hole under Jon. Rigtignok fandt Jon det raadeligt i den første Tid, efterat Hvitfeld havde været paa Øen og ført Øgmund bort som Fange, at forholde sig rolig og endog at give sig Skin af Føielighed. Men Reformationsverket var ham dog i Hjertet forhadt, og snart yppede han igjen Strid med Gissur. Det var nærved at komme til et voldsomt Brud mellem dem, da Gissur døde 1548. Han havde just været hen for at lade borttage et Kors, hvormed der dreves megen Overtro. Paa Tilbageveien blev han syg og døde efter faa Ugers Sygeleie. Naturligvis saa man i hans Død Guds Straf over den Handling, han senest havde øvet. Det var den almindelige Dom om ham, at han var en lærd, dygtig og nidkjær Mand, der med Iver havde arbeidet for Reformationen; men man bebreidede ham ogsaa Underfundighed og dadlede især hans Færd mod Biskop Øgmund, der dog var hans Ungdoms Velgjører.

Ved Biskop Gissurs Død 1548 syntes nu for *Jon Aressøn* det beleilige Tidspunkt at være kommen til at undertrykke Reformationsverket og med det samme gjøre sig til den raadende paa hele Øen. Det bidrog vel ogsaa til at øge hans Mod, at man just nu fik Under-

retning om Begivenhederne i Tyskland: Schmalkalderkrigens Udgang og de herved vakte Forhaabninger hos Papisterne. Jon var ogsaa en mægtig Mand, der havde en stor Magt at raade over, og i sine Sønner, der slægtede Faderen paa, en sikker Støtte for sine ærgjerrige Planer. Biskop Jon levede nemlig i aabent Konkubinat med en Helga Sigurdsdatter, med hvem han havde 4 Sønner og 2 Døtre, af hvilke han havde ladet 4 erkjende som ægte. Det var nu nærmest Jons Plan at tage Skaalholts Bispedømme under sin Bestyrelse. Men Presteskabet i Skaalholt, som ikke yndede ham, vilde forekomme hans Plan og ilede derfor med et nyt Valg. De var imidlertid ikke enige. De papistisk sindede vilde have Abbed *Sigurd;* de Lutherske derimod med Presten *Gisle Jonssøn* i Spidsen valgte *Martin Einarssøn,* en lærd og gudfrygtig Mand, der saagodtsom blev tvungen til at modtage Valget og nu strax begav sig til Kjøbenhavn. Jon, der saa sine egentlige Planer forstyrrede, greb til at erklære sig for den af Mindretallet valgte Abbed Sigurd, der nu ogsaa reiste til Kjøbenhavn for at søge Kongens Konfirmation, efter at have givet sit Samtykke til, at Jon skulde være midlertidig Bestyrer af Skaalholts Bispedømme.

Jon søgte nu med Magt at sætte sig i Besiddelse af Bispestolen. Hans Forsøg mislykkedes vel. Men han tabte derfor ikke Modet. Han stræbte paany at knytte Forbindelsen med Rom og sendte Brev til Paven. Ved Hole opførte han et Kastel, og han og hans Sønner for mere voldsomt frem end før. Især vendte deres Had sig mod *Dade Gudmundssøn,* Biskop Martins Svoger og den mægtigste Mand paa Vestlandet. Han havde nemlig en væsentlig Del i, at Jons Forsøg paa med Magt at tage Skaalholt var mislykket, og han var Biskop Martins vigtigste Forsvar. Jon lyste Dade paa Grund af mange Beskyldninger, der ikke alle var ugrundede, i Kirkens Ban.

Imidlertid var Martin Einarssøn kommen tilbage som viet Biskop 1549; hans Medbeiler Abbed Sigurd forblev i Danmark, hvor han gik over til den lutherske Lære. Biskop Martin tog strax sin Bispestol i Besiddelse og erklærede alt, hvad Jon Aressøn under hans Fravær havde foretaget sig, for ugyldigt. Til samme Tid kom kongelige Breve, der erklærede Jon fredløs for hans ulovlige og oprørske Færd og befalede Dade og hans Venner at bistaa Kongens Befalingsmand i at tage ham til Fange. I Begyndelsen lod det, som Fredløserklæringen satte nogen Skræk i Jon; men snart fik han nyt Mod, da han modtog opmuntrende Skrivelser fra Paven. Han lod dem oversætte og kundgjøre for Almuen og fattede paa et Prestemøde den Beslutning, at «Kjætterne» skulde gribes og holdes fangne, indtil de havde gjort tilbørlig Pønitens. Det lod til, at det ikke skulde gjælde blot hans eget Bispedømme, men ogsaa Martins og Martin selv.

Biskop Martin, som var paa en Visitatsreise, blev overrumplet og bortført som Fange. Nu kjendte Jons Overmod ingen Grænse. Han brød sig ikke om de kongelige Breve, som paany erklærede ham fredløs; ligesaalidt frugtede Peder Plades Advarsler, ikke engang hans Sønners Forestillinger. I Aaret 1550 for han ret for Alvor om. Han satte sig fast i Skaalholt; Kirken der indviede han paany, da den «var besmittet ved den evangeliske Gudstjeneste»; Gissurs Lig lod han opgrave og føre bort fra Kirkegaarden, da han var en Kjætter. Paa samme Maade for han frem paa andre Steder, indviede Kirker paany, gjenoprettede Klostre, indførte Messetjenesten, afsatte eller banlyste Prester, blandt dem den nævnte Gisle Jonssøn, der ved Flugten reddede sig til Danmark. Han skal have sagt, at han nu havde hele Island i sin Magt paa 1½ Husmandssøn nær. Hvem han mente med den ene, ved man ikke; den halve var Dade Gudmundssøn, der ikke var af nogen høi Æt. Denne halve Husmandssøn var det dog, paa hvem Jons ærgjerrige Planer tilsidst strandede.

Det var Jons Agt at tilintetgjøre ogsaa denne sin sidste betydelige Fiende. Han drog derfor afsted med en væbnet Styrke; men ogsaa Dade var rustet og drog ham imøde. Udgangen paa deres Sammenstød blev et langt andet, end Jon havde ventet. Han blev selv med to af sine Sønner fanget i Saudafells Kirke. Dade førte dem alle tre med sig til sin Gaard Snoksdal. Han sendte strax Bud til Bessestad til Kongens Befalingsmand. Der var fortiden ingen saadan paa Øen, men kun en Fuldmægtig for ham, en Danske ved Navn Kristian Skriver (saakaldet, fordi han før havde været Raadstuskriver). Til ham kom altsaa Dades Bud, at han nu ifølge Kongens Brev skulde overtage Fangernes Bevogtning. Ogsaa til Skaalholt sendtes Bud om, hvad der var skeet, og Biskop Martin, som holdtes der i Fangenskab, blev strax sat i Frihed. Biskop Martin og Kristian Skriver ilede nu strax til Snoksdal, hvor der paa Dades Forlangende blev sat en Ret, der fældte «Snokdalsdommen»: Biskop Jon og hans Sønner dømtes med Rette at være fangne efter Kongens Bud, og Kristian Skriver skulde nu overtage deres Bevogtning, indtil deres Sag var paadømt ved næste Aars Althing.

Fangerne førtes da bort fra Snoksdal; Biskop Martin, Dade og flere andre fulgte med for i Skaalholt nærmere at overlægge, hvad der videre var at gjøre. Under disse Forhandlinger begyndte snart Frygten at ytre sig for Biskop Jons Hævn, om han igjen blev fri. Da ytrede en af de tilstedeværende, at han nok vidste et Raad at holde paa dem, og da man trængte ind paa ham, sagde han: «Øxen og Jorden gjemmer dem bedst». Kristian Skriver greb strax dette Raad; ogsaa Biskop Martin gav sig snart; Dade gjorde vel først Ind-

sigelser, men erklærede tilsidst, at Sagen nu ikke vedkom ham, da han havde leveret Fangerne i Kristians Hænder. Saa blev det da tilsidst bestemt, at man strax skulde lade dem dræbe. Saa gjorde man ogsaa. 7de Novbr. 1550 blev først Sønnerne, dernæst Faderen henrettede. Denne blodige Daad vakte blandt Nordlændingerne megen Harme. Dette viste sig ogsaa ikke blot ved den blodige Hævn, de tog over Kristian Skriver, men ogsaa paa anden Maade.

Biskop Jons Søn *Sigurd* afsendte 30 Mand med 3 Prester til Skaalholt for at forlange Faderens og Brødrenes Lig. Biskop Martin opfyldte deres Begjæring. I høitideligt Optog førtes de nu til Hole; hvor de drog frem i Hole Bispedømme, ringede man med alle Kirkeklokker. I Hole selv modtoges Toget med Klokkeringning, og Presterne og en Mængde af Almuen drog Toget imøde og ledsagede det til Kirken, hvor Ligene jordedes med al Høitidelighed. De dræbte betragtedes som Martyrer; blinde og vanføre kappedes om at røre ved Kisterne for at helbredes. Biskop Jon betragtedes paa en Vis som en Nationalhelt; Ærefrygten for hans Minde skal have bevaret sig paa Island lige til vore Dage. De i Hole forsamlede Prester valgte Sigurd Jonssøn til Faderens Eftermand.

Kristian III havde, inden han endnu modtog Efterretningen om Biskop Jons Død, udrustet en større Magt for at opretholde sit Herredømme paa Øen. Det gik paa Island som i Norge, Modstandskraften var brudt ved Lederens Bortgang. Øen underkastede sig derfor Kristian III, og hermed var Reformationens Seier given paa Island, det vil sige i det ydre. Til Biskop i Hole havde Kongen udseet Presten *Olaf Hjaltessøn*, hvem Biskop Jon tidligere havde afsat og fordrevet. Sigurd Jonssøn gjorde intet Forsøg paa at gjøre sit Valg gjældende. Det varede imidlertid her ligesom i Norge længe, inden den evangeliske Lære trængte ind i Folket og blev dettes aandelige Eiendom. Blandt dem, der stræbte at sprede Evangeliets Lys ud blandt Folket, kan især merkes foruden *Gissur Einarssøn: Martin Einarssøn*, som oversatte nogle af Luthers Salmer, *Odd Gottschalkssøn*, der leverede flere vigtige Skrifter, en Oversættelse af det Nye Testamente, trykt i Roskilde 1540, Luthers Katekisme, Corvins Postil, Bugenhagens Kristi Lidelseshistorie og Justus Jonas's Katekismusprædikener, *Gudbrand Thorlakssøn*, fra 1571 Biskop i Hole, som der anlagde et Bogtrykkeri, hvorfra han lod udgaa den første fuldstændige islandske Oversættelse af den hellige Skrift 1584 efter Luthers tyske Oversættelse, og endelig *Gisle Jonssøn*, der ved Martins Fratrædelse blev Biskop i Skaalholt († 1584).

Sverige havde efter det ulykkelige Tog til Dismarsken løsrevet sig fra Unionen i Aaret 1501 og hævdede nu sin Uafhængighed under

Rigsforstanderne *Sten Sture* og *Svante Nilsson Sture*, efter hvem i 1512 hans Søn *Sten Sture den yngre* fulgte. Imod denne sidste optraadte imidlertid en farlig Modstander i Erkebiskopen *Gustav Trolle*, der aabenbart stillede sig paa det unionelle Partis Side og arbeidede for Kristiern II's Planer til at tilbagevinde den svenske Krone. Med Erkebiskopen fulgte ikke blot hans mange mægtige Frænder, men ogsaa den største Del af Geistligheden. Sten Sture greb tilsidst til at anvende Magt mod Erkebiskopen, der indesluttede sig paa sit faste Slot Stäkel. Han maatte dog overgive sig, og Sten Sture lod nu paa en Rigsdag i Stockholm Erkebiskopen afsætte og sætte i Forvaring i et Kloster. Denne Fremfærd foranledigede en pavelig Bulle, hvorved Sten Sture og alle hans Tilhængere blev satte i Ban, og Udførelsen af den pavelige Bansættelsesdom overlodes Kristiern II. Denne modtog mere end gjerne det ham givne Hverv. I 1520 foretog han sit store Tog mod Sverige, hvorunder Sten Sture faldt, Sverige underkastede sig og Kristiern kronedes som Sveriges Konge. Men nu lod ogsaa Kristiern anstille det stockholmske Blodbad, og som Paaskud tjente her, at de henrettede havde understøttet den bansatte Sten Sture og derfor som Kjættere havde forbrudt sit Liv. Følgerne kjender vi, Sverige reiste sig og frigjorde sig under Gustav Vasa. Det var naturligt, at den Stilling, det svenske Hierarki under disse Begivenheder havde indtaget med Erkebispen Gustav Trolle i Spidsen, maatte gjøre det forhadt for alle dem, der hørte Befrielsespartiet til; Sveriges politiske Befrielse bliver Begyndelsen ogsaa til det religiøse. Saaledes var da den politiske Stilling i Sverige paa den Tid, da Reformationen begyndte i Tyskland.

Den livlige Forbindelse, hvori Sverige stod med Tyskland gjennem Handel, tyske Kjøbmænd i Stæderne, reisende Svensker o. s. v., gjorde, at Luthers Optræden og Begivenhederne i Tyskland tidligen blev kjendte i Landet. Det bidrog vel ogsaa sit til at vække Opmerksomheden, at Luthers Optræden først og nærmest gjaldt Afladshandelen; denne havde ogsaa de Svenske lært at kjende gjennem Arcimboldus, og de svenske Afladspenge vandrede tilsidst i Kristiern II's Kasse for at anvendes til Rustninger mod Sverige selv. Ogsaa i Sverige altsaa var Uviljen hos mange vakt mod Hierarkiet og Opmerksomheden paa flere Steder henledet paa den tyske Reformationsbevægelse. Dog — det er *Strengnæs*, som danner det første egentlige Udgangspunkt for den evangeliske Læres Forkyndelse.

Fra Rigsdagen i Strengnæs 1523 til Rigsdagen i Vesteraas 1527. Den Mand, som først optraadte i Strengnæs, var *Olaus Petri (Olof Pehrsson)*. Han var en Søn af Smeden Pehr Olofsson i Ørebro og født 1497. Tilligemed sin Broder, den ligeledes i Sve-

riges Reformationshistorie bekjendte *Laurentius Petri (Lars Pehrsson)*, modtog han den første Undervisning hos Karmeliterne i sin Fødeby. 19 Aar gammel begav Olaus sig 1516 til Wittenberg for der at fuldende sine Studier. De tre Aar, han tilbragte her, falder altsaa just i Reformationsbevægelsens første Aar. Ved sin Hjemkomst 1519 fik han et Kanonikat ved Domkapitlet i Strengnæs og blev af Bispen *Mads Gregersson* viet til Diakonus. Denne Velynder berøvedes ham vel snart; thi Biskop Mads var en af de Biskoper, der faldt som Offer ved det stockholmske Blodbad; men Olaus fandt en anden i hans Sted. Kristiern II vilde imod Domkapitlets Vilje indsætte som Biskop i Strengnæs *Jens Beldenak*, hvem han tidligere havde frataget Fyens Bispestol, men i 1520 igjen forsonet sig med, og som nu havde været en af Kongens vigtigste Raadgivere ved det stockholmske Blodblad. Iens Beldenak maatte imidlertid snart forlade Landet, da de Svenske reiste sig for at afkaste Kristierns forhadte Aag.

Under Ledigheden var nu Stiftets mest formaaende Mand ifølge den Stilling, han indtog, Erkedegnen, og dette var paa denne Tid *Laurentius Andreæ (Lars Andersson)*. Han blev snart opmerksom paa Olaus. Denne havde begyndt i Strengnæs at læse over Stykker af det Gamle og Nye Testamente. Laurentius overdrog ham Skolen, blev selv hans Discipel og ganske vunden for Reformationens Grundsætninger.

Saaledes stod Sagerne i Strengnæs, da 1523 den Rigsdag aabnedes, som valgte Gustav Vasa til Sveriges Konge. At Gustav Vasa under sit næsten 8 Maaneders Ophold i Lübeck 1519—1520, dengang han flygtede fra det danske Fangenskab, har hørt om de store Begivenheder, som paa den Tid satte hele Tyskland i Bevægelse, kan vel ansees for vist; men det ved vi ikke med Bestemthed at sige, om de under hans daværende Forhold har gjort noget dybere Indtryk paa ham. Derimod ligger det klart for Dagen, at det i fortrinlig Grad gjælder om Gustav, som vi ovenfor har sagt om det svenske Uafhængighedsparti i det hele, at Hierarkiet var ham forhadt. Han havde været Vidne til og deltaget i Sten Stures Kamp med Gustav Trolle; ved det stockholmske Blodbad var hans Fader og andre Frænder dræbte, og under den følgende Befrielseskamp, hvis Hoved han var, stod den fordrevne Erkebisp og med ham for en stor Del Geistligheden paa Kristiern II's Side. Det var derfor naturligt nok, at han nu under sit Ophold i Strengnæs blev opmerksom paa den nye Lære, som der prædikedes. Han lod Laurentius Andreæ kalde og søgte hos ham nærmere Oplysning, og «nu faldt han selv i den samme Lære og formeredes dagligen derudi». Derpaa

gaar alle samtidige Vidnesbyrd ud, at det egentlig var gjennem Laurentius Kong Gustav blev vunden for Reformationens Grundsætninger. Hvad der egentlig var det bestemmende for Gustav, om det var politiske Hensyn eller personlig Overbevisning, er ikke godt at sige. At det første har spillet en vigtig Rolle, viser hans senere Fremgangsmaade noksom, men dermed er endnu ikke sagt, at det var den eneste Bevæggrund; politiske og religiøse Betragtninger har vel i Forening gjort ham som saa mangen anden af Tidens Fyrster til Reformationens Ven.

Ved Rigsdagen i Strengnæs begyndte paa Grund af den Stilling, Kongen indtog, videre Udsigter at aabne sig for Reformationen. *Laurentius Andreæ* blev Kongens Kansler; en af Reformationens vigtigste Venner kom saaledes i Kongens umiddelbare Nærhed og fik en afgjørende Indflydelse i Kongens Raad. Med Laurentius fulgte ogsaa *Olaus Petri* med til Stockholm, hvor han ansattes som Stockholms Raads Sekretær og ved Siden deraf prædikede den evangeliske Lære «som Diakon» i Storkirken. Desuden nævnes en *Mikael Langerben*, som havde studeret i Wittenberg og ved sin Hjemkomst blev beskikket til Sogneprest i Stockholm. I Begyndelsen blev *Olaus Petri* just ikke modtagen paa den bedste Maade; han blev under sin Prædiken mere end én Gang, fortælles der, afbrudt med Stenkast og led ogsaa anden Overlast. Men paa den anden Side kunde han stole paa Kongens Beskyttelse, og da han stedse vandt flere og flere for Reformationen, tabte Modstanden sig lidt efter lidt.

Men nu truedes den evangeliske Prædiken fra en anden Side. Det er de fra den tyske Reformationshistorie saa vel bekjendte Sværmerier og Udskeielser, som ogsaa i Stockholm vilde gjøre Reformationens Sag til sin. I 1524 kom paa et hollandsk Fartøi nogle Gjendøbere til Stockholm, blandt hvilke de bekjendteste var *Melkior Rink* og *Bernh. Knipperdolling*, den samme, som erhvervede sig en saa sørgelig Ihukommelse i de senere Uroligheder i Münster 1534 og 1535. De begyndte at prædike, og snart var Sværmeriet i fuld Gang: Kirker og Klostre stormedes, Billederne haanedes og ødelagdes, Altere og Orgler nedbrødes. Olaus Petri synes det at være gaaet, som det gik Wittenbergerne ved det Karlstadtske Sværmeri; han vidste ikke, hvad han skulde dømme, «han tog det for godt».[1]) Kongen og med ham hans Kansler var fraværende i det sydlige. Ved sin Tilbagekomst lod Gustav strax Gjendøberne fængsle og forvise ud af Landet. Olaus fik streng Tilrettevisning, fordi han ikke alvorligere havde modsat sig Udbruddet. Bevægelsen lagde sig snart, og

[1]) *L. A. Anjou:* Svenska Kyrkoreformationens Historia I S. 124 ff.

Reformationen gjorde fra denne Stund raske Fremskridt i Stockholm. Den nye Lære prædikedes uden Hinder, man indførte svenske Salmer og indrettede Gudstjenesten paa evangelisk Vis.

Bevægelsen indskrænkedes ikke til Stockholm alene. Luthers og andres antipapistiske Skrifter udbredtes og læstes med Begjærlighed blandt Stædernes Borgerskab, Adelen, ogsaa af mange i Klostrene og blandt Landets Presteskab. I *Upsala* lod Kongen en Disputation afholde mellem *Olaus Petri* og Dr. *Peder Galle*, der af Domkapitlet blev opstillet som Katholicismens Forsvarer; denne var Upsala Domskoles Scholasticus, men bar ogsaa Titel af Professor theologiæ, skjønt Universitetet egentlig paa den Tid var opløst. Disputationen, der afholdtes om Julen 1524, dreiede sig om de vigtigste Differenspunkter mellem den evangeliske og katholske Kirke. Olaus Petri beviste sine Satser af den hellige Skrift, Peder Galle støttede sig til Kirkens Tradition. Ved denne Disputation opnaaedes, at Stridsspørgsmaalene blev mere kjendt udenfor Stockholm.

Den evangeliske Lære greb saaledes om sig, og det Spørgsmaal paatrænger sig, hvad Skridt Hierarkiet tog for at hindre dette. Vi maa her fremhæve den Stilling, i hvilken en stor Del af Landets Bispestole befandt sig. Den Afsættelsesdom, som var fældet over Gustav Trolle, var for den romerske Kirke ugyldig, den var afsagt af en verdslig Ret; men han var landflygtig og fremdeles Kristiern II's trofaste Tilhænger. To af Rigets Biskoper var henrettede ved Blodbadet, to andre døde kort efter. Vistnok var saavel Erkestolen som de øvrige besatte ved nye Valg; men de valgte manglede endnu den pavelige Konfirmation og Indvielsen. Gustavs Forsøg paa at erholde denne for dem mødte Vanskeligheder ved Forholdet til Gustav Trolle og de Pengesummer, som skulde betales for Konfirmationen. Af Sveriges 7 Bisper manglede de 5 den biskopelige Vielse og den Anseelse, denne gav, kun Bisperne i Linkjøping og Vexiø havde den.

Udvalgt Erkebiskop var paa denne Tid *Johannes Magni*. Han havde studeret i Køln og Løwen, hvor Hadrian af Utrecht (som fra 1521—1523 var Pave under Navn af Hadrian VI) havde været hans Lærer. Efter sin Hjemkomst blev han af Sten Sture sendt til Rom i Rigsforstanderens Ærinde for at tale Sveriges Sag der. Først i 1523 kom han tilbage igjen, udsendt af Hadrian VI som Legat i Sverige for at modarbeide «Lutheriet». Han indtraf just som Rigsdagen i Strengnæs holdtes. Men hans Optræden var meget spagfærdig, vistnok isærdeleshed fordi Gustav stillede ham Upsala Erkebispestol i Udsigt. 1524 blev han efter Kongens Forslag udvalgt til Erkebiskop, men Pave Clemens VII negtede at bekræfte hans Valg,

og han blev derfor aldrig mere end *electus* (udvalgt); han var den sidste katholske Erkebiskop i Upsala. Johannes var i det hele en svag og ubeslutsom Mand, og det blev derfor heller ikke ham, der blev den faldende Katholicismes Ordfører.

Der var imidlertid en Biskop, som havde baade Anseelse og Kraft til at optræde som Reformationens Modstander. Det var Biskop *Hans Brask* af Linkjøping, en kraftfuld og djærv Mand. Men ogsaa hans Modstand svækkedes tildels ved hans Kjærlighed til Fædrelandets Frihed, der i politisk Henseende bandt ham til Gustav Vasa og hans Sag. Men Biskop Brask var dog den, der viste sig som den kraftigste Modstander blandt Bisperne. Ikke blot forbød han under Bansstraf gjentagne Gange at sælge, kjøbe eller læse lutherske Skrifter; men han vendte sig ogsaa til Kongen og den udvalgte Erkebiskop med sine Forestillinger. Han bad saaledes Kongen om, at han ikke vilde tilstede Udbredelsen af lutherske Skrifter eller yde Luthers Disciple Tilflugt og Beskyttelse, førend et Koncil havde dømt i Sagen. Men Kongen svarede ham, at han ikke vidste, hvorledes han kunde forbyde Salget af Luthers Skrifter, der endnu ikke var fordømte af upartiske Dommere; der kom ogsaa Skrifter mod Luther til Landet, det var da godt, at man lærte begge at kjende. Af Luthers Disciple havde ingen for den Sag begjært Beskyttelse og Tilflugt hos ham; men om saa skede, saa maatte Bisperne vide, at det var Kongens Pligt at beskytte enhver Undersaat. Biskop Brask kunde derfor intet udrette ved sine Bantrusler og Bogforbud; thi Kongen vilde ikke vide af Tvangsforholdsregler. Gustav gaar frem paa den engang valgte Vei; uden selv offentlig at erklære sig for den evangeliske Lære beskytter han dog dens Forkyndelse, og han vil allerede af politiske Hensyn en Kirkens Reformation; men hvorvidt denne skulde gaa, havde han neppe endnu opgjort for sig selv.

Imidlertid begyndte han, da han havde god Brug for Kirkens Rigdomme for at afhjælpe sin og Rigets Pengetrang, at beskatte Kirken og Geistligheden, at inddrage Klostrene, idet han gjorde Begyndelsen med *Gripsholms* eller *Mariefreds* Kloster, og i det hele paa mange Maader at forgribe sig paa Kirkens Eiendomme og Rettigheder. Kongen viste mere og mere sit fiendtlige Sind mod det romerske Hierarki, og dette bestyrkedes ved den Oprørsaand, som viste sig paa flere Steder inden Riget, og som han mistænkte Geistligheden for at puste til. To valgte Biskoper, Mester *Knut,* Domprovst i Vesteraas og før Johannes Magni Udvælgelse udseet til Erkebiskop, og Kansleren *Peder Sunnanvæder,* valgt Bisp til Vesteraas, indledede den første Sammensværgelse mod Gustav. De vilde stille Sten Stures Søn i hans Sted som Rigsforstander og vandt flere

Prester, der igjen skulde virke til at ophidse Almuen, især i Dalarne. Men Gustav opdagede Sammensværgelsen og lod begge Bisperne afsætte. Disse flygtede til Dalarne, hvor de søgte at ophidse Almuen, men da Gustav rykkede derop med en Hær, flygtede de til Norge, hvor de fandt Tilflugt hos Fru *Ingerd* paa Østeraat og Erkebiskop *Olaf Engelbrektssøn,* indtil denne paa Gustavs Forlangende udleverede dem. Gustav lod dem af Rigsraadet dømme tildøde og henrette. Heri saa Geistligheden naturligvis en grov Krænkelse af dens Rettigheder og blev Gustav mere fiendsk, medens han igjen bestyrkedes i sin Mistanke og sit Had til Hierarkiet.

Den Fare for Kirken, som i flere Henseender traadte klarere og klarere frem, synes at have drevet den valgte Erkebiskop *Johannes Magni* til en større Iver, end han før havde vist. Men Gustav vaagede over ham, og da han fattede Mistanke om, at Erkebispen søgte udenlandske Forbindelser, stævnede han ham 1526 til Stockholm og satte ham i Forvaring i Graabrødreklostret. Han blev dog snart sluppet løs, men forlod kort efter for bestandig Riget († 1544).

En særdeles vigtig Støtte fik den evangeliske Læres Forkyndelse ved den i 1526 udkomne Oversættelse af det Nye Testamente. Gustav havde tidligere opfordret Geistligheden til at oversætte det Nye Testamente; Arbeidet blev paabegyndt, men ikke fuldført. Den Oversættelse, som nu udkom, antages i Almindelighed at skrive sig fra *Laurentius Andreæ* eller fra ham og *Olaus Petri* i Forening.

Kongens egenmægtige og voldsomme Indgreb i Kirkens Friheder og Angreb paa dens Gods ligesom hans Yndest for den nye Lære vakte rundt om i Landet megen Bevægelse. Det var nemlig langt fra, at det svenske Folk i sin Helhed endnu var gunstigt stemt for nogen Kirkens Reformation. Det var endnu kun i nogle af Byerne, at den evangeliske Lære var forkyndt; paa mange Steder kjendte man den neppe af Navn. Derimod hørte man, at Kongen skulde ville indføre en ny Tro, og at han for voldsomt frem mod det, man var vant til at anse for helligt. Presterne skildrede naturligvis Tilstanden med de mørkeste Farver. Folkets Stemning viste sig, for at tage et af flere Exempler, i *Upland,* da Kongen der Vaaren 1526 gjorde et Forsøg paa at udforske Almuens Stemning og stemme den for en videregaaende Forandring, der nærmest havde Klostrene og deres Rigdomme for Øie. Almuen raabte og svarede, at de vilde beholde sine Munke, de skulde selv føde dem; de klagede over, at man vilde forbyde den latinske Messe og den gamle Tro, og udøste især sin Harme over Kansleren *Laurentius Petri,* som de gav Skyl-

den. Og dog var Upland blandt de Provinser, hvor Evangeliets Prædiken var mere udbredt end i mange andre.

Denne Misnøie, som paa mange Steder ytrede sig, bragte Gustav til at udstede Skrivelser til forskjellige Provinser for at berolige Stemningen. Det bragte ham ogsaa til paany at optage Tanken om en Religionssamtale mellem de stridende Parter, som han før havde havt. Vi har allerede omtalt den Disputats, han i Julen 1524 havde foranstaltet mellem Olaus Petri og Peder Galle. Nu tænkte han paa en større Religionssamtale; han vilde sammenkalde de lærdeste og forstandigste Mænd til at ransage, hvad der var det retteste, forat man kunde blive staaende derved. Han bad Biskop Brask foreslaa Tid og Sted. Men Brask svarede undvigende og vilde ikke vide af nogen saadan Samtale.

Indtil 1527, der danner det første store Vendepunkt i den svenske Reformationshistorie, var saaledes den evangeliske Lære vistnok bleven forkyndt paa flere Steder og havde fundet aabne Øren og villige Hjerter, og Kongen yndede og fremmede den. Men paa den anden Side viste sig ogsaa en vidt udbredt Misnøie med Kongens kirkereformatoriske Foranstaltninger, der nærede den Urolighedsaand, som sad i det svenske Folk fra de tidligere Unionstidens Stridigheder. Gustav var imidlertid vant til at møde en Storm og lod sig ikke let bringe fra den Vei, han engang havde valgt. Hans egen og Rigets Stilling gjorde det nødvendigt for ham at slaa et Hovedslag, og han gjør det ved

Rigsdagen i Vesteraas 1527, der paa én Gang var et Rigs- og Kirkemøde. Prælaterne kunde i Forveien vide, at det her vilde gjælde deres Magt og Kirkens Rigdom. Sin Mening gav Kongen dem ogsaa tilkjende, endnu før Forhandlingerne aabnedes, ved et Gjæstebud, han gav alle de forsamlede. Han anviste de verdslige Rigsraader og de fornemste af Adelen den øverste Plads ved Bordet, næst dem satte han Bisperne, saa den menige Adel, Presteskabet, Borgerskabet og Bønderne. Før havde Bisperne altid indtaget den øverste Plads; de skulde nu flyttes ned. Prælaterne, som saa, hvad det gjaldt, samlede sig den næste Dag i Domkirken og forhandlede for lukte Døre, hvorledes de skulde forholde sig, hvis Kongen vilde indskrænke deres Magt og Rigdom. Her hørte man Stemmer, som erklærede, at de vilde være tilfredse, hvor fattige eller rige Kongen vilde have dem; havde de lidet at oppebære, saa havde de ogsaa lidet at udgive. Men da tog Biskop *Brask* Ordet og ytrede: «I er galne Mænd, om I tilsteder saadant; vil Kong Gustav tage noget fra os, saa tage han det med Magt, ikke med vor frie Vilje og Samtykke. Blot saaledes kan vi svare Paven. Mange Fyrster har i gamle

Dage foretaget sig, hvad Gustav nu vil; men de er bleven brændte af den hellige Faders Lynstraale. Falder vi fra Paven, som er vort Livsanker og Forsvar, saa har vi Ild paa alle Sider. Den hellige Fader skal exkommunicere os, og Kongen herhjemme skal kalde os lidet bedre end Trælle».

Brasks kraftige Tale satte Mod i de andre. De opsatte i Forening en Protest mod enhver Beslutning, som maatte angribe Kirkens Ret, være et Affald fra Paven eller begunstige det lutherke Kjætteri. Denne Protest kom de dog ei til at gjøre noget Brug af; først 15 Aar senere fandtes den under Kirkegulvet i Vesteraas. Sagnet siger, at Bisperne selv af Frygt for Gustav havde gjemt den der.

Selve Rigsdagen aabnedes nu ved en kongelig Meddelelse, hvori Kansleren paa Kongens Vegne klagede over al Regjeringens Møie og Besvær og over al den Utaknemlighed og alle de ubillige Beskyldninger, som gjordes ham. Han forlangte Stændernes Bistand til at afhjælpe Rigets Nød, og her var det nu Hovedpunktet, at «Kronens Indtægter var for smaa, Klostrenes og Kirkernes derimod altfor store». Beskyldningen mod Kongen, at han vilde føre ind «en ny Tro», tilbagevistes; Kongen havde kun ladet Guds «rene» Ord forkynde efter Herrens egen Befaling. Han havde tilbudt sig at lade disse Prædikanter svare for sin Lære, men det havde Prælaterne ikke villet indlade sig paa. Da Kansleren havde endt, henvendte Kongen sig først til Rigshovmesteren *Thure Jønsson*, Raadets ældste Medlem, iøvrigt tidligere Gustavs Medbeiler og fremdeles hans Modstander. Men denne overlod Ordet til Biskop *Brask*, som nu forklarede, at «Geistligheden var Paven forpligtet, saaat de uden hans Samtykke intet kunde foretage i Læren eller andre geistlige Sager. Af Kirkens Eiendom kunde de intet afstaa; thi Paven havde befalet dem at have den i Forvaring. Men den Overtro og de Usæder, som slette Prester eller Munke havde indført, maatte afskaffes og de, som drev saadant, straffes». Kongen vendte sig da til Raadet og Adelen og spurgte, om dette var ret svaret. Thure Jønsson og hans Venner reiste sig da og samtykkede i Bispens Svar, ihvorvel han ei havde svaret tilfulde paa alle Artikler. I Vrede erklærede Gustav nu, at han ei mere kunde være deres Konge; paa ham lagde man Skylden for al Nød; han maatte bære al Møie. Alligevel vil man sætte Prester og Munke og alle Pavens Kreaturer over ham; paa saadant Vilkaar kunde ingen ville være Konge, selv ikke den værste i Helvede, langt mindre noget Menneske. Han frasagde sig altsaa Regjeringen, men forlangte tillige fuld Erstatning for alt det Gods, han i Rigets Tjeneste havde sat til. «Taarerne brast ham ud af Øinene, og han forlod strax Salen».

Da Kongen paa den Maade forlod dem, blev alle overraskede og bestyrtede. Paa denne og de følgende Dage var der den største Forvirring; man vidste ikke, hvad man skulde gjøre. Det følte man, at man ikke kunde undvære Gustav i den Stilling, hvori Riget befandt sig. Allerede den næste Dag, da Stænderne igjen samledes, fremkom Biskopen i Strengnæs *Magnus Sommar* med det Forslag, at man burde give efter og forsone sig med Gustav. Tvistepunkterne i Troen skulde da forhandles for Stænderne, hvorefter ogsaa *Olaus Petri* og *Peder Galle* holdt en ny Disputation for dette Forum. Den følgende Dag begyndte Borgerne og Bønderne at knurre og vendte sin Forbitrelse mod Adel og Geistlighed som den egentlige Aarsag til Rigets Nød. Man besluttede endelig at underkaste sig Kongens Vilje. Men Gustav gjorde sig først kostbar, inden han gav efter for Stændernes enstemmige og indstændige Anmodning igjen at overtage Regjeringen og indfinde sig i deres Forsamling. Nu havde han Stænderne i sin Magt, og deres Beslutninger blev, som han vilde. De nedlagdes i et dobbelt Dokument: Vesteraas Reces, der bestemte Kirkens Forhold til Staten og Kongemagten, og Ordinansen, der gav forskjellige kirkelige Anordninger.

Recessen indeholdt 1) et fornyet Troskabsløfte til Kongen. 2) Kongen fik Ret til at tage Bispernes Slotte og Fæstninger under sig, og Kirkens overflødige Rigdom skulde anvendes til Rigets og Kronens Behov. 3) Adelen fik Ret til at gjenerhverve alt det Gods, som efter Karl Knutssons Tid (1454) var bortgivet, solgt eller pantsat til Kirker og Klostre; dog skulde vedkommende lovligen bevise sin Ret til Godset. 4) Guds rene Ord skulde prædikes allesteds i Riget. Ordinansen omfatter i 20 Artikler forskjellige Bestemmelser, som dels var en ligefrem Følge af Recessen, dels ansaaes som paatrængende Forbedringer inden Kirken. Kongen fik Tilsyn med Bispernes Embedsførelse. Hvis Biskoperne beskikkede usædelige og uduelige Prester, som ikke kunde eller vilde prædike Guds rene Ord, skulde Kongen have Ret til at afsætte dem og beskikke andre. Geistligheden skulde i verdslige Sager svare for verdslig Ret; al Sagøre skulde tilfalde Kongen, ikke Bispen; Evangelium skulde læses i Skolerne o. s. v. Til alt dette maatte Prælaterne give sit Samtykke, men de gjorde det ugjerne. «De gav sit Samtykke, fordi de ei vilde modsige, hvad der af alle andre var bifaldt og besluttet, mest dog fordi de vilde afværge den Mistanke, at Biskoperne med sin Magt og sine faste Slotte skulde være Kongen og Riget til nogen Fare. De var derfor tilfredse, hvor rige eller fattige hans Naade vilde have dem».

Vesteraasrecessen lader den romerske Kirke fremdeles bestaa som den herskende. Men den havde løsrevet den svenske Kirke fra For-

bindelsen med Rom; Biskopernes verdslige Magt var det forbi med, og Kirkens Rigdom var lagt til Kronen, derfor træder nu ogsaa Bisperne ud af Rigsraadet. Kongen var egentlig Kirkens Overhoved. Ligesom herved den romerske Kirkeorden i Grunden havde faaet Dødsstødet, saaledes ogsaa den romerske Lære ved den Frihed, som var hjemlet den evangeliske Prædiken, og ved den Kongen givne «Tilsynsret» var det lagt i hans Haand at fremme denne Prædiken. Dette saa man dog neppe endnu i Almindelighed; det var først de følgende Aars Begivenheder, som efterhaanden aabenbarede for alle, hvad Vesteraasrecessen egentlig bar i sit Skjød.

I de følgende Aar, fra Rigsdagen i Vesteraas 1527 til Erkebispestolens Besættelse med *Laurentius Petri* 1531, skrider nu Reformationsverket stadig fremad. Den af Biskoperne, som ogsaa i Vesteraas havde gjort den alvorligste Modstand, var Biskop *Brask*. Det var med et tungt Hjerte, Brask forlod Vesteraas. Opholdet i Sverige, hvor han følte sig afmægtig til at stanse Begivenhedernes Gang, blev ham utaaleligt. Han tænkte derfor paa at flygte ud af Landet. Ved Forstillelse lykkedes det ham at fjerne Gustavs Mistanke, saaat denne gav sit Samtykke til, at Brask foretog en Visitationsreise til Gotland, der vel i verdslig Henseende nu hørte til Danmark, men i geistlig dog endnu stod under Linkjøping. Denne Reise benyttede han til sin Flugt. Han samlede en stor Mængde Penge og Kostbarheder og seilede først til Gotland, hvor han opholdt sig en Tid; men da han drog derfra, satte han Kursen til Danzig: «Lad blæse hvad Vind der vil, blot den ikke fører til Sverige». I Danzig traf han sammen med den landflygtige Erkebiskop Johannes Magni. Brask skrev stadig til sine Venner i Sverige for at styrke dem; ogsaa til Gustav skrev han for at drage ham tilbage fra den lutherske Tro. Men fra Gustav fik han kun et kort og skarpt Svar. I nogen af de mange Oprørsplaner mod Gustav deltog han aldrig; hans Kjærlighed til Fædrelandet og Overbevisningen om Gustavs Nødvendighed for Sveriges Frihed afholdt ham derfra. Han døde i Landflygtighed i et Kloster i Gnesen 1538. Det kunde naturligvis kun lette Gustavs Reformationsverk, at Mænd som Brask, der var den gamle Kirkes Hoveder og skulde være dens Forsvarere, opgav dens Sag og flygtede ud af Landet.

Strax efter Rigsdagen i Vesteraas skred Kongen til at sætte sig i Besiddelse af Biskopernes faste Slotte. Kongen og Adelen begyndte i Henhold til Recessens Bestemmelser den Inddragning af Kirke- og Klostergodset, som vedvarede under hele Gustavs Regjering. Vold og Vilkaarlighed udeblev ikke under dette. Dog havde Gustav et vaagent Øie med Adelen og Kraft nok til at sætte dens Vilkaarlig-

hed en Grænse; mest var det dog, hvor han fandt sin egen Magt og Ret gaaet for nær. Hvad der til Kirkens Ordning i 1528 først foretoges, var Indvielsen af de valgte Biskoper i Skara, Strengnæs og Åbo. Den pavelige Konfirmation brød Gustav sig ikke mere om efter de i Vesteraas fattede Beslutninger; men de valgte Biskoper selv havde tildels store Betænkeligheder. Gustav lod dem imidlerlertid kun Valget mellem at lade sig indvie eller at abdicere. Indvielsen skede ved Biskopen af Vesteraas, *Petrus Magni*, der selv havde modtaget den kanoniske Vielse i Rom, saaat den svenske Kirke altsaa bevarede «den apostoliske Succession». 8 Dage efter foregik Kongens høitidelige Kroning ved Bisperne; i Kroningseden udelod han den gamle Forpligtelse til at værne om «den hellige Kirkes og Geistlighedens Privilegier».

Fra Kongens eller Styrelsens Side bliver Reformationsverket fremmet med Varsomhed og stor Forsigtighed. Et stort Skridt fremad gjøres ved Kirkemødet i Ørebro 1529, til hvilket Kongen stævnede Kirkens Prælater og lærde Mænd for at forhandle, hvad der maatte agtes nødvendigt til Kirkens Reform og Kirkeskikkenes Enhed. Forsædet førtes af Kansleren *Laurentius Andreæ* paa «Erkebispestolens Vegne». Der var 40 tilstede, af hvilke 30 var Biskoper, Kanniker eller Munke. Forhandlingerne varede kun i 6 Dage (2—7 Febr.); dem kjender vi ikke nærmere til, men vel Mødets Beslutninger. Af disse er nu især vigtige de, som handler om Guds Ords Prædiken. Biskoperne skulde have Tilsyn med Sognepresterne inden sit Stift, at de, hvis de ikke vilde miste sit Kald, enten selv skulde prædike Guds rene Ord, eller, om de ikke kunde dette, skulde de kalde til sin Hjælp andre, som «i Skriften kyndig er». Ved Domkirkerne og i Domskolerne skulde holdes daglige Bibellektioner «med god og rättsinnig uttydelse». Biskoperne skulde sørge for, at der i Byerne ansattes som Prester lærde Mænd, hos hvem Landspresterne kunde faa Undervisning i Guds Ord og som selv kunde reise om i Landsognene og prædike. Fremdeles fattedes Beslutninger med Hensyn til kirkelig Tugt, f. Ex. om Dispensation til Ægteskab i flere af de ved den pavelige Ret forbudne Led, Biskopernes Tilsyn med Klostrene o. desl. og endelig om Kirkeskikke og Ceremonier. I dette Stykke gik man frem med stor Varsomhed; Beslutningerne gik kun for en ringe Del ud paa Afskaffelse, derimod søgte man at forklare, hvilken den rette Mening var med de brugelige Ceremonier, f. Ex.: «*Vievand* haves ikke for den Sags Skyld, at det skal borttage Synden, thi det gjør Kristi Blod alene; men i den Mening, at man skal ihukomme, at vi er døbte og rensede ved Kristi Blod. *Billeder* haves ikke, forat vi skal neie og bøie os for dem, men til en

Erindring om Kristus og hellige Mennesker. *Salvelsen* skal være et Tegn paa den indre Salvelse ved den Helligaand. *Kyndelsmisselys* bruges ikke til nogen særegen Gudstjeneste men til Paamindelse, at det sande Lys Jesus Kristus blev fremstillet i Templet. *Pilegrimsreiser* bør Folket undervises om, at de om muligt kan afskaffes, uden forsaavidt de sker i den Mening, at Folket søger did, hvor de kan faa en bedre Undervisning end hjemme».

De vigtigste af Kirkemødets Beslutninger var unegtelig de, som sigtede til at fremme «det rene Ords» Prædiken. Men selve Beslutningerne viser ogsaa de Vanskeligheder, man havde at kjæmpe mod. Den største af disse var Mangelen paa duelige Prædikanter. For ialfald i nogen Mon at bøde paa denne Mangel udgav *Olaus Petri* sin Postil, til hvilken han ogsaa føiede en Katekisme, en frit bearbeidet Oversættelse af Luthers større Katekisme. En anden vigtig Frugt af Kirkemødet var den Kyrkohandbok, som Olaus udgav 1529 og som indeholdt Formularerne ved de kirkelige Handlinger, Daab, Begravelse, Brudevielse o. s. v. To Aar efter, 1531, udkom en ny Messeordning, «*Den svenska messan*, efter som hon nu hålles i Stockholm med orsaker hvarföre hon så hållen varder». Det var en Messeordning paa luthersk Vis, en Nadverliturgi med Uddeling *sub utraque* (under begge Skikkelser) og med Fjernelse af alt, hvad der mindede om Messeofferet. Den svenske Messes Indførelse blev ikke almindelig paabuden, men foregik først lidt efter lidt, hvor det lod sig gjøre uden at vække Forargelse. Ligesaa udkom den første svenske Salmebog («Några gudeliga Visor») 1530, sandsynligvis ved *Olaus Petri*.

Saaledes ordnedes altsaa efterhaanden de kirkelige Forhold. I denne Henseende blev det ogsaa af Vigtighed, at endelig Erkebispestolen i Upsala blev besat 1531. Gustav Trolle levede endnu, den valgte Erkebisp Johannes Magni var i Landflygtighed; Gustav havde nølet med at besætte hans saavelsom Biskop Brasks Plads. I 1531 besatte han nu begge. Biskoperne og de fornemste af Rigets Presteskab kaldtes til Stockholm for at foretage Valg paa en Erkebisp. De fleste Stemmer faldt paa *Laurentius Petri*, Olaus's Broder, hvem ogsaa Kongen bekræftede i Embedet. Det blev altsaa ikke nogen af dem, som hidtil havde staaet som Bevægelsens vigtigste Ledere, hverken Laurentius Andreæ eller Olaus Petri. Hvorfor man forbigik dem, kan ikke bestemt siges; maaske Grunden er den samme her som antagelig ved Hans Tausens Forbigaaelse i Danmark, at man fandt det klogere og forsigtigere ikke at stille paa den første Post inden Kirken en af de Mænd, som havde staaet heftigst i Striden. Laurentius var født 1499, var altsaa 32 Aar gammel, da han

blev Erkebiskop. Før denne Tid hører man ikke stort til ham. Det heder i Almindelighed, at han med sin Broder har studeret i Wittenberg; derom fattes dog ethvert samtidigt Vidnesbyrd. Han var Scholasticus i Upsala (Prof. theol.), da han valgtes til Erkebiskop; gjennem en 42-aarig Virksomhed retfærdiggjorde han det gjorte Valg.

Tidsrummet fra 1531 til Rigsdagen i Vesteraas 1544. Vi har saaledes fulgt Reformationsverkets Udviklingsgang fra Vesteraasrecessen 1527 og ind i Trediveaarene. Efterat Kong Gustav paa Rigsdagen i Vesteraas havde gjort det første raske Skridt ved den svenske Kirkes Løsrivelse fra Rom, Biskopernes Udelukkelse fra Rigsraadet, Kirke- og Klostergodsets Reduktion og Frigivelsen af den evangeliske Prædiken, gjordes de følgende Skridt fra Styrelsens Side kun med stor Varsomhed og Forsigtighed. Derfor bestod endnu ved Udgangen af Trediveaarene saameget af det gamle baade i Forfatning, Lære og Liv. Den almindelige Landslovs Kirkebolk fra 1442 gjaldt endnu, forsaavidt den ikke ligefrem stod i Strid med de senere Anordninger. Den biskopelige Forfatning var bibeholdt; vistnok var Biskopernes Jurisdiktion bleven meget indskrænket ved Ordinansen af 1527, men Kirkens tidligere Organisme med dens klerikale Trin og Subordinationsforhold blev iøvrigt staaende saagodtsom uforandret; de nye Biskoper beholdt en ikke ringe Del af sine Forgjængeres Magt og Anseelse. Fra Aaret 1539 greb Kongen kraftigere og voldsommere ind i Kirkens Anliggender, navnlig for at bryde Biskopernes Magt og skabe en hel ny kirkelig Organisation, formet efter det tyske protestantiske Mønster og bygget paa det landsherrelige Autokrati. Dette Forsøg kom vel ikke til Realisation, men fra den Tid indtraadte dog et mere bestemt Brud med det gamle.

Denne Vending i den svenske Reformationshistorie ved Aaret 1539 hænger nær sammen med den Forandring, som ved denne Tid sker i Kongens Omgivelser; de Mænd fjernes, som hidtil havde været Reformationsverkets Ledere, *Laurentius Andreæ* og *Olaus Petri*, og andre træder i deres Sted. Laurentius Andreæs kraftige Optræden ogsaa mod Kongen, hvor dennes ofte egenmægtige og voldsomme Færd ikke var ham tillags, og Olaus Petris skarpe Pen og Prædiken, som heller ikke skaanede Kongen, vakte Gustavs Misnøie. Denne gik nu over til en Misnøie med den Maade, hvorpaa Reformationsverket ved dem lededes, og den næredes, om den ikke vaktes ved Eventyreren *Konrad Peutinger*, som 1538 kom til Sverige og forstod at sætte sig i Kongens Yndest. For sine Forslag til Kirkereformen fandt Peutinger ogsaa snart en Bundsforvandt i en anden Udlænding, men af en anden og ædlere Natur, *Mag. Georg Norman*, en pommersk Adelsmand, der havde studeret i Wittenberg, og som med

Luthers og Melanchtons Anbefalinger kom til Sverige som den unge Hertug Eriks Lærer. Norman kaldtes ogsaa til Raadslagningerne om Kirkens Anliggender. De to Udlændinger, som betragtede den Ordning, de kjendte fra de tyske protestantiske Kirker, som Mønstret, maatte naturligvis finde meget ufuldkomment og halvt ved den svenske Kirke, som den da var, med sine mange Levninger af det gamle. Og ét Punkt var det nu, som ogsaa tiltalte Kongen i høi Grad, Afskaffelsen af den endnu bestaaende biskopelige Forfatning, hvorved hans egen Magt vilde udvides.

Mod Slutningen af Aaret 1539 indledededes en Sag mod *Laurentius Andreæ* og *Olaus Petri.* Klagepunkterne var mange. Mod Laurentius gjaldt de især det Reformationsverk, hvorpaa han havde ledet Kongen ind, og den Maade, hvorpaa dette var drevet. Betegnende er i denne Henseende fornemmelig, at det lægges *Laurentius* til Last, at «han i Begyndelsen havde ytret, at Biskoperne ikke burde have større Magt, end Kongen vilde unde dem, men senere var han som Krebsen gaaet baglænds og holdt paa Bispernes selvstændige Magt og Anseelse, ihvorvel han vidste, at verdslig Jurisdiktion ikke tilhører dem, men Fyrsterne». *Olaus* anklagedes for Ytringer i sin svenske Historie og i sine Prædikener, begge for, at de havde fortiet et Anslag mod Kongen, som var dem betroet under Skriftemaalets Segl. De dømtes fra Livet. Erkebispen maatte selv medundertegne Broderens Dødsdom. Kongen benaadede dem dog paa Rettens og Borgernes Forbøn mod svære Pengebøder. For Olaus betalte Stockholms Borgere Bøderne, Laurentius løste sig selv ved Opofrelsen af næsten hele sin Formue. Laurentius Andreæ trak sig efter dette Sørgespil tilbage fra de offentlige Anliggender og levede sine følgende Aar i Stilhed i Strengnæs, hvor han døde 1552. Olaus fik efter tre Aars Forløb igjen sit Embede tilbage og virkede med usvækket Kraft, dog uden mere at vinde sin tidligere Indflydelse paa Kongen tilbage. Han døde samme Aar som Laurentius Andreæ.

Den kirkelige Organisation, som nu efter den nye Kansler *Peutingers* Forslag paatænktes, overdroges til *Normans* Ledelse. «Som regjerende Konge og den kristne Tros øverste Skytsherre i sit Rige», «i Kraft af sin kongelige Magtfuldkommenhed» er det, Gustav udsteder de til denne Organisation sigtende Forordninger. Det landsherrelige Supremati, som Gustav vistnok ogsaa før havde øvet, udtales saaledes her i de skarpeste Ord. Norman blev udnævnt til «*Ordinator* eller *Superattendent*», og Overopsynet med alle kirkelige Anliggender betroedes ham i Forening med et Religionsraad. Efter den for ham udfærdigede Instruktion skulde han «paa Kongens Vegne øve den geistlige Jurisdiktion over Biskoper, Prælater og alle dem underordnede Geistlige».

Han skulde tilse, at «Biskoper og Prester i Lære og Liv foregik Kongens Undersaatter med et godt Exempel», og at «de intet foretog til Kongens Forurettelse, eller nogen Jurisdiktion øvedes». De, som førte en uværdig Vandel, skulde han afsætte og indsætte andre i deres Sted. For at paase alt dette skulde han foretage aarlige Visitationer i alle Stifter. Det var, som vi ser, en vidtstrakt Myndighed, som den nye Ordinator skulde øve paa Kongens Vegne. Oprettelsen af dette Embede var alene det ene Led i den nye kirkelige Organisation, som paatænktes. I ethvert af Diøceserne skulde indsættes en *Conservator*, en Lægmand, der skulde føre Tilsyn med Geistligheden og paa Kongens Vegne have den geistlige Jurisdiktion, der hidtil havde tilkommet Bisperne. Under Conservatoren skulde igjen stilles *Seniorer*, sandsynligvis Lægmænd, der skulde bereise Stiftet for at paase, at de af Superattendenten ved hans Visitatser trufne Anordninger overholdtes. Det hele Organisationsprojekt var den fuldkomneste Cæsareopapismus.

Normans første Visitatsreise fandt allerede Sted om Høsten 1539, ved hvilken Leilighed Kongen bemægtigede sig Kirkernes Sølv. Men det nye Organisationsprojekt blev dog aldrig gjennemført og har forsaavidt ingen kirkehistorisk Betydning. Det er os dog det klareste Bevis paa de Anskuelser om det landsherrelige Supremati over Kirken, som Gustav Vasa hyldede, og som i dette Projekt kulminerede. Peutinger, som vel egentlig havde været Sjælen i dette Foretagende, faldt senere i Unaade og blev i 1543 fængslet, og Norman blev snart af Kongen anvendt til andre vigtige Forretninger, ja kom i 1544 endog ind i Rigsraadet. Det Peutingerske Reformprojekt har for os væsentlig Betydning, forsaavidt det viser, at Reformationsverket dreves paa en anden Maade og i en bestemtere Modsætning til det gamle fra 1539, efterat Laurentius og Olaus var faldne og andre Raadgivere var komne i deres Sted. Ogsaa var vel nu, da Evangeliet i en lang Aarrække var prædiket, den Tid kommen, da meget af det, som man hidtil for at undgaa Anstød og Forargelse havde beholdt, kunde afskaffes. Hertil kom ogsaa, at Exemplet fra Danmark vel har indvirket paa Gustavs Færd, ligesom han ogsaa følte sig friere efter at have beseiret det sidste Oprør (Dackefeiden 1542 og 1543).

I de første af Firtiaarene bliver derfor nu Reformationen fuldstændigere gjennemført. I saa Henseende maa vi først nævne Gustav I's Bibel 1541 som det store Hjælpemiddel til at føre Evangeliet ind blandt Folket. Denne første svenske Bibeloversættelse, der foranstaltedes under Erkebiskop *Laurentius Petris* Ledelse, var ligesom Kristian III's danske Bibel væsentlig udarbeidet efter Luthers

tyske Bibeloversættelse. Dernæst maa nævnes de Beslutninger, som fattedes paa Rigsdagen i Vesteraas 1544. Da Rigsdagen var traadt sammen, mindede Kongen Stænderne om, hvorledes han havde søgt at fremme den sande kristelige Lære; han bekjendte dens Hovedpunkt at være Fortrøstningen til Kristi enegyldige Fortjeneste og udtalte, at Gudstjenesten burde forandres i Overensstemmelse med denne Bekjendelse, saaat man afskaffede alt; som ikke var grundet i den hellige Skrift. Denne Lære havde de gamle ikke drevet i Landets Kirker. Han ytrede derfor sin Forundring over, at Folket hængte saa fast ved de gamle Bisper og Kirkeskikke, og mindede om, hvilke Ulykker flere af Rigets Erkebisper havde bragt over Landet.

Den af Rigsdagen udstedte Ordinans opstillede ligesaalidt som nogen af de tidligere Bestemmelser en fast Trosbekjendelse; det gjentoges kun i bestemtere Udtryk, at Guds Ord og det hellige Evangelium skulde bruges «allmänneligen» i de kristne Menigheder her i Sverige. *Svenska handbok* og *messa* blev besluttet indført over hele Riget. De papistiske Skikke, som man hidtil havde ladet staa og i Ørebro alene søgt at underlægge «den rette Mening», blev nu forbudne. Helligdagenes Antal formindskedes, og nogle Love gaves for Kirketugten. Kongen og Rigets Raad, Adel, Biskoper, Prælater, Borgerskab og menige Almue forpligtede sig til aldrig at gaa fra den nu antagne Lære. Saaledes kan man vistnok sige, hvad der i Almindelighed siges, at den lutherske Kirke ved Vesteraasrigsdagen 1544 blev Landets herskende Kirke; dens Beslutninger gjordes nemlig gjældende for det hele Rige. Men Reformationsverket var dog ikke hermed fuldendt, saalænge endnu ikke nogen fuldstændig Kirkelovgivning var givet paa det nye Grundlag.

Tidsrummet fra 1544 til den nye Kirkelovs Antagelse 1572. Den Peutingerske Organisationsplan var opgivet. Men de i den udtalte Anskuelser om det landsherrelige Supremati holdt Gustav fast ved og greb mere end engang ind i Kirkens Anliggender ikke blot med kraftig, men med voldsom Haand. Det gjaldt ham især om at svække den biskopelige Magt og Anseelse, som fremdeles bestod. Han ombyttede derfor i de senere Aar Biskoptitelen med en anden «Ordinarius eller Superintendent»; han søgte at svække den biskopelige Myndighed ved at dele Stifterne; han tiltog sig ofte at afgive Kjendelser i Ægteskabssager og andre Sager, der fra gammel Tid betragtedes som hørende under geistlig Jurisdiktion, og for at skaffe Penge tilveie bemægtigede han sig ofte Kirkernes Kostbarheder og Gods med Voldsomhed, hvilket kun fremkaldte Misnøie. Det var hans Plan at ophæve den biskopelige Forfatning og at hævde for

sig selv det videst mulige Supremati over Kirken. Man fandt sig vel ogsaa i, hvad den store og kraftfulde Konge foretog sig; men Stemningen var dog ikke for en saadan Omformning, og ved hans Død stod endnu den fuldstændige Ordning af Kirkens Forfatning ufuldendt.

Imidlertid havde *Laurentius Petri* stadig arbeidet for og paa en fuldstændig Kirkelov. Han mindede oftere Gustav I om dens paatrængende Nødvendighed, men under hans Regjering kom den ikke istand. Heller ikke i *Erik XIV*'s Tid (1560—1568) skede det. Eriks af Krig, Brodertvist inden Kongehuset og indre Uroligheder opfyldte Regjering var ikke skikket for en Ordning af Kirkens Forhold ved Lov. Men derimod bliver Eriks Regjering i en anden Henseende merkelig for Kirkens Historie, nemlig ved Strid med Kalvinisterne. Allerede i Gustavs Tid var Kalvinister komne til Sverige dels for at fly Trosforfølgelserne i deres Fædreland, dels ifølge Kongens Indbydelse til fremmede at bosætte sig i Landet. En fransk Kalvinist, *Beurreus*, var bleven Hertug Eriks Lærer, og man frygtede, at Erik gjennem ham skulde have indsuget kalvinistiske Anskuelser. I Virkeligheden viste ogsaa Erik i Begyndelsen nogen Vaklen.

Ved Rigsdagen i *Arboga* 1561 fremsatte Kongen for Presteskabet Spørgsmaal, om ikke Elevationen, Billeder, Altere, Messeklæder, Alterlys o. m. s. burde afskaffes. Svaret var, som vi maatte vente det fra luthersk Standpunkt. Aaret efter reistes atter paa et Møde i *Stockholm* Spørgsmaal om Nadverlæren, Inddelingen af Dekalogen, Exorcismen, Elevationen o. s. v. Vi ser, hvorledes den kalvinistiske Indflydelse begynder at gjøre sig gjældende. Imod den optraadte nu Erkebispen *Laurentius Petri* først med to Skrifter om Exorcismen og Nadverlæren og indvikledes herved i en Polemik med den nævnte Beurreus. Kongen erklærede sig, eftersom hans Øine aabnedes, bestemt for den lutherske Lære, som han sagde sig «at hylde og at ville holde ved Magt».

I den Aand udstedtes flere kongelige Mandater, senest 1565. De fremmede, som var indkomne i Riget og hyldede og udspredte vrange Lærdomme om Sakramentet, formanede han til at afstaa fra disse. Vilde de ikke agte denne Formaning, saa fik de beholde sin falske Lære paa sin egen Sjæls Ansvar, thi Kongen kunde ikke raade over nogens Samvittighed. Men de forbødes at udbrede dem blandt Kongens Undersaatter. Den, som gjorde dette, skulde tages i Forvaring, indtil han viste Forbedring; forsaa han sig paany, skulde han forvises fra Landet. Denne Strid bragte naturligvis den svenske Kirke til at slutte sig nærmere til den lutherske Bekjendelse i dens Forskjel saavel fra den reformerte som den papistiske. Hidtil havde man

i Sverige endog skyet at nævne i offentlige Dokumenter *Luthers* Navn; nu erklærede Erik, at «det er den Prædiken og Kirketjeneste, som stemmer med Luther i Grund og Mening, hvilken vi hylder og vil ved Magt at holdes».

I Sammenhæng med Striden mod «Sakramentererne» stod *den liqvoristiske Strid.* Der var opstaaet Mangel paa Nadvervin, da Krigen med Danmark hindrede Tilførsel. Der reiste sig da Spørgsmaal, om man ikke under saadant Nødstilfælde kunde bruge Vand, Melk, Mjød, Kirsebærsaft o. desl. istedenfor Vin. *Beurreus* søgte at vise Kongen Tilladeligheden heraf, hvorimod Erkebispen i en Skrivelse til sit Presteskab indskjærpede, at man ikke kunde fordriste sig til at gjøre Forandring i Herrens egen Indstiftelse; de skulde derfor undervise Folket om, at det, som var det afgjørende for den enkeltes Frelse, var Troen paa Kristi Fortjeneste, hvorimod Sakramentet, naar man ikke havde Adgang til at nyde det efter Kristi Indstiftelse, kunde undværes uden Skade for Sjælens Salighed. Kongen indkaldte Erkebispen og Bisperne af Strengnæs og Vesteraas til Raadslagning. Erkebispen holdt her paa sin Mening, medens Vesteraasbispen *Johan Ofeg* var af den Mening, at man i Mangel af Vin kunde bruge Vand, da «Naturens Orden ikke maatte være Naadens Orden til Hinder». Mellem ham og Erkebispen opstod nu en literær Feide *(den liqvoristiske Strid).* Den blev afgjort paa et Møde af Bisper og Prester under Rigsdagen i *Stockholm* 1565, hvor de underskrev en Erklæring i Overensstemmelse med Erkebispens Mening. Ofeg tilbagekaldte og underskrev med de andre.

Ogsaa for den Kirkelov, som endelig efter Eriks Død udkom, maatte disse Stridigheder med Kalvinisterne faa Betydning, forsaavidt de bidrog til snarere at bestyrke i Bibeholdelsen af de endnu tiloversblevne gamle romerske Bestanddele i Forfatning og Kirkeskikke. Under Eriks Broder og Efterfølger *Johan* (1568—1592) lykkedes det endelig Erkebiskop *Laurentius* at fuldføre det Arbeide, han saa længe havde virket for. Med Kongens Samtykke udkom den af Erkebispen udarbeidede Kirkeordning eller Kirkelov, efterat den var gjennemseet og prøvet af Biskoperne og andre lærde Mænd 1571. Den hvilede paa de samme Grundsætninger, som Laurentius Petri ligesom den svenske Reformations ældste Ledere altid havde fulgt: ikke saameget at skabe fra nyt af, som alene efter Guds Ord at prøve og at rense det, som historisk havde udviklet sig. Den nye Kirkeordning blev lovformelig vedtagen paa Kirkemødet i Upsala 1572. Det var Slutstenen paa *Laurentius Petris* lange Liv og Virksomhed. I det Haab, at Gjerningen nu var fuldbragt, bad han: «Herre, nu lade du din Tjener drage bort i Fred». Han døde 1573,

74 Aar gammel, efter at have været Erkebiskop i mere end 42 Aar. Hans Stifts Presteskab, der sørgede over ham som over en Fader, bar ham til det sidste Hvilested i Domkirkens Kor, hvor hans Gravsten endnu vises. «Laurentius's Virksomhed var stille og fordringsløs; han søgte ikke Strid, men han skyede den ikke, naar den fordredes. Han var af disse Mennesker, som i den faste Fortrøstning, at de gjør Herrens Gjerning, og at Han alene er den, som giver Vexten, arbeider i Taalmod og uden anden Ærgjerrighed end den gode Samvittigheds Vidnesbyrd for Gud, derfor eftergivende og bøielige, saa længe ikke Sandhedens Helligdom angribes, men ubøielige og stridbare, naar det gjælder dens Forsvar».[1])

Erkebiskop *Laurentius's* Kirkelov var Slutstenen paa hans Liv og Virksomhed og skulde ogsaa være Afslutningen af Reformationen i Sverige. Dette blev dog ikke ganske Tilfældet: der indtraadte nemlig en temmelig lang Gjæringstid, foranlediget ved den romerske Kirkes Gjenerobringsforsøg under *Johan* III (1568—1592) og den under hans Regjering fremkaldte liturgiske Strid. Reformationen blev derfor ikke fuldendt førend ved Kirkemødet i *Upsala* 1593.

Som alle Gustav Vasas Sønner modtog *Johan* en omhyggelig og lærd Opdragelse. Men mere end nogen af Brødrene viste han Hang til Tungsind og enslige Grublerier. De religiøse Spørgsmaal var det, som sysselsatte Tiden, og dem var det, som ogsaa drog Johan til sig. De kalvinistiske Lærere, som havde paavirket den ældre Broder Erik, har vel ogsaa virket paa ham. Han læste Kalvins Skrifter, og denne Retning mod Kalvinismen bestyrkedes endnu mere under et Ophold i England ved Aarene 1559 og 1560, altsaa just ved den Tid, da Reformationen befæstedes i England ved Dronning Elisabet efter de blodige Trosforfølgelser under den papistiske Maria Tudor. Kalvinismens tørre og kolde Forstandighed tiltalte ham dog ikke ret længe. En luthersk Theolog skal som Modgift have raadet ham at læse de gamle Kirkefædre. Og til dette Studium fik han nu god Tid under sit Fangenskab paa Gripsholms Slot, hvor Broderen Erik holdt ham i 4 Aar. Han delte Fængslet med sin romersk-katholske Gemalinde *Katharina Jagellonika*, en polsk Prinsesse, og samtalede med hende og hendes romerske Hofkapellaner om de religiøse Sager. Fængslets Ensomhed nærede hans Hang til

---

[1]) *L. A. Anjou:* Svenska kyrkoreformationens historia II. S. 167.

stille Betragtning og religiøse Grublerier, og i hvilken Retning de førte ham, antyder os hans Studier og Omgivelser. Upaatvivlelig begynder saaledes allerede inden Gripsholms Fængselsmure, endnu vistnok kun dunkelt og uklart, de Anskuelser at danne sig hos Johan, der senere egentlig ledede ham i hans Kirkestyrelse.

Vi ved, hvorledes Tilstanden ved denne Tid var inden de protestantiske Kirker i Tyskland; ikke blot stred de Lutherske med Katholikerne og Kalvinisterne, baade de aabenbare og hemmelige (Kryptokalvinisterne), men inden den lutherske Kirke selv stod Parti mod Parti. Denne indre Splittelse blandt Protestanterne stødte mange tilbage; den stødte ogsaa Johan. Paa den byggede Pavestolen sine Gjenerobringsforsøg, og paa den Fyrster og Theologer sine Mæglingsforsøg. Enighed var det, Tiden søgte, men enhver paa sin Vis. Nogle mente, at den rette Enighed alene kunde opnaaes, naar man sluttede sig fast sammen om den rene lutherske Bekjendelse; andre søgte Enighed ved at mægle; kun paa Grundlag af de ældre Bekjendelser kunde alle Kirkeafdelinger forenes, og man skulde derfor ikke tale om de senere opstaaede Stridigheder. Paa Keiser Ferdinands I's Opfordring havde en romersk Theolog *Cassander* udarbeidet et Mæglingsforslag: *De articulis inter catholicos et protestantes controversis* (om de Trosartikler, hvorom der er Strid mellem Katholiker og Protestanter). I sit Svar paa Keiserens Opfordring siger han bl. a.: «Jeg finder for Kirken ingen anden Hjælp, end at man nøie studerer den ældre Kirkes (ↄ: de 4 første Aarhundreders) Lære, forat Nutidens Kirke saavidt mulig maa føres tilbage til dens Ordning og Beskaffenhed». Dette Cassanders Skrift kom ogsaa Johan ihænde og bragte en større Klarhed i, hvad han selv havde tænkt. En Mægling mellem den romerske og protestantiske Kirke paa de første 4 Aarhundreders Grund var det, som blev hans egentlige Tanke.

Den romerske Stol, som paa denne Tid opmerksomt fulgte Begivenhederne overalt for at vinde tilbage, hvad den ved Reformationen havde tabt, saa ogsaa, hvad den kunde haabe af Johans halve Stilling. Det gjaldt at føre ham videre, og et ønskeligt Tilknytningspunkt tilbød sig i hans katholske Dronning. Med hende træder den pavelige Stol i nærmere Forbindelse for gjennem hende at bane sig Indgang og at paavirke Kongen. Det er Biskopen af Kulm, den for Romerkirkens Gjenoprettelse i Katharinas Fædreland ivrige Kardinal *Hosius*, gjennem hvem Forbindelsen med Dronningen indledes. I sine første Regjeringsaar (1569—1573) var dog Johan langt fra at ville indlade sig i nogen nærmere Forbindelse med Rom; ogsaa med sine egne kirkelige Planer holdt han inde, saalænge han endnu for at befæste sig paa Thronen var nødt til at skaane Geistligheden og

dens protestantiske Anskuelser, og saalænge den høit anseede og aarvaagne Erkebiskop, den gamle Laurentius Petri, levede. Just i Johans første Regjeringsaar afsluttedes, som vi har seet, Gustav Vasas Reformationsverk ved Upsalamødet 1572.

Først efter Erkebispens Død (1573) begynder Johan at træde frem med de kirkelige Foranstaltninger, han tilsigtede. Som hans fortrolige Raadgiver i den første Tid maa vi nævne hans Sekretær *Peter Mikael Fecht*, en Discipel af Melanchton, der med Kongen delte Kjærligheden for Kirkefædrenes Skrifter og deltog i hans patristiske Studier. Efter Erkebiskopens Død blev Erkebispestolen i 7 Maaneder staaende ubesat, da Kongen derved mente at kunne faa friere Hænder; han arbeidede nemlig i denne Tid sammen med Fecht paa et Forslag til enkelte Forandringer og Tillæg i Laurentius Petris Kirkeordning. Før Erkebispevalget vilde Kongen nu sammenkalde Bisperne og Presteskabet for at faa deres Samtykke til disse Forandringer. Rygter havde allerede begyndt at spredes om Kongens Helden til Katholicismen, og Johan fandt det derfor fornødent paa det Kirkemøde, som 1574 aabnedes i *Stockholm*, at udtale sig om sin Stilling i kirkelig Henseende. Han erklærede disse Rygter for Løgn. Han vilde for sin Del holde ved og forsvare «den gamle Kirkes» Lære og sørge for Kirkers og Skolers rigelige Udstyr. Han henviste til Splittelsen inden de protestantiske Kirkesamfund. Under denne Splid i Troen var det raadeligt «at slutte sig til den første Kirkes apostoliske og katholske Tro, som var bekræftet saavel ved den hellige Skrift som ved de hellige Fædres Skrifter. Fra dette havde man i mange Stykker afveget; især afveg Messeordningerne fra de gamle Liturgier; og man burde begynde med at føre Messen tilbage til sin oprindelige Skikkelse».

Dette viser os klart nok, hvad egentlig Kong Johans Tanke fra først af var med de Forandringer, der fremkaldte den saakaldte liturgiske Strid, som tog sin første Begyndelse med Kirkemødet i Stockholm. De Forslag, som i 10 Punkter forelagdes Kirkemødet, vedrørte væsentlig enkelte Kirkeskikke og havde til Hensigt at give Gudstjenesten, specielt Nadvertjenesten, større Høitidelighed. Under dette Møde blev nu ogsaa Erkebispestolen besat. Valget var naturligvis af stor Vigtighed. Stemmerne var delte mellem den strengt lutherske Biskop *Martinus Olai af Linkjøping* og *Laurentius Petri* den yngre. Den første havde de fleste Stemmer, men Kongen valgte den sidste. *Laurentius Petri Gothus*, Svigersøn af den ældre af samme Navn, var i 1566, da Erik 14de besluttede i Upsala at oprette et Kollegium eller Universitet, bleven udnævnt som den første og i Begyndelsen eneste Lærer, med Forpligtelse til at «undervise i det

græske Sprog og hvad mere der kunde være tjenligt for Ungdommens Undervisning». Han var en lærd Mand, men af en svag Karakter, hvorfor han ogsaa blev et villigt Redskab for Johans Planer, indtil han fik Øiet op for, hvorhen de førte, og bittert maatte angre sin Eftergivenhed. Før Kongen bekræftede Valget, forsikrede han sig om Erkebispens Villighed til at gaa ind paa de Forandringer, han nærmest tilsigtede.

Disse søgte Kongen indførte ved en Kirkeordinans, der udfærdigedes 1575. Denne nye Kirkeordinans skulde ikke ophæve den ældre af 1571, men alene være en «Forklaring og Fuldstændiggjørelse» af den. I hvilken Retning denne Forklaring og Fuldstændiggjørelse gik, kan vi paa Forhaand vide af, hvad vi allerede har hørt om Kong Johans og hans Medarbeider Fechts Standpunkt. Særdeles karakteristisk er det Forhold, hvori den hellige Skrift sættes til Kirkefædrenes Vidnesbyrd. Ordinansen begynder med at erklære den hellige Skrift for «Rettesnor og Prøvesten for al Lære»; men Normen for Skriftens Fortolkning skal være «de gamle, gudfrygtige Kirkens Lærere, i Særdeleshed de, som har levet nærmest efter Apostlernes Tid og i Kristenhedens første Begyndelse». Normen for Skriftens Fortolkning skal altsaa være de 4 første Aarhundreders Tradition. Kirken ved Udgangen af 4de Aarhundrede er Normalkirken. Derfor anbefales flittigt Studium af Kirkefædrenes Skrifter, medens de nyere Skrifter burde læses saa sparsomt som mulig. I nær Forbindelse hermed staar nu ogsaa Bestræbelsen for at gjenoptage i Kultus en større Rigdom af ydre Ceremonier. Men ved Siden heraf holdtes strengt fast ved det kongelige Supremati.

Ved Ordinansen 1575 træder Johans Anskuelser klart frem; det er hverken den papistiske eller nogen af de protestantiske Kirker, han vil slutte sig til, men han vil paa Oldkirkens Grundlag konstruere en Kirke med eiendommeligt Læreindhold og eiendommeligt Ritual, en Kirke, der skal repræsentere den rette Midte mellem Katholicisme og Protestantisme. Dette Kong Johans Forsøg paa en Kirkereform, der stærkt minder paa den ene Side om Henrik VIII's Reformer i England og paa den anden Side om enkelte lignende katholicerende Retninger i vor Tid (f. Ex. Puseyismen), havde tildels et Tilknytningspunkt i den svenske Kirkes eiendommelige Udvikling, idet den i Forfatning og Kultus havde beholdt saa meget af det gamle. Han søgte nu at faa sin nye Ordinans godkjendt af Biskoperne og andre Kirkens mere anseede Mænd, men den forelagdes intet Kirkemøde, og den blev ikke almindelig paabudt; man overlod det til Biskopernes Iver hver inden sit Stift at arbeide for dens Indførelse.

Som vi saa, havde Kong Johan allerede ved Kirkemødet i Stockholm

1574 betegnet Messeordningen som det Stykke, hvori man især havde afveget fra den gode gamle Skik. Paa en ny Messeordning arbeidedes derfor ogsaa af Kongen og Fecht. Det er den inden Sveriges Kirkehistorie saa bekjendte *Liturgi* eller, som den efter Bindet kaldtes, *den røde Bog*, der blev trykt og begyndte at udbredes ved Vaaren 1576. Den blev ligesaalidt som Ordinansen paabudt til almindelig Indførelse strax; man søgte gjennem særskilte Underhandlinger at vinde Stemmer for den. I Fortalen, som var forfattet af Erkebiskopen, heder det: «Menneskene drives mellem to Yderligheder, Overtro og Vanhelligelse. Den forudgangne Tid havde havt at kjæmpe mod Overtroen, men der var Fare for, at de under dette var gaaede for langt og derved havde givet Hjorden til Rov for Vanhelligelsens, Vantroens langt grimmere Udyr. Den havde ubetænksomt nok løst Ordenens og Tugtens Baand og givet Rum for Selvraadighed, som nu maatte bekjæmpes. Man behøvede ikke at frygte for, at man ved at gjenindføre Gudfrygtighedsøvelser igjen skulde føre Folket tilbage til Overtro. Fromheden burde ikke alene findes i Hjertet, men ogsaa aabenbare sig i hele Menneskets Liv, Tale og Forhold. For nu til en Begyndelse at gjenkalde, især ved Nadverens Forvaltning, disse Fromhedens ydre Tegn (Gebærder), ved hvis Undladelse en stor Del af Fromheden selv var falden, havde man gjenindført en andægtigere Messeordning».

Men Liturgien blev ikke vel modtagen. Den indførte egentlig talt igjen den romerske Messe med dens mange Misbrug. Selv de, som havde underskrevet Ordinansen, fik nu for en stor Del Øinene op og saa, hvor Veien førte hen. Den første alvorlige Modstand udgik fra Stockholm. Presterne der vægrede sig bestemt ved at feire den ved Ordinansen paabudne Kristi Legemsfest og ligesaa ved Jomfru Marias Fødselsfest 4de Septbr. De gjenstridige blev vel afsatte, men Modstanden greb videre om sig. Kong Johan var imidlertid altfor stiv og havde for store Tanker om det kongelige Suprematі til at give efter; han vilde tvinge Liturgien igjennem. Den 8de Febr. 1577 aabnedes en Rigsdag i Stockholm; samtidig holdtes ogsaa et Kirkemøde. I den Tale, hvormed Kongen aabnede Stændernes Forhandlinger, gav han ogsaa en Skildring af Kirkens Tilstand. Presterne svarede hverken i Kundskaber eller i Liv til sit hellige Kald. De lod Kirkerne forfalde, og navnlig omgikkes de med Sakramentet paa en uværdig Maade med utoede Hænder, i smudsige Klæder, ofte i Ridestøvler og med Sporer; ikke sjelden uddelte de Sakramentet paa Trætallerkener og af Kalke af Tin eller Ler, medens de ved Gjæstebudene i sine Huse drak af Sølvbægre. Hver og en indførte nye Skikke efter sit Sind. Kongen havde derfor efter mange

Bønskrifter og med Erkebiskopens Bistand foreskrevet en ny Ordning for Gudstjenesten og for Sakramentets værdige Forvaltning. Man maatte ikke sætte Lid til de falske Rygter, at Kongen vilde indføre Kjætteri og falsk Lære. Kongen tilspurgte da Stænderne, om de vilde antage den nye Liturgi. De, som svarede, svarede Ja. Dagen efter aabnedes Kirkemødet. Her fandt Liturgien en skarpere Modstand, i hvis Spidse stod Biskop *Martinus Olai af Linkjøping*. Dog vovede Presteskabet ikke at trodse Kongen til det yderste; men saa meget udrettede ialfald Martinus's Forestillinger, at der ved Underskriften tilføiedes en nærmere Forklaring. Man havde, heder det i denne, gransket den af Erkebispen forfattede Liturgi, og da man efter den Forklaring, som nu er given og herefter kortelig følger, havde fundet den overensstemmende med Guds Ord, saa antages den, dog paa det Vilkaar, at den i alle sine Punkter skulde rettelig og ikke falskt forstaaes og udtydes. Beslutningen underskreves af Biskoperne og 96 Prester.

Den romerske Stol fulgte imidlertid med opmerksomt Øie Begivenhederne; hvorledes den allerede havde indledet den første Forbindelse gjennem Dronningen, har vi tidligere nævnt. Det var Jesuiter, som nu anvendtes i Sverige ligesom i alle andre Lande som Pavestolens Milits mod Protestantismen. Allerede i Aaret 1574 kom den første jesuitiske Udsending til Sverige, en Polak ved Navn *Warsewitz*. Men han maatte skjule, hvad han egentlig var. Han dulgte derfor, at han var Jesuit, og optraadte som Sendebud til Dronningen fra hendes Søster Prinsesse Anna. Kongen selv skal være bleven meget misfornøiet, da han erfarede, at Warsewitz var Jesuit; thi velfortjent Mistanke og Had fulgte denne Orden fra først af. Hans Ophold var ogsaa kun kort. Men han havde i denne Tid fire Samtaler med Johan, og disse blev ikke uden Virkning paa den vaklende Konge. Især synes det at have gjort Indtryk paa ham, hvad Warsewitz bemerkede, at de svenske Bisper ikke havde den rette Magt til at indvie Sakramentet, da de paa Grund af Løsrivelsen fra Rom manglede den rette apostoliske Sukcession.

De Skridt, Johan gjorde i Aarene 1575 og 1576, gav den pavelige Stol større Haab om, at han kunde vindes. Allerede Warsewitz havde i den Beretning, han aflagde om sin første Reise, givet det Raad, at naar Rom næste Gang sendte en til Sverige, maatte det være en, som kunde eller let kunde lære det svenske Sprog. Saa gjorde man ogsaa. Valget faldt paa Nordmanden *Lars Nilssøn (Laurentius Nicolai)*, den saakaldte *Klosterlasse*. Han var paa sine Udenlandsreiser bleven Jesuit i Løwen. I Aaret 1576 kom han til Sverige, og her optraadte han nu paa ægte jesuitisk Vis. Det var bestemt

at der skulde oprettes et Prestekollegium i Stockholm i det nedlagte Graabrødrekloster paa Riddarholmen. Universitetet i *Upsala* var kort før Johans Tid sat i ny Virksomhed, men da Professorerne optraadte som Modstandere af «den røde Bog», blev Universitetet atter ophævet, og i dets Sted skulde nu Prestekollegiet i *Stockholm* træde. Omhyggelig skjulte Lars Nilssøn ikke blot, at han var Jesuit, men ogsaa at han var Katholik, og man var ikke tilbøielig til at øine nogen Jesuit i en Nordmand. Han henvendte sig til Presterne: «han havde længe studeret udenlands i Løwen og Køln; han havde siden hørt om Kongens Beslutning at oprette et Kollegium i Stockholm og havde nu indfundet sig for at tilbyde sin Tjeneste, da han hellere vilde tjene sit Fædreland eller dets Nabolande end fjernere og fremmede Lande; han bad derfor Presterne om deres Anbefaling hos Kongen». Presterne blev ganske indtagne af hans Optræden og af den Færdighed og Smag, hvormed han talte det latinske Sprog. De foreslog Lars til Forstander for det Kollegium, som skulde oprettes. Jesuiten Lars Nilssøn blev ansat som Lærer i Theologi for de vordende svenske Prester; af Stedet, det forhenværende Graabrødrekloster, fik han Navnet *Klosterlasse*.

Den Instrux, Kardinal *Hosius* gav ham, var af følgende Indhold: Man burde søge at skaffe ham en Kirke til at prædike i. Da «Lutheranerne» i Polen, Tyskland og Frankrige havde sine Kirker, burde Kongen af Sverige ogsaa tillade «de Kristne» der at have sine. Men Lars maatte undgaa Forargelse. «Derfor maa han ophøie Troen til Himlen og ikke holde paa de Gjerninger, som sker uden Tro, lære, at Kristus er den ene Midler, at det paa Korset frembaarne Offer er det eneste, hvorigjennem vi bliver frelste; naar han har lært dette, maa han dernæst forklare det paa den rette Maade og gjøre det tydeligt for alle, at dette ikke er andet end hvad der ogsaa under Pavedømmet er bleven lært». I August 1576 begyndte Klosterlasse at læse i Kollegiet og prædike i Klosterkirken. Han vandt stort Bifald. Han var vel bevandret i Luthers og Kalvins Skrifter, som han stadigen citerede og listigen forstod at anvende til at foredrage de papistiske Sætninger under Skin af, at det var den rene lutherske Lære, han foredrog. I den liturgiske Strid tog han en ivrig Del som Liturgiens Forsvarer; den skulde være det første Skridt paa Tilbageveien til Rom. Hans Disciples Tal voxte; i 1577 kunde han sende Førstegrøden af Prester til Rom for der at oplæres. Det skede med Kongens Bifald, som gav dem Reisepenge. De var 6 i Tallet og forlod hemmelig sit Fædreland.

Alt syntes saaledes at være i god Gang. Kongen stemtes mere og mere gunstigt mod Rom. I 1576 sendte han *Pòntus De la Gardi*

og *Fecht* som Gesandter til Rom. Officielt hed det, at det gjaldt forskjellige politiske Forhandlinger, men hemmelig havde de ogsaa det Hverv at forhandle om den svenske Kirkes Gjenforening med Rom paa visse Betingelser; thi en ubetinget Tilbagevenden var ikke Johans Tanke. Gesandterne led Skibbrud ved Bornholm, hvorved Fecht omkom, medens De la Gardi fortsatte Reisen. Følgen af denne Tilnærmelse fra Kongens Side var, at den pavelige Stol sendte en ny Legat til Sverige, Jesuiten *Antonio Possevino*, som i December 1577 kom til Sverige. Han optraadte som kirkeligt Sendebud i Anledning af Keiser Maximilians Død, i verdslig Dragt og med Sværd ved Siden i offentlig Audiens. Privataudiens havde han som pavelig Nuntius hos Kongen, med hvem han nu havde sine Forhandlinger.

Men hvor skikket end Possevin var for sit Hverv, og hvor megen Agtelse og Velvilje Kongen end nærede for ham, Johan havde sine særegne bestemte Meninger, som han ikke lod sig rokke fra, og Possevin fandt det derfor raadeligst at give noget efter og aabne for Kongen ialfald en Mulighed til, at Paven maaske kunde indvilge enkelte af Kongens Betingelser for sin Tilslutning til Rom, som Nadveren under begge Skikkelser, Messen paa Svensk, Presternes Ægteskab o. desl. Man oversendte derfor til Rom de af Kongen stillede Fordringer til Pavens Afgjørelse. Imidlertid vedblev han sine Samtaler med Kongen og søgte at virke paa ham til det endelige Skridt. En Dag, som de havde talt om den romerske Kirke og om Peter Fechts Reise og Død og Kongen herved var kommen i en bevæget Stemning, bemerkede Possevin, hvilken Forskjel der var mellem den Petrus, som gik paa Havet og den, som, fordi han ikke var kaldet af Herren, omkom i Bølgerne. Kongen burde slutte sig til den første. Han burde, vedblev han, da Kongen brast i Taarer, afsværge alt Kjætteri, aflægge et almindeligt Skriftemaal for sit hele Liv, modtage Absolution og saa lade sig lede af hans Raad, som var Kristi Statholder. Han leverede Kongen den tridentinske Bekjendelse til Prøvelse og gav ham tre Dage at betænke sig. Men allerede den næste Dag lod Johan Possevin kalde og erklærede sig beredt. Han skriftede og modtog Absolutionen; og da han reiste sig, omfavnede han Legaten med de Ord: «Jeg omfavner dig og den katholske Kirke for evig Tid». Dagen efter holdt Possevin Messe for Kongen.

Saaledes lyder den eneste Beretning, vi har om «Kong Johans Overgang til Papismen». Hvorvidt den er nøiagtig i alle Dele, er et stort Spørgsmaal. Betragter man Johans baade tidligere og senere Forhold, saa synes man i hvert Fald at maatte tro, at Kongen ogsaa ved den Leilighed har handlet under den Forudsætning, at Paven vilde gaa ind paa de af ham stillede Betingelser. Disse var

som sagt allerede sendte til Rom og omfattede 12 Punkter. I Rom vilde man dog ikke gaa ind paa dem, og Svaret blev derfor i de fleste Punkter afslaaende.

Inden dette Svar kom til Stockholm, havde Stillingen der meget forandret sig. Possevin havde for en Tid forladt Landet. Klosterlasse, som ved sin Fremgang var bleven dristigere, begyndte at røbe sin Forklædning. Ogsaa Erkebispens Øine begyndte ved Klosterlasses Forhold at aabnes for den Vei, man var ført ind paa, og hans Iver for den nye Liturgi begyndte derfor ogsaa i betydelig Grad at aftage. De papistiske Planer, som man begyndte at gjennemskue, forøgede det protestantiske Partis Modstand mod Liturgien. Ogsaa Rigsraad og Adel begyndte at tænke paa, hvad Følger en Gjenforening med Rom rimeligvis vilde drage med sig for det inddragne Kirke- og Klostergods. Under saadanne Omstændigheder modtog Kongen det afslaaende Svar fra Rom. Det var ikke, hvad han havde ventet. «Det er da altsammen forbi», sagde han. Pavestolen gjorde vel endnu et sidste Forsøg og befalede Possevin strax at reise tilbage til Sverige. Men hos Kongen kunde han dog ikke mere udvirke nogen Forening med Rom.

Johan, som vel aldrig havde tænkt paa en saadan Forening uden paa de af ham opstillede Betingelser, havde nu Vished for, at Rom ikke vilde indgaa paa dem. Derimod saa han, hvorledes de papistiske Stemplinger fremkaldte en skarpere og skarpere Modstand mod det, som var hans eget kjære Verk, Liturgien; den almindelige Misnøie, som fandt et Midtpunkt i Kongens Broder Hertug *Karl*, truede med at kunne blive farlig endog for hans Throne og den indre Fred, og endelig paadrog Jesuiterne sig hans personlige Forbitrelse ved den Indflydelse, de søgte at vinde over hans Søn og Thronarving, den unge Sigismund, der paavirket af dem gik over til den romerske Kirke. De Forsøg, Papisterne under lyse Forhaabninger havde begyndt, maatte ved Aaret 1580 betragtes som aldeles mislykkede. De havde blot tjent — i det store betragtet — til at bestyrke den evangeliske Aand hos det svenske Folk. Det viste sig i den almindelige Forbitrelse over de papistiske Rænker. Denne vendte sig ganske naturlig især mod Klosterlasse, hvis falske Maske nu var falden. I et Opløb stormede man Kollegiet og forjog Beboerne. Ordenen blev vel gjenoprettet og Voldsmændene straffede; men Kongen forbød Klosterlasse at befatte sig nærmere med Skolen og forviste ham fra Stockholm. Han forlod kort efter med Possevin Sverige.

Med Aaret 1580 maa den Gjenforening med Rom ansees opgivet, som Pavestolen gjennem de jesuitiske Missioner arbeidede for,

og som Kong Johan i Løbet af Aarene 1574—1580 mere og mere droges hen til. Romerkirken havde fra nu af væsentlig kun en Støtte i Dronningen og hendes papistiske Omgivelser. Ogsaa denne Støtte berøvedes den ved Dronning Katharina Jagellonikas Død 1583. Halvandet Aar efter ægtede Johan *Gunhild Bjelke*, der ved Opdragelse og egen Overbevisning tilhørte den lutherske Kirke. Men naar Kong Johan opgav enhver Tanke om Tilbagevenden til Rom, var det kun for at vende tilbage til sin oprindelige Tanke, som saa nøie hang sammen med hans hele theologiske Grundanskuelse: en Kirke under hans eget kongelige Supremati, som paa de 4 første Aarhundreders Grund skulde indtage den rette Midte mellem Katholicismen og Protestantismen.

Med fornyet Iver begyndte han nu at drive paa *Liturgiens* Indførelse og tog fra Aaret 1580 strengere Forholdsregler for at tvinge denne frem. De gjenstridige blev afsatte, landsforviste, fængslede og paa mange andre Maader forfulgte. Men voxte Kongens Strenghed, saa voxte ogsaa Modstanden; de papistiske Stemplinger havde aabnet Øinene, man saa, hvor Liturgien førte hen. Og denne Modstand havde et fast Støttepunkt i Kongens Broder, Hertug *Karl af Sødermanland*. Gustav Vasa havde efter Tidens Skik givet enhver af sine Sønner rige Forleninger, men havde forsømt nøiagtigt at bestemme deres Forhold til Kongen eller hvilken Myndighed Prinserne skulde have, enhver inden sit Fyrstendømme. Dette gav Anledning til den ulyksalige Strid mellem Brødrene, som forstyrrede hele Erik XIV's Regjering, og som endelig berøvede ham Thronen 1568 og tilsidst Livet 1577. Johan og Karl havde været forenede i den sidste Strid med Erik, men da denne var styrtet fra Thronen og Johan var bleven Konge, fornyedes den gamle Tvist mellem Konge og Hertug. Karl herskede saa godt som uindskrænket i sit Fyrstendømme, der omfattede betydelige Besiddelser i Sødermanland, Nerike og Vermland. Baade Politik og personlig Overbevisning gjorde Karl til en Modstander af Broderens kirkelige Planer.

Hertug Karl havde ligesom de øvrige Brødre modtaget en lærd Opdragelse, men den koldt beregnende og forstandige Karl følte sig ikke som Johan dragen til Katholicismen, men ifølge hele sin Aandsretning snarere til Kalvinismen. I 1578 ægtede han en pfalzisk Prinsesse, en Datterdatter af den i Reformationshistorien bekjendte Landgrev Filip af Hessen og Datter af Kurfyrst Ludvig VI af Pfalz, Konkordieformelens Ven, der gjenoprettede den lutherske Kirke i Pfalz, medens det pfalziske Hus baade før og senere var kalvinistisk. Paa Grund af den store Forskjel i Brødrenes religiøse Standpunkt maatte Modsætningerne blive end mere tilspidsede. Inden Karls Fyrstendømme

fandt derfor ikke blot de papistiske Stemplinger, men Kongens Liturgi fra først af en bestemt Modstand. Jo ivrigere Kongen fra 1580 blev for at tvinge sin Liturgi igjennem, desto ivrigere blev ogsaa Hertugen i sin Modstand. Ikke blot protesterede Fyrstendømmets Presteskab mod Liturgien; men Hertug Karl aabnede ogsaa sit Fyrstendømme som et Fristed for alle dem, hvem Kongen for Liturgiens Skyld forfulgte, ja han indbød endog de mest udmerkede Mænd blandt Liturgiens Modstandere til sit Hof.

Det var nærved at komme til et aabent Brud mellem Kongen og Hertugen, og man kunde frygte en Fornyelse af Scenerne fra Erik XIV's Tid; men dette blev dog heldigvis afværget. Johans sidste Regjeringsaar foruroligedes ogsaa fra andre Kanter. I Sverige som i andre Lande var Adelen ved Reformationen bleven mægtig paa Geistlighedens Bekostning. Johan havde ved sin Thronbestigelse endnu mere udvidet dens Magt; men derfor frygtede han den ogsaa nu. Han havde endog Rigsraadet mistænkt for at ville omstyrte Vasahusets Arveret og igjen gjøre Sverige til et Valgrige. En Krig udbrød med Rusland; inden Landet selv var en vidt udbredt Misnøie. Under disse Omstændigheder fandt Kongen og Hertugen det raadeligst at forlige sig; Hertug Karl stod endog sin Broder bi i de Forfølgelser, som denne i sine sidste Regjeringsaar anstillede mod de mistænkte Rigsraader. Men trods denne Forsoning med Hertugen var det dog ikke Johans Tanke at opgive sine Planer med Hensyn til Liturgien. Man skjød for det første dette Spørgsmaal fra sig ved at henvise det til et Kirkemøde, som skulde sammenkaldes, men som dog ikke kom istand under Johans Regjering. Han holdt fast ved sin Liturgi lige-til sin Død 1592.

Ved Johans Død syntes nye Udsigter at skulle aabne sig for Papismen; men det viste sig nu, hvor stærk Protestantismens Sag var bleven gjennem den Kamp, som under Johans Regjering var ført. Johans Søn *Sigismund* var allerede hyldet som Sveriges Konge; fra 1586 var han tillige Polens Konge. Sigismund var, som før fortalt, bleven vunden af Jesuiterne og var deres lydige Søn. Af Karakter var han ligesaa stiv og ubøielig som Faderen, og som Konge over to Lande havde han en større Magt. Den største Fare truede derfor den evangeliske Kirkes Frihed. Men Sigismund var endnu i Polen og havde under Forudsætning af Faderens Død overdraget sin Farbroder Hertug Karl Rigsstyrelsen indtil sin Ankomst. Derom var nu alle enige, ikke blot Presteskabet, men ogsaa Rigsraadet og Hertugen, hvor stridige end deres Interesser iøvrigt var, at den evangeliske Bekjendelse maatte sikres, før Kongen kom og overtog Regjeringen. Det Møde, som saalænge havde været omhandlet, paaskyndte

man derfor. I sit eget og Rigsraadets Navn indkaldte Hertugen et Møde til *Upsala* Februar 1593. Det var egentlig et Kirkemøde, men dog saaledes at Kirken repræsenteredes ikke blot af Klerus, men ogsaa af Lægmænd. Kongens Samtykke til Mødets Afholdelse blev hverken forlangt eller afventet. Mødets Beslutninger, som publiceredes, efterat Forhandlingerne var tilende, 20de Marts 1593, var i det væsentlige følgende:

1. Den svenske Kirke vil blive ved Guds rene og saliggjørende Ord i de profetiske, evangeliske og apostoliske Skrifter. Dette Ord, som er af den Helligaand, er den sande kristelige Trosgrund og Normen, hvorefter al Lære maa dømmes, og det behøver ingen Forklaring af andre, det være sig de hellige Fædre eller hvem som helst anden.

2. Den bekjender sig til det apostoliske, nicænske og athanasianske Symbol, den Augsburgske Bekjendelse af 1530 og den svenske Kirkeordning af 1572.

3. Forsaavidt i denne sidste var bibeholdt enkelte Ceremonier, som paa Grund af Misbrug ellers i Almindelighed var aflagte i de evangeliske Menigheder, paalægges det Presterne at modvirke saadanne Misbrug ved Belærelse. Men kan det ikke ske uden at selve Cermonierne afskaffes, saa skal Biskoperne raadslaa med sine Domkapitler og de lærdeste af Presterne, hvorledes dette lempeligst kan ske uden at vække Forargelse. Specielt omhandles Exorcismen (Djævlebesværgelsen ved Daaben), om hvilken man erklærer, at den vel ikke er nødvendig, men at man dog, da den vel stemmer med Daabshandlingen, vil beholde den, alene med den Forandring, at der istedenfor «Far härut» skal siges: «Vik härifrån». Dog vil man hermed ikke fordømme de udenlandske Menigheder eller «høie Personer i Riget», som ikke bruger den.[1])

4. *Liturgien* forbydes som overtroisk og forargelsesvækkende og i sin Grund aldeles overensstemmende med den papistiske Messe. Derhos forkastes Papisternes og Sakramentierernes ligesom Gjendøbernes og alle andre Kjætteres Vildfarelser.

5. Ihvorvel Mødet var af den Mening, at fremmede Konfessioners Tilhængere ikke burde tillades at nedsætte sig inden Riget, kunde dette dog for Handels og Vandels Skyld ikke hindres; men det maatte ikke tillades dem at holde offentlig Gudstjeneste; de, som gjorde sig skyldige heri eller som talte haanligen om Landets Religion, skulde straffes.

---

[1]) Herved sigtes til Hertug Karl, der i sit Fyrstendømme allerede havde begyndt at afskaffe den. Smlgn. forøvrigt S. 272.

Dette var Mødets vigtigste Beslutninger. Endnu maa tilføies, at *Abraham Andreæ*, Liturgiens vigtigste theologiske Modstander, blev sat paa den ledige Erkebispestol. Ved Upsalamødet afsluttes først den svenske Reformationshistorie, ligesom dets Beslutninger indtil den Dag idag er den svenske Kirkes Grundlov. Spørgsmaalet var dog for det første endnu, hvorvidt Kongen vilde anerkjende Upsalamødet. I September 1593 kom *Sigismund* til Sverige. Det vakte almindelig Misnøie at se flere Jesuiter i hans Følge, deriblandt den pavelige Legat *Malaspina*. Forbitrelsen mod Papismen gav sig i Stockholm endog Luft i voldsomme Optrin mellem Borgerne og Katholikerne i Kongens Følge. Sigismund vægrede sig vel ved at stadfæste Upsalamødet, og da han saa, at han ikke kunde faa de der fattede Beslutninger aldeles ophævede, søgte han ialfald at sikre sine Trosbrødre fri Religionsøvelse ved at faa ophævet den herhen hørende Bestemmelse i Mødets Beslutninger. Men alle hans Forsøg strandede paa Hertugens og Stændernes standhaftige Modstand; de vægrede sig ved at tilstede Kongens Kroning, hvis han ikke underskrev. Sigismund maatte give efter.

Men samtidig med at han underskrev, nedlagde han paa Malaspinas Raad en hemmelig Protest mod den ham aftvungne Ed og forpligtede sig for Legaten til at skaffe Katholikerne de samme Rettigheder, som de Lutherske havde. Snart viste han ogsaa, at han ikke ansaa den ham aftvungne Underskrift for bindende. Han begunstigede Katholikerne paa forskjellig Vis og oprettede en katholsk Gudstjeneste i Stockholm, som ogsaa efter Kongens Afreise til Polen holdtes gaaende. Misnøien herover var stor, og en Rigsdag i *Søderkjøping* 1595 forbød al anden Gudstjeneste end den evangeliske og forviste alle katholske Prester fra Riget.

Hertil kom, at Folket var misfornøiet over, at Kongen stadig opholdt sig i Polen, og at han trak polske Tropper ind i Landet. Dette i Forbindelse med Hertug Karls ærgjerrige Planer berøvede tilslut Sigismund Kronen. I 1598 kom han til Sverige med en polsk Hær og havde i Begyndelsen Fremgang. Endog Erkebiskopen Abraham Andreæ sluttede sig til ham, da han imidlertid var bleven uenig med den temmelig selvraadige, til Kalvinismen heldende Hertug Karl. Men i Slaget ved *Stångebro* led Sigismund et fuldstændigt Nederlag og forlod strax Riget, som han aldrig mere gjensaa. I det følgende Aar blev han paa et Rigsmøde i Stockholm erklæret afsat, og paa Rigsdagen i Linkjøping 1600 blev Kronen tilbudt Hertug Karl. Denne vedblev dog fremdeles at styre Riget som Rigsforstander; først i 1604 modtog han den ham tilbudte Krone, efterat

Sigismunds yngre Broder Johan frivillig havde frasagt sig al Arveret. Erkebiskop Abraham var imidlertid allerede i Aaret 1598 bleven fængslet og holdtes med nogle faa Afbrydelser i Fangenskab til sin Død 1608. Ved denne Udgang paa Striden ophørte for Fremtiden alle papistiske Forsøg paa at vinde Sverige tilbage for Katholicismen.

Andet Afsnit.

Tidsrummet 1550—1617. Kryptokalvinisme. Jesuitmissioner. Den lutherske Kirkes Befæstelse.

Den sidste Halvdel af det 16de Aarhundrede, det Tidsrum altsaa, som fulgte nærmest efter Reformationens Indførelse i de nordiske Lande, var optagen af Kamp dels mod den hemmeligt indtrængende Kalvinisme *(Kryptokalvinismen)* dels mod den romerske Kirke, forsaavidt denne ved flere Jesuitmissioner søgte at vinde det tabte tilbage. Den fra Romerkirken truende Fare var mere ydre og derfor mindre farlig, medens derimod Forsøgene paa hemmeligen at indsmugle Kalvinismen medførte saa meget desto større Fare for den lutherske Kirke, som disse Forsøg foretoges i det skjulte og indenfor den lutherske Kirkes egne Enemerker. Men før vi gaar over til dette Afsnit af Nordens Kirkehistorie, vil det være nødvendigt først at kaste et Blik paa den tysk-lutherske Kirkes Tilstand paa denne Tid.

De tyske Theologer inden den lutherske Kirke havde delt sig i to store Hovedgrupper, de orthodoxe Lutheranere paa den ene Side, Kryptokalvinisterne eller Filipisterne (saa kaldet efter deres Hoved Filip Melanchton) paa den anden Side. Disse sidste, der havde sine Hovedsæder i Wittenberg og Leipzig, heldede i Læren om Synden og om de gode Gjerninger til den romerske Kirkes semipelagianiserende Anskuelser, i Læren om Kristi Person og om den hellige Nadvere derimod til Kalvins Opfattelse. I denne Sammenhæng vedkommer os kun deres Lære om Kristi Person og den hellige Nadvere. De mente nemlig, at Kristus ikke kunde være tilstede i Nadveren med sit Legeme, da han jo var i Himmelen og hans menneskelige Legeme selv i Forklarelsen fordrede Indskrænkning i Rum. De betragtede Differenspunkterne mellem Luthers og Kalvins Lære som

forholdsvis ubetydelige og ligegyldige, naar man kun fastholdt, at den troende i Nadveren fik Delagtighed i den forklarede Frelser. I Modsætning hertil fremholdt de orthodoxe Lutheranere i Overensstemmelse med Luthers Lære Kristi Legemes Ubiquitet eller Allestedsnærværelse, idet de med Luther lærte, at Kristi menneskelige Natur og saaledes ogsaa hans Legeme ved Forklarelsen var bleven delagtig i hans guddommelige Natur og dennes Egenskaber, og at som Følge heraf Kristus virkelig og sandelig var tilstede i den hellige Nadvere, ogsaa med sit forklarede Legeme.

Den herom førte Strid, den saakaldte *kryptokalvinistiske Strid*, førtes i flere lutherske Lande, navnlig i Kursachsen, hvor Kurfyrst *August* dengang regjerede. Han stod længe i den Formening, at Wittenberg endnu stedse var den ægte Lutherdoms Sæde, og flere af Kryptokalvinisternes Hovedmænd stod høit i hans Gunst. De benyttede denne Stilling til i Hemmelighed at forberede Jordbunden dels ved at faa sine Meningsfæller ansatte i indflydelsesrige Stillinger dels ved at udgive anonyme Smaaskrifter i kalvinistisk Aand. De fremstillede Sagen saaledes for Kurfyrsten, at de selv var de rette Lutheranere, medens deres Modstandere kun var ensidige og hyperlutherske Fanatikere, som ved sin Stridssyge havde fremkaldt den hele Strid. Endelig vovede de at rykke ud med et i afgjort kalvinistisk Aand affattet Skrift om Nadveren *(exegesis perspicua controversiæ de coena Domini)*. Men da fik endelig Kurfyrsten Øinene op, og Filipisterne blev nu enten landsforviste eller fængslede.

Ogsaa i Norden var der mange Filipister, hvorfor den samme Kamp ogsaa blev ført her, en Kamp, der ligesom i Kursachsen endte med Lutherdommens fuldstændige Seier. Vi kan for Oversigtens Skyld afgrænse Tidsrummet fra det Aar, Kristian III's Bibel udkom (1550) til den lutherske Reformations første Jubelaar (1617).

§ 1.

Hemmingsen og hans Skole. Konkordiebogens Afvisning i Danmark og Norge.

De danske Reformatorers Slægt var vandret bort og en anden traadt i dens Sted. Den Mand, som inden denne nye Slægt indtog den betydningsfuldeste Stilling og gav Tiden dens særegne theologiske Karakter, var *Nils Hemmingsen*. Han var en Bondesøn fra Lolland, født 1513. Sin første Undervisning modtog han i forskjellige Skoler, senest i Roskilde og i Lund, til hvilket sidste Sted han begav sig for at studere Græsk under Kanniken Mester Bents Veiledning.

Da Tiden kom, at han skulde begive sig til et Universitet, gik han til Wittenberg 1537, da Kjøbenhavns Universitet dengang endnu ikke var traadt i Virksomhed efter sin Restauration. I fem Aar opholdt han sig i Wittenberg under ivrigt Studium, men i trange Kaar. De faa Penge, han havde ført med sig, var bleven ham frastjaalne undervejs, og han maatte i Wittenberg tjene sit Brød ved privat Undervisning og ved at afskrive Forelæsninger. Han kom hjem med varme Anbefalinger fra Melanchton og blev allerede 1543 ansat ved Kjøbenhavns Universitet som Professor i Græsk, senere i Dialektik og Hebraisk; tillige blev han 1547 Prest ved Helliggeisteskirke og endelig Doctor og Professor i Theologien, fra 1572 ogsaa Universitetets Vicekansler.

Under sin mangeaarige Lærervirksomhed vandt Hemmingsen selv et stort Navn og gav Kjøbenhavns Universitet adskillig Ry i Udlandet. Hans talrige Skrifter[1]) var ogsaa her almindelig udbredte og anseede, navnlig hans Pastoraltheologi. Gjennem sin talrige Discipelskare paatrykte han den danske Kirkes Lærerstand sin eiendommelige Karakter. Hans store Indflydelse og Anseelse er udtalt i hans Hædersnavn: «Danmarks almindelige Lærer», «Fædrelandets og Universitetets Ære og Pryd«. Hans theologiske Standpunkt var filipistisk. Med Liv og Sjæl tilhørte han den filipistiske Retning, saaledes som den repræsenteredes af Wittenbergeruniversitetet. Navnlig hyldede han ogsaa i de Stykker, hvorom Kampen paa hans Tid ivrigst førtes i Tyskland, Nadverlæren og den dermed sammenhængende Lære om Kristi Person, Filipismens Kryptokalvinisme.

Det Navn, Hemmingsen selv havde og Kjøbenhavns Universitet gjennem ham havde vundet ogsaa i Tyskland, gjorde, at den danske Kirke ikke kunde blive staaende udenfor de Stridigheder, som Kryptokalvinismen fremkaldte i Tyskland. Under disse Stridigheder søgte enkelte lutherske Theologer at tilveiebringe Enighed igjen; i Spidsen for dette Enighedsparti stod Kansleren ved Universitetet i Tübingen *Jakob Andreæ*. Han mente, at Enigheden alene kunde opnaaes derved,

---

[1]) Af hans Skrifter kan navnlig merkes: *Enchiridion theologicum* 1557, *Postilla* 1561, en kort Udlæggelse af Søndagsevangelierne, som han oprindelig havde foredraget i sit eget Hjem, *Pastor sive pastoris optimus vivendi et agendi modus* 1562, en Pastoraltheologi, som indeholder meget værdifulde Momenter til denne Tids Historie, *Kommentarer til Pauli Breve* m. m., *Lifsens Vei* d. e. en vis og kristelig Undervisning om, hvad det Menneske skal vide, tro og gjøre, som til det evige Liv vil indgaa (senere oversat paa Latin af *A. S. Vedel), De conjugio et divortio* 1572, *Demonstratio indubitatæ veritatis de Domino Jesu vero Deo et vero homine* 1571, *Syntagma institutionum christianarum* 1574, hans dogmatiske Hovedverk.

at man i klare, bestemte Udtryk fik formuleret den lutherske Lære om de Ting, Kampen gjaldt, og med megen Iver søgte han nu at samle de lutherske Theologer om dette Konkordieverk. I denne Hensigt foretog han Reiser til de lutherske Hoffer og Universiteter for at vinde Fyrsterne og Theologerne for sin Plan. Paa disse sine Reiser kom han ogsaa til Danmark.

Om *Andreæ* kom til Kjøbenhavn, maa ansees for meget tvivlsomt. Derimod er det sikkert, at han var i Haderslev hos Hertug Hans og paa Koldinghus hos Enkedronning Dorothea. Fra dette Sted skrev han (13de Nov. 1569) til Hemmingsen, udviklede sin Enighedsplan for ham og udtalte sit Haab om, at han vilde slutte sig til den. Han fremstillede derhos *Brenz's* Ubiquitetslære, om hvilken han ønskede at samle alle dem, der bekjendte sig til den Augsburgske Konfession, og begjærede Hemmingsens Svar, om han billigede den. Hemmingsens Svar indlod sig aldeles ikke paa Ubiquitetslæren, men indeholdt alene en Bekjendelse om Nadveren, at «Herrens Legeme og Blod er virkelig nærværende og uddeles i Nadveren, og at denne Nærværelse er reel samt foregaar paa overnaturlig, himmelsk og guddommelig Maade, som Luther skriver». Bekjendelsen var saa forsigtig affattet, at den ikke lod sig angribe; men da Hemmingsen kun i Almindelighed havde erklæret, at han hyldede den lutherske Nadverlære, uden at udtale sig om de nærmere og skarpere Bestemmelser, som de strengt lutherske Theologer i det hele uddrog som dens nødvendige Konsekvenser, kunde hans Bekjendelse ikke agtes tilfredsstillende af *Andreæ*. Meget mere drog denne den Slutning, at Hemmingsen var Kryptokalvinist.

Hos Kongen, Frederik II, fandt *Andreæ* ikke større Deltagelse end hos Theologerne, der ledededes af Hemmingsen, deres «store Lærer». Frederik II vilde vistnok ikke noget andet end blive ved den lutherske Kirke og den Kirkeorden, hans Fader havde grundlagt. Men de skarpe theologiske Bestemmelser, hvorom Striden dreiede sig, havde han ikke selv noget Skjøn paa. Han lod sig i saa Henseende lede af sine Theologers Dom. Frederik anskuede derfor Sagen væsentlig paa samme Maade, som hans Svoger Kurfyrst August anskuede den, saalænge han stod under det filipistiske Partis Indflydelse. I de strengt lutherske Theologer saa han et Parti af Ivrere, der gik ud over de lutherske Bestemmelser, og som ved sin Stridssyge forstyrrede Enigheden inden Kirken. Enigheden inden Kirken var det, Frederik vilde opretholde, men den mente han just at opretholde ved at holde den Bevægelse, som gik gjennem Tyskland, ude fra Danmark.

Hverken hos Theologerne eller hos Kongen fik saaledes *Andreæ*

nogen Indgang med sin «Enighedsplan». Tvertimod bestyrkedes *Hemmingsen* mere og mere i sin Forbindelse med Wittenbergerne. Under Kong Frederiks Bryllup i Juli 1572 var Kurfyrst August nærværende, og i hans Følge befandt sig Hovederne for Filipisterne i Kursachsen, Hofpresten *Støssel* og Livlægen Dr. *Caspar Peucer*, Melanchtons Svigersøn. Disse havde naturligvis meget at konferere med Hemmingsen om, og denne træder nu ogsaa mere aabent frem med sine kryptokalvinistiske Meninger.

Allerede 1571 havde *Hemmingsen* udgivet sit Skrift om Gudmennesket *(demonstratio indubitatæ veritatis* etc.) og heri fremtraadt som en bestemt Modstander af Ubiquitetslæren: Kristi Menneskenatur vedbliver ogsaa efter Himmelfarten at beholde den Egenhed, som er Legemlighedens vigtigste Kjendemerke, nemlig at være begrænset til et vist Sted (*communicatio idiomatum* gjælder ikke for Naturernes Vedkommende). Følgeslutningen med Hensyn til Kristi legemlige Nærværelse i Nadveren uddrog han vel ikke, men den laa der. Endnu mere uforbeholdent og djærvt traadte han dog frem med sine Anskuelser efter at have været sammen med Støssel og Peucer. Saaledes udgav han 1574 sit dogmatiske Hovedverk: *Syntagma* etc., hvor han ganske afgjort udtalte sig i kalvinistisk Retning angaaende Nadveren: «Sakramenterne er Tegn, som forvisser den troende om Guds Naade i Kristo; den, der modtager dem uværdigen, forsynder sig paa samme Maade som den, der hører Ordet uværdigen. — — — Kristus er her tilstede ikke med Hensyn til Stedet, men med Hensyn til Menneskets Tro, der rigtig bruger Kristi hellige Nadvere».

Kalvinismen var her saa aabenbar, at man maatte blive opmerksom paa den. Men Kongen vilde ikke gjerne laane Øre til Angreb paa Hemmingsen og vilde helst lade det gaa umerket forbi, forat ikke den danske Kirke og Skole skulde tabe sit gode Navn for Rettroenhed. Han lod sig derfor nøie med at kalde Hemmingsen til Frederiksborg (Juni 1574) og at paalægge ham og hans Kolleger ikke mere at disputere om Nadveren. Forresten tog han Hemmingsens Forklaringer for godt og lovede, at hvad han muligens havde forseet sig i sit Skrift, skulde holdes ham tilgode, naar han ikke mere yppede Strid om Nadveren.

Den 26de Juni 1574 udkom en kongelig Befaling, der satte den Augsburgske Konfession som Lærenorm. Det heder heri: «Efterdi vi erfare, at udenlands allevegne baade udi Kirker og Skoler skal yppes adskillige nye Disputatser om Sakramentet og andre den kristelige Lærdoms Artikler af urolige Mennesker, som mere søge deres egen Ærgjerrighed end Guds Lov og Ære, — — — ville vi,

at udi alle Kirker paa det enfoldigste skal prædikes og læres om Sakramentet efter den Augsburgske Konfession og ingen ny subtilig Disputats derom opvækkes». Disse Ord viser klart, hvad Kongen dømte om de vakte Stridigheder, og hvad hans Hensigt var med at paabyde den Augsburgske Konfession, som ogsaa Kryptokalvinisterne anerkjendte, rigtignok helst i dens forandrede Form. Kongen vilde fremfor alt have Fred. Da hans forrige Hofprest *Henrik v. Bruchofen* i Lund tænkte at skrive mod Hemmingsens Syntagma, befalede Kongen ham at afholde sig derfra, ellers vilde han blive vist ud af Landet. Bruchofen maatte derfor tie; men snart rettedes Angrebene mod Hemmingsen fra Tyskland af.

Her havde Kurfyrst August faaet Øinene op, da Filipisterne udgav sit kalvinistiske Skrift om Nadveren (*exegesis perspicua* etc.) 1574. De af ham afsatte sachsiske Theologer beraabte sig nu stadig paa den høit anseede Hemmingsen. Ja da denne netop i samme Aar udgav sin Syntagma, fik det næsten Udseende af, at den samtidige Udgivelse af *Exegesis* og af *Syntagma* var et aftalt Spil til samtidigt Angreb paa den lutherske Lære i begge Riger. Kurfyrsten, der saa sin Svoger Frederik II omgivet af den samme Kryptokalvinisme, som han selv just var frigjort fra, skrev nu Frederik II til for at advare ham.

Dette Kurfyrstens Brev blev heller ikke uden Virkning. Kongen lod de kjøbenhavnske Theologer, Biskopen, Professorerne og Presterne indstævne til et Möde. Rigshovmesteren *Peder Oxe* meddelte dem her i Kongens Navn de Beskyldninger, som fra Sachsen var gjort mod dem, og kundgjorde dem Kongens Vilje, at de «skulde skrive og lære om Herrens Nadvere enfoldigen efter den Augsburgske Konfession, saafremt Kongen ikke skulde straffe det paa deres Liv». Nils Hemmingsen paalagdes det derhos udtrykkelig at tilbagekalde sin Artikel *de coena Domini* (om Herrens Nadvere). Nogle Dage efter (9de Juli 1575) maatte ogsaa Presteskabet underskrive en Forpligtelse, hvorved det erkjendte «den rette profetiske og apostoliske Lærdom at være den, som kortelig er forfattet i Luthers Katekisme og den Augsburgske Konfession», og fremdeles bekjendte «samme Lærdom baade hidtil at have lært og prædiket og herefter i lige Maade at ville lære og prædike under Livs Straf, om nogen bliver befunden derimod at gjøre». Tillige blev det bestemt, at ikke noget skulde trykkes «enten her i Riget eller udenlands, uden at det tilforn af menige Professorer er overseet».

Med denne Erklæring mente *Frederik* at have bragt Sagen til Ende. Erklæringen blev sendt til Kurfyrsten, som imidlertid ikke fandt den tilfredsstillende, da den ikke udtalte sig om Kristi legemlige Ubiquitet. Han vedblev derfor at rette yderligere Advarsler og

Forestillinger til Frederik. Dette bevægede Kongen til i Februar 1576 at tilskrive Universitetet, at han fra Udlandet paany var bleven mindet om, at de danske Kirker og Skoler var komne i Mistanke for kalvinsk Lærdom ved Hemmingsens *Syntagma*, og at denne Mistanke kun kunde fjernes ved en udtrykkelig Gjenkaldelse fra Hemmingsens Side. Professorerne skulde derfor kalde Hemmingsen for sig og kræve af ham en paa Latin affattet Tilbagekaldelse [1]). Hemmingsen vilde imidlertid nødig gaa ind paa en Tilbagekaldelse af, hvad han havde lært, og hans Kolleger vilde ogsaa gjerne skaane ham for en saadan Ydmygelse. Han afgav derfor kun en kort Erklæring om, at han tilbagekaldte alt det i sine Skrifter, som stred mod den Augsburgske Konfession og Luthers lille Katekismus. Men da denne Erklæring ikke sagde mere end den tidligere afgivne, forlangte man et klarere Svar. Han kom nu med en udførligere Forklaring, hvori han udviklede sin Nadverlære. Heller ikke denne fandtes tilfredsstillende. Biskopen *Poul Madsen* gjorde nemlig opmerksom paa, at hvad Hemmingsen nu havde erklæret, nok kunde have været tilstrækkeligt, hvis han ikke havde skrevet *Syntagma*; men nu maatte der en fuldstændig Tilbagekaldelse til. Man gjorde Udkast til en saadan og opfordrede Hemmingsen til at skrive sit Navn under. Han erklærede sig villig hertil, dog med den Reservation, at han selv kunde forklare og fortolke, hvad det var, han satte sit Navn under. Da man ikke kunde tage imod en saadan forbeholden Underskrift, sagde Hemmingsen ganske kort: «Jeg bliver ved mit». Tilsidst gik han dog ind paa den uforbeholdne Underskrift, som man forlangte, og til Underskriften føiedes et ganske merkeligt Tillæg om, at hvad han havde skrevet, var udgivet uden Kongens og de øvrige Theologers Vidende og Vilje. Det var nemlig Frederik II om at gjøre at faa renset hele den danske Kirke for de Beskyldninger, der var rettet mod den, hvilket han troede at kunne opnaa derved, at det udtrykkelig blev sagt, at Hemmingsens Udtalelser stod for hans egen Regning.

Hermed syntes nu Sagen mod Hemmingsen at være bragt til sin Afslutning. Men det var dog bekjendt, at Hemmingsen kun nødtvungen havde underskrevet, medens han i sit Hjerte endnu havde samme Mening som før. Fra Tyskland sendte man derfor fremdeles nye Forestillinger til Kongen. Her havde Kurfyrst August med Iver sluttet sig til den Plan, en hel Del af de lutherske Theologer havde fattet, at faa istand en Konkordiebog for hele den lutherske Kirke.

---

[1]) *Ny kirkehist. Samlinger* IV S. 278 ff. og *H. Rørdam:* Kjøbenhavns Univ. II S. 142 ff.

I Juni 1576 afholdtes et stort Møde i *Torgau*, hvor man opsatte et Bekjendelsesskrift, der fik Navnet «*den torgauske Bog*» og som dannede Grundlaget for den senere saa bekjendte *Konkordieformel*. Torgauerbogen sendtes nu rundt til de lutherske Fyrster og Theologer, forat de kunde afgive sine Erklæringer om den. Den blev ogsaa sendt til Frederik II med Anmodning om at forelægge den for sine Theologer og faa dem til at bifalde den.

Men Frederik afviste med Bestemthed denne Begjæring og negtede at afgive den forlangte Betænkning[1]), støttende sig til de Grunde, at et nyt Bekjendelsesskrift ikke alene vilde være overflødigt, men endog skadeligt, da det istedenfor at tjene til Enighedens Bevarelse tvertom vilde fremkalde nye Stridigheder i hans Land, hvor man holdt fast ved den ægte lutherske Kirke og ikke havde kjendt noget til saadanne Stridigheder som i Tyskland. Kongen frygtede for, at den Enighed, som hidindtil havde hersket i hans Rige, vilde svækkes og tilintetgjøres, hvis han indlod sig paa dette, og naar han selv havde givet Befalinger til at hindre Disputatser, vilde han heller ikke selv fremkalde saadanne og forstyrre Freden.

I dette afvisende Svar saa Konkordieverkets Mænd et Bevis for, at det ikke stod saa vel til i Kongens Lande, som han mente. «Hvor der ved et Universitet er et saadant Hoved for Theologerne, der er det let at formode, hvorledes Tilhørerne og Disciplene er». Der kom fremdeles Tid til anden nye Forestillinger til Kongen fra hans Slægtninge i Tyskland. Saaledes, da der uden Hemmingsens Vidende i *Genf* blev besørget et nyt og uforandret Oplag af hans *Syntagma*, hvor altsaa hans kalvinistiske Nadverlære fremdeles stod der uden de Forandringer, som stemmede med hans Tilbagekaldelse. Heraf tog Kongens Svigermoder, den ivrigt lutherske Hertuginde *Elisabet af Mecklenburg*, Anledning til at henvende sig til Frederik II med en Advarsel mod Hemmingsen, hvem hun betegnede som en meget farlig Mand. Frederik svarede, at man aldeles ikke kunde lægge Hemmingsen det tillast, at man i Tyskland foranstaltede et nyt og uforandret Oplag af hans Syntagma, saalænge som han selv var aldeles udenfor Sagen. Enten det nu var denne Udgave eller noget andet, der gav Anledningen — nok er det, at ogsaa Kurfyrsten paany kom med en Forestilling til Kongen.

Disse gjentagne Forestillinger og Henvendelser fra Tyskland bevægede nu endelig Frederik til at foretage det afgjørende Skridt mod Hemmingsen. I Aaret 1579 fik denne nemlig sin Afsked fra Universitetet, men i meget naadige Udtryk. Han fik derhos Befaling

---

[1]) *H. Rørdam:* Kjøbenh. Univ. II. S. 154.

til at forlade Kjøbenhavn og drage til Roskilde, hvor der anvistes ham et Kanonikat til Underhold. Resten af sine Dage henlevede nu den gamle Mand i Roskilde. Den Holdningsløshed, han havde vist under sin Tilbagekaldelse, paadrog ham vel mange Angreb, men han vedblev dog fremdeles at have en agtet Stilling, og han deltog gjennem flere Skrifter fremdeles i de kirkelige Forhandlinger, i hvilke han engang havde været Sjælen. Især sysselsatte ham altid Nadverens store Mysterium. Han døde 1600, 88 Aar gammel, og blev med stor Høitidelighed jordfæstet i Roskilde Domkirke.

Kurfyrst August og de tyske Theologer havde i *Hemmingsen* seet den egentlige Hindring for, at den dansk-norske Kirke kunde slutte sig til det Konkordieverk, de nu saa ivrigt arbeidede paa. Ved hans Fjernelse haabede de derfor at opnaa Tilslutning til deres Plan fra den dansk-norske Kirkes Side. Men ihvorvel Kong Frederik havde fjernet Hemmingsen paa Grund af de Forestillinger, som idelig var gjort ham fra Tyskland, var han dog fremdeles langt fra at ville indlade sig paa Konkordieverket, da dette efter hans Formening blot vilde forstyrre Enigheden og opreise en Skillevæg, han ikke ønskede, mellem de lutherske og reformerte Menigheder og Lande. Hemmingsen var vel fjernet, men dermed var ikke hans talrige Skoles Indflydelse brudt.

Da *Konkordieformelen* var færdig og i 1580 tilligemed de øvrige lutherske Bekjendelsesskrifter udkom i *Konkordiebogen*, sendte Kurfyrst August den ogsaa til Frederik II, pragtfuldt indbunden i Fløiel med Guldbeslag og ledsaget af en Skrivelse, hvori han bad Kongen om at lade den gjennemgaa og antage i sine Riger. Det fortælles, at Kongen, da han en Nat ikke kunde faa sove, pludselig stod op og bød sin Kammertjener at gjøre Ild paa. «Jeg har fanget en Djævel, som jeg vil brænde». Med egen Haand skal han da have kastet Bogen i Ilden. Om dette er sandt, er nu meget uvist; men vist er det, at Kongen udstedte Skrivelser til alle Biskoper, hvori han paa det strengeste forbød Bogen: Boghandlere maatte ikke indføre eller forhandle den under Livsstraf, Prester og Skolemestere maatte ikke have den i sit Eie, saafremt de ikke vilde have sit Kald forbrudt, «efterdi udi denne Bog skal findes den Lærdom, som os og vore Kirker fremmed og ubevant er[1]), at lettelig derover den Enighed, som til Guds Lov disse Riger haver været holdne udi, kunde forstyrres».

[1]) Sigter navnlig til Ubiquitetslæren.

Det er sikkerlig Sagen mod Hemmingsen, som her viser sin Eftervirkning; den havde troligvis ikke tjent til at gjøre Kongen gunstigere stemt mod de tyske Theologer og deres Konkordieverk. Frederik holdt fremdeles fast ved sin tidligere Anskuelse, at det var aldeles unødvendigt for hans Lande at opstille nogen ny Bekjendelse. I denne sin Betragtning blev han endnu mere bestyrket ved de Forhandlinger, som samtidig førtes om denne Sag i de mellem Kongen og den hertugelige Linje delte Hertugdømmer *Slesvig* og *Holsten*. Ogsaa her mødte den tyske Konkordieplan bestemt Modstand; navnlig modsatte den forøvrigt strengt lutherske Superintendent *v. Eitzen* sig Indførelsen af nye Bekjendelsesskrifter, og Konkordieformelen blev derfor ogsaa i disse Lande afvist af lignende Grunde som i Danmark: for det første fordi et nyt Bekjendelsesskrift var unødvendigt; dernæst fordi det snarere vilde fremkalde Strid end ende den, og endelig fordi Konkordieformelen optog «*Brenz's* forunderlige Mening om Kristi Majestæt».

Ogsaa politiske Hensyn gjorde sig gjældende ved Afvisningen af Konkordiebogen. Kong Frederik stod netop paa denne Tid i Underhandlinger med de reformerte Fyrster *Henrik af Navarra* i Frankrige og Dronning *Elisabet* af England, som begge to arbeidede for en Sammenslutning af alle protestantiske Fyrster og Lande for ved Enighed bedre at kunne modstaa Katholicismens truende Magt. Og naar Romerkirken gjorde ivrige Anstrængelser for at bekjæmpe Protestantismen, burde man da ikke heller se til at forene de lutherske og reformerte Menigheder til en fælles Kamp mod Romerkirken end at foretage Skridt, hvorved et aabent Brud mellem de protestantiske Kirker kunde fremkaldes? Da *Konkordiebogen* vilde fremkalde en saadan Splittelse inden den protestantiske Leir og saaledes svække de Evangeliskes fælles Sag ligeoverfor Katholicismen, var dette for Frederik II ogsaa en Grund til bestemt at afvise den; men Hovedgrunden til Konkordiebogens Afvisning er dog først og fremst at søge i den Indflydelse, som *Hemmingsens* Lære havde udøvet paa Kongen og den hele Samtid.

§ 2.

Den lutherske Orthodoxis Seier. Hans Poulsen Resen og hans Modstandere.

Hemmingsens Skoles Indflydelse og den Retning, som den repræsenterede, var endnu ikke fuldkommen brudt; det viser sig klart allerede i Konkordieformelens Afvisning. Det er først under Kristian IV's

Regjering i det 17de Aarhundredes første Decennier, at Lutherdommen vinder den fuldstændige Seier over Kryptokalvinismen. Dette sidste Stadium af Kampen knytter sig til *Hans Poulsen Resens* Navn.

H. P. Resen var født 1561 i Landsbyen Resen i Ribe Stift, hvor hans Fader var Prest, og hvis Navn han antog som Familienavn. I 1581 blev han Student og ansattes allerede 1583 som Konrektor ved Viborg Skole. Denne Stilling opgav han dog snart for at følge en ung Adelsmand Frederik Rosenkrantz paa en Udenlandsreise. Under denne var han 3 Aar i Rostock, derpaa i Wittenberg og i Italien og vendte først efter 8 Aars Fravær tilbage i Aaret 1591. Ved sin Tilbagekomst blev han strax ansat som Professor i Logik og extraordinær Professor i Theologien. 1597 blev han *Dr. theol.* og ordinær Professor i Theologien. I denne Stilling og senere som Biskop optræder han da som den lutherske Orthodoxis Forkjæmper.

Den første Kamp gjaldt Exorcismen (Djævlebesværgelsen) ved Daaben. Fra det 3die Aarhundrede var nemlig Djævlebesværgelsen: «Far ud, du urene Aand, og giv Plads for den Helligaand!» bleven almindelig i Kirken, idet den brugtes forud for Daabshandlingen. Ved Reformationen var den bleven afskaffet af Zwingli og Kalvin, dels fordi de fandt den misvisende, da den Tanke let kunde indsnige sig, at Barnet var besat af Djævelen, dels fordi de ikke vilde beholde nogen kirkelig Skik, der ikke udtrykkelig stod paabudt i den hellige Skrift. Luther havde derimod beholdt den, da hans Princip var ikke at forkaste nogen Kirkeskik, som ikke udtrykkelig stred mod den hellige Skrift. Indenfor den lutherske Kirke arbeidede nu *Kryptokalvinisterne* for Afskaffelsen af Exorcismen. Det var nemlig ikke alene i Læren om den hellige Nadvere og om Kristi Person, at det kryptokalvinistiske Parti adskilte sig fra de Lutherske. Ogsaa i forskjellige mindre Ting gik deres Opfatning i reformert Retning. Saaledes arbeidede de for Afskaffelsen af Exorcismen og af Nadverelementernes Elevation eller Opløftelse, som de kaldte en uapostolisk Skik og en papistisk Overtro, fremdeles for Forandring i Kirkeskikkene, for Afskaffelse af Messedragten, for den reformerte Inddeling af de ti Guds Bud o. s. v.

Inden den dansk-norske Kirke reistes Spørgsmaalet om Exorcismen derved, at Presten *Iver Bertelsen* paa Møen egenmægtig havde udeladt den ved Daaben. Iver Bertelsen havde studeret i Wittenberg, senere levet i Hemmingsens Hus, var saa bleven Professor *pædagogicus* i Kjøbenhavn, men kunde der ikke komme overens med sine Kolleger, hvorfor han var bleven forflyttet som Prest til Møen. Da han her paa egen Haand udelod Exorcismen ved Daaben, blev han 1566 tiltalt og dømt til Embedsfortabelse og haardt Fængsel i Sorø Kloster.

Efter tre Aars Forløb slap han ud igjen af sit Fængsel, og Aaret efter finder vi ham i en anseet Stilling som Forstander for Ringsted Kloster [1]).

Imidlertid var Misbilligelsen af Exorcismen saa ofte udtalt, at *Kristian IV*, der selv var af den Mening, at «den uden nogen Forargelse i Religionen kunde afskaffes», og som ved sin Datter Elisabets Daab udtrykkelig forlangte den udeladt af Biskop *Winstrup*, krævede Biskopernes og de theologiske Professorers Betænkning om dens Afskaffelse (1606). *Resen* afgav først sit Votum, hvori han søgte at vise, at «Exorcismens Mening ingenlunde indeholder nogen Overtro eller Ugudelighed, men er sund og heldbringende for den døbte igjennem hele Livet. Han gik ud fra, at Formaalet for al Kristi Gjerning var at nedbryde Djævelens Magt, der ytrede sig saavel i legemlig som i aandelig Besættelse. Af disse er den sidste den farligste, og da den er en fælles Lod for alle, som af Naturen er Vredens Børn, har Kirkens Fædre med Rette knyttet Besværgelsens Ord til Daaben, da der i den ligger den sande Befrielse fra al aandelig Besættelse[2])».

Biskoperne stemte ogsaa for dens Bibeholdelse, mest dog fordi den engang var anordnet, og det engang anordnede ikke uden trængende Nødvendighed bør afskaffes; forøvrigt indlod de sig ikke nærmere paa Exorcismens Betydning. De øvrige Professorer erklærede sig derimod for Afskaffelsen. Kongen fandt sig efter dette ikke foranlediget til at paabyde ved nogen almindelig Lov dens Afskaffelse. Den blev først afskaffet under det Guldbergske Ministerium. Dette var altsaa den første Kamp, Resen førte for den strenge Lutherdom. Naar man ser Spørgsmaalet i dets historiske Lys, kan man sige, at her vandt Lutherdommen sin første Seier over Kryptokalvinismen.

Vigtigere end denne Strid var det at faa Kryptokalvinismen fjernet fra Universitetet. Den havde her sin dygtigste Talsmand i Professoren *Jver Stub*. Denne havde derhos ægget Resen ved at underkaste den af ham besørgede nye Bibeloversættelse en skarp Kritik og som en Modprøve at udgive en Oversættelse af et Par Kapitler af Jobs Bog. Den tidligere danske Bibeloversættelse, en temmelig tro Oversættelse af Luthers tyske, var udkommen i to Oplag, men var nu aldeles udsolgt. Da der altsaa tiltrængtes et nyt Oplag, havde Resen faaet det Hverv at revidere den efter Grundtexten. Under denne sin Revision havde han holdt sig meget strengt til Grundtexten, hvorfor Oversættelsen ofte var bleven uforstaaelig, baade fordi den skulde være saa ordret som mulig, og fordi Resen ikke var det

---

[1]) *L. Helveg:* Danske Kirkes Hist. eft. Ref. (2den Udg.) I. S. 177 ff.

[2]) ibid. S. 267 ff.

danske Sprog fuldkommen mægtig. Stubs Kritik ansaa Resen ikke blot som et Angreb paa sig, men som en Ringeagt for en kongelig Foranstaltning, da hans Oversættelse havde kongelig Autorisation. Hertil kom endnu, at Stub havde ladet sine akademiske Theses udgaa uden først at underkaste dem den Censur af de theologiske Professorer, som var bleven paabudt i Anledning af den Hemmingsenske Strid.

Stub blev derfor af Resen anklaget for Konsistoriet, hvor han aabent tilstod, at han hyldede Kalvins Lære om det absolute Naadevalg. Da Rektor, Biskop *P. Winstrup*, betydede ham, at denne Tilstaaelse vilde berøve ham hans Professorat, beraabte han sig paa Frederik II's Afvisning af Konkordieformelen: «Jeg ved ikke, at Kalvins Navn nogensinde har været ugjerne hørt i disse Lande, da det meget mere er vitterligt, at den Konkordiebog, der saavidt jeg skjønner heller burde hede Diskordiebog (Uenighedsbog) og som de saakaldte Lutheranere holder sig til, er ved Kong Frederiks Reskript afvist fra Riget». Man søgte vel at bilægge Sagen ved at formaa Stub til en Tilbagekaldelse, hvortil han dog ikke var at formaa; men vel «vilde han gjøre sit til at bevare Fred og Enighed med Theologerne og ikke yppe Kiv om Trossager». Dommen gik Stub imod; den byggedes dog ikke paa hans Kalvinisme, men efter Tidens Skik paa de to formelle Klagepunkter, at han havde lastet en kongelig Forordning og udgivet sine Theses uden forudgaaende Censur. Man fandt i dem en tilstrækkelig Grund til at fradømme ham hans Professorat (1609).

Det er noget, som siger sig selv, at *Resen* under sin Kamp for den lutherske Orthodoxi fandt mange Modstandere. Allerede Stubs Forsvar viser, fra hvilken Side de betragtede og angreb ham. De angreb ham som en Tilhænger af Konkordieformelen, med hvilken den danske Kirke intet havde at skaffe: han førte de «Vranglærdomme», som just havde bevirket Konkordieformelens Afvisning. Resen var ogsaa en afgjort Tilhænger af den strengt lutherske Lære, saaledes som den var formet i Konkordieformelen; forsaavidt havde hans Modstandere Ret; men han ønskede dog ikke at indføre den som symbolsk Bog; for ham var den kun en nærmere Forklaring og Udvikling af den Augsburgske Konfession. Især var der et Punkt, som hans Modstandere stadig ankede over, den Sætning af ham, at den menneskelige Natur i Kristus var evig for Gud, hvorved han kun mente, at Guds Raadslutning om hans Menneskevorden var evig.

Blandt hans Modstandere var ingen ivrigere end Magister *Ole Kock*, Prest til Nikolai Kirke i Kjøbenhavn. Kock var afgjort Kalvinist og prædikede offentlig Kalvins Lære om Nadveren og Kristi Person. I sine Prædikener tillod han sig de heftigste og lidenskabe-

ligste Udfald mod Resen: «saadanne Luftspringere, Ubiquitister, *fratres concordiæ,* som siger, at Kristus har været Menneske af al Evighed» o. l. Resens Disciple indfandt sig stadig og nedtegnede ordret Kocks værste Udfald. Da denne fik høre, at Studenterne nedtegnede hans Ord, sagde han engang i en Prædiken: «Du, som siger, at Kristus har været et Menneske fra Evighed og dermed staar og forfører Ungdommen, hvad heller du est Keiser eller Konge, Herre eller Fyrste, Mester eller Doktor, da faar du Skam paa din Nakke. Jeg vil bevise dig med den gamle, gode, graa Bibel, at det er Løgn og Skarn og Fantasteri, du farer med, — ja du, som saa siger, du være Mester eller Doktor, saa er du dog en Pebling og Sinke. Nu, Næsvis, tegn an og før det til Marked; det skal vel komme til Marked, om Gud vil, at jeg lever».

Biskopen *Winstrup* formanede ham gjentagne Gange; men *Kock* agtede ikke derpaa, saaat *Resen* tilsidst fandt sig beføiet til at indgive en Klage over ham, hvorefter Bispen suspenderede ham, og en Provsteret nedsattes, der dømte, at Kock med Rette var suspenderet paa Grund af sin Ulydighed mod Bispen. Som man ser, var Hovedspørgsmaalet om Kocks og Resens Lære her aldeles forbigaaet; Kongen havde nemlig allerede stævnet begge Parter til at møde for ham selv i Rigsraadets og samtlige Bispers Nærværelse. Dette Møde holdtes 1614 paa Koldinghus.

Her fremtraadte *Kock* med sine Klager over Resen, dels at han førte falsk Lære om Kristi Person, dels at han havde forfalsket Katekismen. Hvad den første Klage egentlig gjaldt, kan vi paa Forhaand vide; det var Læren om *communicatio idiomatum,* Ubiquiteten o. s. v., som Resen foredrog. Navnlig rettede Kock sine Klager mod det Udtryk, Resen i sin Bestræbelse for at fremhæve Personens Enhed var kommen til: at den menneskelige Natur i Kristus for Gud var evig. Med Hensyn til Katekismen sigtedes til den nye Udgave af Luthers Katekisme, som Resen havde besørget 1608, og hvori han havde holdt sig strengere til Originalen, end de tidligere Udgaver havde gjort.

Kongens Dom lød, at Kock som Løgner, Bagvasker og Forbryder mod Ordinansen havde fortjent Døden, men af kongelig Naade blev det ham paalagt inden 14 Dage at rømme Kongens Riger og Lande Derimod skulde ogsaa Resen paa Latin og Dansk nøiere forklare sig angaaende de omhandlede Spørgsmaal. Det var nemlig Tilfældet, at Resen i sine Skrifter ofte kjæmpede med Udtrykket, hvorfor der i hans Skrifter, navnlig ved saa dybe og dunkle Materier som de, hvorom her egentlig handledes, tildels er en vis Dunkelhed. Dertil støttede hans Modstandere sig; de fandtes ogsaa paa Mødet i Koldinghus, og uagtet de ikke vovede at tale til Kocks Forsvar, indgav de dog til

Kongen en skriftlig Begjæring, at det maatte paalægges Resen at forklare sine dunkle Talemaader og forbydes ham at betjene sig af dem. Kock begav sig til Stockholm, hvor han blev ansat som Prest.

Kongens Gunst for *Resen* var i Kolding kun bleven yderligere befæstet. Derfor fik nu ogsaa hans Modstandere føle Kongens Vrede. Mest gik det ud over Kocks nærmeste Venner. Blandt dem var Presten i Helsingborg *Nils Aalborg*. Han havde kort før Mødet i Kolding skrevet et Brev til Kock, hvori han takkede denne for hans Iver i Kampen og opmuntrede ham til at vedblive lige uforfærdet. Dette Brev, som blev fremlagt i Retten, viste tydelig hans Enighed med Kock, og det var vel ogsaa nærmest dette Brev, der bevirkede, at han blev trukket med ind i Striden. Imod ham lod Kongen anlægge Sag i Anledning af nogle Ytringer i en «Forklaring over Aabenbaringen», han i Aaret 1611 havde udgivet. Af hans Fortolkning af Joh. Aab. 7,9 udledede man nemlig, at han hyldede Zwinglis Mening om Hedningernes Saliggjørelse uden Troen paa Kristus. Sagen havde rigtignok en kilden Side, da Bogen havde gjennemgaaet Universitetets Censur, saaat Klagen maatte ramme ligesaavel Censorerne som Forfatteren. Resen og hans Kollega *Konrad Axelsen*, der just ikke var de bedste Venner, søgte hver paa sin Side at vise Ansvaret fra sig. Resen undskyldte sig med, at hans Tid var saa optaget af andre Gjøremaal, at han maatte overlade Censurarbeidet til sin yngre Kollega; Axelsen undskyldte sig med, at han som den yngre Professor ikke havde godt for at optræde mod sin ældre Kollega. Sagen var vel egentlig den, at ingen af dem havde faaet se den to tykke Bind stærke Bog nøiagtig igjennem. De blev ogsaa holdt udenfor Sagen; men Aalborg blev, uagtet han tilbød sig at tilbagekalde, afsat (1614). Tre Aar senere fik han dog et nyt Embede, efterat han først tilfredsstillende havde besvaret de ham forelagte Spørgsmaal om Prædestination, Kristi Person, Daab og Nadvere.

Imidlertid arbeidede *Resen* paa det Forsvarsskrift, som Kongen i Kolding havde paalagt ham: *de sancta fide* (om den hellige Tro). Professorerne og Bisperne samledes da i Kjøbenhavn, forat det kunde undergives deres Prøvelse. Men ogsaa her traadte Modstanden mod Resen frem, ihvorvel Modstanderne ikke ret havde Mod til aabent at udtale sine Meninger. Professorerne erklærede sig i det hele enige med ham; men blandt Bisperne fandtes der dem, hvem hans Bog ikke tilfredsstillede. Kongen selv var dog ganske tilfredsstillet og gav dette tilkjende ved at tillade, at Bogen udgaves med Kongens «synderlige Gunst og Frihed». Han udnævnte nu ogsaa *Resen* til den Post, hvortil han allerede før havde udseet ham, Sjællands Bispestol. Peder Winstrup var nemlig død 1614; men Bispe-

stolen blev staaende ubesat, indtil Resens Forsvarsskrift var udgivet. Hans Eftermand ved Universitetet blev *Jesper Brochmand*, ligesom Resen selv en Mand af den strengt lutherske Skole.

Dennes Seier kunde allerede ansees afgjort, om der end fandtes flere endnu, som hyldede de kalvinistiske Anskuelser. Den merkeligste var paa Grund af den Stilling, han indtog, Biskopen i Fyen, *Hans Knudsen Veile*. Han var tillige en af de ubesindigste og hensynsløseste. Under Mødet i Kolding havde han forsøgt at hjælpe paa Kocks Sag; senere havde han paa en hensynsløs Maade udtalt sig om Mødet og Kirkeordinansen og ligeledes uforbeholdent og hensynsløst lagt sine kalvinistiske Anskuelser for Dagen. Kongen udnævnte først tre overordentlige Kirkevisitatorer, deriblandt Brochmand, der sendtes over til Fyen for at bereise Stiftet og undersøge Bispens Forhold. Presternes Vidnesbyrd lød overalt ens om hans kalvinistiske Lære og den Uforbeholdenhed og Hensynsløshed, hvormed han lagde sine Anskuelser for Dagen. Han blev da stævnet for en Ret, der samledes i Kjøbenhavn og bestod af Rigets 6 øvrige Bisper og nogle Rigsraader. Dommen lød, at han skulde afsættes fra sit Embede; imod det Løfte, at han hverken offentlig eller privat vilde udbrede sin Lære, fritoges han i Betragtning af sit høie og hellige Embede for videre Straf (1616).

Dette var det sidste Optrin i denne Kamp. Det følgende Aar 1617, som var Reformationens første Jubelaar, kunde nu feires som en Seierfest for Lutherdommen over Kryptokalvinismen. Det skyldtes vistnok ikke saa meget den Dom, som var gaaet over *Stub*, *Kock* og dennes Venner, som *Resens* og senere *Brochmands* Virksomhed baade ved Universitetet og gjennem deres Skrifter. Man lærte at se, at omend Konkordieformelen ikke var antaget som symbolsk Bog, saa var dens Lære dog intet andet end, hvad den maatte erkjende, der i Sandhed holdt ved den Augsburgske Konfession. I Anledning af Jubelfesten, der afholdtes Allehelgensdag, udvirkede *Resen*, at der hvert Aar skulde paa Allehelgensdag holdes en Reformationsfest. Til dette Aars Jubelfest forfattede han to Indbydelsesskrifter *Jubilæus christianus* og *Lutherus thriumphans*, ligesom det ogsaa var ham, der forfattede den i vor Alterbog endnu foreskrevne Allehelgensdags Bøn til Erindring om Reformationen ved Dr. Martin Luther.

§ 3.

Jesuitmissioner.

I den sidste Halvdel af det 16de Aarhundrede arbeidede den romerske Kirke paa at trænge ind i de protestantiske Lande for at

erobre tilbage, hvad der tabtes ved Reformationen. Dette Arbeide ledes og udførtes navnlig af den i 1540 stiftede Jesuiterorden. I de sydlige europæiske Lande vandt Jesuiterne Fyrsterne for sig, og Følgen af den Indvirkning, de udøvede ved de katholske Hoffer, blev en Række Forfølgelser, saaledes i Frankrige, Spanien og Italien. I de protestantiske Lande maatte de derimod selvfølgelig optræde saa varsomt og forsigtigt som mulig.

Ogsaa til de nordiske Lande sendtes jesuitiske Emissærer, der søgte at skaffe sig Indpas og bane Vei for disse Rigers Tilbagevenden til Rom. Med størst Kraft og Iver optraadte de i Sverige, hvor deres Forsøg paa at vinde Indgang havde et fast Tilknytningspunkt i Kong Johan III og hans katholske Dronning. Om deres Optræden her har vi allerede fortalt[1]). Men heller ikke Danmark og Norge blev uberørt af den jesuitiske Propaganda. Det var navnlig fra sine Kollegier i Østpreussen, især fra Kollegiet i *Braunsberg*, Jesuiterne søgte at indvirke paa den dansk-norske Kirke. Skolevæsenet befandt sig nemlig i Danmark og Norge i en temmelig daarlig Forfatning, medens derimod Jesuiternes Kollegier stod i stor Anseelse. For nu at lokke Børn til sine Skoler, foregav de, at Undervisningen hos dem blev drevet uden Hensyn til den religiøse Tro. Dette deres Foregivende antoges nu i al Troskyldighed at medføre Sandhed, saaat baade Adelige og Borgere sendte sine Børn derhen for at nyde godt af den bedre Undervisning.

Følgen heraf var den, at Børnene ganske vist kom hjem igjen med grundige Kundskaber, navnlig i Latin, men tillige mere eller mindre vundne af Jesuiterne for den katholske Tro. Kristian IV blev af Biskoperne gjort opmerksom paa det betænkelige heri, men han vilde i Begyndelsen ikke høre paa det Øre. En Prøve, han lod holde over en fra Braunsberg hjemkommen Adelsmand, faldt efter hans Mening saa heldigt ud, at han ikke havde noget imod, at man fra hans Lande sendte Børn til Jesuitskolerne. Biskop *Winstrups* Modforestillinger skal han have besvaret med, at «Biskopen gjorde bedre i at ruste sig og sine Disciple mod Jesuiterne og se til, om han kunde overvinde dem i Disputationer».

Men det varede dog ikke længe, før Forholdene forandrede sig. *Hagæus*, som havde gjennemgaaet Jesuitskolen, blev efter sin Hjemkomst udnævnt til Rektor i Malmø. I denne Stilling begyndte han at indvirke paa sine Disciple i papistisk Retning. Ogsaa paa andre Steder begyndte man at spore Frugterne af den jesuitiske Paavirkning. Nu fik Kongen Øinene op og gav omsider efter for Biskopernes

---

[1]) Smlgn. S. 249, 253 ff., 258.

Forestillinger. Den 6te Oktober 1604 udkom en kongelig Forordning om, at Bisperne og Provsterne skulde have et vaagent Øie med de unge Mennesker, som havde besøgt udenlandske Skoler, da de ikke i Fremtiden maatte befordres til noget Embede i Kirke eller Skole. De, som efter denne Tid besøgte Jesuitkollegier, skulde forvises fra Landet, og deres Forældre og Værger skulde betale svære Bøder. De, som nu var der og som kom hjem igjen, skulde ved sin Tilbagekomst underkaste sig en Prøve. *Hagæus* fik Valget mellem at afsværge Papismen eller forlade Landet. Han valgte det sidste og begav sig til Braunsberg. Desuden lod Kongen en ny Skoleplan udarbeide, som blev offentliggjort samtidig med den norske Kirkeordinans 1607.

I Aaret 1606 kom *Lars Nilssøn*, den saakaldte *Klosterlasse*, til Danmark sammen med nogle andre katholske Emissærer. Som før omtalt, havde han under Johan III forsøgt at skaffe sig Indpas i Stockholm, men var tilsidst bleven fordrevet derfra[1]. Nu kom han, allerede en Mand paa 68 Aar, til Danmark, hvor han først optraadte i Helsingør, senere i Kjøbenhavn. Han angav, at han kom for at bede om Reisepas til Norge i et Familieanliggende. Men i Virkeligheden søgte han at udbrede et af ham selv forfattet Skrift *confessio christiana*, en udførlig Fremstilling af den papistiske Lære i Spørgsmaal og Svar. Skriftet gik ud paa at fremstille denne som den ægte gamle Tro, der paa en voldsom og uretfærdig Maade var fortrængt ved «den nye Lære». Da han kom til Kongen for at bede om Pas, havde han den Dristighed at tilbyde sin Tjeneste ved en Kirkereformation, hvis Nødvendighed han mente at have godtgjort i sit Skrift. Følgen var, at han blev stævnet for Konsistoriet. Han maatte nu udlevere alle Exemplarer af Bogen og opgive, til hvem han allerede havde givet den, forat den kunde tages fra dem. Det blev ham tillige betydet, at «Kongen ikke begjærede hans og hans Paks Hjælp til Kirkens og Skolens Reformation», men at han inden 24 Timer skulde rømme Landet. Ja der blev endog sendt En med ham for at paase, at han ikke underveis afstedkom nogen Skade.

Ved *Kirkemødet i Skien* 1613, som foruden af de norske Biskoper bestod af den der forsamlede Herredags Medlemmer, blev det oplyst, at der i Norge fandtes adskillige Prester, som hyldede den romersk-katholske Lære. Saaledes var Biskopen i Oslo *Nils Klaussøn Sinning* kommen paa Spor efter, at 4 Prester i hans Stift, hvoriblandt *Kristoffer Hjort*, var hemmelige Papister. De blev allesammen stævnede for Herredagen i Skien. Her søgte de først Udflugter, men

[1]) Smlgn. S. 253 ff.

efter tre Dages Disputats blev de af Biskopen overbeviste om sin Vranglære, hvorefter de afsattes og landsforvistes. Flere Prester fra andre Stifter fulgte efter dem og forlod frivillig Landet, da de ikke dristede sig til at oppebie nærmere Undersøgelse.

I Forbindelse hermed kan nævnes nogle Forsøg fra katholsk Side paa at snige sig ind i Danmark, skjønt de egentlig tilhører en senere Tid. Da *Sorø* Akademi oprettedes 1621, søgte romerske Udsendinger at faa Indpas der. Saaledes meldte en *Nikolaus van Dyk* sig til det ledige Professorat i Historie. Men heldigvis blev det opdaget itide, at han havde med sig en pavelig Bulle, som indeholdt hans Udnævnelse til romersk Missionær i Danmark. Det var paa denne Tid, Trediveaarskrigen førtes i Tyskland. De keiserlige Troppers Overmagt gav Katholikerne fornyet Haab om at kunne udrette noget. Den katholske Propaganda i Rom udsendte derfor to Hollændere, som forøvrigt ikke tilhørte Jesuiterordenen, til Danmark, *Dr. Jakob de Broniwer*, theologisk Professor i Douay, og *Nikolaus Jansen*, Lærer i Antwerpen.

Første Gang kom disse til Danmark i Aaret 1621 for at undersøge Forholdene; de opholdt sig især i Kjøbenhavn, Malmø og Helsingør. Derefter begav de sig til Rom for at aflægge Beretning for Propagandaen. Ved en pavelig Bulle af 1623 beskikkedes de saa til Missionærer i Danmark. Den Instrux, som de fik af den pavelige Nuntius i Antwerpen, er ganske karakteristisk. Naar de mødtes, skulde de lade, som de ikke kjendte hinanden. De Forsamlinger, de holdt, skulde de give Skin af selskabelige Sammenkomster. De skulde søge at skaffe sig Indgang i forskjellige Kredse, navnlig hos Kongen, hvis Interesse for Antikviteter og Kunstsager de skulde føre sig til Nytte og derfor forsyne sig med saadanne. De skulde rose de udenlandske Skoler og søge at faa danske Gutter med godt Nemme til Jesuitkollegierne o. s. v.

Da de atter kom til Danmark, begyndte de at holde Forsamlinger i Kjøbenhavn, Malmø og Helsingør, men man blev, uagtet de skulde gaa hemmelig tilverks, dog meget snart opmerksom paa dem. Dette i Forbindelse med nogle papistiske Bevægelser ved Sorø Akademi foranledigede, at der udstedtes en kongelig Forordning af 28de Februar 1624, der under Livsstraf forbyder katholske Emissærer at opholde sig i Danmark. «Da Paven og hans Anhang nu nyligen underskjellige Munke, særdeles Dominikaner og Jesuiter og andre, hid i Riget hemmelig have indskikket, som de mange Aar forleden afskaffede Vildfarelser og *superstitiones* udi vore Riger og Lande paany sig skulle beflitte at indføre — — — ville vi alle papistiske Munke, Jesuiter etc. under deres Livs Fortabelse ganske

og aldeles have forbudet sig her udi vore Riger og Lande at begive og lade befinde». Ligeledes blev «alle andre Sekters hemmelige Exercitier, Øvelser og Prædiken, som ere imod den Augsburgske Konfession af 1530, forbudne og afskaffede». Samtidig blev Forbudet mod at besøge Jesuitskolen i Braunsberg gjentaget og skjærpet, ligesom det ogsaa paa det strengeste blev forbudt at besøge de preussiske Skoler. De katholske Udsendinger forlod nu skyndsomt Landet, og den 6te Marts anordnedes en Takkebøn i Kirkerne, fordi den truende Fare saa vel var overstaaet. *Jesper Brochmand* fik Paalæg om stadig at holde polemiske Forelæsninger mod de papistiske Vildfarelser, forat Studenterne kunde oplyses bedre i alle Kontroverspunkter og derved dygtiggjøres til Kampen mod fremtidige Jesuitmissioner [1]).

§ 4.

Forhold til fremmede Religionsbekjendere. Læreforskrifter: Tavlen om Herrens Nadvere, Fremmedartiklerne, Den Augsburgske Konfession.

Hemmingsens Historie har vist, hvorledes Styrelsen søgte at værne om den rene lutherske Lære. Det samme viser sig ogsaa i Forholdet til fremmede Religionsbekjendere, som kom til Danmark og søgte at slaa sig ned der. De med Kryptokalvinisterne og med de fremmede Religionsbekjendere førte Forhandlinger blev ogsaa af den Grund af Vigtighed, at de gav Anledning til, at bestemte Læreforskrifter blev foreskrevne ved kongelig Anordning. *Kjøbenhavnerartiklerne 1530* [2]) indeholdt vistnok en Trosbekjendelse, men de havde aldrig faaet lovmæssig Kraft. Heller ikke *Kirkeordinansen* nævnede noget Symbol, hverken den Augsburgske Konfession eller andre, som Norm for Læren; den foreskrev kun, at det rene Evangelium skulde prædikes. Først ved *Fremmedartiklerne* 1569 og ved den under Hemmingsens Historie tidligere omtalte Forordning af 1574 [3]), blev en bestemt Lærenorm foreskreven. Men da sker dette paa en saadan Maade, at man kan se, at Forudsætningen ogsaa tidligere var, at den rette «evangeliske Lære» var den, som indeholdtes i den Augsburgske Konfession og de tre økumeniske Symboler [4]).

[1]) *L. Helveg:* l. c. S. 339.

[2]) Se S. 197.

[3]) Se S. 266.

[4]) Se herom nærmere S. 287.

Johannes a Lasco (Jan Laski) var en polsk Adelsmand, der havde studerèt under Kalvin, af hvem han var en ivrig Tilhænger. Urolig af Karakter havde han ogsaa først et uroligt og omflakkende Liv, før han kom til Danmark. Først havde han i fire Aar forestaaet en Menighed i Emden. Senere reiste han til England, hvortil Cranmer og Seymour under Edvard VI's Regjering indbød Kalvinister; der var han en Tid Prest for en Menighed af fremmede i London. Men da Maria den blodige begyndte med sine Forfølgelser mod Protestanterne, blev han nødt til at forlade England, og nu kom han til Danmark, hvor han søgte et Tilflugtssted. Det var i de sidste Dage af Oktober 1553, at Lasco med sit Følge — omtrent 150 — kom til Helsingør og ansøgte Kongen om Tilladelse til at bosætte sig der.

Kristian III opholdt sig dengang paa Koldinghus. Hverken han eller de Theologer, som var hos ham, Hofpresterne *Noviomagus* og *Henrik v. Bruchofen*, var tilbøielige til at give Flygtningerne Opholdssted i Landet, da de førte en fremmed Lære og havde andre Religionsskikke end de dansk-lutherske. Kongen frygtede af den Grund for, at der skulde opstaa Uro og Forvirring i Riget. De bad da Kongen om at høre dem og foranstalte en Religionssamtale mellem dem og danske Theologer. Men Kristian III vilde ikke indlade sig paa dette. «Skulde vi hver Gang Fanden blæser nogen det i Øret at forlange et Kolloquium eller en Disputation om den hellige Skrifts utvivlsomme Mening, Grund og Ord, strax gjøre det, saa vilde der ikke være nogen Ende paa Kolloquier og Samtaler, uden at der dog dermed vilde være noget udrettet».

Han befalede dem derimod uden Ophold at forføie sig ud af Landet, saafremt de ikke i Lære og Kirkeskikke vilde rette sig efter den danske Kirkes Ordinans. Da de ikke vilde gaa ind herpaa, sendte Kongen dem 100 Rbdlr. i Reisepenge. Sjællands Biskop *Peder Plade* fik dog Befaling til, at «han først skulde formane dem til at afstaa fra sine Meninger og være Ordinansen undergiven, forat de kunde blive i Landet, om de det ellers begjærte». Plade havde ogsaa Møde med nogle af Flygtningerne, hvor der især forhandledes om Nadveren, men naturligvis uden at man kunde blive enig. Lasco og hans Følge maatte derfor strax reise videre. Da det netop var midt paa Vinteren, var Kongens Befaling dobbelt streng, og de klagede ogsaa i stærke Ord over den Behandling, de hávde lidt. Alene Plade omtalte de paa en gunstig Maade.

Maaske var det for at forsvare Udvisningen, at Kongen kort efter forlangte af det theologiske Fakultet en Erklæring mod disse «Sakramenterere». Peder Plade gjorde Udkast til en saadan, men da *Makalpin (Machabæus)*, der selv var kalviniserende, negtede at være

med, fordi ban ikke personlig havde forhandlet med dem og derfor ikke personlig kjendte dem og deres Meninger, blev der intet af Erklæringen. Derimod holdt *Plade* 1554 Forelæsninger over «Tidens Vildfarelser», deriblandt ogsaa Gjendøbernes og «Sakramentterernes». Disse Forelæsninger blev senere (1558) trykt i Wittenberg og udgivet med en Fortale af Melanchton, som dog paa egen Haand udelod Afsnittet om «Sakramentererne». Da de i 1635 atter blev udgivet af H. P. Resen, optog han naturligvis dette Afsnit igjen.

Johan a Lascos Optræden og Afvisning blev en af de Begivenheder, hvorved Opmerksomheden vaktes for Kalvins Nadverlære i dens Forskjel fra den lutherske, og den gav derfor ogsaa Anledning til, at Striden mellem Lutheranerne og Kryptokalvinisterne kom i Gang. Før havde man kun havt Zwingli for Øie og ikke været opmerksom paa, at Kalvins Lære trods dens forsigtige Formulering dog laa den zwinglianske temmelig nær.

Den samme Strenghed, som Kristian III havde vist ligeoverfor Johan a Lasco, blev ogsaa anvendt i flere lignende Tilfælde, da der ofte kom reformerte Flygtninger fra England, Nederlandene og andre Lande. Det var i Overensstemmelse med Tidens Betragtning, ifølge hvilken det var Styrelsens Pligt at holde Sværmere og Sekterere ude fra Landet. I Almindelighed kaldtes disse Reformerte «Sakramenterere» og blev af Tiden sammenstillede med Gjendøberne eller Anabaptisterne. Da der paa Fyen og i Hertugdømmerne havde vist sig Spor af gjendøberske Bevægelser, nærede man Frygt for deres Indsmugling ved fremmede.

Af den Grund udstedtes i Aaret 1555 en ny streng Forordning mod Gjendøbere og Sakramenterere. «Efterdi vi ere komne i Forfaring, at saadanne som i andre Lande ere fordrevne og ikke der kunne have Plads, blive af vore Undersaatter antagne for deres Nytte og Fordels Skyld — — — byder og befaler vi, at I dem strax, hvor de indtagne ere, fra Eder forvise». Ellers skulde de «straffes paa Ære, Liv og Gods» baade de selv og de, som husede eller opholdt dem. Presterne skulde baade hemmelig og aabenbart ransage, om nogen er i slig ukristelig Mening og Sværmeri og da angive det for Lensmanden eller Borgermesteren.

Kongens Frygt for, at Kirkens Fred skulde blive forstyrret ved «Sakramentererne», vaktes senere igjen ved den Strid, som Presten *Albert Hardenberg* 1556—1557 foranledigede i den bremenske Kirke ved sin Helden til Kalvinismen. Denne Strid, der hører til de mere bekjendte Optrin af de *kryptokalvinistiske* Stridigheder i disses første Tid, blev ikke indskrænket til Bremen alene; ogsaa Nabobyerne Hamburg, Lübeck, Lüneburg og flere andre Byer blev draget med

ind i Striden. Ogsaa den danske Konge blandede sig i den. Hardenberg gjorde nemlig Fordring paa et Kolloquium for at redegjøre for sig, medens hans Modstandere mente, at et saadant baade var unødvendigt, da man jo havde den Augsburgske Konfession, og skadeligt, da dette kun vilde give Anledning til fornyede Stridigheder. For at forebygge saadanne afgav Presteskabet i Bremen, Hamburg, Lübeck, Lüneburg og andre Nabobyer Erklæringer mod Hardenbergs falske Nadverlære.

Ogsaa *Kristian III* nærede Frygt for, at Striden skulde gribe om sig og forplante sig til Danmark. Han tilskrev derfor Raadet i Bremen med Paamindelse om, at det «ikke maatte give den forføreriske Lære noget Rum», men hellere «skille sig af med Surdeigen», forat ikke Kirkens Fred skulde forstyrres. Han vilde ikke indlade sig paa noget Kolloquium, «da man derved gjorde sig selv mistænkt, som om man havde nogen Tvivl om vor Herres og Frelsers Sakramente». For at sikre sine Riger for Smitte af Surdeigen lod han Professorerne ved Universitetet afgive en Erklæring om Herrens Nadvere, der ikke skulde være blot en Enkeltmands Mening, men «en almindelig, endrægtig, den menige Kristenkirkes over disse Lande og Riger Konfession og Bekjendelse». Den skulde altsaa være Lærenorm for den dansk-norske Kirke.

Denne Bekjendelse, *tabella de coena Domini* eller en *Tavle om Herrens Nadvere* (1557), blev affattet af *Nils Hemmingsen*. Den opregner de 7 forskjellige Opfattelser af Nadverlæren, som havde gjort sig gjældende, og forkaster de vildfarende: 1) Karlstadts, som forklarede Indstiftelsesordene saaledes, at idet Jesus sagde: «*dette* er mit Legeme», havde han pegt paa sit Legeme og dermed villet sige: «*dette her* er mit Legeme, som jeg vil give hen i Døden for eder, og til Erindring herom nyder dette Brød». 2) Zwinglis, der forklarede Jesu Ord: «dette er» at være ensbetydende med «dette betyder». 3) Økolampads, der forklarede Ordet «Legeme» *(corpus)* at være det samme som «Tegn paa mit Legeme» *(signum corporis)*. 4) Anabaptisternes, der forkastede det ydre Sakrament (*corpus mysticum)*. 5) Papisternes Lære om Transsubstantiationen (Forvandlingslæren) og Messeofferet. 6) Kalvins Lære, som vistnok misbilliges, men dog omtales paa en anden og mere anerkjendende Maade[1]). Vi kan her

[1]) *Alii assertores præsentiæ veri corporis et veri sanguinis, sed ea tantum fide accipi a credentibus putant, tametsi ista (signa) manu ministrorum porrigi fateantur. Hanc opinionem etsi quidam docti non improbant, non tamen convenit cum verbis Pauli, qui indigne sumentem pronunciat reum corporis et sanguinis Christi, propterea quia non dijudicet corpus Domini.*

se Spiren til Hemmingsens senere kalvinistiske Standpunkt. 7) Luthers Nadverlære, der udvikles i almindelige Ord, men fuldkommen luthersk[1]).

Til denne tabellariske Oversigt var føiet Erklæringer fra samtlige Professorer og de to Biskoper, Brødrene *Peder Plade* i Kjøbenhavn og *Nils Plade* i Lund, hvorved enhver for sig i Overensstemmelse med Tavlen «samtykkede og annammede den sande Lærdom om Kristi Nadvere». Disse Erklæringer var dog ikke enslydende og lige uforbeholdne. Brødrene *Plade* afgav den klareste og bestemteste lutherske Bekjendelse. Mest ubestemt var *Makalpins (Machabæus's)*, som selv var kalviniserende i sin Nadverlære[2]). Han erklærede sig for Wittenbergerskolens Lære, som man paa den Tid endnu ikke vidste var vaklende[3]). *Hemmingsen*, Tavlens Forfatter, henholdt sig navnlig til «den augsburgske, den sachsiske og vore Kirkers Konfession».

Kongen sendte «Tavlen» til Wittenberg for at faa Melanchtons og de andre Wittenbergeres Betænkning over den. Han haabede paa den Maade muligens at kunne faa den i Bremen vakte Strid bilagt. Hardenberg havde nemlig indskudt sig under Melanchtons Autoritet. Men Melanchton, hvis Stilling til Nadverspørgsmaalet nu var et andet end tidligere, vilde ikke indlade sig paa nogen Erklæring. Han henviste kun til den Augsburgske Konfession eller mente, at man paa andre Maader burde søge at komme til Enighed om Nadverlæren.

Kongen synes nu en Tid at have tænkt paa et Kolloquium i Danmark eller Holsten, uagtet han paa Sagens tidligere Trin havde været meget imod denne Foranstaltning, da Bremerraadet bragte den paa Bane, efterdi han deraf kun frygtede videregaaende Strid. Der blev imidlertid heller ikke nu noget af et saadant Kolloquium, og Talen om «Tavlens» Anerkjendelse faldt ogsaa efterhaanden bort af sig selv. I Bremen blev Hardenberg fortrængt af *Tilemann Heszhusius* 1561. — Da *Hemmingsen* senere ved sin *Syntagma* 1574 vakte Beskyldning mod sig for Kalvinisme, men Frederik II forbød al videre Forhandling herom for det første (se ovenfor), blev «Tavlen» oversat paa Dansk og forsynet med en Indledning og enkelte Tillæg, som indeholdt en skarpere Afvisning af de vildfarende Lærdomme.

[1]) *Hanc sententiam confirmant verba Domini et Pauli.*

[2]) Under den senere Sag med Hemmingsen fremkom Antydning til, at Hensyn til ham har medvirket til Tavlens Affattelse, se *Ny kirkehist. Saml.* IV S. 281: *cum motum esset certamen D. Machabæo de coena.*

[3]) *Hos et omnes in universum errores adversus veritatem coenæ Dominicæ perperam excogitatos damno et detestor . . . . Insuper probo sententiam eam, quam scriptura apostolica tradit et inclyta schola Wittenbergensis docet et tuetur, quæ etiam præsenti exprimitur et continetur scripto.*

Kongen vilde herved tilbagevise enhver Beskyldning for, at den danske Kirke og Skole havde forladt den lutherske Grundvold med Hensyn til Nadverlæren[1]).

I Aaret 1569 blev en endnu merkeligere Lærenorm givet i de saakaldte *Fremmedartikler (articuli pro peregrinis).* Anledningen hertil var, at der paa denne Tid kom endel Nederlændere, som flygtede for Hertugen af Albas Religionsforfølgelser, til Danmark for at søge et Fristed der. De blev i Begyndelsen vel modtagne; et Kongebrev af 3die Febr. 1569 indrømmede dem endog 10 Aars Skattefrihed, hvor de bosatte sig. Det varede imidlertid ikke længe, inden Regjeringen fik Betænkelighed ved disse fremmedes Ophold i Landet, da det rygtedes, at de holdt hemmelige Forsamlinger indbyrdes og der «brugte deres Handel efter den Vis, som Vederdøbere og Sakramenterere pleier at gjøre». Kongen gav derfor (29de Juni 1569) Professorerne Befaling til, at de nøiagtigen skulde undersøge, hvorledes det forholdt sig hermed, og gjøre Indberetning derom, da Kongen ikke var tilsinds at taale, at noget saadant fik Fremgang i hans Riger. Professorernes Indberetning kjender vi ikke. Men Forhandlingerne gav Anledning til Affattelsen af de *25 Fremmedartikler*, der skulde forelægges alle fremmede, som vilde tage fast Bolig i Landet.

De indlededes paa følgende Maade: «Endog den hellige Kirkes *symbola*, som ere det Apostoliske, Nicænske og Ambrosii (ɔ: Athanasii), item den Augsburgske Bekjendelse, kunde være en ret Regel at følge, naar nogle skulle om Kristendommens Lærdom overhøres: dog alligevel, paa det Forfalskelse udi ren Lærdom og Splidagtighed des bedre kunne forhindres, skulle Biskoper og Prester foreholde efterskrevne Artikler for alle fremmede, som skulle faa Lov at være og bo i disse Riger». Artiklerne var forfattede af *Hemmingsen.* De tog Hensyn til de fleste Vildfarelser, som havde gjort sig gjældende i hin Tid, især til Gjendøberne og «Sværmeraanderne» (saaledes Art. 1 om Guds Ord, Art. 2 om Kirken, Art. 15 om Daaben, Art. 12 om bodfærdiges Afløsning, Art. 18 om Eden), derhos ogsaa til Papisterne (Art. 6 om Menneskets Vanmagt, Art. 13 om Gudsdyrkelsen, Art. 17 om Messen, Art. 23 om Skjærsilden). Man vil ogsaa kunne finde Spor af de Stridigheder, som da optog den lutherske Kirke f. Ex. Art. 7 om Loven (Lovens tredobbelte Brug) og Art. 10 om Boden, hvor man maaske kan spore Hemmingsens filipistiske Standpunkt deri, at han nævner «den nye Lydagtighed» som det tredie Hoved-

[1]) *Helveg* anser det sandsynligt, at Hemmingsen selv har foranlediget Oversættelsen for at tildække Kalvinismen i *Syntagma* ved at opfriske Mindet om den af ham forfattede *Tavle* med dens lutherske Vidnesbyrd.

stykke i Boden ved Siden af Anger og Tro, medens den Augsburgske Bekjendelse kun nævner Angeren og Troen som Bodens Hovedstykker, «den nye Lydighed» derimod som Troens Frugt. Om Nadveren heder det i Art. 16: «Om de tro Herrens Legeme, som er givet for os, og hans Blod, som er udgydt for os, at være sandelig og visselig (i den latinske Text: *substantialiter*) tilstede udi Nadverens Sakramente — —[1])».

De 25 Fremmedartikler, som ved Kongebrev af 20de September 1569 erklæredes at skulle gjælde som Lov for Danmark og Norge, blev trykte paa Latin, Dansk og Tysk. Det blev paalagt Bisperne i begge Riger at opslaa Kongebrevet paa Kirkedøre og Raadhuse i Kjøbstæderne og med Flid vaage over den kongelige Befalings Overholdelse. Under Hemmingsens Sag beraaber Kongen sig for Kurfyrsten 1576 til Vidnesbyrd om den danske Kirkes Rettroenhed paa, at «der ofte holdtes offentlige Examina af Kongens forordnede *pastores* og Theologer over Artiklerne, og at man lod de fremmede, som underkastedes denne Prøve, bekræfte deres Udsagn med Ed». Fremmedartiklerne kan altsaa betragtes som en Læreforskrift eller et Symbol og benyttedes i den efterfølgende Tid oftere saaledes (f. Ex. i Sagen mod Hemmingsen, Aalborg o. s. v.[2]).

Den Maade, hvorpaa den *Augsburgske Konfession* (og de tre økumeniske Symboler) omtales i Fremmedartiklerne, viser, at det forudsattes, at Konfessionen var Norm for, hvad der var «den rette evangeliske Lære» eller «det rene Evangelium», om den end ikke ved et udtrykkeligt Lovbud var foreskrevet som saadan. Dette skede vel først under Hemmingsens Sag ved den ovenfor omtalte kongelige Befaling af 26de Juni 1574, ligesom ogsaa i den Erklæring, som Professorerne og Presterne i Kjøbenhavn senere (1575) afgav, «den rette Lærdom» bekjendtes at være den, «som kortelig er forfattet i Luthers lille Katekisme og den Augsburgske Konfession». Før denne Tid, fra 1555 af omtrent, fremhæves flere Gange den Augsburgske Konfession, rimeligvis som en Følge af Augsburgerfredens Bestemmelser af 1555, ifølge hvilke de, der bekjendte sig til den, tilsikredes Religionsfrihed[3]). Ligeledes har en «Bekjendelse om de danske Kirkers vigtigste Lære- og Trosartikler» af 1561, som nu er tabt, nævnt Konfessionen som Lærenorm. Det samme gjælder

[1]) *Henvik v. Bruchofen*, hvem Kongen sendte Artiklerne til Gjennemsyn, fandt Læren om Nadveren bedre udtrykt i «Tavlen om Herrens Nadvere» af 1557.

[2]) Ny kirkehist. Saml. IV. S. 232 ff. *H. Rørdam:* Kjøbenhavns Universitets Hist. II. S. 104 ff. *L. Helveg:* Danske Kirkes Hist. eft. Ref. (2den Udg.). I. S. 185 ff. Pontopp. Annaler III S. 416. ff.

[3]) *Helveg*. S. 133.

om den omarbeidede Kirkeordinans af 1561, som dog ikke fik Lovskraft[1]).

Efter 1574 blev derimod Forpligtelsen til den Augsburgske Konfession oftere indskjærpet, navnlig ved det Cirkulære til samtlige Biskoper, som Rigsraadet kort efter Frederik II's Død udstedte under 10de Juli 1588, hvori det heder: «Vi bede eder og ville, at I alvorlig forbyder alle Prester og Læsemestere nogen ny Disputats at opvække, men at de paa det allerenfoldigste, saameget som paa Saligheds Vegne Behov gjøres, efter den Augsburgske Konfession deres Sognefolk undervise, desligeste at ingen sig understaar noget udi de Ceremonier, i Ordinansen ere vedtagne, at forandre af egensindig privat Mening, meden at de alle og enhver holde dennem udi Lærdom og Ceremonier, eftersom udi vor kjære Hr. Faders Tid og til dess er skeet, og efter den hellige profetiske og apostoliske Skrift og den Augsburgske Konfession, efter Ordinansen og de Breve, hans Kjærlighed udi sin Tid derom haver ladet udskrive».

Derimod blev, som ovenfor fortalt, Konkordieformelen afvist og med den den fuldstændige Samling af den lutherske Kirkes Symboler i Konkordiebogen. Under Striden med Filipismen blev man imidlertid mere end før opmerksom paa Forskjellen mellem den uforandrede Augsburgske Konfession af 1530 (*invariata)* og den af Melanchton i 1540 forandrede Redaktion af samme *(variata)*. Naar den Augsburgske Konfession nævnes, er altid den uforandrede ment.

§ 5.

Ensformighed i Gudstjenesten. Alterbog. Salmebog og Graduale.

Ved Kirkeordinansen af 1539 eller 1542[2]) var Gudstjenesten bleven ordnet; dens andet «Stykke» handlede om «Ceremonier og udvortes Kirketjeneste». Den slutter sig i dette Punkt nærmest til Luthers *formula missæ*. Men Ordinansen gav kun det almindelige, ydre Omrids af Gudstjenesten; derimod gav den i Regelen ikke de liturgiske Formularer, men antydede dem kun ved at anføre deres Begyndelsesord. Disse, ligesom de bibelske Texter og Kollekterne, maatte Presten derfor hente andenstedsfra. Der tiltrængtes derfor Haandbøger, hvori de liturgiske Formularer fandtes samlede.

Af saadanne Haandbøger kjender vi fra den første Tid efter

---

[1]) *Rørdam* i Ny kirkehist.. Saml. V. S. 594 ff.

[2]) Se S. 205.

Reformationen to, nemlig *Palladii Enchiridion (Peder Plades Haandbog)* af 1538 og *Frants Vormordsens Haandbog* af 1539 (til Grund for hvilken Malmøhaandbogen af 1535 ligger). Den første er en Oversættelse af Luthers *Enchiridion* tilligemed hans Døbe- og Vielsesbog. Den anden gjennemgaar den hele Gudstjeneste og giver Formularer, Kollekter, Anvisninger til Taler ved de liturgiske Handlinger m. m. Derimod indeholder den ikke Texterne, men henviser med Hensyn til dem til Bibelen.

Ved Siden af disse fandtes imidlertid ogsaa andre, ligesom man ogsaa fik Haandbøger, af hvilke Presten kunde læse de bibelske Texter. Men det var dog en Ulempe, at saadanne Haandbøger ikke indeholdt alt, hvad der skulde bruges ved enhver Del af Gudstjenesten, hvorhos de ikke i alle Stykker stemte overens, saaat der ikke var den ønskelige Ensformighed i den Maade, hvorpaa Gudstjenesten holdtes i de enkelte Kirker. Dette var saa meget mere Tilfælde, som Ordinansen havde ladet mange Enkeltheder med Hensyn til Kirkeskikke staa uafgjorte og overladt dem til Bispernes Afgjørelse, som derfor i den første Tid havde en ikke ringe Myndighed til at give liturgiske Forskrifter for sit Stift.

En større Ensformighed var saaledes ønskelig. I 1556 udgav *Peder Plade* sin *Alterbog*, som indeholdt Evangelierne og Epistlerne med Kollekter, derhos Luthers Døbe- og Vielsesbog og Nadverliturgien. Den var altsaa i sin oprindelige Skikkelse kun en Haandbog, der ligesom de tidligere var ment at skulle supplere Ordinansen, men fuldstændigere end de ældre samlede alt, hvad Presten havde Brug for under Gudstjenesten. Han gjorde dette Arbeide efter «sine Embedsbrødres Raad og Samtykke»; rimeligvis er Sagen bleven forhandlet mellem Bisperne paa det Møde, de holdt Aaret forud (1555) i Kjøbenhavn. I de senere Udgaver (1564 og oftere) optoges adskillige nye Bestemmelser i Alterbogen, og denne fik efterhaanden Karakteren af en bindende Lov, som man ikke maatte fravige.

Dog lod en fuldkommen Uniformitet sig ikke drive igjennem. Man hører oftere Paamindelser til Presterne om «ikke at fravige, hvad dem foreskrevet er og menlig skal holdes udi Kirkerne». Men man stræbte at faa den gjennnemført. Ved Kongebrev af 13de Januar 1568 blev *Vor Frue* Kirke i Kjøbenhavn, Universitetets Kirke, gjort til Normalkirke, efter hvilken alle andre skulde rette sig med Hensyn til Kirkeskikke, navnlig den hellige Nadveres Forvaltning.

Aaret efter (1569) blev *Hans Thomissøns* Salmebog og *Nils Jespersens* Graduale paabudt til udelukkende Brug i de danske og norske Kirker. I Danmark som i Tyskland gik Sangen fra først af sammen med Prædikenen og bidrog ikke lidet til den evangeliske

Læres Udbredelse. De evangeliske Lærere baade i Jylland og i Skaane — *Tausen, Sadolin, Klaus Mortensen, Hans Spandemager* og de andre — digtede eller oversatte Salmer og brugte dem ved Gudstjenesten. Den første egentlige Salmebog blev udgivet i Malmø 1528 af *Klaus Mortensen* med Bistand af *Hans Spandemager*; den udkom paany 1529 og 1534 (saaledes fortæller *Hans Thomissøn* i Fortalen til sin Salmebog 1569). Ingen af disse første Salmebøger er bevarede. Det er imidlertid høist sandsynligt, at vi nu har dem i de «Psalmebøger (3) fra Reformationstiden», som den danske Bibliothekar *Chr. Bruun* har udgivet 1865 ff. Den første af disse «En ny Haandbog med Psalmer og aandelige Lofsange etc.», trykt i Rostock af Ludvig Dietz 1529, er efter al Rimelighed et Optryk af Klaus Mortensens fra 1529 (1528), og den tredie af dem «Malmøpsalmebog fra 1533» er udenfor al Tvivl en ny Udgave af Klaus Mortensens eller maaske den, som Hans Thomissøn (isaafald urigtigen) henfører til 1534.

De ældste danske Salmer var mest Bearbeidelser af tyske; derhos leverede Davidspsalteret et væsentligt Bidrag. Man brugte det ved Gudstjenesten dels i frie, rimede Bearbeidelser efter tyske Forbilleder, dels ogsaa i ordret, rimfri Oversættelse (Frants Vormordsens, Kr. Pedersens, Bibeloversættelsens). — Den næste Salmebog bærer *Hans Tausens* Navn, idet han 1544 lod «Salmebogen paany prente». Ogsaa den er gaaen tabt, forsaavidt vi ikke har den i en udvidet og forandret Form i Salmebogen fra 1553. Denne tilskrives dels Plade dels Tausen; men den første Antagelse er aabenbart urigtig, og den anden lidet sandsynlig, forsaavidt derved skulde menes, at Tausen har havt umiddelbar Del i dens Udgivelse; derimod har visselig hans Salmebog af 1544 ligget til Grund for den. «Man kommer uden Tvivl det rette nærmest ved at holde sig til den Mand, som nævnes, Bogtrykkeren *Hans Vingaard*, der har dannet sin Bog af Tausens Salmebog og et Tillæg af, hvad han havde ved Haanden»[1]). Heller ikke denne Salmebog blev imidlertid almindelig brugt; der var i den Henseende ingen Enhed mellem de forskjellige Menigheder. En større Enighed tilveiebragtes først ved *Hans Thomissøns* Salmebog af 1569, den første almindelig brugte Kirkesalmebog.

Hans Thomissøn blev 1557 af Hans Tausen, som dengang var Biskop i Ribe, ansat som Rektor ved Latinskolen i samme By. Da nu Salmesangen udgjorde en vigtig Del af Skoleundervisningen, fordi Skolegutterne havde at besørge Korsangen i Kirken, saa «begyndte

---

[1]) *Brandt* og *Helveg*: Den danske Psalmedigtning. II. S. XII.

jeg», fortæller han selv, «at beflitte mig herom, at udspørge de rette gamle Noder til hver Salme og at udsætte nogle besynderlige Salmer af Tysken, paa det at jeg i nogen Maade kunde, mig og andre til bedste, hjælpe og forbedre den danske Salmebog». Med dette Arbeide fortsatte han, efterat han var bleven Sogneprest til Frue Kirke i Kjøbenhavn, i hvilken Stilling han døde 1573.

Det Verk, som Hans Thomissøn saaledes havde begyndt af egen Drift, udkom 1569 og nu «overseet af de høilærde, som læse den hellige Skrift, og de andre *professoribus* her ved Universitetet . . . efter kongelig Majestæts, vor allernaadigste Herres, Konning Frederik II's naadigste Bevilling og Befaling». Den ledsagedes af et Kongebrev, at den skulde anskaffes til hver Kirke i Landet og lænkes fast til Degnestolen for ikke at forkomme, hvorhos tilføiedes, at «ingen anden Salmebog maatte kjøbes eller føres tilkjøbs her i Riget», et Forbud, man dog ikke har forstaaet efter Bogstaven, da det ikke varede længe, førend den ene nye Samling udkom efter den anden. I samme Kongebrev af 5te November 1569 blev tillige alle de Bøger nævnte, som Kirkerne skulde eie, og som med Jernlænker skulde smedes til Degnestolen: den danske Bibel, den nye Salmebog, Ordinansen, Alterbogen og Gradualet (naar det udkom).

Nogle Aar senere (1573) udkom det første *Graduale* eller Sangbog, som *Nils Jespersen*, Biskop i Fyen, udarbeidede efter kongelig Befaling. Gradualet skulde være Degnenes Koral- og Sangbog, «hvori findes beramt, hvad Sang det ganske Aar igjennem af alle Sognedegne skal holdes og sjunges». Det indeholdt en Anvisning saavel til Melodierne som til de faste Salmer, der hver Søndag skulde synges. Det var altsaa ment at skulle være en Anordning af Sangen under Gudstjenesten for derved at raade Bod paa «den store Uenighed, som foraarsagedes derved, at Sognedegne sjunge efter deres egen Lyst, hvad dem godt tykkes».

Hans Thomissøns Salmebog har en sær Interesse, da den er den første autoriserede Kirkesalmebog. Den giver 268 Salmer, hvoraf en stor Del er Oversættelser fra Tysk, som Tilfældet i det hele var med den ældste danske Salmedigtning. Navnlig er *Luther* stærkt repræsenteret. Af hans 37 Salmer var indtil 1570 alle oversatte paa to nær, Parafrasen af de ti Bud og Efternynnet af Aab. 12: «Hun er mig kjær den ædle Mø». Under de Salmer, der var forfattede af de lutherske Fædre, satte han Salmedigterens Navn. «*Dr.* Martin Luthers, *Dr.* Justi Jonæ, *Dr.* Pauli Ebers Navn med Alberi, Mathesii o. s. v. haver jeg sat ved de Salmer, som de digtede, til et Vidnesbyrd endog for vore Efterkommere, at vi udi Danmarks og Norges Riger prædike samdrægtigen, bekjende og annamme den sande

evangeliske Lærdom i Kirker og Skoler, ligesom den udi de Wittenbergske Kirker og Skoler lærtes af *Dr.* M. Luther og Philippo Melanchton».

Dernæst indeholder Hans Thomissøns Salmebog Oversættelser af adskillige gamle latinske Hymner og Sekvenser; fremdeles et Antal af ikke mindre end 40 Davidssalmer, væsentlig efter Luthers og hans Venners Bearbeidelser; endvidere «gamle Sange, som have været brugte i Pavedømmet», «gamle papistiske Sange, som ere korrigerede og rettede» eller «Mariaviser christelig forvendte Jesu Christ til Lov og Ære». Ligeledes er flere Salmer af Mester *Mikael* i Odense — i omarbeidet Form — optagne[1]). Ringere i Tal og i Almindelighed vel ogsaa i blivende Værd er de originale Digtninger f. Ex. *Hans Thomissøns*: «Jesus Kristus er opfaren» (Kingo 193), «Den kristelige Kirkes skjønne Navn» (K. 257), «Jeg løfter høit op Øine mine» (Dav. Salm. 121, K. 99, Landstad 215), *Nils Hemmingsens*: «Hvo som Kristi Kors vil pryde» (K. 110), *Thomas Hygoms*: »Jeg er nu gammel og graa», *Søren Skrivers*: «Løft op dit Hoved, al Kristenhed» (L. 104), «Jeg beder dig min Herre Gud» (L. 113).

Tallet paa dem, som leverede Bidrag til Thomissøns Salmebog, var stort; der er Salmer baade fra ældre og yngre, «ædel og uædel». Vi finder blandt Forfatterne Reformationens første Ledere — *Kl. Mortensen, Hans Spandemager, H. Tausen, Sadolin, Palladius* — en Mængde Theologer og Prester, *Hemmingsen, Arvid Pedersen, Katholm, Rerav, Thomas Knudsen Hygom* (Hans Thomissøns Fader, der var Prest i Hygom, og hvis Bistand denne taknemmelig erkjender) og *Hans Thomissøn* selv. Af adelige findes *Erik Krabbe* og hans Søster *Elsabe*, Peder Skrams Hustru og *Herluf Trolle*, af borgerlige: *Klaus Førd* Boghandler, *Søren Palludan Skriver*, Borgermester i Kolding og mange anonyme.

Det gik med den gudelige Poesi i hine Dage, da en virkelig Begeistring havde grebet det hele Folk, at allesammen blev Poeter. «Men det vilde være meget keitet at drage disse Markblomster ind for formelle Kunstreglers Domstol. Man havde ikke Smag for en mere renset Form og ikke Raad til at vrage, hvad man skjænkedes. Spørgsmaalet var et ganske andet; Interessen var ikke æsthetisk, men religiøs, og Begeistringen var nok til at bøde paa Formens Mangler. Den forstod en halvkvæden Vise og var glad ved at finde Udtryk, der nogenlunde kunde give den Luft; den kunde selv flyve, hvor Versene haltede»[2]).

---

[1]) Se S. 168.

[2]) *Brandt* og *Helveg*: Den danske Psalmedigtning. II. S. XX. ff.

Ved *Gradualet* og *Salmebogen* var altsaa givet en bestemt Anordning af Kirkesangen og en større Enhed tilveiebragt inden Menighederne. Thomissøns Salmebog holdt sig som den egentlige autoriserede Kirkesalmebog, ligetil den ved Udgangen af det 17de Aarhundrede afløstes af den Kingoske, i de sidste Decennier dog ikke anderledes, end at ved Siden af den og endnu mere end den brugtes andre Salmebøger, som kjøbenhavnske Boghandlere foranstaltede udgivne, og som væsentlig bestod af Thomissøns oprindelige Samling og senere Salmer, mest Oversættelser, som man iflæng tog ud af Andagtsbøger.

§ 6.

Fortsat Salmedigtning. Hans Kristensen Sthen. Bibeloversættelsen.

Salmedigtningen vedblev at blomstre; det var fremdeles vistnok mest Oversættelser fra Tysken, som blev leveret, men ved Siden deraf ogsaa originale Salmer. Den vigtigste blandt den danske Kirkes Salmedigtere fra det 16de Aarhundredes sidste Halvdel er *Hans Kristensen Sthen* med Tilnavnet *Roskildensis*. Han var først Rektor i Helsingør og blev senere Sogneprest i Malmø. Hans Dødsaar kan ikke med Nøiagtighed angives, men det maa dog sikkert have faldt i det første Decennium af det 17de Aarhundrede.

Hans Skrifter fortjener ogsaa af den Grund at nævnes, fordi de langt ned i Tiden var af de mest yndede og udbredte Opbyggelsesskrifter. Han har saaledes skrevet en «*Haandbog*, som indeholder allehaande nyttige Øvelser udi Gudelighed, og smukke trøstelige Bønner og Lovsange», «*Vandrebog*, indeholdende adskillige Bønner og Sange med nyttige Livregler, udi Rim befattet». En hel Del af disse Salmer blev senere optagne i Salmebøgerne, f. Ex. «Herre Jesu Krist, min Frelser du est» (Landst. 80), «Et trofast Hjerte, o Herre min» (L. 119), «Den lyse Dag forgangen er» (L. 610), «Synge vi af Hjertens Grund» (L. 602), «Jeg ved et evigt Himmerig» (L. 105), «Gud efter dig mig længes» (L. 125) og flere andre[1]). «Næsten alle er digtede i Folkevisetonen og tiltaler ved sin eiendommelige Hjertelighed og ukunstlede Simpelhed»[2]).

Den første danske Bibel er den saakaldte Kristian III's Bibel fra 1550. Oplaget, der var 3000 Expl. stort, blev udsolgt henimod

[1]) Landst. No. 271, 541, 588.

[2]) *Helveg* S. 236.

Slutningen af Frederik II's Regjering. Det blev derfor overdraget de theologiske Professorer at besørge en ny Udgave, som udkom Aaret efter Kongens Død; dette er den saakaldte Frederik II's Bibel fra 1589. Den blev trykt hos *Mads Vingaard* og adskilte sig fra den første danske Bibeludgave egentlig kun derved, at den var forsynet med Luthers Fortaler og Randgloser samt med Summarier eller Indholdsangivelser af *Vitus Theodorus (Veit Dietrich)*. Man fandt sig imidlertid ikke rigtig tilfredsstillet ved den. Den var unøiagtig trykt og derhos meget dyr, og Tidens Mistænksomhed fandt Kryptokalvinisme i Randgloserne og Indholdsangivelserne. Desuden var den ligesom Kristian III's Bibel væsentlig en Oversættelse af Luthers tyske Bibel, medens man nu krævede en Oversættelse, som tog mere Hensyn til selve Grundtexten.

Kongen ønskede, at de theologiske Professorer skulde foretage en Revision af Bibeloversættelsen, forat man kunde faa en feilfri, nøiagtig og billig Bibeludgave. Da Professorerne ikke var villige til at paatage sig denne Revision, blev *Resen* den, som alene kom til at overtage Arbeidet. Først udkom det Nye Testamente, derefter Pentateuchen og tilsidst den hele Bibel, den Resenske Bibel, 1607. Resen havde sat sig til Formaal at rette Oversættelsen efter Grundtexten og at gjengive denne saa bogstavret og nøiagtig som mulig. Men derved kom hans Oversættelse, der kan betragtes som et fuldstændigt nyt Arbeide, ofte til at blive saa knudret, at den blev meningsløs og uforstaalig. Den blev derfor ogsaa strax, som ovenfor fortalt, angrebet af Professor i Hebraisk *Stub*. I det hele taget vandt han dog i Samtiden megen Ros for sin Oversættelse.

Af den Resenske Bibel udkom 1647 en ny Udgave, den saakaldte Svanes eller Kristian IV's Bibel. Svane, der Aaret i Forveien var bleven Professor i Theologien, havde dog intet andet med den at gjøre end at forestaa Udgivelsen og læse Korrektur over den, thi Arbeidet forelaa allerede færdigt til Trykken fra Resens egen Haand, da hans Død indtraf 1638. Ved Siden heraf blev Frederik II's Bibel fra 1589 under *Resens* Tilsyn optrykt med nogle smaa Rettelser i 1633. Frederik III tænkte ogsaa paa at foranstalte en ny Oversættelse, der paa engang skulde tage Hensyn til Grundtexten og det danske Sprogs Fordringer, men denne kom ikke istand. Derimod udkom kort efter hans Død den saakaldte Frederik III's Hus- og Reisebibel efter Udg. 1589 og 1633, som er den første af disse «Hus- og Reisebibler», som i den følgende Tid oftere blev udgivet. Ogsaa Kristian V's Hus- og Reisebibel fra 1699 var et nyt Optryk af den første danske Oversættelse.

Medens saaledes den ældste danske Bibeloversættelse, som væ-

sentlig var en Oversættelse af Luthers tyske Bibel, laa til Grund for Bibeludgaverne i Slutningen af det 17de Aarhundrede, kom derimod den Resenske Oversættelse til at danne Grundlaget for de i det 18de Aarhundrede udgivne Bibeloversættelser. I 1716 udkom en af Missionskollegiet foranstaltet Bibeludgave, som efter Professor *Stenbuchs* Raad lagde Resens Oversættelse til Grund; dette blev den første af de saakaldte Missions- eller Vaisenhusbibler. Det samme blev altsaa ogsaa Tilfældet med de senere Udgaver, som optryktes i det 18de Aarhundrede.

§ 7.

Geistligheden, dens Valg og Dannelse.

Kirkens øverste Tilsynsmænd skulde efter Reformationens Indførelse kaldes *Superintendenter*, men dette Navn blev dog ikke længe brugt; man vendte snart tilbage igjen til den gamle Benævnelse, *Biskoper*. Med Hensyn til Rigets Inddeling i Stifter eller Bispedømmer foregik en liden Forandring, idet det ved *Dr. Olaus Chrysostomus's* Død (1553) blev bestemt, at Residensen for det nordligste af de jydske Stifter skulde forlægges fra *Børglum* til *Aalborg*, «forat Superintendenten der ligesom de andre Superintendenter kunde have en Kjøbstad i sin Befaling, i hvilken han kunde læse for Prester og andre unge Personer».

De første evangeliske Biskoper blev beskikkede af Kongen. Derimod blev det ved Kirkeordinansen bestemt, at Valget skulde ske ved Stiftets Kjøbstadsprester: Sognepresterne i Stiftets Kjøbstæder skulde nemlig af sin Midte udvælge fire, der da som Valgmænd havde at vælge Biskop. Den af dem valgte skulde overhøres af den nærmeste Nabobiskop og derefter foreslaaes Kongen til Stadfæstelse. Hans Ordination skulde foregaa i hans egen Stiftsstad og udføres af Nabobiskopen. Om disse Bestemmelser maa det imidlertid siges, at de i Virkeligheden aldrig kom til at blive gjældende. Den paabudte Overhøring overførtes fra Nabobiskopen til Universitetet og Indvielsen til Sjællands Biskop. Vigtigere var det, at den Presterne hjemlede Valgret enten ganske sattes ud af Betragtning eller sank ned til en tom Formalitet. Faktisk var det, ialfald i Regelen, Kongen, som besatte Bispestolene paa egen Haand. Da *Jesper Brochmand* ved Resens Død (1638) af Kongen fik Underretning om, at han var udseet til Sjællands Biskop, bad han Kongen om Tilladelse til at lade Valget foregaa efter Kirkeordinansens Forskrifter. Men denne Begjæring kan dog ikke betragtes som et Forsøg fra Broch-

mands Side paa at udøve nogensomhelst Kritik eller at nedlægge nogensomhelst Protest ligeoverfor Kongernes Fremgangsmaade i Almindelighed. *Helveg* har uden Tvivl Ret, naar han finder Brochmands Begjæring begrundet deri, at «han i Følelse af det store Ansvar for Gud og Menigheden, som det nye Embede paalagde ham, vilde ligesom forvisses om, at han ikke havde tilsneget sig det, men at et Guds Kald var udgaaet til ham». Han fik ogsaa sin Bøn opfyldt og blev nu af Provsterne, der forsamledes til Valg i Roskilde, enstemmig valgt til Biskop.

Provsterne[1]) skulde beskikkes i hvert Hered som «Superintendentens Medhjælpere»; de skulde efter Kirkeordinansen vælges blandt Heredets Prester af disse i Forening med Superintendenten. Denne Rettighed for Presterne har i Norge holdt sig til denne Dag, medens den er bortfalden i Danmark, hvor Provsten nu udnævnes af Regjeringen, alene efter Biskopens Forslag. I Regelen blev den ældste Sogneprest valgt; Brud paa denne Regel betragtedes endnu i forrige Aarhundrede som en Forurettelse mod den, hvis Anciennitet derved tilsidesattes[2]).

Om Sognepresternes Valg var det bestemt, at naar et Kald var ledigt, skulde «de bedste af Kirken (Menigheden) paa den menige Almues Vegne i Forening med Provsten udvælge sig den, de agter bekvem dertil». Den saaledes valgte skulde dernæst prøves af Superintendenten og stadfæstes af Lensmanden paa Kongens Vegne. I Kjøbstæderne var Valgretten lagt til Borgermestere og Raad. Det uklare i disse Bestemmelser (f. Ex.: de bedste i Menigheden) gjorde det imidlertid snart nødvendigt at give en bestemtere Forskrift. Riberartiklerne af 1542[3]) forordnede derfor, at «menige Sognemænd skulde keise syv af de ældste og mest anseede Sognemænd, og disse skulde have Fuldmagt til med Provstens Raad og Samtykke at udvælge en from og lærd Mand til Sogneprest». En Undtagelse fra disse Valgregler gjorde naturligvis de Kald, hvortil Kongen eller Adelsmænd havde Patronatsret.

Kaldsretten var altsaa hos Menigheden, men Loven hjemlede derhos baade den kirkelige Øvrighed (Provsten, som ledede Valghandlingen, og Superintendenten, som skulde prøve den valgte) og Stiftsbefalingsmanden, hvem det tilkom at stadfæste Valget, en ikke ringe

[1]) I den katholske Tid var Provsterne, naar *præpositi* ved Domkapitlerne undtages, Biskopernes Regnskabsførere og Oppebørselsbetjente uden egentlig geistlige Forretninger. («Regnskabsprovster» i Mods. til «Religionsprovster»).

[2]) *L. Daae:* Geistliges Kaldelse. S. 11.

[3]) Se S. 206.

Indflydelse paa dette. Der er ogsaa fuldt op af Vidnesbyrd om, at man baade fra den ene og den anden Side gjorde sin Indflydelse gjældende paa en Maade, som gik Menighedens Valgfrihed nær eller krænkede den.

Et Hensyn var det fremfor alt, som hyppig gjorde sig gjældende ved Besættelsen af de ledige Kald, Hensynet til den afdødes Familie. Det var meget ofte Tilfælde, at den valgte maatte forpligte sig til at ægte — efter Omstændighederne — Enken eller hendes Datter. Biskop *Jens Nilssøn* i Oslo henstillede i Aaret 1585 til Kongen, at Embederne burde, om muligt, staa ledige Naadsensaaret ud, «om den fattige Efterleverske kunde saa blive forsørget med Giftermaal, at hun maatte blive der fremdeles». Sjællands Biskop *Poul Madsen*, med hvem han raadførte sig, var enig med Biskop Jens i at betragte en saadan Forsørgelse af Enken (eller Datteren) som «en from og Gud velbehagelig Pligt», men han lagde dog til, at Hensynet til Menighedens Tarv maatte være det overveiende, og at man maatte vogte sig for at gaa saavidt, at Sognekaldene blev arvelige i Familien [1]).

Endnu hyppigere var det Tilfælde, at Sognepresterne tog Sønner eller Svigersønner til sine Kapellaner og saa sørgede, medens de endnu levede, for at sikre dem hos vedkommende Sukcessionen i Kaldet. Man har baade i Danmark og Norge Exempler nok paa Kald, som gjennem mange Slægtled var i samme Familie; de var bleven «arvelige». Som et af de mest talende Exempler paa saadanne Kald kan nævnes Haasby i Fyen, som Familien Digsmed betragtede som sin «Arv» i den Grad, at da i Aaret 1616 En udenfor Familien havde faaet Kaldet, men døde Aaret efter, strøg den hans Navn ud af Fortegnelsen over Kaldets Prester. Man søgte vistnok at sætte en Bom for denne Arvtagen. Saaledes lod Kristian IV Biskop Winstrup meddele Rigets øvrige Biskoper gjennem et Brev af 10de August 1597, at han høilig misbilligede, at Sognekaldet saaledes gik i Arv, hvorved den Valgret, Kirkeordinansen hjemlede Menighederne, blev krænket. Endog i den norske Kirkeordinans af 1607 fandtes det nødvendigt at tage Hensyn til dette Forhold og de vidtgaaende Misbrug. Det heder heri: «Prester, som holde Børn i Skole, maa ikke indgaa med Menigheden, at deres unge Sønner bekomme Tilsagn om Kaldet at beholde, endog man aldrig kan vide, hvad der af dem vorde vil. Udi saa Maade bliver Presterne til Falsknere for Gud og Øvrigheden

[1]) «— — — *ita tamen, ut etiam ecclesiæ, cujus potior est habenda ratio, utiti et commodo ministro prospiciatur. Interim cavendum, ne res eo deveniat, ut parochiæ videantur hereditariæ*». *L. Daae:* Geistliges Kaldelse. S. 34.

og til Hyklere for deres Sognemænd, det hellige *ministerium* vanbruges og bliver til Arvegods, og Sønnerne blive lade og forsømmelige; derfor ville vi have saadanne Bænke- og Arvekald aldeles afskaffede». Men alligevel vedblev det at gaa som før.

Kapellanerne var af forskjellig Art. I Stiftsstæderne og de større Kjøbstæder fandtes *residerende Kapellaner* eller *diaconi*, der i Virksomhed væsentlig var ligestillede med Sognepresterne og valgtes paa samme Maade som de. Anderledes forholdt det sig med de Kapellaner, som beskikkedes for Kald, der paa Grund af Folkemængde eller Omfang krævede en forøget geistlig Betjening, eller som ansattes hos Prester, der paa Grund af Alderdom, Svagelighed eller andet deslige trængte til Medhjælp, d. e. vore residerende Kapellaner og personelle Kapellaner (Huskapellaner). Nogen bestemt Grænse mellem disse to Arter var der dog ikke endnu. Forholdet mellem dem blev først bestemt ved Reskript af 2den Marts 1742. De valgtes ogsaa begge paa samme Maade, nemlig af Sognepresten, som dog lod den, han ønskede, holde Prøveprædiken for Menigheden og saaledes præsenterede ham for den. Iøvrigt maatte vedkommende naturligvis før Ordinationen underkaste sig Bispeexamen. Den første Klasse ansattes fornemmelig i de talrigt befolkede og vidtstrakte Kald, især i fjernere Annexer, hvor de da levede (Residenter, deraf vort: residerende Kapellaner). Deres Stilling var bedre sikret end Huskapellanernes. Hvorledes disse sidste kunde blive behandlet, viser en Bestemmelse i den norske Kirkeordinans: «Den Letfærdighed maa ikke tilstedes, at naar der er dyr Tid, da giver de deres fattige Kapellaner Forlov — — — hvo som haver Kapellan i den gode Tid, skal beholde og føde hannem i den dyre Tid eller siden miste Kapellan».

De Fordringer, som gjordes til Presternes Dannelse, maatte i Reformationens første Tid stilles meget lavt, naar man overhovedet skulde faa de mange Kald besatte nogenlunde snart. Vi har allerede tidligere omtalt, hvorledes man i de første Aar søgte at hjælpe sig. En Forandring kunde først indtræde fra den Tid, det nyorganiserede Universitet begyndte at virke og Skolevæsenet kom paa en bedre Fod; men inden dette skede, gik der hen en rum Tid. Akademisk Dannelse krævedes ikke af Presten i Almindelighed. Den betragtedes som en Hæder og Ære og tjente til særdeles Anbefaling, fremfor alt naar det gjaldt de større og vigtigere Poster inden Kirken. Der var derfor ogsaa altid dem, og det ikke faa, som søgte denne høiere Dannelse enten i Kjøbenhavn eller som før ved fremmede Universiteter f. Ex. Wittenberg, Rostock, Leipzig eller de hollandske Universiteter. Men Massen af Presterne havde kun faaet sin Dannelse ved en af Latinskolerne, navnlig da ved Stiftsstadens, der

var at betragte som Presteskoler, hvorfor der ogsaa ved dem var ansat en *lector theologiæ* foruden Rektor og Hørere.

Den Undervisning, som meddeltes i disse Skoler, var imidlertid hverken vidtgaaende eller synderlig grundig. Det var hovedsagelig det latinske Sprog, man drev paa med, og derhos Religionskundskab, saavidt som nødvendigt var, forat Presten nogenlunde kunde fyldestgjøre Ordinansens Fordringer til ham, at han skulde «retsindeligt prædike og tilbørligt uddele Sakramenterne, og retteligen forklare Katekismum om de 10 Bud, Troens Artikler, Paternoster og Sakramenternes Brug for de unge og uforfarne og ulærde Kristne». Det var dog meget hyppig Tilfældet, at Presterne ikke magtede selv at udarbeide en Prædiken, men hjalp sig med at oplæse af en Postil. Dette var udtrykkelig tilladt i Ordinansen, og ialfald enkelte af de almindelige Postiller var blevne til med den Bestemmelse at komme saadanne Prester til Hjælp. De almindeligst brugte Postiller var: *Hans Tausens* 1539 «for at ramme enfoldige Folks Tarv og synderlig de Sognepresters, som en grov og enfoldig Undervisning have behov»; *Hemmingsens* paa Latin 1561 og paa Dansk ved Rasmus Rerav 1576, og Luthers Huspostil, oversat af Peder Tidemand 1564. Denne Brug af Postillen søgte man vel senere at hemme, forsaavidt som det forbødes Presterne at tage Postillen med paa Prædikestolen for at læse op af den; de skulde lære Prædikenen udenad.

Den eneste Embedsprøve var den ved Ordinansen forordnede, ovenfor omtalte Bispeexamen. Det heder nemlig i Ordinansen, at Menigheden skulde forsyne den valgte med Vidnesbyrd «om et godt Rygte, om et godt Levnet og gode Sæder» og «forskrive ham til Superintendenten for at forhøres om hans Lærdom og Forstand». Der var imidlertid ikke givet nærmere Bestemmelser om denne Prøve for Biskopen, og meget kom derfor her an paa vedkommende Biskop, hvilke Fordringer han fandt at kunne og maatte gjøre; men det siger sig selv, at Fordringerne ikke kunde være store, og at de maatte lempe sig efter den Undervisning, Kandidaten havde faaet i Skolen. Man har et (utrykt) Skrift af Biskop *Plade* om denne Prøve: Der fordredes, at Examinanden skulde være vel bekjendt med de kristelige Hovedlærdomme og navnlig godt kjende Forskjel mellem Lov og Evangelium. Det gjaldt især at prøve, om han var vel hjemme i de Lærestykker, hvori han skulde undervise Menigheden; de fleste Spørgsmaal lod sig derfor ogsaa henføre til Katekismens fem Parter. Egentlig theologisk Lærdom, Kundskab i det græske og hebraiske Sprog blev der ikke lagt Vægt paa, men vel, at han skulde være bevandret i den hellige Skrift, saaat han kunde bevise de kristelige Hovedlærdomme af den. Dette var dog kun den Fremgangsmaade,

Plade benyttede i sit eget Stift. Det ligger da, paa Grund af Plades store Anseelse, nær at antage, at hans Ordning ogsaa blev fulgt i de øvrige Stifter.

Stiftets Skole var altsaa den egentlige Presteskole, og Examen for Stiftets Biskop den eneste Embedsprøve. Hermed hænger det sammen, at Besættelsen af Kaldene i Regelen skede stiftsvis eller med Disciple af Stiftets Latinskole. Det kan endog sees, at man har betragtet dette som en sædvansmæssig Ret, som man krævede opretholdt i Skolens og Stiftets Interesse; ellers vilde Skolen, mente man, komme til at mangle Søgning, og Stiftet som Følge deraf Presteemner. I denne Retning udtaler *Mogens Madsen* i Lund sig: «Denne Skole (Lunds) har hidtil skjænket ikke alene Skaane, men ogsaa andre Provinser, ja endog Sverige, mange Prester, og den vilde ogsaa kunne gjøre saa endnu, dersom der ikke nylig var udkommet en Forordning, at ingen maatte blive Prest, som ikke først havde studeret ved Kjøbenhavns Universitet».

Det blev dog lidt efter lidt mere almindeligt, at de vordende Prester efter fuldendt Skolegang begav sig til Universitetet og blev der i det mindste èt Aar. Det fordredes endnu ikke, men blev dog mere og mere almindeligt. Styrelsen søgte ogsaa at fremme disse akademmiske Studier paa forskjellige Maader. I 1569 blev Kommunitetet af Frederik II oprettet for 100 fattige Studenter, «som skulde bespises og opholdes i Helliggeisteshus til saalænge, at et bedre og bekvemmere Sted kan tilflyes». Da det herved var bleven endog fattige Studenter muligt at opholde sig ved Universitetet, vilde man ogsaa gaa videre og paalægge dem det. Samme Aar, som Kommunitetet oprettedes, udkom derfor ogsaa Forordningen, som paabød de Studerende at besøge Universitetet. Det heder nemlig, at «alle Superintendenter skulde være fortænkte, at de efter denne Dag ingen annamme, indvie eller ordinere til Presteembede, medmindre de nogle Aar tilforn flittigen og vel her udi Universitetet have studeret og siden skiltes herfra med Rectoris Testimonio; eller og, dersom de have studeret udenlands, at de dog examineres af de theologiske Professorer ved Universitetet og af dem fange Vidnesbyrd, saa de udi alle Artikler udi Religionen komme overens med Guds Ords Tjenere her udi Riget».

Bestemmelsen blev siden oftere indskjærpet, f. Ex. ved et Synodalmonitum, forfattet paa Bispemødet 1573, og ved Fakultetets Skrivelse til samtlige Biskoper 1593. Den optoges ogsaa i den norske Kirkeordinans af 1607. Herved er dog at merke, at Meningen ikke var at foreskrive nogen Embedsprøve ved Universitetet. De, som havde studeret udenlands, skulde vistnok underkaste sig en Prøve,

men dette var kun en Rettroenheds Prøve, og Rektors Testimonium for de andre var kun et Vidnesbyrd om, at de havde hørt Forelæsninger og i den Tid ført et sædeligt Liv; den almindelige Tid var et Aar. Væsentligere Forandringer skede først under Kristian IV, navnlig ved Forordning af 7de November 1629, ved hvilken først en theologisk Examen blev forordnet. Om der end i dette Tidsrum fandtes adskillige Theologer af stor Lærdom og høi Dannelse, som f. Ex. Peder Plade, Nils Hemmingsen o. fl., saa maa dog, efter hvad vi nu har seet, Geistlighedens theologiske Dannelse, i det hele og store betragtet, siges at være meget mangelfuld.

Endnu stærkere lyder Klagerne over de Geistliges Liv og Sæder. Nu skal vi vistnok erindre, hvad vi altid bør erindre, naar Talen er om den sædelige Tilstand inden en vis Tid, det augustinske Ord: *amurca per publicum currit*; det er i Regelen Lyderne og Lasterne, som tiltrækker sig Opmerksomheden og bliver nedtegnet, medens det, som er i sin gode Orden, lades uomtalt. Det gjælder derfor at være varsom i sin Dom. Ogsaa bør vi erindre, at Tiden overhovedet var i Sammenligning med en senere Tid haard, voldsom og raa, saaat meget af det, som for os staar som et grovt Brud paa Sømmelighed og Ærbarhed, mere maa skrives paa Tidens end paa den enkeltes Regning. Endnu mere bør det erindres, at jo større Forhaabninger, man havde gjort sig om, at alt skulde blive anderledes og bedre nu, da man havde faaet det rene Evangeliums Lys, desto stærkere maatte ogsaa Klagerne komme til at lyde, naar man saa disse store Forhaabninger skuffede. Men med alt dette er dog Vidnesbyrdene mange og stærke om, at den sædelige Tilstand inden Geistligheden i mange Stykker var saare brøstholdig. Klagerne gaar især ud paa Uvidenhed, Pengegriskhed, raa og voldsom Færd, Drukkenskab og Utugt.

Og Klagerne var vistnok vel grundede. At de var det over Uvidenheden, vil allerede, hvad vi har talt om den theologiske Dannelse, have sagt os. Biskopen i Lund *Mogens Madsen* klager herover i følgende Ord: «Folk, der blot have kiget en liden Smule i den latinske Grammatik, endskjønt de ere ukyndige saavel i alle andre Videnskaber som fornemmelig i den ægte Theologi, vove dog med store Løfter at tilbyde sin Tjeneste i Sogne, hvor der mangler Prest, eller hvor Presten er gammel og svag, i Tillid til at de nok kan lære en Prædiken udenad af en dansk, tysk eller maaske endog af en latinsk Postil». Navnlig fra Norge, og da især fra Stavangerkanten, er der ingen Ende paa Beretninger om Stridigheder mellem Prest og Almue eller mellem Prester indbyrdes om deres Indtægter; og dette giver intet godt Vidnesbyrd, ihvorvel det vistnok i mange

Tilfælde var saa, at Skylden ikke saa meget var hos Presten som hos Almuen, der var uvillig til at yde ham, hvad der dog med Rette tilkom ham. Og saaledes er det ogsaa med de andre Klagemaal. Hvormeget man end kan være villig til at tage alle undskyldende Hensyn, der er dog saa stærke Vidnesbyrd, at der bliver altfor meget igjen. Vi skal alene minde om de første Bispemøder efter Reformationens Indførelse og det Vidnesbyrd om Geistlighedens sædelige Tilstand, som disses Beslutninger giver, som naar det f. Ex. forordnes, at den Prest, som havde gjort sig skyldig i Manddrab, skulde afsættes eller ialfald forflyttes.

Ogsaa gjennem den følgende Tid hører man den samme Klage fra Bisperne, og ikke blot fra dem, men ogsaa fra anden paalidelig Kilde. Saaledes skriver bl. a. *Hemmingsen*: «Ak desværre — man finder for Tiden langt flere af dem, der nok ville nyde, hvad de kalde St. Peders Arvegods, end af dem, som i Apostlernes Spor søge Guds Ære og Menneskenes Frelse; jeg mener dette ikke blot om Pavedømmet, men ogsaa om os, som dog rose os af Evangeliet . . . . Hvor langt mange af vore Prester ere vegne af fra den rette Vei, beviser sig noksom af deres Stolthed, Gjerrighed, Kaadhed, Drikfældighed, Skjørlevnet og andre Laster. Den Guds Tjener, som lærer ret, men lever slet, river ned med den venstre Haand, hvad han bygger op med den høire». Det fandtes endog nødvendigt at skride ind ved strenge Kongebreve. I et Kongebrev af 1579 til Biskoperne heder det: «Vi have befundet, at der mangesteds udi Riget findes stor Brøst hos Provster saavelsom hos Prester, at hos mange deres Lærdom og Levnet ikke følges ad, men en Part af dem fører et utilbørligt Levnet udi idel Drukkenskab, Horeri og andre saadanne Laster, hvormed de give andre Forargelse . . . . thi bede vi Eder og alvorligen befale at have tilbørligt Opseende i Eders Stift paa Provster saavelsom paa Prester, deres Levnet, hvorledes de skikker sig, og hvis nogen findes at føre et saadant forargeligt Levnet, at I da ikke overse med nogen, men dem strax afsætte». Der føiedes til, at dersom Bisperne viste sig efterladne i Tilsynet, da «befale vi vore Stiftslensmænd, Eder uadspurgt, at finde Raad dertil».

§ 8.

Oplysning og Sædelighed hos Folket.

Luthers lille Katekisme var her, som overalt inden den lutherske Kirke, Grundlaget for den religiøse Folkeundervisning. Den blev derfor ogsaa strax oversat, første Gang allerede før Reformatio-

nens endelige Indførelse af *Jørgen Sadolin* paa Knud Gyldenstjernes Opfordring 1532, senere af *Palladius* 1537. Kirkeordinansen sætter det som en Hovedfordring til Presten, at han skal kunne «forklare Katekismen — — — for de unge, ulærde og uforfarne Kristne». Den indeholder tillige, til Folkets Oplærelse i den, den Bestemmelse, at Katekismen skulde oplæses partvis hver Søndag fra Prædikestolen «med en vis og kort Forklaring». I Byerne skulde dette ske «efter Maaltidet» ɔ: ved Aftensangsgudstjenesten, paa Landet efter Prædikenen i en halv Time. Oplæsningen skulde ske langsomt og tydeligt, forat Tilhørerne kunde følge med og prente Indholdet i sin Hukommelse; den skulde altid omfatte en hel Part, om der end ikke var Tid til at forklare og udlægge mere end et enkelt Stykke af den. Denne Bestemmelse er merkelig, da der ikke findes noget tilsvarende i de tyske Kirkeanordninger, som nærmest er Forbillede for den danske; men rigtignok findes i de sachsiske Visitationsartikler af 1527 Befaling om en saadan gjentagen Læsning af Katekismen. Kjøbenhavnersynoden 1540 forordnede, at ogsaa Qvatemberdagene[1]) skulde anvendes til Katekismusprædikener, hvormed da tillige forbandtes en Overhøring af Ungdommen.

Ungdommens Undervisning maatte efter Reformationens Grundsætninger være en Hovedsag. Derfor tænkte man ogsaa strax paa Skolevæsenet. Ordinansen handler i et eget Stykke om Oprettelsen af Skoler, men det var, som vi tidligere har omtalt, kun Latinskoler i Kjøbstæderne. Derimod tænkes der ikke yderligere paa Skolevæsenet paa Landet eller overhovedet paa, hvad vi forstaa ved Almueskolen. Her var Prestens eneste Medhjælper Sognedegnen. Det paalaa ham èn Gang om Ugen at samle Sognets Ungdom og lære dem Katekismen; han valgtes, hvor der ikke var Patronatskald, af Almuen i Forening med Sognepresten. Garantien for, at Religionskundskaben ikke forsømtes, laa nærmest i den Fordring, som gjordes til enhver — ung og gammel — som vilde stedes til Skriftemaal og Nadvere, at han «skulde kunne gjøre Skjel for sin Tro» og vide at svare til de Spørgsmaal, som gjordes ham om den hellige Nadvere.

Den menige Almues Undervisning var altsaa lagt paa Presten og hans Medhjælper, Degnen. Men Presten var saare ofte selv uvidende i en sørgelig Grad og i enhver Henseende udygtig til Lærergjerningen;

[1]) I den katholske Tid deltes Kirkeaaret i fire Tidsafsnit *(quatuor tempora)*, hvert paa tre Maaneder. Hvert af disse Tidsafsnit havde tre Fastedage, den saakaldte *Quatemberfaste (jejunia quatuor temporum)*; disse Dage kaldtes i Norden *Tamperdagene*. Medens de i den katholske Tid havde været Fastedage, skulde de nu benyttes til Katekismusoplæsning.

og selv om han baade havde Evnen og Viljen, saa var han ofte stillet under saadanne ydre Vilkaar, at Gjerningen var saagodtsom uoverkommelig for ham. Vi skal blot minde om, at man for dog at faa Kaldene besatte og at skaffe Presten det nødvendige Udkomme saa sig nødt til at slaa flere Sogne sammen, saaat mange Kald fik en Udstrækning, som var større end stor.

Presten skulde have en Medhjælper i Degnen. Men paa mange Steder var Almuen uvillig til at yde noget til Degnens Underholdning, saaat der var en Mængde Kald, hvor man ikke havde Degn, men Presten selv maatte besørge hans Gjerning, baade Kirkesangen og Børnenes Undervisning. Især var dette Tilfælde i Norge. Endnu i 1611 fandtes der i Stavanger Stift mange Steder, som af denne Grund ikke havde Degne. Eller om Almuen ydede, saa var det saa lidet, at Degnen blev derefter. Overhovedet, var det smaat med Presternes Kundskaber, saa var det naturligvis endnu daarligere bevendt med Degnenes. Fra den Kant var i Almindelighed ikke stort at vente for Almuens kristelige Undervisning. Naar Degnen afsluttede Ugens Undervisning med Børnene, gjorde Bønderne gjerne et Gilde, der da som oftest endte med Fylderi og andre Udskeielser, «hvilket da skulde være Beseglingen af den nyshørte Kristendomsundervisning». (Pontoppidan). I de Landsogne, som var nærmest ved Kjøbstæderne, drog de ældre Disciple i Latinskolen til visse Tider af Aaret om for at samle Bidrag til sit Ophold ved Skolen. De forrettede da, hvor de var, Degnetjenesten med Kirkesangen og Undervisningen; dette var de saakaldte Løbedegne. Men denne «Løben om» bragte vist ikke Almuens Oplysning noget Udbytte, men derimod Skade nok for Løbedegnen selv og hans Skole.

Foruden Luthers Katekismus havde man jo til Folkets kristelige Oplysning ogsaa andre trykte religiøse Bøger. Den religiøse Literatur, Reformationstiden fremkaldte i Danmark, var ikke saa ganske ubetydelig. Men iblandt Menigmand havde denne dog neppe nogen synderlig Udbredelse. Bibeloversættelsen, som her først og fremst maa nævnes, kunde ikke faa og fik ikke nogen almindelig Udbredelse allerede af den Grund, at den var for dyr dertil, da den kostede 5 Daler, en Pris, der efter den Tids Pengeforhold omtrent kan regnes lig 80 Kroner nu. Heller ikke Salmebogen, Postiller og andre Skrifter kunde ret trænge ned til de lavere Klasser; var ikke Prisen iveien, saa Almuens Udygtighed til at betjene sig af det skrevne eller trykte Ord.

Det kunde efter dette ikke være anderledes, end at den kristelige Oplysning kun var ringe, i det hele og store taget. Mange

papistiske Levninger sad endnu gjennem lange Tider fast i Folket, især hvad der i den papistiske Tid havde været dets fornemste Gudfrygtighedsøvelser: Helgenernes Paakaldelse, Billedernes Tilbedelse, Valfarten, Rosenkransen med dertil knyttede Bønner o. desl. Kjøbenhavnersynoden 1555 indskjærper derfor, at «Prædikenen skal gaa mod Billeders Misbrug, forat de først maa tages ud af Folks Hjerter og saa med Lempe af Kirkeværgerne udbæres, besynderlig hvor Knæfald og andet Afguderi endnu finder Sted». Biskop *Nils Plade* i Lund klager ogsaa over de papistiske Levninger, som fandtes baade i hans Stift og paa andre Steder: «Hvilken stor Sammenstimlen er der ikke til dette og hint «hellige» Sted? Hvormange ere ikke de, som den hellige Jomfru til Ære tænde Lys for hendes Billede, som raabe til hende i deres Nød og bringe hende Gaver? I nogle Sogne bære endnu alle Mænd og Kvinder Rosenkranse og høre ikke op med at misbruge Englehilsenen og føre altid i Munden: Marialon (ɔ: Maria Laan, Gave)». Længst holdt disse papistiske Levninger sig naturligvis i Norge.

Endnu mere viser den mangelfulde Oplysning sig i den megen Overtro med Syner og Varsler, Maalen, Signen og andre Troldomskunster. Troen paa Syner og Varsler var almindelig, og det ikke blot blandt den uvidende Hob, men ogsaa blandt Mænd, som stod paa Høiden af Tidens Dannelse og kristelige Oplysning. Astrologien var en af Tidens Yndlingsvidenskaber; ogsaa den berømte *Tycho Brahe* betegnede den som Astronomiens Kjerne: «*astra regunt homines, regit astra Deus*» (Stjernerne styrer Menneskenes Liv, Gud styrer Stjernerne).[1] Mænd som Plade og Hemmingsen deler Troen paa Syner og Varsler, men de skjelner mellem dem, som kommer fra Gud og dem, som kommer fra Djævelen. I de usædvanlige og uforklarlige Naturfænomener (en Komets pludselige Tilsynekomst o. s. v.) ser de en umiddelbar Indgriben af Gud eller af Djævelen, et Tegn. Det er her ikke Mangel paa kristelig Oplysning, men paa naturvidenskabelig. Anderledes er det med Almuens Signen og Maalen o. desl., deri ser hine Mænd Troldomskunster, som øves ved den Ondes Hjælp og derfor vidner om, at den, som øver dem, har givet sig hen til den Onde. Selv Prester omgikkes med saadanne Troldomskunster. En Prest i Hjørlunde (ved Slangerup) *Jakob Andersen* var vidt bekjendt for sit Signeri; Folk strømmede til ham viden fra, og han gjorde sig en Indtægt deraf. Presten ved Frue Kirke i Kjøbenhavn, *Hans Thomissøn* (Salmebogens Forf.), der var Egnens Provst, advarede ham, og da det ikke hjalp, advarede han i en Prædiken

[1]) Smlgn. de saakaldte «Tycho Brahes Dage».

sin Menighed mod Hr. Jakob. Denne klagede nu for Landemodet; men dette dømte, at Thomissøn kun havde gjort sin Pligt, og at Hr. Jakob burde afsættes fra sit Embede for «sit Trylleri og Gudsords Vanbrug». Og hermed blev det ogsaa, da Jakob indankede sin Sag til Kongen, der henviste den til Universitetet. Denne Sag var det sandsynligvis, som foranledigede *Hemmingsen* til at udarbeide sit Skrift: *Admonitio de superstitionibus magicis vitandis* (Paamindelse om at fly magisk Overtro) 1575 (oversat paa Dansk og Tysk), i hvilket han systematisk ordner og klassificerer de forskjellige Arter af magiske Kunster.

Hyppigst var det dog Koner, som gav sig af med de djævelske Kunster, og Hexeprocesser hørte derfor med til Dagens Orden. «Hexene» dømtes til Baalet; thi derom var man ikke i Tvivl, at de fortjente at straffes paa Livet. Paa *Als* blev saaledes i ét Aar 52 Hexe brændt. *Hemmingsen* har givet sin Mening herom tilkjende i følgende Ord: «Den verdslige Øvrighed skal og maa efter Guds Lov 2. Mos. 22., item efter Keiserloven *in codice*, ogsaa efter vor danske Lov, ja med faa Ord at sige, efter alle Folks Sædvane bruge Herrens Dom mod saadanne Gudsbespottere. Hvilkensomhelst herimod gjør af Miskundhed, han skal vide, at det er en grum Barmhjertighed, som sparer nogle faa onde til manges Skade og Fordærv». Man gjorde ofte kort Proces med Hexen og gav sig ikke Tid til at undersøge og prøve Klagen nøiere. Mange maatte lide uforskyldt paa Grund af den vilkaarlige, summariske Behandling. Paa Fyen blev en gammel Kone, Maren Rytterkone, paa to Vidners Udsagn dømt som Hex. Da Sagen indankedes for Kongen og Rigsraadet, blev hun erklæret uskyldig, men da var Dommen allerede fuldbyrdet paa hende. Dette foranledigede Frederik II til at give Tilsagn om, at han, «efterdi der findes stor Uskikkelighed i slige Troldomssager, vilde med det første gjøre en Ordning og Skik, hvorledes herefterdags holdes skal». Det skede dog ikke, uden forsaavidt han ved den kallundborgske Reces 1576 forordnede, at «naar Kirkenævnd har oversvoret nogen for Trolddom, skal han (hun) ikke strax rettes, men blive siddende til Sagen er bleven indstævnt for Landsthinget». Men Livsstraffen for dem, som øvede Troldomskunster, var der naturligvis ikke Tale om at forandre; Strenghed mod dem indskjærpedes meget mere, saaledes af Kristian IV i 1617: «Eftersom daglig Forfaring giver tilkjende, at nogle hemmelige Kunster, som ere Signen, Maalen og Manen . . . fast gaar i Svang . . . saa, efterdi derudi mænges og vanbruges nogle formente Guds Ord, have vi herved forordnet, at dersom nogen af Adel øver saadanne Kunster, da skulle de stande os tilrette og straffes; de, som ikke ere af Adel, skulle have forbrudt

Boslod og rømme vore Lande . . . hvad rette Troldfolk angaar, som have bebundet sig med Djævelen, da skulle de straffes efter Loven» (d. e. paa Livet). Navnlig blev det indskjærpet ogsaa for Norges Vedkommende, hvor man hidtil havde været «slap» i den Henseende, og hvor derfor Hexeprocesser i den første Tid ikke forekom saa hyppig som i Danmark[1]).

Folkets kristelige Oplysning var ringe, Sæderne var raa og ofte smittede med grove Laster. Et Vidnesbyrd om begge Dele har vi i de danske Biskopers og theologiske Professorers Forestilling til Kongen 1608. I dette Aar var nemlig de danske Biskoper med Undtagelse af den gamle Jakob Holm i Aalborg samlede i Kjøbenhavn i Anledning af Prins Kristians Valg til Thronfølger og benyttede da Leiligheden til med hinanden og med de theologiske Professorer at forhandle om Kirkens Anliggender. De klager over, at Almuen var ganske uvillig til at lade sig selv og sine Børn undervise i Guds Ord; der var voxne Mennesker paa 40—50 Aar, som ikke kjendte nogen af Katekismens Parter og ikke vilde lære den, og andre, som ikke paa 10—14 Aar havde været til Alters. Drankere vilde ikke lade sig straffe af Kirken, Mordgjerninger blev begaaet og skjultes under Navn af Nødværge, Ægteskabsbrud blev ikke straffet efter Fortjeneste, og Horeri dreves uden Sky af Mænd og af Kvinder med den ene efter den anden. Overdaadighed i Klæder og ved Gjæstebud var uden Grænser. Banden og Sværgen, ja Mened var hyppig og ustraffet. Flere Skoler manglede det nødvendige Underhold. Ved Prestekaldenes Besættelse gik Misbrug i Svang; de maatte besættes frit efter Ordinansens Bestemmelser, saaat der kunde tages fortrinligt Hensyn til dem, som havde arbeidet flittig i Skolen og som Kapellaner. De samme Klager gjentog Biskoperne kort efter i 1610.

Lignende Klager over Almuens Uvillighed til at lade sig undervise og over de mange og grove Laster, som gik ustraffede hen, hører vi ogsaa ellers. Især klages hyppig over den megen Utugt. I et Kongebrev af 1580 heder det: «Efterdi . . . mange baade ædel og uædel leve et ondt og forargeligt Levnet med Bolskab og løse Kvindfolk, som de holde i sine Huse . . . skulle Provster og Prester først straffe hemmeligt for saadant forargeligt Levnet, og dersom de endda ikke skilles, skulle de tre Søndage efter hverandre advare dem fra Prædikestolen», og hjælper ikke det, «skulle de bansættes». Dette fører os naturligen over til Frederik II's Forordning om Ægteskabssager.

[1]) Norske Registr. II. S. 571 ff. III. S. 302 ff.

Den gamle Betragtning af Ægteskabet som et borgerligt Kontraktsforhold medførte bl. a. saadanne Bestemmelser, som at Skilsmisse skulde finde Sted, naar den ene af Ægtefællerne blev gammel eller syg. I et Kongebrev af 1574 for Norge heder det: «Naar en Ægtemand eller Hustru bliver blind eller belastet med nogen Sygdom, da nøde Slægt og Venner dem til at skilles, og det en Part af den Aarsag, at deres Gods kan blive skiftet dem imellem, og Slægten siden kan forvende sig Godset til». Iøvrigt var Ægteskabslovgivningen i adskillig Vildrede, efterat mange af de gamle kanoniske Bestemmelser var hævede (forbudne Slægtled o. s. v.), uden at andre faste Regler var givne. De Retter, som havde med Ægteskabssager at gjøre, var Kapitelretterne eller Tamperretterne (saakaldet, fordi de holdt sine Sessioner paa Tamperdagene). Disse havde intet fast at gaa efter og dømte derfor ofte forskjelligt i ganske ensartede Sager. Til en Veiledning for dem foretog *Hemmingsen* sig at behandle Ægteskabet fra et kirkeretligt og ethisk Standpunkt i sin Afhandling om Ægteskab, Opslag og Skilsmisse (*libellus de conjugio, repudio et divortio)* 1572; samtidig fremstillede han samme Emne paa Dansk i et opbyggeligt Skrift, der oplevede mange Oplag. Hemmingsens Fremstilling fik adskillig Indflydelse paa Frederik II's Ordinans i Ægteskabssager af 19de Juni 1582. Denne blev først forhandlet paa et Møde af Biskoperne i Kjøbenhavn 1579, det eneste Bispemøde, som blev afholdt under Frederik II, og som desuden «kun havde Karakteren af en kongelig Kommission, der skulde afgive sin Betænkning». Ordinansen udkom «efter at være overveiet af Danmarks Riges Raad og nogle høilærde i Riget» i 1582 og føiedes til Kirkeordinansen som et Tillæg, der skulde have lige Gyldighed med denne[1]).

Særligt bør endnu som et Træk til Tidens Karakteristik omtales den Myndighed og Overmodighed, som Adelen viste mod Kirken og dens Tjenere. Den høiere Geistlighed havde i Katholicismens Tider indtaget en mægtig og anseet Stilling ved Siden af Adelen; tildels havde dens Anseelse og Indflydelse endog været større end Adelens. Ved Reformationen blev dette anderledes. Geistligheden tabte sin ydre, politiske Magt, og Adelen lod ofte sin tidligere Medbeiler føle, at den nu var den ene priviligerede Stand. Mange adelige holdt Huskapellaner paa sine Gaarde, og disse behandlede de da som sit øvrige Tjenerskab. Hvor Adelsmanden var Kirkepatron, behandlede han Sognepresten, som om han var hans Huskapellan. Man har mange Exempler paa Adelsmænd, som fratog Presten hans Tiende,

[1]) *Helveg*. S. 231.

Prestegaard o. s. v., ja endog fortrængte ham fra Embedet, og som i Omgang viste ham det raaeste Overmod. Tildels havde jo vistnok ogsaa Presten ofte forskyldt den nedværdigende Behandling, han led, ved de nedværdigende Midler, hvorved han havde søgt at vinde Kirkepatronens Gunst og skaffe sig Kaldet (f. Ex. ved Giftermaal med Adelsmandens Frille eller Adelsfruens Kammerpige).

Men det var ikke blot i saadanne Tilfælde, hvor Adelsmanden var Patron, eller hvor Presten selv havde forskyldt den Ringeagt, der vistes ham, at der øvedes krænkende Færd mod Kirkens Tjenere. Selv mod Biskoperne viste Adelen ofte paa en hensynsløs Maade sit Overmod, naar disse ifølge sit Embede paatalte Prestens og Kirkens Sag eller overhovedet kom i Berørelse med den myndige Adel. Overfor den adelige Stiftsbefalingsmand havde den borgerlige Biskop ofte en vanskelig Stilling; derpaa vil vi oftere faa Exempler. Her skal vi kun nævne et af de mest bekjendte, men ogsaa groveste Exempler paa det Overmod og den raa Voldsomhed, adelige tillod sig mod Kirkens Tjenere, og det selv mod dens øverste Tilsynsmænd. Det er den Strid som *Hans Nordby* til Uggerslev paa Fyen og senere hans Enke, Fru *Anne Oldeland*, havde med Sognepresten *Hans Jensen* og Biskopen *Nils Jespersen*, Gradualets Forfatter. *Hans Nordby*, som var vred paa Presten, lod en Søndag i Aaret 1560 udenvidere Kirken lukke for Prest og Menighed og fortsatte dermed 6 Søndage i Træk. Presten klagede da for Bispen, som maatte tage sig af Sagen for at faa den bilagt. Nordby gik dog af med Seieren, da Presten frivillig opgav Kaldet for en Tid og Nordby nu fik en Prest efter sit Sind beskikket. Denne førte et saadant Liv, at han inden to Aar blev afsat ved sex Heredsprovsters Kjendelse. Nordby vilde nu have Biskopen til at underkjende denne Dom, og da denne vægrede sig herved, overfusede han Biskopen i hans eget Hus og truede ham endog paa Livet. Selv Nordbys Standsfæller fandt dog, at han var gaaet for vidt, og lagde sig derfor imellem for at mægle Forlig. Men da Nordby, trods Forliget, vedblev med sine Angreb og ærerørige Beskyldninger mod Biskopen, indankede denne Sagen for Kongen og Rigsraadet, hvor ogsaa Dommen gik Nordby imod. Kort efter synes Nordby at være død; men hans Enke, Fru *Anne Oldeland*, fortsatte den afdødes Krig med Bispen. En Dag i 1564, da Bispen prædikede i St. Knuts Kirke, reiste hun sig midt under Gudstjenesten og afbrød Biskopen i hans Prædiken med grove Skjældsord. Det var forgjæves, at Bispen bad hende om dog i det mindste ikke at afbryde Prædikenen og forstyrre Gudstjenesten. Hun blev ved, og Biskopen maatte tilsidst stanse og gaa ned af Prædikestolen. Hvad den endelige Udgang blev af Bi-

skopens Klage, er os ikke bekjendt. Men at der er blevet taget alt muligt Hensyn til den adelige Frue, kan skjønnes allerede deraf, at hun senere fortsatte paa sin tidligere Vis mod Presten i Uggerslev. I 1566 lod hun tre Gange efter hinanden Lysene slukke paa Alteret, og en Dag, der skulde være Vielse, fandt Presten og Brudefølget Kirken stængt, fordi Fruen havde Fade med Mel staaende i den. Sagen blev atter indanket for Rigsraadet, der dømte hende til at betale en Pengemulkt[1]).

Dette var nu Skyggesiderne ved Tiden, og disse træder jo gjerne, som før bemerket, stærkest frem. Men paa den anden Side skal det ogsaa fremhæves, at Religionsspørgsmaalet i høi Grad sætter Aanderne i Bevægelse og paa en vis Maade kan siges at beherske Tiden. Der var mange baade blandt Adelsstanden og de andre Stænder, som vandrede i Fromhed i Evangeliets Lys, og hvis Liv vidner om Offervillighed og Nidkjærhed for Guds Riges Sag. (Admiral *Herluf Trolle* og hans Hustru *Birgitte Gjøe*, der til Guds Ære indviede sin Gaard Herlufsholm til Opdragelsesanstalt efter klosterligt Forbillede). Det er ikke saa sjeldent at træffe Fromhed og theologisk Indsigt hos de fornemste Adelsmænd. Morgen- og Aftenandagt hørte paa mangfoldige Steder til Dagens Orden; og der kan nævnes en hel Række af Salmedigtere og Salmeoversættere blandt alle Stænder, et Bevis paa, i hvor høi Grad Sindene var grebne af Evangeliets Forkyndelse.

§ 9.

Den norske Kirke i Slutningen af det 16de og de første Decennier af det 17de Aarhundrede.

Rigsdagen i Kjøbenhavn 1536 havde besluttet, at Norge skulde være en Provins af Danmark ligesom Sjælland, Skaane, Fyen o. s. v. Denne Beslutning blev vel aldrig udført, men Rigerne kom dog fra denne Tid i en saa nær Forbindelse med hinanden, at deres kirkelige Historie saa omtrent falder sammen. Ikke blot var Love og Foranstaltninger fra Styrelsens Side de samme for begge Lande, men ogsaa den religiøse og sædelige Tilstand artede sig temmelig ens med Undtagelse af, at Manglerne og Skyggesiderne traadte endnu stærkere frem i Norge. Dette havde sin naturlige Grund i den norske Reformations udvortes Karakter. Det rene Evangeliums Prædiken var jo saagodtsom aldeles ukjendt i Norge, og de nye Superintendenter, hvis

[1]) *Helveg*. S. 174 ff.

Opgave det var at paase den evangeliske Læres rette Forkyndelse i Menighederne og den kirkelige Ordens Overensstemmelse med denne, havde derfor et ulige sværere Arbeide end deres Kolleger i Danmark, hvor Evangeliet allerede ved Reformationens Indførelse havde fæstet Rod i Hjerterne. Hertil kom ogsaa den store Mangel paa evangeliske Prester og Superintendenter, hvoraf Følgen var, at man enten maatte beholde de gamle katholske Prester indtil videre, eller at flere Kald maatte slaaes sammen eller vel endog staa ubesatte. Saaledes var, som før omtalt, Throndhjems Stift i 1547 ikke halvt forsynet med Prester.

De nye Prester skulde uddannes ved de Latinskoler, som nu oprettedes i Stiftsstæderne *Oslo*, *Hamar*, *Stavanger*, *Bergen* og *Throndhjem*. Af disse nedlagdes Hamar Stiftsskole i 1602, hvorimod flere af Byerne i Oslo Stift efterhaanden fik Latinskoler, der dog nærmest kun forberedte til Optagelse i Stiftsskolerne (Skien, Tønsberg, Frederiksstad, Uddevalle, Konghelle og Marstrand). Men Undervisningen i disse Skoler var dog, som man kan vente, temmelig daarlig; de magtede hverken at give den fornødne Dannelse eller at yde det nødvendige Antal Prester. Man maatte derfor fremdeles se sig nødt til at slaa flere Kald sammen, saa disse ofte fik en aldeles uoverkommelig Udstrækning.

Men der klagedes ikke alene over Mangel paa Prester; der lød ogsaa Klager over Presternes fortsatte Uvidenhed, Usædelighed, Drukkenskab, Pengebegjærlighed og Raahed. Hvor lavt man derfor maatte sætte sine Fordringer til Presternes Liv, kan sees deraf, at da *Laurits Vinter*, Prest i Finmarken, i 1563 var bleven afsat for Manddrab, blev han, efter at have forligt sig med den dræbtes Arvinger, atter indsat med Bispernes Anbefaling i sit forrige Kald [1]). Et Kongebrev af 1593 søgte at raade Bod paa de mislige Forhold ved at paabyde Afsættelse af alle Prester, der havde gjort sig skyldig i Drukkenskab, Horeri og andre grove Laster. Karakteristisk er ogsaa det i 1588 udstedte Forbud mod, at Presterne i det vestlige og nordlige Norge oftere end hvert tredie Aar drog til Bergen i Handelsanliggender.

Presternes nærmeste Medhjælpere, Degnene, var som oftest ikke synderlig rare, ja fra Stavanger Stift klagedes endnu i 1611 over, at der mangesteds ingen Degne fandtes. I 1620 klager Biskopen i Oslo over, at «Degnene her udi Stiftet have hverken Residens eller Degnebolig, ikke heller Besolding, de dennem til Livsophold kunde med behjælpe, hvorudover man Bønder, Skræddere, Skomagere og andre saadanne ulærde Folk til saadan Tjeneste maa acceptere».

[1]) *L. Daae:* Throndh. Stifts geistl. Hist. S. 35.

Den nye Bibeloversættelse, der efter Bestemmelsen skulde findes ved hver Kirke, som havde betalt de til Trykningsomkostningernes Dækkelse bestemte 2 Rdlr., fandtes paa mange Steder ikke, da disse saakaldte «Bibelpenge» ikke var indbetalte. I 1553 havde saaledes i Oslo og Hamars Stift kun 65 betalt Bibelpengene, og endnu i 1556 var kun 96 Bibler sendte op til hele Norge.

Almuen vedblev endnu længe at være papistisk og negtede baade at betale de nye evangeliske Prester Tiende og at yde det fornødne til Kirkers og Prestegaardes Vedligeholdelse og Istandsættelse, hvad der skaffede Biskoperne og Provsterne stort Besvær. Almuens fiendtlige Sindelag mod de nye Prester kunde endog, som tidligere omtalt, gaa saa vidt, at paa sine Steder de nye Prester blev slaaede ihjel, hvilket naturligvis virkede saa afskrækkende, at danske Prester ofte ikke vilde modtage Kald i Norge. Biskoperne havde derfor i enhver Henseende meget at kjæmpe med, og Midlerne var ogsaa smaa. Frugterne kunde heller ikke blive store, uagtet flere af Biskoperne var dygtige og nidkjære Mænd.

Den Bispestol, som først blev besat, var *Bergens*. Her virkede *Geble Pederssøn* i tyve Aar (1537—1557) og stræbte navnlig med stor Iver at skaffe sit Stift evangeliske Prester, hvilket ogsaa lykkedes ham saavidt, at det rene Evangelium ved hans Død blev prædiket i de fleste Menigheder. Arbeidet blev fortsat af hans Eftermand *Dr. med. Jens Schelderup* († 1582), under hvem Reformationsverket i det ydre kan siges at være fuldendt i Bergens Stift[1]). Paa *Throndhjems* Bispestol blev *Thorbjørn Olafssøn* efterfulgt af *Hans Gaas*, en dansk Adelsmand, som havde studeret i Wittenberg. Under sin lange biskopelige Virksomhed (1549—1578) sørgede han for, at Stiftet blev forsynet med lutherske Prester, og at Levningerne af det katholske Væsen blev udryddede. Det var ham, som gjennemførte Reformationen i Throndhjems Stift. I *Oslo* og *Hamar* Stifter, der ved Reformationens Indførelse blev slaaede sammen til ét, udrettede *Hans Reff* og hans Eftermand *Anders Madssøn* († 1548) saare lidet. Det var først under de følgende Biskoper *Frants Berg* (1548—1580) og hans Svigersøn *Jens Nilssøn* (1580—1600), at den nye Kirkeordning blev gjennemført. I *Stavanger* nedlagde *Jon Guttormssøn* sit besværlige Embede 1556, og da Kongens Plan om at inddrage dette Bispedømme og dele det mellem Bergens og Oslo Stifter var bleven opgivet, udnævntes den 80 aarige *Nils Gregerssøn Riber* til Biskop i Stavanger. Han kunde naturligvis intet udrette, hvorfor ogsaa Sta-

---

[1]) *A. Chr. Bang:* Udsigt over den norske Kirkes Hist. efter Reformationen. S. 20—28.

vanger Stift befandt sig i en ynkelig Forfatning. Paa mange Steder stod Sognekald ledige; Slagsmaal, Drab, Opsætsighed og al anden Lovløshed gik i Svang, indtil man endelig saa sig nødt til at afsætte den gamle affældige Nils Riber, og Stiftet fik en energisk og fremragende dygtig Biskop i *Jørgen Erichssøn* (1571—1604).

Jørgen Erichssøn[1]) var dansk af Fødsel, men havde allerede i længre Tid været Slotsprest i Bergen og i denne Tid studeret i Kjøbenhavn og Wittenberg. Ikke længe efterat han var kommen tilbage herfra, blev han udnævnt til Biskop i Stavanger. Som saadan behøvede han ogsaa hele sin Energi for at bringe det i saa mange Aar forsømte Stift nogenlunde paa Fode igjen. Den papistiske Overtro og alle andre Levninger fra Katholicismens Tid blev bekjæmpet, Mangelen paa lutherske Prester blev afhjulpen, den baade blandt Menighederne og Presteskabet herskende Tugtløshed blev holdt i Tømme, og Kirkeordenen saaledes igjen oprettet. Til Veiledning for Presterne i deres Forkyndelse udgav han en Prædikensamling over Profeten Jonas's Bog, der blev trykt i Kjøbenhavn 1592. Disse Prædikener «er ubetinget det skjønneste aandelige Mindesmerke fra Reformationstiden i vort Land. Saa rent, saa yndigt, saa malmkraftigt har ikke Evangeliet lydt paa nogen anden norsk Prædikants Læber i hin Tid; i sin Forkyndelse er *Magister Jørgen Erichssøn* Norges Luther[2])».

I Almindelighed gik de nye lutherske Presters Bestræbelser mest ud paa at faa formet det ydre Kirkevæsen efter Ordinansens Forskrifter. Et bevidst evangelisk kirkeligt Liv kan derimod ikke siges at være vakt i denne Tid. Dertil var den religiøse og sædelige Tilstand blandt Presteskabet for skrøbelig og Forholdene i det hele lidet gunstige. Et Bevis herfor afgiver ogsaa den saakaldte throndhjemske Reformats af 1589[3]). *Kristian Friis*, der var Lensmand i Throndhjem fra 1583 til 1589, gav i 1586 en Indberetning til Kongen, hvori han skildrede de Misligheder i kirkelig Henseende, som paa hans Tid fandt Sted i Throndhjems Stift. Det heder i denne Indberetning bl. a.: «Det gik udi Stiftet uskikkeligen og utilbørligen til med Gudstjenesten i nogle af Landdistrikterne. Bønderne i Annexerne fange sjelden Prædiken og Guds Ord at høre, medmindre de nogle Mile vilde reise til Kirken, uanseet de saavelsom de andre hos Hovedkirken rigelig udgive sin rette og tilbørlige Presterente og Rettighed». Et Kongebrev af 24de December 1586 befalede

---

[1]) *A. Fayes* Bispehistorie S. 149 ff. Theol. Tidsskr. II. S. 165 ff.

[2]) *A. Chr. Bang:* Udsigt etc. S. 27 ff.

[3]) *L. Daae:* Throndhjems Stifts geistl. Hist. S. 48 ff.

derfor Lensmanden, Superintendenten *Hans Mogenssøn* og to Prester at foretage en Visitationsreise i hele Stiftet.

Ved denne Reise, der først endte i 1588, kom mange Misligheder for Dagens Lys. I mange Prestegjæld, hvor Kirkerne laa langt fra hinanden og der var Kapellan, havde den Uskik faaet Hævd, at de to Prester, istedenfor at forrette ved hver sin Kirke, for Mageligheds Skyld delte Tjenesten ved en af dem, saa den ene prædikede og den anden messede. I somme Kirker var der derfor hyppig Tjeneste, medens andre kun havde Gudstjeneste to—tre Gange om Aaret. Sommesteds laa Smaakirker saa nær Hovedkirken, at de var overflødige, men dog skulde der til visse Tider holdes Tjeneste der, og «da gjorde Bønderne et almindeligt Gjæstebud, saaat de med al Rette kunde kaldes Ølkirker». Ligeledes klagede de udsendte Visitatorer over Almuens Uvidenhed. «Blandt fattige Fanger, som paa Livet skulde straffes, er fundet mange aldrende Folk, som intet eller saare lidet vidste af Gud og sin Saligheds Sag». Paa den anden Side fremhævede *Kristian Friis* enkelte Træk, der vidnede fordelagtigt om Almuen. «Jeg har», skriver han, «forfaret, at Bønderne skyede de Gaarde at fæste, som laa ved et Annex langt fra Hovedkirken». Bønderne i Annexerne vilde gjerne have Kapellanerne til at besøge sig hyppigere og lovede dem 4 til 6 Skilling af hver Mand aarlig, men Sognepresterne satte sig derimod for ikke at lide Tab i sine Indtægter.

Denne Visitationsreise foranledigede endel Beslutninger, som er bleven kaldt den throndhjemske Reformats, nemlig om at Sogneprest og Kapellan altid skulde forrette ved hver sin Kirke, og at de saakaldte «Ølkirker» skulde nedrives. Det blev ogsaa bestemt, i hvilke Kald der stadig skulde være Kapellan; i somme meget store skulde der endog være flere. Angaaende Betleriet og Fattigvæsenet blev det forordnet, «at hver Sogneprest med fire af de bedste og gudfrygtigste Dannemænd skulde have Register paa de husarme, som er i deres Sogn, og at ingen skulde faa Almisse uden disse, og naar de trængte, skulde Presten formaa Almuen af Prædikestolen, at de dennem hjælpe vilde».

I den danske Kirkeordinans af 1539 var der et eget Afsnit, som handlede «om Norge», hvori *Kristian III* lovede selv at komme op til Landet og give en egen norsk Ordinans. Dette Tilsagn blev dog længe uopfyldt. Imidlertid var den danske gjældende ogsaa for Norge. Men da denne ikke passede for de norske Forhold, søgte man at hjælpe sig ved at lempe sig efter de gamle Bestemmelser i Kristenretten. Ved Siden af den danske Kirkeordinans holdt man altsaa i mange Stykker ved den gamle norske Kristenret. Thrond-

hjems Biskop *Hans Gaas* lod ved Hjælp af Lektor Anders paa Throndenæs Kristenretten oversætte. Den blev brugt som en subsidiær Ret, især for de blandede, geistlig-verdslige Forholds Vedkommende, navnlig i alle de Sager, som vedrørte Tienden. Først under *Kristian IV* fik Norge sin egen borgerlige og kirkelige Lovgivning. I Aaret 1602 befalede han, at den gamle norske Landslov skulde oversættes og «apteres» efter Tidens Krav. Den reviderede og ændrede Landslov udkom i 1604 som Kristian IV's norske Lov. For samtidig at faa den kirkelige Lovgivning ordnet befalede han i Januar 1604 de fire norske Biskoper, at de hver for sig skulde gjøre Udkast til en norsk Kirkeordinans og derpaa træde sammen i Bergen for der «at kommunicere om det, enhver forfaret har og da endelig gjøre et ret *opus* deraf».

Ifølge denne Befaling samledes de fire Biskoper, *Isak Grønbech* fra Throndhjem, *Anders Bentssøn* fra Oslo, *Anders Foss* fra Bergen og *Jørgen Erichssøn* fra Stavanger til det første norske Bispemøde efter Reformationens Indførelse[1]. Ved dette Møde, som afholdtes i Bergen i Aaret 1604, var Kongen selv tilstede, da der samtidig holdtes en Herredag i samme By. Kongen lod Udkastet gjennemgaa af de theologiske Professorer i Kjøbenhavn og derefter offentliggjøre ved et Møde i *Stavanger 1607*, hvor alle Biskoper var tilstede og desuden Kanniker fra hvert Domkapitel og en Del af Presteskabet. Denne norske Kirkeordinans af 1607 stemte i det hele taget overens med den danske af 1539, idet den kun i ganske faa Punkter tog Hensyn til de særegne norske Forhold, f. Ex. at Provsterne med sex Mænd af Menigheden (ikke som i Danmark Biskoperne) skulde indsætte Klokkere o. s. v.

Allerede paa Bispemødet i *Bergen* havde Biskoperne henledet Kongens Opmerksomhed paa Jesuiternes Forsøg paa at trænge ind i Landet. Det havde nemlig hændt, at Jesuiter, forklædte som Kjøbmænd, havde sneget sig ind og søgt at lokke unge Mennesker til sine Skoler i Udlandet. Adskillige Kjøbstadsborgere havde ogsaa sendt sine Sønner til de udenlandske jesuitiske Kollegier. Paa denne Maade «var Landet bleven opfyldt med falske Prester», som i sin Ungdom havde gaaet i Jesuiternes Skoler og nu søgte i al Hemmelighed at bane Indgang for katholske Anskuelser[2]. Dette var især Tilfældet i Oslo Stift. I 1612 underrettede Kongen Statholderen i Norge *Enevold Kruse* og Oslo Biskop *Nils Klaussøn Sinning* (1608—1617)

---

[1]) Jørgen Erichssøn døde i Bergen under Mødet.

[2]) *L. Daae:* Throndh. Stifts geistl. Hist. S. 57 ff. *A. Chr. Bang:* Udsigt etc. S. 39 ff.

om, at en af Oslo Stifts Prester *Jakob Hjort* skulde være katholsk, og at han «der udi Stiftet skulde have nogle Brødre, som var Prester og udi lige Maade var berygtede at være katholske». Det blev dem derfor paalagt at undersøge Sagen nærmere.

Ved disse Undersøgelser blev det bragt paa det rene, at *Kristoffer Hjort*, der var Sogneprest til Aker og Slotsprest paa Akershus, hyldede katholske Anskuelser, ligesom man ogsaa havde Grund til at mistænke hans Brødre *Jakob Hjort*, der var Sogneprest til Onsø, og *Evert Hjort*, Sogneprest til Stange paa Hedemarken, samt Sognepresten til Næs paa Hedemarken *Hermand Hanssøn*, som i et Bryllup skulde have gjennemstukket Luthers Billede med de Ord: «Du Munk kunde have holdt din Mund, saa havde vi ikke havt saa meget Bryderi som nu». *Kristoffer Hjort* blev strax suspenderet fra sit Embede (1613) og sammen med de andre mistænkte indstævnede til Herredagen i Skien 1613, hvor Kongen selv og Rigets Biskoper mødte. Ved det Forhør, som Biskop *Sinning* her i Kongens Nærværelse holdt over dem i tre Dage, gik de alle til Bekjendelse. Samtlige blev dømte til Embedsfortabelse og til inden tre Døgn at forlade Kongens Riger; hvis de senere uden Tilladelse viste sig i Landet, skulde de have sit Liv forbrudt. Foruden disse forlod andre hemmelige Katholiker Riget, da de ikke vovede at oppebie nærmere Undersøgelser.

Først under *Kristian IV* kan man sige, at Reformationsverket blev afsluttet i Norge; først under hans Regjering bliver den evangeliske Tro Folkets Tro, skjønt endnu mange Spor af papistisk Overtro vedligeholdt sig blandt Almuen i forskjellige Egne af Landet.

§ 10.

Den svenske Kirke under Karl IX. Karls Kryptokalvinisme[1]).

Den svenske Kirkes Historie i den sidste Del af det 16de Aarhundrede optoges hovedsagelig af den Strid, som fremkaldtes ved Kong *Johans* Kryptopapisme og Pavestolens Forsøg paa at gjenvinde Sverige for sig. Udgangen af denne Strid blev den lutherske Kirkes Befæstelse ved Upsalamødet 1593. En ny Fare truede fra Johans Søn og Efterfølger *Sigismund*, der var erklæret Papist, og som, uagtet han saa sig nødt til at anerkjende Upsalamødets Beslutninger, dog aabenbart arbeidede for Papismen. Men disse Sigismunds

---

[1]) *L. A. Anjou:* Svenska kyrkans hist. ifrån Upsala møte 1593 etc. *C. A. Cornelius:* Handbok i svenska kyrkans hist. S. 156 ff.

Forsøg fik en Ende ved hans Afsættelse (1600), hvortil de var en af de vigtigste Grunde.

Hertug *Karl* overtog nu Regjeringen, men antog ikke Kongenavn før i 1604, da Sigismunds yngre Broder Johan først i dette Aar som myndig kunde frasige sig Thronen. Under Karl IX's Regjering fik den svenske Kirke en ny Kamp at bestaa, denne Gang mod Kryptokalvinismen. Allerede tidligere, under Erik XIV, var der, som før fortalt, gjort Forsøg i kryptokalvinistisk Retning. Men haardere og alvorligere blev Kampen nu. Karl heldede nemlig selv afgjort til Kalvinismen og søgte, idet han ligesom Broderen Johan støttede sig til sin kongelige Magtfuldkommenhed, at faa indført Forandringer i kalvinistisk Retning i Kirkens Lære og Liturgi. Han mødte under dette en alvorlig og kraftig Modstand af sit Presteskab og Rigets Stænder.

Striden drog sig gjennem saagodtsom hele Karls Regjeringstid. I Spidsen for Modstanden stillede sig den lærde og kraftfulde Erkebiskop *Olaus Martini* (1601—1609), en Søn af «Liturgiens» Modstander Martinus Olai i Linkjøping. Karl søgte at fremme sine Planer hovedsagelig paa samme Maade som Kryptokalvinisterne i andre Lande, idet han vilde have Kirkebøgerne (Katekesen, Haandbogen og Kirkeordningen) paany gjennemseede og omarbeidede; derhos blandede han sig ogsaa personlig i den theologiske Kamp gjennem Stridsskrifter.

Allerede ved Rigsdagen i *Linkjøping 1600* kom Karl frem med sine Planer, idet han fremsatte Forslag til Forandring i Døbe- og Nadverformularen. Prestestandens Modstand mod den foreslaaede Forandring nødte ham til for denne Gang at lade sit Forslag falde. Men gjemt er ikke glemt. Ved Rigsdagen i *Stockholm 1602* bragte Hertugen igjen sit Forslag frem, men nu i en anden Form. Han androg nemlig for Stænderne paa en Revision af den hele Haandbog og Kirkeordning for «at udrense, hvad der endnu havde Smag af den papistiske Surdeig». Stænderne maatte ogsaa tilsidst gaa ind paa dette Hertugens Forslag. Der skulde foretages en Revision af de nævnte Kirkebøger «af nogle af de forstandigste og lærdeste Mænd, saavel verdslige som geistlige». Dog maatte ingen Forandring foretages med «de kristelige Trosartikler og Sakramenternes rette Brug»; men kun det skulde udelades, som endnu havde en Smag af «den papistiske Surdeig» eller iøvrigt var forargeligt. De reviderede Bøger skulde saa forelægges Menighederne, og naar de var bifaldte af dem, indføres til almindeligt Brug.

Stænderne havde altsaa gaaet ind paa Karls Forlangende. Men her maa vi erindre, hvor konservative de svenske Reformatorer havde

været i alt, hvad der angik Kirkeskikkene og den ydre Forfatning, og et Gjennemsyn kunde derfor meget vel ønskes ogsaa fra et andet Standpunkt end Karls. Stænderne vilde netop ikke have nogen Revision i kalvinistisk Aand; Forhandlingerne viste meget mere, at de vilde modsætte sig enhver saadan.

Ogsaa paa andre Maader viste det sig, at Karls Kalvinisme vilde møde alvorlig Modstand. Under sit Ophold i Lifland havde han til sin Hofprest kaldet en Kalninist *Micronius*. Denne begyndte offentlig at prædike den kalvinske Lære. Biskoperne stævnede ham derfor under Rigsdagen 1602 for sig, forat han kunde gjøre Rede for sin Lære, og da han ved dette Forhør viste sig at være Kalvinist, blev det ham forbudt at udføre prestelige Forretninger, ja Rigets Stænder androg hos Hertugen paa, at han maatte forvises fra Landet. Dette Forlangende afviste Karl med Vrede, og han gav sin Forbitrelse Luft i stærke Vredesudbrud og Beskyldninger mod Presteskabet for Lunkenhed og Forsømmelighed i deres Embede. *Micronius* blev altsaa for det første fremdeles i Sverige, og med hans Hjælp foretog Karl sig selv at omarbeide Haandbogen til Brug for Hofmenigheden. Erkebiskopen, til hvis Gjennemsyn Karl sendte Udkastet, paaviste, hvorledes det paa sine Steder Ord for Ord var efter den reformerte Heidelbergeragendes Forbillede, og hævdede, at det ikke var en saadan Revision, Stænderne havde samtykket i. Enten det nu var Erkebispens Kritik eller af andre Grunde, nok er det, at Hertugens Haandbog blev igjen afskaffet i Hofmenigheden, og *Micronius* forlod omtrent samtidig Landet.

Det kom til et nyt Sammenstød under Rigsdagen i *Norrkjøping 1604*. Ved denne Rigsdag antog Karl Kongenavn, da den 15aarige Hertug Johan nu personlig frasagde sig Thronen. I denne Anledning skulde nu Arveretten til Kronen bestemmes. Stænderne vilde have den bunden til den Augsburgske Bekjendelse og Upsalamødets Beslutninger af 1593, saaledes at den Fyrste, som faldt fra disse, skulde have sin Arveret fortabt. Men paa den sidste Bestemmelse om Upsalamødets Beslutninger, der ligefrem fordømte Kalvinismen, vilde Karl aldeles ikke gaa ind, og han drev ogsaa efter megen Strid sin Vilje igjennem, forsaavidt at Upsalamødet ikke med udtrykkelige Ord blev nævnt, men kun «Guds rene og klare Ord samt den Augsburgske Bekjendelse». Forøvrigt bestemte Rigsdagen i *Norrkjøping* Landsforvisning og Arveløshed for dem, som faldt fra den lutherske Lære.

Den samme Strid gjenoptoges igjen ved Kroningsrigsdagen i *Upsala* 1607. Det gjaldt denne Gang Kroningseden, i hvilken Stænderne forlangte den Augsburgske Konfession og Upsalamødet

nævnt. Striden var baade lang og alvorlig. Udfaldet blev, at Kongen maatte forpligte sig ikke blot til den Augsburgske Konfession, men ogsaa til Upsalamødet, dog med det Forpligtelsen afsvækkende og egentlig ophævende Tillæg: «saavidt de er grundede paa Guds Ord».

Karl havde, som vi saa, maattet tilbagekalde sin med *Micronius's* Hjælp udarbeidede Haandbog, men han vedblev dog stadig at drive paa en Revision af den gjældende Haandbog. Samtidig tog han ogsaa fat paa Katekesen, idet han endog under sit eget Navn udgav en Katekese, hvortil han havde lagt den reformerte Heidelbergerkatekisme til Grund, dog saaledes, at det strengt kalvinistiske i denne var udeladt eller formildet, ligesom ogsaa Anordningen var efter Luthers Katekisme. Men Erkebiskop *Olaus Martini* var paa sin Post; han ledsagede Kongens Katekese med en Række Anmerkninger, hvori han kritiserede den og paaviste dens Overensstemmelse med Heidelbergerkatekismen.

Medens Karls Helden til Kalvinismen paa alle Rigsdage bragte ham i Strid med Stænderne og Presteskabet, førtes Striden ogsaa paa anden Maade gjennem Skrifter. Karl havde som alle Gustav Vasas Sønner faaet en lærd Opdragelse. Da han nu saa sig angrebet for Kalvinisme, og de kirkelige Foranstaltninger, han arbeidede for, af denne Grund mødte almindelig Modstand, vilde han forsvare sin Tro og tillige søge at bane den Indgang blandt Folket ved Skrifter og Disputationer. I 1604 udkom der et Skrift, som handlede om Naturernes Forening i Kristi Person og om Nadveren. Skriftet, som egentlig var en Oversættelse fra Tysk, søgte ved Citater af Kirkefædre, Luther, Melanchton o. a. at modbevise Læren om *communicatio idiomatum*, Ubiquiteten og Kristi legemlige Nærværelse i Sakramentet; de strenge Lutheranere skulde stemples paa almindelig kryptokalvinistisk Vis som Hyperlutheranere, Ubiquitister, Disciple af Andreæ og hans Konkordieverk. Skriftet udkom anonymt, men var af Kongen eller idetmindste med hans Medvirken; han vedkjendte sig det ogsaa som sit. Erkebiskopen leverede et Modskrift, og Kongen traadte nu frem under sit eget Navn for at forsvare sine Skrifter. Saaledes var da den personlige Skriftvexel mellem Kongen og Erkebiskopen i fuld Gang. Men Rigets Herrer, som af mange Grunde fandt det lidet ønskeligt, at denne Kamp mellem Kongen og Erkebiskopen skulde fortsættes, lagde sig imellem. De forbød strengeligen Erkebispen at fortsætte Kampen. Han maatte derfor lade det blive med, at han 8de Søndag efter Trinitatis holdt en Prædiken, som han lod trykke, hvori han fremstillede Papisternes og Kalvinister-

nes Afvigelser fra den lutherske Lære og stemplede dem begge som «falske Profeter».

Den heftige Karls Forbitrelse vaktes naturligvis ved denne Strid og disse Angreb paa den Tro, han hyldede. Nu kom ogsaa den alvorlige Strid under Kroningsrigsdagen 1607 til. Da denne nærmede sig sin Slutning, forlangte Karl af Presteskabet, at det inden sin Afreise skulde give en bestemt Erklæring om, hvad det fandt urigtigt i hans Skrifter. Han bragte herved Presteskabet i en vanskelig Stilling; thi det kunde dog ikke vel gaa an, at Presteskabet samlet erklærede Kongen for en Kjætter paa samme Tid, som han var bleven kronet, og paa den anden Side forbød Samvittigheden Presterne at gjøre Stridsemnet til noget uvæsentligt. De søgte derfor under forskjellige Paaskud at undvige Kongens Forlangende. Men han stod fast paa sit og forlangte i det mindste en Erklæring over Katekesen. Presteskabet maatte derfor afgive den forlangte Erklæring, hvori de samlede sine Anker i fem Punkter.

Under den nævnte Rigsdag havde Kongen igjen drevet paa Haandbogens Revision. Som vi har hørt, havde Stænderne allerede gaaet ind paa dette. Arbeidet blev ogsaa udført, men vistnok ikke i den Aand og Retning, som var Kongens Ønske og Mening; Revisionen indskrænkede sig til at borttage enkelte Ceremonier fra den gamle Tid, som var bleven beholdte (Salt, Elevation o. desl.), og at foretage enkelte Forandringer ved de liturgiske Formularer. Dette var vel ogsaa Grunden til, at den reviderede Haandbog ikke blev vedtagen, da den 1608 fremlagdes ved Rigsdagen i *Ørebro*, og at den overhovedet ikke udkom, saalænge Karl regjerede. Den blev vistnok vedtagen ved Rigsdagen 1611, men udkom først 1614.

Kongens ihærdige Bestræbelser for at faa Gudstjenesten ændret i kalvinistisk Retning mislykkedes altsaa, og han havde ikke været heldigere i sine Bestræbelser for gjennem Skrifter at vinde Venner for sin egen religiøse Overbevisning. I sidste Henseende gjorde han dog endnu et Forsøg. I 1608 indkaldte han en skotsk Theolog, *John Forbes*, der som de skotske Presbyterianere overhovedet var streng Kalvinist; med ham maatte nu Theologerne i Upsala holde en Disputats. Disputationer var jo et af de Midler, som hin Tid hyppig anvendte i Religionsstrid. Karl havde allerede tidligere villet have en Disputats istand mellem Micronius og de svenske Theologer; men disse havde den Gang afvist Opfordringen, da Micronius's Lære allerede var prøvet og forkastet ved Biskopernes Forhandlinger med ham under Rigsdagen 1602. Nu kom derimod en Disputats istand med *Forbes*. Den holdtes i *Upsala* Novbr. 1608. Hovedkjæmperne var Erkebispen og Forbes, og Striden dreiede sig især om Naade-

valget. Det siges, at Forbes laa aldeles under; ialfald skulde vel Prædestinationsdogmet ikke være det Punkt i Kalvinismen, som snarest skulde vinde Svenskerne. Forbes forlod kort efter Sverige. Han kom rigtignok paa Kongens Indbydelse igjen tilbage Aaret efter for at arbeide for en «Forligelse» mellem den lutherske og reformerte Bekjendelse. Men han udrettede intet og forlod snart igjen Landet.

Fra denne Tid (1609) synes det overhovedet, som om Kong Karl har sagtnet i sin kalvinistiske Iver; han saa vel, at Modstanden var stærkere, end han paa Forhaand havde ventet. Det var ikke blot Presteskabet, men ogsaa Folket, som stod hans kalvinistiske Planer imod, og Karl var for politisk klog til at sætte Rigets indre Ro paa Spil ved en fortsat Kamp. Det gjorde maaske ogsaa sit, at hans Hovedmodstander *Olaus Martini* døde 1609; Kongen selv overlevede ham heller ikke ret længe og havde i sine sidste Aar mange andre vigtige Sager at tænke paa. Karls Kryptokalvinisme fører derfor ligesom tidligere Johans Kryptopapisme og Sigismunds Papisme kun til, at den lutherske Kirke bliver stærkere befæstet blandt det svenske Folk, og at den svenske Kirke i den efterfølgende Tid indtager en fast og bestemt udpræget luthersk Holdning. Det er et Særsyn at se Konge og Erkebisp kjæmpe mod hinanden saaledes som i denne Kamp. Det fortjener Anerkjendelse, at Kongen, som dog var en heftig og lidenskabelig Mand og ikke ellers skyede voldsomme Skridt for at sætte sin Vilje igjennem, dog ikke gjorde noget voldsomt Skridt mod Erkebispen. Dette skyldes vel for en stor Del den Agtelse og Ærbødighed, han havde for Erkebispens Person. Olaus Martini berømmes af alle baade for sin Lærdom, Iver og for sin Sagtmodighed, Sindighed og rene Karakter.

De ved Karls Kryptokalvinisme fremkaldte Stridigheder optog hovedsagelig den svenske Kirke i hans Tid. Imidlertid er der ogsaa enkelte andre Begivenheder, som fortjener at nævnes. Kongen havde stadig drevet paa Haandbogens Revision; en saadan blev ogsaa, som fortalt, foretagen, men dog ikke efter Kongens Ønske. Bibeloversættelsen blev revideret; men der kom ikke ud nogen ny Bibeludgave efter denne Revision. Ligesaa lidt kom der ud af den paatænkte Revision af Kirkeloven. Derimod fortjener den Iver, Kongen viste for Lapperne i kirkelig Henseende, Anerkjendelse, ihvorvel den ikke førte til noget stort Resultat. Han ansatte Prester, opførte Kirker for dem o. s. v.; dette hænger sammen med den Omsorg, han i det hele viser for Lapmarkerne for at knytte dem nærmere til Sverige («Lappernes Konge», «Kalmarkrig»).

En særegen Vildfarelse, som gik i judaistisk Retning, omtales fra denne og nærmest følgende Tid. Den dreiede sig nærmest

om Lørdagens Helligholdelse ved Siden af eller istedenfor Søndagen. Denne «Lørdagshelg» omtales allerede under Gustav Vasa, og vi møder den ikke blot i Sverige, men ogsaa i Norge, og her ikke blot paa Reformationstiden (Hvitfelds Reces 1544), men ogsaa før Reformationen (Aslak Bolts Provincialstatut 1435). Som tidligere bemerket, er der neppe Grund til at betragte dette som et judaistisk Kjætteri, hvilket enkelte isaafald har villet udlede af en Paavirkning fra judaistiske Sekter i Rusland. Det er vel her kun en særlig Gudfrygtighedsøvelse, som hang sammen med, at Lørdagen var helliget til Jomfru Marias Tjeneste. I Sverige fremtræder Vildfarelsen imidlertid paa Karls og Gustav Adolfs Tid ogsaa i en mere udviklet Form. Om nogle berettes det, at de vistnok vilde have Lørdagen helligholdt som «Sabbat», men at de ved Siden heraf ogsaa helligholdt Søndagen og overhovedet ikke iøvrigt i noget Stykke skilte sig fra Kirkens Lære og Skikke. Andre derimod bespottede Søndagstjenesten, beraabte sig altid kun paa det Gamle Testamente med Forkastelse af det Nye Testamente, lod haant om Sakramenterne og fornegtede Kristus. Her har vi altsaa et virkeligt judaistisk Kjætteri, ligesom de ogsaa satte sig i udvortes Forbindelse med Jøderne. Denne sidste Form af Vildfarelsen kunde der være mere Grund til at udlede fra en Indvirkning fra Rusland af. Imidlertid kan den vel ogsaa forklares som en videre og konsekvent Udvikling af Vildfarelsens ældre, simplere Form, idet de, om de ogsaa efter Reformationen holdt fast ved Lørdagshelgen, søgte at begrunde dette ved det gammeltestamentlige Bud om Sabbaten og derved efterhaanden mere og mere førtes over til et gammeltestamentligt Standpunkt i det hele taget.

Tredie Afsnit.

Den lutherske Orthodoxis Tidsrum.

De langvarige Stridigheder, som i den sidste Halvdel af det 16de Aarhundrede var førte mellem de to forskjellige Grundretninger inden den lutherske Kirke, Filipismen og den strengt lutherske, gik væsentlig tilbage til en forskjellig Anskuelse om den Betydning, Lærens Renhed har for Kirken. Paa den ene Side lagde man Vegten paa Lærens Renhed og stræbte derfor fremfor alt efter Lærens Udvikling i den størst mulige Skarphed og Bestemthed for at forvare den mod enhver Sammenblanding med enten romerske eller reformerte Elementer. Filipisterne derimod lagde Vegten paa det fælles Grundlag; de skyede derfor den bestemte og skarpe Begrænsning af Læren, vilde helst undgaa Modsætningen til Modstanderne og søgte derimod, naar man kun kunde fastholde den evangeliske Grundsandhed, at gjøre det fælles Grundlag saa bredt som mulig for at kunne bane Adgang til en mulig Forsoning. De tillod sig derfor i enkelte Dogmer Afvigelser, hvorved de nærmede sig snart den romerske, snart den reformerte Side. Herved fremkaldtes da efterhaanden den Række af Stridigheder, som i denne Periode optog den lutherske Kirke. Disse Stridigheder fik sin kirkelige Afgjørelse ved Konkordieformelen. Filipismen var hermed overvunden. Vistnok blev Konkordieformelen ikke indført som symbolsk Bog i alle Lande, saaledes heller ikke i den dansk-norske Kirke; men det kirkelige Lærebegreb, saaledes som det i Konkordiebogen er nedlagt, er dog nu det herskende blandt de lutherske Theologer. Og i den dansk-norske Kirke blev Reformationens første Jubelfest 1617 feiret som en Seiersfest for den rene Lutherdoms Seier over Filipismen. Vi træder derfor nu ind i den lutherske Orthodoxis Tid (1617—1700).

I Erkjendelse af den rene Læres Betydning som Grundvold for

det kristelige Trosliv var Kampen bleven ført; i den samme Erkjendelse søgte man nu at fastholde og bevare det ved Kampen vundne Udbytte. Kampen havde været langvarig og ofte bitter; den endelige Udsondringsproces havde af den Grund været saa meget smerteligere, som man havde staaet Modstanderne saa nær. Men derfor holdt man ogsaa saa meget fastere ved det, som man gjennem Kampen havde vundet. Med en sjelden Samdrægtighed ser vi derfor de lutherske Theologer nu holde fast ved det kirkelige Lærebegreb, saaledes som det var nedlagt i den fra det 16de Aarhundrede stammende Symbolkomplex, Konkordiebogen. At forsvare det mod alle Angreb, at bevare det i dets Renhed og systematisk at ordne og udvikle det — dette var nu Tidens Opgave, efterat Kampen var endt. Polemiken og Dogmatiken spiller derfor Hovedrollen i Tidens Theologi.

Hermed er den orthodoxe Periodes Væsen karakteriseret i dens Grundtanke. Naar vi nu fra den lutherske Kirkes Standpunkt maa erkjende den Vegt berettiget, som man lagde paa Lærens Renhed, saa kan vi heller ikke andet end erkjende den Gjerning, «Orthodoxien» paatog sig for en i og for sig priselig Gjerning, og erkjendes maa det ogsaa, at dens Ordførere udførte sin Gjerning baade med Kjærlighed til den og med Lærdom, Flid og Skarpsind. Fra denne Side seet maa vi derfor betragte Orthodoxiens Tid som en Blomstringstid for den lutherske Kirke. Men Billedet har ogsaa sine Skyggesider. Der laa Farer nær, som man ikke undgik, Farer for, at Orthodoxien skulde slaa over i «Orthodoxisme» eller død Orthodoxi. Man ansaa det som sin Opgave at bevare Læren i dens Renhed, men i denne sin Bestræbelse lod man sig altfor meget forlede til en ensidig polemisk Iver, der overskred det rette Maal og den rette Maade. Man lagde Vegten altid kun paa de for den lutherske Kirke eiendommelige Sandheder, saaat man over Læredifferenserne fra de øvrige Konfessioner var tilbøielig til at overse det fælles, almenkristelige Grundlag. Forbitrelsen og Fiendskabet mod den reformerte Bekjendelse var endnu større end mod den romerske Kirke. Man udregnede endog, i hvor mange og væsentlige Stykker den lutherske Kirke stod den katholske Kirke nærmere end den reformerte. Dette er forklarligt nok; det var jo just reformerte Anskuelsers Forsøg paa at trænge ind og forvanske det lutherske Lærebegreb, som havde fremkaldt de vigtigste og heftigste af de Stridigheder, som gik nærmest forud for Konkordieformelens Affattelse.

Den langvarige Strid havde fremkaldt en Stridens og Mistænkelighedens Aand, der endnu mere var næret ved den hemmelige Maade, hvorpaa Filipismen havde søgt at bringe sine Anskuelser til Seier inden Kirken. Filipisterne var vel overvundne, men de var der dog

endnu. Man iagttog dem derfor fremdeles med Mistænksomhed, og hvorsomhelst en Mening udtaltes, der enten ved sit Indhold eller sin Form afveg fra det sædvanlige, var man strax rede til at spore den skjulte hæretiske Gift. Ikke blot Lærens Indhold, men ogsaa Fremstillingens og Foredragets Form betragtede man som foreskrevet ved det engang fixerede Lærebegreb. Tiden blev til Overmaal konservativ-traditionalistisk. Denne Overvurderen af det vundne Lærebegreb, som om Udviklingen i dette allerede var afsluttet, og dette ufri Forhold til Kirkens Symboler maatte naturligvis hemme den sande videnskabelige Interesse og binde den sande videnskabelige Frihed.

Man betragtede det fremdeles som sin Opgave systematisk at udvikle og bearbeide det fixerede Lærebegreb. Men ogsaa den Maade, hvorpaa man løste denne Opgave, havde sin Fare. Man har meget ofte sammenstillet den lutherske Orthodoxi med Middelalderens Scholastik; det 17de Aarhundrede har man betegnet som «det scholastiske» og de lutherske Dogmatikere som de «lutherske Scholastikere». Nogen middelalderlig Scholastik er nu vistnok den lutherske Orthodoxi ikke; det viser sig allerede deri, at den hverken har eller ifølge sit Princip kunde sætte det som sin Opgave, der var den middelalderlige Scholastiks Grundvæsen: at godtgjøre det kirkelige Lærebegrebs Fornuftmæssighed. Men der er dog meget, som minder os om Middelalderens Scholastikere, og forsaavidt har hin Betegnelse sin Sandhed. Man maa sige, at Tiden var scholastisk-systematiserende. Overalt, hvor man gjør en ved theologisk Reflexion allerede mere eller mindre formidlet Bekjendelse til sit Udgangspunkt for videnskabeligt at bearbeide det deri nedlagte Lærebegreb, ledes man ind paa en Methode, der antager en formal logisk Karakter; det allerede givne Stof bliver opløst og klassificeret, nye Bestemmelser udledes af de givne o. s. v., altsaa en Scholasticisme, der lettelig kan føre over i en tør logisk Formalisme og tilslut ender i lutter Subtiliteter og Spidsfindigheder.

Det var Læren, paa hvilken man lagde Vegten. Men nu er Kristendommen ikke blot Lære, men ogsaa Liv. Der gives Tider inden Kirkens Historie, hvis Opgave det fortrinsvis har været at arbeide paa Lærens nøiagtige Bestemmelse. En saadan Tid var for den lutherske Kirke forhaanden umiddelbart efter Reformationstiden. Det var en ligefrem Følge af den Vegt, den lutherske Kirke lægger paa det rene Ord. Den rene Lære er Grundlaget for det sande Trosliv. Men en Tid, som saaledes fortrinsvis vender sin Opmerksomhed paa Læren, staar let Fare for at glemme den anden Side, Livet. Saaledes gik det Middelalderens Scholastik; den samme Fare

staar nu ogsaa den lutherske Orthodoxi: Orthodoxien kan blive til en «død Orthodoxi». Blandt de orthodoxe fandtes ganske vist mange sandt kristelige og hjertensfromme Mænd — og allermindst skal man kunne beskylde Orthodoxiens Ordførere for en død Orthodoxi — men naar Vegten ensidig lægges paa Læren, ligger Faren nær for, at man kan forledes til at betragte alt som givet med den rene Lære og over Læren saaledes glemme det Trosliv, som skulde være den rene Læres Frugt. Denne Fare undgik heller ikke det 17de Aarhundrede ganske. Den samme Tid, som tildels tog det meget strengt med Mænd som en Joh. Arndt, Scriver, Spener o. s. v., fordi man med eller uden Grund havde dem mistænkt for ikke at tage det nøie nok med Kirkens Bekjendelse, bar oftere over med Mænd, som i sit Liv viste et kun lidet kristeligt eller vel endog aabenbart verdsligt Sind, naar de kun i sin Lære holdt sig strikte til Kirkens Bekjendelse.

Endnu betænkeligere Følger havde den falske Vegt, som lagdes paa Læren, for Menighedslivet. Ordet skal forkyndes purt og rent. Men ogsaa her førte den polemiske Iver vild. Man forkyndte det vel purt og rent, men man glemte ofte at forkynde det paa en Maade, som kunde gjøre det frugtbringende for Livet. Altfor meget førte man Polemiken med sig ogsaa paa Prædikestolen. Lærediffe-renserne og de tildels meget fine Bestemmelser, hvorigjennem disse udvikledes i de theologiske Systemer, var altfor ofte det staaende Thema. Det var, som om al Forskjel var ophævet mellem Trossandheden selv og dens theologiske Opfattelse og dialektiske Udvikling; det var, som ingen kunde være et rettroende Lem af Kirken uden at være en orthodox Theolog. Det var ikke de enfoldige Trossandheder, ved hvilke Menighederne næredes; men den lutherske Theologi, saaledes som den var nedlagt i Konkordieformelen og videre udviklet i de theologiske Systemer, var den Føde, som raktes Menighederne. Følgen heraf udeblev ikke; der udbredte sig en død Rettroenhed, som dels affødte Indifferentisme dels endog Afsky for og en Bortvenden fra Kirken for andensteds at søge en sunderè Næring.

Orthodoxiens Tid har saaledes vistnok sine mange og store Skyggesider. Det ligger iøvrigt i den historiske Udviklings Gang, at denne Overgang fra Orthodoxi til Orthodoxisme først udvikler sig gradvis; der er altsaa i denne Henseende en Forskjel mellem Aarhundredets Begyndelse og Slutning. Vi skal ikke dølge for os den «orthodoxe» Tids Skyggesider; men vi skal paa den anden Side ikke glemme, at disse ikke var Orthodoxiens Væsen. Vi skal derfor heller ikke, som det forrige Aarhundredes Rationalisme og det nuværende Aarhundredes moderne Theologi er altfor villig til, dømme det 17de Aarhundredes Orthodoxi, Rub og Stub, som en blot og bar spidsfindig

Scholasticisme og en død Orthodoxi. Man giver herved kun Vidnesbyrd om, at man er frafalden fra selve den lutherske Kirkes Principer. Den lutherske Orthodoxis Heroer er Mænd, til hvilke den lutherske Kirke altid vil vende tilbage, og ved hvis Fødder ingen luthersk Theolog bør skamme sig ved at sidde.

§ 1.
Trediveaarskrigens Følger for den dansk-norske Kirke.

Ved Begyndelsen af dette Tidsrum (1618) udbrød Trediveaarskrigen i Tyskland. I den blev ogsaa de nordiske Lande dragne ind, først Danmark—Norge, siden Sverige. Trediveaarskrigen er, fra kirkehistorisk Standpunkt seet, det sidste Afsnit af den romerske Kontrareformations Periode; i den udkjæmpedes først endeligen den Kamp, som den romerske Kirkes Forsøg paa at gjenerobre de protestantiske Lande havde fremkaldt fra Trienterkonciliets Tid af. De tyske Protestanter laa som bekjendt under for den hellige Ligues og Keiserens overlegne Hære, og da Kristian IV vilde antage sig deres Sag (1625—1629), led han et fuldstændigt Nederlag og maatte prise sig lykkelig ved i Freden til Lübeck at slippe med at love, at han ikke mere skulde blande sig i de tyske Anliggender. Den Overmagt, Keiseren saaledes havde gjennem Tyveaarene, gav Papisterne nyt Haab om at faa Protestantismen udryddet. Der kom derfor i disse Aar nyt Liv i de papistiske Missioner. Ogsaa i Danmark sneg Emissærer sig ind paany *(Broniwer* og *Jansen)*, hvilket fremkaldte den kongelige Forordning af 28de Februar 1624, der satte Dødsstraf for katholsk Propaganda i Riget[1]). For yderligere at modarbeide fremtidige papistiske Emissærer, om de maatte komme, fik *Brochmand* Befaling til at holde Kontroversforelæsninger ved Universitetet. Han var derfor i disse Aar stærkt optagen med Polemiken mod Papisterne.

Hans første polemiske Skrift var: *Disputationes de præcipuis christianæ religionis capitibus* 1626 (ogsaa under Titel: *Controversiarum sacrarum volumina II)*; *De pontifice Romano libri V*, sluttede sig hertil som 3die Del. Skriftet er rettet mod den bekjendte Kardinal Bellarmin, der i sine *Disputationes theologicæ* havde angrebet den lutherske Lære. Brochmand gjennemgaar og gjendriver nu Punkt for Punkt den katholske Forfatters Indvendinger. Men det var ikke alene magtpaaliggende at levere lærde Gjendrivelser; det var ligesaa paatrængende nødvendigt at

[1]) Se S. 280 ff.

«befæste Menigmand i den sunde Lærdoms Form». Derfor udgav han to populære Smaaskrifter: «Undervisning, om et Guds Barn uden sin Sjæls største Skade kan den papistiske Religion antage» 1626 og «En Kristens aandelige Kamp mod Syndens, Sjælens og Samvittighedens Banghed og Mistvivlelse» 1627. Af disse Skrifter, som begge blev meget udbredte Opbyggelsesskrifter, var navnlig det første afgjort polemisk. Ogsaa senere maatte Brochmand rykke i Kampen. I 1634 tog Trediveaarskrigen for en Tid igjen en truende Vending for Protestanterne; ved samme Tid gik Kongens Svoger, Hertug *Kristian Wilhelm*, Administrator i Magdeburg, over til Katholicismen, og der udkom i den Anledning et Skrift, *Speculum veritatis*, som gjorde Rede for Grundene til hans Overgang. Denne Overgang af en høitstillet og med Kongen besvogret Mand vakte adskillig Opmerksomhed, og man frygtede for, at hans Exempel kunde virke paa flere. Brochmand fik derfor Kongens Befaling til at gjendrive *Speculum veritatis;* det gjorde han ved **λύχνος λόγου προφητικοῦ** og senere under den fortsatte Skriftvexel tillige ved *Confutatio apologiæ speculi Brandenburgensis* (1648). Denne Brochmands polemiske Virksomhed og de Begivenheder, som foranledigede den, har vistnok sin store Betydning. Men vigtigere blev det dog, at den Fare, som truede under Trediveaarskrigen, fremkaldte en levende Interesse for Kirkens Forhold, som ogsaa kom tilsyne i kirkelige Foranstaltninger.

Vi gaar derfor over til at omtale de kirkelige Love og Forordninger, som denne Tids særegne Forhold fremkaldte. Den ulykkelige Krig 1625—1629 truede ikke blot den danske Stat, men ogsaa den evangeliske Kirke, da Keiseren nu ganske havde Overmagten og syntes at kunne tillade sig omtrent, hvad han vilde. Hertil kom i disse og de nærmest forudgaaende Aar Pest, Misvæxt, ødelæggende Ildebrande og andre Ulykker. Men Trængselens Tid blev en Vækkelsens Tid. Guds tugtende Haand, som laa tungt paa Land og Folk, manede til Bod. Der gaar ogsaa en alvorlig Bodsstemning gjennem disse Aar. Den kom tilsyne ikke blot i Udtalelser og Formaninger fra Kirkens Mænd og i de ugentlige og maanedlige Bods- og Fastedage, som anordnedes over hele Riget, men ogsaa i den forøgede Iver, som fra Styrelsens Side vistes for Kirkens Anliggender. Saaledes ogsaa i den merkelige «Forordning om Kirkens Embede og Myndighed mod de ubodfærdige samt om adskillig Kirkens Forhold», som udstedtes 27de Marts 1629, kort efter Freden til Lübeck.

I Indledningen klages der over, at «Ondskaben dagligen har tiltaget, saaat man udi dette klare evangeliske Lys, som udi disse Riger og

Lande saa rigeligen haver været optændt, fast har anstillèt et skjødesløsere, forargeligere og ugudeligere Levnet end paa de Steder, hvor Guds Vei og Vilje ikke saa klarligen haver været aabenbaret og bekjendt». Derfor har Guds retfærdige Vrede og Straf været over Land og Kirke «saavel i denne fordærvelige og farlige Krig som i andre Landeplager». Af denne Grund har nu Kongen med Rigets Raad taget under Overveielse Midler og Veie til at hemme «det ugudelige Levnet og den falske Kristendom, som afvender Fred og al Guds Velsignelse fra Landet».

Forordningen udkom som Lov, given af Kongen og Rigets Raad. Den var imidlertid udarbeidet paa et Møde af de danske Biskoper tilligemed Universitetets Professorer; de norske Biskoper var ligesaa lidt denne Gang som ellers bleven tilkaldte, uagtet Forordningen gjaldt begge Riger. At Forordningen udkom i Kongens og Rigsraadets Navn uden at nævne Biskopernes og Professorernes Raad og Betænkning, fortjener at bemerkes, da dette var et Brud paa tidligere Tiders Praxis og vel nærmest maa opfattes som et Vidnesbyrd om den statskirkelige Betragtning, som nu mere og mere begyndte at gjøre sig gjældende.

Som Forordningens Inskription viser, gik den først og hovedsagelig ud paa en Skjærpelse af Kirkens Tugt. Hovedpunktet i den herhen hørende Del af Forordningen er Indførelsen af Medhjælperinstitutionen, væsentlig saaledes som vi endnu har den, og Bestemmelserne om de forskjellige Grader i Kirkens Tugt. I hvert Sogn skulde der tilforordnes Presten nogle af de bedste og gudfrygtigste Sognemænd for som Medhjælpere at staa ham bi i Tilsynet med Menigheden. Disse Medhjælpere skulde beskikkes af Lensmanden og Biskopen (i Byerne af Borgermester og Raad) efter Prestens Indstilling og helst tages af Kirkeværgerne og Fattigforstanderne. Presten og Medhjælperne skulde samles fire Gange om Aaret, paa Tamperdagene. Medhjælperne skulde staa Presten bi i Tilsynet med Menigheden, og som det, de fortrinsvis skulde have sin Opmerksomhed henvendt paa, nævnes «de Synder, som ere af den Art og Beskaffenhed, at de med sædvanlig Proces og Rettergang besværligen kunne bevises, rettes, hjælpes og dæmpes». Exempelvis nævnes «Prædikens Forsømmelse, Helligdags Misbrug til Gilder, Afholdelse fra Sakramentet over et Fjerdingsaar, Sværgen og Banden, Uforligelighed mellem Ægtefolk, Forældre og Børn, Drukkenskab» m. m. Enhver af Medhjælperne skulde ligesaavel som Presten advare alle, som de fandt levede i ondt Levnet. Denne Advarsel skulde ske hemmelig og mundtlig for ikke at bringe nogen i Vanrygte (Første Grad). Hvis Advarslen ikke frugtede, skulde vedkommende indstævnes

for det samlede Sogneraad (Anden Grad). Frugtede ikke dettes Formaning, skulde Presten udelukke ham fra Nadveren (Tredie Grad). Hvis heller ikke dette frugtede, skulde vedkommende tre Søndage efter hinanden lyses i Ban (Fjerde Grad) og kunde da først efter aabenbart Skrifte optages igjen i Menighedens Samfund. Var dette ikke skeet inden et Aar, skulde han indstævnes for Landemodet for ved Dom at overgives den verdslige Øvrighed og forvises fra Riget (Femte Grad). Fandt nogen sig forurettet, kunde han indanke Sagen for Rigets øverste Domstol, Kongen og Rigsraadet.

Af andre under denne Del hørende Bestemmelser kan merkes Forbudet mod «letfærdige og forargelige Lege og Fastelavnsløben», Bestemmelsen om, at «de, som ubluelig sværge og bande, skulle sættes i Gabestokken og betale 4 Skilling, inden de løslades», Bestemmelsen om, at Presterne og deres Medhjælpere skal have Tilsyn med Betleriet, saaat de rette fattige kunde blive forsørgede, men Dagdrivere angives for Øvrigheden og straffes.

Karakteristisk for den strenge statskirkelige Betragtning, som mere og mere begyndte at gjøre sig gjældende, er den Maade, hvorpaa Medhjælperne skulde beskikkes, nemlig gjennem Lensmanden uden nogen Indflydelse fra Menigheden, som dog i Navnet ialfald endnu havde Kaldsret til Presteembedet, ligesom overhovedet den Stilling, Lensmanden gjennem hele Forordningen har foran Biskopen og som Prestens Foresatte; fremdeles Indankningen for Kongen og Rigsraadet, «hvorved altsaa Sagen i sidste Instans blev en Proces mellem Presten og den bansatte, hvor det kom an paa ad juridisk Vei at godtgjøre sin Anklages Sandhed», og endelig de borgerlige Straffe, i hvilke Tugten kulminerer: Landsforvisning, Gabestok og Mulkt. Ligesaa karakteristiske er de særlige Bestemmelser om Kirketugt ligeoverfor Adelen. Vistnok skulde Tugten ogsaa øves mod dens Medlemmer, men Fremgangsmaaden, *modus procedendi*, skulde dog være en anden end den sædvanlige, idet nemlig Presten først skulde advare vedkommende i Enrum; hjalp ikke det, skulde han melde det for «Provst og Biskop, forat de kunde indkalde ham for sig og da i lige Maade sig mod ham forholde og procedere med Ban og andet».

Forøvrigt vaktes senere Misnøie med den Maade, hvorpaa Medhjælperne udførte sit Hverv. Tilstanden i det 16de og 17de Aarhundrede var slig, at «den tøilesløseste Egennytte gjorde sig gjældende hos Embedsmændene i et Omfang, hvorom man nu har vanskeligt for at danne sig fuldt Begreb. End ikke den mindste Smule offentlig Myndighed kunde betroes nogensomhelst uden Fare for, at han skulde

misbruge den til sin egen Fordel. Saaledes har endog Presternes Medhjælpere, formodentlig ved Trusler om at anmelde alskens Smaaforseelser, benyttet sin Stilling til at udsuge Almuen, og dette Uvæsen tog saamegen Overhaand, at Adelen under Stændermødet i 1643 fremkom med formelig Klage derover, og at Statholderen i 1645 af den Grund foreslog Medhjælperinstitutionen afskaffet»[1]).

Forordningen handler ogsaa om «adskillig Geistlighedens Forhold». I denne Del er de Bestemmelser de vigtigste, som handler om, «hvorledes Guds Ord, Sakramenternes rette Brug og andre Gudfrygtigheds Øvelser i Kirker og Skoler kunde fremmes» (Kap. II). Det forbydes Presterne at give nogen Tilladelse til at prædike, medmindre han har Testimonium fra Universitetet for Lærdom og sædeligt Liv (1.2). Der gives Anvisning for Prædikenen; navnlig indskjærpes, at Prædikenerne ikke skulde gjøres «for lange, den menige Mand til Kjedsommelighed og desmindre Opbyggelse» (8). Angaaende Skriftemaalet blev det anordnet, at enhver, som vilde nyde Nadveren, og navnlig de unge, som første Gang skulde stedes til den, skulde melde sig hos Presten nogle Dage forud, forat deres Liv og Kundskab kunde blive tilbørlig prøvet, og der maatte ikke tages flere paa en Gang, end at de kunde blive tilbørlig prøvede og underviste (13 ff). Nadveren maatte ikke misbruges til at stadfæste verdslige Vidnesbyrd med (16), Privatkommunion forbydes (18). Ligesaa skulde ikke Daab og Ægtevielse ske i Huset, som Adelsmændene havde for Skik, men i Kirken, «hvilket enhver Kristen, Adel saavelsom Uadel, selv ydermere betænke kan, Gud til Ære, sig selv til Gavn». Endelig gives i Forordningens sidste Del (Kap. III) Formaninger og Bud til Geistligheden om sædeligt Liv. Den advares mod Drukkenskab, letsindig Tale, Dans og usømmelig Færd i Selskaber, nye Moder i Klæder o. s. v.; den formanes derimod til Flid i sine Studeringer og til at holde dem, som er i deres Hus, til alt det, som ærligt, sømmeligt og kristeligt kan være.

Det meste af denne udførlige Forordnings Bestemmelser gaar gjennem Kristian V's Love over i den senere Lovgivning. Hvad Forordningen foreskrev, var imidlertid kun for en ringe Del noget nyt. Det 17de Aarhundrede skaber overhovedet ikke fra nyt af eller «reformerer»; det karakteriserer sig meget mere just ved sin strenge Fastholden ved det overleverede. Det er dette, som samles, ordnes og i det enkelte udføres videre. Saaledes i den videnskabelige Theologi, og saaledes i Lovgivningen. Forordningen af 1629 støtter sig derfor helt igjennem til Ordinansen og ældre Forordninger,

[1]) *T. H. Aschehoug:* Norges offentlige Ret. I. S. 599.

tildels til tidligere Forordninger af Kristian IV selv (f. Ex. mod Overdaadighed og Svir ved Brylluper, Begravelser o. s. v. 1617 og 1627; mod Sværgen og Helligdagsbrøde 1623; om akademiske Studier 1621). Enkelte af dens Bestemmelser faar allerede under Kristian selv en videre Udførelse. Navnlig er dette Tilfælde med de strengere Forordninger til akademisk Dannelse hos dem, hvem det skulde tillades at bestige Prædikestolen. Ved Forordningen af 7de November 1629 er det, at en theologisk Examen ved Universitetet egentlig først anordnes for dem, der vilde blive Prester og Lærere i de høiere Klasser ved Latinskolerne. Prøven skulde holdes hvilkensomhelst Onsdag eller Lørdag af 3 Professorer, hvoraf 1 eller 2 skulde være Theolog. Den omfattede *lectio biblica* (d. e. Bibelkundskab, just ikke Exegese i moderne Forstand; thi Kjendskabet til Grundsprogene strakte sig i Almindelighed ikke videre end til at kunne oversætte en Del af det Nye Testamente paa Latin og at kjende Elementerne i Hebraisk) og «*loci communes sanæ doctrinæ et confessionis*» d. e. de dogmatiske og ethiske Hovedlærdomme[1]). Som Lærebog synes at være almindeligst benyttet Superintendenten i Ulm *Cort Dietrichs Institutiones catecheticæ*, hvoraf en kjøbenhavnsk Udgave udkom 1623; senere blev *Brochmands Epitome* benyttet. Ved Siden heraf blev Bispeexamen fremdeles beholdt, men den tabte nu, da man havde faaet en Universitetsprøve, meget af sin tidligere Betydning; fra 1640 foregik ogsaa den Forandring med den, at den paa de fleste Steder ikke afholdtes som før i Overværelse af Stiftsstadens Prester, men *privatim* for Biskopen. Den anordnede Examen tog kun Hensyn til Kandidaternes theoretiske Uddannelse; nogle Aar senere (1635) lod Kongen imidlertid indrette en Kirke i Regensbygningen, forat Studenterne kunde faa tilstrækkelig Leilighed til at øve sig i at prædike.

De her omhandlede Foranstaltninger til at sikre sig en grundigere Dannelse hos Presterne fører os naturligen over til, hvad der gjordes for Skolerne. Det er dog nærmest kun de høiere Skoler, om hvilke der er Tale. Allerede i 1604 havde Kristian foretaget en Reform af Latinskolerne (der ogsaa gik over i den norske Kirkeordinans 1607), nærmest foranlediget ved de papistiske Stemplinger og de hyppige Besøg af udenlandske Jesuitskoler. Universitetets Fundats blev gjennemseet 1621; de nye Statuter *(novellæ constitutiones)* indskrænkede sig hovedsagelig til kun at fjerne enkelte Misbrug; imidlertid gjordes dog Tid efter anden adskilligt til Universitetets bedre Udstyr ved Oprettelse af nye Professorater, Biblio-

[1]) De dogmatiske Lærebøger kaldtes *loci*, fordi hvert Dogme behandledes for sig som et særegent *locus*.

thekets Ordning og Forsyning, Opførelsen af Regensen, Rundetaarn m. m. Forat de Studerende kunde komme bedre forberedte og mere modne til Universitetet, var det Kongens Plan at udvide de vigtigste Stiftsstæders Latinskoler til Gymnasier, der skulde danne et Slags Mellemled mellem de almindelige Skoler og Universitetet. Planens Gjennemførelse stødte dog paa store Hindringer, navnlig paa Grund af manglende Pengemidler, og selv de Gymnasier, som kom igang (i Lund, Odense, Roskilde, Ribe og Kristiania), forfaldt snart baade paa Grund af de Ulykker, som Krigen senere i Aarhundredet bragte over Landene, og paa Grund af, at Staten efter Enevoldsmagtens Indførelse slugte det Gods, som var givet dem til Underholdning. Dette var ogsaa Tilfældet med det Gymnasium, som oprettedes i *Kristiania* 1636. Alene Gymnasiet i *Odense* holdt sig paa en Vis til Slutningen af det 18de Aarhundrede. Almueskolevæsenet blev fremdeles forsømt; Kristian tænkte rigtignok mod Slutningen af sit Liv ogsaa her at foretage en Reform, men det kom ikke til Udførelse. Almuens Undervisning laa fremdeles hovedsagelig paa Prest og Degn; men rigtignok var disse nu i Almindelighed mere dygtige for dette sit Hverv; fra flere Steder omtales ogsaa med Ros den Iver, som Bisper og Prester viste for Katekisationer og overhovedet for Ungdommens kristelige Undervisning.

Kristian IV vedblev hele sin Regjering igjennem at vise Iver for at ordne de kirkelige Forhold. Af hans senere Forordninger skal vi fremhæve Kongebrevet af 29de Januar 1639, hvorved Fasteprædikenerne reguleredes, idet det blev forordnet, at hele Fasten igjennem skulde der hver Onsdag prædikes over Lidelseshistorien. Dette foranledigede, at *Brochmand* som en Anvisning for Fastetjenesten udgav sin: «Gudelig Undervisning om vor Herres og Frelsers Jesu Kristi Pine og Død». Et Kongebrev af 2den Mai 1646 gav Forskrift om, hvorledes Distributionsformelen ved Nadveren skulde lyde. Efter Ordinansen skulde Uddelingen ske stiltiende, «efterdi det er alle Folk tydelig sagt, da det blev viet». Hvorvidt denne Ordinansens Bestemmelse overalt blev overholdt, er temmelig usikkert. I de øvrige lutherske Lande var der forskjellig Skik og Brug; i nogle Landskirker uddeltes Nadverelementerne stiltiende, i andre med ønskende eller opfordrende Formel: tag og æd, dette er Jesu Legeme (Blod), eller: Jesu Kristi Legemes (Blods) Annammelse styrke dig til det evige Liv, atter i andre med de Ord: dette er Jesu Legeme (Blod). Kongebrevet af 1646 ophævede nu Ordinansens Bestemmelse og forordnede, at Presten skulde sige: det er Kristi Legeme (Blod). Det er dog høist rimeligt, at den nu brugelige Distributionsformel: dette er Jesu sande Legeme (Blod) allerede dengang var meget i Brug,

thi den Vegt, som man i Frederik II's Tid under Forhandlingerne om Nadveren lagde paa Udtrykkene «sande Legeme» og «sande Blod», synes at pege hen til en bestemt kirkelig Brug[1]).

I de Byer, hvor der var Latinskoler, pleiede Skolebørnene en eller to Gange daglig at synge og læse i Kirken; ved disse daglige Bedetimer, der var en Levning af de gamle *horæ canonicæ*, anvendtes latinsk Korsang. Denne blev nu afskaffet, saaat der i de latinske Hymners Sted skulde synges danske Salmer. *Brochmand*, hvem denne som andre af Tidens kirkelige Foranstaltninger skyldtes, tog sig ogsaa iøvrigt af Kirkesangen. Han tænkte endog paa, ved Hjælp af *Søren Poulsen Gullænder*, der var Rektor i Vordingborg og Prest i Slangerup, at gjennemse Salmebogen; men dette Arbeide blev dog forbeholdt en senere Tid. En af de sidste Forordninger fra Kristian IV's Tid var Kongebrevet af 22de April 1645, stilet til samtlige Biskoper. Det indskjærpede, for at sikre Almuens kristelige Oplysning, at opvoxende store Gutter skulde indfinde sig ved Katekismeprøverne, og at «ingen Yngling eller Pige maatte troloves eller ægtevies, før de var befundne vel underviste i sin Børnelærdom». Her findes ogsaa det bekjendte Bud, at der skulde tilforordnes Folk, som kunde gaa om i Kirkerne «med lange Kjeppe til at slaa dem i Hovedet, som sov under Prædikenen». En Samling af de under Kristian IV udgivne Forordninger og Love udkom i Kristian IV's store Reces (1643), hvis første Del handlede om «Geistligheden og hvad dertil hører». Om den saakaldte Svanes eller Kristian IV's Bibel, der udkom 1647, er tidligere talt[2]).

§ 2.

De merkeligste Theologer i den dansk-norske Kirke.

Hans Poulsen Resen og *Jesper Brochmand* er allerede nævnt som Orthodoxiens Koryfæer i Danmark. *Resens* polemiske Virksomhed falder væsentlig i den første Del af hans offentlige Liv, medens han var Professor ved Universitetet[3]). I Slutningen af sit Liv, da han beklædte Sjællands Bispestol (1615—1638), var han derimod mest sysselsat med praktiske Arbeider, saasom kateketiske Skrifter f. Ex. *de visitatione catechetica*, «om Børnelærdommens Visitats», Bibeloversættelsen, Salmer, Kirkebønner m. m. De paa Nytaarsdag

[1]) *Helveg:* S. 405. Anm. 2.

[2]) Se S. 294.

[3]) Se S. 272 ff.

og Allehelgensdag forordnede Kirkebønner, som endnu bruges hos os, er saaledes forfattet af ham.

Jesper Brochmand, den anden Hovedtalsmand for Orthodoxien, var født 1585 i Kjøge, hvor hans Fader Rasmus Brochmand var Raadmand og senere Borgermester. I sit trettende Aar kom han ind i Herlufsholms Skole, som dengang bestyredes af den berømte Rektor *Joh. Alanus.* I 1601 gik han til Universitetet, men blev endnu samme Aar efter sin forrige Rektors Ønske ansat som «Hører» ved Herlufsholms Skole. To Aar senere drog han udenlands. Man søgte den Tid meget til Holland for der at studere Humaniora under de store hollandske Filologer. Did drog ogsaa Brochmand og studerede først tre Aar i Leyden under *Lipsius* og *Scaliger* de gamle Sprog, Historie og Filosofi, derpaa i Franecker, hvor han fik Tilladelse til at holde Forelæsninger over Filosofi, uagtet han endnu ikke havde nogen akademisk Grad. Efter sin Udenlandsreise blev han Rektor ved Herlufsholms Skole, men bestyrede dette Embede kun i to Aar, da han 1610, 25 Aar gammel, kaldtes til Universitetet som *Professor pædagogicus.* Kort efter blev han Professor i Græsk og endelig 1615, ved Resens Udnævnelse til Biskop i Sjælland, Professor i Theologi. Fra 1616—1620 afbrødes hans Virksomhed ved Universitetet, da Kristian IV kaldte ham til Lærer og Opdrager for Thronfølgeren Prins Kristian. I 1620 vendte han igjen tilbage til sin Plads ved Universitetet og forblev her i 18 Aar, indtil han ved Resens Død efter Kongens Ønske og Provsternes enstemmige Valg udnævntes til Sjællands Biskop. Vi har tidligere omtalt, hvorledes Omstændighederne ved hans Valg viste hans fromme og samvittighedsfulde Karakter[1]).

Brochmand, der var sin Tids mest anseede Theolog i Danmark, erhvervede sig ved sine Skrifter megen Berømmelse ogsaa i Udlandet. Almindelig Udbredelse og Anerkjendelse vandt hans lærde Skrift *Systema universæ theologiæ didacticæ, polemicæ, moralis* (2 Kvartbind, Kjøbenhavn 1633). Hans Standpunkt som den lutherske Orthodoxis Repræsentant kan allerede sees deraf, at han i Fortalen hverken nævner Melanchton eller Hemmingsen blandt sine Lærere. Hvad Stoffets Behandling angaar, gjør der sig en bestemt Tredeling gjældende; først fremsætter han den rette Mening i Theser og Antitheser; derpaa gjendriver han alle vildfarende Retningers Indvendinger ligefra de ældste Kjætteres til Kalvinisternes og Katholikernes, og endelig gjendriver han i tredie Afsnit Fornuftens Indvendinger og giver Vink til de kristelige Sandheders praktiske Anvendelse. Af dette sit store

[1]) Se S. 295 ff.

Verk leverede han selv et Udtog *Epitome systematis theologiæ* 1649, som i mere end hundrede Aar var den almindelig brugte dogmatiske Haandbog ved alle akademiske Forelæsninger og Disputationer ved Kjøbenhavns Universitet. Blandt hans polemiske Skrifter er især de at merke, som han i Anledning af de jesuitiske Missionsforsøg udgav mod Katholikerne. Som før omtalt, blev det ham paalagt at holde Forelæsninger for at oplyse de Studerende om alle Kontroverspunkter. (*Disputationes de præcipuis christ. religionis capitibus* 1626, ogsaa under Titel: *Controversiarum sacrarum volumina duo*, hvortil *De pontifice Romano libri quinque* slutter sig som tredie Del, og til Menigmands Belærelse: Undervisning om et Guds Barn uden sin Sjæls største Skade kan den papistiske Religion antage 1627). Herhen kan ogsaa regnes: En Kristens aandelige Kamp med Syndens, Sjælens og Samvittighedens Banghed og Mistvivlelse 1627. Da Kongens Svoger, Markgrev Kristian, var gaaet over til den katholske Kirke og havde udgivet sin Bog *Speculum veritatis*, stillede Brochmand derimod sit Skrift *Λύχνος λόγου προφητικοῦ* 1634 og under den fortsatte Kamp sin *Confutatio apologiæ speculi Brandenburgensis* 1648.

Men det Verk, som holdt sig længst og meget længre end hans *Systema* og *Epitome* var hans Postil eller «Sabbatens Helliggjørelse ɔ: Forklaring over alle Søndages Evangelier og Epistler» 1636. Den fandt en meget vid Udbredelse og blev optaget med almindeligt Bifald. Fra 1636 til 1760 kjender man i det mindste 11 Udgaver af den. Den har endnu i vor Tid holdt sig som en meget yndet Opbyggelsesbog. «Menigmand i Danmark og Norge», siger *J. Møller*, «foretrækker til huslig Opbyggelse Brochmands Postil for de fleste eller endog for alle andre»[1]). «Den kan med Føie ansees for at have været i den danske Menighed, hvad Luthers egen Huspostil var og er i hans Hjemstavn»[2]). Efter Worm skal den være oversat paa Engelsk. — Som Sjællands Biskop havde Brochmand naturligvis en betydelig Indflydelse paa alle kirkelige Anordninger, som udkom i hans Tid. Han viste stor Omsorg for Universitetet og de Studerende. Da han selv var barnløs, skjænkede han sine Midler til Legater. Brochmand omtales som en alvorlig Mand med et tungsindigt Anstrøg, men i Omgang mild og venlig, ved Maaltidet ofte munter og spøgende. Hos Kristian IV stod han i stor Anseelse og ligesaa hos Frederik III, der ofte besøgte ham i hans Hus og samtalede med ham flere Timer i Træk. I hans Hus var det, Frederik III først traf Peter Schumacher, den senere saa berømte Griffenfeldt.

---

1) Historisk Kalender 1816.

2) *Helveg:* S. 396.

Brochmand var den lutherske Orthodoxis vigtigste Repræsentant i den dansk-norske Kirke, og det en ædel Repræsentant. Han døde 1652 med de Ord: «kom, ja kom snart Herre Jesu!»

Ved Siden af Jesper Brochmand kan nævnes hans Samtidige, Biskopen i Ribe *Jens Dinesen Jersin*, «der visselig kan kaldes en Pryd for det danske Zion» (Pontopp.). Ligesom Brochmand havde han gaaet paa Herlufsholms Skole og senere til sin videre Uddannelse reist udenlands. En Tid var han Rektor i Sorø, senere Professor og Lærer for Kristian IV's Sønner, Gyldenløverne. Denne Bestilling var det vel, som fremkaldte hans i sin Tid meget berømte Lærebøger i den latinske Grammatik. «Medens han saaledes stod i Ry for sin store, især filologiske Lærdom, tiltroede mange ham ikke synderlig godt *in theologicis*». Der er en Fortælling om, at Brochmand, da Jersin søgte Presteembedet ved Fruekirke i Kjøbenhavn, skal have sagt: hvad skal vi med den Atheist? Men pludselig foregik der en Omvæltning i hans aandelige Liv, der gjorde den før verdsligsindede Mand til en anden og ogsaa gjorde Brochmand til hans «udvalgte» Ven. Jersins Opvækkelse fortælles saaledes: Under sit Ophold i Sorø — paa hvilken Tid siges ikke, men er hin Ytring af Brochmand historisk, maa det vel have været, medens han som Gyldenløvernes Lærer opholdt sig med dem ved Akademiet — pleiede Jersin, der var en stor Elsker af Musik, ofte at gaa ind i Kirken for der at spille paa sin Luth, da Musiken der klang bedre. Én Aften fik han nu det Indfald at ville spille sit Stykke paa Biskop Absalons Grav. Her havde han nu et Syn, — hvad det var, talte han aldrig om, men han kunde aldrig glemme dette. Fra den Tid var han en anden. Hvorledes det nu end forholder sig hermed, vist er det, at Jersins senere Liv og Virksomhed bærer Præget af en Mand, som gjennem en pludselig Opvækkelse er reven ud af Dødssøvnen. Hans aandelige Liv udviklede sig fremdeles under indre Kampe og aandelig Anfægtelse, ogsaa under ydre Lidelsers lutrende Ild, idet han kort Tid efter hinanden mistede to Hustruer.

Jersin var imidlertid bleven Prest i Kjøbenhavn, og herfra kaldtes han med Tilsidesættelse af Ordinansens Bestemmelser af Kongen til Ribe Bispestol 1629. Han døde 1634, kun 47 Aar gammel, i Nyborg paa en Reise til Kjøbenhavn. Det fortælles, at paa en Visitatsreise hans heftige Sind og Iver i at udføre sit Kalds Pligter bragte ham i Strid med en umedgjørlig Bonde, der vakte megen Forargelse; Bonden gav endog Bispen et paa Øret. Sagen blev af Bispens Fiender — og af dem havde han flere blandt de adelige Herremænd — fremstillet ved Hoffet paa en falsk og for Bispen ufordelagtig Maade. Dette var det, som bragte ham til selv at reise afsted, skjønt han

allerede var syg; den indtrufne Begivenhed bidrog naturligvis sit til at tære paa hans Livskræfter. Han kom ikke længere end til Nyborg.

Jersins Skrifter hører til Opbyggelsesliteraturen, den saakaldte asketiske Literatur. Hans «*Vera via vitæ*, en rigtig Vei, som fører til det evige Liv» 1633 og «Troens Kamp og Seier», som efter Enkens Anmodning Jesper Brochmand udgav efter Jersins Død 1635, blev ogsaa udgivne sammen under Titel «Tvende opbyggelige Skrifter». De var i over hundrede Aar blandt Almuens mest yndede Læsning, ja blev endog oversatte paa Tysk, Svensk og Islandsk. Desuden udgav han 1632 en «Traktat om Mirakler, Tegn og Aabenbaringer», rettet mod Folkets Undersyge og Overtro; ogsaa denne oplevede adskillige Oplag. Jersin «Danmarks Johan Arndt» stod vistnok paa den lutherske Orthodoxis Grund, men han afveg dog fra de almindelige orthodoxe Lærere og Forfattere deri, at han stærkt betonede Nødvendigheden af en sand Hjertets Omvendelse og i det hele særlig fremhævede det indre, aandelige Liv, Troslivet i dets Kampe og Seire; forsaavidt blev han en Forløber for den senere Spenerske Pietisme.

Magister *Anders Kristensen Arrebo*, «den danske Digtekunsts Fader», blev født paa Øen Ærø, deraf hans Tilnavn. Han var en af de rigtbegavede Mænd, der udvikler sig tidlig, og som paa Grund af sine mange Talenter «gjør Lykke». Kun 21 Aar gammel beskikkedes han til Slotsprest og senere til Sogneprest i Kjøbenhavn. Herfra kaldtes han ved Kongens Gunst 1617 til Biskop over Throndhjems Stift; han var da kun 30 Aar gammel. Men denne store og hurtige Lykke blev ham ikke til sandt Held og Velsignelse. Efter fire Aars Forløb blev han paa en Herredag i Bergen 1622 dømt fra sit Embede paa Grund af usømmelig og letfærdig Opførsel og Misbrug af sin Embedsmyndighed. Dommen om Arrebos Forhold har tildels været forskjellig. Somme dømmer ham meget strengt, strengest Pontoppidan, der omtaler ham som en Mand, der var død i Synden og uden Spor af Følelse for sit vigtige Kald. Andre fremstiller ham som et uskyldigt Offer for sine Fienders Had. Sandheden tør vel snarest ligge i Midten. Arrebo havde flere og det tildels mægtige Fiender, blandt dem Stiftsbefalingsmanden i Throndhjem *Tage Thott*. For rigtig at bedømme det uvenlige Forhold, i hvilket Arrebo paa Embedsvegne kom til Thott, maa man erindre, hvor vanskelig i mange Henseender den borgerlige Biskops Stilling var ved Siden af den adelige Lensmand, der i en fjern Provins som det Throndhjemske omtrent kunde handle efter eget Tykke, og hvem Biskopens Tilsyn og Indberetninger ofte kom helt ubeleiligt. Ogsaa i Byfogden i Throndhjem *Peder Lauritssøn* havde Bispen en Avindsmand. Men nu gav ogsaa Bispen ved sit personlige Forhold sine Fiender en kjærkommen An-

ledning til at komme ham tillivs. Det var især ved et Bryllup i Hevne. Efter Tidens Skik og Levevis gik det her meget lystigt og temmelig vildt til. Bispen, som var en munter og livsglad Mand, hvem Verden ikke trykkede synderligt, tog uden Betænkning Del i al denne, tildels raa og usømmelige Lystighed uden at tage Hensyn til, hvad han skyldte sit Embedes Værdighed. Allerede dengang viste det sig, at hans Fiender havde merket sig hans hensynsløse Opførsel for at udlægge den til det værste. Desuagtet var han letsindig nok til paa lignende Maade at glemme, hvad der sømmede sig for hans Stand og Stilling, ved senere Leiligheder, et Bryllup i Stod og et Barselgilde paa Østeraat. Ved saadan Letsindighed gav han selv sine Fiender Vaaben ihænde; de ufordelagtigste Rygter udspredtes om Bispen, som ligefrem beskyldtes for aabenbar Usædelighed og Utugt. Det maa vistnok erkjendes, selv om man tager alt tilbørligt Hensyn til Datidens Sæder og Skikke, at Arrebo i flere Stykker havde opført sig anderledes, end det sømmede sig en ret kristelig Biskop og Tilsynsmand. Følgen blev da ogsaa hans Afsættelse.

Den Straf, som saaledes rammede ham, og de Trængselsaar, han nu gik imøde, synes ikke at have været uden Frugt for ham. Det var navnlig i denne Tid, han foretog sin Bearbeidelse af Davids Salmer, og, som *Rørdam* bemerker, «det var i Sorgens Tid, at Harpen ret blev given Arrebo ihænde». I sin Fortale til Psalteret, som han underskrev paa «Kristi Pinselsdag» den 11te April 1623, udtaler han ogsaa sin Anger over den Forargelse, han havde voldt, og sit Ønske om paa nogen Maade at kunne bøde den. Efter sin Afsættelse opholdt han sig først i Malmø, hvor han blev valgt til Sogneprest. Dette Valg blev dog ikke stadfæstet af Kongen. Derimod blev han 1626 af Kongen tagen til Naade og beskikket til Sogneprest i Vordingborg. I denne Stilling, i hvilken han havde et godt Lov, døde han 1637.

I den dansk-norske Literaturhistorie anvises meget almindelig *Arrebo* den samme Plads som Opitz i den tyske, idet han danner Overgangen til den egentlige Kunstpoesi med dens renere og skjønnere Former. Derfor benævnes han «den danske Poesis Fader». Hvad der især har begrundet denne hans Berømmelse, er hans *Hexaëmeron*, en Efterligning af den franske Digter Bartas's Digt om Verdens Skabelse. Det udkom først efter Arrebos Død 1641. Dette Verk har «foruden sin literærhistoriske, tillige en eiendommelig norsk Interesse. Det er nemlig Forfatterens Iagttagelser og Minder navnlig i Nordland og Finmarken fra de Reiser, han som Biskop foretog i sit vidtløftige Stift i Norge, som har givet ham Motiverne til de bedste af de smukke Naturskildringer, som hører til de fortrinligste Afsnit

af *Hexaëmeron*»[1]). Desuden maa som hans andet Hovedverk nævnes «*Davids Psalter*, sangvis udsat», første Gang udkommen 1623 og senere ofte i nye Oplag. Det var især i Norge, at Arrebos Psalter «fandt den kjæreste Modtagelse og var længst hjemme». «En stor Del af de læge Mænd i Norge er saa kyndige og verserede udi dem», siger Arrebos Søn, «som vi i vore danske Salmer». Af disse Salmer er flere gaaet over i de senere Salmebøger f. Ex.: «Herren han er min Hyrde god» efter Davids 23de Salme (Landstad No. 374), «Om Salighed og Glæde» efter Davids 118de Salme (Landst. No. 365).

Poul Andersen Medelby var først Hofprædikant, dernæst fra 1597 Superintendent over Gulland og Sogneprest i Visby; her kom han i Uenighed med Øens Presteskab og blev afsat 1599. Tre Aar senere blev han Prest i Odense, hvor han døde 1632. Hans «Postil for Ungdommen over alle Søndagsevangelier» (1614) blev ligesom hans andre Skrifter meget udbredt og er paa sine Steder bleven brugt af Almuen i Norge ligetil de senere Tider. — *Villads Nilsen*, Prest i Aarhus Stift († 1681), udgav en Forklaring over Katekismens Parter, som ligeledes vandt stor Udbredelse; den var inddelt i sex Bøger: «Dyde- og Lydebog» ɔ: Forklaring over de 10 Bud, «Himmeriges Barnemoder» ɔ: over Daaben, «Kjærligheds Maaltid» ɔ: over Nadveren, «Nøglen til Guds Hjerte» ɔ: over Fadervor, «Troens Bestandighed» ɔ: over Trosartiklerne, «Katekismi Postbud» ɔ: over Hustavlen. Saadanne opbyggelige Katekismusforklaringer var almindelige i den Tid. I Norge udgav saaledes Bergens Biskop *Ludvig Munthe* († 1649) sin «Guds Ords første Alfabet», trykt i Kjøbenhavn 1644, Stavanger Biskop *Thomas Wegener* «Liden Haandbog», trykt i Kjøbenhavn 1648, Throndhjems Biskop *Dr. Erik Pontoppidan* den ældre († 1678) «Luthers Katekismus med nogle Anmerkninger», trykt i Kjøbenhavn 1676, *Knud Sevaldsen Bang*, Prest paa Toten «Den søde og velsmagende Katekismi Brystmelk», trykt i Kjøbenhavn 1681. *Kristen Steffensen Bang*, Sogneprest i Romedal, forskrev 1650 fra Tyskland den første Bogtrykker i Norge, *Valentin Kuhn*, for at faa sine Skrifter trykte, af hvilke vi her skal nævne hans navnlig for Theologer bestemte «Luthers Katekismus udi Spørgsmaal, Summarier og Udlæggelser» i 10 Kvartbind, trykt i Kristiania 1650—1662. Blandt de merkeligste Theologer i den norske Kirke maa ogsaa nævnes Throndhjems Biskop *Erik Bredal* (1643—1672), der havde sin Opmerksomhed rettet paa Finnernes Omvendelse, og Bergens Biskop *Dr. Nils Randulf* (1665—1711). I denne Sammenhæng bør endelig ogsaa en Lægmand, den norske Kansler *Jens Bjelke* omtales, som

[1]) *L. Daae*: Throndh. Stifts geistl. Hist. S. 82.

skrev en «Udlæggelse af Herrens Bøn» (*Orationis dominicæ explanatio*), trykt i Kjøbenhavn 1626.

§ 3.

Lærestridigheder. Holger Rosenkrands. Jørgen Friis.

Holger Rosenkrands, der blev født paa Kallø Slot i Jylland 1574, var af en gammel og mægtig adelig Slægt. Tidlig traadte han efter sin Faders Ønske i Kongens Tjeneste og var 1617—1627 Rigsraad. Men det, som den hele Tid laa hans Hjerte nærmest, var dog de theologiske Studier og de kirkelige Spørgsmaal. For nu uhindret af alle verdslige Sysler at kunne leve alene for Guds Riges Tjeneste, bad han sig fritaget for sit Hverv som Rigsraad. Men hans Ansøgning blev ikke indvilget. Da senere Trængslerne under Kristian IV's tyske Krig forøgede hans Lyst til at trække sig tilbage fra de verdslige Gjøremaal og udelukkende at vie sit Liv til Guds Tjeneste, indsendte han atter en indtrængende Ansøgning om Afsked, som ogsaa blev ham indvilget, uagtet Kongen kun ugjerne saa ham trække sig tilbage «paa en Tid, da Religionen, Kongens Person og hans Fædreland stod i den største Fare». Han var en Mand af megen Lærdom og alvorlig Fromhed. Han besad grundige Kundskaber i Hebraisk, Græsk og Latin, ligesom han ogsaa var vel hjemme i de forskjellige theologiske Discipliner. Af den Grund sendte adskillige af hans Standsfæller sine Børn til ham, forat han kunde lede deres Opdragelse, og hans Hus blev derfor som «et Seminarium for unge Adelsmænd». Endnu større var Tallet paa de vordende Prester, hvis Studier han ledede, og fra hans Skole udgik flere af de mest bekjendte danske Theologer paa den Tid. Han stod i et meget venskabeligt Forhold til Resen og Brochmand, og mange af Tidens mest anseede Mænd søgte hans Raad og Veiledning. Hans Indflydelse paa Kirkesagerne var derfor ogsaa meget stor og kan godt spores i de paa denne Tid udgivne kirkelige Forordninger. Hvad hans theologiske og religiøse Standpunkt angaar, følte han sig nærmest hendraget til Mænd som Johan Arndt, hvis bekjendte Bog «Om den sande Kristendom» han selv nævner som sin kjæreste Læsning.

Hans Forhold blev imidlertid ikke ganske fri for et vist udvortes, lovmæssigt Præg. Stadig Kirkegang, Morgen- og Aftenandagt, Almisser, Bods- og Fastedage var det, han anbefalede som Gudfrygtighedsøvelser og satte som nødvendige Merker paa en sand Kristendom. Det var en levende, praktisk Kristendom, han arbeidede for, medens Tiden ellers saa gjerne vilde slaa sig til Ro med, at man havde det rene Ord, den rene Lære. Han vilde alvorlig Bod og betonede stærkt,

at Troen maatte vise sig virksom i ydre gode Gjerninger; men ved den Vegt, han saaledes kom til at lægge paa Bod og Helliggjørelse, syntes han at antage en dobbelt Retfærdighed, en Troens og en Gjerningernes Retfærdighed. Imidlertid vår det vel nærmest kun hans Udtryk, som var uheldige, medens hans egentlige Mening var at hævde de gode Gjerninger som Troens nødvendige Frugter. Hans eiendommelige Fromhedsretning og hans dertil svarende eiendommelige Udtryksmaade gjorde ham mistænkelig i Theologernes Øine og bragte ham tilsidst i Strid med dem. Anledningen hertil gav hans Forord til «Fürstenspiegel»; han var nemlig kommen i Besiddelse af et Haandskrift, der indeholdt opbyggelige Betragtninger, som den i Reformationstiden bekjendte Hertug Albrecht af Preussen havde skrevet. Disse Betragtninger lod han trykke 1636 og ledsage med et Forord, hvori han kortelig udvikler sin Lære om Retfærdiggjørelsen. Han udtaler sig her om «Gjerningerne» paa en Maade, som syntes at træde den evangeliske Retfærdiggjørelseslære for nær: «Til Troens Retfærdighed maatte komme en Gjerningernes Retfærdighed, idet Gud antager vore i Troen gjorte, omend svage og ufuldkomne Gjerninger for retfærdige og rene for Kristi Skyld».

Den første, som angreb Rosenkrands, var *Stefan Klotz* i Flensburg. I sit Angreb beskyldte han Rosenkrands for Papisme, Socinianisme og Arminianisme. Kongen forlangte nu en Erklæring af det theologiske Fakultet, som paa denne Tid bestod af Biskop H. P. Resen og hans Søn Hans Hansen Resen, Jesper Brochmand og hans Broder Hans Brochmand. Det theologiske Fakultet gav vistnok ikke Klotz Ret, men mente dog, at Rosenkrands i sine Udtryk var gaaet den lutherske Retfærdiggjørelseslære vel nær. Nogen retslig Forfølgelse blev ikke indledet, Kongen indskrænkede sig alene til at paalægge ham at gjøre nærmere Rede for sin Lære. Dette efterkom Rosenkrands i sin *Veritas viæ vitæ æternæ* 1637. Denne Redegjørelse forelagdes atter det theologiske Fakultet samt *Klotz* og Hofpresten *Winstrup*, en Søn af Sjællands Biskop, til Betænkning. Medens Klotz fremdeles fastholdt sine tidligere Anker, udtalte Winstrup sig meget lemfældigt; Fakultetets Medlemmer bebreidede ham, at hans Udtryk hverken var hjemlede i den hellige Skrift eller i de lutherske Bekjendelsesskrifter, og udtalte som sin Formening at hans Lære ikke stemte overens med den lutherske Retfærdiggjørelseslære. Paa disse Angreb og Beskyldninger svarede atter Rosenkrands, og Striden holdtes gaaende lige til hans Død 1642. Denne Strid danner et Slags Parallel til den literære Feide i Tyskland, som fremkaldtes ved Johan Arndts og Aandsfrænders Arbeide for at hævde Kristentroens praktiske Udøvelse i Livet.

Den Indflydelse, Rosenkrands havde udøvet, vedvarede ogsaa efter hans Død, navnlig forsaavidt at det fromme, om den klosterlige Tugt mindende Liv, som han havde ført, fremdeles vedligeholdt sig paa mange jydske Herregaarde, og flere af hans nærmeste Slægtninge drev ligesom han selv med Forkjærlighed paa theologiske Studier. En Eftervirkning af den fra Rosenkrands udgaaende Indflydelse har man i den Strid, som Presten *Jørgen Friis* i Ribe Stift foranledigede. Hans adelige Herskab hørte nemlig til den Rosenkrandske Skole. I Modsætning til dennes Lovmæssighed og Bodsalvor udtalte han sig i noget uforsigtige Udtryk, der gav Anledning til, at han beskyldtes for Antinomisme. Den adelige Frue, Fru *Kristentse Juel,* hvem Jersin i sin Tid havde tilegnet sit Skrift «Troens Kamp og Seier», lod ham indstævne for Landemodet. Biskopen i Ribe sammen med to Stiftsbefalingsmænd fældte da den Dom, at Jørgen Friis rettest burde forflyttes til en anden Menighed. Men han indankede Sagen for det theologiske Fakultet, i hvis Medlemmer han troede at have Meningsfæller i Kampen mod den Rosenkrandske Skole. I September 1643 sammenkaldtes da Biskoperne for sammen med de theologiske Professorer at dømme i Sagen. Dommen lød paa, at Jørgen Friis's Lære kunde forlede til kjødelig Sikkerhed, og at han for sine Vildfarelsers Skyld burde afsættes og erklæres uværdig til at beklæde noget Presteembede; det blev ham tillige paalagt at tilbagekalde sine vildfarende Meninger. Da Friis negtede dette, blev han ikke alene afsat, men endog et Aars Tid sat paa Bremerholm i Strafarbeide. Da han paa manges Forbøn løslodes herfra, begav han sig til Rostock, hvor han af det derværende orthodoxe Fakultet efter en Prøve fik Testimonium for at være «en god, from, ren evangelisk-luthersk Prest». Med denne Anbefaling reiste han til det strengt orthodoxe Sverige, hvor han fik Ansættelse som Prest i Breared i Halland, et Vidnesbyrd om, at hans Udtryk havde lydt værre, end Meningen egentlig var [1]).

§ 4.

Mystiske Sværmere indenfor den dansk-norske Kirke.

De sværmeriske Bevægelser, som i det 17de Aarhundrede viste sig indenfor de tysk-protestantiske Kirker, fandt ogsaa Vei til Norden. De har Mysticismens almindelige Karaktermerke, subjektivistisk Foragt

[1]) Om en enkelt forbigaaende Konflikt i Sverige, fremkaldt ved at han havde foretaget et Udtog af Melanchtons *loci theologici,* se *Reuterdahl:* Theologisk Qvartalsskrift, 1839. S. 141 ff.

for de objektive Indstiftelser og for alt udvortes, legemligt, deraf følgende Forkastelse af Sakramenterne og Fornegtelse af Kristi sande Menneskenatur. Ligeoverfor den bestaaende Kirke med dens Ordninger og Institutioner vil selvfølgelig til enhver Tid saadanne sværmeriske Retninger stille sig i et afgjort Modsætningsforhold. Allermest vil dette blive Tilfældet i saadanne Tider, hvor en død Rettroenhed synes at have kvalt det kristelige Liv, og hvor det ydre Kirkevæsen synes at være bleven tomme Former uden sandt, livskraftigt Indhold. De i Orthodoxiens Tid opstaaede Sværmerier byggede videre paa den Grund, som i det forangaaende Aarhundrede var lagt af den ukirkelige Mysticismes Talsmænd.

Mysticismen er den ægte, kirkelige Mystiks Vrængebillede. Mystikens almindelige Grundtræk er, at den i den andægtige Følelse vil leve et Liv i umiddelbar Forening med Gud. Den er væsentlig en Følelsens Retning. Mystikeren trækker sig tilbage i sig selv og fordyber sig i sig selv «i Hjertets indre Kapeller» for at leve et Liv i Bøn og stille Kontemplation og i Udøvelsen af Fromhedsgjerninger. Dette er den Vei, hvorigjennem Mystikeren tror at kunne finde Guds Væsens Hemmeligheder og finde sig selv i Enhed med Gud (*unio mystica*). Denne Selvfordybelse i sit eget Indre og dette Liv i Bøn og Kontemplation er nu i og for sig vel, naar Mennesket under dette holder fast ved og lader sig lede af Guds Ord og ikke glemmer sit eget Indres Fordærvelse. Mystiken i dens rene Form har et væsentligt Sandhedsmoment; det er Livet i Gud, Kristendommens Inderlighed, den betoner. Derfor finder vi ogsaa til alle Tider den mystiske Strømning gjennem Kirken, og just Kirkens største Mænd har havt et mystisk Drag i sig. Men Mystiken kan udarte og bliver da til Mysticisme. Det sker da, naar den vil have Livet i Gud umiddelbart ɔ: uden de af Gud selv satte ydre Anordninger og Indstiftelser. Istedenfor det ydre, i Skriften givne guddommelige Ord sættes et indre, umiddelbart Aandens Lys eller et indre Ord; istedenfor den ydre Daab med Vand sættes en indre Aandens Daab, og istedenfor Kristi Legemes og Blods Nydelse i den hellige Nadvere sættes en indre Aandens Nydelse; Kristi historiske Person og hans Frelsesgjerning taber sin objektive Gyldighed og bliver til en blot symbolsk Fremstilling af, hvad der foregaar i den troendes eget Indre; istedenfor «Kristus for os» træder «Kristus i os».

En saadan ukirkelig Mysticisme kan nu igjen antage en forskjellig Karakter, og det navnlig ligesom Mystiken selv, enten en mere praktisk-asketisk eller en mere spekulativ. Enten kan nemlig Vegten lægges paa Fordybelsen i den guddommelige Kjærlighed og dennes Aabenbarelse i Fromhedsgjerninger, eller Vegten kan lægges paa

Fordybelsen i Guds Væsens Hemmeligheder og Udgrundelsen af disse og af Guds Forhold til Verden. Denne sidste, den spekulative Mystik, antager lettelig en *pantheistisk* Karakter. Hvor nemlig Mennesket lever udelukkende i Følelsen af en Nedsænkelse i Guds Væsen, af den umiddelbare Enhed med Gud, ligger det nær, at det guddommelige og det menneskelige flyder over i hinanden, at Mennesket ser sig selv som ét med Gud, ja som Gud. Gud og Verden flyder altsaa over i hinanden; Gudsbetragtning bliver ogsaa til en Verdensbetragtning. Mysticismen bliver her en *naturfilosofisk* Mysticisme eller *Theosofi*. Det 17de Aarhundredes sværmeriske Retninger indenfor den protestantiske Kirke var gjennemgaaende mystisk-theosofiske. Naturligvis fandtes der dog mange Modifikationer inden den naturfilofiske Mysticisme, navnlig eftersom enten det religiøse Element kun stod i Naturbetragtningens Tjeneste, eller omvendt denne maatte tjene hin.

Den naturfilosofiske Mysticisme vil begribe *Gud, Verden (Makrokosmos)* og *Mennesket (Mikrokosmos)* i deres hemmelighedsfulde Vexelforhold. Gjennem den mystiske Selvfordybelse og Kontemplation søger man først at blive sig Gud bevidst i sit eget Indre; men naar man nu har grebet Gud, nedsænket sig i ham, saaat man er i den mystiske Forening med ham, tror man ogsaa at kunne skue ind i Naturens, den sanselige og den oversanselige Naturs Inderste. Thi Gud omfatter al Skabning, synlig og usynlig; i ham lever og røres vi alle; den, som har Gud i sig, han har Skaberen selv til Fortolker af alle Skabningens Hemmeligheder. Baade «Naaderigets» og «Naturrigets» Hemmeligheder vil man altsaa gjennemskue; hint maa oplades først; thi kun den, som er i den mystiske Forening med Gud, kan gjennemskue alt, men han kan ogsaa gjennemskue alt. Thi han har Gud i sig, i hvem alt har sin Grund, og med hvem derfor ogsaa alt er givet; Gud selv forklarer ham alle Hemmeligheder. Det er imidlertid ikke gjennem sit i Skriften aabenbarede Ord, Gud gjør dette; det er den i Mystikerens eget Hjerte levende Gud selv, som umiddelbart oplader for ham alle Naadens og Naturens Hemmeligheder. Den Naturbetragtning, som Theosofen drager ind i sit System, taber sig nu efter Tidens naturvidenskabelige Standpunkt mere eller mindre i alkymistiske og astrologiske Fantasier. Han leder efter «de vises Sten», i Stjernerne og i Metallernes Glans læser han det tilkommende, med hemmelighedsfulde Zifre og Figurer binder han «Verdensaanden», at den skal lyde ham og løse ham Endelighedens Gaader. Hvor Theosofen lægger mest Vegt paa «Naturriget», vil det egentlige og endelige Maal blive at gjennemskue Naturens Hemmeligheder for at gjøre sig selv til Naturens Herre; den mystiske Selvfordybelse og

Nedsænkelse i Guds Væsen bliver kun det nødvendige Middel hertil. Gud selv, i hvem Verden var, før den blev, tyder for ham Tingenes «Signaturer», forklarer ham den hemmelige Tilblivelsesproces og sætter ham i Besiddelse af det Universalmiddel, «de vises Sten», ved hvilket ogsaa Mennesket kan beherske Naturen, opløse og efterdanne dens ædleste Frembringelser. Her ender Theosofien i Alkymisteri og vanvittigt Hovmod.

Theosofien er ikke noget nyt Fænomen for det 17de Aarhundrede. Allerede det hendøende Hedenskab og Jødedommen har havt sine Theosofer (Apollonius af Tyana, Hermes Trismegistus, Nyplatonismen, den jødiske Kabbala). Ogsaa inden den kristne Kirke finder vi lige fra de første Aarhundreder til forskjellige Tider Mysticismen under denne Form. Den naturfilosofiske Basis finder vi allerede i enkelte gnostiske Systemer og i Manichæismen. Paa Reformationens Tid, da ved Siden af Luthers rene og ægte Mystik ogsaa den falske Mysticisme traadte frem under forskjellige Former (*Schwenkfeld*, Anabaptisterne, Sebastian Frank o. s. v.) møder vi den som naturfilosofisk Mysticisme hos Agrippa af Nettesheim († 1535) og Theophrastus Bombastus Paracelsus († 1541), hos hvem det religiøse Moment spiller en ganske underordnet Rolle. De har dog sin kirkehistoriske Betydning, forsaavidt de har forberedt den Form, hvori senere, mere religiøst stemte Aander har nedlagt sit indre Livs Erfaringer, navnlig de to berømteste lutherske Theosofer, *Valentin Weigel* († 1588) og *Jakob Bøhme* († 1624).

Det var nu især af *Weigels* og *Bøhmes* theosofiske Skrifter, at det 17de Aarhundredes mystiske Sværmeri øste, ligesom det ogsaa paavirkedes af lignende Retninger inden den reformerte og romerske Kirke. Fra Tyskland forplantede den sig til Norden, hvor sværmeriske Bevægelser navnlig viste sig i Slesvig, som paa Grund af sin nære Forbindelse med Holsten var stærkt udsat for Indvirkning fra Tyskland. I Slesvig fandt ogsaa adskillige af de sekteriske Bevægelser, som ikke havde let for at bane sig Indgang i Danmark, en ret modtagelig Jordbund; saaledes havde Anabaptister og Mennoniter stiftet Menigheder her. Her vandt Presten *Frederik Breckling* og andre Sværmere, som i Skrift og Tale angreb Statskirkens Presteskab, ikke saa faa Venner og Tilhængere. Som Sværmere af mystisk-theosofisk Art kan nævnes *Nikolaus Tetting* og *Hartvig Lohmann*.

Nikolaus Tetting, der var Chemiker og Læge i Flensburg, drev ved Siden af sine chemiske ogsaa meget ivrig theosofiske Studier. Hans religiøse Grublerier havde ført ham til de samme Anskuelser, som Aarhundredets sværmeriske Aander i Regelen pleiede at nære. Han havde saaledes tilegnet sig Mystikernes almindelige Lære om

Naadens Midler og om det indre Lys; ligeledes havde han den sædvanlige sværmeriske Opfatning af Kristi Person, hvorved Frelserens sande Menneskenatur fornegtes, og Retfærdiggjørelsen satte han ikke i Syndsforladelsen for Kristi Skyld, men deri, at vi ved Kristi væsentlige Iboen i os forvandles og bliver retfærdige i vort Hjerte. Disse sine Anskuelser udviklede han for Byskriveren i Flensburg *Hartvig Lohmann*, i hvem han fandt en aandsbeslægtet. I Forening begyndte de nu at virke udadtil. Denne deres Virksomhed var i Begyndelsen temmelig uskyldig, idet den væsentlig indskrænkede sig til en varm Anbefaling af Johan Arndts Skrifter og til en skarp Optræden mod den herskende Usædelighed. Samtidig fortsatte de sine theosofiske Studier, under hvilke de navnlig synes at have fordybet sig i Valentin Weigels Skrifter.

Til en offentlig Konflikt med den lutherske Statskirke kom det først efter en Prædiken af Byens Sogneprest, som i denne havde fordømt Weigelianernes Lære om det indre Lys. Da Tetting og Lohmann opfattede Sogneprestens Ord som personlig myntede paa sig, indgav de en Klage til Provsten *Frederik Dame*, en i sin Tid høit anset Mand. Denne kunde naturligvis ikke give dem Medhold, men søgte tvertimod at faa dem til at opgive sine sværmeriske Meninger, hvilket dog ikke lykkedes ham. Lohmann nedlagde kort efter sit Embede, da han for sin Samvittigheds Skyld ikke kunde være tilstede ved Forbryderes Henrettelse, saasom Gud i sit Ord sagde, at han ikke vil nogen Synders Død. Og under det Forhør, som blev afholdt over Tetting, gav han uforbeholdne Tilstaaelser om andre vildfarende Meninger, hvoraf Følgen blev, at baade han og Lohmann blev forviste fra Byen Flensburg. I Husum, hvortil de tog hen, begyndte de sin forrige Virksomhed. De ivrede stærkt mod den offentlige Gudstjeneste og mod Statskirkens Presteskab, der skildredes med overdrevne Farver som verdsligt og fordærvet. Paa Foranledning af en Klage, som Byens Sogneprest indgav, blev de forviste fra Slesvig, hvis de ikke vilde tilbagekalde sine Vildfarelser. Tetting reiste til Hamburg, og Lohmann begav sig til Odense. Her levede han forholdsvis stille og tilbagetrukken og vandt som Læge ikke saa liden Anseelse; men de Skrifter, han efter sin Forvisning fra Slesvig havde skrevet mod Geistligheden, viste hans afgjorte weigelianske Standpunkt, hvorfor der omsider reistes Anklage mod ham, og en Ret nedsattes, der skulde dømme i Sagen. Lohmann vilde ikke tilbagekalde, men indskjød sin Sag til Kongen. Sagen blev henvist til den øverste geistlige Ret, der bestod af tre Biskoper, Universitetets Rektor og det theologiske Fakultets Medlemmer. Udfaldet blev, at Lohmann gik ind paa at underskrive de 25 Fremmedartikler og til-

bagekalde sine Vildfarelser. Tilbagekaldelsen blev oplæst fra Prædikestolene i Odense 1635.

Til samme Klasse som Tetting og Lohmann maa ogsaa *Nils Svendsen Krønike* regnes. Han var gift med en Datter af den før omtalte Biskop Jersin, og Jersin med sin Iver for levende Kristendom har vel ikke været uden Indflydelse til at vække Svigersønnen. Men hos Nils Svendsen antog nu den kristelige Fromhedsiver ganske det almindelige Præg af Mysticismens falske Inderlighed. Samtiden ansaa ham hildet i Kvækernes Vildfarelser[1]. Fra 1639 var han *lector theologiæ* ved Latinskolen i Kristiania. Her optraadte han med skarpe Udfald mod Presteskabet, som han kaldte »Satans Apostle, sladrende Papagøier, Hunde, som lod sig Munden stoppe ved et Stykke Kjød» o. l., og med brændende Nidkjærhed ivrede han mod Tidens «hykkelske og døde Tro eller Vantro, syndige, forargelige og ubodfærdige Levnet og falske Kristendom». En Mængde Mennesker strømmede til Kirken, naar han prædikede, og Byens Presteskab saa heri en forøget Opfordring til at holde vaagent Øie med ham.

Disse hans skarpe og hensynsløse Udfald mod Presteskabet bragte ham i en langvarig Strid med dette og navnlig med Provsten *Mag. Truels Nilsen*. De Klager, som fremkom mod ham, at han ikke passede sit Lektorat, men befattede sig med Prædikeembedet, hvortil han ikke var kaldet, førte imidlertid ikke saa snart til noget Resultat. Foruden at bestyre sit Embede vedblev han fremdeles i Tale og Skrift at virke til Opvækkelse. «Den dybt grebne, modige og begavede Mand stred indtil Blodet for, hvad der efter hans Syn var den levende Kristendom, og i hele Orthodoxiens Tid lød der ikke inden den norske Kirke nogen saa glødende Opvækkelsesprædiken som hans. Imidlertid lagde han alt mere og mere for Dagen sine sværmeriske, ukirkelige Anskuelser, og i hans radikale Polemik mod Samtidens udvortes Kristendom blandede der sig efterhaanden flere og flere kjødelige Bestanddele, ligesom han ogsaa paa alle Sværmeraanders Vis i al Modstand mod sig saa Modstand mod Herren»[2].

Ligesom hans Prædikener og Taler samlede talrige Tilhørere, saaledes fandt ogsaa hans Skrifter mange Læsere baade under hans Ophold i Kristiania og senere under de pietistiske Bevægelser. Sine «Aandelige Julebetænkninger», der blev trykt i Kristiania 1644 og var en Udvidelse af en Juleprædiken, han havde holdt, lod han udgive ikke alene for sine Tilhøreres Skyld, men ogsaa efter Øvrighedens

[1]) *Coucheron:* Theol. Tidsskrift I og II. *Helveg:* Den danske Kirkes Hist. eft. Ref. (2den Udg.) I. S. 424 ff.

[2]) *A. Chr. Bang:* Udsigt over den norske Kirkes Hist. efter Ref. S. 68.

Forlangende, forat Professorerne i Kjøbenhavn skulde kunne se, om hans Modstandere havde Ret i deres Angreb paa hans Læres Renhed. Hans betydeligste Skrift er dog «Troens Erindring og Prøvelse», der blev trykt i Kristiania 1652. Dette Skrift «minder om hans Svigerfader Jersins opbyggelige Traktater, men røber dog en stærkere sekterisk Retning ved den Maade, hvorpaa han vrager «den historiske Tro» som koldt og dødt Mundsveir i Modsætning til den rette levende Tro, der beviser sig i Kjærlighedsgjerninger».

Hans Strid med Presteskabet kom endelig til Sag 1651. Der blev nedsat en overordentlig Ret i Kristiania, bestaaende af Statholderen i Norge og Biskopen i Stavanger *Thomas Cortsen*. Som Aktor blev Biskopen over Akershus Stift *Stockfleth* beskikket. Dommen gik Nils Svendsen imod; han blev dømt fra sit Embede 1653. Han forlod nu Kristiania og begav sig til Kjøbenhavn, hvor han begyndte at holde gudelige Forsamlinger i sit eget Hjem. Han skildrede her Statskirken som et «Babel», hvorfra det gjaldt at udsondre sig, og navnlig rettede han de heftigste Anklager mod Presterne, hvis Verdslighed, Sløvhed og Havesyge var Skylden til Kirkens Forstyrrelse. Som den rette Nøgle til Skriftens Forstaaelse nævnede han stedse «Aandens indre Lys», hvorfor han ogsaa, som tidligere bemerket, blev betragtet som hørende til Kvækernes Sekt. Men at han skulde have modtaget Impulser fra denne Kant, lader sig ikke paavise. Derimod er Valentin Weigels Indvirkning paa ham aldeles paatagelig. Saaledes vedkjendte han sig offentlig at hylde den weigeliansk-mystiske Lære om Kristi Person, hvorved Kristi sande Legemlighed fornegtedes. Ved Siden heraf viste han ogsaa Mystikernes almindelige Ringeagt for Naadens ydre Midler. Baade han selv og hans Venner, hvoraf han i Kjøbenhavn vandt adskillige, afholdt sig fra Nadveren, væsentlig dog fordi de ikke vilde modtage Sakramentet af de efter deres Mening uomvendte og verdslige Prester.

Dette Nils Svendsens Forhold hidførte tilsidst hans Domfældelse. Han blev nemlig 1655 anklaget for Konsistoriet, som efter at have hørt hans Forsvar afsagde følgende Dom: «Eftersom Mag. Nils Svendsen har afholdt sig længe fra den hellige Nadvere, hvorved han har forsyndet sig mod den kongelige Ordinans og Reces, og desuden ved sine Vildfarelser afviger fra den Augsburgske Konfession, maa han ifølge Recessen og Fredrik II's 25 Artikler forlade disse Riger og Lande; dog bliver det underdanigst henstillet til den høie Øvrighed, om han efter Recessen endnu ellers skal belægges med exemplarisk Straf». Han blev altsaa dømt til Landsforvisning; og det til Kongens Afgjørelse henstillede Spørgsmaal om hans exemplariske Afstraffelse blev afgjort derhen, at han blev indespærret paa Dragsholms Slot

(nær Holbæk) i livsvarigt Fængsel. Da de Svenske 1658 besatte Sjælland, aabnede de hans Fængsel, hvorefter han begav sig til Amsterdam, hvor han døde.

Til den mystisk-sværmeriske Retning hørte ogsaa *Anders Kempe* fra Jemtland. I sin Hjembygd, hvor han indehavde en Stykløitnants Stilling havde han «lært og exerceret den chymiske Kunst». Gjennem hollandske Skrifter var han bleven paavirket af Weigelianismen, og under et Besøg i Amsterdam, hvor han stiftede personligt Bekjendtskab med weigelianske Sværmere, lod han flere Skrifter trykke, hvori han angreb Geistligheden, bestred Krigstjenestens Tilladelighed og negtede Kristi sande Legemlighed. Da han søgte at udbrede disse Skrifter i Jemtland, blev han arresteret og stævnet for Konsistoriet. Tilsidst maatte han rømme og reiste nu til Verdalen, hvor han bosatte sig 1664. Han fortsatte her sin tidligere Virksomhed, idet han baade ved Samtaler og Udbredelse af Skrifter, som han under et nyt Ophold i Amsterdam havde ladet trykke, søgte at skaffe sine sværmeriske Meninger Indpas. Throndhjems Biskop *Erik Pontoppidan* den ældre tog sig med Iver af denne Sag, gav sine Provster Befaling til at undersøge, om Anders Kempes Bøger fandtes i deres Provstier og i Tilfælde heraf konfiskere de fundne Exemplarer, «paa det at ingen deraf skulde forføres eller forarges», ja han optraadte endog selv imod ham med et Skrift 1673. Da Kempe ikke vilde tilbagekalde sine Vildfarelser, blev han tilslut landsforvist 1674. Hans Virksomhed synes ikke at have efterladt sig noget varigt Spor [1]).

§ 5.

Den svenske Kirke i Tidsrummet 1611—1664 [2]).

Efter den tredobbelte Kamp, som i Sverige var bleven ført mod Johans Kryptopapisme, Sigismunds Papisme og Karls Kryptokalvinisme, havde den svenske Kirke faaet en afgjort strengt luthersk Holdning. Sveriges Deltagelse i Trediveaarskrigen fra 1630 af bidrog i end høiere Grad til at befæste den strenge Lutherdom i Sverige, thi det, som Svenskerne her kjæmpede for, var jo netop den lutherske Kirkes Sag, og ved denne sin Kamp vandt Sverige baade Magt og Ære; den lutherske Kirkes Sag voxede saaatsige sammen med dets Ære og Berømmelse, og fra nu af kom Sverige til at staa som en

---

[1]) *L. Daae:* Nogle nye Bidrag til den norske Kirkes Hist. S. 36 ff.

[2]) Smlgn. *L. A. Anjou:* Svenska kyrkans historia ifrån Upsala møte etc. S. 131 ff. *C. A. Cornelius:* Handbok i svenska kyrkans hist. S. 160 ff.

af Protestantismens Hovedmagter, ja som Protestantismens egentlige Hovedmagt i Europa. I Begyndelsen af det her omhandlede Tidsrum var der Ro og Fred inden Kirken; *Gustav Adolf* var den lutherske Bekjendelse af Hjertet hengiven, og under hans Regjering (1611—1632) benyttedes den herskende Fredstilstand inden Kirken til at befæste og gjennemføre den Ordning, som de paa Upsalamødet 1593 fattede Beslutninger havde fastsat. Flere af Rigets Biskoper var virksomme i denne Retning; især udmerkede sig Biskopen i Vesteraas *Johannes Rudbeck*. Han var aldeles utrættelig i sit Arbeide paa at afskaffe Misbrug og indføre en bedre kirkelig Orden. For Oplysningen blev der draget særlig Omsorg, Skolevæsenet bragtes paa en bedre Fod, Gymnasier oprettedes, først i Vesteraas, siden ogsaa i de andre Stifter, Upsala Universitet reorganiseredes af Gustav Adolf og blev af ham saa rigelig funderet med Pengemidler, at han blev kaldt Universitetets anden Stifter. I 1614 blev den under Karl IX udarbeidede nye Kirkehaandbog vedtagen, og i 1618 udkom en ny Bibeludgave. Efter Gustav Adolfs Død fortsattes Arbeidet i samme Aand af Dronning *Kristinas* Formynderregjering, hvis ledende Sjæl den berømte Kansler *Axel Oxenstjerna* var. Universitetet i Aabo stiftedes i 1640, og en almindelig Skolelov udkom i 1649.

Derimod havde *Gustav Adolf* ikke Held med sig, da han i 1623 fremsatte Forslag om Oprettelsen af et *consistorium generale*, der skulde være den øverste kirkelige Myndighed næst Kongen. I alle lutherske Lande, og saaledes ogsaa i Sverige, havde Kongen som *summus episcopus* den øverste geistlige Magt; men Grænserne for hans kirkelige Myndighed var dog ikke bestemt afstukken, og det afhang derfor meget af hver enkelt Konges Karakter og Dygtighed, hvorledes han vilde optræde og handle i kirkelige Sager. Kraftfulde Konger som Gustav Vasa og Karl IX gik i saa Henseende meget enevældig frem. Paa den anden Side havde de svenske Biskoper beholdt en temmelig udstrakt Myndighed, hver inden sit Stift, og i Regelen havde Stiftets Biskop den afgjørende Stemme. Rigtignok var Domkapitlerne, Konsistorierne, bibeholdte i sin Stilling som Biskopernes Raadgivere; men der var ingen faste og bestemte Regler for deres Magt og Sammensætning. Følgen heraf blev den, at der ikke var den fornødne Enhed i Kirkestyrelsen. Da dette nu i høi Grad stred mod Gustav Adolfs og Axel Oxenstjernas Sans for Orden i alle Styrelsens Grene, blev Forslaget om et *consistorium generale* fremsat for at raade Bod paa den stedfindende Mangel paa Enhed i Kirkestyrelsen. Meningen var, at dette Konsistorium skulde være for Kirken, hvad de senere oprettede Regjeringskollegier blev for Styrelsens forskjellige Forvaltningsgrene.

Efter det oprindelige Forslag skulde *consistorium generale* bestaa af tolv Medlemmer, sex geistlige og sex verdslige Embedsmænd, og hvert Aar samles i Stockholm. Som den øverste kirkelige Myndighed næst Kongen skulde Konsistoriet vaage over Kirkelovenes Overholdelse, have Overtilsyn med Biskoperne og Presterne, med Skolevæsenet, Hospitaler og milde Stiftelser m. m., dømme i øverste Instans i alle kirkelige Sager, vaage over Lærens Renhed og nøie give Agt paa, at ingen Vranglærdomme fik Indpas i Riget. Forslaget mødte en skarp Modstand fra Biskopernes og Presteskabets Side. Dels indvendtes derimod, at Biskopernes Myndighed vilde i betydelig Grad indskrænkes derved, dels at Konsistoriets Sammensætning, ifølge hvilken de verdslige Medlemmers Tal endog skulde være lige saa stort som de geistliges, tydeligen viste, at den geistlige og verdslige Magt var bleven sammenblandet; herved vilde Kirkens Frihed og Selvstændighed paa det føleligste blive krænket. Forslaget faldt altsaa i 1623; samme Skjæbne havde det ogsaa to Aar senere, uagtet Kongen da havde taget saa meget Hensyn til de fremkomne Indvendinger, at han nu kun foreslog geistlige Embedsmænd som Medlemmer af Konsistoriet. Heller ikke Formynderregjeringen og Kristina, som paany fremsatte Forslaget, formaaede at sætte det igjennem.

Imidlertid arbeidede det svenske Presteskab paa sin Side paa at faa sine Rettigheder og Privilegier fastsatte. Allerede under Karl IX havde dette været paa Bane, uden at noget Resultat var opnaaet. Men i 1636 kom Sagen atter fore, idet Biskop *Rudbeck* udgav et Skrift: *Privilegia doctorum*, hvori han paapegede de Privilegier, Kirken havde i andre Lande, samt hvad Kirken havde havt i gamle Dage. Dette Skrift paadrog Forfatteren skarpe Angreb for hierarkisk Aand. «Det har et Slæng af St. Peter i Rom», var Axel Oxenstjernas Dom om det. Navnlig vakte Skriftet stor Harme hos Adelsaristokratiet; og da dette netop nu, under Dronning Kristinas Mindreaarighed, sad inde med den største Magt, undlod det ikke at lade Biskop Rudbeck faa føle sin Misnøie og Vrede. Først da Dronning Kristina som myndig havde overtaget Regjeringen 1644, blev Geistlighedens Forslag, der var forfattet af Dronningens tidligere Lærer Johannes Matthiæ, paany fremsat og trods Adelens Indsigelser antaget af Dronningen 1647 og endelig stadfæstet med enkelte Forandringer 1650. Senere blev Stadfæstelsen af disse Geistlighedens Privilegier flere Gange fornyede, i 1675 af Karl XI, i 1723 af Fredrik af Hessen og endelig ved Regjeringsformen af 1809. De angav ikke blot Geistlighedens Rettigheder, men omhandlede de Rettigheder, som Landskirken som saadan og dens Embedsmænd havde, i det hele altsaa

alt, hvad der vedrørte Kirkens Forhold til Staten; disse «Geistlighedens Privilegier» kan derfor betragtes som en Slags kirkelig Lov.

I alle disse Forhandlinger indtog Biskop *Johannes Rudbeck* en fremragende Plads, ligesom han overhovedet ved hele sin Virksomhed indlagde sig de største Fortjenester af den svenske Kirke, ja uden Tvivl maa betegnes som den mest fremragende Geistlige paa Gustav Adolfs Tid. Han var allerede ansat som Professor i Mathematik ved Universitetet i Upsala, da han bestemte sig til at drage til Wittenberg for at studere Theologi. Da han i 1609 kom tilbage, udnævntes han til theologisk Professor i Upsala og blev snart en af de mest anseede Lærere ved Universitetet. Han kom her i Strid med sin Kollega, den lærde og trættekjære Professor juris *Johannes Messenius*, bekjendt for sine Skrifter over Sveriges Historie *(Scandia illustrata)*; denne havde i sin Tid modtaget sin Uddannelse ved et Jesuiterkollegium i Udlandet og var af den Grund mistænkt for hemmelig Papisme. Stridens Heftighed forøgedes derved, at Rudbeck i sin Tiltrædelsestale havde omtalt Jesuiterne paa en saadan Maade, at Messenius følte sig personlig sigtet som hemmelig Papist. Striden indskrænkede sig ikke til dem alene, men greb i den Grad om sig, at Studenterne delte sig i to Partier, Rudbeckianere og Messenianere, som med Haand og Mund bekjæmpede hinanden paa det heftigste. Gustav Adolf gjorde Ende paa Striden ved at flytte begge Hovedkjæmperne bort fra Stridsskuepladsen. *Messenius* blev ansat som Assessor i Hofretten, men blev senere anklaget for Høiforræderi, da han havde indviklet sig i de polske Stemplinger mod Gustavs Throne; han dømtes til livsvarigt Fængsel, og paa sit Dødsleie bekjendte han sig som Katholik. *Rudbeck* blev Kongens Hofprest og deltog som saadan i Toget til Østersøprovinserne. I 1619 udnævntes han til Biskop i Vesteraas, efterat han i de nærmest forangaaende Aar havde havt Tilsynet med den nye Bibeludgave. I sit Stift udfoldede han en ganske overordentlig Virksomhed. Han fik det første svenske Gymnasium oprettet i Vesteraas og forbandt hermed senere et Presteseminarium; han udarbeidede selv Lærebøgerne og den hele Skoleordning; han grundede et Bibliothek, et Bogtrykkeri, et Hospital m. m. Med stor Iver drog han Omsorg for Skolevæsenet i hele Stiftet, holdt hvert Aar to Møder med sit Presteskab, et med Sognepresterne og et med Kapellanerne, indførte en bedre kirkelig Orden og udviste i det hele taget en sjelden administrativ Dygtighed. Han visiterede flittig i sit Stift og bragte dette ved sin Nidkjærhed saavidt, at Vesteraas Stift blev betragtet som Mønsterstiftet. Men baade under denne sin Virksomhed som Biskop og under sin Stilling som Leder af Geistlighedens Modstand mod det kongelige Forslag om et *consi-*

storium generale lagde han adskillig Selvraadighed og Myndighed for Dagen. Han paadrog sig derfor ogsaa, som ovenfor bemerket, Adelsaristokratiets Had, navnlig dog ved sit Skrift *Privilegia doctorum*, og blev fra den Tid, dette Skrift var udkommen, Gjenstand for en personlig Forfølgelse fra Adelens og Formynderregjeringens Side. Blandt de mange Ydmygelser og Krænkelser, som han nu maatte lide, var ogsaa det, at han i Aaret 1636 blev forbigaaet ved Besættelsen af den ledige Erkebispestol. Han døde 1646, nedbøiet af Sorg over de lidte Krænkelser. Af hans Sønner, hvoraf to blev Biskoper, opnaaede *Olof Rudbeck* europæisk Berømmelse. Denne høit begavede og alsidige Mand, der var Professor i Botanik og Fysik ved Upsala Universitet, vandt Samtidens Beundring ved sine botaniske Arbeider, men navnlig dog ved sit berømte Verk *Atlantica*, hvori han med en forbausende Lærdom og Skarpsindighed søgte at vise, at den klassiske Oldtids Sagn om Atlantis, det mægtige Ørige hinsides Herakles's Støtter (Gibraltarstrædet), som under et Jordskjælv forsvandt i Havets Bølger, ikke kunde sigte til noget andet Land end Sverige; her havde altsaa Kulturens Vugge staaet, og herfra stammede de ældste og mægtigste Folkeslag og de ældste Mythologier.

Det var Orthodoxien, der raadede i Sverige som overalt i de lutherske Lande i dette Tidsrum. Her som andensteds kom Orthodoxiens polemiske Iver tilsyne, navnlig i Kampen mod de *synkretistiske* Bevægelser. Men enhver Afvigelse fra den «orthodoxe» Lære tjente kun til at skaffe denne Seier og yderligere Befæstelse, og Kampen endte med Konkordiebogens Antagelse som Lærenorm.

Blandt de Mænd, som i Tyskland optraadte mod den strenge Lutherdom, var Professoren i Helmstädt *Georg Kalixt* med sin saakaldte Synkretisme eller Sammensmeltning af de forskjellige kristelige Trosbekjendelser. Hovedpunktet i denne hans Anskuelse var hans *studium concordiæ* ɔ: hans Opfattelse af de forskjellige Konfessioner som staaende endrægtige paa Troens Grund. Han drager nemlig en skarp Grænse mellem *Trossætninger* og dogmatiske *Læresætninger*. Alle Kirkeafdelinger, baade den lutherske, reformerte og katholske, er enige i de egentlige *Trossætninger (fundamenta fidei)*, som findes kortelig udtrykt i det apostoliske Symbol *(fundamentum fidei)*. Han indrømmede, at Sandheden var paa de Lutherskes Side, men han mente, at man maatte kunne komme til Enighed med de andre Konfessioners Bekjendere, da Grundtroen var den samme. Differenserne var kun Læredifferenser, og om disse maatte man kunne forhandle i al Mindelighed og med godt Haab om at komme til Enig-

hed, naar man nemlig i disse Forhandlinger gik ud fra den fælles kristelige Tro, saaledes som den var udviklet i de første fem Aarhundreders samstemmige Tradition *(censensus quinquesecularis)*.

Medens der i den dansk-norske Kirke ikke findes Spor af den kalixtinske Synkretisme, heldede derimod adskillige svenske Theologer til de synkretistiske Anskuelser[1]). Af disse maa navnlig merkes de to Biskoper *Johannes Matthiæ* i Strengnæs og *Johan Terserus* i Aabo. *Johannes Matthiæ* var Professor i Upsala, da han blev Hofprædikant hos Gustav Adolf, hvem han fulgte under Felttoget 1629—1632; kort før sin Død udnævnte Kongen ham til Lærer for sin Datter Kristina; 1643 blev han Biskop i Strengnæs. Han har Vidnesbyrd som en lærd og from Mand, men han var tillige af dem, for hvem den konfessionelle Forskjel har liden Betydning. Under sit Ophold i Tyskland gjorde han Bekjendtskab med den skotsk-reformerte Theolog *Johan Duræus*, som i disse Aar reiste om for at virke for en Union mellem de Lutherske og Reformerte og i dette Øiemed henvendte sig ogsaa til Gustav Adolf, uden dog hos ham at udrette noget. I 1636 kom Duræus til Sverige; men her optraadte Upsalatheologerne, og blandt dem især Professor *Johannes Lenæus*, med Kraft imod ham og hans Unionsplaner. De erklærede, at Duræus's Fredsforslag ikke kunde antages, da de forskjellige Konfessioner lærte forskjellig, og da Sandheden kun er én, kunde alene den ene af Parterne lære ret, de andre maatte lære falskt. I Virkelighe-heden kan det heller ikke negtes, at den synkretistiske Anskuelse indeholder et Angreb paa selve den lutherske Kirkes Principer. Thi naar det specifik lutherske, det, hvori den lutherske Kirke adskiller sig fra de andre kirkelige Bekjendelser f. Ex. den katholske, skal opfattes som noget uvæsentligt, saa er jo dermed igrunden Staven brudt over hele den lutherske Reformation. Til Upsalatheologerne sluttede sig det svenske Presteskab, saaat Duræus i 1638 maatte forlade Landet med uforrettet Sag. Under disse Forhandlinger havde *Matthiæ* vel ikke taget Parti for Duræus, men han havde dog ikke vist den samme Iver i at modarbeide ham som de øvrige. Allerede dette vakte Mistanken mod ham. Denne bestyrkedes ved et Skrift, som han udgav 1644: *Idea boni ordinis in ecclesia Christi*, i hvilket han aabent udtalte sit unionistiske Tankesæt. Skriftet vakte stor Opsigt og blev skarpt angrebet af de Orthodoxe. Prestestanden under Rigsdagen 1647 androg endog, for med ét at gjøre Ende paa alle unionistiske Planer, om, at Konkordieformelen maatte blive optaget blandt den svenske Kirkes Symboler, «paa det at vi deri-

[1]) *C. A. Cornelius:* Handbok i svenska kyrkans historia. Side 175 ff.

gjennem maa skille os fra de hemmelige Kalvinister, som skjuler sig under den Augsburgske Konfession». Herpaa vilde dog ikke Dronningen indlade sig, som man tror, paavirket af sin forrige Lærer, Joh. Matthiæ, der rigtignok selv havde underskrevet Prestestandens Begjæring. Efter dette hvilte Striden en god Stund. Dronningen, som nærede stor Hengivenhed for Matthiæ, tog ham i sin Beskyttelse, saalænge hun regjerede. Ogsaa hos Karl Gustav stod han i stor Yndest, men dette forledede ham nu ogsaa til igjen at komme frem med sine unionistiske Planer. Han vilde have Kongen til at virke for en Forening mellem de Lutherske og Reformerte; men Karl Gustav afviste dette, han havde hverken Lyst eller Tid for sine Krige til at indlade sig paa saadant. Derimod begyndte nu Matthiæ at virke paa egen Haand for sin Tanke. Han begyndte 1656 heftevis at udgive et Skrift *Rami olivæ septentrionalis* og kaldte herved igjen Kampen frem. Dog holdt han sig uanfægtet, saalænge Karl Gustav levede; men da han ved Kongens Død mistede den Støtte, han havde havt i hans Gunst, kom han i en værre Stilling. Upsalafakultetet og en nedsat Kommission udtalte sig misbilligende om de «synkretistiske» Vildfarelser i hans Skrifter, ligesom ogsaa Prestestanden paa den i 1664 forsamlede Rigsdag i heftige Ord dadlede hans Optræden. Man vilde dog gjerne gaa saa skaansomt frem som mulig mod den i mange Henseender vel fortjente Biskop. Regjeringen opfordrede ham derfor til selv at begjære Afsked, hvilket han ogsaa gjorde 1664. Paa Dødsleiet forsikrede han, at han altid havde været en ret Lutheraner, men indrømmede dog, at han i sine Skrifter havde udtalt sig uforsigtigt, hvad han beklagede og ønskede ugjort, hvorfor han ogsaa maatte erkjende, at Biskoperne og Øvrigheden ikke kunde handlet anderledes mod ham, end de af Hensyn til Menighedernes Sikkerhed maatte. Han døde 1670.

Johannes Terserus blev ved Akademiets Oprettelse i Aabo 1640 Professor der; 1647 forflyttedes han i samme Egenskab til Upsala, og i 1658 udnævntes han til Biskop i Aabo. Han havde i sine yngre Aar studeret i Helmstädt hos Kalixt og tilhørte afgjort og i langt høiere Grad end Matthiæ den kalixtinske Retning. Ved Rigsdagen 1647 var han ligesom Matthiæ mod det inden Prestestanden reiste Forslag til Konkordieformelens Indførelse, men endte dog ligesom Matthiæ med at underskrive Standens Begjæring. Ved Rigsdagen 1650 spillede han en vigtig politisk Rolle som Talsmand for Krongodsernes Reduktion og for Thronfølgens Overførelse til det Pfalziske Hus. Herved vandt han Karl Gustavs Yndest, og denne gjorde ham i 1658 til Biskop i Aabo. I denne Stilling vakte han Strid ved sin Synkretisme, samtidig med Hovedkampen mod Matthiæ. I 1662 ud-

gav han nemlig en Forklaring over Luthers Katekisme, i hvilken man fandt flere betænkelige Novationer og Vildfarelser. Hans eget Domkapitel med Professor *Svenonius* i Spidsen angreb Bogen. En Kommission blev nedsat for at prøve den, og Sagen forelagdes derefter Prestestanden ved Rigsdagen 1664. Denne tiltraadte Kommissionens misbilligende Dom, og *Terserus* maatte som Følge heraf vige fra sit Embede. Dog fik han ligesom Matthiæ Tilladelse til selv at begjære sin Afsked. De femten Klagepunkter mod hans Bog gik for Størstedelen ud paa Beskyldning for Synkretisme (Terserus paastaar, at Papister, Kalvinister, Gjendøbere o. s. v. har Troens rette Grund; at de Artikler, som skiller os fra Kalvinisterne, er af liden Vegt; han hylder Kalvinisternes Inddeling af Budene; han paastaar, at «gode Gjerninger er nødvendige til Salighed»; han afviger i Læren om Kristi Nedfart til Helvede, han taler mod Exorcismen o. s. v.). *Terserus* viste under Forhandlingerne megen Vaklen og Ubestemthed, han erklærede sig villig til at forandre og tilbagekalde, hvad man dadlede. Dette kunde dog ikke redde ham. Men det virkede vel i Forbindelse med hans politiske Holdning med til, at han senere igjen blev tagen til Naade. Han blev 1665 ansat som Sogneprest ved Riddarholms Menighed i Stockholm, forflyttedes tre Aar efter til Clara Menighed og udnævntes endelig 1671 til Biskop i Linkjøping († 1678). Det viste sig, at han fremdeles holdt fast ved sine synkretistiske Anskuelser men det kom dog ikke senere til aabenbar Strid.

Disse synkretistiske Stridigheder gav Anledning til Konkordieformelens Indførelse. Allerede i 1647 havde Prestestanden andraget derom, og uagtet Dronningen ikke samtykkede, betragtede dog Standen sig bunden til den. Under de fornyede Stridigheder med Matthiæ og Terserus bragtes Forslaget igjen frem. Ved en Regjeringsplakat 1663 blev symbolsk Autoritet tillagt den hele Konkordiebog, og Rigets Stænder bekræftede paa Rigsdagen 1664, hvor Matthiæs og Terserus's Sag endelig afgjordes, denne Beslutning.

Et Decennium tidligere foregik en Begivenhed, der vakte en overordentlig Opsigt, og som fyldte den protestantiske Kristenhed — og da navnlig det svenske Folk — med dyb Sorg, medens den gav Paven Anledning til at lade et høitideligt Tedeum afsynge i Rom. Det var Dronning *Kristinas* Overgang til den romersk-katholske Kirke. Ved Gustav Adolfs Død 1632 var hans eneste Datter kun sex Aar gammel. Hun fik en omhyggelig, men lidet kvindelig Opdragelse; hun lærte Latin og Græsk til Fuldkommenhed, talte de fleste levende Sprog og var vel hjemme i Filosofien og i de theolo-

giske Spørgsmaal. Hendes Religionsundervisning var bleven overdraget til Hofprædikanten Johannes Matthiæ, hvis synkretistiske Standpunkt vi allerede har omtalt. Han paavirkede hende naturligvis i samme Aand, hvoraf Følgen blev, at hun aldrig af Hjertet kom til at tilhøre den lutherske Kirke, men forholdt sig temmelig indifferent til luthersk Tro og Bekjendelse. Hendes Interesser drog hende desuden i en ganske anden Retning. Under sit Studium af den gamle og nye Literatur fik hun en lidenskabelig Kjærlighed til Videnskab og Kunst. Dels for at tilfredsstille sin videnskabelige og kunstneriske Trang, dels givende efter for sin store Forfængelighed indkaldte hun en Mængde berømte udenlandske Videnskabsmænd til sit Hof. Blandt disse fandtes ikke alene Katholiker og Kalvinister, men ogsaa erklærede Atheister. Paavirket af disse, begyndte hun lidt efter lidt at tabe al Interesse for Religionen. Det var saaledes ikke Religionstvivl eller religiøs Overbevisning, der tilskyndede hende til denne Overgang. Det var, som altid Tilfældet er med religiøst indifferente under lignende Forhold, ganske andre Grunde, der blev de bestemmende. Hendes Overgang til den katholske Kirke og hendes Thronfrasigelse havde uden Tvivl alene sin Grund i hendes brændende Lyst til, fri for alle Regjeringens Byrder, at kunne drage til Syden og der udelukkende at leve for Kunst og Videnskab; alle Adgange vilde staa hende mere aabne, naar hun tilhørte den Kirke, som var den herskende i Kunstens og Videnskabens forjættede Land, Italien. Hendes Lunefuldhed og hendes Tilbøielighed til det pikante gjorde dette betydningsfulde Skridt let overkommeligt. Da hun i 1654 havde nedlagt Regjeringen, begav hun sig først til Nederlandene, hvor hun i Brüssel hemmelig afsvor sin evangeliske Tro, dernæst i det følgende Aar til Innsbruck, hvor hun offentlig gik over til den katholske Kirke. Hendes Overgang havde dog ingen Indflydelse paa den svenske Kirkes Tilstand, uden forsaavidt man blev mere agtpaagivende ligeoverfor Rom derved. Men i Rom var Glæden saa høitstemt, som skulde selve den protestantiske Kirke være falden.

Hvad Omfang og Stiftsinddeling angaar, omfattede den svenske Kirke ved Upsalamødet 1593 de syv gamle, i den katholske Tid bestaaende Bispedømmer: *Upsala*, *Linkjøping*, *Skara*, *Strengnæs*, *Vesteraas*, *Vexiø* og *Aabo*. I denne Stiftsinddeling foregik i det 17de Aarhundrede flere Forandringer dels ved en Deling af de gamle omfangsrige Stifter, dels paa Grund af de Erobringer, som Sverige gjorde gjennem sine heldige Krige. I flere af de ældre Stifter fandtes det paa Grund af deres store Omfang fornødent at forøge det

biskopelige Tilsyn. Fra først af skede dette paa den Maade, at man for en Del af Stiftet beskikkede en Superintendent. Et saadant Superintendentur betragtedes paa en Vis fremdeles som hørende til Stiftet; derfor førte dets Tilsynsmand heller ikke Navnet Biskop; han blev heller ikke som Biskopen indviet til sit Embede, men han havde en Biskops Rettigheder og Pligter, kun ikke Ret til at indvie Prester. De fleste af disse Superintendenturer gik imidlertid efterhaanden over til faste Bispedømmer; saaledes *Hernøsand* for det nordlige Sverige (før under Upsala); *Mariestad* (fra 1646 i *Karlstad*) for Vermland og Dalsland (før under Skara); *Gøteborg* for en Del af Vestergøtland og senere Bohuslen og Halland (vunden ved Fredsslutningerne i Brømsebro 1645 og Roskilde 1658); *Kalmar* for en Del af Østergøtland og Øland (før under Linkjøping); *Visby* for Gotland (før under Linkjøping; i Kalmarunionens Tid stod Gotland under Danmark og hørte da til Roskilde; senere, da Johan III ved Freden til Stettin 1570 opgav sine Fordringer paa Øen, fik denne en egen Superintendent, som beholdtes, da Øen ved Brømsebrofreden 1645 igjen kom under Sverige); *Viborg* for en Del af Finland og de fra Russerne erobrede Lande. Hertil kom saa *Lund* for Skaane og Blekinge, der ved Freden til Roskilde blev afstaaet til Sverige; *Narva, Reval* og *Riga* for de erobrede Østersølande. I de tyske Provinser, som blev vundne ved Vestfalerfreden 1648, blev derimod den bestaaende Kirkeorden beholdt, og de vedblev at være tyske. Endelig hørte *Throndhjem* 1658—1660 til Sverige, som der indsatte en svensk Biskop *Henning Skytte*, medens *Erik Bredal* begav sig til Throndenæs, til den Del af sit Stift, han havde igjen; og da Karl X Gustav efter Roskildefreden blev liggende paa Sjælland, indsatte han i 1659 en Biskop over Sjællands Stift, der ligesom Henning Skytte begyndte at virke som Biskop, en Virksomhed, som dog for begges Vedkommende strax efter blev afbrudt ved Freden til Kjøbenhavn 1660.

De Foranstaltninger til Lappernes Omvendelse, som tidligere var trufne, navnlig under Karl IX, blev under Gustav Adolf og Dronning Kristinas Regjering fortsatte med adskillig Iver. Der oprettedes en Skole i *Lycksele*, Kirker blev byggede og Skrifter oversatte paa Lappisk.

Som et Annex til den svenske Kirke kan betragtes Kolonien Ny-Sverige. Gustav Adolf havde allerede tænkt paa at anlægge en Koloni i Amerika; men Planen blev, som andre af Kongens Planer, først udført efter hans Død af Axel Oxenstjerna. Ny-Sverige blev anlagt 1637 ved Floden Delawares Munding. Den erobredes allerede 1655 af Hollænderne, som igjen 1664 maatte afstaa den til Englænderne. Den engelske Regjering solgte den 1682 til Kvækeren Wil-

liam Penn. De svenske Kolonister forblev dog under disse Omskiftelser i Landet og bevarede sin lutherske Tro og Kirkeorden ligesom sit svenske Sprog og sine svenske Sæder. Den svenske Regjering vedblev ogsaa paa Kolonisternes Begjæring at sende dem Prester (Karl XI sendte saaledes 1696 3 Prester over). Denne Forbindelse med Moderlandet vedligeholdt sig langt ind i det 18de Aarhundrede, da Kolonien endelig var fuldkommen amerikaniseret. De svenske Prester i Kolonien missionerede ogsaa blandt Indianerne. Var denne Virksomhed end ikke af særdeles store Følger, fortjener den dog at nævnes som et af de faa Vidnesbyrd fra det 17de Aarhundrede om en Virksomhed for Hedningemissionen inden den lutherske Kirke.

§ 6.

Suverænitetens Indførelse i Danmark-Norge. Kirkelove og Kirkebøger.

Ved den Rigsdag, som i 1660 sammenkaldtes til *Kjøbenhavn*, efterat den ulykkelige Krig med Sverige var endt, fik Kongen, *Frederik III*, sig overdraget en arvelig Enevoldsmagt. Da Stænderne under Rigsdagen overdrog Kongen Kongedømmet som arveligt, og den gamle Haandfæstning som Følge heraf afskaffedes, var vistnok Meningen fra først af ikke den, tillige at gjøre Kongedømmet uindskrænket. Meget mere ventede Stænderne eller ialfald deres Flerhed, at der skulde udstedes en ny Haandfæstning, for at bestemme Stændernes Rettigheder og Andel i Styrelsen; men under de videre Forhandlinger besluttedes, paa Forslag af Biskop *Svane*, at overdrage Kongen selv at bestemme disse Rettigheder eller med andre Ord at ordne den fremtidige Forfatning, og heraf benyttede Kongen sig 1661 til at tilegne sig og sine Efterkommere en uindskrænket Magt. Rigtignok udfærdigede Kongen 24de Juni 1661 særlige Privilegier for hver enkelt Stand, men disse fremtræder ikke som nogen almindelig Forpligtelse eller blivende Grundlov og heller ikke som nogen Stænderne i og for sig tilkommende Ret, men som en Gave «af kongelig Naade og Mildhed» og med den Klausul, at de «ikke paa nogen Maade maatte være Kongens Rettighed eller det almindelige Bedste til Hinder». De Privilegier, som ved denne Leilighed udfærdigedes for Geistligheden og som senere af Kristian V blev stadfæstede og udvidede 1675, vedrører saaledes heller ikke Kirkens Styrelse eller Forhold til Statsmagten, men kun de mere underordnede Forhold: Geistlighedens personlige Stilling, Indkomster, Prestegaarde o. s. v.

Som vigtigere og mere karakteristiske Bestemmelser kan merkes, at Kongen fra nu af vilde forhandle med Geistligheden gjennem Bisperne, ikke gjennem Lensmændene (Amtmændene), hvorved de adelige Lensmænds tidligere, for Biskoperne saa ofte ubehagelige Indblanden i geistlige Sager for Fremtiden blev umuliggjort; angaaende Adelens Patronatsret blev det bestemt, at den herefter kun skulde tilhøre dem, som dertil af Kongen var eller blev priviligeret; de Adelsmænd, som «fra Arilds Tid» uomtvistet havde havt saadan Ret, skulde beholde den, men i alle tvivlsomme Tilfælde bortfaldt den og kunde alene erhverves som et kongeligt Privilegium; herved fik Adelens Patronatsret, som man vil se, et nyt retsligt Fundament.

Derimod blev Hovedtrækkene i Rigets Forfatning fastsatte i Kongeloven (underskrevet 14de Novbr 1665, men først publiceret 1709), der skulde være en blivende Grundlov for Rigerne. I Kongelovens § 1 heder det: «Den bedste Begyndelse til alting er at begynde med Gud. Det første derfor, som vi for alting i denne Kongelov ville have befalet, er: at vore Efterkommere, Børn og Børnebørn i tusinde Led, Enevolds-Arvekonger i Danmark og Norge ære, tjene og dyrke den ene sande Gud paa den Maade, som han sig i sit hellige og salige Ord aabenbaret haver, og vores kristelige Tro og Bekjendelse derom klarligen formelder efter den Form og Maade, som den rent og uforfalsket er fremstillet i den Augsburgske Konfession 1530 og ved samme Tro holde Landsens Indbyggere og den vældelig haandhæve og beskjærme mod alle Kjættere, Sværmere og Gudsbespottere». I Lovens § 2 kaldes Kongen «det ypperste og høieste Hoved her paa Jorden over alle menneskelige Love, og som ingen anden Herre og Dommer kjender over sig enten i geistlige eller verdslige Sager uden Gud alene». Efter § 6 skal Kongen «have høieste Magt over alt Kleresiet fra den høieste til den laveste; at beskikke og anordne al Kirke- og Gudstjeneste; Møder, Sammenkomster og Forsamlinger om Religionssager, naar han det raadeligt agter, byde og forbyde; kortelig at sige, skal Kongen nu have Magten at bruge alle Regalier og *jura majestatis*, hvad Navn de og kunne have». Faktisk var imidlertid allerede tidligere Kongen som *summus episcopus* i ubestridt Besiddelse af det høieste Kirkeregimente, og den Forandring, som i denne Henseende foregaar ved Suverænitetens Indførelse, bestaar derfor væsentlig deri, at for det første den Myndighed, som efter de episkopalistiske og territorialistiske Grundsætninger allerede tilkom ham, nu blev udvidet og videre gjennemført, og for det andet at han fra nu af øvede denne sin kirkelige Myndighed uindskrænket af Rigsraad og Stænder. Kongen blev altsaa enevældig i Kirkens Styrelse som i Statens (Cæsareopapisme).

Den skeede Forandring var imidlertid i hvert Fald saa indgribende, at den gjorde det nødvendigt at foretage en Revision ligesaavel af den ældre kirkelige Lovgivning som af den borgerlige. Biskop *Svane*, som havde spillet en Hovedrolle ved Enevoldsmagtens Indførelse og til Løn herfor ophøiedes til Erkebiskop og fik andre Beviser paa Kongens Gunst, fremkom med et Forslag til Oprettelse af et *consistorium generale*, i hvilket Erkebispen skulde præsidere, og som skulde stilles i Spidsen for det hele Kirke- og Skolevæsen. Men dette Erkebispens Forslag blev ganske lagt til Side; Svanes Erkebiskopstitel blev en blot og bar personlig Ærestitel, som faldt bort ved hans Afgang. Da Regjeringskollegierne ordnedes, blev Kirkevæsenet sammen med andre Ting lagt under Kancelliet, og den Revision af den ældre Lovgivning, som Regjeringen satte igang, indskrænkede sig hovedsagelig til at foretage de Forandringer, som den Kongen nu tillagte Enevoldsmagt gjorde nødvendige, samt derhos i det enkelte at rette paa hvad Mangler der maatte findes. Der viser sig heller ikke noget Spor til, at Geistligheden har havt noget Ønske om at vinde for Kirken en større eller mindre Grad af Selvstændighed. Den havde, hvor den fremkom med sine Krav, nærmest kun sine personlige Forhold for Øie eller Standens Stilling til de andre Stænder, især Adelen[1]). Revision af de gjældende Kirkelove (Ordinansen, Riberartiklerne og Recessen) foregik i Forbindelse med Revisionen af den verdslige Lovgivning og fuldførtes først under Kristian V.

Allerede forinden bevirkede imidlertid Enevoldsmagten flere ikke uvigtige Forandringer i enkelte Punkter. Navnlig gjælder dette den Menighederne ved Ordinansen hjemlede Kaldsret. Denne var en af de faa, saagodtsom eneste Spor af Menighedens Selvstyrelse, som endnu bestod. Men derfor kunde den heller ikke bestaa med den Grundsætning, at al Magtfylde skulde samles i Kongens Person; thi denne krævede, at den selvstændige Myndighed, som hidtil havde været tilstaaet Menighed, Kommune eller enkelte høiere Embedsmænd, herefter skulde gaa over til Regjeringen selv. Bispestolene havde Kongerne allerede længe besat paa egen Haand med Tilsidesættelse af Ordinansens Valgbestemmelser. Ogsaa i Menighedernes Ret til at vælge sin Prest var der allerede under Kristian IV oftere blevet gjort Indgreb ved kongelige Expektancebreve, som tilsagde en Kandidat Befordring snart i Almindelighed snart til et bestemt Kald. Saadanne Expektancebreve blev efter Enevoldsmagtens Indførelse hyppi-

[1]) Smlg. Biskop *Kragelunds* Betænkning (*Helveg* S. 450 ff.) og det norske Presteskabs Forestilling ved de norske Stænders Hyldning af Arvekongen i Kristiania den 6te August 1661 (*L. Daae:* Geistliges Kaldelse S. 43 ff. og *L. Daae*: Thr. Stifts geistl. Hist. S. 222 ff.).

gere og hyppigere, uden at dog Menighedernes Kaldsret ophævedes ved noget udtrykkeligt Lovbud. Saadanne Kongebreve og Menighedsvalgene krydsede stundom hinanden endog paa den Maade, at den af Sognemændene valgte Prest, efter allerede at have tiltraadt Embedet, maatte opgive det til den, hvem Kongen havde givet Expektance paa det. Studenter, som havde udmerket sig under Kjøbenhavns Beleiring, blev især ofte belønnet paa denne Maade. Et kongeligt Reskript af 4de Juni 1667 klagede derfor over, at «ofte naar nogen af Kongen med Prestekald er bleven benaadet, er en anden, forinden hans Ankomst til Kaldet, allerede indsat i det, hvorfor da enten Kongens Brev maa tabe Respekt, eller den anden med Vemod maa vige», og paalagde derfor Biskoperne at indmelde til Kancelliet, hver Gang et Valg var foregaaet, og at udsætte Ordinationen, indtil kongelig Resolution indløb. Et Reskript af 20de Mai 1670 bestemte, at Amtmændenes Kollatser skulde bortfalde, og Presterne herefter indsende Embedsed til Kancelliet. Hermed var Presternes Overgang til Kongens Embedsmænd fuldendt, og Menighedsvalget faktisk afskaffet, endskjøndt det udtrykkelige, nye Lovbud først kom i Kristian V's Lov.

Et andet Punkt, hvori den frie Raadighed, som Enevoldskongen nu havde, gjorde sig gjældende paa en sørgelig Maade, var med Hensyn til Kirkens Gods. Navnlig skal vi merke, at ved et Reskript af 25de Januar 1666 ophævedes Domkapitlerne, og deres anseelige Jordegods inddroges af Staten. Det havde blandt andet den beklagelige Følge, at de under Kristian IV oprettede Gymnasier, der var doterede af Kannikegodset, gik tilgrunde paa Grund af manglende Pengemidler, saaledes ogsaa Kristiania Gymnasium. Hvortil de inddragne Præbender blev anvendte, lader sig ikke sige med Bestemthed; men ofte ialfald blev de udlagte til Ryttergods eller til Lønning af den staaende Milits. Derfor heder det ogsaa i en gammel Satire:

«Hvor mangt et Provesti, hvor mangt et Kannikdømme,
hvor mangt Kapitel maa til Ryttergods henrømme.
Det, som til Alterbog og Bibel fordum laa,
til Sadel og Pistol, til Rytterhest mon' gaa» [1]).

Det Lovgivningsarbeide, der som en Følge af Suverænitetens Indførelse blev sat igang, fuldførtes først under Kristian V. I 1683 udkom Kristian V's Danske Lov og i 1687 hans Norske Lov. De omfatter ogsaa den kirkelige Lovgivning, idet Lovens Anden Bog handler «om Religionen og Geistligheden». Danske Lov

[1]) *Helveg.* S. 468.

var allerede før Frederik III's Død (1670) saagodtsom færdig fra den Kommission, til hvem dens Udarbeidelse var overdraget. Men det ansaaes ønskeligt endnu engang at gjennemgaa Udkastet; senere kom den svenske (skaanske) Krig imellem og gjorde Stans i Arbeidet. Efterat Krigen var endt, blev det igjen optaget og fuldført, hvorefter den nye Lov publiceredes 23de Juni 1683. I den oprindelige Kommission havde Erkebiskop *Svane* Sæde; i Anledning af det fornyede Gjennemsyn fik Svanes Eftermand *Hans Vandal* (1673) og de øvrige Biskoper (1674) Befaling til at gjennemgaa Udkastets Anden Bog; ved den endelige Revision overdroges denne, hvad de kirkelige Love angik, til Sjællands Biskop *Hans Bagger*, Hofprest *Hans Leth* og Prof. *Kristian Nold*. I 1682 fik de norske Biskoper Befaling til at gjennemgaa den norske Kirkeordinans og afgive sine Betænkninger; efterat disse var gjennemgaaede, publiceredes Norske Lov 15de April 1687.

Begge Love stemmede væsentlig i Indhold. Den nye Lovbog byggede paa den ældre Lovgivning, Kirkeordinansen og Kristian IV's Reces. Den havde nærmest stillet det som sin Opgave at samle og ordne de ældre Bestemmelser og derhos at gjennemføre og ændre disse i Overensstemmelse med Enevoldsmagtens Grundsætning. Tiden var overhovedet i alle Retninger ikke skabende fra nyt af, men kun samlende, ændrende og bearbeidende det, som var overleveret. I Lovgivningen kunde den saameget mere blive ved dette, som, efter hvad vi tidligere har bemerket, Kirkestyrelsen ogsaa før Suverænitetens Indførelse laa i Kongens Haand. I Lovbogen, som ordret gjentager Kongelovens Bestemmelser om Kongens kirkelige Magt (1ste Bog 1ste Kap. § 1), blev nu ogsaa de før omtalte Forandringer i Kaldsretten udtrykkelig fastsatte; dog indrømmer den (2—3—2) Menigheden endnu et *votum negativum* ɔ: Menigheden skulde have Ret til at nedlægge Indsigelse mod den af Kongen eller Kirkepatronen beskikkede, og denne Indsigelse skulde tages tilfølge, hvis den var berettiget; men denne Bestemmelse har, saavidt vides, aldrig havt nogen praktisk Betydning. Provstevalget skulde som før foretages af Presterne, hvorimod Biskoperne skulde beskikkes af Kongen. Det kan bemerkes, at *Bagger* og hans theologiske Medkommitterede under den sidste Revision drev paa at faa Konkordieformelen indført som Symbol, men Kommissionens juridiske Medlemmer havde Betænkeligheder herved og henviste til Kongen, som ogsaa erklærede sig herimod. Loven foreskriver altsaa som Lærenorm kun de tre økumeniske Symboler, den uforandrede Augsburgske Konfession og Luthers lille Katekisme.

Kirkeritualet 1685. Lovens Anden Bog havde af den ældre Kirkelov kun optaget de egentlig kirkeretslige Bestemmelser, derimod ikke de rituelle. Disse blev samlede i *Kirkeritualet*, hvis Udarbeidelse ved Reskript af 9de Septbr. 1682 blev overdraget til Sjællands Biskop *Hans Bagger*, Stiftsprovst i Kjøbenhavn *Henr. Bornemann*, *Dr. Hans Leth* og Fyens Biskop *Thomas Kingo*. Det udkom 25de Juli 1685 og gjælder endnu den Dag idag. Det nye Ritual imødesaaes og mødtes med megen Mistænksomhed; man frygtede Forandringer i Kirkeskikkene og i «Religionen». Denne Frygt viste sig dog ganske ugrundet *Bagger* kunde, da Ritualet udkom, med fuld Grund sige: »Intet er her forandret i det gamle, intet nyt er føiet til, uden hvad der enten allerede forud har været i Brug eller bedre kunde tjene til at fremme god Orden. — — Derfor maa de skamme sig over deres Ubesindighed, som enten have sat hint Rygte i Omløb, eller som dog have fremmet det ved at laane Øre til saadan Løgn». Ritualet stillede det alene som sin Opgave at samle de ældre rituelle Bestemmelser og bringe dem i en bedre Orden; selv hvor det kan synes, som om det foreskriver noget nyt, var dette neppe andet, end hvad der allerede ved Skik og Vedtægt var i Brug paa enkelte Steder. Distributionsformelen ved Nadveren bestemtes at skulle lyde, som den endnu bruges: «dette er Jesu sande Legeme (Blod)» [1]). Jordpaakastelsen ved Begravelser, som efter al Rimelighed allerede havde været brugt før, blev først nu udtrykkelig paabudt. Ved Ordinationen foregik den Forandring, at medens Ordinansen lod *Haandspaalæggelsen* foregaa under Forbønnen for Ordinanden, blev det nu ved Kirkeritualet forordnet, at den skulde foregaa, idet det hellige Embede blev Ordinanden overdraget i den treenige Guds Navn.

Alterbogen 1688. Ritualet gav dog ikke alle de rituelle Forskrifter i deres fulde Udstrækning. Det har ikke Texterne, Kollekterne eller de udførlige liturgiske Formularer, men antyder dem kun, hvad der ogsaa er Tilfældet med Ordinansen. Ligesom den gamle Ordinans derfor havde faaet Alterbogen som et nødvendigt Supplement ved Siden af sig, saaledes vedblev fremdeles Alterbogen at gaa ved Siden af Ritualet. Ogsaa den blev nu revideret. Dette Arbeide udførtes af *Bagger*. Den 7de April 1688 udkom med kongelig Stadfæstelse den nye Alterbog, der imidlertid ikke indeholder nogetsomhelst nyt.

Som et Supplement til Ritualet kan man betragte den kongelige Forordning af 27de Marts 1686 om den almindelige Bods- og

[1]) Smlgn. Side 333 ff.

Bededag, der traadte istedenfor de tre extraordinære Bededage, som tidligere blev anordnede for hvert Aar. Den lagdes til fjerde Fredag efter Paaske, udstyredes med en tredobbelt Gudstjeneste og omgjærdedes med strenge Bud om Faste og Sabbatshvile. Texterne er af *Bagger*, der ogsaa har forfattet Dagens Bøn.

Hans Bagger, der, som vi har seet, med Iver deltog i alle de kirkelige Forhandlinger i denne Tid, var født 1646 i Lund, hvor Faderen blev Professor ved det nyoprettede svenske Universitet. Efter at være bleven Student ved Lunds Gymnasium, studerede han udenlands ved Universiteterne i Kjøbenhavn, Leipzig og Wittenberg; paa det sidstnævnte Sted var han i den bekjendte Abraham Calows Hus. 23 Aar gammel ansattes han som Professor philosophiæ i Lund, men da han havde sin meste Slægt i Danmark (Biskop Vandal var hans Fætter), ønskede han helst at faa Ansættelse der. Dette sit Ønske fik han ogsaa opfyldt, da han i 1674 blev udnævnt til Stiftsprovst og Prest til Frue Kirke i Kjøbenhavn. Kort Tid efter ægtede han sin Formands unge Enke, Margrete Schumacher, Griffenfeldts Søster. Det var vel især dette Svogerskab, som gjorde ham, kun 29 Aar gammel, til Sjællands Biskop 1675. Men Valget retfærdiggjorde han i hvert Fald ved sin Nidkjærhed og overlegne Dygtighed. Han døde 1693.

Blandt de i dette Tidsrum udkomne Kirkebøger maa dernæst nævnes den *Kingoske Salmebog af 1699*. Den første Kirkesalmebog, Hans Thomissøns, vedblev gjennem hele det 16de og den første Halvdel af det 17de Aarhundrede at være den egentlige Kirkesalmebog. Imidlertid voxede Salmeskatten efterhaanden dels ved nye originale Salmer, dels ved Oversættelser. Fra Midten af Aarhundredet besørgede kjøbenhavnske Boghandlere, Moltken, Cassuben, Paulli m. fl., nye Udgaver, hvori var optaget en hel Del nye Salmer, mest oversatte, som uden nogen Plan tryktes ud af Andagtsbøger. Følgen heraf var ikke blot, at hver Kirke, ja hver Kirkegjænger havde sin Salmebog, men ogsaa, at den ene af disse vrimlede værre end den anden af Feil og Mangler. Hertil kom, at Tiden stillede større Fordringer til den formelle Behandling og ikke længere kunde lade sig nøie med den høist ufuldkomne Form, hvori Salmerne fra det forangaaende Aarhundrede forelaa. For baade at tilfredsstille Tidens mere udviklede Smag og for at raade Bod paa den herskende Mangel paa Enhed havde man tænkt paa en Revision af Kirkesalmebogen. Baade Resen og Brochmand havde interesseret sig for denne Sag; den sidste havde ogsaa sat sig i Forbindelse med Presten i Slangerup, *Søren Poulsen Jüdichær (Gullandsfar)*, som begyndte paa Arbeidet; men der kom denne Gang intet ud af det hele. Først i Aaret 1683 blev der gjort

Alvor af Sagen, idet Fyens Biskop *Thomas Kingo* da fik kongelig Befaling til at revidere Salmebogen.

Thomas Kingo, hvis Slægt stammede fra Skotland, blev født 1634 i Slangerup. Fra Presteembedet i sin Fødeby kaldtes han 1677 ved Kongen Kristian V's synderlige Gunst til Bispestolen i Fyen. Biskop Kingo deltog i flere af de i kirkelig Henseende vigtige Forhandlinger, som udmerker Kristian V's Tid (f. Ex. i Forhandlingerne om Ritualet); men det er dog fornemmelig som Salmedigter, han har vundet et udødeligt Navn i Norden. I Aaret 1674 udgav han første Part af sit «Aandelige Sjungekor» eller Morgen og Aftensange samt de syv Davids Pønitensesalmer, bestemte til Husandagt. Det hørte til Bogens merkelige Egenskaber, at Kingo til endel af disse Salmer havde valgt «velklingende og behagelige Melodier» fra bekjendte Folkeviser. Karakteristisk er ogsaa Kingos Ord i Dedikationen til Kongen: «Vi have hverken behov at laane eller udi Rimkunsten det ringeste at eftergive de Tyske og andre Landes Folk; thi de Danskes Aand er dog ikke saa fattig og forknyt, at den jo kan stige ligesaa høit mod Himmelen som andres, alligevel at den ikke bliver ført paa fremmede og udlændiske Vinger». Kingos «Aandelige Sjungekor» blev efter Biskop Deichmanns Ord «med stor Hjertens Lyst og Begjærlighed baade af Høie og Lave modtaget». Det var derfor ganske naturligt, da man begyndte for Alvor at berede Udgivelsen af en ny Kirkesalmebog, at dette Hverv blev overdraget Biskop Kingo.

Kingo tog ogsaa strax fat paa Sagen med megen Iver, han anlagde endog et Bogtrykkeri i Bispegaarden; men Stoffet svulmede saaledes op, at da han efter sex Aars Forløb var færdig med den første Halvdel «Vinterparten» (1689), havde denne faaet et saa stort Omfang, som man oprindelig havde beregnet for hele Salmebogen. «Vinterparten» indeholdt 267 Salmer, af hvilke 136 var originale af Kingo selv, omtrent 20 af samtidige Forfattere (Brunsmand, Naur o. fl.), Resten gamle Salmer, der for Størstedelen var «oppudsede». Bogen fik ogsaa strax kongelig Autorisation, men merkelig nok blev denne Autorisation øieblikkelig igjen kaldt tilbage. Det syntes endog, som om man vilde fratage Kingo al Andel i Salmebogens Affattelse. Man overdrog dette nemlig til en anden, Domprovsten i Roskilde *Søren Jonassøn,* den vigtigste af de med Kingo samtidige Salmedigtere, hvis Salmer dog ikke som Kingos var originale, men væsentlig frie Bearbeidelser og Oversættelser af tyske Forbilleder. Kingo tog sig naturligvis meget nær af denne Tilsidesættelse; han gav ogsaa sin Harme Luft i de Vers, han skrev i nogle Exemplarer af den kasserede Salmebog, som han forærede sine Venner:

«Gak, hudeflettet Bog, du tør vel Plaster finde
Og rene Sjæle, som vil dine Saar forbinde.
Gak, sjung din Sorrig hen; det tør end blive godt,
Thi Ære fødes tit udaf vanartig Spot».

Det Haab, Kingo her udtalte, blev ogsaa opfyldt. Heller ikke Søren Jonassøns Udkast, hvori ikke en eneste af Kingos Salmer var optaget, blev taget for godt. Derimod nedsattes ved kongelig Reskript af 17de Marts 1696 en Kommission, bestaaende af Sjællands Biskop, de theologiske Professorer og sex kjøbenhavnske Geistlige, som skulde tilveiebringe en ny fuldkommen Salmebog. Af dette Reskript kan det sees, hvad der var indvendt mod Kingos «Vinterpart»; han havde optaget for meget nyt, og han havde ikke været varsom nok i sin Omarbeidelse og «Oppudsning» af de gamle Salmer. Det blev nemlig paalagt Kommissionen «med Flid at gjennemgaa og efterse saavel den Salmebog, *Dr. Kingo* har ladet udgaa, som andre brugelige Salmebøger og deraf udvælge de gode gamle og nye Salmer . . . og udelukke alle nyligen indførte Salmer, som enten af Indhold eller Stil kan synes ubekvemme til gemene og enfoldige Kristnes Andagt at vække. Om og i førnævnte gamle Salmer skulde findes nogle Ord og Sentenser, som af vor Religions Fiender vrangelig kunne fortolkes, eller og ei er . . . tydelig efter nuværende Sprogs Art . . ., da skulle I saadanne Ord og Sentenser paa føieligste og enfoldigste Maade rette og lempe . . . foruden at gjøre nogen unyttig Forandring efter verdslig Veltalenheds Regler og Poesi, som i ringeste Maade kunde besvære eller hindre de enfoldige i deres Andægtighed».

Kommissionen, med hvem Kingo traadte i Forbindelse og til hvem han stadig indsendte nye Salmer til «Sommerparten», fuldendte sit Hverv til den fastsatte Tid, Paasken 1697. Kingo havde først haabet, at hans Arbeide skulde blive lagt til Grund for Kommissionens Forhandlinger, men saa sig dog skuffet heri. Og skuffet følte han sig ogsaa, da Salmebogen forelaa færdig fra Kommissionens Haand. Thi medens der alene i hans «Vinterpart» fandtes 136 Salmer af ham selv, og han desuden stadig havde sendt nye Salmer til Kommissionen, fandt han kun 86 af sine Salmer optagne i den nye Kirkesalmebog. Paa den anden Side var dog dette Antal af Kingoske Salmer saa stort — de udgjorde henimod en Trediepart af det hele —, at den nye Salmebog med Rette kan kaldes «*Den Kingoske Salmebog*». Kingo fik ogsaa kongeligt Privilegium paa i 10 Aar at trykke og sælge den, ligesom det ogsaa blev ham overdraget at forfærdige Gradualer eller Salmemelodier til Brug i Kirkerne. Baade Salmebogen og Gradualet udkom 1699, trykt i Odense. I over hundrede Aar var den Kingoske Salmebog den almindelig brugte i Danmark

og Norge, og den har paa mange Steder holdt sig lige til vor Tid[1]). — *Thomas Kingo* indtager som Salmedigter en meget høi Plads. Hans Digtning udmerker sig ved en troskraftig Friskhed og Djærvhed, der som oftest formaar at give Tankerne et Udtryk, der er præget af Høihed og Fynd; hans Digtning er en levende og kraftig Reproduktion af det objektivt-historiske Trosindhold og vil derfor til enhver Tid have sin blivende Betydning.

Biskop *Kingo* omtales ellers som en myndig Mand, som derfor ogsaa til forskjellige Tider saa sig indviklet i Stridigheder og Processer, saaledes navnlig med Stiftamtmanden i Fyen *Winterfeldt* om Grænserne for den verdslige og geistlige Myndighed i Stiftet; Kingo fandt i denne Sag Medhold hos Regjeringen; senerehen med Stiftsprovsten i Odense *Mag. Jørgen Karstens,* hvem han anklagede for Insubordination. Under denne Proces, som fra begge Sider førtes med stor Bitterhed, døde Kingo 1703; men Sagen blev efter hans Død paadømt i Høiesteret til hans Fordel. — Kongens Gunst besad han i høi Grad; han skyldte den især sin Digtergave, som han ellers ikke blot øvede paa det aandelige Felt, men ogsaa anvendte til at besynge Kongens Krigsbedrifter («Kristian V's Ledingstog» i den skaanske Krig) o. l. I sin «Samsøs Beskrivelse» besang han denne Øs Herligheder og dedicerede den til *Griffenfeldt,* som eiede Øen. Han modtog derfor mange Beviser paa den kongelige Naade; han blev endog ophøiet i Adelsstanden med en Pegasus over Halvmaanen og tre Stjerner i sit Vaaben.

I Norge maa nævnes *Samuel Olsen Brun,* Prest i Kragerø (omkr. 1690), som udgav sit «Sjungende Tidsfordriv», hvoraf i Landstads Salmebog er optaget: «Nu Solen gaar ned» (Landst. No. 615), «I Jesu Navn fra Hjemmehavn» (No. 595), *Markus Karstensen Volqvarts,* Sogneprest til Ørlandet († 1720), som i 1714 udgav «Sjælens Luth», den bergenske Digterinde *Dorothea Engelbretsdatter* og den nordlandske Folkedigter *Petter Dass,* hvis Slægt stammer fra Skotland. Alle disses Skrifter bliver endnu i vore Dage optrykte. *Dorothea Engelbretsdatter* († 1716) var en Datter af Engelbret Jørgensen, Rektor og senere Sogneprest ved Domkirken i Bergen. Hun var gift med *Mag. Ambrosius Hardenbeck,* der sukcederede hendes Fader i Embedet. I «Sjælens Sangoffer», der udkom 1678, synger hun om Sjælens Brudgom, for hvem hun udøser sit Taare- og Takkeoffer. Flere af hendes Salmer er optagne i Landstads og Hauges Salmebøger, f. Ex.: «Verdens Ørken mørk og taaget» (Landst. No. 239), «Jeg er en Fremmed her i Landet» (Landst. No. 243), «Naar Verden

[1]) *Kingos Salmer* er udgivne af *F. Fenger.*

med sin Glæde sviger» (Landst. No. 472), «Dagen viger og gaar bort» (Landst. No. 612). *Petter Dass*, Sogneprest til Alstadhaug i Nordlandene († 1708), erhvervede sig Navnkundighed ved sin «Nordlands Trompet» og ved sine religiøse Digtsamlinger: «Aandelige Tidsfordriv eller Bibelsk Visebog», «Evangelierne sangvis forfattede udi bekvemme Melodier», «Katekismus-Sange» og «Trende bibelske Bøger, nemlig Ruth, Esther og Judith i danske Vers forfattet»[1]. Af hans Salmer er optaget i Landstads Salmebog: «O Jesu for din Alterfod» (Landst. No. 58), «Her er det Ny, som paa Jorderig skedte» (No. 149), «Verden i det Onde sænkes» (No. 157), «Gjør godt mod dem, som dig mon hade» (No. 218), «Gud, jeg tror og det bekjender» (No. 248), «Solen paa Himmelen lukked sit Øie» (No. 354), «Velsignet vær, o Jesu Krist!» (No. 355).

Vi har ovenfor nævnt de under *Kristian V's* Regjering reviderede og udkomne Kirkebøger. Ogsaa andre Arbeider sattes igang, uden dog at blive fuldførte. Deriblandt en ny Bibeloversættelse, i hvilken paa den ene Side «Meningen skulde klarligen udsættes», (smlgn. Kristian III's Bibel) og paa den anden Side «den danske Idiotismus iagttages» (smlgn. den Resenske Bibel). Planen var allerede lagt under Kristian III, men gjenoptoges under Kristian V, som 1682 nedsatte en Bibelkommission, bestaaende af *Hans Bagger* og de theologiske Professorer *Nold* og *Jens Bircherod*. Det blev med enkelte Prøveark, som udgaves for at vise, hvorledes man vilde gjøre Arbeidet. *Bagger* tænkte ogsaa paa at udarbeide en Katekismusforklaring, «saa fuldkommen, at der intet skulde fattes af de fornemste Punkter til Salighed, men dog kort og let at forstaaes, altsammen med Luthers egne Ord». Hans Tanke hermed var nærmest at give en fast Lærebog og derved at virke en større Enhed i Religionsundervisningen, medens der nu herskede megen Uoverensstemmelse og Vilkaarlighed, «idet enhver fast *pro arbitrio* forandrer Methoden», og derfor naar Prest eller Degn skifter, saa bliver ogsaa Børnenes Undervisning forandret, og de maa begynde fra nyt, hvoraf det kommer, at *ingenia*, som kun ere *tenuia*, omsider intet vide»[2]. Øiemedet var altsaa ligesaa meget at forebygge, at Børnene skulde forvirres ved Presters og Degners forskjellige Læresæt, som at sikre sig Renhed i Læren. Om Bagger fik sin »Visitats-Katekisme» fuldført, er uvist; den er ialfald ikke bleven trykt.

I Forbindelse hermed er ogsaa at nævne, at Regjeringen tænkte paa en Ordning af Almueskolen baade i Byerne og paa Landet.

---

[1]) *Petter Dass's* Samlede Skrifter er udgivne af *A. E. Eriksen* 1875—1877.

[2]) Baggers Brev til Provsterne af 4de Novbr. 1688. Smlgn. *Helveg*. S. 518 ff.

Tanken var nærmest at nedlægge endel af de «latinske Skoler» i de mindre Byer og i deres Sted oprette «danske Skoler», «hvor der skulde undervises i Katekisme samt Regning, Skrivning, Bogholderi og Søfarten». Det blev intet af, men fortjener dog at nævnes som forberedende, hvad der under *Frederik IV* og *Kristian VI* gjordes for Almueskolen.

De til Sverige ved Fredsslutningerne til Brømsebro, Roskilde og Kjøbenhavn gjorte Landeafstaaelser bevirkede dels en Formindskelse i Stifternes Tal, idet *Lunds* Stift gik fra, dels en Indskrænkning i deres Omfang (Bohuslen, Halland o. s. v.)[1]. I 1682 befalede Kongen, at *Stavanger* Stift herefter skulde kaldes *Kristianssands* Stift, og at derfor Stiftssædet skulde flyttes over til Kristianssand; Flytningen foregik først et Par Aar senere.

§ 7.

Revision af Kirkeloven og Kirkebøger i Sverige.

Det Forslag om et *consistorium generale*, som Gustav Adolf fremsatte, og som senere baade under ham og under Kristina blev oftere gjentaget i noget forandret Form, strandede paa Prestestandens Modstand. Under disse Forhandlinger bragtes ogsaa en Revision af Kirkeloven paa Tale; man mente derved at kunne gjøre det foreslaaede Consistoriums Oprettelse unødvendig. Navnlig udtalte Rigsdagen 1649 sig i denne Retning. Revisionen af Kirkeloven sattes ogsaa igang allerede under Kristina, og Arbeidet fortsattes under Karl Gustav. Der fremkom flere Forslag til en ny Kirkelov, blandt hvilke det merkeligste var det, som udarbeidedes af den lærde *Olof Laurelius*, Biskop i Vesteraas (1647—1670)[2]. Det gik ud paa at hævde en vis Selvstændighed for Kirken overfor Statsmagten ved at lægge de kirkelige Sagers Afgjørelse til Prestestanden paa Rigsdagen, der altsaa skulde betragtes som Kirkens Repræsentation *(Consistorium regni)*. I lignende Retning gik ogsaa et Forslag, som udarbeidedes af *Erik Emporagrius*, Biskop i Strengnæs († 1674). Ingen af disse Forslag eller af de andre, som kom frem, gik imidlertid igjennem, og Kirkelovens Revision blev først tilendebragt under *Karl XI*. Denne Konge fik ved Rigsdagene i 1680 og 1682 den kongelige Myndighed udvidet, saaat den paa det nærmeste blev uindskrænket. Heraf blev nu Følgen den, at ved den endelige Revision af Kirkeloven, som først nu fuldførtes, blev Grundsætningen om den enevældige

[1]) Se Side 359.
[2]) *C. A. Cornelius:* Handbok i svenska kyrkans hist. S. 185 ff.

Konges Summepiskopat gjennemført. Den nysnævnte Rigsdag i 1682, der i saa betydelig Grad forøgede Kongens Magt, forhandlede ogsaa om Kirkeloven og udarbeidede et Udkast, som væsentlig var bygget paa Biskop Laurelius's. Dette lod Kongen nu gjennemgaa af en Kommission, som fandt adskilligt at bemerke og fremfor alt udtalte sig mod den Myndighed, som var tiltænkt *consistorium regni*, «da jo dette ligesaalidt som andre Consistorier kunde have nogen anden Jurisdiktion end den, de nyder *ex concessione et commissione regis*». Kommissionen fik derfor det Paalæg at omarbeide Forslaget, hvorefter dette igjen forelagdes en ny Kommission af Prester og Lægmænd og endelig udkom som Lov 3die Septbr. 1686. Kirkeloven af 1686, Sveriges i det væsentlige endnu gjældende Kirkelov, byggede paa den ældre Lovgivning, af hvilken den var en Revision. Det nye i den laa hovedsagelig deri, at de kirkelige Myndigheders, navnlig Biskopernes, Magt indskrænkedes, idet flere Sager, hvis Afgjørelse før havde ligget til dem, nu unddroges dem, og de selv lagdes mere afgjort end før under Statsmagten. Den øverste Kirkestyrelse blev lagt til Kongen som *summus episcopus*. En Forordning af 1687 ordnede Domkapitlernes eller Konsistoriernes Sammensætning og Myndighed. Disse, der endnu den Dag idag bestaar i Sverige, skulde til Medlemmer have i Universitetsstæderne de theologiske Professorer og i de andre Stiftsstæder Domprovsten og Gymnasiernes Lektorer. Domkapitlet skulde staa ved Biskopens Side og deltage med ham i Afgjørelsen af kirkedisciplinære Spørgsmaal, i Presternes Ansættelse og Afsættelse og i det hele i de Ting, som vedrørte den kirkelige Orden. Dets Myndighed blev udvidet, saaat det ikke alene som før skulde være Biskopens Raadgiver, men det kunde ved en selvstændig Deltagelse i de kirkelige Spørgsmaals Afgjørelse endog overstemme Biskopen. Biskopernes Magt blev saaledes indskrænket paa den ene Side af Domkapitlerne, paa den anden Side af Kongemagten, idet Summepiskopatets Principer blev mere gjennemførte.

Det fortjener imidlertid at bemerkes, at den enkelte Menighed havde og ved Kirkeloven af 1686 beholdt en vis Indflydelse paa sine egne Anliggender. Fra gammel Tid bestod nemlig den saakaldte *Sockenstämma*, hvor Sognets Grundeiere to Gange om Aaret mødte for under Prestens Forsæde at forhandle om Sognets baade kirkelige og verdslige Sager. Det var altsaa som et Møde af Menighedens Stemmeberettigede, men tillige et Kommunemøde. Dets Gjøremaal var mange, deriblandt — hvad Menighedssager angaar — at beskikke de underordnede Kirkebetjente og Skolelærere, sørge for Kirker, Prestegaarde o. s. v. og i det hele fatte Bestemmelse om Afgifter til Kirke og Skole og om Anvendelsen af Kirkens Midler, derhos at

vælge Kirkeraad d. e. et Antal Mænd, som i Forening med Presten skulde vaage over Tugt og Orden inden Menigheden, altsaa en Institution, der var parallel med den dansk-norske Medhjælperinstitution, dog med den Forskjel, at Medhjælperne valgtes «ovenfra», Kirkeraadet «nedenfra»[1]). Ogsaa øvede Menigheden paa «Sockenstämma» den Del, den havde i Prestevalget, hvor der var «konsistorielle» eller «regale» Kald. I Sverige er der nemlig tre Slags Kald: *Patronatskald, konsistorielle* og *regale* Kald. Til det første Slags Kald har Patronen Kaldsret; ved de konsistorielle Kalds Besættelse foreslaar Konsistoriet blandt Ansøgerne tre, af hvilke Menigheden efter Prøveprædiken vælger en, som da beskikkes af Konsistoriet, og endelig hvis Kaldet er regalt, indstiller Konsistoriet til Kongen de tre i den Orden, Menighedens Stemme tilsiger. Medens saaledes den enkelte Menighed kunde siges at have en Repræsentation i «Sockenstämma» og «Kirkeraadet», ihvorvel det kirkelige og det verdslige, Menighed og Kommune efter den statskirkelige Betragtning var blandet sammen, saa havde derimod Kirken i sin Helhed ingen selvstændig Repræsentation. Stat og Kirke var paa det nøieste forenede, den øverste Statsmyndighed tillige den øverste Kirkestyrelse. Kongens mere eller mindre uindskrænkede Myndighed i Kirkens Anliggender betingedes væsentlig kun af hans mere eller mindre uindskrænkede Myndighed som Statens Overhoved og vexlede derfor med de vexlende Statsforfatninger. Her er da igjen at merke, at Enevoldsmagten ikke blev staaende i Sverige saa længe som i Danmark-Norge, — den blev igjen afskaffet efter Karl XII's Død, og i den saakaldte «Frihedstid» fik Stænderne mere end sine gamle Rettigheder igjen — og at paa den svenske Rigsdag var Prestestanden en af de fire Stænder. Vistnok havde den ikke nogen større Myndighed i Kirkesager end de øvrige Stænder, men det var dog naturligt nok, at man ved de rent kirkelige Sager tillagde dens Votum en særdeles Vegt, saaat man heri havde ialfald nogen Betryggelse for, at man ikke gik Kirkens Ret for nær, og at Sagerne fik en kyndig Behandling; undertiden forelagdes ogsaa rent kirkelige Sager, Kirkebøgers Forandring o. desl., Prestestanden først til forberedende Forhandling.

Den nye Kirkelov gjorde en Revision af Kyrkohandboken nødvendig for den ønskelige Overensstemmelses Skyld. Kyrkohandboken af 1614 blev derfor paany revideret og i sin nye Skikkelse publiceret 1693. Dette er den endnu i Sverige gjældende Kyrkohandbok.

---

[1]) Se S. 329.

Den Swedbergske Salmebog. Allerede i 1530 var der udkommet en Samling af (15) Salmer, rimeligvis ved *Olaus Petri.* Efterhaanden kom der flere andre og vidtløftigere Samlinger, uden at dog nogen af dem fik offentlig Autorisation eller kunde vinde almindelig Udbredelse. Der var derfor paa de forskjellige Steder mange forskjellige Salmebøger i Brug, indtil Rigsdagen i Nykjøping 1640 for at bringe den ønskelige Enhed tilveie foranledigede, at en ny Salmebog 1643 blev udarbeidet og indført til almindeligt Brug. Det varede dog ikke længe, førend man ikke mere fandt sig tilfreds med den, saameget mindre som den svenske Salmesang i den nærmest følgende Tid fik en rig Tilvæxt ved flere Salmedigtere af stort Værd (*J. Swedberg, H. Spegel, Kolmodin, Arrhenius).* Man ønskede derfor en Revision af Salmebogen, og den, som først tog Sagen i sin Haand, var *Jesper Swedberg,* Professor i Upsala, senere Biskop i Skara, Swedenborgs Fader († 1736). Han forenede sig til det Øiemed med nogle Venner og sikrede sig derhos Medarbeidere, *Kolmodin,* Superintendent paa Gotland, *Haquin Spegel,* tidligere Biskop i Skara, nu i Linkjøping, tilsidst Erkebiskop († 1716), *Lagerløf,* Professor i Upsala o. a. Arbeidet var færdigt 1693 og blev nu prøvet og gransket først af Domkapitlet i Upsala, derpaa af et Udvalg af Biskoper og Prester. Den godkjendtes af alle de Bedømmelsesinstanser, man undergav den; men desuagtet reiste der sig, da den fuldt færdig og allerede autoriseret udkom 1694, en sand Storm mod den. Man fandt Feil og Vildfarelser i den, navnlig mente man at finde «Pietisteri» i den, og det hed, at «Kongen med Swedberg vilde indføre en ny Religion». De allerede udgivne Exemplarer maatte inddrages. Men Kongen, som vilde have Salmebogssagen bragt til Ende, overdrog nu Biskoperne i Forening en ny Revision. Resultatet af denne var, at 78 Salmer udskjødes (just ikke fordi man fandt Vildfarelser i dem); derhos blev ogsaa nogle Forandringer foretagne i det enkelte. Saaledes udkom 1695 den nye Salmebog, *den Swedbergske* (med 413 Salmer); den var indtil 1819 Kirkesalmebog, da den afløstes af den Wallinske.

Af Lærebøger (*Katecheser* d. e. Katekismeforklaringer) brugtes forskjellige. Navnlig maa nævnes den af den ovenfor omtalte Biskop *Laurelius* udgivne «Spørgsmaalsbog»: «Enfaldiga spørsmål om christendomsstyckena» 1647. Karl XI's Regjering vilde ogsaa i dette Stykke bringe Enhed tilveie. Han lod derfor udarbeide en Katechese, der i Almindelighed gaar under Navn af den *Spegelske* efter *H. Spegel,* som var med i Arbeidet, ihvorvel han ikke havde større Del i det end de øvrige Medarbeidere. Den udkom 1686, men havde samme Skjæbne som den Swedbergske Salmebog. Var end

de Klager, som gjordes mod Bogens Lære, ikke begrundede, saa blev det dog erkjendt, at den baade var ufuldstændig og iøvrigt led af Feil og Mangler. Den blev inddragen, og Erkebiskop *Swebilius* fik nu det Hverv at udarbeide en Forklaring over Luthers Katekisme. Han lagde den Spegelske til Grund. *Swebilius's* Katechese udkom 1689 og blev indført til almindeligt Brug. Den holdt sig i denne Egenskab indtil Begyndelsen af vort Aarhundrede, 1810, i hvilket Aar den *Lindblomske* Katechese indførtes. Karl XI's Tid er overhovedet et vigtigt Tidsrum for Folkeoplysningen. Vistnok hverken havde eller fik Sverige endnu paa denne Tid et ordnet Almueskolevæsen; men baade Regjeringen og Preste- og Lærerstanden arbeidede trolig med de Midler, som havdes, til at fremme Folkets Oplysning; det var i dette Tidsrum, den svenske Almue lærte at læse.

Om en Revision af den gamle Bibeloversættelse, der efter Gustav Vasa kaldtes den *Gustavianske*, havde der allerede under Karl IX og Gustav Adolf været Tale, uden at Arbeidet var bleven fuldført. Karl XI nedsatte 1691 i dette Øiemed en Kommission, hvis Formand var Biskopen i Strengnæs *Erik Benzelius*. Dens Udkast blev fremlagt i 1693, men den fortsatte Prøvning og Granskning af dette var endnu ikke tilendebragt ved Kongens Død (1697). Den fortsattes under Karl XII, men for at paaskynde Arbeidet indskrænkede man sig nu væsentlig til en Revision af den ældre Oversættelse uden nogen videregaaende Jevnførelse med Grundtexten. Den revidererede Bibeloversættelse udkom 1703; dette er den saakaldte karolinske Bibel, som endnu er den gjældende Kirkebibel i Sverige[1]).

Samtidig hermed udarbeidedes det Gezelianske Bibelverk, ihvorvel det først udkom senere (N. T. 1711—13 G. T. 1724—28). Det har sit Navn efter de to Bisper i Aabo *Johan Gezelius sen.* og *jun.*, Fader og Søn. Den første paabegyndte Arbeidet 1674 og efterlod ved sin Død (1690) dets Fortsættelse til Sønnen. Det giver den ældre Bibeloversættelse med Rettelse efter Grundtexten og hosføiede Forklaringer. Det Gezelianske Bibelverk er et Arbeide af stort Værd og stor Betydning for den svenske Kirke, for hvis Presteskab det blev «Nøglen til den hellige Skrift». Det fandtes ved enhver Kirke, anskaffet paa Kirkens Bekostning.

I 1693 holdtes Jubelfest i Anledning af Upsalamødet. Den feiredes især i *Upsala* med stor Høitidelighed i Kongens Nærværelse. Den svenske Kirkes Ordning paa Upsalamødets Grundvold var nu gjennemført.

---

[1]) Kirkemødet 1883 har nu antaget en ny Oversættelse af det nye Testamente.

§ 8.

Forhold til fremmede Religionsbekjendere.

Efter Kristian V's Lov (2—1—1) maatte «ingen anden Religion tilstedes» end den evangelisk-lutherske. En Undtagelse gjør Loven dog for fremmede Magters Gesandter, hvem den indrømmer Husgudstjeneste og dette igjen alene for Familien (6—1—5). Ganske i Lighed hermed er ogsaa Bestemmelserne i den svenske Kirkelov. Og hvad Lovbøgerne saaledes foreskrev, var intet nyt, men kun en Gjentagelse af, hvad der gjennem hele Aarhundredet havde gjældt. Imidlertid lod det sig dog ikke gjøre at stænge fremmede Religionsbekjendere aldeles ude af Riget. Det lod sig ikke gjøre allerede af Hensyn til det nødvendige Samkvem med Udlandet i Handel og Vandel, og hertil kom Styrelsens Ønske om at begunstige Udlændingers Indvandring for gjennem dem at ophjælpe Industrien og Fabrikvæsenet. Man saa sig derfor nødt til at tilstede fremmede Religionsbekjendere en mere eller mindre indskrænket Religionsøvelse, grundet paa særlige Privilegier, eller at tilstede dem Adgang til Rigerne som tolererede Samfund, medens den lutherske Kirke vedblev at være den herskende. Især fik de Tilladelse til at bosætte sig i enkelte Byer, som man vilde ophjælpe. I disse «Fristæder» fik de Ret til at holde offentlig Gudstjeneste, men udenfor disse ikke. Saadanne Byer var *Altona* og *Glückstadt*, der skulde ophjælpes ligeoverfor Hamburg; i 1682 blev ogsaa *Fredericia* «Fristad»; ligesaa indrømmedes fri Religionsøvelse for Fremmede, som vilde nedsætte sig i *Fredriksstad* og *Kristianssand* i Norge.

Blandt de Leiligheder, ved hvilke i vort Tidsrum Spørgsmaal om fremmede Religionsbekjenderes Adgang til Riget kom paa Bane, er især at merke de franske *Hugenotters* Fordrivelse ved Ophævelsen af det nantiske Edikt. Blandt de Fyrster, til hvem de franske Flygtninger henvendte sig om Optagelse, var ogsaa Kristian V. De var bekjendte for sin Vindskibelighed og industrielle Dygtighed. Fra et statsøkonomisk og politisk Standpunkt ansaaes det derfor ønskeligt at kunne optage dem; og disse Hensyn gjorde sig stærkt gjældende hos Tidens Statsmænd. Der kan nemlig spores en væsentlig Forandring i saa Henseende før og efter Trediveaarskrigen. Denne store Krig begyndte som en Religionskrig, men endte som en politisk Krig; en lignende Forandring foregik i Politiken. Medens tidligere Fyrsternes og Staternes Forhold til hinanden i betydelig Grad havde været bestemt af Religionen, traadte nu de religiøse Hensyn tilbage for de rent politiske. Medens Theologerne fremdeles kjæmpede for det gamle statskirkelige Princip: *cujus regio ejus religio*, var derimod

Statsmændene af rent statsøkonomiske Grunde bleven mere tolerante og liberale ligeoverfor fremmede Religionsbekjendere, og idet Statsmændene, ledede af sine økonomiske Betragtninger, var bleven mere villige til at indrømme Religionsfrihed, betragtede de Theologernes Modstand herimod som skadelig for Landets Vel. Da de franske Flygtninger henvendte sig til *Kristian V*, var han ikke blind for den Fordel, disse kunde yde Landet ved sin industrielle Dygtighed; men han vilde dog ikke bestemme sig uden først at have hørt Theologernes Mening og forelagde derfor Sagen for fire af Bisperne, deriblandt *Hans Bagger* i Kjøbenhavn og *Hans Rosing* i Kristiania. De udtalte sig alle imod, og navnlig optraadte *Bagger* som en ivrig Forsvarer af den herskende statskirkelige Betragtning mod de materielle og politiske Hensyn, som Statsmændene vilde gjøre gjældende. I sin Betænkning fremhæver han, «at Religionens Enhed inden Landet er nødvendig for Rigets Enhed og sande Vel; Landsherrens første Pligt er som *custos utriusque tabulæ* at vaage over og opretholde den sande Gudsdyrkelse«. Han henviser til Israels Kongers Exempel, gjennemgaar Kontroverspunkterne med de Reformerte. for at vise, at de afviger fra den rette Tro og gjør Vold paa Troens Fundament; han anser dem ogsaa i politisk Henseende for farlige, da de hyldede Frihedsgrundsætninger, der stred mod den absolute Kongemagt; «der er i dette Stykke liden Forskjel mellem Papister og Reformerte, uden hvad Magt hine giver Paven over alle Konger, det samme giver disse Undersaatterne over deres egne Konger».

Biskopernes Indsigelse formaaede rigtignok ikke at bevæge Kongen til aldeles at negte de Reformerte Adgang til Landet; men den forhalede dog Sagens Afgjørelse og bidrog sit til de Indskrænkninger, som sattes ved de Reformertes Privilegier. Disse offentliggjordes 11te April 1685; de Fremmede fik ved dem fri Religionsøvelse i *Kjøbenhavn* (ligesom før i Fredericia) og Tilladelse til at bygge en Kirke sammesteds, hvortil Dronningen *Charlotte Amalie*, der var en Prinsesse af Hessen og opdragen i den reformerte Lære, lagde Grundstenen 1688; det var for en Del ved hendes Intercession, de havde opnaaet de indrømmede Privilegier. Disse Forhandlinger og de Indrømmelser, som de Reformerte havde faaet, opildnede Theologernes Iver. Mellem 1687 og 1692 førtes en Feide, i hvilken Hofprest, Professor i Theologi, *Hektor Masius* spillede Hovedrollen. I sit Skrift *Interesse principum circa religionem evangelicam* 1687 (Fyrsternes Interesse angaaende den evangeliske Religion) hævdede han Religionsenheden som en nødvendig Betingelse for en Stats Velfærd og beskyldte Kalvinismen for at hylde Folkesuverænitetens Princip og at være farlig for Kongemagten. Dette betragtede reformerte

Theologer, som levede under suveræne Fyrster som grove Beskyldninger om Utroskab i deres undersaatlige Forhold og tog til Gjenmæle. Ogsaa Fyrsterne droges ind; Kurfyrsten af Brandenburg klagede til Kristian V over *Masius*, at han havde fornærmet alle Reformerte; «her er ikke Spørgsmaal om en theologisk Kontrovers, men om alle vore evangeliske Trosfællers Ære og Redelighed». Theologernes fortsatte Angreb og Advarsler mod de Reformerte blev ikke uden Indflydelse paa Regjeringen. Et Reskript af 1690 indskrænkede de Reformertes Privilegier; det blev saaledes nu bestemt, at blandede Ægteskaber skulde indvies i luthersk Kirke, og at Børnene af saadanne Ægteskaber skulde opdrages i den lutherske Tro[1]).

Overfor de Romersk-katholske var man endnu strengere. Disse vedblev gjennem hele Aarhundredet at søge Indgang for sin Propaganda, naar Leiligheden bød sig. De udrettede dog intet, uden at de kunde vinde en og anden Enkeltmand. Kun en Begivenhed fra den fortsatte Kamp mod Katholicismen fortjener at nævnes, fordi den knytter sig til en Mand, hvis videnskabelige Anseelse i sin Tid var stor. *Nils Stensen (Nicolaus Steno, Stenonius)*, der en Tid var ansat som Docent i Anatomi i Kjøbenhavn, gik under sit Ophold i Italien (1668—69) over til Katholicismen, dragen af dens regelbundne Fromhedsøvelser. Hans store Navn som Anatom og Geognost gjorde hans Frafald merkeligt, ligesom han var en af de faa danske Apostater, som arbeidede for sin nye Tros Udbredelse i sit Fødeland. I de faa Aar, han var ansat som anatomisk Docent, holdt han sig rigtignok stille; men efterat han havde forladt Hjemmet igjen, lod han sig i Florenz prestevie (1675) og bosatte sig Aaret efter i Hannover som *episcopus in partibus* og apostolisk Kommissionær for de nordiske Lande. Han søgte nærmest at virke gjennem Skrifter og kom derved i literær Polemik med Theologerne, navnlig med Professor *Kr. Nold* og Salmedigteren *Joh. Brunsmand.*

Kristian V's Lov (6—1—3) forbød Munke, Jesuiter og deslige papistiske Geistlige at lade sig finde i Landet under Livsstraf. Frafald til Katholicismen straffedes med Æres Fortabelse og Landsforvisning. Den fremmede Gesandter tilstaaede Ret til Husgudstjeneste (6—1—5) udvidedes senere derhen, at ogsaa de i Kjøbenhavn bosatte Katholiker fik Adgang til Gudstjenesten i Gesandtskabskapellerne; ogsaa fik Katholikerne, ligesom de Reformerte, fri Religionsøvelse paa visse Steder, i Fristæderne. Men Forbudet mod Munke og Jesuiter og Straffebestemmelsen for Frafald blev staaende ved Magt; ligeledes maatte blandede Ægteskaber vies i luthersk Kirke og Børn af disse Ægteskaber opdrages i den.

[1]) *Helveg:* S. 507 ff.

Fjerde Afsnit.

Pietismens Tid.

(Første Halvdel af det 18de Aarhundrede).

Navnene *Pietist* og *Pietisme* er blandt de Betegnelser, der ligesom *Mystiker* og *Mysticisme* ligesaa ofte misbruges, som de bruges. Dette opfordrer os til at omgaaes varsomt med dem og at være varsomme i vor Dom. Naar vi nu skal samle Grundtrækkene af Pietismen som kirkehistorisk Fænomen til et anskueligt Billede, møder os en ikke ringe Vanskelighed. Vanskeligheden ligger deri, at Pietismen begynder som en Bevægelse, hvis Berettigelse og Sandhed man maa ubetinget erkjende, men som dernæst i en forholdsvis kort Tid udvikler sig i en Retning, om hvilken man i mange Dele maa fælde en anden Dom. Pietismen som kirkehistorisk Fænomen betragtet har sit Udgangspunkt i *Filip Jakob Spener* og hans Virksomhed[1]). Hvad var det, Spener vilde? Han vilde, at Troen skulde være en levende, i Livet virksom Tro. Han vilde, at man med Alvor og Iver skulde drive paa Helliggjørelsens Gjerning, at man «skulde forarbeide sin Saliggjørelse med Frygt og Bæven». Han vilde, at der skulde være Alvor med Kristennavnet; forsaavidt kan man sige, at Pietismen begynder som en alvorlig og indtrængende Bodsprædi-

[1]) *Filip Jakob Spener*, født i Over-Elsass 1635, var først Prest og Professor i Strassburg, kom derpaa som Senior (Førsteprest) til Frankfurt am Main, hvor han begyndte med sine Opbyggelsesforsamlinger *(collegia pietatis)* og i 1675 offentliggjorde sit lille Skrift *pia desideria*, hvori han i alvorsfulde og indtrængende Ord skildrede Kirkens Brøst og Mangler og anviste Midler, hvorved disse kunde ændres, blev i 1686 udnævnt til Overhofprest i Dresden og tilsidst i 1691 ansat som Provst i Berlin, hvor han døde 1705. Under hans Ophold i Dresden var det, at man i Leipzig først lagde Navnet *Pietister* paa hans Venner, fordi man fandt, at de lagde an paa at bære sin Fromhed *(pietas)* tilsyne i det udvortes.

ken. Med Kirken og dens Lære vilde *Spener* ikke i nogen Maade bryde; tvertimod bekjendte han gjentagende og bestemt sin oprigtige Overensstemmelse med den. Men han vilde ikke, at man skulde finde en falsk Sikkerhed i, at man havde «det rene Ord»; han krævede, at man ogsaa i Hjertet skulde tilegne sig Ordet, saaat dets Kraft kunde vise sig i et gudfrygtigt Levnet. Det var ikke Orthodoxien, men den døde Orthodoxi, til hvilken han stillede sig i Modsætning. *Speners* Ord fandt Gjenklang. Nyt Liv og ny Aande vaktes vidt og bredt inden Kirken. Fra *Spener* og fra Halle i dets første Tid (da hans Ven *August Herman Francke* († 1727) virkede der) udstrøedes en Sæd, der bar en rig Frugt og Frugt for lange Tider. Den lutherske Kirkes Historie gjennem de kommende Dage lige til den Dag idag bærer mange Vidnesbyrd om den store og i mange Retninger velsignelsesrige Virksomhed og Indflydelse, som den Spenerske Pietisme har øvet. Derfor har ogsaa den lutherske Kirke altid, hvor ikke en blind Iver eller en aandelig Død har sløvet dens Talsmænds Øine, nævnt en *Speners* og *Franckes* Navn med den dybeste Høiagtelse og Taknemmelighed; og saaledes vil de ogsaa staa for os.

Men Pietismen vedblev ikke at være, hvad den var, repræsenteret i en *Speners* og *Franckes* ærværdige Personligheder. Naar vi spørger, hvori Forandringen da nærmest bestod, tror vi at kunne sige, at den bestod deri, at Bevægelsen efterhaanden antog en ukirkelig Retning. Historisk betragtet skede dette saaledes: I sin Erkjendelse af, hvor almindelig og hvor dyb Fordærvelsen var inden Kirken, troede Spener det umuligt at forsøge paa at bøde Skaden overalt og i Almindelighed. Men i denne Kirkens Nødstilstand troede han, at man burde gribe til et Nødmiddel. Som saadant anbefalede han da, at Presten skulde samle om sig de levende Lemmer i sin Menighed som «en liden Menighed i Menigheden» (en *ecclesiola in ecclesia)*, til en Surdeig, hvorved efterhaanden den hele Masse kunde gjennemsyres. Dette var, mente han, den eneste Maade, hvorpaa Presteembedet uden Fare for Separatisme kunde under de forhaandenværende Omstændigheder virke frugtbringende. Udfaldet blev et andet, end *Spener* havde tilsigtet og ventet. Disse *ecclesiolæ* blev ikke, hvad han havde villet, et Supplement til og en Støtte for det kirkelige Embede; men de traadte — og det temmelig snart — i en afgjort Opposition mod den beskikkede Lærerstand, ligesom ogsaa en stor Del af Geistligheden dels i en falsk Stolen paa «det rene Ord», de førte, dels i aandelig Ligegyldighed eller kjødelig Magelighed ikke blot trak sig tilbage fra, men endog traadte i et afgjort fiendtligt Forhold til *Spener* og den ved ham vakte Bevægelse. Tilliden til Geistligheden var allerede i Forveien rokket ved Forhold, der ligger

forud for Pietismen; den blev nu endnu yderligere undergravet. Enhver mere udbredt religiøs Bevægelse trænger til Ledelse, ellers gaar den vild. Saa gik det nu ogsaa med den pietistiske. Geistligheden trak sig bort fra den, eller de vakte Sjæle trak sig bort fra Geistligheden, Bevægelsen overlodes sin egen Gang og gik vild. Fjernelsen fra Lærerstanden førte til en Fjernelse fra Kirken. Det var ikke blot de enkelte Personer inden Standen, man betragtede med Mistillid, det var Standen selv; og Mistilliden overførtes saa paa selve det kirkelige Embede, som Presterne beklædte, og paa de kirkelige Naademidler, hvis Forvaltere de var. De Midler, som den kirkelige Gudstjeneste bød til et kristeligt Livs Fremvæxt agtedes hverken for tilstrækkelige eller for de kraftigste. Konventiklerne, som *Spener* kun havde anbefalet som en Nødhjælp, og de til dem knyttede Gudfrygtighedsøvelser blev derimod agtede uundværlige som det egentlige sande Middel til Gudsfrygt. Kirkens Naademidler, Ordet og Sakramenterne, blev, om ikke ringeagtede, saa dog undervurderede og trængte i Baggrunden.

I hin Fjernelse mellem Lærerstanden og Menighederne ser vi derfor det Vendepunkt, ved hvilket den Spenerske Pietisme slaar over i en ukirkelig, separatistisk Retning. Hvor en Bevægelse har forladt den rette kirkelige Grund, kan dens videre Udvikling kun blive en skjæv. Pietismen havde fra først af betonet det subjektive Moment, Frelsens Tilegnelse; den videre Udvikling, efterat den havde forladt de rette Spor, gik derfor mod en falsk Subjektivisme. Dennes Karakter i det enkelte bestemmes her som ellers ved den Modsætning, man har for Øie. Modsætningen er for Pietismens Vedkommende den døde Orthodoxi. Vi behøver derfor kun at stille os dennes Feil for Øie for paa Forhaand at vide den udartede Pietismes Feil paa den modsatte Side. Vi skal nu se i korte Grundtræk, hvorledes Pietismen i sin senere Skikkelse formede sig i sin Betragtning af Livet og Læren. Den antog paa Grund af sin Modsætning først en vis Ensidighed, og denne Ensidighed blev efterhaanden til en Forkjerthed.

Orthodoxien havde lagt Vegten paa Læren, Pietismen lægger den paa Livet. Hvorledes former nu det pietistiske Liv sig? Orthodoxien havde været ivrig i at indskjærpe Troen som den ene retfærdiggjørende, men den havde altfor meget glemt at indskjærpe, at Troen har Boden til sin nødvendige Forudsætning, og at Troen er død uden Gjerninger. Dette gjør nu Pietismen. Men naar Orthodoxien havde glemt Helliggjørelsen over Retfærdiggjørelsen, saa betoner nu Pietismen Helliggjørelsen paa Retfærdiggjørelsens Bekostning. Retfærdiggjørelseslæren, det rette Forhold mellem Tro og Gjerninger, er den

evangeliske Grundlære. Derfor straffer ogsaa enhver Vildfarelse i dette Punkt sig. Hvor Retfærdiggjørelsen fremhæves paa Helliggjørelsens Bekostning, føder det falsk Sikkerhed og Antinomisme. Hvor Helliggjørelsen fremhæves paa Retfærdiggjørelsens Bekostning, føder det Ængstelighed og Nomisme. Dette er ogsaa Pietismens Karakter; dens Fromhed er ængstelig, mørk og lovmæssig. Af Frygt for Antinomisme falder den selv i Nomisme. Som enhver nomistisk Retning fortaber nu ogsaa denne sig i ydre Bud og Forskrifter, hvortil den for alle vil binde Livets Ytringer uden at agte det naturliges Ret og den kristelige Frihed. Hos mange bliver dette en oprigtig, omend misforstaaet Fromhed, men som nu, just fordi den er oprigtig ment, aldrig kan gjøre sig selv nok, derfor bliver dobbelt ængstelig, forleder til rigoristisk Alvor og tilsidst kan ende med Fortvivlelse. Hos andre vendes Blikket, fordi det rettes paa de ydre Livsformer, bort fra det indre; over den ydre Lovmæssighed glemmes Hjertets Renselse, og Enden bliver her en ydre Lovmæssighed uden tilsvarende Indre — en selvgjort Retfærdighed. Pietismen mener det alvorligt med sin Fromhed og sin Forsagelse, men dens Fromhed er for en Del en selvgjort, dens Forsagelse en selvpaatagen; derfor bringer den heller ikke den Velsignelse, som det Kors bringer, som Herren selv lægger paa sine troende Børn. Videre Følger udebliver ikke. Det er Separatismens almindelige Farer: aandeligt Hovmod, Ukjærlighed og Fordømmelsessyge, Hykleri og mangehaande Sværmeri; men dette er i mere eller mindre Grad al Separatismes Følgesvende, det er ikke eiendommelige, karakteristiske Grundtræk for Pietismen alene. Det pietistiske Livs Grundkarakter er Ængstelighed og Lovmæssighed.

Tiden var rig paa sværmeriske og separatistiske Bevægelser. Disse slog Samtiden i Almindelighed alle tilhobe sammen med Pietismen. For os, som skal klargjøre os de religiøse Bevægelser for deraf at hente Belærelse, er det en vigtig Sag at se de forskjellige Bevægelser i deres sande eiendommelige Karakter, saaat vi ikke blander det sammen, som bør adskilles, men ogsaa ser det i Sammenhæng, som hænger sammen. Enkelte af Tidens Sværmere udgik nu vistnok paa en mere umiddelbar Maade fra den pietistiske Bevægelse. Denne antog nemlig tildels en separatistisk Karakter, og Sværmeriet ligger Separatismen nær. Men om end saaledes enkelte af Tidens sværmeriske Bevægelser viser sig at være fremgaaede mere direkte af den pietistiske, saa har de dog sin nærmeste Rod ikke i Pietismen, men i Mysticismen. Pietismen og Mysticismen maa ikke sammenblandes med Hensyn til sit egentlige Væsen. Mysticismen er væsentlig en *Følelsens* Retning, Pietismen er mere rettet mod *Viljen*. Hin er

mere *indadvendt* i Kontemplation og Bøn, denne er mere *udadvendt* i Arbeide paa ens egen og andres Saliggjørelse. Hin er af en mere *spekulativ* eller *kontemplativ* Art, denne er af en mere *praktisk* Natur. Hvor Mysticismen *grubler* og *fordyber sig i sig selv*, der *handler* Pietismen. Mysticismen lægger Vegten paa den indre Følelse af *Fred* med Gud og *Hvile* i ham *(Quietisme)*, Pietismen dvæler ved Følelsen af *Synd og Skyld*, saaat den lever i en stadig indre Uro og Ufred. Mysticismen giver *Læresystem*, Pietismen tænker ikke paa Læren, men paa *Livet*. Hin taler i *høie* og *dunkle* Udtryk, denne taler *simple* og *hjertelige*, ofte trivielle og stereotype Ord. Hin afsondrer sig fra sig selv eller danner af ligesindede en *Sekt*; denne bidrager ogsaa til, at ligesindede samler sig, men tilsigter hermed *ikke nogen Sekt*; Pietismen i sin Oprindelighed vil gjennem disse Foreninger af de levende Kristne gjennemsyre Kirken; den tilsigter ikke at skille sig fra Kirken, om den end let antager en separatistisk Karakter. Men hvor forskjellig de end er i sit Væsen, saa er der dog et indre Slægtskab. De er begge Retninger mod Inderligheden; de gaar begge ud paa en levende, inderlig Tilegnelse. Hvor derfor mystiske og pietistiske Strømninger mødes i Livet, der blander de sig ogsaa letteligen med hinanden under forskjellige Former; de pietistiske Konventikler blev ogsaa ofte et Sted for Mysticismens Propaganda. Saa meget mere nærliggende var det for Samtiden at blande de forskjellige Bevægelser sammen.

Idet vi dernæst gaar over til at behandle Pietismens Betragtning af Læren, vil vi forudskikke den Bemerkning, at Pietismen ikke forkyndte sig som en eiendommelig Lære, men som en eiendommelig Livsbevægelse. Det var dette, dens orthodoxe Modstandere miskjendte, naar de angreb den som en Sekt, der førte en fra Kirken afvigende Lære. Blandt Tysklands Orthodoxe var det kun *V. E. Løscher*, som ogsaa her havde det rettere Syn, hvorfor han heller ikke betegnede den som en *Sekt*, men som *et Kirkeonde*, d. v. s. den er ikke nærmest et Angreb paa Kirkens Lære, men en eiendommelig skjæv Opfattelse af det kristelige Liv, et ensidigt og skjævt *studium pietatis*. For os er det nu ikke disse eller hine virkelige eller formentlige Læreafvigelser, som det kommer an paa; for os gjælder det her Pietismens Forhold til Læren og Videnskaben, specielt Theologien, i det hele taget. Vi vil ogsaa her først tage dens Modsætning til Orthodoxien i Betragtning. Orthodoxien havde i sin Iver for at bevare Lærens Renhed glemt Livet; Pietismen glemmer i sin Iver for Livet altfor meget, at naar Livet skal bevares i sin Renhed, maa det have sin Grund i den rene Lære. I Iveren for Livets Fromhed tager man det ikke saa strengt med Lærens Renhed.

Mange Træk vidner derom. Vi ser det af det Forhold, Pietisterne indtog til Tidens Unionsforhandlinger, af deres Villighed til at indlade sig med Mystikere og Sværmere af en langtfra ren Farve, af deres Forbindelse med *Chr. Thomasius*, Pietisternes Advokat, Repræsentanten for den fremtrængende «Oplysningens» Aand, hvem intet bandt til dem uden den fælles Uvilje mod Orthodoxien. Men sit skarpeste Udtryk har denne Miskjendelse af den rene Læres Betydning for Livet fundet i *Arnolds* berømte Kirke- og Kjætterhistorie, hvis Tendens ikke er nogen anden end at paavise, at til enhver Tid har den sande, levende Kristendom just været hos dem, der af Kirken er dømte som Kjættere.

Denne Pietismens Miskjendelse af Lærens og Videnskabens Betydning har dog ikke sin Grund alene i Modsætningen til Orthodoxien, der førte over til det modsatte Extrem. Den er dybere begrundet i Pietismens eget Væsen, at den lader «alt dependere af Fromheden»; dens Overspænden af «Fromheden» er ret egentlig dens Karakter. Hermed er nu vor Mening langtfra den, at ikke Pietismen skulde have havt Mænd, der erkjendte Lærens og Videnskabens Betydning og selv var videnskabelige Mænd. *Spener* selv havde gjennemgaaet en grundig humanistisk Forskole og var en saa grundig Theolog som faa. Det samme kan man sige om *Francke* og om mange andre af Pietismens store Mænd. Men vi taler her ikke om dem. Vi taler om Pietismen i dens senere udprægede Form, og om den siger vi, at den ikke havde den sande videnskabelige Interesse. Den saa udelukkende paa Livets Fromhed, og Videnskaben havde som alt andet kun Betydning for den, forsaavidt den direkte tjente til «Opbyggelse», «det ene-fornødne». Videnskabeligheden i og for sig var den ikke mindre end Kunsten tilbøielig til at betragte med mistænkelige Øine; thi de hørte begge egentlig Verden og det verdslige Væsen til. Hertil kommer endnu ét. *Spener* havde sagt: «kun den gjenfødte kan være en sand Theolog». Den Sats skal vi gjerne erkjende, naar den forstaaes og anvendes ret. Men herfra er det et Skridt, som lettelig kan gjøres, til at sige: «den gjenfødte er en sand Theolog» ɔ: den, som er gjenfødt og har modtaget Aandens Oplysning, han er *eo ipso* skikket til ogsaa at optræde som Lærer; Aandens Oplysning er det, som gjør Theologen, Videnskaben behøver han ikke. *Francke* havde dog endnu fra sit Katheder sagt: «Vil I være Lærere, er det ikke nok, at I bliver fromme; ogsaa en grundig theologisk Videnskab maa findes hos eder». Men naar de theologiske Professorer mere ansaa det som sit Kald «af sine Theologer at gjøre Kristne end af unge Kristne at danne Theologer», saa siger det sig selv, at den Slægt af Prester, som udgik fra de pietistiske Universiteter ofte i en sørgelig Grad

manglede theologisk Dygtighed og videnskabelig Aand. — Det var ikke uden Grund, *Löscher* opstillede som Pietismens Kjendemerke en fremtladende Indifferentisme. — Pietismen havde begyndt som en livskraftig, velsignelsesrig Bevægelse; den endte som et sneverhjertet, uvidenskabeligt Væsen, der gik op i fromme Følelser og Talemaader og methodistiske Livsformer («Pietisteri»).

§ 1.
Geistlige Embeders Besættelse i den dansk-norske Kirke. Examensreform.

Kongen havde tilegnet sig Kaldsretten til Presteembederne med Undtagelse af de Embeder, hvortil Adelen havde gammel hævdet og anerkjendt Patronatsret. Men selv efter denne Forandring vedblev de samme Misligheder at klæbe ved Embedernes Besættelse som tidligere, da Menighederne selv havde Kaldsretten; Forholdene blev i saa Henseende i Almindelighed hverken bedre eller værre. Derfor hører man nu som før Klager over, at Hensyn til den afdøde Prests Enke og hendes Forsørgelse gjorde sig i altfor stor Grad gjældende, fremdeles at Prester fik sine Sønner eller Svigersønner til Kapellaner «med Haab om Sukcession» *(cum spe successionis)*, eller at Expektancebreve ofte blev udstedte til andre end dem, der var kirkelig fortjente. Ofte hændte det, især ved Patronatskaldenes Besættelse, at der blev drevet Simoni, saaat Kaldene formelig blev solgte for en vis Kjøbesum. Men ogsaa hvor Kongen havde Kaldsretten, modtog Regjeringsherrerne Bestikkelser og besatte Kaldet derefter. Beskyldning for Simoni, for at have beriget sig paa saadan ulovlig Vis, var ogsaa en af de Klagemaal, der reistes mod den berømte Minister *Griffenfeldt.* Beskyldningen var heller ikke ganske uden Grund. Da denne Ankepost blev ham forelagt, svarede han: «Med Kjøb og Salg har jeg intet havt at gjøre, men Regalering har jeg ikke forsmaaet, men modtaget». Denne Klage var ogsaa en af de vigtigste, der fældte ham. For dog at bedømme Griffenfeldt rigtig, bør man ikke alene lægge Merke til, at det i hin Tid var meget almindeligt, at man «ikke forsmaaede» Gaver ved Embedsbesættelser, men det maa ogsaa til hans Ros fremhæves, at han meget samvittighedsfuldt søgte at skaffe sig nøiagtigt Kjendskab til Ansøgernes Liv og Kvalifikationer. Han lod saaledes de unge «*Studiosi*» prædike for sig og gjorde Notitser om deres Begavelse, Prædikedygtighed, Studier, om den rette Plads for deres fremtidige Virksomhed o. l. Efterat han var styrtet, fandt man i hans Kirkestol disse for ham selv alene bestemte Notater, som

baade aflægger Vidnesbyrd om hans træffende Domme og om hans Omhyggelighed ved Besættelsen af Embederne.

De ovenfor nævnte Misligheder, navnlig Simoniet, blev strengt paatalte i *Kristian V's* sidste Regjeringsaar, og da *Frederik IV* var bleven Konge, udstedte han allerede Aaret efter sin Thronbestigelse en Forordning af 23de Oktober 1700 om den saakaldte Simonied. Det blev nemlig paalagt Ordinanden at aflægge Ed for Biskopen om, at han ikke havde givet, ladet give eller lovet i Fremtiden at ville give det ringeste i Penge eller Penges Værd for sit Embede, og at han ikke havde skaffet sig det ved Giftermaal eller ved andre ulovlige Midler. Denne Simonied blev optaget i Presteedens første Punkt[1]), men blev i Norge fjernet ved Presteedens Omredaktion i 1870. Det fortjener særlig at merkes, at det nu blev betragtet som urigtigt at skaffe sig Embede ved Giftermaal, medens Hensynet til, hvem Enken eller Datteren kunde ønske, nogle Decennier tidligere næsten havde været det afgjørende og da var bleven anseet som et tilladeligt, ja endog rimeligt og berettiget Hensyn. Men at denne Vei til Opnaaelse af et Embede nu blev betragtet som utilladelig og i den følgende Tid gik mere og mere af Brug, har uden Tvivl sin Grund deri, at geistlige Enkekasser paa denne Tid oprettedes; og da Enkernes Fremtid herved blev sikret paa en naturligere og mere passende Maade, blev de tidligere Tiders Praxis ikke alene overflødiggjort, men ogsaa stillet i sit rette Lys som kirkelig uberettiget og forkastelig[2]). Den første geistlige Enkekasse var allerede bleven oprettet for Sjællands Stift i 1662; under *Frederik IV's* Regjering fik nu ogsaa de andre danske Stifter sine særegne Enkekasser, medens de ældste norske først oprettedes endnu senere.

I Forbindelse hermed staar Reformen af den theologiske Embedsexamen 1707[3]). Den af *Kristian IV* i 1629 forordnede Embedsprøve kunde ikke i Længden tilfredsstille. Kun én theologisk Professor examinerede, og det flere Kandidater paa en Gang for lukkede Døre. Examinationen kunde saaledes ikke blive synderlig grundig eller tilfredsstillende, uagtet man fra 1666 havde indført Brugen af forskjellige Karakterer. Disse var *Laudabilis*, en Karakter, som meget sjelden blev givet, *Haud illaudabilis*, *Haud contemnendus*, *Non contemnendus*, *Mediocris* og *Illum* (sc. *recipimus*), en Karakter, der dog blev anseet for saa daarlig, at man som oftest, naar man havde faaet den, tog Examen om igjen for at faa en bedre Karakter.

---

[1]) — — — *ita ut nullis usus sim mediis divinitus prohibitis sive occulte sive manifeste, huic officio ut præficerer.*

[2]) *Helveg:* S. 551.

[3]) *L. Daae:* Geistliges Kaldelse etc. S. 56 ff.

For nu at istandbringe en Ordning, der kunde være mere betryggende og hensigtsmæssig, nedsattes i 1705 en Kommission, hvis Medlemmer hver for sig skulde udarbeide Forslag baade til en forbedret Examensordning og til en bedre Ordning af de bestaaende Forhold ved Prestekaldenes Besættelse.

Kommissionens Forslag gik ud paa, at den theologiske Embedsexamen ikke skulde afholdes *privatim*, men offentlig en Gang om Maaneden; i denne skulde alle de theologiske Professorer deltage, og Protokoller, hvori Spørgsmaal og Svar nedtegnedes, skulde føres af dertil beskikkede Notarier. Professorerne skulde ikke være for lempfældige, men under Ed forpligte sig til uden Persons Anseelse og Medynk at rejicere dem, «som saa grove befindes, at de ei kan gjøre nøiagtig Besked for den nødvendige Lærdom og den med Skriftens Ord rettelig stadfæste, eller ikke befindes med skjellig Flid at være verseret *in lectione biblica*, paa det samme Examen maa være saavel til Opmuntring for de flittige som til Frygt for de dovne, som vel vil lade sig høre paa Prædikestolen, men ikke skjøtte om at have nøiagtige Fundamenter i sine *studiis*». Kommissionens Flertal foreslog tillige, at der skulde oprettes et kirkeligt Konsistorium i Kjøbenhavn, som skulde have med Kaldenes Besættelse at gjøre. Kandidaterne skulde efter fuldendt Attestats fremstille sig for Konsistoriet med sine Examensvidnesbyrd og Attester fra Provst og Biskop om sit Liv. De skulde dernæst holde en Prøveprædiken for Konsistoriet, som da skulde notere Udfaldet i en Protokol. De, som bestod Prøven, skulde rangeres i tre Klasser, «saaat i den første blev de antegnet, som havde suffisant Lærdom og gode Gaver, i den anden de, som havde suffisant Lærdom, men middelmaadige Gaver, i den tredie de, som var af middelmaadige baade Lærdom og Gaver». Paa denne Maade kunde der «samles et Seminarium, hvoraf efterhaanden kan tages de, som til Presteembedet skulle voceres». Biskoperne og Provsterne skulde have Indseende med de theologiske Kandidater inden sine respektive Distrikter og aarlig indsende Beretning til Konsistoriet om deres Levnet. Naar et Kald var ledigt, skulde Konsistoriet udpege sex, hvoraf da Kongen valgte den ene. Saavidt mulig burde der ogsaa drages Omsorg for, at den, der ansattes, var fra samme Stift, saaat der i Danmark kun ansattes Danske, i Norge Norske og helst saaledes, at i Throndhjems Stift en Thrønder, i Bergens Stift en Bergenser o. s. v. blev ansat. Bispeexamen skulde fremdeles bestaa og for Fremtiden afholdes i Overvær af tre til fire af Stiftsstadens lærdeste Geistlige. I dette Forslag om et Konsistorium var dog Biskop *Bornemann* uenig med Kommissionens Flertal; han mente, at det kunde være nok med den skjærpede Embedsexa-

men. Heller ikke hos Regjeringen vandt Tanken om et Konsistorium Bifald. Den kongelige Forordning af 1ste August 1707 optog derfor heller ikke denne Del af Kommissionens Forslag; derimod blev det i Overensstemmelse med det fremkomne Forslag bestemt, at den theologiske Embedsexamen skulde afholdes offentlig en Gang om Maaneden af samtlige theologiske Professorer, og efter denne Examen, hvortil en Prøve i Prædiken skulde være knyttet, blev Kandidaternes Navne indførte i en «Distinktionsprotokol» efter de forskjellige Karakterer *Laudabilis*, *Haud illaudabilis*, *Non contemnendus*. Biskoperne og Provsterne skulde have Tilsyn med Kandidaterne inden sine Distrikter. Bispeexamen[1]) skulde fremdeles bibeholdes, og det i en mere skjærpet Form, forat man derved kunde forvisse sig om, at Studierne i Mellemtiden ikke var aldeles lagte tilside.

§ 2.
Den pietistiske Bevægelse i den dansk-norske Kirke.

Det Forhold, i hvilket den dansk-norske Kirke altid havde staaet til den lutherske Kirke i Tyskland, og overhovedet den Forbindelse, i hvilken den dansk-norske Stat med sit tyske Hof stod med Tyskland, vil allerede sige os, at en Bevægelse saa dyb og omfangsrig som den Spenerske Pietisme vilde forplante sine Bølgeslag ogsaa til den. Hertil kom nu fremdeles den Forbindelse, hvori *Frederik IV* traadte med Halle i Missionsanliggendet. *Frederik IV* ønskede nemlig at grunde en Mission nærmest for den danske Besiddelse Trankebar i Ostindien. Til dette Forehavende fandt han en nidkjær og kyndig Raadgiver i *Frants Julius Lütkens*, hvem han i 1704 havde indkaldt som sin Hofprest fra Brandenburg, hvor Lütkens havde beklædt flere betydelige Stillinger. Lütkens var en personlig Ven af Spener og dannet af Superintendenten i Lüneburg, Sandhagen, der var en af Speners ældste Venner, og i hvis Hus August Herman Francke havde boet og modtaget sin første Opvækkelse. Frederik IV fik det Raad af Lütkens, at han skulde henvende sig til Franckes Stiftelse i Halle. De med Francke førte Underhandlinger havde ogsaa til Følge, at to af dennes Disciple erklærede sig villige til at gaa som Missionærer til Trankebar. Saaledes var Forbindelsen med Halle indledet og herved Veien aabnet for en mangesidig Paavirkning af den Halleske Pietisme. Nærmest viser nu dette sig i Missionsanliggendet, som blev drevet med Alvor og Interesse, og til hvis Ledelse Missionskollegiet oprettedes 1714. Foruden Hedningemissio-

[1]) Smlgn. Danske Lov 2—3—2, 5 og 2—17—15.

nen skulde dette ogsaa sørge for, hvad der kunde tjene til at vække det kristelige Liv inden Hjemmets Kirke, altsaa være Leder for, hvad man kunde kalde en Slags Indremission.

Med Undtagelse af *Lütkens* var alle, som beklædte de mere indflydelsesrige Stillinger i Kirken, Mænd af den orthodoxe Skole og tildels ivrige Modstandere af Pietismen, f. Ex. Sjællands Biskop *Henrik Bornemann* (1693—1710), de øvrige Biskoper, det theologiske Fakultets Medlemmer o. s. v. Men blandt Folket udbredte Pietismen sig efterhaanden, navnlig ved *collegia pietatis* eller Opbyggelsesforsamlinger, *Konventikler*, som de kaldtes, og det baade med sine gode og onde Sider. I Begyndelsen var det mest i Hertugdømmerne, at den pietistiske Vækkelse kom tilsyne; det var først efterhaanden, at den udbredte sig videre. Sin egentlige Styrke som en almindeligere Vækkelse blandt Folket i Danmark og Norge fik den først i *Frederik IV*'s sidste Dage og især i *Kristian VI's* Tid.

Blandt dem, som optraadte i Kjøbenhavn med Konventikler, var *Eberhard* og *Johan Otto Glüsing*, to tyske Studenter, der var komne til Danmark som Huslærere i adelige Familier. Deres Konventikler blev meget godt besøgte, og ved Siden deraf søgte de ogsaa gjennem Skrifter at virke til Vækkelse blandt Folket; saaledes blev atter *Nils Svendsen Kronikes* Bøger optrykte. Men især tiltrak en af dem udgivet Bog *Lutherus ante Lutheranismum* sig Opmerksomhed. Biskop Bornemann lod anstille en streng Undersøgelse angaaende de afholdte Forsamlinger og den derved vakte religiøse Bevægelse, som ikke var fri for adskillige sværmeriske Udvæxter. Sværmeriet kom som sædvanlig tilsyne i stærke Udfald mod Kirken og Geistligheden og dermed sammenhængende Foragt for de objektive Naademidler. Da ikke engang Lütkens kunde tage Bevægelsen i Forsvar, blev Følgen den, at der udkom en kongelig Forordning af 2den Oktober 1706, som forbød Konventiklerne, «alle Forsamlinger i Husene af særsindede Personer, som føre en egen Lærdom om egne Kræfter til at opnaa den fuldkomne Hellighed, der ikke kommer overens med Skriften og den Augsburgske Konfession. De, som saadanne Forsamlinger i sine Huse eller Værelser i Kjøbenhavn tilstede eller sig der indfinde», skulde straffes.

Glüsing havde imidlertid forladt Kjøbenhavn og var reist til Kristiania som Huslærer hos General Hausmann. Her fortsatte han den samme Virksomhed som i Kjøbenhavn, idet han baade gjennem Skrifter og gudelige Forsamlinger søgte paa sin sværmeriske Vis at virke til Vækkelse. Han vandt adskillige Tilhængere i Kristiania ligesom i sin Tid *Nils Svendsen Kronike*, hvis Skrifter og Virksom-

hed her endnu havde bevaret nogen Indflydelse [1]). Til Glüsing sluttede nu ogsaa et Par Studenter sig, *Jørgen Hammer*, en dansk Studiosus, der, som det blev sagt om ham, «holdtes paa endel Pietisters Pung for gratis at oplære eller forføre fattige Folks Børn», og *Kristian Funch*, en tysk Student fra Halle, der var Huslærer og tilhørte den hallisk-pietistiske Retning. Biskop *Hans Munch* (1699—1712) var altfor indolent til at ville forsøge paa at sætte en Stopper for den sværmeriske Bevægelse. Ikke engang, da Stiftsprovsten *Jakob Lodberg* (1701—1707) henvendte sig til ham med Anmodning derom, var han at formaa til nogen Indskriden, og den energiske Stiftsprovst maatte saaledes tage Sagen i sin Haand. Han klagede først for Politiet og siden for det theologiske Fakultet i Kjøbenhavn over Glüsing som en «Erkekvæker», idet han i sin Indberetning navnlig anker over, at Glüsing og ligesindede i lang Tid ikke havde nydt Sakramentet «paa Grund af de mange uværdige, som stededes dertil», at han ringeagtede Barnedaaben, foragtede den offentlige Gudstjeneste og det kirkelige Embede, kaldte den herskende Kirke »Antikristens Rige», lærte en syndfri Fuldkommenhed hos den troende og nærede chiliastiske Vildfarelser om det tilkommende «tusindaarige Rige». Disse Punkter er ogsaa i Almindelighed Kjendemerket paa den sværmeriske og separatistiske Pietisme. *Glüsing* blev 1706 efter kongelig Befaling vist ud af Kongens Riger; han flakkede senere om paa forskjellige Steder, indtil han døde 1727 i Altona; han var da en aabenbar anabaptistisk Sværmer. *Funch* kaldtes til en *examen orthodoxiæ*, hvorved han viste sig som en Pietist af den renere Art; ogsaa han blev vist bort. Om hans videre Skjæbne ved vi intet; heller ikke har vi noget Kjendskab til *Hammers* senere Liv og Færd.

Saadanne Sammenstød mellem den gamle orthodoxe Skoles Mænd og Pietister af mere eller mindre separatistisk Art skede ofte. Men Pietismens Indflydelse strakte sig dog efterhaanden langt ud over den egentlige pietistiske Kreds. Selv dens theologiske Modstandere, naar de dreves af en sand Iver for Kristi Kirke, kunde ikke fornegte dens Indflydelse, men lærte af den. Efterhaanden som den ældre Slægt dør ud, der var opvoxet under den første polemiske Iver, træder en ny isteden, der er mere forsonlig stemt og villigere til at erkjende det sande og gode, som maatte findes i den Spenerske Pietisme. En saadan Mand var f. Ex. den i dette Tidsrum indflydelsesrige *Peder Hersleb*, født 1689 i Stod i det Throndhjemske, hvor Faderen var Prest, fra 1718 Slotsprest i Frederiksborg og fra 1725 Hofprædikant. I 1730 udnævntes han til Biskop over Akershus Stift og forflyttedes

[1]) Smlgn. *Oluf Olsen:* Theol. Tidsskr. Ny Række. I. S. 190 ff.

syv Aar senere til Sjællands Bispestol. Han tilhørte som Theolog vistnok den orthodoxe Skole, men var derhos en from Mand, virksom og nidkjær for Guds Riges Væxt, omend i sin Embedsførelse temmelig myndig. Han hørte til dem, der stod fordrageligere ligeoverfor Pietisterne. Det samme gjælder ogsaa flere af de Mænd, som i Frederik IV's sidste Aar beklædte de høieste Stillinger inden Kirken, f. Ex. den før omtalte *Jakob Lodberg*, som i den sidste Tid af sit Liv forandrede Holdning; han kom fra Kristiania til Kjøbenhavn som Stiftsprovst og døde 1731 som Biskop i Fyen; ligesaa Professor *Hans Trellund*, der døde 1735 som Biskop i Viborg.

§ 3.
Syvstjernen[1]).

Et skjønt Vidnesbyrd om en af Pietismen befrugtet, ny og bedre Aand inden Geistligheden afgiver «Syvstjernen» eller den Forening, som dannedes af følgende syv Prester i Romsdalen og Nordmøre: *Thomas von Westen*, Sogneprest til Veø, senere «Finnernes Apostel», *Peder Strøm*, Vicepastor (res. Kap.) til Bod, *Ments Ascanius*, Prest til Aure, *Eiler Hagerup*, Kapellan til Kvernæs, tisidst Biskop i Throndhjem, disse fire alle Thrøndere af Fødsel og jevnaldrende, hvorfor de rimeligvis allerede fra Skolen og Universitetet har holdt sammen, fremdeles *Nikolai Engelhart*, Vicepastor til Næsset, senere v. Westens Eftermand i Veø, *Amund Barhow*, Sogneprest til Kvernæs, og *Jens Juel*, Provst paa Nordmøre og Sogneprest til Thingvold. Den sidste indtog den høieste Embedsstilling af disse Prester, men Sjælen i Foreningen var dog egentlig *Thomas von Westen*.

Han var født i Throndhjem 1682, blev Student i en Alder af kun fjorten Aar og beskjæftigede sig efter at have taget sin theologiske Embedsexamen 1699 især med Studiet af de østerlandske Sprog, sandsynligvis med det Maal for Øie at blive Professor ved Kjøbenhavns Universitet. Dette blev der dog intet af; heller ikke kom han til at tiltræde en Professorpost i Latin i Moskva, som han havde faaet Tilbud om. Hans mange Kreditorer truede med at lade ham arrestere, hvis han forlod Landet uden først at betale sin Gjæld. Fra denne reddedes han af en rig Enke paa 52 Aar, med hvem han senere blev gift. Den 12te April 1708 holdt han sin Dimisprædiken, som synes at have henledet Opmerksomheden paa ham. Han blev

1) *H. Hammond:* Missionshistorie. *P. Coucheron:* Theol. Tidsskrift for den evang.-luth. Kirke i Norge. III S. 385 ff. og IV S. 32 ff.

samme Aar ansat ved det kongelige Bibliothek og i det følgende Aar udnævnt til Sogneprest til Veø, men tiltraadte ikke dette Embede før i Begyndelsen af 1711. Ved denne Tid, sandsynligvis i 1710, var det, at han blev greben af den pietistiske Vækkelse. Han «tilhørte den ældre pietistiske Skole, som hos os var statskirkelig og fremmed for alt separatistisk Væsen. Den havde en Virkekraft, der vilde omspænde og omdanne det hele Kirkevæsen, søgende Aarsagerne til den herskende Ugudelighed ikke blot i Bispers og Presters Opfatning af sit Embede og tildels deres Levnet, men i Kirkens hele Organisation, der forekom den at mangle Kraft»[1]).

Da han kom til Veø, begyndte den energiske og viljestærke Mand at tage sig med Iver af sin Menighed dels ved Ordets Prædiken, dels ved Katekisationer og privat Sjælepleie. «Mørkhedens Rige fandt udi Hr. *v. Westen* den ivrigste Modstander; han gjorde Anfald allevegne . . ., Uorden, Liderlighed, herskende Synder skulde udryddes; dette stod udi Landets Lov. Men han gik strax videre, ja endog gamle Folk, som havde Odel paa Vankundighed, skulde oplyses. Han vanærede de voxne med Tvivl om deres Kristendom og vilde ikke antage disse døbte Hedninger til Nadveren. Endelig kom han til Hjertet, som ingen forhen havde rørt, og sagde, at dette skulde renses ved Troen og Kraften af Forsoningens Blod. Dette var en ny Lærdom». Almuen forbitredes paa ham, tilskrev ham den indtrufne Misvæxt og det uheldige Fiske, klagede til Biskopen, ja — heder det — til Kongen selv. «Foræringer udrettede intet hos denne fortræffelige Mand. Sit Offer delte han ud blandt fattige i Forhold til deres Lærvillighed ved Katekisationerne. Deres Smørspand, hans Hustru eller Tjenere havde modtaget, hængte han op i Træerne ved Prestegaarden, kaldte dem Sakramenttyve og befalede Eierne at tage dem tilbage». Han foretog flittig Husbesøg, hvorved han kom hver enkelt mere ind paa Livet, og da han i den herskende religiøse Vankundighed saa en vigtig Grund til Mangelen paa kristeligt Liv, drev han med stor Iver paa, at alle skulde frem til Undervisning. Fra sin Menigheds Side mødte han i Begyndelsen stor Modstand og Uvilje. Men «tilsidst blev han dog erkjendt for den, han var. Hans Sognebørn troede, de havde Sjæle, som skulde aflægge Regnskab paa Dommens Dag, at deres Sjæles Saliggjørelse var det eneste, han søgte. Menigheden ærede og elskede ham og græd bitterlig, da han blev kaldet fra den».

Som det gik Thomas v. Westen, saaledes gik det ogsaa de sex

---

[1]) *D. Thrap* i Theol. Tidsskr. for den evang.-luth. Kirke i Norge. Ny Række. VIII. S. 372 ff.

andre Prester, som havde sluttet sig sammen med ham. I Begyndelsen mødte de Modstand og Misnøie inden sine Menigheder. De følte derfor dobbelt, i hvor høi Grad de trængte til hinandens Hjælp og Trøst. Til bestemte Tider samledes de derfor med hinanden, i Almindelighed paa Kvernæs Prestegaard, for at opbygge og styrke hverandre, afhandle, hvad der hørte deres Embede til, og hvorledes de skulde fremme Evangeliets Væxt blandt sine Menigheder. «De talte om lærde Sager, gjorde Rede for de Bøgers Indhold, de havde laant af hverandre, aflagde Regnskab for sine Husbesøgelser og Frugten deraf, Evangelii Fremgang blandt Menighederne. De søgte hverandres Raad og Trøst udi Hindringer og vanskelige Tilfælde samt overlagde den bedste Plan til Guds Kundskabs Udbredelse». De var enige i Erkjendelsen af, at det ukristelige Liv, de maatte klage over inden sine Menigheder, fremfor alt kom af den herskende religiøse Vankundighed; «i Menigheder paa 5—6000 Sjæle fandtes neppe 1 Bibel, 2—3 Salmebøger og at læse udi Bog var halv Hexeri, i det mindste Under». For at raade Bod paa disse Mangler var de ikke alene ivrige i at holde Katekisationer, men de opkjøbte ogsaa paa egen Regning og udbredte 1000 Bibler, 200 Brochmands Postiller, 1000 Salmebøger, 300 Arndts Postiller o. s. v., gjorde flittige Husbesøg og øvede en streng kirkelig Tugt.

Det kan nu ikke undre os, at deres fromme Iver tildels mødte Kulde hos deres Foresatte, Misundelse og Uvilje hos ligegyldige Embedsbrødre, ligesom den havde vakt Modstand, ja endog Haan og Forsmædelse hos Massen af Befolkningen. Amtmanden i Romsdal *Hans Nobel* var, som P. A. Munch karakteriserer ham, «en forfængelig og indbildsk Mand, som gjerne vilde blande sig i alle Ting», og Throndhjems Biskop *Dr. Peder Krog* (1689—1731), en lærd, men stiv og herskesyg Mand, var vistnok ikke, som man tidligere ofte har antaget, ligefrem ugunstig stemt mod dem, men den Holdning, han indtog ligeoverfor dem, var den, at han — og det sikkerlig ikke uden Grund — anbefalede dem mere Moderation og Taalmodighed. Til dem af Embedsbrødrene, som de syntes tiltrængte det, rettede de hjertelige og alvorlige Formaningsskrivelser, men, som man paa Forhaand kunde vente, var det ikke altid, at disse blev modtagne paa den velvilligste Maade; tvertimod forøgedes deres Fienders Tal, og nye Vanskeligheder føiedes til de gamle.

Men de holdt troligen ud, og under deres fortsatte Raadslagninger antog deres Tanker og Planer snart en mere omfattende Karakter; deres Overveielser kom ogsaa til at dreie sig om, hvad der i det hele kunde gjøres for et sandt kristeligt Liv i det hele Land. I April 1714 henvendte de sig umiddelbart til Kongen med sit Klagemaal:

«Allernaadigste Konge! Zions Veie ligger ganske øde udi Eders Kongerige Norge. Der er ingen Kirkedisciplin mere i Deres Lande; Kirkens Bindenøgle er ganske nedgraven, den løsende Nøgel ganske misbrugt, Prædikestolen desværre mestendels ganske frugtesløs, Skriftestolen mere til Satans Riges Befordring end til Syndens Afskaffelse. Horeri har saa taget Overhaand, at Herrens Profeter med Graad hvert Øieblik maa frygte for Ild over dette Sodoma. Drukkenskab er ikke Synd mere, Trætte og Avind bleven en Mode, falsk Maal og Vegt anseet for en lovlig Profit, Vankundighed i Saligheds Sag holdes for god Tro, Bander og Eder et almindeligt Tungemaal, Sabbatens Brydelse er et Adiaforon; Nattehold, Duner, Samlingsøl, Søndagsreiser har ganske taget Overhaand til Guds Ords og Deres Majestæts Lovs største Foragt. Alle gode, baade guddommelige og kongelige Anstalter angaaende Kristendommens Befordring ere aldeles uden Afsky overtraadte; sjelden blive grove Synder paadømte og, naar paadømte, som oftest aldrig exekverede. Naar faa Guds Børn undtages, da skiller intet paa os og vore hedenske Forfædre, end at vi kaldes Kristne. Aarsagen til alt dette er vel bekjendt og Midlerne til saadanne Synders Afskaffelse ved lang Erfarenhed eftersøgte og ved Guds Naade nogenledes opfundne . . . .» Deres Begjæring gik da tilslut ud paa, at Kongen vilde beskikke tre Kommissarier til «at anhøre vores Besværelse og Forslag til den nedfaldne Kristendoms Oprettelse». De foreslog selv hertil Professorerne *Trellund* († 1735 som Biskop i Viborg) og *Stenbuch* og Stiftsprovst *Lodberg* († 1731 som Biskop i Fyen). Trellund og Lodberg havde begge en Tid været ansatte i Norge som Stiftsprovster i Kristiania. De syv Prester omtaler dem alle tre som Mænd med «stor Erfarenhed baade i Kristendommens og Kirkeembedets Hemmeligheder». Og derpaa slutter de saaledes: «Vi forsikre D. M., at saasandt som vi agte med Glæde og en god Samvittighed at møde til de dødes Opstandelse, da skal vi intet forebringe uden det, som vor Samvittighed, grundet paa Guds Ord helligt og rent, vor Kirkes symbolske Bøger samt Deres Kongel. Majestæts høipriselige Lov tilsiger os at være fornødent til at redde vor egen Sjæl og andre faa Sjæle med os, at føre Velsignelse fra Gud over Deres Land og opbygge Guds Ære i den kristne Kirke, som vi og visselig forsikre, og saafremt vi ikke ere løgnagtige Profeter og en god Aand har talt ved os, da vil Gud rigelig velsigne D. M. kongl. Hus og Regjering og afvende de store overhængende Straffer og Hjemsøgelser, hvilket vi hjertelig ønske og hjertelig anbefale vor allernaadigste Arveherre og Konge den allerhøieste Gud til al Lykke, Seier og Salighed» o. s. v.

De syv Prester var vel ikke selv uden Frygt for, hvorledes deres Forestilling vilde blive optaget. Kongen optog den vel; han beordrede de tre nævnte Mænd til at undersøge Sagen, og de syv Prester opfordredes til at indsende yderligere Oplysninger om deres Klagemaal, og hvilke Forandringer de ønskede. Dette gjorde de i forskjellige Erklæringer, som de sendte dels til Kongen, dels til hine tre Kommissærer. Tillige sendte de paa fælles Bekostning *Hagerup* til Kjøbenhavn «som den, der havde den største Færdighed til at tale og bedste bekvemme Naturens Gaver», forat han mundtlig skulde forklare alt og være Sagens Talsmand. Disse Erklæringer lader os kaste et Blik dybere ind i Forholdene.

I den ene af dem (af 3die August 1714) bekjender de om sig selv, at de fra først af ikke havde været tro Husholdere og ikke strax kjendt Josefs Skade, men at de havde gjort det uvidende. De klager over, at naar de vilde føre Menneskene til et ret kristeligt Væsen, da mødte dem særdeles denne Hindring, at alt deres «Anfang» blev betragtet som et Paafund, og deres Menigheder forargedes af de andre Menigheder, hvor efter deres Foregivende Folk ikke blev saameget besværede med Læsning og Disciplin. Derfor kunde ingen Frugt ventes, saalænge Kongen ikke indførte en *praxis universalis*, hvad de haabede af ham, der ved sine Forordninger havde vist, hvor meget Kirkens Bedste laa ham paa Hjerte. I det enkelte gjennemgaar de nu Supplikens Anker for at begrunde dem. Aarsagerne til Forfaldet angiver de «de samme at være, som altid have været, ere endnu og blive til Verdens Undergang: 1) Kirketjenernes Egennytte og Efterladenhed, Frygtagtighed, Uvidenhed og Uduelighed. 2) Øvrighedsbetjenternes Forsømmelighed i at straffe Synd og Ugudelighed og at befordre gudelige Anstalter til kristelige Sæder. 3) Kirkedisciplinens og Kirkeembedets Myndigheds Svækkelse og aflagte Praxis. 4) Fattelse paa Midler til Information, saasom: gode Bøger, Klokkere, Skolemestre, tilligemed Forældrenes slette Optugtelse» etc. Tilslut angiver de Raad og Midler til Forbedring: 1) Bisper, Provster og Prester skulde tilholdes . . . at drive sit Embede med mere og aandelig Nidkjærhed efter Loven og Ritualet, særlig at drive *doctrinam catecheticam* og *disciplinam ecclesiasticam*, «hvilke to Stykker ere de fornemste Midler, hvormed Kirken skal opføde sine Børn». 2) Presterne skulde tilholdes at kræve privat Bekjendelse af alle Kommunikanter, Flid i Katekismi Forklaring, Katekisationer, Husbesøg o. s. v. 3) Kirkens Ret og Disciplin maatte tydeligere vorde beskreven og en bedre reguleret Orden indrettes. 4) En bedre Universitetsdannelse, hvorved Studiet fik en mere praktisk Karakter, saaat «de Studerende i Tide fik Veiledning i *theologia moralis* og hørte noget mere om den sande

Kristendom og tillige blev øvet *in practicis*»; der burde ogsaa vises Strenghed ved Kandidaternes Prøve, saaledes som kongelige Forordninger havde indskjærpet. 5) Der maatte sørges for bedre Klokkere og Skolemestre, for Biblers og Andagtsbøgers Udbredelse o. s. v. Forældrene burde tilholdes at opdrage sine Børn i Gudsfrygt; hvis de ikke gjorde dette, burde Børnene tages fra dem og sættes til gudfrygtige Folk. Den samme Pligt havde Husbonder ligeoverfor sine Tjenere, Fadderne ligeoverfor sine Gudbørn. 6) Tilvoxende Synder som Horeri, Drukkenskab, Sabbatens Brydelse, Bander og Eder maatte mødes med vissere Straf. 7) Duneøl, Nattehold, Samlagsøl, Juledrik, item Overflødighed ved Ligfærd burde afskaffes. — Der gaar gjennem Erklæringen en Gjenklang af Speners *pia desideria*.

De tre Kommissærer billigede væsentlig de syv Presters Forslag og tilføiede derhos i sin Indberetning til Kongen Ønsket om enkelte Forandringer i Kirkeritualet (Exorcismen). Det lod ogsaa til, at Kongen vilde tage sig af Sagens videre Fremme. Dens fortsatte Behandling overdroges Missionskollegiet, hvis nærmeste Formaal vel var den ydre Mission, men som man ogsaa fandt mest skikket til at lede de forberedende Skridt til «den indre Mission». Kollegiets Formand Grev *Johan Georg Holstein* indleverede ogsaa et Forslag om, hvorledes Sagen fremdeles burde gribes an for at forberede de ønskelige Forandringer; men hermed faldt ogsaa Sagen hen, og »Syvstjernens» Forestilling kom ikke til at faa nogen direkte Følge.

§ 4.
Foranstaltninger til Folkeoplysningens Fremme.

Omend «Syvstjernens» Forslag ikke førte til noget, er det dog af Vigtighed til Forstaaelse af, hvad der rørte sig blandt den yngre Slægt af Prester, og det turde nok hænde, at »Syvstjernens» Betænkninger tildels — men vistnok ogsaa kun tildels — har havt en indirekte Indflydelse paa de Foranstaltninger til Folkeoplysningens Fremme, som blev trufne under *Frederik IV's* Regjering. Disse Foranstaltninger var heller ikke direkte en Følge af Pietismen, men var derimod mere en Gjenklang og Eftervirkning af den Bevægelse, som gik gjennem hele Europa, og hvis Løsen var *Oplysning*.

Ved kongeligt Reskript af 1ste Februar 1715 blev efter Missionskollegiets Forestilling det Monopol frataget Boghandler Laurentsen, som han havde faaet paa at trykke og udgive Bibelen. Privilegiet blev nu overdraget til Missionskollegiet, senere til Vaisenhuset i Kjøbenhavn. Reskriptet er, siger *Hammond*, af stor Betydning i den

nordiske Kirkehistorie, da «Biblerne herefter kun kostede en Trediedel mod før». I den nærmest forangaaende Tid var Bibler endnu sjeldne, saaat der end ikke paa langt nær fandtes en Bibel ved hver Kirke. Vi ser saaledes, at en af de Mangler, som «Syvstjernen» havde paapeget, herved blev afhjulpet. I Aaret 1717 udkom da den første saakaldte «Missionsbibel»; da siden Vaisenhuset begyndte at besørge Bibeludgaverne, kaldtes de af dette besørgede Udgaver gjerne «Vaisenhusbibler». For disse Missions- og Vaisenhusbibler blev den Resenske Oversættelse lagt til Grund.

Ved Reskript af 25de Februar 1720 blev Lovens Paabud om Katekisationer indskjærpet og nærmere bestemt derhen, at der fra Paaske til Mikaeli skulde overalt katekiseres med Ungdommen en halv Time efter Prædikenen. Vi mindes atter om «Syvstjernens» Betænkninger.

Endnu vigtigere var Frederik IV's Forordning om Almueskolevæsenet, som først under ham fik en fastere og bedre ordnet Skikkelse. Først skede dette ved Oprettelsen af «Fattigskoler» i Kjøbenhavn og efterhaanden i de øvrige Kjøbstæder. *Lütkens* var i denne Sag Kongens Raadgiver. Senere ordnedes ogsaa Skolevæsenet paa Landet. Hidtil havde Undervisningen været besørget udelukkende ved omgaaende Skoleholdere, der vandrede fra Landsby til Landsby. *Frederik IV* lod nu opføre 240 Skolebygninger paa Ryttergodset, anviste Lærerne faste Indtægter og anordnede Undervisningen. Om Religionsundervisningen, som naturligvis var Hovedsagen, bestemtes, at «Børnene først skulde lære Luthers lille Katekisme Ord for Ord udenad, siden den i Stiftet brugelige Forklaring». Af de paa denne Tid brugte Forklaringer kan især merkes en, der var udgivet af Presten *Mummeus*, der tilsidst blev Biskop i Aalborg; hans Forklaring kaldtes «De fire Biskopers Katekismus», fordi hans fire Formænd paa Bispestolen nævntes paa Titelbladet som de, der havde givet ham Vink og Anvisninger; fremdeles en af *Bornemann* og en af *Mads Rostock*, Prest i Middelfart paa Fyen; især denne sidste blev ikke lidet almindelig brugt i Norge. — *Lütkens* var, da dette skede (1720), allerede død for flere Aar tilbage (1712). Den Mand, som havde Æren af at have givet Stødet til denne Foranstaltning og ledet dens Udførelse, var den tidligere omtalte *Peder Hersleb*, som dengang endnu var Slotsprest til Frederiksborg. Hvad der nu var bleven forordnet, gjaldt alene Danmark; Norge fik ikke godt deraf; det norske Almueskolevæsen blev først ordnet under *Kristian VI* ved Skoleloven af 1739.

I Kjøbenhavn oprettedes i 1720 et af Kongen doteret Vaisenhus, en Skole- og Opdragelsesanstalt for forældreløse Børn. — Ogsaa

Fattigpleien ordnedes ved en Lov af 24de Septbr. 1708, hvorved Betleri blev forbudt, og en Fattigskat blev udskreven; hvad en vilde give mere end denne skulde lægges i Fattigbøsser, som udstilledes ved Kirkerne og andensteds, for derefter at uddeles af Direktionen. Denne Lov vakte dog megen Uvilje i den første Tid baade hos Almuen, der endog tog Tiggernes Parti, naar de til Lovens Overholdelse beskikkede Fattigfogder vilde fakke dem, og hos Prester, blandt dem Kjøbenhavns Stiftsprovst *Lodberg*, der i den nye Lov saa en Krænkelse af det kristelige Barmhjertigheds og Godgjørenheds Bud[1]).

Vi maa i denne Sammenhæng endnu omtale en Forordning, der er et beklageligt Exempel paa Enevoldskongens Selvtægt over Kirken, Forordningen om de norske Kirkers Bortsælgelse ved Auktion. Efter Reformationen tog Kronen og Adelen Klostergodset og den største Del af Bispegodset; efter Enevoldsmagtens Indførelse blev Kapitelsgodset taget. Kirkerne med deres Gods, Tiende og andre Herligheder stod endnu tilbage og styredes af Kirkeværgen under Biskopens Tilsyn. Salget af disse var i Danmark allerede begyndt under Frederik III. I Aarene 1723—1734 blev nu de norske Kirker solgte ved Auktion. Paa sine Steder kjøbte Menighederne dem, men frasolgte tildels det tilliggende Gods for at betale Kjøbesummen, paa andre Steder Interessentskaber eller Privatmænd, hvem dog Kirkernes Vedligeholdelse blev gjort til Pligt. Følgerne var i flere Henseender mislige, Menighederne blev ligegyldige for sine Kirkebygninger og svarede kun uvillig Tiende og Arbeide til Kirkeeierne. Hvad Kaldsretten angik, blev der taget udtrykkeligt Forbehold om, at den ikke skulde være medinbefattet i Kjøbet.

§ 5.
Missionsvirksomhed i den dansk-norske Kirke.

Allerede som Kronprins havde *Frederik IV* tænkt paa at lade Evangeliet forkynde for de Hedninger, som stod under den danske Stats Herredømme. Som Konge satte han ogsaa i Gang en Mission i de danske Besiddelser i Ostindien. Den tidligere omtalte Hofprest *Frants Julius Lütkens* var i denne Sag hans Raadgiver. Gjennem ham indlededes Forbindelsen med Halle, hvorfra de første Missionærer *Bartholomæus Ziegenbalg* og *Henrik Plütschau* kom. Disse to, der var Elever af A. H. Francke, kom om Høsten 1705 til Kjøbenhavn, hvor Kongen og Lütkens modtog dem med megen Venlig-

[1]) Se nærmere herom *Helveg* S. 556 ff.

hed. Den almindelige Betragtning baade hos Geistlige og Lægmænd var dem derimod ikke synderlig gunstig, da man helst var tilbøielig til at betragte det hele Foretagende som et pietistisk Sværmeri. De to Missionærer ordineredes af Biskop Bornemann og afreiste til *Trankebar*, hvor de da under mange Vanskeligheder begyndte sin Virksomhed. Især udmerkede *Ziegenbalg* sig ved sin utrættelige Nidkjærhed og opofrende Begeistring [1]). Efter Lütkens Død blev Ledelsen af Missionen lagt ind under Missionskollegiet *(collegium de cursu evangelii promovendo)*, der oprettedes 10de December 1714. Dette begyndte sin Virksomhed med at udgive «Kort Efterretning om nærværende Anstalt i Danmark til Hedningers Omvendelse», hvori Missionssagen blev lagt alle Kristne paa Hjerte, og særlig Geistligheden blev opfordret til at fremkomme med Forslag om, hvad der kunde og burde gjøres for den ydre og indre Mission [2]). Der indkom mange Forslag, men ogsaa Modstanderne tog Ordet, og der førtes nu i Aarene 1715—1717 en levende Feide om Missionen, indtil der udkom en kongelig Forordning af 28de Januar 1718, som paabød, at alle Skrifter mod Missionen skulde konfiskeres.

Det Felt, hvor Missionen først virkede, var altsaa *Trankebar*; men snart rettedes Opmerksomheden paa *Finnerne* i det nordlige Norge [3]). Der fandtes vistnok baade Kirker og Prester blandt dem, men Kaldene var slet lønnede og desuden yderst besværlige, saa Presterne ogsaa blev derefter. Tilstanden blandt Finnerne var derfor i religiøs Henseende saare mislig, de var som halve Hedninger. Ligefrem Afgudsdyrkelse, Overtro og Trolddom var almindelig blandt dem. Døbte Finner ofrede samtidig til Kristus og de gamle Guder, som de før havde troet paa; gamle Kvinder «aftvættede Daaben» ɔ: døbte om igjen med et hedensk Navn; Nadveren misbrugtes, idet man f. Ex. tog Hostien ud af Munden for saa senere at benytte den til Helbredelser o. l. Hvad der tidligere var gjort for Kristendommen blandt Finnerne, var lidet. Den tidligere omtalte Biskop i Throndhjem *Erik Bredal* (1643—1672), der efter Roskildefreden maatte reise fra Throndhjem og da opslog sin Residens paa Throndenæs, hvorfra han styrede de kirkelige Anliggender i Nordland og Finmarken, skal have vist megen Omsorg for Finnerne, en Omsorg, som han ogsaa efter sin Tilbagekomst til Throndhjem skal have lagt for Dagen. Senere maa *Mag. Johan Ludv. Kristian Paus*, fra 1696 Provst og Sogneprest til Vadsø, siden til Eidsberg, og den af ham ansatte Skolelærer

---

[1]) *Fenger:* Den trankebarske Missionshistorie.

[2]) *Helveg:* S. 576 ff.

[3]) Vi benytter her det gjængse norske Navn paa *Lapperne.*

Isak Olsen i Varanger nævnes som nidkjære for Evangeliets Udbredelse blandt Finnerne. Den sidste, som var i sin Gjerning, da Thomas v. Westen kom derop, havde da arbeidet der i 14 Aar «med apostolisk Iver og Troskab, i Fattigdom og Mangel, i Farer tillands og tilvands. Finnerne hadede ham, fordi han opdagede deres Afguderi og Offersteder, og næsten som en Tigger og ofte blot halvklædt maatte han reise om blandt dem. Naar han mange Gange i den mørke Nat maatte reise over Fjeldene, gav de ham de ustyrligste Ren, forat han skulde omkomme paa Veien; ved alle Slags Mishandlinger søgte de dels at forkorte hans Liv, dels at gjøre ham træt. Dette lykkedes dem dog ikke; thi Gud var med Isak og arbeidede med ham, saa hans Verk havde Fremgang. . . . Men han satte sin Helbred til, efterat han i flere Aar havde tjent uden Løn» [1]). Han havde ikke alene undervist dem i Kristendommen, men endog lært adskillige af Søfinnernes Ungdom at skrive, hvad vist meget faa Nordmænd paa denne Tid kunde [2]). I 1716 tog v. Westen ham med sig til Throndhjem og lod ham tilbringe Vinteren 1716—1717 for en Del paa Veø med at oversætte Katekismen og det athanasianske Symbol paa Lappisk.

Missionskollegiet rettede altsaa sine Øine paa Finnernes Omvendelse, og i 1716 ansattes «Finnernes Apostel» *Thomas von Westen* som Lektor i Theologien ved Latinskolen i Throndhjem og Vikarius for Missionen i Finmarken ɔ: han skulde paa Missionskollegiets Vegne forestaa denne Mission. Throndhjems Biskop *Dr. Peder Krog* var slet ikke fornøiet med denne Sagernes Ordning, ifølge hvilken v. Westen skulde staa udenfor hans Myndighed, altsaa være som en Slags Biskop i hans Bispedømme. Af dette Forhold fremvoxede et Uvenskab mellem disse Mænd, som desværre førte til, at der fra Biskop Krogs Side blev lagt den finmarkske Mission adskillige Hindringer i Veien. I sin nye Stilling begyndte nu Thomas v. Westen at virke med den ham egne Energi og Foretagsomhed. Han foretog i det hele tre Missionsreiser, første Gang i Aaret 1716. Paa denne Reise traf han i Varanger Provst Paus og Isak Olsen, hvilken sidste han tog med sig til Throndhjem; og da *Seminarium Lapponicum* i det følgende Aar blev oprettet (1717), blev Isak Olsen ansat ved dette som «Lærer og Tolk i Lappisk». Fra Styrelsens Side vistes megen Interesse for den nye Mission. Et Kongebrev af 20de November 1716 paalagde enhver Hovedkirke i Landet en aarlig Afgift af 2 Rbdr. og hver Annexkirke en Afgift af 1 Rbdr. til Missionsverkets

[1]) *Stockfleths* Dagbog, S. 36.

[2]) Theol. Tidsskr. f. d. evang.-luth. Kirke i Norge. Ny Række VIII. S. 421.

Fremme, hvorved Grunden lagdes til «Nordlandske Kirke- og Skolefond». v. Westens anden Missionsreise faldt i Aarene 1718—1719, den tredie og sidste i Aarene 1722—1723. Paa de to første Reiser befattede han sig egentlig kun med den i Finmarken boende Finnebefolkning, medens den tredie Reise gjaldt Finnerne i Nordland og Throndhjems Stift. Han prædikede selv Evangeliet, søgte at oprette Skoler og at bygge Kapeller og ansatte Reiseprædikanter eller Missionærer som *Kjeld Stub* (den yngre), *Jens Bloch*, *Elias Heltberg*, *Rasmus Rachløv*, *Morten Lund*, *Kristofer Normann*, *Jens Kildahl*, *Knud Leem* o. fl. «Paa mange Steder fattede Finnerne, som tidligere havde havt isinde at skyde v. Westen og hans Følge, saadan Kjærlighed til ham, at de løb efter ham fra et Provsti til et andet». Men han havde ogsaa mange Hindringer at kjæmpe med, foruden de vidtstrakte Prestegjæld og den spredte Befolkning tillige, og det ikke mindst, de blandt Finnerne boende Nordmænds ugudelige Liv og Øvrighedens Verdslighed; hertil kom ogsaa det spændte Forhold til Biskop Krog. v. Westen tænkte endnu at foretage en fjerde Reise derop, men denne kom ikke istand. Fra 1723 arbeidede han for Missionen fra Throndhjem af og døde her 1727, kun 44 Aar gammel. Den af ham grundede Missionsvirksomhed blev efter hans Død kun svagt og mat fortsat. En af hans Efterfølgere var *Knud Leem*, titulær Professor. Han havde først været Missionær i Finmarken, var siden bleven Prest i Alten-Talvig, derpaa i Avaldsnæs og blev saa i Aaret 1752 ansat ved *Seminarium Lapponicum*, i hvilken Stilling han døde 1774. Han har mest gjort sig bekjendt ved sine sproglige Arbeider, idet han udgav lappisk Grammatik og Lexikon, oversatte Katekismen o. s. v. I Aarhundredets anden Halvdel døde Sagen hen, og *Seminarium Lapponicum* blev ophævet 1774. Fra nu af skulde Finnerne efter Regjeringens Befaling undervises paa Norsk. *Simon Kildahl* virkede dog endnu fremdeles paa egen Haand blandt Finnerne; 1784 reiste han som Missionær til Varanger, blev senere Sogneprest paa forskjellige Steder og døde 1822 som Provst i Throndenæs.

Grønland[1]) var fra gammel Tid norsk Koloni og var bleven kristnet under Olaf Trygvessøn; en Bispestol var i 1123 bleven oprettet i *Garde*. Men fra den sorte Døds Tid i Midten af det 14de Aarhundrede var næsten al Forbindelse med Norge ophørt. Bergen, hvorfra den mest vedligeholdtes, kom i Hansestædernes Hænder, og disse forsømte Handelen paa Grønland. Desuden maatte ingen uden særegen Tilladelse seile derhen, da Grønland som de øvrige Skatte-

[1]) *Rudelbach:* Christelige Biografier. S. 284 ff. *Egedes* Dagbog.

lande henlagdes til «Kongens og Dronningens Fadebur», og Handelen derpaa var et Regale. De norske Kolonister blev efterhaanden udryddede af de indfødte, og fra Midten af det 15de Aarhundrede svandt ethvert Spor baade af Koloni og Kristendom. Biskoper over Grønland vedblev man vel ligetil Reformationen at udnævne, men de var kun Titulærbisper, der residerede snart paa Island, snart i Norge, oftest i Danmark. De Forsøg, som fra Begyndelsen af det 16de Aarhundrede til forskjellige Tider gjordes paa at fornye Forbindelsen med Grønland, førte ikke til noget, medens Handelen gik over i fremmedes, især Hollændernes Hænder. Det var *Hans Egede*, der blev «Grønlands Apostel».

Hans Egede blev født paa Gaarden Harstad i Throndenæs Prestegjæld 1686, hvor Faderen var Sorenskriver. Hans Barndomsaar kjender vi lidet eller intet til. 1707 blev han, 21 Aar gammel, Prest til Vaagen og gift med *Gertrud Rask*. Hvorledes først Tanken paa Grønlænderne vaktes hos ham, fortæller han selv. Det randt ham isinde, at han i sin Barndom i en Norges-Beskrivelse havde læst, at Grønland var bleven befolket og kristnet fra Norge; han ønskede da at vide, hvorledes det forholdt sig hermed, og om Kristendommen endnu bestod der i Landet. Han spurgte da en Svoger i Bergen, som selv havde faret paa Grønland. De Underretninger, han fik, bestyrkede ham i den falske Mening, at der endnu fandtes nogle af de norske Kolonister, men overtydede ham ogsaa om, at al Kristendom forlængst var forsvunden. Han ønskede, at han kunde drage til dem; «han vilde anse det som sin største Lyksalighed, om han maatte prædike Kristum for dem». Tanken paa hans Familie og den Stilling, hvori han var sat, gjorde ham længe tvivlraadig. Saaledes gik Tiden til 1710. Da opsatte han et «Forslag til Grønlændernes Oplysning og Omvendelse» og sendte dette til dem, han mente det nærmest vedkom, Bisperne i Bergen og Throndhjem, *Randulf* og *Krog*, at de skulde tage sig af Sagen. Men nu fik ogsaa hans og Konens Familie vide om hans Planer. Moder, Svigermoder, Hustru og Slægtninger forenede sig om at holde ham tilbage, saa han var nærved at opgive sine Tanker som en Daarlighed. Men han kunde hverken Dag eller Nat blive de Ord kvit: Hvo som elsker Fader eller Moder eller Søn eller Datter mere end mig, er mig ikke værd (Matth. 10, 37). Hertil kom ogsaa et Misforhold til en Naboprest, som gjorde ham Stillingen i Vaagen tung. Han forestillede sin Hustru, om ikke dette just var dem tilskikket af Herren, fordi de var uvillige til at tage hans Aag paa sig og fornegte sig selv. Han bad hende, at hun med ham vilde i troende Bøn give Sagen i Guds Haand. «Hun frembar ofte med mange Taarer sin Sag for

Gud, indtil Gud bøiede hendes Vilje, saa hun omsider med ligesaa stor Begjærlighed som hendes Mand ønskede at se Grønland og Guds Kirke plantet der». Han skrev gjentagende til Bisperne i Bergen og Throndhjem, til Missionskollegiet og udgav et eget Skrift, hvori han søgte at gjendrive «de formentlige Indvendinger mod Forsættet til de hedenske Grønlænderes Omvendelse». Alt, hvad han fik, var Henvisninger til «bedre Tider»; Krigen med Karl XII optog alle Interesser og Kræfter.

Da tog han endelig en afgjørende Beslutning. Han nedlagde sit Embede og gik Høsten 1718 med Kone og 4 Børn til Bergen. Herfra reiste han til Kjøbenhavn for personligen at virke for sin Plan. Kongen modtog ham ogsaa naadig og lod undersøge, hvorvidt bergenske Kjøbmænd med kongelig Hjælp vilde gjenoptage Handelen paa Grønland. Men man vilde ikke indlade sig paa det. Tiden gik, og Slægt og Venner benyttede den til at virke paa Egedes Hustru. «Men hun prætenderede ikke at være Mester over sin Mands Resolutioner eller hindre ham i det, som sigtede til Guds Ære. Hvad han vilde og Gud vilde, var hun vel fornøiet med». Derfor dømte da Folk, at de begge var «galne og fortryllede». *Egede* saa i alt dette, at «det var Guds Behagelighed at holde ham i sin Prøvelse og lære ham bestandig fuldkomnere, at han ikke skulde forlade sig paa Mennesker, men paa Gud. Han holdt sig til Herren, som formaar alt, og haabede, at han vel skulde opvække Midler til sin Æres Udbredelse, naar hans Tid og Time kom». Endelig fik han ved nogle gudfrygtige bergenske Kjøbmænd og Geistlige samlet 8 à 10,000 Rbdlr., selv tegnede han sig først for 300 Rbdlr. Et Skib «Haabet» blev kjøbt. Kongen gav Egede 300 Rbdlr. som Missionær og 200 Rbdlr. til Udrustning. Saavidt var Egede kommen efter 10 Aars uafbrudte Anstrængelser. Den 3die Mai 1721 lettede «Haabet» Anker og landede den 3die Juli ved Grønland.

Nogen Levning af den norske Koloni fandt han ikke, men nok af Vanskeligheder, som han neppe engang egentlig havde beregnet. Den største var Sproget. Han «maatte i Førstningen saa sagteligen stamme med Grønlænderne og ved Tegn søge at give dem nogen Impression i Hjertet af Gud». Børnene, som lærte Grønlandsk som Modersmaal, og grønlandske Børn, som han tog i Huset, blev hans vigtigste Hjælpere. Sproget savnede Udtryk for næsten alle aandelige Ting, saa Egede havde det største Besvær. Han begyndte med Tegn og Billeder; 1724 havde han bragt det saa vidt, at han kunde holde sin første Tale paa Grønlandsk og skrive en Katekisme. De indfødtes Raahed, Overtro og omflakkende Liv var ligeledes store Hindringer. Endelig kom hertil det kjødelige Sind hos Egedes Folk,

Handelsanliggendets Gang o. s. v. Expeditionen var jo fra de bergenske Kjøbmænds Side et Handelsforetagende. Det gik smaat med det. Kongen bevilgede et Lotteri og derpaa en Extraskat, 50,000 Rbdlr.; men det hjalp ikke, og i Aaret 1727 opløstes Kompagniet. Kongens og Missionskollegiets Interesse var dog vakt, og Regjeringen fortsatte derfor Verket. 1728 sendtes flere Skibe til Grønland, men det Mandskab, man sendte, var for en Del Slaver, som man havde giftet med Tugthusfanger; det var just ingen Støtte for Missionen. Verket gik under dette kun langsomt frem, men dog frem. Rygtet om «den gode Prest» udbredte sig, saa selv langveisfra søgte Grønlænderne ham op. «Kun undtagelsesvis saa han sig istand til at meddele nogen voxen Daaben; derimod begyndte han efter Aftale med de Medhjælpere, som var sendte til ham, at døbe Børn, naar Forældrene gav den kristelige Lære Bifald og var villige til at opofre den Herre Jesus deres smaa Børn».

I Aaret 1730 døde Frederik IV. Den nye Regjering befalede, at Kolonien paa Grund af de store Udgifter skulde ophæves. *Egede* kunde dog, om han vilde, blive og skulde faa Proviant for 1 Aar, men maatte ikke regne paa videre Hjælp. «Saa er jeg da», skriver han, «alene tilbage med min Kone, 3 Børn, 10 Matroser samt 8 grønlandske Drenge og Piger, som har været hos mig næsten fra Begyndelsen. Gud lade mig opleve den Stund, at jeg igjen maa høre behagelige Tidender fra Fædrelandet». De kom ogsaa. *Egedes* gjentagne Forestillinger, Held ved Handelen og *Zinsendorfs* Indflydelse bevægede Kristian VI til i 1733 at befale, at Missionen skulde fortsættes. Men saa kom ogsaa de haardeste Tilskikkelser, idet en Koppeepidemi udbrød paa Grønland. En Grønlænding, som havde været i Kjøbenhavn, bragte nemlig Kopperne med sig derfra. Sygdommen blev saa meget frygteligere, fordi Klimatet gjorde, at den ikke kunde bryde ud. Epidemien varede fra September 1733 til Juni 1734. *Egede*, som med sin Hustru Dag og Nat havde pleiet de syge omkring i Husene, stod saa godt som alene tilbage med sin Familie. Alle Grønlændere paa Kolonien var døde paa en Gut og en Pige nær; af 200 Familier i en Omkreds af 2—3 Mile var neppe 30 tilbage. Hertil kom endnu Uenighed med Herrnhuterne, som i 1733 var komne derop. *Egede* modtog dem broderligen, og det syntes at skulle blive en god Tilvæxt for Missionen. Men Egede merkede snart deres Svaghed i Læren, navnlig om «Retfærdiggjørelsen», og da de ikke vilde lade sig belære, erklærede han, at «naar de vor Kirkes Lære vilde underskrive og bifalde, saa han gjerne, at de blev; ellers kunde ingen Enighed være mellem dem og Opbyggelse». De skjældte paa sin Side Egede for «uomvendt», og skam-

melige Rygter udbredtes om ham. «Det syntes, som om det hele Verk, der til Guds Ære var ment og begyndt, nu mod Forhaabning igjen maatte falde». Legemlige Lidelser og aandelige Anfægtelser nedbrød hans Kraft. Han troede, at han i Hjemmet bedre og kraftigere kunde virke for Verkets Fortsættelse. «Som jeg ikke for timelig Fordels og Nyttes Skyld», skriver han, «reiste til Grønland, saa er jeg heller ikke for timelig Fordels og Nyttes Skyld reist derfra; men Guds Ære alene og disse arme vankundige Menneskers Oplysning har været, er og skal være mit eneste Øiemerke». Før Afreisen fristede han den store Sorg at berøves sin trofaste Hustru, hvem Anstrængelserne under Koppeepidemien havde kastet paa Sygeleiet. Den 9de August 1736 forlod han nu Grønland. «Grønlændernes Kjærlighed fulgte deres Fader og Prest; fra nu af og indtil den Dag idag talte de om ham som om en uforglemmelig Fader». Han efterlod sin Søn *Paul Egede*, forat han kunde fortsætte Missionsarbeidet der.

I Kjøbenhavn virkede han med fortsat Iver og Troskab for den grønlandske Mission. Han afslog flere hædrende Tilbud, f. Ex. Kristiania Stiftsprovsti og Throndhjems Bispestol, da han troede at kunne tjene Missionens Sag bedre paa en anden Maade. Han udvirkede, at der i Kjøbenhavn oprettedes et Seminarium for at danne Studenter til Missionen og Vaisenhusungdom til Kateketer. Egede blev Seminariets Bestyrer og udnævntes i 1740 til Superintendent over den grønlandske Mission. Hans Planer blev ikke fulgte, som han ønskede. Da Pietismen kom til Roret, kom det oftere til Uenighed mellem den strengt kirkelige Egede og det daværende Missionskollegium. Det blev besluttet, at de grønlandske Missionærer skulde tjene 6 Aar og derpaa have Befordring; det blev efterhaanden Regel, og denne Regel førte Udueligheden og Ligegyldigheden frem. «Det Sted, hvor han havde brudt Isen med Møie og Besvær, var nu forsynet med en uflittig og i sin Missionspraxis ei ren evangelisk (ɔ: herrnhutisksindet) Lærere»[1]. I 1747 tog han Afsked og levede stille hos sin Datter og Svigersøn i Stubbekjøbing, hvor han døde 1758.

Paul Egede blev tilbage paa Grønland, da Faderen reiste, og fortsatte Missionen der indtil 1740. Derpaa blev han Lærer ved Seminariet efter Faderen og 1747 Biskop over Grønland. Han søgte især at faa Bibelen oversat paa Grønlandsk. Efterhaanden blev saaledes det Nye Testamente, desuden Katekismen og adskillige Salmer oversatte. Ogsaa mange andre af Egedes Familie er dels som Prester dels paa anden Maade knyttede til Grønlands senere Historie.

[1]) Herved sigtes til Missionæren *Drachardt* paa Godthaab.

§ 6.

Kristian VI bestiger Thronen.

Under *Frederik IV's* Regjering vandt Pietismen sin første Udbredelse blandt Folket. Og i Slutningen af hans Regjeringstid indtraf en rystende Begivenhed, der i høi Grad bidrog til at aabne Hjerterne for Pietismens Indvirkning. Det var den store Ulykke, som overgik Kjøbenhavn og det hele Land ved den store Ildebrand i *Kjøbenhavn* den 21de—23de Oktober 1728. Universitetet med dets rige Samlinger, flere Kirker, Vaisenhuset og en stor Del af Byen lagdes i Aske. Gru og Rædsel greb ikke blot dem, som havde været Øienvidner, men det hele Land. Man saa Guds Straffedom over den ugudelige Slægt. Bods- og Omvendelsesprædikener hørtes overalt, og derved udbredte sig blandt Folket en almindelig Bodsstemning, som gjorde Sindene høist modtagelige for den pietistiske Vækkelse. Saaledes stod Sagerne, da Frederik IV døde (1730) og Kristian VI besteg Thronen.

Kristian VI var allerede fra Barndommen af stærkt religiøst paavirket. Hans Moder, Dronning Louise, havde en Søster Kristine, der hørte til Speners ældste Venner, og som øvede stor Indflydelse paa hele sin Slægt. Den unge Prins's fromme Følelser vaktes først i Moderens Bedetimer, og de næredes senere troligen af den Lærer, han fik, *Joh. Wilhelm Schrøder*. Som Kronprins ægtede Kristian en Prinsesse af Brandenburg-Kulmbach, *Sofie Magdalene*, der tilligemed Moderen, som fulgte hende til Danmark, hørte til «Pietisterne». Da Kristian blev Konge, antog det hele Hof paa Grund af denne Kongeparrets religiøse Retning et strengt Fromhedspræg, der tog sig helt synderlig ud ved Siden af den stive Etikette og den glimrende Pragt. Det kan ikke undre os, om der ved Hoffet og i de fornemmere Kredse under disse Omstændigheder ved Siden af oprigtig, omend ensidig Fromhedsiver ogsaa indfandt sig Sygelighed og Hykleri. Saaledes udtaler *Pontoppidan* den Erfaring, han gjorde som Hofprest: «Da det hedte: *regis ad exemplar*, saa lignede Hoffet paa den Tid mere et Kloster end et kongeligt Hof. Men som i Klostrene, saa og her: mange havde intet mere end Gudfrygtigheds Skin med Kraftens Fornegtelse. Nogle merkede jeg igrunden at være vrede og bistre paa den stille Levemaade, saa de underhaanden knurrede derover og, saavidt de kunde, søgte Leiligheden til at slaa Gjækken løs. Andre af samme Sind viste megen Snildhed i at hykle og forstille sig . . . og disse faldt mig altid langt utaaleligere end de første, ligesom deres aandelige Tilstand var farligere . . . Men til Guds Naades Pris maa jeg efter Samvittighed vidne ogsaa om den tredie

Slags Hoffolk, nemlig saadanne sande Tilbedere, som ved al Leilighed og i onde saavelsom i gode Dages Prøve viste sig fulde af Tro, Haab og Kjærlighed».

Pietismen var altsaa bleven hjemme ved Hoffet; den stod ved Roret. Kongens Gudsfrygt var visselig oprigtig og ærlig, uden al Skrømt. Hans Bestræbelse for at bygge Guds Kirke i sine Lande var derfor ogsaa velment; men vistnok har hans Foranstaltninger ligesom Pietismen selv baade sine lyse og sine mørke Sider. Merkes bør det ogsaa, at Pietismens Magtperiode i Danmark falder i en Tid, da den i Tyskland allerede havde overlevet sin bedste Periode. Derfor er ogsaa *Kristian VI's* Regjering bleven saa forskjellig bedømt. Har man end i Almindelighed været billigere i sin Dom om Kongen selv, saa har man været saa meget strengere mod dem, hvem man har tillagt den største Indflydelse paa ham, Dronningen *Sofie Magdalene*, Hofpresten *Bluhme* og Kongens forrige Lærer *J. W. Schrøder*.

§ 7.

Strid i Kjøbenhavn om Skriftemaalet m. m.

Den Stilling, Hoffet indtog til den religiøse Bevægelse, gjorde naturligvis, at denne kunde træde friere og dristigere frem; men herved æggedes ogsaa Modstanden. I *Kjøbenhavn*, Midtpunktet for det hele Rige, kom det til det merkeligste og alvorligste Sammenstød mellem de pietistiske og orthodoxe Prester.

Den første blandt de pietistiske Prester i Kjøbenhavn var Presten ved Vaisenhuset *Enevold Ewald* (Forf. af «Bibelsk Concordants» og Fader til Digteren Johannes Ewald), en Slesviger af Fødsel. Hans Prædikener vakte stor Opsigt, og hans private Andagtsøvelser (*collegia pietatis*) besøgtes af en Mængde af alle Stænder. Til ham sluttede sig Presten ved Vartou *Ole Hersleb*, Peder Herslebs Broder, og Kapellanen til Trinitatis *Peder Nikolai Holst.* En Støtte havde han derhos i Hofpresterne *Bluhme* og *Reuss*. Den sidste var en Würtemberger, som Kristian VI havde indkaldt som Professor i Theologien og senere tillige udnævnt til Hofprest. Men imod dem stod saagodtsom hele den øvrige Geistlighed i Kjøbenhavn. Pietisternes Modstandere rettede først sit Angreb fornemmelig mod de gudelige Forsamlinger. Frederik IV havde ved en Forordning af 1706, fremkaldt ved separatistiske Bevægelser, søgt at hindre saadanne Forsamlinger, men under Kristian VI kom de igjen i fuld Gang, især efter et Besøg, som Grev *Zinzendorf* havde aflagt i Kjøbenhavn 1731, under hvilket han modtoges med stor Ære ved Hoffet. Biskopen i Sjælland *Worm*, en Mand af den orthodoxe Skole, men

sindig og klog i al sin Færd, søgte at ende Striden og formaaede i Virkeligheden Kongen til ved et Reskript af 5te Februar 1732 at forbyde Konventikler, hvori nogen paatog sig at forklare den hellige Skrift, «eftersom enhver til den Ende kan besøge Kirkerne, og slige Forsamlinger har vist sig at afstedkomme Uorden og Tumult». Men tillige blev det Presterne forbudt under Embedsfortabelse at tale mod Konventiklerne fra Prædikestolen. Man troede heraf at se, paa hvilken Side Kongens Hjerte egentlig var. Og heri bestyrkedes man endnu mere ved den Eftergivenhed, som vistes mod de pietistiske Prester i en anden Sag, om Skriftemaalet nemlig.

Efter Lovens og Ritualets Bestemmelser skulde Skriftemaalet være knyttet til Nadveren som en Forberedelse til den; Skriftemaalet skulde være *lønligt* og Absolutionen *ubetinget*. Kommunikanternes store Tal og andre Omstændigheder havde imidlertid medført en anden Praxis, idet flere paa en Gang blev tagne i Skriftestolen, og det hele Skriftemaal bestod da deri, at en eller flere Konfitenter *oplæste* en Syndsbekjendelse og Bøn paa alles Vegne, hvorefter absolut Syndsforladelse tilsagdes af Presten. Skriftestolen var for de pietistiske Prester en stor Byrde. Deres Indsigelse gjaldt dog ikke blot den Praxis, som havde indsneget sig, men Absolutionens *ubetingede* Form og overhovedet dens Begreb. *Ole Hersleb* var den, som først erklærede ikke at kunne sidde i Skriftestolen; han nedlagde sit Embede. *Ewald, Holst* og *Reuss* kom derpaa ogsaa med sine Besværinger, men de henvendte sig direkte til Kongen og blev fritagne for at forrette Skriftemaal mod at lønne en Kapellan, der kunde udføre Tjenesten i deres Sted.

Biskop i Kristiania *Peder Hersleb* og Biskop i Throndhjem *Eiler Hagerup* blev nu draget ind i Striden. Hersleb havde i et Brev til sin Ungdomsven Hagerup omtalt sin Broders Forhold og sine egne misbilligende Anskuelser af den herskende Praxis. Han skriver bl. a. saaledes: «Der er vel ingen retsindig Prest, som vil negte, at Absolutionen (ogsaa den betingelsesvise, som dog er mod Ritualen) er kun lidet grundet i Guds Ord, den ældste Kirkes Skik og er indført i mørke Tider; at den er en Pinebænk for en redelig Prests Samvittighed, en Spot for kloge Vantroens Børn». Som før omtalt, var Hagerup selv tidligere paavirket af Pietismen og havde været af lignende Mening som Hersleb, men i Aarenes Løb var han kommen til en anden Anskuelse. Han oversatte nu enkelte Stykker af Brevet paa Latin og udgav det med sit eget latinske Tilsvar i Trykken. Heraf opstod nu en temmelig skarp Strid mellem de to Ungdomsvenner. I sit Gjensvar skrev saaledes Hersleb: «Iblandt de Kuriositeter, jeg har fundet i gamle Sager, er ogsaa denne, at der til samme

Tid, der i Oslo var en Bisp, navnlig *Hans Ræv*, var i Throndhjem en Bisp, navnlig *Hans Gaas*. Jeg tror, du har Lyst at sno det om i dette Sekulum, saaat Ræven skal være i Throndhjem og Gaasen i Kristiania; men du maa og tro, at din Ræv ikke skal bide min Gaas, længere end jeg selv vil . . .» Hagerup skulde vogte sig for at blive en af de Prester, «som har en Religion som Kapellan, en anden som Sogneprest og en tredie som Biskop».

Angrebene paa de pietistiske Prester vedblev, selv efterat Kongen ved en Anordning af 7de Oktober 1733 paany havde forbudt «al Skjænden og Larmen især mod de saakaldte Pietister». Kongen greb derfor endelig til at nedsætte en Kommission, sammensat af Orthodoxe og Pietister, for hvilken enhver Prest, der ivrede mod Pietisterne, skulde indkaldes og besvare følgende tre Spørgsmaal: 1) om han havde noget at klage, 2) isaafald, hvilke Trosartikler han mente at overtrædes af Pietisterne, 3) hvilke Bøger eller Personer han havde at besvære sig over. Klagerne rettedes især mod *Ewald* og *Reuss*. Klagerne mod den sidste var mindre væsentlige og bestemte; men alvorligere var de mod Ewald, og de førtes mod ham med større Dygtighed af Presten ved Helliggeistkirken *Kaasbøl*. Klagerne gik især ud paa, at han nærede chiliastiske Forhaabninger og i Forbindelse dermed lærte Apokatastasis (alle Tings Gjenoprettelse); fremdeles ankedes over hans Lære om Gjenfødelsen og den uigjenfødte Prests unyttige Embedsvirksomhed, altsammen Stridsspørgsmaal, der er vel kjendte i Tysklands Kirkehistorie paa Pietismens Tid. Endelig angreb ogsaa Kaasbøl Ewald for flere Bøger, der var udkomne paa Vaisenhusets Forlag, navnlig Bibeludgaven af 1732 paa Grund af de tilføiede Parallelsteder.

Sagens Udfald var det, at *Reuss og Ewald coram commissione* skulde formanes til at afholde sig fra alle Talemaader, der «synes» at stride mod Guds Ord og den Augsburgske Konfession, ligesom Ewald, fordi han ikke havde holdt sig Censuranordningen efterretlig, fik en Bøde paa 30 Rbdr. Men paa den anden Side blev ogsaa det kongelige Forbud mod alle Angreb paa «Pietisterne» indskjærpet. *Ewald* havde igrunden faaet ligesaa meget Ret som hans Modstandere. Sørgeligere gik det hans to yngre Venner: *Hersleb* havde maattet nedlægge sit Embede, *Holst* tabte sig ganske i Sværmeri. Der blev derfor nedsat en Provsteret over ham. Anklagen lød paa, at han fra Prædikestolen havde kaldt Læreembedet det fordærvede Embede, Nadveren det fordærvede Sakramente, Daaben den forbandede Vanddaab, samt at han i lange Tider havde afholdt sig fra Nadverens Sakramente. *Holst* fastholdt ogsaa sine sværmeriske Paastande, at Kirkens Læreembede og Sakramenter havde mistet sin Kraft

paa Grund af den bundløse Fordærvelse. Han blev afsat. Hermed endte egentlig Striden mellem de kjøbenhavnske Prester, om det end fremdeles gjærede; Kommissionen opløstes i 1734. Lidt efter lidt «rensedes» Kjøbenhavns Geistlighed for Pietismens Modstandere, heder det, idet Kongen efterhaanden søgte at trække til Kjøbenhavn og sin Omgivelse Mænd af den Aand og Retning, han selv yndede. Blandt dem var ogsaa *Erik Pontoppidan*, der i 1734 kaldtes til Slotsprest i Frederiksborg og i 1735 til Hofprest i Kjøbenhavn. — Stridigheder mellem Prester af de forskjellige Retninger møder os nu ogsaa paa flere andre Steder; men de har intet eiendommeligt, og den kjøbenhavnske Kamp er den vigtigste, hvorfor vi ikke vil opholde os videre ved dem, men vender os nu til at omtale de vigtigste Regjeringsforanstaltninger, der tilsigter at fremme det aandelige Liv.

§ 8.
Pietismen ved Roret. Kirkelige Anordninger.

Pietismen stod nu ved Roret, og de Foranstaltninger, som Styrelsen tog for at vække Livet, — thi at vække Livet var netop Pietismens Opgave —, var prægede af denne Retnings Aand. Men det pietistiske Liv antog ofte en ydre lovmæssig, ensidig Karakter, og vi maa derhos erindre, at vi staar ved et Tidspunkt, da Pietismen allerede havde overlevet sine bedste Dage. Det vil derfor ikke undre os, naar vi tillige tager Hensyn til den statskirkelige Betragtning, som paa denne Tid gjorde sig gjældende, om enkelte af de Anordninger, som vedrører Livets Former, har en lovmæssig og politimæssig Karakter. Dette fremtræder klarest i Sabbatsanordningen af 12te Marts 1735, der rigtignok for en væsentlig Del kun var en Gjentagelse og Indskjærpelse af ældre Bestemmelser. Enhver, som ikke var hindret ved Sygdom eller anden lovlig Aarsag, skulde paa alle Søn- og Helligdage indfinde sig baade ved Høimessen og Aftensang. Presterne skulde nøie vaage over dette, og naar Formaninger ikke frugtede, anmelde vedkommende for Politimesteren eller Byfogden. Forsømmelsen straffedes da i Kjøbstæderne med Pengebøder, paa Landet med Bøder eller, naar Bønderne ikke kunde betale, med Gabestokken, hvorfor det ogsaa paalagdes Kirkeeierne at lade Gabestokke opreise udenfor Kirkedøren. Lignende Straf bestemtes for Helligbrøde. For at hindre Lystreiser og Spadserture paa Helligdage skulde i alle befæstede Byer Portene holdes lukkede indtil Kl. 4. I Kjøbstæderne maatte intet Bryllup, Jaord eller Gilde holdes paa Helligdage; paa Landet kunde det tillades paa den Betingelse, at enhver afholdt sig fra al Uskikkelighed, især fra alt Fylderi. Bøndernes

almindelige Forlystelse «at ride Sommer i By» blev aldeles forbudt som en «Uorden og Misbrug, hvorved Gud fortørnes og Bonden ruineres». Ligesaa blev Julestuer, Komedier, Baller, Maskerader og deslige Lege og Tidsfordriv forbudte paa Søn- og Helligdage og Aftenen forud for disse, alt under Straf af Bøder og Gabestok. Om en saadan Anordnings sande Værd behøver vi ikke at udtale os nærmere.

Angaaende Kirkedisciplinen havde Lovens Anden Bog Kap. 9, 20—22 og Ritualets Kap. 5 anordnet «aabenbart Skriftemaal» for dem, som ved aabenbare og grove Synder havde givet almindelig og aabenbar Forargelse. Dette var ment at skulle være en kirkelig Bodshandling, ved hvilken den, som ved grove Synder havde givet offentlig Forargelse, skulde, inden han stedtes til Nadveren, offentlig bekjende sin Synd, afbede den for Gud og Menigheden og love Bod og Bedring. Handlingen var imidlertid gaaet over til at blive en rent verdslig Straf, som Domstolene idømte, navnlig for Leiermaal, Utugt. Herfra kunde Kongen dispensere; og da der vistes stor Uvilje mod at underkaste sig Straffen, var Ansøgningerne om «Opreisning» almindelige. Efter Leiermaal var de Militære fritagne for Straffen. Herved havde megen Slaphed indsneget sig. For at raade Bod herpaa udkom Forordningen af 23de December 1735, som indskjærpede de gamle Bestemmelser om Kirkedisciplinen: «Alt, hvad Loven og Forordninger om aabenbare Skrifte og Kirkedisciplin byder, skal uden Undtagelse paa det allernøieste efterleves». Dog kan Dispensation meddeles af Kongen, men kun naar «angjældende faar godt Skudsmaal af sin Øvrighed om sit Forhold iøvrigt og tillige byder en passende Kjendelse til de fattige og Justitskassen». Presten og hans Medhjælpere skulde tiltales og straffes, naar de tager en til Skrifte, som lever i aabenbar Forargelse. Dispensation var altsaa bibeholdt, og Militære vedblev efter senere Forordninger at være fritagne, saaat Forholdet blev det samme efter som før Forordningens Udstedelse.

Et ulige langt større Værd havde Indførelsen af Konfirmationen 1736, i den Betydning og i den Form, vi endnu har den i vor Kirke som en Bekjendelsesakt, en Foranstaltning, som man vel kan kalde den vigtigste fra *Kristian VI's* Tid. Reformationen forkastede som bekjendt den romerske Lære om Konfirmationen som et Sakrament. Istedenfor satte den Ungdommens kristelige Undervisning med afsluttende «Trosexamen». Denne «Trosexamen» gik umiddelbart forud for den første Nydelse af Nadveren og betragtedes som den rette Forberedelse til denne, idet den som Kundskabs- og Modenhedsprøve tillige var et Udtryk for den unges personlige Tilslutning til Kirkens Tro; dog medførte Praxis, at Hovedvegten mere og mere blev lagt paa Overhøringen og Kundskabsprøven. I enkelte

tysk-lutherske Kirkeordninger blev vistnok Konfirmationen bibeholdt som en offentlig kirkelig Bekjendelsesakt med Haandpaalæggelse, men i de fleste lutherske Kirkesamfund brugte man det private Læreforhør, Trosexamen, der holdtes i Prestens Hus. Saaledes havde man ogsaa i den dansk-norske Kirke havt en Overhøring af de unge før den første Nydelse af Nadveren. Denne Ordning blev nu ophævet, idet ved Pietismens Indflydelse Konfirmationen blev indført som en offentlig Bekjendelsesakt, der nærmest blev opfattet som en Fornyelse af Daabspagten, medens den tidligere Overhøring derimod havde havt Karakteren af en Kommunikantprøve. Konfirmationens Indførelse var allerede tidligere bragt paa Bane; Kristiania Biskop *Peder Hersleb* havde endog allerede indført den i sit Stift. *Schrøder* og *Bluhme* forestillede nu Kongen, at han ikke paa bedre Maade kunde feire Jubelaaret 1736, Tohundredaaret for Reformationens Indførelse i Danmark, end ved Konfirmationens Indførelse. De udarbeidede et Forslag, der med ringe Forandringer udgik som Lovbud ved Forordningen af 13de Januar 1736. Ogsaa denne Anordning fandt i Begyndelsen megen Modsigelse. Biskop *Worm*, til hvis Betænkning Forslaget oversendtes, udtalte sig vel med stor Forsigtighed, men var ligesaameget imod som for. Han mente bl. a., at der ved den hele Akt, «som i sig selv ikke kan tilskrives synderlig Virkning, som alene følger de guddommelige Indstiftelser», ikke opnaaes andet end, «hvad der mestendels skede med de unge i Skolerne og andensteds eller inden deres Forældres Døre», men som vistnok ogsaa kunde ske i Menighedens Paahør, naar det var Hans Majestæts Vilje; dog mente han, at man helst endnu burde vente en Tid, indtil «de daarlige og ugrundede Tanker kan komme den enfoldige Almue af Hovedet, at adskilligt i vor Kirkes uskyldige Ceremonier skal forandres». Kongen tog dog intet Hensyn til disse Betænkeligheder, som *Bluhme* paatog sig at gjendrive. Da Forordningen først var udstedt, var ogsaa *Worm* villig til paa enhver Maade at understøtte den nye Foranstaltning. Han forfattede Konfirmationsbønnen og paatog sig derhos at berede Handlingen Indgang ved tvende Smaaskrifter: «Om Barnedaabens Fornødenhed og Konfirmationens Nytte» og »Et velment Sendebrev angaaende den gudelige Konfirmationshandling». Som allerede den første Titel viser, er *Worm* vel villig til at anbefale Konfirmationen som nyttig og hensigtsmæssig, men han er ogsaa udførlig i at bevise, at den ikke maa stilles lige med sakramentale Handlinger eller paa nogen Maade tilsigter at svække Daabens, specielt Barnedaabens sakramentale Betydning. Endnu ivrigere var *Hersleb* i at anbefale Konfirmationen for de norske Prester i «*Epistola pastoralis* eller en venlig og velment Erindrings- og Opmuntringsskrivelse

til Presterne i Akershus Stift». Snart var man ogsaa paa faa Stemmer nær enige i at prise den nye Foranstaltning. «Man kan vel», skriver *Pontoppidan*, «sige til Guds Pris, at med den en ny Periode er begyndt i vor Nationalkirke, og der er Udsigt til, at istedenfor Mørket før bedækkede Landet, vil det nu om kort Tid være fuldt af Herrens Erkjendelse. Lidt efter lidt opvoxer hos os en Slægt, som ialfald ikke skal mangle tilstrækkelig Belærelse om at gjøre Herrens Vilje».

Ved Forordning af 1ste Oktober 1737 oprettedes General-Kirke-Inspektions-Kollegiet (Kirkekollegiet). Formaalet angives i § 1 i sin Almindelighed: «Kollegiet skal med største Flid og af yderste Evne søge at befordre den levende Guds Kundskab og sande Frygt hos alle vore tro og kjære Undersaatter samt derhos befæste den mellem alle Indbyggere saa fornødne Enighed og Kjærlighed». Kirkelig Opbyggelse og kirkelig Uniformitet var Formaalet. Kirkekollegiet skulde have almindeligt Tilsyn med Kirken og Geistligheden, vaage over Enighed og Rolighed i Kirken, bringe Kirkedisciplinens rette Brug i Gang, paase at Gudstjenesten forrettedes paa en opbyggelig og uniform Maade, have Tilsyn med Prester og Skolelærere, at de beredtes vel for Embedet, prøvedes tilstrækkelig, kaldtes lovligen og forrettede Embedet med Troskab, fremdeles sørge for, at Geistligheden befriedes for verdslige Forretninger, at Standen rensedes fra aabenbart forargelige Lemmer, at Presternes Antal, hvor fornødigedes, forøgedes, at Guds Ord og opbyggelige Skrifter udbredtes, øve Censurmyndighed, saaat ingen Stridsskrifter udgaves uden dets Samtykke, sørge for, at ingen Processer reistes af eller imod Geistligheden, som kunde forstyrre Kirkens Rolighed. Kirkekollegiet var ikke og maa ikke forstaaes som et Skridt til at give Kirken en selvstændig Styrelse. Enevoldskongen var og forblev Kirkens som Statens øverste Styrer. Men naar Kongen før kun havde øvet sin Myndighed efter Samraad med Rigets Biskoper, saa sattes nu over Biskoperne et Kollegium af Mænd, udvalgte af Kongen, et Slags Generalkonsistorium. «Det var», som *Rudelbach* bemerker, «et anticiperet Kultusministerium, men efter konsistorialt Tilsnit». Kollegiet besattes naturligvis med Mænd af den Aand og Retning, som Kongen selv hyldede. Dets Formand var Grev *Holstein*, men dets virksomste Medlemmer var *Schrøder*, der dog allerede var gammel, *Bluhme* og dennes Fætter, den retslærde *Andreas Højer*. *Hersleb*, der i 1737 var bleven Biskop i Sjælland, fik ogsaa Sæde deri; men han var stadig i Minoriteten, og som han selv siger: «Sjællands Biskop var kun for Skams Skyld taget med». Han rettede ogsaa 1747 et skarpt Angreb mod Kollegiet og dets Virksomhed.

Kollegiet begyndte strax sin Virksomhed ved Cirkulærer, hvori

det antydede Forslag og æskede Betænkninger om, hvad der burde gjøres til at fremme aandeligt Liv og Enighed inden Kirken. Disse ledede dog ikke til noget bestemt Resultat, men vakte dog Liv og Bevægelse inden Geistligheden. En Sag, som Kollegiet maatte tage under Overveielse, var Ritualets Revision, som fra flere Kanter, især fra Slesvig, bragtes paa Bane. I Kollegiet selv havde denne Sag en ivrig Talsmand i *Hersleb*; men de øvrige Medlemmer var saameget betænkeligere ved at indlade sig paa denne Sag, og Ritualet blev som det var. Heller ikke blev det noget af den Revision af Bibeloversættelsen, som man overdrog til en egen Kommission. Desto ivrigere var man for at faa ud en ny Salmebog og en ny Forklaring. Disse Arbeider overdroges til *Pontoppidan*. Hvad man tilsigtede med den nye Salmebog, var ikke saameget en Forandring af den gamle som et Tillæg af nye Salmer fra den pietistiske Tid, *Brorsons* og tyske Oversættelser, der havde fundet Indgang gjennem de gudelige Forsamlinger. I dette Arbeide havde hans Amanuensis, den senere Professor *Wadskjær*, en ikke uvæsentlig Andel. Den nye Salmebog udkom 1740; dens Indførelse blev alene befalet i Slotskirkerne. Derfor fremkaldte den heller ikke nogen Strid.

Det gjorde derimod Forklaringen, «Sandhed til Gudfrygtighed», som udkom 1737 og befaledes almindelig indført ved Reskript af 22de August 1738. Ikke blot modsatte Almuen sig paa flere Steder, idet den dengang som ellers betragtede med Mistanke enhver Forandring med Hensyn til Religionsbøger, omend Forandringen i sig er noksaa god. Ogsaa blandt Geistligheden fandt Forklaringen enkelte Modstandere. Især var det en jydsk Prest *Nils Tøxen*, der var anseet for en lærd Mand, som modsatte sig dens Indførelse. Biskop *Anchersen* paalagde ham vel at efterkomme Kongens Befaling; men da han fandt, at Tøxen var flittig og dygtig i at katekisere, og at hans Menighed var vel undervist, lod han det staa derhen, «eftersom Kongen alene tilsigtede Menighedens Oplysning». Anchersens Eftermand, *Brorson*, betragtede Sagen anderledes, og da Tøxen ikke vilde give efter, indberettede han Sagen til Kollegiet. Dette fandt det bedst i Mindelighed at bilægge Sagen; men det lod sig ikke mere gjøre. Kongen gav tilsidst Tøxen endnu et Aars Betænkningstid; vilde han da ikke indføre Forklaringen, skulde han antage en Kapellan paa egen Bekostning. Tøxen holdt ved sin Mening, at Forklaringen var gal, og blev derfor afsat 1747. Det var Kongens Alvor, kan vi se, at sætte Bogens almindelige Indførelse igjennem. I 1745 blev derfor af alle Bisper krævet endelig Oplysning om, hvorvidt Forklaringen var indført i begge Riger. *Herslebs* Mening kom da ogsaa frem, at «denne Forklaring hverken var almindelig eller nogen-

sinde vilde blive det, at den var altfor kostbar for de fattige, for vidtløftig for Bondebørn, ikke tydelig nok, og at der i den var mange Ting, som aldrig burde findes i en Katekismus, ja at der var Urigtigheder i den». Med Hensyn til sidste Paastand bemerkede han, at Pontoppidan selv i 2den og 3die Udgave havde fundet det nødvendigt at gjøre endel Forandringer, uagtet han ingen Magt havde til at forandre det, som af Kongen var autoriseret, men at der dog endnu var flere «ganske urigtige Lærdomme». Han bad derfor om, at Bogen maatte gjennemsees af det theologiske Fakultet, og at «den maatte gjøres kortere og tydeligere, og intet derudi være uden det, som er nødvendigt til Salighed at vide». Ogsaa *Fr. Nannestad*, Stiftsprovst i Aalborg, senere Biskop i Throndhjem, og derpaa i Kristiania, var en Modstander af Forklaringen. Nannestad var en lærd og grundig Theolog, en afgjort Modstander af Pietismen. Det fortaltes, at han i sin Iver gik saa vidt, at han paa sine Visitatser i Menighedens Paahør sagde om Forklaringen, at den var «en Bog, som burde brændes». Trods megen Modstand blev dog Bogen almindelig indført. Senere blev de Mangler, Hersleb havde paapeget, erkjendt, og i 1771 udarbeidede *Saxtorph* sit Udtog, som da i Særdeleshed blev benyttet.

Gjennem «Forklaringen» er vi allerede bragte ind paa Ungdommens Undervisning, og vi gaar nu da over til at omtale, hvad der under *Kristian VI* blev gjort for Folkets Oplysning.

Kristian VI viste stor Iver for Katekisationerne. Efter Speners og Franckes Tanke skulde disse Samtaler bidrage til, at Prædikenen blev bedre tilegnet af Menigheden. Ved Reskript af 1ste Mai 1739 blev paa Landet og i de fleste Byer de tidligere Froprædikener, Tolvprædikener og Ugeprædikener ophævede, og isteden derfor skulde nu Katekisationer afholdes. Et Reskript af 2den December 1740 forordnede, at Amtmændene skulde gjøre Anstalter til, at hele Menigheden forblev samlet, indtil Katekisationen var tilende, «da der blandt de gamle af Almuen skal findes megen Vankundighed»; i Kjøbstæderne skulde alt Tyende komme til Katekisation. Tidligere havde Kongen ogsaa paa sine Steder beskikket uordinerede Kateketer, som skulde hjælpe Sognepresten med at afholde Katekisationer i Kirken; men disse fik ikke altid nogen god Modtagelse, Presterne af den gamle, orthodoxe Skole vilde helst ikke have dem. Forat Guds Ord kunde lyde rigeligere, blev adskillige Prestekald delte og residerende Kapellanier gik over til Sogneprestembeder, især i Norge.

Af stor Vigtighed var den nye Almueskolelov af 23de Januar 1739, og da denne var den første Almueskolelov for Norge, maa den navnlig for dette Lands Vedkommende kaldes epokegjørende. Tidligere havde Klokkeren en Gang om Ugen samlet Ung-

dommen og lært den Katekismen. Den nye Lov paabød, at Klokkerne skulde holde *ordentlig Skole* baade Sommer og Vinter, hvor der skulde undervises i *Religion, Læsning, Skrivning* og *Regning*. Hvor Klokkeren ikke kunde overtage Undervisningen af hele Sognets Ungdom, skulde der beskikkes ved Siden af ham saa mange Skoleholdere, som Stiftamtmand og Biskop fandt nødvendigt og gjørligt. Hvor det lod sig gjøre, skulde faste Skolehuse opføres; i modsat Fald skulde man have Omgangsskole. Børnene skulde være skolepligtige fra det 7de Aar og holdes til Skole saa længe, indtil de i det mindste kunde læse færdig i Bog og vide sin Kristendom saaledes, at Presten skjønner, at de kunde fritages for regelmæssig Skolegang; dog skulde ogsaa de, som fritoges, vedblive at søge Skole 1—2 Gange ugentlig om Vinteren og, saalænge de var ugifte og Presten finder det fornødent, møde ved Katekisationerne. Loven vakte megen Modstand, især blandt Almuen i Norge, paa Grund af de store Udgifter. Det gik derfor saa smaat med Lovens Gjennemførelse, at Regjeringen saa sig nødt til ved en Plakat af 5te Mai 1741 saagodtsom at tage Loven tilbage fra Norges Vedkommende, idet Plakaten overdrog hvert Prestegjæld at ordne sit Skolevæsen paa bedste Maade. Men Loven af 1739 stod dog som Maalet for Undervisningen og var derfor af særdeles Betydning. Fra denne Tid blev Læsefærdigheden blandt den norske Almue mere og mere almindelig.

De lærde Skoler blev ved en Forordning af 17de April 1739 omorganiserede. Siden Reformationen havde der været en lærd Skole i hver Kjøbstad, men nu blev der foretaget en Reduktion af deres Antal, og de, som blev staaende, blev nu bedre udstyrede. Rektorerne, som før var bleven udnævnte af Biskopen, blev nu ansatte af Regjeringen. Forandringen ved Undervisningen bestod hovedsagelig deri, at Modersmaalets Ret kom til større Anerkjendelse. Ingen Lærling skulde lære noget udenad, førend det var ham saaledes forklaret, at han selv kunde explicere sig derom i Modersmaalet. Latin vedblev vel endnu at være Hovedsproget; men Sang, Bøn og Bibellæsning, hvormed Undervisningen hver Dag begyndte, skulde ske i Modersmaalet. «Det danske Sprog skal excoleres dels ved Oversættelse fra Latin, dels ved Øvelser i at opsætte Breve, Fortællinger eller *orationes* (Foredrag) i Dansk». Skolebøgerne skulde, saavidt mulig, være affattede paa Dansk. «Saaledes var da Modersmaalets Vigtighed og Værd udtalt og erkjendt selv ved den lærde Undervisning; men imellem Erkjendelsen og Iverksættelsen er et langt Rum»[1]).

Universitetet, som efter Branden i 1728 næsten var at betragte

---

[1]) *N. M. Petersen:* Bidrag til d. danske Lit. Hist. (2den Udg.) IV. S. 72.

som opløst, reorganiseredes ved en ny Fundats af 31te Marts 1732, der indførte flere vigtige Forandringer. Kongens Raadgivere i denne Sag var navnlig Ministeren *Ivar Rosenkrands* og den lærde *Hans Gram*. Af de nye Bestemmelser maa særlig fremhæves, at de ikke-theologiske Fag vandt en mere selvstændig Stilling. Der skulde være 15 Professorer, 4 i Theologi, hvoraf Sjællands Biskop skulde være den ene, 2 i Jus, 2 i Medicin, 1 i hvert af følgende Fag: Historie, Hebraisk, Græsk, Latin, Astronomi, Mathematik, Logik og Metafysik. Ingen Professor skulde kunne forlade den Professur, hvortil han var kaldet, medens man før i Almindelighed skiftede Fag, indtil man naaede op til de øverste, de theologiske Poster. Dette blev altsaa Begyndelsen til en Udsondring af de forskjellige Fakulteter. De theologiske Professorposter laa især *Kristian VI* paa Hjerte. Han søgte at trække til Kjøbenhavn flere anseede tyske Theologer af den pietistiske Skole; saaledes henvendte han sig bl. a. til *Lange* i Halle. Men det lykkedes ikke, og i det hele taget lykkedes det ham ikke at faa det theologiske Fakultet besat ganske efter sit Ønske. Hverken *H. Stenbuch* eller den lærde *Markus Wøldike* eller *Peder Holm* eller *Søren Bloch* eller nogen af de to Mænd (*Worm* og *Peder Hersleb*), som i hans Tid beklædte Sjællands Bispestol, og som efter gammel Skik ogsaa var Professorer i Theologien, kan henregnes til den pietistiske Skole, men repræsenterer paa orthodox Grund en Forsoning af Orthodoxien med Pietismen. Den eneste Universitetslærer af bestemt pietistisk Farve var *Reuss*. Derimod udnævnte Kongen flere extraordinære theologiske Professorer, som dog ikke holdt Forelæsninger, men paa anden Maade blev anvendte. Saaledes *Erik Pontoppidan*, Dronningens tyske Hofprædikant *Seydlitz* og Sognepresten ved Trinitatiskirke *Leth*, der fik Titelen *Professor catecheseos* og som skulde veilede i de praktiske Fag, navnlig Katekisation. Disse Mænd, der tilhørte den pietistiske Skole, skulde da deltage i Bogcensuren, i Bibeloversættelsen, i theologiske Betænkninger og Responser o. l.

§ 9.

Separatistiske Bevægelser i den dansk-norske Kirke.

I den pietistiske Bevægelses Spor fulgte her som andensteds Separatisme og Sværmeri. Pietismen var ogsaa i sin renere Form tilbøielig til at betragte enhver Livsrørelse, selv om den ikke var sund, med gunstigere Øine. Af Separatister og Sværmere kunde vi nu ogsaa fra den dansk-norske Kirke nævne adskillige; men deres

Anskuelser frembyder lidet eiendommeligt, og vi skal derfor blot omtale nogle af dem, som vakte mest Opsigt.

I Danmark omtales især *Støttruperne*, hvis Virksomhed falder i Aarene 1734—1738. De hørte til en Bondefamilie i Egnen ved Viborg, af hvilken to Sønner *Morten* og *Nils* var Studenter. *Morten* var Hovedmanden. Under Besøg i Hjemmet holdt han Forsamlinger og vandt Tilhængere baade blandt sin Slægt og andre. De holdt sig fra Kirken, «hvor man kun hørte Ord uden Aand», og betragtede sig selv som særligt benaadede, der derfor afsondrede sig fra «Verdens Galenskab». Da de truedes af retslig Forfølgelse, besluttede de alle at drage bort og begive sig til Kjøbenhavn, hvor de troede at finde friere Raaderum. De kom dog kun til Nyborg, hvor de blev stansede, da de ogsaa her prædikede sine Lærdomme; og da de manglede Pas, blev de sendte tilbage til Viborg. Her indledes en retslig Forfølgelse mod Hovedmændene, *Morten* og *Nils*, som nu i længre Tid blev holdt fængslede. Denne Fremgangsmaade var dog ikke efter Styrelsens Sind. Kirkekollegiet gav Biskop *Woldike* en skarp Irettesættelse: «Hs. Majestæt vil ikke, at uskyldige Folk skal ansees som Kjættere, eller at de Mennesker, som af Skrøbelighed kan fare vild, strax under Skin af den rene Lærdom med Bitterhed skal forfølges, men at slige Mennesker med en sagtmodig Aand hjælpes tilrette». Tillige kom der Befaling, at de skulde sendes til Kjøbenhavn. Der fik nu to af Presterne, deriblandt *Reuss*, Befaling til at besøge dem og at belære dem. De holdt dog fast ved sine Vildfarelser. Paa Spørgsmaalet, om «Læreembedet og Sakramenterne kun er udvortes ceremonialske Ting», blev de ved det Svar, at det kun var den indre Aandens Daab og den indvortes aandelige Nydelse af Herrens Legeme og Blod og det indre aandelige Kald til at prædike, som var gyldigt; Læreembedet og Sakramenterne, som de var i Statskirken, var kun Misbrug af det aandelige. Styrelsen vilde dog nødig anvende Lovens Strenghed mod dem. De fik Tilbud om Frihed, naar de vilde love ikke at udbrede sine Meninger blandt andre. Men da de vægrede sig herved, maatte Kirkekollegiet endelig erklære, at «den almindelige Sikkerhed ikke tillod, at *Morten* og *Nils*, som havde baade Gaver og Drift til at føre andre paa farlige Tanker, blev i Landet». De blev altsaa viste ud af Landet og begav sig nu til Hamburg.

Lignende Sværmere møder vi paa forskjellige Kanter af Landet, mest dog i Kjøbenhavn, der var som et Samlingssted for alle urolige Aander baade fra Provinserne og Nabolandene. I Almindelighed har Sværmeriet den samme Karakter som hos Støttruperne: Fordømmelse af den herskende Kirke som Babel, hvis Læreembede og

Sakramentforvaltning ikke er den sande og gyldige; de kaster derfor Foragt paa Prestestanden, holder sig fra Gudstjenesten, vil ikke gaa tilalters for ikke at besmittes ved fremmede Synder og ender i gjendøberske Vildfarelser. Ofte antager imidlertid Sværmeriet endnu værre Skikkelser og gaar saa senere over til formeligt Vanvid. Nogle kjøbte sig saaledes i Fællesskab en Gaard i Frederiksberg, for der fuldkommen afsondret fra Verden at vente paa det tusindaarige Riges Frembrud. Den Livslede og Fortvivlelse, som den evindelige Prædiken om Helvedes Kvaler fremkaldte, førte oftere til Mord og Selvmord. «I Aaret 1736 huserede Morderengelen ret i Kjøbenhavn; i de to Maaneder Mai og Juni skede 8 Mord, mestendels af saadanne Folk, der var kjede af Livet og vilde dø; derfor har de, efter at have myrdet spæde Børn, angivet sig selv for Retten».

I Norge var den religiøse Bevægelse stærkest i Grevskaberne, Jarlsbergs og Laurvigs Amt. Her virkede i Trediveaarene flere pietistiske Prester, som *Henrik Gerner*, pers. Kap. i Tønsberg og siden Sogneprest til Vaale[1]), *Leth*, Sogneprest til Sandhered, senere Prest i Kjøbenhavn og Professor i Kateketik, og *Ole Tidemand*, pers. Kap. til Laurvig og derpaa Sogneprest til det fra Laurvig fraskilte Hedrum; senere blev han Stiftsprovst i Bergen og Biskop sammesteds efter Pontoppidan og derfra forflyttet til Kristianssands Bispestol. Den pietistiske Bevægelse greb adskilligt om sig i Grevskaberne og havde dybt Rodfæste der. *Hans Nilsen Hauge* fortæller, at han «i Jarlsbergs Grevskab fandt endel gudfrygtige Folk, der var Levninger efter Presterne Leths og Gerners Arbeide: de fleste forenede sig med ham». Biskopen i Akershus *Nils Dorph*, der tilhørte den gamle Skole, optraadte mod disse Prester, navnlig mod *Tidemand*[2]). Om denne sidste udtaler *Pontoppidan*, at han «ved sin Ankomst til Bergen ret æstimerede ham for hans gode Gavers Skyld til at tale Guds Ord, men siden har befundet ham en farlig Mand»; han havde lagt for Dagen «Ambition, Herredømmes Affektation og Umildhed mod Embedsbrødre . . . Det, som kjendelig har fordærvet denne Mands *mores*, er *honores*. Siden en hastig Opløftelse fra Kapellan til Stiftsprovst har han tabt meget af den Kredit, han før stod i». Pontoppidan maatte, da han kom til Bergen, «dæmpe hans Processer», men det var «til hans egen Fortræd».

---

[1]) I 1738 blev han mod *Herslebs* Indsigelse befordret til Stiftsprovst i Kjøbenhavn, men maatte i 1747 tage Afsked paa Grund af sine herrnhutiske Anskuelser. Han begav sig da til Preussen, hvor han traadte i Brødremenighedens Tjeneste, men vendte 1754 tilbage til Norge, hvor han levede af en Pension i Tønsberg. († 1786).

[2]) Om *Gerner* og *Tidemand* se iøvrigt nedenfor under *Herslebs* Indberetning.

En stærk Bevægelse fandt ogsaa Sted i Kristiania og Omegn. Her virkede *Johannes Green*, der først havde været res. Kap. til Fron, hvor han havde holdt gudelige Forsamlinger (*collegia pietatis*); derfra blev han forflyttet som Kapellan til Aker og Garnisonskirken, hvor han siden blev Sogneprest († 1774). I denne Stilling kom han i Strid med Biskop *Dorph*[1]), der gjentagende klagede til Kirkekollegiet over hans Konventikler og Herrnhutisme: «han reiste ogsaa ud til andre Steder, Bragernæs, Holmestrand o. s. v., hvor der fandtes mange af herrnhutiske Meninger». Dog maatte Biskopen erkjende, at han, naar han havde hørt ham prædike, ikke havde fundet noget anstødeligt eller noget egentlig at klage over i hans Lære. Fra Kirkekollegiets Side blev intet foretaget mod ham, og han kunde saaledes uanfægtet fortsætte sin Virksomhed, som synes at have baaret adskillig Frugt. Om Eftervirkningerne af den fra ham udgaaede Indflydelse skriver *Hans Nilsen Hauge*: «Paa Landet omkring Kristiania traf jeg adskillige, som bekjendte sig til Brødremenigheden, men havde været opvakte ved en Prest *Green*, og flere fandtes i dette Sogn, som agtede Religionen høit og talte godt om bemeldte *Green*; de forenede sig med mig».

Da Grev *Zinzendorf* første Gang kom til Kjøbenhavn i 1731, blev han, som før omtalt, modtaget med stor Æresbevisning, han blev saaledes udnævnt til Ridder af Dannebroge; men da han anden Gang i Aaret 1735 atter besøgte Kjøbenhavn, blev han afvist af Kongen og maatte skyndsomst forlade Landet. Trods dette forandrede Forhold fandt dog Herrnhutismen megen Indgang i disse Aar, dels ved Emissærer, dels ved at mange sendte sine Børn til Herrnhut eller Marienborn for at opdrages. I Midten af Trediveaarene fik den ogsaa Indgang i Kristiania. Dette skyldtes især en Dame, der holdt Pigeskole i denne By, Jomfru *Kathrine Freymann*, som nedstammede fra en indvandret Familie, der havde tilhørt de bøhmisk mæhriske Brødres Samfund. Hun skal være bleven vakt til religiøst Liv ved Stiftsprovst *Anders Hof*, som virkede mellem Aarene 1719 og 1732 til megen Velsignelse i Kristiania. Hun var i sin Kreds virksom for Guds Riges Udbredelse, og da hun nu hørte om Zinzendorfs Stiftelse af Brødremenigheden, satte hun sig i Forbindelse med ham og bad ham om at sende en «Broder», der kunde være Forstander for den lille Kreds af ligesindede, der havde sluttet sig om hende. Zinzendorf sendte da op en indfødt Nordmand *Gert Hansen*, som strax begyndte at holde Konventikler dels i Kristiania, dels i

[1]) Om *Dorphs* Sammenstød med *Tidemand* og *Green* se Theol. Tidsskr. f. d. evang.-luth. Kirke i Norge VII. S. 344 ff.

Laurvig, Holmestrand og Drammen. Hernhutismen vandt især Udbredelse omkring Kristiania (smlgn. den ovenfor omtalte Prest *Green*), i Drammen og Grevskaberne, i Bergen, hvor Presten *Rennord* nævnes som paavirket af denne Retning, og flere andre Steder Nu bestaar kun «Samfund» i Stavanger, Throndhjem og Kristiania; men ingen af disse er egentlige «Societeter»; det hele indskrænker sig dertil, at Brødremenigheden paa disse Steder har Forsamlingshuse og en Lærer «i indre Missions Tjeneste».

Endelig maa ogsaa omtales en rent sværmerisk religiøs Bevægelse blandt de saakaldte *Zioniter* i Drammen og Omegn [1]). Her optraadte omkring 1740 en *Søren Bølle*, som havde været theologisk Student, men som havde forlädt Studiet, da «hans Øine oplodes, saaat han saa, hvor svag og kjødelig han var, og hvor lidet skikket til at lære andre». «For at efterfølge Herren i Nedrighed og Ringhed» vilde han blive Bonde og reiste i det Øiemed op til Norge. Men det vilde ikke gaa, og hans Plan var da at gaa til England. Medens han i Drammen ventede paa Skibsleilighed, søgte flere ham i sine Sjælsanliggender. Under dette besluttede han at tage Attestats, dog ikke for at blive Prest, da han fandt det uforenligt med sin Samvittighed at stede til Absolution og Nadvere Folk, han ikke kjendte. Efterat han i Kjøbenhavn havde taget Attestats, kom han tilbage til Drammen, hvor hans Venners Tal voxede, men hvor han med dem ogsaa faldt i gjendøberske Vildfarelser. Søndag efter Mariæ Besøgelse 1742 foretoges den første offentlige Aftoelse i Drammensfjorden. Ogsaa andre Brud paa den kirkelige Orden skede. Øvrigheden skred nu ind; Hovedmændene blev imidlertid satte paa Kristiania Tugthus, og Sagen indberettedes til Kirkekollegiet, som udtalte sin Misnøie med, hvad der var skeet, da «det ikke stemmer med vor Kirkes Princip at spærre Folk i Tugthuset for religiøse Forvildelsers Skyld og heller ikke nytter». De blev desuagtet holdt fængslede; men i Drammen greb Bevægelsen videre om sig, der forefaldt endog Pøbeltumulter, og selv i Tugthuset begyndte de indespærrede at paavirke sine Kammerater. Da kom endelig Kongens Befaling, at de skulde forvises og føres til Altona, der var en af «Fristæderne» (1742). Aaret efter kom de atter tilbage, men blev strax fængslede og paany førte til Altona; nu fulgte flere af Sekten dem. Ogsaa i Altona vakte de adskillig Uro og fandt intet blivende Sted. I 1747 kom et Par af Hovedmændene, hvoriblandt en *Kleinov*, tilbage til Drammen. Men han var nu kommen til «Erkjendelse af sin Vildfarelse», han

---

[1]) *L. Daae:* Nye Bidrag etc. *L. Helveg:* Den danske Kirkes Hist. efter Reform. (2den Udg.) II. S. 94 ff.

afsvor sin Anabaptisme og vendte tilbage til Kirken. Hans Exempel fulgtes af flere, Sværmeriet havde raset ud, og Sekten døde hen. Dens Eftervirkninger sporedes dog til Aarhundredets Udgang. *H. N. Hauge* fortæller, at han i Asker fandt «Levninger af en religiøs Bevægelse, som, jeg tror, en Lægmand var Begyndelsen til; men da de forfulgtes, reiste nogle til Tyskland, hvorfra de dog igjen vendte tilbage».

§ 10.

Forhandlinger om Separatisterne. Forordningen af 13de Januar 1741 m. fl.

Som vi har seet, var Separatisterne dels Herrnhuter, dels Gjendøbere. I hvilket Forhold stillede nu Styrelsen sig til de af dem vakte Bevægelser? Pietismen var, som bekjendt, tilbøielig til at betragte enhver Livsrørelse med et gunstigt Øie; man troede i det længste at se en god Kjerne, som man ikke vilde bortkaste med Skallen. Heraf gav sig den Praxis, som *Kristian VI's* Styrelse fra først af fulgte med Hensyn til Separatisterne: man behandlede dem med Lemfældighed, og først, naar Formaning og Belærelse viste sig frugtesløs, skred man til strengere Forholdsregler. Spørgsmaalet vendte dog atter og atter tilbage, jo mere Separatismen greb om sig, og jo mere Sværmeriet udartede til Yderligheder. Det var derfor en vigtig Gjenstand for Kirkekollegiets Overveielser. I Aaret 1740 forelagdes saavel indenlandske som udenlandske Theologer følgende to Spørgsmaal: 1) «Om Regenten med frelst Samvittighed ved et Magtsprog *(summus imperans per mandatum expressum salva conscientia)* kan lade et Barn døbe, hvis begge Forældre sig for nogen Tid siden har separeret fra vor evangeliske Kirke og det mundtlig deklareret, men endnu ikke erklæret sig til nogen Sekt og ellers forkaster Daaben som noget unødvendigt og unyttigt, og om det end skulde ske, foregiver, at den først kunde have Sted, naar Børnene var komne til Skjelsalder?» Det var altsaa Spørgsmaal om, hvorvidt der skulde anvendes Tvangsdaab paa Børn mod Forældrenes Vilje, naar disse ikke var udtraadte af Statskirken. 2) «Hvad Regenten med frelst Samvittighed med disse Folk selv eller de saakaldte Separatister, som er indfødte Undersaatter, skal anfange for at forebygge Forargelse og andre onde Suiter (Følger)?» Den nærmeste Foranledning gav den Omstændighed, at en Skomager i Kjøbenhavn *Simon Bølle*, Broder til den før omtalte Søren Bølle, vægrede sig ved at lade sit Barn døbe.

Spørgsmaalene blev først forelagte syv kjøbenhavnske Theologer, *Stenbuch, Holm, Pontoppidan, Wøldike, Seydlitz, Reuss* og *Leth*[1]. Af disse udtalte Professor *Wøldike* og den tyske Hofprædikant *Seydlitz* sig derhen, at Kongen nok til en Tid kunde taale Separatisterne, men at Daabens velsignede Virkning ikke blev forringet ved Forældrenes Vantro, at Forældrenes Myndighed over sine Børn dog havde sine Grænser, og at denne Myndighed ikke maatte anvendes til Børnenes legemlige eller aandelige Fordærv; «ligesom Staten maatte sørge for, at de voxne Børn gik i Skole, saaledes maatte Guds Kirkes Fosterfader drage en lignende Omsorg for, at Børnene blev døbte, og Kirken burde ikke miste et eneste Barn, som den havde Rettighed til». Den gamle Professor *Hans Stenbuch* fraraadede enhver Anvendelse af Tvang ved Daaben, idet han henviste til den ældste Kirkes Opfatning, hvormed ogsaa den lutherske Kirke samstemmede, at man kun skal antage saadanne Børn til Daaben, hvis Forældre benytter Naademidlerne og holder sig til Kirkens Samfund, og at det er Foragten for Daaben, som fordømmer, ikke det, at man mod sin Vilje berøves Sakramentet. Han pegede ogsaa paa de farlige Konsekvenser af en saadan Tvang, hvis Gjendøbere eller andre Sekter skulde blive de mægtigste i Landet. *Erik Pontoppidan* fraraadede ligeledes enhver Tvang; «Øvrigheden vilde træde Naturens Verk for nær ved at lade Barnet døbe med Magt; saalænge Forældrene ikke ønskede Barnets Daab, burde denne høie Velgjerning det ingenlunde paatvinges»; thi «Gud tilsteder os aldrig at krænke Naturens Lov for at befordre Naadens Rige». *Peder Holm* var af samme Mening; i sit Votum lagde han især Vegt paa, at det kun var i vor Kirke, Kongen havde sin styrende Magt; der kunde han tvinge og straffe, men denne Myndighed strakte sig ikke over dem, som havde skilt sig fra den; over dem var Kongen altsaa ikke berettiget til at øve nogen Tvang. Kirken spurgte jo ogsaa efter Kongens Befaling i Ritualet: «vil du paa denne Tro være døbt?» og kunde da ikke spørge sig selv eller Kongen, men fik vel anse Forældrenes Vilje for Børnenes. Professorerne *Reuss* og *Leth* gik en Middelvei; de udtalte sig mod Anvendelse af Tvang, men mente, at man med al Flid skulde søge at overbevise Forældrene eller ialfald overtale dem til at lade sine Børn døbe, om de endog selv var af en anden Anskuelse. Hvis denne Forhandling ikke førte til noget Resultat, maatte Forældrenes Ret over sine Børn anerkjendes, men den, som ikke vilde lade

[1] *Fallesens* Theol. Maanedsskrift 1805. V. S. 61 ff. *Rudelbach:* Evang. Kirkeforfatn. S. 202 ff. *Helveg:* Danske Kirkes Hist. eft. Ref. (2den Udg.) II. S. 85 ff.

sit Barn døbe, burde da henvises til en af Fristæderne, hvor der var tilstaaet fri Religionsøvelse.

Ved det andet Spørgsmaals Besvarelse var Forskjellen mindre; *Stenbuch*, *Wøldike* og *Holm* mente, at man burde gaa frem med Lempe mod saadanne, som separerede sig fra den evangeliske Kirke, saalænge der kunde være Haab om at bringe dem til at angre sit Frafald; hvis dette ikke lykkedes, burde de henvises til Fristæderne. De øvrige fire Theologer mente, at der maatte skjelnes mellem saadanne, som levede i aabenbar Ondskab og Ugudelighed (disse kunde enten landsforvises eller henvises til Fristæderne) og saadanne, som blev førte til Separation af en ængstet og tvivlende Samvittighed, men som forøvrigt levede et stille og kristeligt Liv; mod disse maatte der vises al mulig Taalmodighed og Mildhed.

Spørgsmaalene blev ogsaa forelagt to af Rigets Biskoper, nemlig *Brorson* i Aalborg og *Conradi* i Slesvig. Disse var vistnok af den Mening, at Kongen havde Ret til at tvinge Separatister til at lade sine Børn døbe, dels fordi Daabens saliggjørende Virkning ikke blev forringet ved Forældrenes Vildfarelse og Vantro, dels fordi Kongens uindskrænkede Myndighed nødvendig maatte indskrænke Forældrenes; men de raadede dog begge til at vise den største Forsigtighed. Angaaende det andet Spørgsmaal raadede de begge til Tolerance mod dem, der førte et stille ærbart Liv og ikke vægrede sig for at betale sine Afgifter til Kirken, Skolen og de fattige. De ugudelige skulde derimod tvinges til at betale Afgifterne og ikke stedes til Nadveren uden kjendelig Anger og Forbedring. — Af de udenlandske Theologer, hvis Dom var afæsket, erklærede Professor *Lange* i Halle sig bestemt mod Anvendelse af Tvang, medens *Walch* i Jena og *Mosheim* i Helmstedt ligefrem udtalte, at det var Kongens Pligt at tvinge Forældrene, da det var de Børns Ret, som fødtes i den kristelige Kirke, ved Daaben at træde i Pagtesforhold til Gud, og Kongen var pligtig til at hjælpe enhver Undersaat til sin Ret; han maatte derfor ikke taale, at denne Ret blev Børnene berøvet paa Grund af Forældrenes Vantro og Ulydighed.

Spørgsmaalet om, hvorledes Statskirken skulde forholde sig til Separatisterne, var herved kommen til fornyet og omstændeligere Drøftelse. Frugten af Kirkekollegiets Overveielser var Forordningen af 13de Januar 1741 om gudelige Forsamlinger, den saakaldte *Konventikelplakat*, der i Norge blev ophævet ved Lov af 27de Juli 1842. Forordningen handlede om, «hvorvidt gudelige Forsamlinger udenfor den egentlige Gudstjeneste til videre Opbyggelse og Gudfrygtigheds Øvelse under vedkommende Lærers Opsyn maa tillades; og hvilke derimod som utilladelige og mistænkelige forbydes».

Sin Hensigt angiver Loven selv saaledes: «at beskytte dem, som viser sand Omsorg for sin egen og andres Opbyggelse, at de ei skal bespottes og forfølges; samt at hindre den Uorden, endel har begaaet, idet de under Skin af Gudsfrygt har forladt sin Næring og ordentlige Haandtering og gaaet omkring fra Sted til andet for at opbygge og vække Sjæle eller bemænget sig med Læreembedet uden at have Guds eller menneskeligt Kald». Denne merkelige, i sin Tid strengt bedømte Forordning er ikke nogen Forordning *mod*, men en Forordning *om* Konventikler, som ligesaa meget i en bestemt Form legaliseres, som de i en anden Form forbydes. Forordningen søger at optrække Grænsen mellem de tilladelige og utilladelige Konventikler. De tilladelige er igjen af dobbelt Art, dels Forsamlinger, der ledes af Presten selv, som et Supplement til og en Støtte for den offentlige Gudstjeneste og Prestens øvrige Embedsgjerning, dels Forsamlinger, der ikke staar under Prestens personlige Ledelse, men dog under hans Tilsyn, og som virker ikke imod, men med det kirkelige Embede. Baade i Grundtanken og i de nærmere Bestemmelser, hvorved disse Forsamlinger ordnes, vil vi gjenkjende den Tanke, som *Spener* oprindelig havde med sine *collegia pietatis*, og de Anskuelser om deres Ordning, som han og hans Venner senere under den pietistiske Strid nærmere udviklede. Forordningen vil indordne den religiøse Bevægelse i Statskirkens Former. «Man forsøgte at give Pietismen Borgerret i Statskirken»[1]). *Kristian VI's* Styrelse er nemlig langt fra at opgive de ældre statskirkelige Theorier; Enighed og Rolighed inden Kirken er ogsaa dens Princip, men Pietismen skal være den herskende Kristendomsform inden Statskirken. Konventiklerne i ægte, oprindelig pietistisk Form legaliseres; Forsamlinger udenfor denne Form, altsaa alle separatistiske og sværmeriske Konventikler, forbydes. «Ingen Mandfolk eller Kvinder maatte reise om fra Sted til andet under Navn af at styrke og opvække andre og der holde Samlinger. I saadanne Forsamlinger maatte ikke uvedkommende, som ikke har Grund i Guds Ord, optræde og prædike; heller ikke forelæses fremmede uapproberede, ofte til fanatiske, socinianske og andre grove Vildfarelser hensigtende Bøger; ei heller gjøres Bønner, der sigter til Foragt mod Næsten eller det ordentlige Læreembede». «Pietismen, som her egentlig havde den administrative Myndighed, indskrænkede Friheden til sit eget, eiendommelige Gebet»[2]).

Paa denne Maade troede man vel baade at skulle drage Frugt af den religiøse Bevægelse til at vække et aandeligt Liv inden Menig-

[1]) *Rudelbach:* Evang. Kirkeforfatn. S. 195.
[2]) *Rudelbach:* *l. c.* S. 198.

hederne og dog tillige at opretholde Enighed og Uniformitet inden Kirken — det dobbelte Formaal, som var sat Kirkekollegiet. «Enighedens» Opretholdelse traadte især i *Kristian VI's* sidste Regjeringsaar skarpt frem. «Det er ikke at miskjende, at *Kristian VI's* senere Regjering langt mere lod fremtræde hint Element af hans Kirkepolitik, hvorved der kun spurgtes om Orden og Fred *à tout prix*, end den første Del af samme». Dette kom tilsyne i de Tvangsforholdsregler, som i disse Aar toges for at holde Dissentere og Separatister borte. Frugten af de fortsatte Forhandlinger om denne Sag var en Række rigorøse Bestemmelser; det havde nemlig vist sig, at «Enigheden» ikke opnaaedes ved Forordningen af 13de Jan. 1741; de utilladelige Konventikler holdtes fremdeles af Separatister, og det temmelig ofte, og da Overtalelser ikke hjalp, greb Styrelsen til strengere Midler. Forordningen af 20de November 1744 bestemte, at den, som under noget Slags Navn havde opholdt sig i Herrnhut, Marienborn eller saadanne mistænkte Steder eller der havde været opdraget eller studeret, ikke maatte antages til nogetsomhelst Embede i Kongens Riger og Lande. Ifølge Forordningen af 29de Jan. 1745 skulde alle, som reiste ud af Landet for at begive sig til herrnhutiske Menigheder, have sine her efterladte Midler og Eiendomme samt Arv og andre Rettigheder forbrudte. Ved Forordning af 5te Marts 1745 om Anabaptister og Separatister blev det bestemt, at «alle de Sekter, som fra fremmede Steder ankommer og ikke paa sin Konfession har faaet speciel kongelig Tilladelse . . . skal være aldeles forbudne. 1) Fremmede Separatister og Emissærer maa ikke tolereres, men . . . sættes paa første Skib og føres ud af Landet. 2) Anabaptister tillades ikke at blive uden paa de Steder, hvilke allernaadigst er givne Religionsfrihed. 3) Ligesaa de, der ei vil rette sig i alle Ting, der ikke egentlig angaar Lærdommen og Samvittigheden, efter Kongens Lov, Forordninger . . . saavelsom efter Forordningen af 13de Jan. 1741». — «Andre» Separatister (ɔ: de, som ikke endnu havde sluttet sig til Separatisterne aabenbart, men som af Samvittighedsskrupler ansaa Gudstjenesten for urigtig ordnet o. s. v.) forundes «indtil videre» Tid og Leilighed til at komme til bedre Erkjendelse; men de skal forholde sig stille, ikke udbrede sine Vildfarelser, ikke holde Forsamlinger o. s. v. De under 1, 2 og 3 omtalte skal, hvis de overtræder Anordningen, sættes i Tugthus for «sin formastelige Ulydighed mod Landets Lov».

§ 11.

Kristian VI's Død. Biskop Herslebs Indberetning om Kirkekollegiet.

Kristian VI døde 1746 pludselig og uventet. Ved hans Død var det forbi med Pietismens Indflydelse ved Hoffet og i Regjeringen; ogsaa blandt Folket havde Bevægelsen lagt sig. Pietismens Tid var forbi, ikke som om man ikke mere sporede dens Magt og Indflydelse — det gjør man den Dag idag —, men den pietistiske Tid i egentlig Forstand var nu tilende. *Frederik V*, som i det hele ikke brød sig synderlig om de kirkelige Sager, lod for det første alt blive, som det var. Ogsaa Kirkekollegiet beholdtes fremdeles; men det havde nu udspilt sin Rolle. Et af dets egne Medlemmer, Biskop *Peder Hersleb*, angreb det skarpt i en Indberetning, som han i 1747 stillede til den nye Konge[1]). Hersleb havde i Kollegiet ofte staaet alene med sin Mening; *Bluhme, Høyer* og *Hvid* dannede stedse en fast Majoritet, saaat *Hersleb*, der ikke kunde komme tilrette med den herskende pietistiske Tendens, havde havt adskillige Sammenstød med sine Kolleger og deraf flydende Ærgrelser. Tillige var det vel saa, at Hersleb, hans store og mange Fortjenester ufortalt, var en myndig Mand, som vanskelig kunde finde sig i den underordnede Stilling ligeoverfor Kirkekollegiet, der var anvist Biskoperne, specielt da ogsaa den danske Kirkes Primas, Sjællands Biskop.

Herslebs Indberetning er et merkeligt og vigtigt Aktstykke; men det bærer paa den anden Side tydelige Spor af Ensidighed og er skrevet i en bitter-sarkastisk Tone mod de Mænd, som havde paadraget sig hans Uvilje. Ved flere af hans Klagemaal falder det heller ikke saa vanskeligt ved en Smule Kritik at skifte Ret mellem begge Parter. Hvad han især klager over, er den Maade, hvorpaa Kirkekollegiet indblandede sig i Besættelsen af Embederne, hvortil det søgte at faa Forslagsretten. Omend dette ikke lykkedes, saa udøvede det dog ofte en afgjørende Indflydelse, navnlig paa de vigtigere Embeders Besættelse. Om dette Punkt skriver han saaledes: «Efterdi det laa visse Folk Magt paa, at ingen andre skulde befordres til geistlige Embeder end de, som var af deres Parti, f. Ex. de, som under Helligheds Skin klagede for Pastor Bluhme over Presternes Ugudelighed, fordømte alle Folk, blamerede Bisperne og andre Geistlige, bragte ham Rapporter, sandt og usandt, fra alle Stifter i begge Rigerne, hvilke han igjen som Sandheder forebragte for Kongen: derimod alle andre, lærde, duelige og habile Mænd, som holdt sig for gode at

[1]) *J. Møller:* Theol. Bibl. V. S. 146 ff.

tilbede ham, de skulde hede kjødelige Bugtjenere, Fiender af alt godt, urolige, opsætsige mod kongelige Anstalter, naar de andre ulærde, uduelige og Idioter, som ikke havde Haab om ved noget retskaffent at komme frem, ja tildels var bekjendte for ret liderlige og høist forargelige Mennesker, som nu, fordi de hængte med Hovedet, tilbad Hr. Bluhme, rapporterede om andre, skulde hede omvendte, gode Sjæle, forfulgte, aandelige». «Generalkirkeinspektionen havde ventet, at til alle geistlige Embeder af dem skulde gjøres Forslag, og derfor, ifølge Instruktionen er idelig talt om et Seminarium, af et vist Antal, hvoraf baade Kongen og andre Patroner skulde tage Prester og ingen der udenfor [1]). Jeg har stedse været derimod og vist Umuligheden, Ubilligheden og Urimeligheden, at enten Kongen skulde lade sine Hænder binde eller tvinge Patronerne til at kalde dem, de ikke kjender, og hvor lidet vi kan kjende alle *subjecta* i tvende Riger. Men hvorledes det vil gaa til med saadant Seminarium, det har vi havt Prøve af ved de faa Leiligheder, naar Hs. kgl. Majestæt, dog sjelden, har befalet Gen.-Kirkeinspektionen at gjøre Forslag til visse betydelige Stationer, da *plurima vota*, alle de trende samdrægtige, altid har udgjort Sagen, og saaledes er *Hugum* bleven Biskop i Aarhus, som lidet eller intet bestiller; en god, men enfoldig og ved Svaghed og Hypokondri fast uduelig Mand bleven Biskop i Ribe; *Gerner* bleven Stiftsprovst i Kjøbenhavn, skjønt jeg som hans forrige Biskop kjendte ham og advarede dem, at han intet mindre var skikket til, men han har holdt sig til Partiet og nu er ganske herrnhutisk; en *Paludan* Stiftsprovst i Kristiania, en god og ærlig Mand, men overmaade ulærd, paa det Sted, hvor, for de mange Separatister, Anabaptister og Herrnhuter, behøvedes en erfaren, klog og forsigtig Mand, hvilket jeg bevægeligen erindrede om. Strax efterat den kongelige Ordre var udkommen, at Studenter, som begaar Leiermaal, ikke letteligen skulde befordres, men de, som besvangrer dem, de har under Information, aldrig skulde befordres til geistligt Brød, vilde de tre *vota* med Gevalt have en personel Kapellan, *Ole Tidemand*, som just havde begaaet det sidste *crimen*, til Stiftsprovst i Kristiania, hvor hans Forargelse var bekjendt, men da jeg forsikrede at ville forestille Hs. kgl. Majestæt, hvordan Kirkeinspektionen vilde ligesom af *Desein* overtræde kgl. Befalinger, saa lod de det *Desein* falde, men Ole Tidemand blev dog forflyttet til Bergen og fik Expektance paa et Pastorat i Bergens By».

Hersleb anker ogsaa stærkt over Kirkekollegiets Forhold til Vækkelsen og Separatismen; han beskylder det for, at de indkomne

---

[1]) Smlgn. S. 387.

Beretninger om Sværmerne og Separatisterne blev stukne tilside, saa Kongen intet fik vide derom, eller, refereredes det til Hs. Majestæt, saa naturligvis i Favør af disse; thi «alt, hvad der klagedes over slige Folks Konventikler, Extravagancer og Urolighed i Landet, det var naturligvis kun Blamer og Forfølgelser mod de dyrebare Sjæle af de kjødelige Geistlige; især var Bisperne de onde Mænd, som ikke kunde fordrage de gode Sjæle». I Forbindelse hermed klager han ogsaa over Kirkekollegiets Villighed til at modtage Klager over Geistligheden. Saaledes blev endog en Anonyms Klage over Geistligheden i Norge omsendt til Biskopernes Erklæring, indtil Biskop *Hagerup* oplyste, at den var forfattet af en Officer i Indhered, hvis Øiemed var at komme sin Uven, Presten Magister Parelius tillivs.

Men hvorledes det end forholder sig med *Herslebs* Angreb i det enkelte, deri havde han visselig Ret, at Kollegiet havde udspilt sin Rolle: «Hovedting kommer nu ikke mere for; thi vi er ikke saa dristige mere; dem viser vi enten fra os eller lader dem ligge . . . . Vi passer nu ikkun paa, at os kan gjøres flittige, underdanige Rapporter fra Bisperne, hvad de gjør, hvordan de visiterer, og at de kan spørge sig for i Bagateller, naar en liden *casus* indfalder, hvilken Bisperne burde være Mænd til at kunne afgjøre, men det kildrer os, naar de spørger sig for og lydig følger vort Raad, hvordan de skal svare Presten paa deres *dubia*. Derudi er især Biskop *Hygum* i Aarhus og Biskop *Brorson* i Ribe meget forsigtige, flittige og lydige. Vi glæder os, naar nu og da, dog sjelden, indløber en Sag, at vi kan faa allerunderdanigst Leilighed til at gjøre en Forestilling til Deres kgl. Majestæt, paadet der dog kan sees, at vi endnu er til, og at vi ikke ganske skal glemmes».

Kollegiet havde begyndt med at sætte mange Ting i Gang, men de færreste førtes til Enden; det havde dog i hvert Fald bragt Liv og Bevægelse i Tingene. Men nu holdt Kollegiet, som det ogsaa fremgaar af *Herslebs* Indberetning, paa at sygne hen; det blev til et blot og bart Expeditionsbureau, der modtog Biskopernes Rapporter. Ved 1753 ophørte ogsaa disse at indsendes til Kollegiet, som man derfor i den følgende Tid kun ved ganske enkelte Leiligheder mindedes om. Det bestod dog i Navnet, indtil det opløstes ved kgl. Reskript af 28de Oktober 1791; men det var dødt længe, før det formeligt opløstes.

§ 12.
De merkeligste dansk-norske Theologer i Pietismens Tid.

Den theologiske Literatur er ikke meget rig i dette Tidsrum. Pietismen var, som vi har seet, forholdsvis ligegyldig for den videnskabelige Theologi, medens den med sin Interesse for Livet forbandt en udpræget Sans for de opbyggelige, praktisk-asketiske Skrifter. De merkeligste Theologer er allerede leilighedsvis omtalte; flere af dem, og da navnlig de mere videnskabelige, tilhørte ikke den pietistiske, men den orthodoxe Retning eller en Retning, der søgte at forene Pietismens Inderlighed med Orthodoxiens Iver for den rene Lære. Vi vil nu nærmere omtale to Theologer for den Betydnings Skyld, de har havt for vort Folks religiøse Oplysning og Liv, *Pontoppidan* og *Brorson.*

Inden den dansk-norske Kirke har som theologisk Skribent fra dette Tidsrum ingen en saadan Betydning som *Dr. Erik Ludvigsen Pontoppidan*[1]). Han er vel ikke den, som øver den største Indflydelse paa Styrelsen, men han er den, som gjennem sine Skrifter har den største Betydning ikke blot for sin Tid, men en blivende Betydning for alle Tider. *Erik Pontoppidan* (hans egentlige Navn var *Broby*) blev født 1698 i Aarhus, hvor Faderen Ludvig Pontoppidan var Stiftsprovst. Om Moderen fortæller Pontoppidan selv, at hun var mild mod sine Stedbørn — hun var Stiftsprovst Ludvigs anden Hustru —, men «sine egne Børn avede hun strengelig, saaat neppe nogen Feil gik ustraffet hen; særdeles hos mig som den yngste, der tegnede til stor Munterhed, ja et vildt og meget flygtigt Væsen, trængende derfor desto mere til nogen Tvang, efterdi min sal. Fader mindre saa paa mine Feil og holdt dem for smaa Artigheder». I 1706 døde Faderen og et halvt Aar efter Moderen. «Jeg mindes endnu de Sprog, korte Bønner og Levnetsregler, som hun særdeles i Aftentimerne lærte os, og de gode Formaninger, hun gav os mod de forestaaende Fristelser af vort eget fordærvede Hjerte saavelsom af Djævelen og den onde Verden». Erik var kun lidt over 8 Aar, da Forældrene døde; «fra den Tid af indtil mine Manddomsaar vidste jeg af lidet godt at sige». En Slægtning, Justitsraad *Bras,* i Jylland tog sig af ham; men Justitsraaden var ofte borte, og Læreren «slog, pinte og plagede mig paa det grummeste». Han kom senere til Skolen i Aarhus, og endelig tog hans 19 Aar ældre Halvbroder sig kjærligen af ham; denne var Prest i Fredericia, og her kom Pontoppidan altsaa i Skole. «I min Skolegang lærte jeg mange Lektier,

---

[1]) Smlgn. hans Autobiografi i *J. Møllers* Tidsskr. for Kirke og Theologi IV.

men liden Visdom og allermindst Visdommens Begyndelse: Gudsfrygt». I 1716 blev han Student. Om sine Studieaar siger han: «Jeg læste sandt at sige saa flittig som nogen anden, men ikkun for at blive lærd eller egentlig for at faa en god Karakter *in examine Theologico;* thi at *ipsa eruditionis dignitas et voluptas* den Gang skulde have været min Drager, kan jeg ikke erindre. . . . Mit Hjerte var dødt, og mine Øine var heller ikke opladte til at se synderlig andet end nogle Reglers og Definitioners Rigtighed. Ærbar og sædelig levede jeg i Ligning med en Del andre af mit Slags, men næsten alene af en Statsræson, nemlig fordi min Pung veiede ikke til at gjøre alt det med, som jeg ellers vel kunde have havt Lyst til, og forsaavidt fritog mig min Fattigdom saa mangen Fristelse i udvortes Omgang». Han følte vel, at det ikke var, som det burde; ved Siden af ham boede en Skriverkarl, der hver Aften og Morgen bad og læste i Guds Ord. «Omsider gik jeg i mig og tænkte: «Herre Gud, hvor maa du skamme dig, at du, som ligger her for at studere Theologi, trakterer Hovedsagen selv saa løselig og koldsindig, da denne Haandskriver efter al Anseelse forarbeider sin Saliggjørelse med Frygt og Bæven». Efter i Aaret 1718 at have fuldendt sine Studier forlod Pontoppidan Kjøbenhavn. Han havde en Morbroder, Kaptein *Spend*, som boede et Par Mile fra Hamburg; hos ham gjorde han et Besøg. Pontoppidan roser høiligen det kristelige Liv i dette Hus og priser Guds Forsyn, som førte ham til dette Sted, hvor først et dybere Liv begyndte at røre sig hos ham. *In theologicis* gik det mig, som det gaar de fleste Studenter, der kommer nylig fra Universitetet *tanqvam ab incude recentes*, og mener, de har fattet alting paa det rigtigste, da hver Bastion paa deres Livs Fæstning er beplantet med en god Syllogismus. Af disse brændte jeg i Begyndelsen nogle løs paa min gode gamle Morbroder, der syntes mig ikke saa aldeles orthodox, som jeg vilde have ham i en og anden Materie». Men Morbroderen var en studeret Mand, han ogsaa, og — hvad mere var — han havde erfaret meget. «Han viste mig hjem fra mine scholastiske *terminis* til det, som Guds Ord efter sund Sans øiensynligen udkrævede. . . . Det, som gav hans Ord bedst Indgang hos mig, var hans store Høiagtelse for Guds Ord og det rene Sind, med hvilket han dyrkede Gud samt anførte sine Børn til at gjøre det samme». «Paa den Tid begyndte Sandheden at vise sig levende i mit Hjerte. . . . Jeg saa min Sjæl at staa i den Fare, som før var skjult med Sikkerheds Dække. Jeg lærte nu først, hvad det var at udøse sit Hjertes Fylde for Gud i egne Ord og Begjæringer. Jeg søgte at fornye en god Samvittighedspagt med Gud. Jeg gjorde Løfte over Løfte, med Forsæt over Forsæt, men maa desværre bekjende, at

derhos var liden Eftersæt eller Eftertryk. I Fristelsens Time bestod jeg mangen Gang ikke, fordi jeg stod endnu mere paa min egen Grund end paa Guds Naade og Trang til den Herre Jesum. Derfor var min Kristendom endnu i nogle Aar ingen Stand eller stadig Bevarelse ved Naaden fra vitterlige Synder, men det, som strider mod en Stand, nemlig et dagligt Kvakleri. Forskjellen bestod deri, at jeg ikke nu saasom tilforn var uden Synds Følelse. Intet Fald gik af uden inderlig Bestraffelse og Forbedrings Forsæt. Men da dette saa ofte viste sig kraftesløst, flyede jeg omsider fra Guds Ansigt og skulede for Omgang med ham i Bønnen og saadanne Bøgers Læsning, som jeg vidste at ville blive mig til ny Bebreidelse».

I 1719 gik Pontoppidan til Kristiania; en Ven af ham i Kjøbenhavn havde skaffet ham en fordelagtig Post som Informator hos General *Kruse*. Da Pontoppidan efter en besværlig og langvarig Reise kom frem, var Posten imidlertid bleven besat med en anden. Pontoppidan med en eneste Dukat i Lommen og langt fra al Slægt og Venner var i ikke ringe Forlegenhed. Men ogsaa her fik han Anledning til at prøve Guds faderlige Omsorg. Han fandt om en Tid en lignende Plads hos General *Lützau*. I denne Stilling var han et Aars Tid, da han som Hovmester for den unge *Klaus Hvitfeldt* fulgte denne udenlands. Før Afreisen opholdt de sig i en Tid paa Tronstad Gaard i Hurum hos Hvitfeldts Moder, Enken efter ham, som sprang i Luften i Kjøgebugt 1710. Pontoppidan giver Enkefru Hvitfeldt den Lov, at »hun levede som en Enke, der satte sit Haab til Gud». Om de 14 Dage, han opholdt sig der paa Gaarden, vidner han, at «de var vel opfyldte med aandelig saavelsom legemlig Velsignelse. Guds vise Raad og kjærlige Omhu for mig, som saa gjerne vilde se fremmede Lande og nu blev uformodentlig veiledet dertil paa saa ønskelige Vilkaar, nedslog med Beskjæmmelse alt det, som af Vantro og fiendsk Kjødssans var tilovers hos mig. Ja mig syntes, jeg var den Gang saa styrket i min Tro og Tillid paa Guds Forsyn, at jeg med ham kunde løbe gjennem en Hær eller springe over en Mur. Men jeg kan desværre ikke sige, at der altid siden har været saa klart Solskin i min Sjæl, endogsaa efterat langt længre Erfaring og større Prøve kunde have udkrævet det». Reisen gik først til Holland, hvor de opholdt sig i længre Tid, besøgte forskjellige Byer og Universiteter og knyttede Bekjendtskab med lærde Mænd (J. A. Lampe). Paa Søreisen fra Dortrecht til Antwerpen kom de i Havsnød. Man havde opgivet alt Haab om Frelse. «Jeg havde kastet mig næsegrus ved Kahytsdøren, befalende Gud min Sjæl, og smagte Dødens Bitterhed, hvergang Skibet bevægede sig til den Side. Saaledes laa jeg henved et Kvarter, søgte den Guds Fred, som bevarer

vort Sind i Kristo Jesu, men fandt i dens Sted indvortes ligesaa brusende Bevægelse som udvortes paa Havet». Uden at vide hvorfor reiste han sig op, men «saa strax, at det var den guddommelige Beskjærmers Haand; thi knapt var jeg gaaet et Par Skridt til Siden, førend Gaffelen sledes løs fra Masten og nedfaldt just der, hvor jeg havde ligget. . . . Da jeg det saa, reiste sig igjen noget Livshaab i mit Hjerte, som tænkte: *hæc forsan nostra non erit hora necis*. Efterdi Gud rev dig ud af en saadan overhængende Dødsfare, da vil han maaske, at du endnu skal leve og forkynde hans Gjerninger». Fra Holland gik Reisen til England (London og Oxford). Her modtog Pontoppidan Breve, der opfordrede ham til at komme hjem, da der var Udsigt for ham til prestelig Ansættelse. Han reiste; men da han kom, var det Kald, hans Venner havde tænkt paa for ham, besat med en anden. I dets Sted blev han antagen som Lærer for den unge Arving til Pløen-Nordborg. Han havde i denne Stilling kun lidet Arbeide, saaat han havde rigelig Tid til at studere det fyrstelige Hus's «lille men udvalgte Samling af gode moralske, filosofiske og historiske Bøger». Ogsaa øvede han sig i Musik. «Hvad jeg dengang begyndte for Lyst, det har jeg nu i min Alderdom paany foretaget af en Slags Fornødenhed; thi siden mine Øine svækkes og i de lange Vinteraftener, her falder (i Bergen), ikke kunde holde ud med idelig Læsning, saa har jeg ikke fundet uskyldigere Okkupation end Musik, som lader Hørelsen bøde paa Synets Mangel. Jeg raader derfor unge Folk til ikke at forsømme saadanne *ornamenta juventutis*, som maaske kan blive *adjutoria senectutis*».

Hans Ophold i Sønderborg, hvor Fyrstehuset residerede, blev ogsaa for hans Livs Befæstelse og Udvikling i andre Henseender vigtigt. Han var her for første Gang tilstede ved et Dødsleie. Det var en gammel General Boye. «Han var den første døende, jeg havde assisteret, og fra den Dag af var jeg alvorligere betænkt end nogen Tid paa at fornye en god Samvittighedspagt med Gud formedelst Kristum Jesum». Ogsaa kom han her sammen med et Par Studenter, som nylig var kommen fra Wittenberg og af Hjertens Lyst gik løs paa «Pietisterne i Halle». Pontoppidan kunde ikke istemme med dem; men disse Kontroverser gav ham Anledning til nærmere at undersøge de pietistiske Stridsspørgsmaal, og han blev herved kun mere bestyrket i sine Tanker, at man gjorde Theologerne i Halle Uret, og at «de lignede allermest i vor Kirke dem, som Kristus kalder Jordens Salt». Det gav ogsaa Anledning til, at han søgte Omgang med en Prest i Egnen, som var almindelig udraabt for Pietisteri. «Jeg fandt i ham en god Mand, skjønt noget for meget hengiven til den mystiske Theologi, paa hvilken jeg ogsaa fik nogen

Smag, men fandt dog siden mindre Realitet deri, end jeg havde ventet». I 1723 blev Pontoppidan af sin forrige Discipel, der imidlertid havde arvet Hertugværdigheden, kaldet til Kapellan i Nordborg paa Als og Slotsprædikant. «Jeg modtog denne første Vokation», skriver han, «under Guds Paakaldelse, ei uden Tillid til den Høiestes Bistand ligesom i Mistillid til mine egne Kræfter, ja allermest til mit eget Hjerte, hvis Bedragelighed endogsaa ved alle gode Forsætter jeg allerede af mange Prøver havde lært at kjende, hvorfor jeg og — fra nogle Aar af — ofte havde bedet Gud mere at hindre end at befordre mit Kald til nogen Kirketjeneste, ifald han saa, jeg deri vilde blive ham utro».

Vi har nu fulgt Pontoppidan i hans Udviklingshistorie ind i det prestelige Embede. Vi skal fra nu af fatte os kortere. Som Prest i Nordborg fik han strax prøve Striden. Hoffolkene var uvillige mod ham for hans strenge Revselse af deres verdslige Væsen, hvorom han selv skriver: «Vel muligt, at mit Vidnesbyrd mod den onde Verden ikke altid skede saa viseligt og sagtmodigt, som en ældre og bedre forsøgt Mand i saadanne Omstændigheder kunde gjort; dog har jeg altid handlet efter bedste Indsigt og Overbevisning». Sognepresten *Brandt* beskyldte ham for at være en Kjætter og «Pietist». For at gjøre Ende paa denne Strid, forflyttede Hertugen i 1726 Pontoppidan til Hagebjerg. Men Brandt var ved samme Tid bleven Provst og saaledes fik de fremdeles med hinanden at gjøre. Brandt forlangte, at Pontoppidan skulde underskrive Konkordieformelen som de øvrige *membra ministerii ducatus Nordborgensis*. Dette vægrede Pontoppidan sig ved, da den danske Lov, som var gjældende paa Als, ikke paalagde nogen saadan Forpligtelse, og man derfor, hvis man nu efter 4 Aars Forløb vilde kræve en yderligere Forpligtelse af ham, først maatte bevise ham at have lært imod den danske Kirkes Symboler. Dog erklærede han sig villig til at gjøre det med et *qvatenus*. Hermed var Brandt ikke fornøiet; Pontoppidan gav ham ogsaa Ret i, at paa den Maade kunde han underskrive Koranen. Striden ophørte først, da Nordborg ved et Arveskifte kom under Kongen og dermed i geistlig Henseende under Fyens Bispestol. Disse Stridigheder gav Anledning til, at Pontoppidan for første Gang betraadte Forfatterbanen med sit Skrift: «*Dialogus* oder Unterredung *Severi* eines pseudoorthodoxen Predigers, *Sinceri* eines Stadtsekretairen, und *Simplicis* eines einfältigen Bürgers von der Religion und Reinheit der Lehre». Det cirkulerede først i Manuskript, men tryktes siden. Et andet Skrift fra denne Tid var «Heller Glaubensspiegel, in welchem die Kennzeichen der Kinder Gottes vorgestellt werden»

1728, senere oversat under Titel: «Aandeligt Speil» eller «Troens Speil», et Skrift, som endnu optrykkes baade i Danmark og Norge.

I henved 8 Aar var Pontoppidan i Hagbjerg. Hans Virksomhed henledede Opmerksomheden paa ham, saa Styrelsen ønskede at trække ham til Kjøbenhavn eller dets Omgivelser. Efter den Fremgangsmaade, som man ved saadan Leilighed sædvanlig fulgte, fik Pontoppidan gjennem *Bluhme* Befaling til at indfinde sig i Kjøbenhavn for at holde Prøveprædiken for Kongen. I 1734 blev han udnævnt til Slotsprest i Frederiksborg. Hans Virksomhed her varede neppe et Aar. Der kan saaledes ikke være stort om den at fortælle. Men det har sin Interesse at høre, hvad Pontoppidan ved denne Tid fortæller om det Rygte, som gik blandt Almuen, at «en ny Tro skulde indføres», ligesom hvorledes han for at give sit Ord Sandhedens Vegt fandt det fornødent at tage Bibelen med sig paa Prædikestolen, og det vel at merke en i Sakristiet staaende gammel Resens Bibel med forslidt Bind, «da man ellers vilde have taget den for Vaisenhusbibelen, der ansaaes for meget farlig, ligesom nogle Traktater, paa hvis Titelblad jeg afklippede de Ord: trykt i Vaisenhuset, naar jeg deraf uddelede nogle». Allerede 1735 forflyttedes han til Kjøbenhavn og blev 1738 tillige extraordinær theologisk Professor og derhos Medlem af Missionskollegiet og af Vaisenhusets Bestyrelse. Den Erfaring, han som Hofprest gjorde, har vi allerede hørt; ogsaa har vi seet enkelte Træk af hans Virksomhed fra denne Tid.

Aaret efter *Kristian VI's* Død 1747 fik han af den nye Regjering Tilbud om Bergens Bispestol, et Tilbud, der vel snarere maa opfattes som en Fjernelse end som en Befordring. «Jeg, som i alle Befordringssager hidtil havde forholdt mig ganske passiv og ladet mig lede ved Guds Naade, ansaa dette Tilbud som et Vink af den Haand, jeg pleiede at følge, modtog det altsaa og sagde: Herrens Vilje ske». Hans Venner var vel næsten alle imod og kunde neppe tro, at han vilde drage saa langt bort til et besværligt Embede. Men Pontoppidan svarede dem, at «det var hans fulde Alvor gjerne at gaa til Norge saasom et Land, han i sin Ungdom havde kjendt og ansaa med andre Øine end de fleste danske Folk». 1748—1755 var Pontoppidan Biskop i Bergen. Hans «Hyrdebreve» aflægger Vidnesbyrd om hans Iver og Virksomhed; ogsaa disse optrykkes fremdeles. «Al den Stund han var vort Stifts Tilsynsmand, udmerkede han sig ved en besynderlig Menneskekjærlighed, Flid, Retsindighed og Nidkjærhed for Guds Hus's Bedste», skriver Pastor Hatting om ham. I 1755 blev han kaldet til Kjøbenhavn som Prokansler ved Universitetet; den Værdighed havde ingen beklædt siden *Nils Hemmingsen*. Det var Grev *Holstein*, Universitetets Kansler eller Patron, som bevirkede Pontoppidans Kal-

delse til denne Post. Han skulde som Prokansler have specielt Tilsyn med Professorernes Forelæsninger, med Fundatsens og de akademiske Loves Efterlevelse, med Stipendieuddelingen, Bibliothekets Forsyning og i det hele gaa Kansleren tilhaande i «alt, som han kunde finde tjenligt at lade foranstalte til Akademiets Gavn». En vanskelig Post! Hans Virksomhed som Prokansler falder imidlertid efter det Tidsrum, vi nu omhandler. «Unegtelig var Pontoppidan en driftig, virksom, for Videnskabernes Udbredelse nidkjær og en med mange af de til sligt et Embede nødvendige Egenskaber udrustet Mand, hvorfor det ogsaa blev ham muligt at holde sig paa denne slibrige Post til sin Død», siger *Nyerup*, der ellers ikke er af Pontoppidans ivrige Beundrere. Pontoppidan døde 1764 og det meget hastigt; thi han var tilforn ikke sengeliggende, havde dog nogen Tid befundet sig slet af en Trykning for Brystet; men da han paa sin Dødsdag sad og skrev, var Dødens Time midt i hans Arbeide kommen. Han merkede det selv og sagde til sin elskelige Hustru, som stod hos ham: «Hils mine Venner og sig, jeg dør i Troen til Guds Søn». Sin Gravskrift havde han selv før sin Død forfattet paa Latin. Pontoppidan var tre Gange gift og efterlod sig 10 Børn.

Pontoppidan skrev for en stor Del paa Tysk; det danske Sprog var dengang endnu lidet bearbeidet, og Tysken aabnede et videre Publikum. Hans fleste theologiske Skrifter tilhører det praktiske og asketiske Felt, saaledes hans Forklaring, Salmebog og Hyrdebreve, som vi allerede har omtalt. Hertil kan føies hans *Collegium pastorale practicum* 1757. (Kristianssand 1850), en med Rette høit anseet Pastoraltheologi. Den blev egentlig til ved Foredrag, Pontoppidan som Prokansler holdt for theologiske Studenter og Kandidater; hans «*Menoza* eller en asiatisk Prins, som drog Verden omkring og søgte Kristne» 1742—43, (paany ved Birkedal 1860); i Form af Reisebeskrivelse gives heri en Skildring af den religiøse Tilstand baade i Hjemmet og ude; fremdeles Prædikener og en Mængde gudelige Traktater, hvoriblandt Troens Speil, Onde Ordsprog, som fordærver gode Sæder 1735, Traktat om Sjælens Udødelighed (de sidste Kapitler optrykte 1847). Til den egentlige videnskabelige Theologi hører foruden hans Afhandling for Doktorgraden *De gradibus gloriæ coelestis* (om Salighedens Grader) 1749 hans Danmarks Kirkehistorie indtil Aaret 1700 eller *Annales ecclesiæ Danicæ* i 4 Dele (paa Tysk 1741—1752), et vigtigt Kildeskrift i annalistisk Form. Det har adskillig Betydning som Samlerverk, skjønt det ikke er frit for Unøiagtigheder og Skjødesløshedsfeil, hvad allerede Samtiden *(Langebek)* paaviste. Dette Skrift baner os Overgangen til hans øvrige historiske Skrifter. *Kristian VI's* Tid er som for den

dansk-norske Literaturs Udvikling overhovedet (*Ludvig Holberg*) saaledes specielt for Fædrelandets Historieskrivning et vigtigt Tidsrum (*Hans Gram*, *Langebek*, Selskabet for det danske Sprogs og den danske Histories Forbedring, Dansk Magazin). Pontoppidan arbeider ogsaa flittig paa dette Felt, hvad vi har seet af hans Danmarks Kirkehistorie. Men ogsaa den profane Historie bearbeider han; hidhen hører hans Kjøbenhavns Beskrivelse 1760. Det Bifald, dette Arbeide fandt, bragte ham til at give en lignende Beskrivelse over alle danske Stæder og Landskaber i Den danske Atlas (5 Bind), af hvilke de tre sidste Bind udgaves efter hans Død af hans Svoger *Hofmann*, efter Pontoppidans Samlinger. Fremdeles kan nævnes hans *Marmora Danica* (1739—1741), en Samling af merkelige Indskrifter, især af Ligstene og kirkelige Mindesmerker, *Gesta et vestigia Danorum extra Daniam* (1740—1741), *Glossarium Norvagicum*, en Samling af rare norske Ord (1749).

Interessen for Naturvidenskaberne vaktes paa denne Tid hos mange, ogsaa hos Pontoppidan under hans Ophold i Bergen. «Altfor mange», skriver han, «er de, som daglig misbruger Naturen til at vanære Gud; vel os, om vi kunde anvende dens Betragtning til noget bedre. Den aabner os Veien til videre Indsigt i den store Skabers lige saa vise som kjærlige Husholdning med os». Til denne Klasse Skrifter hører især hans Forsøg til Norges naturlige Historie (en Norges-Beskrivelse, 1752—1754). Hertil kan endnu føies hans statsøkonomiske Skrifter: Økonomisk Balance eller uforgribeligt Forslag paa Danmarks naturlige og borgerlige Formue til at gjøre sine Indbyggere lyksaligere, saavidt som de selv vil skjønne derpaa og benytte sig deraf — af *Eutropius Philadelphus* 1759. Fra 1757 af udgav han Det Danske økonomiske Magazin. Han udfoldede altsaa, som man ser, en mangesidig Forfattervirksomhed, hvorom han selv skriver: «Med mine Skrifter har jeg søgt dels at opbygge, dels at fornøie min Næste, og i dette Haab har jeg fornøiet mig selv. Ja jeg ønsker ikke at leve længere, end det behager Gud at forlene mig Kræfter, ved hvilke noget kan udrettes til almindeligt Bedste, være sig paa den ene eller anden Maade. Mit Kald har været adskiligt og min Førelse forunderlig, dog aldrig selvvalgt, men sendt af Gud; og efter de Omstændigheder, han har behaget at sætte mig i, har jeg ved hans Naade stræbt at gjøre, hvad jeg kunde, samt fundet foruden min Pligt allerstørste Lyst i de Bemøielser, som lod mig haabe nogen Slags almindelig Gavn og Nytte».

Den anden Theolog, vi nærmere vil dvæle ved, er *Hans Adolf Brorson*, «den anden Statholder i den danske Salmedigtnings Rige». Brødrene *Nils*, *Broder* og *Hans Adolf Brorson* var Sønner af Presten

Broder i Randrup i Slesvig. De tre Brødre, der alle var grebne af Tidens religiøse Bevægelse, samledes som Prester i det Slesvigske i hinandens Nærhed. Her virkede de, forenede i samme Aand og Retning, forbundne med flere jevnaldrende og ligesindede Prester i Nabolaget, blandt hvilke kan nævnes *Peder Hygom*, senere Biskop i Aarhus. Denne Samvirken bar snart sin Frugt i en meget udbredt Opvækkelse i det Slesvigske; men herved fremkaldtes ogsaa den sædvanlige Kamp mellem de pietistiske og de orthodoxe Prester. At denne Broderkreds vilde tildrage sig *Kristian VI's* Opmerksomhed, og Brødrene kaldes til større Virksomhed, kan vi vide. *Nils Brorson* blev 1735 efter Pontoppidan Slotsprest i Frederiksborg og senere Sogneprest til Nikolai Kirke i Kjøbenhavn († 1757). *Broder Brorson* blev Stiftsprovst i Ribe og senere Biskop i Aalborg († 1778). *Hans Adolf Brorson*, der først var Prest i Randrup og siden i Tønder, blev 1737 sin Broders Eftermand som Stiftsprovst i Ribe og 1741 Biskop i Ribe († 1764).

Det er et gammelt Sagn, at Kristian VI engang spurgte ham, om han var Forfatter til Salmen: «Op al den Ting, som Gud har gjort», og da Brorson svarede ja hertil, tilsagde ham Bispestolen. Rimeligt er det i hvert Fald, at det var sine Salmer, han havde at takke for Kongens Yndest, saaat denne, som Pontoppidan siger, kaldte ham «af egen Drift». Den Iver, Brorson som Biskop viste for at faa Pontoppidans «Forklaring» indført, og den Strid, han paa Grund heraf fik med *Nils Tøxen*, kjender vi. Uden Tvivl er det nærmest denne Sag, der har bevirket den haarde Dom, Peder Hersleb i sin Indberetning om Kirkekollegiet fælder over *Brorson* som Biskop. Vi har hørt den sarkastiske Maade, hvorpaa han omtaler Brorson og hans Ven Hygom; om Brorson siger han endog, at han var «en god, men enfoldig, ved Svaghed og Hypokondri fast uduelig Mand». Det uretfærdige i denne Dom har en senere Tids Prøvelse af Brorsons Embedsvirksomhed tilstrækkelig vist. *Brorson* var en i sit Embede nidkjær Mand, der ingenlunde manglede den fornødne Kraft, hvor det krævedes, om han end af Naturen var tilbøielig til Mildhed og Sagtmodighed og var af en mørk og tungsindig Karakter[1]). Hans Rang blandt den lutherske Kirkes første Salmedigtere kan ingen frakjende ham. Hans «Troens rare Klenodie» og hans «Svanesang» har ogsaa havt stor Indflydelse inden vor Kirke. Vistnok er en stor Del af hans Salmer Oversættelser eller Bearbeidelser af tyske; men hans originale Salmer og den Maade, hvorpaa de fremmede er bearbeidede, er dog nok til at hævde ham «Navn af en eiendommelig dansk Digter,

---

[1]) *Daugaard:* Theol. Tidsskr. II. 1838.

der hæver sig høit over alle jevnaldrende». Han tilhører Pietismen — i Ordets gode Mening — og afspeiler dennes baade lyse og mindre lyse Sider; men «det vilde være utaknemmeligt at dvæle ved de svage Sider hos en Salmedigter, der med al Hjertets Inderlighed besang den frelste Sjæls Historie og har maaske som faa lagt Tonen paa Tunge for den bekymrede, der i sin Ensomhed opsendte sine Suk». Af hans mest bekjendte Salmer kan nævnes: «I denne søde Juletid», «Her komme dine arme smaa», «Synder, hvad er Klokken slagen» (som *Rudelbach* kalder den danske Salmedigtnings Sidestykke til *Dies iræ, dies illa*[1]), Himmelfartssalmen: «Idag skal alting sjunge», «Op al den Ting, som Gud har gjort», «Ak vidste du, som gaar i Syndens Lænke», «Hvo vil med til Himmerige», «Jeg gaar i Fare, hvor jeg gaar», «Den Tro som Jesum favner» o. s. v.

Af originale Salmedigtere er ikke nogen at nævne ved Siden af Brorson. Man har ment, at Biskop *Peder Hygom* skulde have forfattet: «Jesu, din søde Forening at smage», men efter de nyeste Oplysninger kan han kun have været Salmens Oversætter[2]). Derimod er der en stor Mængde af dem, som oversatte tyske Salmer. *Brorson* selv oversatte en hel Del; af «Troens rare Klenodie» er de to Trediedele (200 Salmer) Oversættelser. Af saadanne Oversættere kan foruden Brorsons Brødre nævnes Presten i Varnæs ved Aabenraa *Ægidius (Gjødesen)*, Udgiver af Flensburgersalmebogen 1717, efter *Brandt* og *Helveg* «brugt i Flensburg og flere Landsbysogne i Mellemslesvig indtil vore Dage»; fremdeles den lærde *Fr. Rostgaard*, der døde 1745 som Konferensraad efter at have beklædt forskjellige høie juridiske Embeder; han har bl. a. oversat: «Naar mig min Synd vil krænke», «Hvo ikkun lader Herren raade», «Hvo ved, hvor nær mig er min Ende»; *Birgitte Kristine Kaas*, Datter af Hans Kaas, Stiftamtmand i Throndhjem, og gift med General Hvitfeldt til Ellinggaard. Som vi ved, overdrog *Kristian VI* til *Pontoppidan* at «gjøre en fuldstændigere og bedre Samling af gamle og nye Kirkesange». Pontoppidan lagde Kingos Salmebog til Grund; de nyoptagne er især af *Brorson* (90 Salmer) og de ovenfor nævnte Oversættelser tilligemed andre Salmer, han enten selv oversatte eller lod oversætte. Det heder, at hans Amanuensis, den som Poet bekjendte, senere Professor *Wadskjær* skal have taget virksom Del i Arbeidet. Denne Salmebog, der gik under Navnet «Slotssalmebogen», fordi den blev indført i Slotskirken, indeholder i det hele vel 550 Salmer. Synderlig videre er den dog ikke bleven indført. Den bruges endnu, efter *Brandt* og *Helveg*, paa Bornholm og i Nordslesvig. Privat er den derimod bleven adskillig brugt.

[1]) *Rudelbach:* Om Psalmeliteraturen etc. S 347.
[2]) *J. N. Skaar:* Norsk Salmehistorie. I. S. 711.

§ 13.

Den svenske Kirke i Pietismens Tid[1]).

Ser vi bort fra Sveriges tyske Besiddelser og Østersøprovinserne, hvis kirkelige Historie rettere føres ind under Tysklands, er Finland det Sted, hvor Indvirkning af den pietistiske Bevægelse tidligst viser sig. Allerede i Aaret 1689 anklagedes Presten *Ulstadius*, Mag. *Schæfer* og Student *Uhlegius* for Aabo Domkapitel. Blandt de forskjellige Vranglærdomme, som de beskyldtes for, var navnlig den pietistiske Sats, at en uigjenfødt Prests Embedsvirksomhed ikke havde nogen Kraft. Biskopen, *Gezelius jun.*, der iøvrigt selv havde staaet i Forbindelse med Spener og brevvexlet med ham, raadede til at holde dem indespærrede, forat man kunde arbeide paa at overbevise dem om deres Vildfarelse. Da alle Omvendelsesforsøg viste sig frugtesløse, blev de satte under Tiltale efter 3 Aars Indespærring. *Schæfer* og *Uhlegius* tilbagekaldte nu. *Ulstadius* derimod, som ikke var at formaa hertil, blev dømt til Døden, men benaadet med Fængselsstraf og holdtes nu i strengt Fængsel som den groveste Forbryder i mere end 30 Aar. *Schæfer* reiste ud af Landet, tilsidst til Amerika, hvor han færdedes blandt Kvækerne. Men Samvittighedsnag over, at han havde fornegtet, hvad han dog i sit Hjerte holdt for sandt, lod ham ingen Ro, og han vendte derfor hjem igjen for at tilbagekalde sin tidligere Gjenkaldelse. Der blev derfor paany reist Tiltale mod ham; han dømtes til Døden, men benaadedes med livsvarig Fængsel († 1728). Ligeledes blev *Laurbeck* i Aabo, Lic. og Adjunkt i Theol., afsat 1708 for sine pietistiske Anskuelser.

Først senere kom Bevægelsen til det egentlige Sverige. Ved Aaret 1702 begyndte nogle i Stockholm at holde Konventikler. Bevægelsen havde vel endnu ringe Omfang, men det var dog nok til at vække Styrelsens Opmerksomhed. Pietismens bekjendte Modstander, tidligere Professor i Wittenberg, *J. F. Mayer*, tog nu Anledning af det Forhold, hvori han stod til den svenske Krone, til at modarbeide Pietismen ogsaa i Sverige. *Mayer* var nemlig siden 1691 Superintendent i Pommern og tillige Overkirkeraad for alle Sveriges tyske Provinser. I denne Stilling havde han faaet *Karl XI* til i 1694 at udstede et Edikt paa Tysk, beregnet for de tyske Provinser, hvori det paalagdes alle, men især Prester og Lærere, at afholde sig fra alle «kjætterske, farlige, mistænkte og forargelige Talemaader», og ikke paa nogen Vis taale «hemmelige Konventikler», under Straf af Afsættelse eller Landsforvisning. Da nu Bevægelsen begyndte at

---

[1]) *C. A. Cornelius:* Handbok i svenska kyrkans hist. S. 218 ff.

vise sig ogsaa i Sverige, vilde *Mayer* i sin Iver ogsaa stanse den her og begjærede til det Øiemed Tilladelse hos Kong *Karl XII* til at sætte sig i Forbindelse med det svenske Presteskab. Kongen befalede Biskopen i Linkjøping *Haquin Spegel* at korrespondere med Mayer og indhente hans Raad. Resultatet var Konventikelplakaten af 1706: «Sværmeraanderne, som ved fordømmelige Vranglærdomme og Sætninger undergrov Grundvolden for den kristelige Tro», trues med Landsforvisning, hvis de er Udlændinger, med Afsættelse og anden Straf, hvis de er fødte Svensker; tillige advares de Studerende mod at besøge de tyske Universiteter, der var mistænkte for Pietisteri, hvis de ikke vilde udsætte sig for ikke at faa Embede. Dette er den første svenske Konventikelplakat, som i de følgende Aar blev gjentaget, men tillige modificeret. Saaledes i 1713, da Ediktet af 1694 og Plakaten af 1706 paany indskjærpedes, men man tillige forsøgte nærmere at bestemme, hvad der skulde forstaaes ved Konventikler, nemlig ikke Sammenkomster, der gik ind under Husandagt, men saadanne, hvor Mænd og Kvinder af forskjellig Husstand kom sammen. Og endelig i 1726, da Forbudet mod Konventikler af Folk, der hørte til forskjellig Husstand, «kjendte og ukjendte», gjentages under Straf af Bøder, Fængsel og, i Gjentagelsestilfælde, Landsforvisning, hvorimod Husandagt anbefales, og Presterne tillige opfordredes til at besøge sine Menighedslemmer i deres Huse og der overhøre dem i deres Kristendom og saaledes ogsaa udenfor den almindelige Gudstjeneste undervise dem i Salighedens Grund; Plakaten anbefalede altsaa for at modarbeide Konventiklerne de saakaldte Husforhør, der senere (1743) blev lovbefalede og er en for den svenske Kirke eiendommelig Institution. Samtidig udfærdigedes særskilt Kongebrev, der forbød at bruge Navnet «Pietist» som Spottenavn, ligesom ogsaa Presternes Skjælden og Angreb fra Prædikestolen blev forbudt. Konventikelplakaten af 1726 gjaldt indtil 1858.

Sammenholder man Bestemmelserne fra 1726 med de tidligere, saa røber de en fordrageligere og sindigere Holdning overfor den religiøse Bevægelse, ialfald forsaavidt som det erkjendes, at ikke alt, som udskjældtes for Pietisteri, fortjente at fordømmes som saadant, og forsaavidt som man ogsaa paa andre Maader end gjennem det blotte Forbud søgte at modarbeide Konventiklerne. Det var overhovedet Tilfældet i Slutningen af *Karl XII's* Regjering og Begyndelsen af den saakaldte Frihedstid, at Styrelsen viste en større Fordragelighed og et større Maadehold. Saaledes blev Provsten *Grubbe* i Umeaa, som i 1719 anklagedes for Pietisme, af den Kommission, som nedsattes, fuldstændig frikjendt, og Domkapitlet i Hernøsand, der havde

reist Klagen, fik en alvorlig Skrabe. Samme Udfald havde «Sickla-kommissionens» Undersøgelser mod nogle Stockholmere, der havde holdt Andagtsforsamling i Sickla ved Stockholm 1723.

Under dette udbredte Bevægelsen sig stedse videre og videre. Til at forøge den bidrog i ikke ringe Grad de mange svenske Krigsfanger, som efter Fredsslutningen vendte hjem fra Rusland, hvor under Fangenskabet en almindelig Vækkelse havde udbredt sig blandt Officerer og Soldater. Til at forøge Gjæringen bidrog ogsaa den bekjendte mystisk-rationalistiske Sværmer *Johan Konrad Dippels* Komme til Sverige og Ophold der 1726—1728. *Dippel* havde først sluttet sig til de Orthodoxe, og for rigtig praktisk at opponere mod Pietismen havde han hengivet sig til et vildt Liv. Da hans Samvittighed ikke lod ham have Ro heri, hengav han sig til mystiske, alchymistiske og astrologiske Sværmerier. Under Pseudonymet *Christianus Democritus* udgav han nu i 1698 sit Skrift: *Papismus protestantium vapulans*, hvori han paa en haanlig Maade satiriserede den lutherske Retfærdiggjørelseslære. Hans Standpunkt er en eiendommelig Blanding af Theosofi og Rationalisme. Paa Sværmeres Vis foragtede han det skrevne Guds Ord og satte isteden derfor det indre Lys, som først ret gav Forstaaelsen af Skriften. Sakramenterne forkastede han som unødvendige. Efter Dippels Anskuelse behøver ikke Gud at forsones med os, men vi med ham, da Gud ikke er straffende Retfærdighed, men idel Kjærlighed. Kristus har ikke fyldestgjort for os, og Retfærdiggjørelsen bestaar derfor ikke i, at vi ved Troen tilegner os Kristi Fyldestgjørelse og for Kristi Skyld faar Syndernes Forladelse, men deri, at vi tager Kristus ind i vore Hjerter og lever efter hans hellige Forbillede. Paa Grund af disse sine sværmerske Meninger blev Dippel forfulgt og maatte flakke om fra Sted til Sted, idet han dels ernærede sig som Læge, dels fremdeles holdt paa med sit Guldmageri. Da han paa sin Omflakken kom til Sverige, lod Kongen, *Frederik I*, ham kalde til Stockholm, da han vilde raadføre sig med ham som Læge. Her blev han modtagen med aabne Arme af flere Rigsdagsmænd, især af Adelen, og af den religiøse Bevægelses Mænd, som mente at kunne bruge ham til at slappe Statskirkens Baand. Men Presteskabet optraadte mod ham. *Andreas Rydelius* (dengang Professor i Lund, senere Biskop sammesteds, † 1738) angreb ham i et Par Skrifter og paaviste hans grove Kjætterier. Han blev 1728 ved Rigsdagens Beslutning vist ud af Riget. Under sit Ophold havde han dog vundet enkelte Tilhængere og i hvert Fald bidraget til at forøge Gjæringen.

Man finder saagodtsom i alle Stifter mere eller mindre Spor af den religiøse Bevægelse; stærkest var den, foruden i Finland, i

Stockholm og i Lunds Stift, navnlig i Skaane og Blekinge. Paa disse Steder virkede ogsaa de Mænd, der er de merkeligste blandt dem, der forfulgtes for «Pietisteri», *Tollstadius*, *Murbeck* og *v. Bergen*. *Erik Tollstadius* var sin hele Virketid (1720—1759) Prest i Stockholm i forskjellige Stillinger, tilsidst Kyrkoherde i St. Jakob. Han blev gjentagne Gange anklaget for «Pietisme» i sin Lære, og under Dippels Ophold i Stockholm paadrog han sig ogsaa Beskyldning for Dippelianisme. I samme Aar som Dippel vistes ud af Landet, blev Tollstadius anklaget af Konsistoriet og en Undersøgelseskommission nedsat. Sagen endte med, at han blev frifunden, dog kun med 5 Stemmer mod 3. Nogle Aar efter reistes der en ny Anklage; denne Gang gik Beskyldningen især ud paa, at han havde lært «kalvinistisk-dippeliansk» om Nadveren og bestridt Naademidlernes Kraft, naar de forvaltedes af en uigjenfødt Prest. Sagen stod paa i flere Aar, men endte ogsaa denne Gang med, at Konsistoriet erklærede sig tilfredsstillet ved den Redegjørelse, han havde afgivet (1744). Efter den Tid reistes der ikke mere nogen Klage mod ham. Dommen om Tollstadius's Skyld eller Uskyld har været forskjellig. Det synes, som om det ikke var uden Grund, man drog hans Rettroenhed i Tvivl i den tidligere Tid af hans Virksomhed, om han end var forsigtig nok til ikke at lade sine Afvigelser træde saa aabent frem, at han kunde fældes. Men det synes ogsaa, som om han senere har opgivet sine heterodoxe Anskuelser og oprigtigen sluttet sig til Kirken og dens Lære. Han vandt ogsaa en stedse almindeligere Anerkjendelse som en trosvarm Prædikant og nidkjær og selvopofrende Sjælesørger. Han griber stærkt ind i sin Tids Bevægelse, og ogsaa senere har «Læseriet» indtil den Dag idag vedblevet at søge Næring af hans Skrifter. Det fortælles, at Tollstadius, da han var bleven en alderssvag Olding og hans Røst ikke mere kunde høres i Kirken, dog vedblev at prædike, og Kirken var altid propfuld. «Man gik», siger Grev *Tessin*, der selv heldede til Fritænkeriet, «i Kirken, endskjønt man ikke kunde høre Presten; thi som Guds Kjærlighed altid lyste af hans Ansigt, og han ikke kunde tale om Gud uden Glædestaarer, saaledes lyste Andagten af hans Aasyn, og man følte sig opbygget ved blot at se paa ham».

Peter Murbeck virkede en Tid i Lunds Stift (Malmø, Helsingborg o. a. St.), hvor han ogsaa oprettede Skoler for Fattigbørn, men han paadrog sig allerede her Forfølgelser. Senere virkede han i Stockholm som Tollstadius's Adjunkt og døde tilsidst som Prest i Blekinge 1769. Han hyldede en streng, lovmæssig Retning og virkede især som kraftig Bodsprædikant. Hans Skrifter er ligesom Tollstadius's meget udbredte og yndede blandt «Læserne».

v. Bergen, Prest i Skaane, blev afsat af Konsistoriet i Lund for sin Pietisme 1745, men Dommen ophævedes senere af Hofretten. Forfølgelserne mod ham havde han dog selv tildels forskyldt ved sin Heftighed.

— ———

Separatisme fulgte her som altid i saadanne religiøse Bevægelsers Spor. Vi finder ikke alene separatistiske Anskuelser hist og her, men endog særegne separatistiske Samfund. Blandt saadanne Samfund, som dannede sig, er især at merke *Skevikerne.* Det dannede sig omkring 1730. Paa Grund af Forfølgelser blev de nødte til at udvandre; men en Del af dem vendte igjen 1745 tilbage til Sverige, hvor de med Regjeringens Tilladelse nedsatte sig paa Gaarden Skevik paa Vermdøn. De forkastede Kirken som «Babel», Presteembedet og Sakramenterne som unødvendige. De dannede et Slags Klostersamfund under en Forstander og med bestemte Leveregler: Ægteskabet taaltes ikke, de spiste ved fælles Bord og tiltalte hinanden med «Ven». Sekten holdt sig ind i vort Aarhundrede, men er nu opløst.

Ogsaa Herrnhutismen kom til Sverige. *Zinsendorf* skrev 1735 et Brev til Kongen og sendte sin Trosbekjendelse. Senere sendte han (1746) to Udsendinger til Sverige, Svensken *Arvid Grandin* og Tyskeren *Dober.* Presteskabet og Styrelsen traadte imidlertid op mod dem med Alvor, og de blev vist ud af Landet. Dette kunde dog ikke hindre, at Herrnhutismen greb om sig, og at endog Societeter dannede sig i Stockholm, Gøteborg, Karlskrona og Udevalla. Endnu mere greb herrnhutiske Anskuelser om sig baade blandt Prester og Lægfolk. Merkes maa især *Anders Rutstrøm*, Prest i Stockholm. Bodsprædikanten *Murbeck* var en Tid hans Komminister; Prest og Kapellan bekjæmpede hinanden fra Prædikestolen. *Rutstrøm* blev flere Gange anklaget og endelig afsat og forvist (1765). Dette havde dog væsentlig en politisk Grund, da Rutstrøm hørte til «Hattepartiet»; og det var «Huerne», som forviste ham. Derfor blev han ogsaa kaldt tilbage, da «Hatterne» igjen fik Magten; men han døde, inden han kom i Embede paany.

— — — —

I den kirkelige Literatur fra dette Tidsrum er den asketiske, opbyggelige den vigtigste. Vi har allerede nævnt, at *Tollstadius* og *Murbeck* forfattede Skrifter, som blev meget udbredt og yndet blandt «Læserne». Af endnu større Betydning er *Andreas Nohrborg*, der var viet til Prest og førte Titel af Hofprædikant, men ikke

beklædte noget fast Presteembede († 1767). Han tilhører den mellem Orthodoxi og Pietisme formidlende Retning. Hans Postille: «Den fallna menniskans salighetsordning», som udkom efter hans Død ved hans Broder, giver i Prædikenform en fuldstændig Fremstilling af den lutherske Troslære. Den har gjennem alle de følgende Tider indtil den Dag idag ikke blot været en af de mest udbredte, maaske den mest udbredte Andagtsbog blandt den «vakte» Del af den svenske Almue, men tillige en almindelig Haandbog for de svenske Prester; den er ligesaa meget en populær Dogmatik som en Andagtsbog[1]). Som Hjælpemiddel for Prester stod den ved Siden af det føromtalte Gezelianske Bibelverk. Samme Retning tilhører ogsaa *Sven Bælter*, Domprovst i Vexiø († 1760), hvis Prædikener regnes blandt de mest kjernefulde, den svenske Kirke eier.

Inden den lærde Theologi indtager *Andreas Rydelius*, Professor og senere Biskop i Lund († 1739), en fremragende Plads. Vi har tidligere omtalt ham som en Modstander af Dippel. Han havde Ord for en skarpsindig Tænker, og han havde et stort Navn ikke blot som Prædikant og Theolog, men ogsaa som Filosof. Striden med Pietisterne fremkaldte et Par Lærebøger af større Betydning. Biskop i Gøteborg *Jakob Benzelius* udarbeidede nemlig efter Opfordring af sine Embedsbrødre to dogmatiske Lærebøger i strengt orthodox Retning: *Repetitio theologica* 1734 og *Epitome repetit. theolog.* 1735. De blev godkjendte af Prestestanden og indførtes ved de fleste Undervisningsanstalter, hvor de holdt sig lige ind i vort Aarhundrede.

Lapland var trods det, som i det foregaaende Aarhundrede var gjort for Kristendommens Forkyndelse for den spredte nomadiske Befolkning, dog endnu ved det 18de Aarhundredes Begyndelse nærmest at betragte som en Missionsmark. *Thomas v. Westens* Virksomhed blandt de norske Lapper virkede naturligen belivende ind ogsaa over Sveriges Grænser og vakte i Sverige en forøget Iver for Missionen blandt Lapperne. Blandt dem, som i dennne Tid arbeidede blandt de svenske Lapper, fortjener navnlig *Per Fjellstrøm* at nævnes, som først havde været Skolelærer og senere blev Kyrkoherde i Lycksele († 1764). Han oversatte flere Bøger paa Lappisk, saaledes en ABC, flere Salmer, en Evangeliebog, en Epistelbog, Katekismen og det Nye Testamente, ligesom han ogsaa udgav lappisk Grammatik og Lexikon. I 1739 udnævntes en kongelig Direktion til at have

[1]) Den er ogsaa oversat i Norge, Stavanger 1858.

Ledelsen og Tilsynet med Kirke- og Skolevæsenet i Lapland. Dette beskikkede *Per Holmbom* og *Per Høgstrøm* til at missionere deroppe. *Høgstrøm*, som døde 1784 som Provst i Skellefteaa, er den mest bekjendte. Han erhvervede sig et stort Navn blandt Lapperne. Han har selv skildret sin Virksomhed blandt dem. Hans «Frågbok» paa Lappisk er et fortjenstfuldt kateketisk Arbeide.

Vi gaar nu over til at omhandle den kirkelige Lovgivning. Pietismen kom i Sverige aldrig, saaledes som i Danmark-Norge, til at faa Styrelsen i sin Haand og at forsøge sig i kirkelige Reformer ad Lovgivnings-Vei. Derimod bragtes fra en anden Kant paa Bane en fuldstændig Revision af Kirkeloven af 1686. Den saakaldte «Frihedstid», i hvilken Kongens Magt var bleven indskrænket til intet, og i hvilken Rigsstænderne eller, naar disse ikke var samlede, Rigsraadet styrede, fandt nemlig, at Kirkeloven indrømmede Geistligheden for megen Magt paa Menighedernes Bekostning. Ved Rigsdagen 1723 fremkom Forslag om Revision af Kirkeloven for at bringe den i Samklang dels med den nu indførte Regjeringsform, dels med den nye almindelige Landslov, paa hvilken der arbeidedes. Forslaget gik ogsaa igjennem trods Prestestandens Modstand ved de tre øvrige Stænders Beslutning. En Kommission blev nedsat, og den fuldførte ogsaa Arbeidet; men den reviderede Lovs Vedtagelse blev udskudt fra en Rigsdag til anden, ogsaa ved Rigsdagen 1734, da den nye Landslov blev vedtagen, og Sagen gik paa den Maade i Glemme. Imidlertid foretoges dog Tid efter anden Forandringer i det enkelte, eller nye Forandringer udsattes. De vigtigste var de, som fremkaldtes ved den pietistiske Bevægelse, for at modarbeide denne eller for at lede Bevægelsen i sundere Spor. Herhen hører Konventikelplakaten, der faar sin endelige Form 1726, og de i Forbindelse dermed allerede nævnte «Husforhør», der blev lovbefalede 1743. Disse Husforhør eller Husoverhøringer har sin Grund i den svenske Kirkelovs Bestemmelser om, at Presten skal gjøre flittige Husbesøg til de unges Katekisation og de gamles Prøvelse og Belærelse. Allerede omkring 1730 omtales de som almindelige, men ordnet ved Lov blev de først 1743, og det i den Form, hvori de endnu bestaar. Presten skal hvert Aar samles med Sognefolkene, der til den Ende inddeles i Kredse eller «Lag» paa 100—150 Personer, efter en vis Omgang paa forskjellige Steder i Sognet, for at prøve deres kristelige Kundskaber og gjennem Tale og Samtale belære dem og styrke dem i deres Tro. Denne for den svenske Kirke eiendommelige Institution roses meget. Husforhørene «har sikkerlig været og er den

Dag idag et uskatterligt Hjælpemiddel for Tilsynet med Menigheden, for Folkedannelsen og det religiøse Liv i Almindelighed ligesaavel som for Ordenens og Sædelighedens Opretholdelse»[1]).

Ved Forordning af 1741 fik de Udlændinger, som var reformerte, Ret til at opføre Kirker i Søstæderne med Undtagelse af Karlskrona. Allerede tidligere var der indrømmet Fremmede, der indvandrede som Arbeidere ved Fabriker, fri Øvelse af deres Religion; saaledes 1724 for Alingsaas Manufakturi. Herved skede det første Brud paa den gamle statskirkelige Uniformitet.

---

[1]) *C. A. Cornelius. l. c.* S. 253.

Femte Afsnit.

„Oplysningens" Tid.

(c. 1750—c. 1814).

§ 1.

Den dansk-norske Kirke under Frederik V's og Kristian VII's Regjering.

Ved *Kristian VI's* Død 1746 var Pietismens Tid forbi. Imidlertid havde en anden Retning begyndt at udbrede sig. Imod den gamle Orthodoxi optræder ved Siden af Pietismen ogsaa «den frie Tænknings» Retning. Imod Orthodoxiens Autoritetstro og Tvang stilles fra denne Side *Natur* og *Frihed*. Men den frie Tænkning slaar over i Fritænkeri, Naturen i Naturalisme og Friheden i Tøilesløshed. De store Kulturlande gaar foran: England med *John Locke* og *Deisterne*[1]), Frankrige med *Pierre Bayles* skeptiske Retning — Tvivl overalt, ingen Afgjørelse — og «den franske Filosofi» (*Voltaire*, *Montesquieu*, *Rousseau* o. s. v.); i Tyskland optraadte *Chr. Thomasius*, «Pietisternes Advokat» og *Chr. Wolf* med sin Populærfilosofi; Retningen udvikles, under Indvirkning fra Frankrige, videre i *Frederik II's* Tid. Omslaget i de store Kulturlande naar ogsaa Norden.

Frederik V's Regjering (1746—1766) danner Overgangen fra *Kristian VI's* pietistiske Tid til Fritænkeriet og Rationalismen under *Kristian VII*. Med Frederiks Regjeringstiltrædelse indtræder strax en ganske anden Tone end den, som havde hersket i Faderens Tid. Theatret bliver igjen aabnet; Baller, Koncerter og lignende Forlystelser

---

[1]) *Deismen* anerkjender ikke den aabenbarede Religion, men kun den naturlige, til hvis Grundbegreber hører Guds almindelige Forsyn, Viljens Frihed, Dyd og Sjælens Udødelighed.

afløser hinanden; saa stivt og stille som det havde været før, saa muntert og larmende blev det nu. Men uagtet Pietismens Herredømme ved Hoffet nu var forbi, blev der dog ikke af den nye Regjering foretaget nogen Forandring i de kirkelige Forhold og deres Ledelse; alt blev ved det gamle. Frederik V befattede sig i det hele ikke gjerne med kirkelige Sager. Overfor disse, som før havde ligget Regjeringen saa varmt paa Hjerte, stillede man sig nu meget indifferent. Kongens og hans Regjerings Interesse var hovedsagelig rettet paa andre Formaal: Fabriker, Manufakturer, Handel og Søfart, i det hele alt, hvad der vedkom Rigets materielle Opkomst. Selv den store Iver, som Frederik og de Mænd, der stod ham nærmest, *Bernstorff*, *Moltke* o. s. v., viste for Kunst og Videnskab, har det samme Præg; det var fornemmelig Natur- og Statshusholdningsvidenskaberne, som nød Regjeringens Understøttelse. Saaledes var da den tidligere religiøse Iver afløst af en anden, der — hvor rosværdig i sig selv — let kunde gjøre sig gjældende paa høiere og dybere Interessers Bekostning. Endog Presterne skulde vaage over sine Distrikters materielle Velfærd og give sine Sognebørn Raad og Veiledning i denne Retning. Det heder saaledes i et Reskript af 13de April 1753 til Rigets Biskoper: «Du tilholder Presterne at formane Tilhørerne, at de efter Pligt og Skyldighed i alle Maader søger at befordre og fremme alt, hvad der kan være til de indenlandske Fabrikers Opkomst og bestandige Velfærd, og at enhver især vogter sig for at være nogen behjælpelig med at indsmugle, fordølge eller andensteds henbringe fremmede, forbudne Varer». Der fremkom ogsaa et Forslag om, at Theologer, som havde lagt sig efter Naturvidenskaberne, skulde have fortrinlig Adgang til Befordring[1]). Dette Forslag, som tilsigtede at fremme det naturvidenskabelige Studium, blev dog kun et Forslag, men har Betydning som et Vidnesbyrd om, at man søgte «at bringe et fuldkommen nyt Element ind i den gamle klassiske Dannelse».

Til at fremme sine Formaal og navnlig til Videnskabernes Fremme betjente Regjeringen sig, ligesom den foregaaende, af indkaldte Tyskere. Selv den store orientalske Expedition med *Carsten Niebuhr* i Spidsen (1761—1767), der skaffede den danske Regjering saa stor Berømmelse, udførtes hovedsagelig af Tyskere, ligesom den ledede efter *Michaelis's* Plan. Denne vilde nemlig faa sine saakaldte «naturlige Forklaringer» bestyrkede ved en Undersøgelse af Naturforholdene i Palæstina og tilgrænsende Lande. Paa samme Tid, som mange Tyskere indkaldtes til Danmark, søgte ogsaa omvendt mange danske Studerende til Tyskland, navnlig til Universitetet i Gøttingen, hvor

[1]) *Nyerup:* Univ.-Annaler, S. 315 ff.

Michaelis, der nød stor Anseelse i Tiden, virkede som Professor. Den naturlige Følge heraf var da den, at Danmark herved endnu mere bestyrkedes i sin i tidligere Forhold begrundede Afhængighed af Tyskland. Vistnok udøvede ogsaa den franske Literatur en stor Indflydelse paa vore Lande, men Indvirkningen var dog størst fra Tyskland, og navnlig fulgte den theologiske og kirkelige Udvikling fremdeles i den tyskes Spor. Derfor gjenfinder vi i den danske Theologi de samme Retninger som i den tyske, dels den gamle orthodoxe Skole, hvortil f. Ex. den gamle Professor *Peder Holm* og Biskopen i Kristiania *Frederik Nannestad* hørte, dels den pietistiske Retning med Repræsentanter som *Pontoppidan* og *Brorson*, dels de nyere Retninger, den wolfiske Skole og «Overgangstheologien» eller Neologien, ligesom ogsaa Fritænkeriet i Stilhed udbreder sig.

Den wolfiske Skole har sit Navn efter Filosofen *Chr. Wolf* i Halle († 1754), bekjendt for sin mathematisk-demonstrative Methode. Han vilde bevise de kristelige Sandheders logiske Rigtighed ved en Række Syllogismer ligesom i Mathematiken. Wolf vilde herved støtte Religionen; men Resultatet blev, at man tabte sig i en Forstandsreligion. Aabenbaringen maatte ikke stride mod Fornuften; den naturlige Religion, de naturlige Sandheder blev de væsentlige; det aabenbarede kom til at staa tilbage for Fornuften. Paa denne Maade gled man lidt efter lidt over i Vulgærrationalismen. Den wolfiske Filosofi havde sin Magtsperiode saavel ved det fornyede Akademi i Sorø som ved Kjøbenhavns Universitet, hvor den først kom tilorde ved *Peder Rosenstand-Goiske* (1749). Han hørte til Skolens høire Side og mente som alle orthodoxe Wolfianere ad den demonstrative Methodes Vei at skulle godtgjøre Kristendommens Sandheder for Fornuften; men det heder dog om ham, at «han talte med større Frihed, end der hidtil var hørt af nogen dansk Theolog». Ved hans Side stod i det theologiske Fakultet i Frederik V's sidste Aar, foruden den gamle orthodoxe *P. Holm*, den fra Kvedlinburg i 1765 indkaldte *Joh. Andr. Cramer*. Han tilhørte «Overgangstheologien» eller Neologien, som vi senere skal komme tilbage til. Som en Ven og Discipel af *Ernesti* i Leipzig fulgte han dennes Grundsætninger som Exeget, ifølge hvilke Udlæggelsen af den hellige Skrift ikke paa nogen Maade bør være forskjellig fra den Maade, hvorpaa den klassiske Profanliteratur udlægges. Som Kirkehistoriker gjorde han sig bekjendt ved sin Fortsættelse af *Bossuets* bekjendte historiske Verk. *Cramer* var den første, som holdt kirkehistoriske Forelæsninger ved Kjøbenhavns Universitet. Som Prædikant vandt han stor Anseelse ved sin oratoriske Glans og Pathos.

Vi finder saaledes i denne Tid, som i enhver Overgangsperiode,

de forskjellige Retninger repræsenterede. Selv Fritænkeriet var ogsaa allerede kommet tilorde. Allerede i *Kristian VI's* Tid tales der om Folk, «der hyldede den bekjendte tyske Fritænker *Edelmanns* Lære», uden at vi faar høre nærmere om dem. *Basedow* hørte til de Tyskere, som indkaldtes; og han foredrog sine antikristelige Lærdomme ved Sorø Akademi, indtil han paa Akademiets Hovmester *Danneskjold-Samsøs* Foranstaltning blev fjernet (1761). Fritænkeriet vovede dog endnu ikke ret at hæve sin Røst eller træde aabenlyst frem; men at det i Stilhed greb om sig, derom vidner blandt andet Iveren i at modarbeide det. *Rosenstand-Goiske* udgav i det Øiemed fra 1754 som Ugeblad: «Billige Fritanker om ubilligt Fritænkeri», *Ove Guldberg*, der paa denne Tid tilhørte den wolfiske Skole, begyndte sin Forfattervirksomhed med to Bøger mod Fritænkerne: «En omvendt Fritænkers Levnet» 1760 og «Breve over vigtige Sandheder» 1761, *Pontoppidan*, som i 1755 var bleven Prokansler ved Universitetet, forfattede i samme Øiemed: «Om Verdens Nyhed mod dem, der hellere vil tro paa en evig Verden end en evig Gud» 1757, «Sandheds Kraft til at overvinde den atheistiske og naturalistiske Vantro, fremstillet i adskillige historiske Exempler» 1758, «Om Sjælens Udødelighed» 1762, ligesom han i denne Tid i Aftentimer holdt de Foredrag, vi skylder hans *Collegium pastorale*. Hertil kan føies *Fredr. Lütken*, hvis Opbyggelsesskrifter: «Hellige Opmuntringer i mødige og tankefulde Stunder» 1764, vel kan ansees for noget nær den sidste Frugt af den pietistiske Vækkelse.

Med *Kristian VII's* Thronbestigelse forandredes Forholdene. Han var opvoxen i Fritænkernes Skole, saaat Biskop Harboe, der skulde forberede ham til Konfirmationen, «fandt ham rent ukyndig i Bibelen, men vel bevandret i *Tindal*»[1]). Den syttenaarige Konge overlod sig, ledet af uværdige Yndlinger, til skammelige Udsvævelser, der tidlig nedbrød baade hans Sjæl og Legeme. Efter hans Udenlandsreise 1768 havde Livlægen *Joh. Fredr. Struensee* vidst at sætte sig fast i hans Yndest og opsvang sig til Geheimekabinetsminister og Kongens og Rigernes egentlige Herre. *Struensee* tilhørte de franske Filosofers Skole og vilde nu benytte sin ophøiede Stilling til at reformere efter dens Grundsætninger om Stat, Skole, Opdragelse, Almenvel o. s. v. Kirken kunde nu af en saadan Styrelse ikke vente noget godt; men Struensees Herredømme var for kortvarigt (1768—1772) og hans Ligegyldighed for de kirkelige Anliggender for stor, til at hans Foranstaltninger paa dette Felt kunde blive synderlig gjennemgribende eller varige, om end det, som han gjorde, var nok

[1]) Forfatter af et deistisk Hovedverk.

til at vise, hvad man kunde vente. Ved den nye Helligdags-Anordning af 26de Oktbr. 1770 blev vilkaarligen afskaffet: Helligtrekongers Dag, 3die Festdag ved de store Høitider, Mariæ Besøgelses- og Renselses Dag, St. Hans Dag og Mikkels Dag. Mariæ Bebudelses og Allehelgens Dag forlagdes til paafølgende Søndag — alt «fordi Festdagene mere anvendtes til Lediggang og Laster end til sand Gudsdyrkelse»; man regnede endog ud, hvor mange Tønder Guld Reduktionen af Festdagene vilde indbringe ved det forøgede Arbeide. Forøvrigt blev en lignende Reduktion af Festdagene foretaget samtidig i andre Lande. Talrigere var *Struensees* Forordninger vedkommende den offentlige Sædelighed. De gjældende Forbud mod Ægteskab mellem beslægtede blev betydelig indskrænkede (Forordninger af 27de Decbr. 1770 og 3die April 1771). Bøderne for Leiermaal ophævedes ganske. Forskjel mellem ægte og uægte Børn ved Daaben maatte ikke gjøres hverken med Hensyn til Tiden eller det, der skulde erlægges til Prest og Kirketjener, eller andre Omstændigheder (Forordning af 13de Juni 1771). Ved Forordning af 28de Juni 1771 for Hertugdømmerne blev det tilladt Personer, der havde begaaet Ægteskabsbrud med hinanden, at indgaa Ægteskab efter erhvervet Skilsmisse eller den ene Ægtefælles Død. I Rosenborg Have tillodes Hasardspil mod en Afgift til det oprettede Hittebørnshospital; «Spillesygen skulde nære Løsagtigheden». Tidligere Tiders Anskuelser var endnu for dybt rodfæstede til, at ikke saadanne Foranstaltninger skulde vække en almindelig Forargelse; naar man sammenholdt dem med Ministerens og Hoffets velbekjendte Liv og irreligiøse Tænkemaade, saa man heri et planmæssigt Forsøg paa at undergrave al Sædelighed.

Blandt de Principer, denne Tids Fyrster efter Voltaires Anvisning vilde gjennemføre, var Tolerancen et af de vigtigste, Trosfriheden hørte med til de almindelige Menneskerettigheder. Men denne Tolerance havde ikke sin Grund i Kristendommen, men var meget mere et Udslag af den religiøse Indifferentisme, hvilket ogsaa tydeligen aabenbarede sig i den Intolerance, som ofte vistes mod en bestemt udpræget kristelig Overbevisning. *Struensee*, der tilhørte den voltairianske Skole, vilde ogsaa gjøre Tolerancens Grundsætninger gjældende. Dette kom i Særdeleshed Brødremenigheden tilgode, og da denne i Rationalismens Tid blev et sikkert Tilflugtsted for enfoldig og hjertelig Tro, blev det heller ikke uden Betydning, at *Struensee* i sin «Tolerance» ophævede de strenge Forbud mod Herrnhuterne, der var udstedte i Kristian VI's sidste Tid. Ved Forordning af 23de December 1771 blev der tilstaaet Herrnhuterne Frihed til at grunde en Koloni i Haderslev Amt. De begyndte strax Anlægget

af *Christiansfeld.* Rigtignok søgte man senere at indskrænke deres Indflydelse ved at forbyde dem at holde Forsamlinger udenfor sin egen Menighed og ved at forbyde Prester at sende sine Børn til Christiansfeld for at opdrages. Men saadanne Forbud kunde dog ikke overholdes, og i den følgende Tid fik Herrnhuterne endog flere Rettigheder. Under *Guldbergs* Ministerium fik de Tilladelse til at indrette sig et Forsamlingshus i Kjøbenhavn, naar de bevisligen søgte Kirkerne og kommunicerede i sine Sognekirker (Forordn. af 12te Marts 1783). I Norge var der i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarhundrede adskillig herrnhutisk Bevægelse, og «Societeter» oprettedes med særskilte Forsamlingshuse paa forskjellige Steder f. Ex. Kristiania, Bergen, Drammen, Tønsberg, Skien, Stavanger, Throndhjem, Vanse ved Farsund.

Under en saadan Styrelse som *Struensees* skulde man nu tro, at Fritænkeriet ogaaa i Literaturen skulde opløfte sin Røst, især efterat Trykkefrihedsanordningen af 14de September 1770 havde ophævet alle de Baand, som Censuren hidtil havde lagt paa Ytringsfriheden. Men dette blev kun for en Del Tilfældet. Der fremkom strax efter Trykkefrihedens Indførelse enkelte fritænkerske Skrifter med temmelig bitre Angreb paa Prestestanden. Saaledes udgav en Nordmand, Prokurator *Bie*, i 1770 «Philopatreias trende Anmerkninger a) om de dyre Tider, b) om Rettergang, c) om Geistlighedens Indkomster», hvori han bl. a. taler om, hvor skammeligt det var «at lægge Told paa Salighedens Midler»; «Presterne søgte kun Kald for at have magelige Dage og gode Indtægter» o. s. v. Herved fremkaldtes en literær Feide, som *Bie*, dog ikke kunde have synderlig Glæde af, da han allerede Aaret efter blev dømt til Rasphuset for en forargelig Prædiken over Høisangen og senere maatte forlade Landet for Falskneri[1]). De Angreb, som i denne Feide fremkom mod Prestestanden, er Forspillet til de senere saa hadefulde Udtalelser om Presterne som unyttige, overflødige og farlige. Omend saaledes Fritænkerne tildels benyttede sig af den Frihed, som Censurens Ophævelse medførte, saa var dog Massen af de mange Flyveskrifter, som i denne Tid saa Dagens Lys, vendte mod Ministeren selv, og her maatte nu just den krænkede Sædelighed tjene Hadet mod den alt formaaende Minister.

Den 17de Januar 1772 styrtedes *Struensee* ved en Hofrevolution, og herved indtraadte nu en fuldstændig Regjeringsforandring. Sjælen i den nye Regjering var Arveprinsens Lærer *Ove Høegh Guldberg*, hvis Ministerium falder mellem Aarene 1772 og 1784. Guldberg var

---

[1]) *Helveg:* Danske Kirkes Hist. eft. Reform. (2den Udg) II. S. 174.

selv Theolog, Skolens og Kirkens Anliggender laa ham alvorligt paa Hjerte, og i Iver for Videnskabelighedens Fremme stod han ikke tilbage for nogen af de tidligere Regjeringer. Hertil kom endnu, at han i sit Hjerte var dansk; han vilde, som *Grundtvig* har sagt om ham, «gjøre Danmark kristeligt, danskt og videnskabeligt». I 1775 fik de lærde Skoler en forandret Indretning, hvis største Fortjeneste vel var den Omhu, som her vistes Modersmaalet. Ligeledes modtog Universitetet flere Forandringer. Allerede under *Struensee* var en Omorganisation af Universitetet paatænkt, og den lærde Biskop *Gunnerus* i Throndhjem, som i det Øiemed var bleven kaldt til Kjøbenhavn, havde udkastet en udførlig Plan hertil. Denne faldt nu bort ved Struensees Fald, da den Reorganisation, som *Guldberg* tilsigtede, ikke var af en saa gjennemgribende Karakter. Hvad der for os har den største Interesse, er den nye Ordning af det theologiske Studium og den theologiske Examen. Det karakteristiske ved denne er den Vegt, som til Forskjel fra den tidligere Tid lægges paa Exegesen, Bibelstudiet, og dernæst Fastsættelsen af et særeget Pensum for hver Karakter, saaat Kandidaterne kunde paa Forhaand opgive, til hvilken Karakter de havde forberedt sig. Kandidaterne af første Klasse *(Laud.)* skulde kunne oversætte ethvert Sted i det Gamle og Nye Testamente paa Latin og desuden fortolke med Lærdom og Nøiagtighed et Evangelium og et Brev samt Salmerne og en profetisk Bog. Kandidaterne af anden Klasse *(Haud)* skulde kunne oversætte hele det Nye Testamente og de historiske Bøger i det Gamle Testamente samt nøiagtig fortolke et Evangelium og et Brev. Kandidaterne af tredie Klasse *(Non)* skulde nogenlunde kunne oversætte det nye Testamente. Alle skulde have saadanne Kundskaber i Dogmatik, at de kunde forsvare Kirkens Lærebegreb, og i Moralen, at de kunde holde et Foredrag over Kristendommens moralske Grundsætninger. Alle skulde kjende Reformationens Historie, de to første Klasser tillige de merkeligste Epoker i Kirkehistorien forøvrigt. Denne Examensordning, der første Gang blev anvendt i 1774, holdt sig dog ikke længe.

Ove Guldberg, der var en Discipel af *Rosenstand-Goiske*, tilhørte den wolfiske Skoles høire Side, som holdt fast ved Kirkens Lære. Ved Hjælp af denne Skoles demonstrerende Methode troede han at kunne vise, hvad han kalder «den yndige Overensstemmelse mellem Fornuft og Skrift». Af hans Skrifter har vi allerede nævnt de to, han udgav mod Fritænkerne. Desuden maa nævnes hans «Naturlige Theologi» (1765) og «Den aabenbarede Theologi» (1773). Efterat han havde fratraadt sin Stilling som Minister og var bleven Stiftamtmand i Aarhus, udgav han en Oversættelse af det Nye Testamente med

Anmerkninger (1794). I denne Stilling søgte han, da han var Kristendommens og Kirkens Lære oprigtig hengiven, at støtte Biskop Balle i hans Kamp mod den herskende Vantro. Medens han endnu stod ved Roret, søgte han at trække til Universitetet, Kirken og Skolen yngre Mænd af den samme Retning, han selv tilhørte. Disse Mænd blev i den nærmest paafølgende Tid de ordførende i den danske Kirke. De tilhørte *Neologien* eller *Supranaturalismen* i dens forskjellige Afskygninger. Dette Standpunkt har faaet Navnet *Neologi*, fordi det pegte ud i en *ny* Retning. Man søgte at fastholde Kirkens væsentlige Lære og at indrømme den frie Tænkning dens Berettigelse; den videnskabelige Theologi maatte prøves og kriticeres; der maatte skjelnes mellem Kirkelære og Skriftlære, og den gamle Kirkelære *(Palæologien)* maatte sees efter i Sømmene. I Modsætning til den gamle Theologi fik derfor nu Exegesen, Kritiken og Historien en fremskudt Stilling, og ved at dyrke disse Discipliner blev der brudt *nye* Baner *(Neologi)*[1]. Retningen blev ogsaa kaldt *Overgangstheologi* eller *Supranaturalisme*. Man fastholdt nemlig en *overnaturlig* Aabenbaring; men da denne maatte underkastes Fornuftens Kritik, kom Retningen i større eller mindre Grad til at danne *Overgangen* til Rationalismen. *Guldberg* tilhørte Supranaturalismen i dens oprindeligste Form, og da det just for en væsentlig Del var hans Bestræbelse at overflytte den paa dansk Grund, drog han, som ovenfor bemerket, Omsorg for, til de mere vigtige Stillinger i Kirken at kalde Mænd, der var paavirkede af denne nyere tyske Theologi. De mest fremragende af disse Mænd var *Nikolai Edinger Balle* og *Kristian Bastholm*.

Nikolai Edinger Balle var født 1744 paa Lolland, hvor hans Fader var Degn, men en velstuderet Mand, der selv underviste Sønnen til hans 11te Aar, da han kom i Nakskov Skole, som han senere ombyttede med Slagelse. Blottet for al Formue, vilde han vanskelig kunne have fortsat den begyndte Bane, hvis ikke Stedets Borgere efter gammel nedarvet Skik havde aabnet sine Huse for den fattige Discipel, givet ham Adgang til sit Bord og sørget for hans øvrige Fornødenheder. Efterat Balle i 1765 med Udmerkelse havde fuldendt sine Studier ved Kjøbenhavns Universitet, fortsatte han dem senere i Leipzig hos *Ernesti* og *Gellert* og i Gøttingen hos *Michaelis* og *Walch*. Hans grundige Studier tiltrak ham en saadan Opmerksomhed, at han endog modtog hædrende Tilbud om Ansættelse ved Gøttingens Universitet. Men Balle foretrak et Tilbud, der gjordes ham fra Fædrelandet, som gjerne vilde bevare ham for sin

[1]) *Ernesti, Michaelis, Semler.*

Tjeneste. Naturligt, at Opmerksomheden rettedes paa Balle; ved Gunnerus's Reorganisationsplan var han paatænkt som theologisk Professor. Deraf blev nu intet, og Balle var imidlertid gaaet som Landsbyprest til Jylland. Men 7 Maaneder efter kaldtes han af Guldberg til Universitetet. Vi skal nu ikke dvæle ved hans Virksomhed her eller ved hans Skrifter; vi vil faa en lettere Adgang til at lære Manden nærmere at kjende, naar vi skal betragte ham i hans utrættelige Kamp mod Tidens Vantro, efterat han 1783 var bleven kaldet til Sjællands Bispestol, først fra 1782 af som adjungeret sin Svigerfader L. Harboe. I den Anledning fik han høre Spottegloser om, at Arons Ypperstepresteembede var bleven arveligt paa Kvindesiden. Ogsaa Harboe havde nemlig faaet Sjællands Bispestol efter at have ægtet sin Formand Herslebs Datter. *Balle* tilhørte den Form af Supranaturalismen, som strengest holdt fast paa Kirkelæren, men han var dog saa meget paavirket af den nyere Theologi, at den gamle, orthodoxe *Peder Holm* ikke vilde «lægge Haand paa den Kjætter», da Balle 1774 i Anledning af Arveprinsens Formæling skulde kreeres til Doktor.

Kristian Bastholm var født 1740; han havde som Student med Forkjærlighed studeret Naturvidenskaberne og Filosofien, Theologien kun efter Faderens Ønske, som en «Vei til Levebrød, ikke en Hjertesag». Han var en Discipel af Rosenstand-Goiske, der helbredede ham fra hans Tvivlesyge. Mellem Aarene 1768 og 1771 var han Prest ved den tyske Menighed i Smyrna. Ved sin Hjemkomst til Kjøbenhavn blev han Prest ved Citadellet, senere i Helsingør, i 1778 udnævntes han til første Hofprest og i 1782 til kongelig Konfessionarius. Han gjaldt for Tidens første Prædikant og betragtedes endog som epokegjørende i Prædikekunsten. Hans homiletiske Lærebog, «Geistlig Talekunst», blev oversat paa Svensk og paa Tysk, og Josef II af Østerrig indførte den ved de høiere Læreanstalter i sine Stater. Men med al dens Fortrinlighed i mange Henseender lider den dog af to store, for Tiden karakteristiske Mangler: der er for meget af «Kunsten» og for lidet af «det geistlige». Hans talrige Skrifter griber ind i Theologiens forskjelligste Grene; de er for Størstedelen bestemte ikke blot for de lærde, men for det dannede Publikum i det hele og udmerker sig alle ved en smagfuld Fremstilling og et smukt Sprog. Herved vandt han inden Literaturen en stor Indflydelse; men denne tjente tillige til at bane den rationalistiske Tænkemaade Vei. Vistnok erkjender han en Aabenbarings Nødvendighed og Kristendommens Guddommelighed, Treenigheden, Kristi Guddom, Forsoning, Mirakler, Spaadomme o. s. v., ja han taler endog Kristendommens Sag med en vis Varme mod den atheistiske Vantro. Men

hans Supranaturalisme grænser dog temmelig nær til Rationalisme, de kristelige Dogmer fremtræder ikke i sin Skarphed, og Kristendommen er ham igrunden ikke stort andet end en klarere og sikrere Oplysning om de almenfornuftige Sandheder. I Forordet til sine i 1783 udgivne «Kristelige Hovedlærdomme» udtaler han sig bl. a. saaledes: «Jeg har bestræbt mig at fremsætte gamle Sandheder i det klareste Lys, som var mig muligt, og i saa behagelig en Dragt, at Læseren ikke skulde kjedes ved mere end en Gang at opofre dem sin Opmerksomhed. Jeg har ladet Fornuften tale med, hvor den kunde, og saa meget, som den kunde tale, men haver og ladet den stanse der, hvor Mørket overfalder den. Jeg har skyet alt det, som er blot spekulativiskt, som hverken har nogen tilstrækkelig Grund i Skriften eller nogen frugtbar Indflydelse paa Hjertet; derfor har jeg heller ikke givet mig af med blotte Gisninger, men kun fremsat saadanne Lærdomme, hvilke ved Fornuften eller Skriften kunne bringes til den fuldkomneste Vished». Hans allerede fra Begyndelsen temmelig vage Supranaturalisme gik i Aarenes Løb over til ren Rationalisme. Blandt hans betydeligere Skrifter fra den ældre Tid kan fremdeles merkes hans paa Tysk skrevne «Lovtale over Messias» (Lobrede auf Messias), som blev udarbeidet allerede, medens han var i Smyrna. «Har nogen», siger han i denne Bog, «fortjent en Lovtale, da har unegtelig denne himmelske Lærere og en falden Verdens Oprettere den billigste Ret dertil». Saadanne Udtalelser er karakteristiske for Tiden; Kristus skal ikke *tilbedes* som Guds Søn, men hædres, æres og *lovtales* som «en stor Mand». Til hans ældre Periode hører ogsaa «Den jødiske Historie» (1777—1782), hvori de enkelte Mirakler efter Michaelis's Exempel bortforklares ved saakaldte «naturlige Forklaringer», uden at han dog i Almindelighed vil benegte Miraklets Begreb; fremdeles hans «Oversættelse af det Nye Testamente med Anmerkninger» (1780), en populær Bibelfortolkning i to Dele. Dette Skrift fremkaldte flere Angreb, saaledes et fra Prof. *Laurits Smith*, Lærer ved de militære Akademier, som kritiserede Bastholms Forklaring af Joh. 1, 1, ifølge hvilken Stedet ikke skulde være et Bevissted for Kristi Guddom. Strax efterat Bogen var udkommen, føiede Bastholm dog et lidet Tillæg til «efter flere gode Venners Raad», nemlig «Bevis for Kristi Guddom i Anledning af min Anmerkning til Joh. 1, 1»; heri har man troet, og vistnok med Rette, at kunne spore Guldbergs usynlige Haand[1]). *Bastholms* senere Skrifter skal vi siden omtale.

Ved Siden af disse to Mænd kan ogsaa nævnes de theologiske

---

[1]) *Helveg:* Danske Kirkes Hist. eft. Ref. (Anden Udgave) II. S. 209.

Professorer *H. F. Janson*, tidligere tysk Hofprest, *C. F. Hornemann*, ansat 1776, og *J. G. Moldenhawer*, en Tysker, der i 1783 indkaldtes fra Kiel, samt den tyske Prest ved Petri Kirke *B. Münter* og den til Kiel gjenindkaldte *Cramer*. Kritiske og navnlig ogsaa textkritiske Studier sysselsatte meget Tidens Theologer. Ogsaa de danske Theologer deltog heri. Mellem Aarene 1777 og 1787 foretog *Moldenhawer*, Sydslesvigeren *Adler*, Professor i Syrisk, senere i Theologi, tilsidst Generalsuperintendent i Slesvig, *Andr. Birch*, tilsidst Biskop i Aarhus, *Andr. Hviid*, død 1788 som titulær Professor, og *Frederik Münter*, bekjendt kirkehistorisk Forfatter, Professor 1788 og Biskop over Sjællands Stift 1808, paa offentlig Bekostning Reiser i Udlandet for at undersøge Haandskrifter og gamle Oversættelser. Som Frugt heraf udkom 1788 de fire Evangelier, men Fortsættelsen afbrødes, da Branden 1795 ødelagde Samlingerne; *Birch* udgav senere sine. Uden at høre til Theologerne fortjener den skarpsindige Tænker *Tyge Rothe* at nævnes, der i sit Hovedverk: «Kristendommens Virkning paa Folkenes Tilstand i Europa», tilligemed flere andre, som sluttede sig hertil, optraadte mod de franske Filosofers Skole.

Det var den tyske Theologi, saaledes som vi kjender den fra det forrige Aarhundredes Overgangsperiode, som i den *Guldbergske* Tid overflyttedes paa dansk Grund, og de forskjellige Retninger, som brydes med hinanden, er de samme, som kjendes fra Tysklands Kirkehistorie. Saalænge *Guldberg* stod ved Roret, laa der dog et Baand paa Tungen, der hindrede Tidens Retning i at udfolde sig og træde utilhyllet frem. Det er en af de alvorligste Bebreidelser, man har gjort *Guldbergs* Styrelse, at han vistnok ikke ophævede, men dog indskrænkede den af *Struensee* givne Trykkefrihed. Med Strenghed overholdt han de kirkelige Anordninger og søgte at nedkue alt, hvori han saa Gudsfornegtelse og Usædelighed. En paatænkt Oversættelse af *Goethes* «Werthers Leiden» blev saaledes kvalt i Fødselen, og hans Forholdsregler mod *Thomas Bruuns* «Fritimer eller Fortællinger efter Boccaccio og Lafontaine» 1783 skaffede dette usædelige Produkt en Navnkundighed, som det hverken fortjente eller ellers vilde have vundet. Bogen blev nemlig konfiskeret; men dette bevirkede, at man blev ivrig efter at faa fat i den. Der udstedtes nu et Kabinetsdekret, stilet til Politimesteren, hvori det heder: «Saasom man maa slutte, at det er et ondt, fordærvet og forargeligt Menneske, ganske ukyndigt i Religion og Kristendom, saa har du at paase, at han møder hos Biskop Balle til Undervisning . . . Findes han dertil uvillig og stridig, kan han hensættes i Tugthuset».

Inden vi forlader den *Guldbergske* Tid, maa endnu to kirkelige Foranstaltninger af større Betydning omtales, nemlig Udgivelsen af

en ny Salmebog og Exorcismens Afskaffelse ved Daaben. Det havde oftere været paa Tale at foranstalte en ny Salmebog istedenfor den gamle *Kingoske;* den af *Pontoppidan* i 1740 udgivne var ikke kommen i Brug udenfor Slotsmenighederne. Tanken paa en Revision af Salmebogen blev nu igjen optaget, og Redaktionen overdroges *Guldberg* selv og Sjællands Biskop *Harboe.* Guldberg var Sjælen i Arbeidet, hvorfor ogsaa den nye Salmebog, som udkom i 1778, med Rette blev kaldt den *Guldbergske.* Han var en ivrig Beundrer af den *Klopstockske* Poesi med dens høie, stundom altfor høie Begeistrings Flugt. *Klopstock* og *Gellert* var i denne Tid Tysklands mest fremragende Digtere paa det aandelige Felt. Af disse var især den første meget yndet i Danmark; han havde gjort sig bekjendt ved sin «Messiade», sine Oder og sine aandelige Sange forøvrigt. Han fandt mange Efterlignere; men som det ofte gaar med Efterlignere, gik det ogsaa her; de efterabede Mesteren indtil Karrikatur; istedenfor høi Flugt fik man Opskruethed og Svulst, istedenfor den ægte Begeistrings Sprog fik man hule Fraser og «ha-stemte» Toner.

Den *Guldbergske* Salmebog indeholdt 438 Salmer, hvoraf 133 var tagne af Kingos, 140 af Pontoppidans Salmebog og Resten var nye, stærkt farvede af Tidens Aand og Retning. Af disse nye Salmer var de fleste af Fru *Boye,* som leverede 148, nemlig 124 originale og 24 oversatte. *Birgitte Kathrine Boye* var først gift med Skovridder Herman Hertz og med ham Moder til Biskopen i Ribe Jens Mikael Hertz, Forfatter til «Det befriede Israel»; senere blev hun gift med Toldskriver og Justitsraad Boye. Hun tilhørte den Klopstockske Retning med dens gode og slette Sider; ved Siden af Salmer, som altid vil hævde sin Plads, flød der ogsaa fra hendes Pen adskilligt, som viser, at hun paa ingen Maade var blottet for denne Retnings Svagheder. Hun døde 1824 med samme Lov som Hustru, Moder og Kvinde, som Samtiden gav hende som Digterinde. Foruden Fru Boye kan som Salmedigtere nævnes Provsten *Jakob Johan Lund,* gift med en Datterdatter af Hans Egede, af hvem 9 Salmer blev optagne, og Kronprinsens Lærer *Sporon,* der døde som Amtmand i Veile, af hvem 2 Salmer blev optagen. *Guldberg* udtalte sig om denne Salmebog saaledes: «Den enfoldige skal efter sin Kundskabs Maade der ikke savne, hvad der kan styrke hans Hjerte i Guds og Jesu Kristi Kjærlighed, og den oplyste tror vi og at skulle finde den Aandsopløftelse, han attraar». «Den danske Kirke finder her de bedste af sine gamle og bekjendte Salmer og det med saa liden Forandring som nogensinde har været muligt . . . De nye, som Guds Forsyn har givet os i Hænderne, og som alle er i bekjendte Melodier, haaber vi ogsaa at skulle opvække Sjælene til at frygte Gud

og tro paa vor allerhelligste Forløser». Salmebogen var oprindelig bestemt til Brug for Hof- og Slotsmenighederne. Fra første Adventssøndag 1781 skulde den indføres i Kjøbenhavns Kirker og i sin Tid i samtlige Kjøbstæder og paa Landet i begge Riger. Dette skede dog ikke; Salmebogen fandt ikke en saa gunstig Modtagelse, som man havde ventet. Den var de «oplyste» for kristelig, og for de enfoldige fandt man den for kunstlet og uforstaaelig. Imidlertid blev den 1783 indført i Kjøbstæderne og paa Landet, hvor det ønskedes. Men allerede 1791 kom der en ny Forordning, ifølge hvilken «dens Indførelse i begge Riger skulde udsættes indtil videre». Der var nemlig nu kommen en ny Retning tilorde, som ikke kunde finde sig i den gamle enfoldige Tro, men vilde have en ganske anden Salmesamling.

Det fortjener dernæst at omtales, at Exorcismen ved Daaben blev afskaffet ved Forordning af 7de Mai 1783. Denne Sag havde oftere tidligere været forhandlet, saaledes ogsaa i Kristian VI's Tid. *Guldberg* fik den nu bragt tilende. Det heder i Forordningen, at «Besværgelsen, som længe har været afskaffet i andre protestantiske Lande, men som dog hidtil mod alle retsindiges Ønske er beholdt i vor Kirke, har ei alene aldeles ingen Grund i den hellige Skrift, men kan og lettelig opvække Forargelse». Tillige forandredes Indledningsbønnerne (Parallelen med Noahs Ark og Israeliternes Gjennemgang gjennem det røde Hav), og Daabsritualet fik nu i det hele den Form, som det for nærværende har i den dansk-norske Kirke.

I 1784 overtog Kronprins *Frederik* som myndig Regjeringen. *Guldberg* blev fjernet, idet han udnævntes til Stiftamtmand i Aarhus. Hvad der under Guldbergs Ministerium mere havde gjæret i det skjulte, medens man endnu mente i Danmark, som før i Tyskland, at kunne forene det gamle og det nye, det traadte nu skarpere og skarpere frem. Rationalismen trængte stedse mere ind blandt Theologerne og Geistligheden og blev offentlig foredraget fra det theologiske Katheder ved Kjøbenhavns Universitet af Professor *Hornemann*. Denne, der var ansat 1776 som Professor i Kjøbenhavn og som nu var *summus theologus*, havde allerede i 1777 udgivet en Oversættelse af Profeten *Mika* med Anmerkninger som Prøve paa en ny Oversættelse af det Gamle Testamente. Heri søgte han gjennem en historisk Fortolkning at bortforklare de messianske Steder. Dette skede nu under det Guldbergske Ministerium, og det uvante i hans Fortolkning, skriver han selv senere herom, «var nær ved at paadrage ham nogen Forfølgelse, der under en mindre oplyst Regjering let kunde komme til Udbrud». Denne Gang blev det ved, at han i et «Anhang» erklærede nu at have overbevist sig om Rigtig-

heden af den messianske Fortolkning af Mika Kap. 5. Imidlertid befæstedes han stedse mere i den rationalistiske Synsmaade, saaat denne ogsaa traadte aldeles utilhyllet frem i hans senere Skrifter, f. Ex. hans Forklaring af Efeserbrevet og af Salmerne, i hvilken Anledning Jansen skrev til Balle: «Hvad skal man sige om vor *primus theologus*, der fremkommer med en saa besynderlig Forklaring over de Salmer, der handler om Messias. Er dette at forklare . . . og hvordan kan en kristelig Fortolker sætte det i Tvivl, om Kristus eller Apostlerne har forstaaet det Gamle Testamente rigtigt?» Størst Opsigt vakte dog i denne Tid *Andr. Gamborg*, Provst paa Regensen, siden Professor i Filosofi, ved at udgive «Nysa» eller en «historisk-filosofisk Afhandling over Genesis 2, 3», hvorefter Beretningen i Gen. 2, 3 skulde hidrøre fra en ægyptisk Hieroglyf, som Moses havde fundet, men misforstaaet og tydet paa sin Vis.

Medens Rationalismen blev herskende blandt Landets Geistlighed, gjennemtrængtes den almindelige Dannelse mere og mere af Tidens saakaldte «Oplysning». Omslaget gik for sig med raske Skridt. Man interesserede sig levende for alt, hvad der kunde tjene til Menneskehedens Oplysning og Forædling, og da man saa meget førte «Oplysning» i Munden, er Tidsalderen bleven kaldt «Oplysningens Tidsalder». Den saakaldte «sunde Menneskeforstand» var den øverste Rettesnor. *Gud*, *Dyd* og *Udødelighed* er paa det religiøse Omraade Stikordene; der tales ikke mere om *Tro*, men desto mere om *Dyd*. Paa alle Felter, ikke blot i Religionen, arbeidede man for den «fornuftige Oplysning». Tidsskrifterne «sværmede paa denne Tid frem som Døgnfluer»; Tidsskrifter, Folkeskrifter, Skrifter for Ungdommen, Taler — alt skulde meddele Oplysning. Herved skulde dannes retskafne Mennesker, gode og nyttige Borgere, herved skulde Dyd og Lyksalighed fremmes. Lyksalighed her i Livet er det Maal, der maa tilstræbes, og for at naa dette Maal maatte man være dydig. Hvad der ikke var til *Nytte* for dette Liv, hørte til de utidige Spørgsmaal, som man skulde lade ligge; det var altsaa *det nyttige*, Tiden spurgte efter. Men man blev ikke staaende ved dette; man begyndte at negte Guds Tilværelse og Udødeligheden og spurgte snart ikke længre efter Dyden. I Systemet slaar man over til Materialisme og Eudaimonisme og i Livet over i sanselig Nydelse; Selskabssange og Drikkeviser blev for en stor Del Digtningens Indhold. Navnlig kom den nye Tænkemaade tilorde i Kjøbenhavn, Brændpunktet og Midtpunktet for det aandelige Liv i Danmark og Norge.

Aarhundredets Slutning frembragte nu ogsaa de frækkeste Angreb paa Kristendom og Bibel, paa Kirken og dens Tjenere. Angrebet mod den gamle Tro førtes dels gjennem Flyveskrifter, dels og

fornemmelig gjennem Tidsskrifter. Dette var allerede Tilfældet med Ugebladene «Samleren» og «Politisk-fysisk Magazin»; men frækkest og raaest fremtraadte dog Angrebet især i *Malthe Møllers* «Repertorium for Fædrelandets Religionslærere» (1795—1798) og *Otto Horrebows* Religionsblad «Jesus og Fornuften» (1797—1801). *Malthe Møller* havde i Begyndelsen ikke navngivet sig, men han skrev saaledes, at man maatte antage, han var Prest, hvorfor *Balle* rettede den Opfordring til den formentlige Prest, at han skulde nedlægge sit Embede, da han ellers vilde gjøre Brud paa sin Embedsed. Nu navngav han sig, og det viste sig da, at Udgiveren ikke var nogen Prest. Repertoriet forkyndte det som sin Hensigt «at ville forberede en Revolution i det theologiske Studium, som det dyrkedes i Fædrelandet». Midlet hertil skulde være den *kantiske Filosofi*. «I sin hele Fylde aabenbarede sig Sandhedens Aand, som Sandhedens evige Lærer forjættede alle dem, der skulde forkynde hans himmelske Lære, i sin ypperste Repræsentant *Im. Kant* — velsignet være hans Navn i Menneskehedens Aarbøger!» Men i Virkeligheden havde det ikke stort at sige med Kantianismen: det viste sig, at Udgiveren ikke kjendte stort til den. Han havde studeret i Jena og Gøttingen, og hvad han opvartede med, var ikke andet end, hvad han der havde lært af rationalistisk Bibelfortolkning (*Dr. Paulus*) og Dogmatik. Skriftet vakte i Begyndelsen ikke ringe Opsigt, indtil det Anonymitetens Slør, hvorunder det var udkommen, løftedes; men fra den Stund tabte det sin Interesse og døde hen. Det kan iøvrigt kun lidet interessere os at dvæle ved dette eller ved Kandidat *Horrebows* Religionsblad eller de øvrige lignende Skrifter. Hvad de bragte for Lyset, var ikke andet end, hvad vi kjender fra Wolfenbütlerfragmenterne, en Bahrdt, en Nikolai og andre Oplysningens Mænd, i det høieste tillavet med en lidt anden Sauce. Ved Siden heraf kan ogsaa nævnes, at Professor *Rasmus Nyerup*, fra 1790 Redaktør af «Lærde Efterretninger», i 1793 begyndte Udgivelsen af sine «Efterretninger om udenlandsk Literatur», som søgte at holde den danske Læseverden *à jour* med Udlandets rationalistiske literære Frembringelser.

I Aarhundredets sidste Decennium syntes det navnlig, som om Vantroens Kræfter samlede sig til et Stormløb. Imod den stillede Biskop *Balle* sig frem i aaben Kamp. Og det Vaaben, han greb for at føre den, var det ene usvigelige Vaaben, som Herren selv rækker dem, der bekjender hans Navn — Guds Ord. «Ei var Peders Arm, væbnet med hans uddragne Sværd, men Peders Mund, opladt til hans Navns frimodige Bekjendelse, den Klippe, som Kristus vilde bygge sin Kirke paa, saaat Helvedes hele Hær ikke skulde formaa at faa den omstyrtet. Stik dit Sværd i Balgen, sagde han til Peder;

thi hvo der griber til Sværd, skal omkomme ved Sværd. Derimod bød han og sagde til alle Disciplene: I skal være mine Vidner. Vidner vil han, og ikke Drabanter . . . Selv det anfægtede Guds Ord skal være Skjold og Værn; al Ære og Taksigelse tilhører Guds Ord alene». I denne faste Tro til Guds Ords Sandhed og Kraft var det, *Balle* begyndte og førte Kampen. Dette er hans store Ros, som ikke skal fratages ham, om det end er saa, at hans eget vaklende, halverende Standpunkt ofte kommer tilsyne. Guds Ord, det var altsaa hans Mening, maatte selv føre Kampen, og det vilde føre den frem til Seier. Hvad det gjaldt om, var derfor at lægge Guds Ord frem, at det selv kunde føre sin Sag. Til den Ende begyndte han Høsten 1793 at holde Bibellæsninger først i Vaisenhuskirken, senere i andre Kirker. Han holdt dem Søndag Eftermiddag fra Klokken 6 til 8 over et selvvalgt Stykke af Bibelen, som han lod særskilt aftrykke og uddele blandt Tilhørerne. Skarevis strømmede man til disse Bibellæsninger. Mange kom for at søge Belærelse og Troens Styrkelse, mange alene af Nysgjerrighed, eller fordi det nu engang hørte til, at man skulde gaa og høre Bispen, mange kun for at finde Anledning til at haane og spotte. Haan og Spot blev ogsaa Bispen og hans Bibellæsninger rigeligen tildel. «Der blev støiet, saaat man næsten ikke kunde høre Biskopens Ord, ja man talede op til ham paa Prædikestolen og fornærmede ham med upassende Spørgsmaal». Man undsaa sig endog ikke ved at udbrede onde Rygter om, hvad der foregik i disse Aftenmøder i Kirken, at der i de mørke Sidegange holdtes Stævnemøder. Balle maatte faa nogle agtede Borgere til vexelvis at føre Tilsyn i Kirken! Han tænkte flere Gange paa, om det maaske ikke var klogest og rigtigst at holde op med disse Bibellæsninger, som gav saamegen Anledning til Spot og Bagvaskelse; men hans Forvisning om, at hans Gjerning var i Sandhedens Tjeneste, var for stærk; han blev derfor ved og holdt ud i ti samfulde Vintre. Balle udgav senere disse sine Bibellæsninger under Titelen: «Bibelsk Søn- og Helligdagslæsning; Vor Herres og Frelsers Jesu Kristi Levnet paa Jorden» (1794—1804). De fandt en overordentlig Udbredelse; Subskribenternes Antal var ikke mindre end 30,000. Selv Modstanderne kunde ikke negte Bispens Mod og Ærlighed sin Agtelse. Men det er tillige karakteristisk baade for Balles og Tidens religiøse Standpunkt, at medens man i Kjøbenhavn fandt «den gammeldagse stive Orthodoxi i dem ufordragelig», heder det fra Jylland og andre Egne, at de havde gjort «et ufordelagtigt Indtryk paa Bønderne med Hensyn til nyttige Bøgers Anskaffelse, da de havde ventet andet og mere, end de fik». *Balle* lod det ikke blive med sine Bibellæsninger; for mere direkte at kunne imødegaa

de Angreb, som i Flyveskrifterne og Tidsskrifterne rettedes mod Bibel og Kristendom, begyndte han i 1796 Udgivelsen af et Ugeblad: «Bibelen forsvarer sig selv».

Balle stod saagodtsom ene i denne Kamp, uagtet der rundt om i begge Lande fandtes mange, som delte hans Tro og fulgte hans djærve Kamp med hjertelig Deltagelse, og som ogsaa lod ham det vide, som f. Ex. *Guldberg*, *J. N. Brun*, Brødrene *Fleischer*, — den ene Prest i Kallundborg, den anden Jurist og Pensionist i Slagelse — som ogsaa deltog i Striden med nogle Skrifter. I Kjøbenhavn selv samlede endel Borgere til en Hædersgave til Bispen (1797). Man lod slaa en Skuepenge; paa Forsiden stod Bispens Billede med Omskrift, paa Bagsiden en Klippe i det oprørte Hav og paa denne en kvindelig Figur (*Religionen*) med Kors og Bibel i den høire Haand og en Fakkel i den venstre; i Baggrunden sees et Skib, som seiler trygt gjennem de oprørte Bølger; nedenunder stod Matth. 10, 32: »Den der vil bekjende mig for Menneskene, ham vil og jeg bekjende for min Fader, som er i Himlene». *Balle* modtog Hædersgaven som et «Pant paa de danske Borgeres urokkelige Hengivenhed til Sandheds Ord, kommet fra Gud, som et Bevis, der taler fra Slægt til Slægt, om nordisk Troskab mod kristeligt Samfund og kristeligt Fædreland«. Kjært og styrkende maatte det jo ogsaa være for ham, der var vant til Haan og Spot, at modtage dette og andre Vidnesbyrd om, at der dog var dem, og det mange, som havde Hjerte for ham og hans Kamp. Men i Kampen selv var der faa (f. Ex. Brødrene *Fleischer*) eller saagodtsom ingen, som stillede sig ved hans Side for at tage virksom Del i den. Somme, af hvem man nærmest kunde ventet det, boede fjernt fra den egentlige Kampplads og havde i sin egen Kreds nok at gjøre; somme mente det klogest og rigtigst ikke at blande sig i Striden for ikke at give Anledning til Spotterierne. Dette sidste var ikke blot Tilfældet med *Bastholm*, men ogsaa med en Mand som *Guldberg*. Da *Balle* havde lagt Planen til sit Ugeblad, skriver Guldberg til ham: «Min Ven lover, saasnart De har endt denne Visitats, at ville besvare alt, hvad der er kommet ud, og just dette vilde jeg, De ikke skulde gjøre . . . Der er en Tid, hvor de bedste Lærere bør følge Pauli Formaning 1 Tim. 4, 7, og denne Tid er, tror jeg, nu, hvor Pauli ægte Disciple maa træde af Striden for ei uskyldigen at foranledige Spotterier. En stor Del af disse Smørere skriver kun for at vinde Klappen eller for at tjene en halv Snes Rigsdaler; de glæder sig ved at finde Anledning, og denne maa afskjæres dem». Senere, da Ugebladet var kommet, vidner han imidlertid: «Folk herover, som higende læser Deres Blad til sin Tros Bestyrkelse, beder og takker Gud for Dem og anser Dem for det,

De er, Guds Mand til Guds Kriger». Paa lignende Maade skriver *Guldberg* i denne Tid ofte til Balle og styrker ham til Kampen, naar han gribes af Mismod. Thi det skal ikke undre os, om *Balle*, som desuden af Naturen var tilbøielig til Tungsind, oftere under Kampen, naar han saa, hvorledes Angrebene paa hans kjære Bibel voxte, og hvorledes han stod ene i Kampen, grebes af Mismod og ønskede sig tilbage til en Landsbyprests Stilling, «den eneste, han nogensinde havde søgt om; da kunde ogsaa han tie». Det var i et saadant Øieblik, *Guldberg* trøstede ham saaledes: «De klager over at fægte alene; men Jesus stod alene, og ingen var med ham; Paulus alene, men Herren var med ham; Balle alene, men Herren er med ham, og Bønner af sande Kristne til Herren er for ham. Staa kun, min Ven; den staar vel, som staar paa og for den Grundvold, som er lagt, Jesus Kristus». Dette var ogsaa *Balles* Trøst. Han vidste og erfarede det nok, at om det end er haardt for Kjød og Blod, saa er det dog saligt at haanes og forfølges for Kristi Navn. Et bandt ham til altid at tale: «Man spørger mig nu og da: hvad hjælper det? Jeg svarer: det hjælper dog til Trøst for min egen Samvittighed. Hvad det ellers monne hjælpe, erfarer min Aand engang i den bedre Verden og fryder sig og takker og priser den Almægtige». Han — Bispen — var sat til at vidne om sin Herre og Frelser, derfor kunde han ikke tie; hvad Frugt Ordet skulde bringe, det stillede han i hans Haand, hvis Ord det var, og det vilde i sin Tid blive aabenbaret. Vistnok kom det svage ved *Balles* theologiske Standpunkt, Supranaturalismen, adskillig tilsyne i hans Kamp, men alligevel maa det siges, at «disse Aar, da den utrættelige Biskop saaatsige stillede sig paa Gaden, for med ærlig Iver at forsvare sin Bibel og sin Kristendom, medens literære Gadedrenge overdængede ham med Haan og Skjældsord, og medens kloge Folk spottede over hans Færd eller saa ned paa den med fornemt Smil — visselig disse Aar vil mere end noget andet, han har gjort, ja endog til Trods for meget, man kunde ønske ugjort, altid sikre *Balles* Navn en kjærlig Ihukommelse».[1]) *Grundtvig*, der som Gut gjennemlevede disse Aar, «drømte sig voxen for at staa som *Balles* Vaabendrager».

I Kjøbenhavn stod *Balle* ene i denne Kamp. Den blandt Hovedstadens Geistlige, som i Anseelse og Stilling stod nærmest Balle, var kongelig Konfessionarius *Bastholm*. Men han blandede sig af Grundsætning ikke ind i Bladenes Polemik. «At skrive direkte», siger han selv, «mod saadanne (Skrivefrækhedens) Angreb fandt jeg ikke klogt; jeg frygtede for, at jeg ved at røre i Ilden kun skulde bringe den til

---

[1]) *Helveg:* l. c. S. 284.

at blusse desto stærkere og udbrede sig desto videre». Derimod var han nu som før flittig til at udsende Skrifter, og i disse talte han paa sin Vis Religionens Sag mod den aabenbare Religionsforagt og den frække Spot. Men den Religion, hvis Sag han saaledes talte — endog med en vis Varme — var igrunden kun «en aabenbaret *Moral*», hvis Hovedsum var den bekjendte Trehed: Gud, Dyd og Udødelighed; hans Supranaturalisme afsvækkedes alt mere og mere til den nøgne Rationalisme. Særdeles oplysende er i denne Henseende en Afhandling, som han, «opfordret ved Tidens Skrivefrækhed mod Religionen», udgav under Titelen: «Tanker om vor Tids Fremgangsmaade for at befordre den religiøse Oplysning». Hans Hensigt er ikke at afgjøre noget i Henseende til de antagne religiøse Meninger, enten for eller imod dem, men kun at tale om den «Fremgangsmaade, ved hvilken man søgte at befordre den religiøse Oplysning». Han indrømmer, at der i de nedarvede religiøse Meninger er adskilligt, som behøver Rettelse og Forbedring. «Vor Kristus kunde umulig hos det Folk, blandt hvilket han opstod, gjøre alt». Det er den rationalistiske Sats om Kristendommens *Perfektibilitet*. Reformatorerne havde gjort meget til at rense Jesu Lære fra Menneskenes Forvanskninger, men meget lod de endnu tilbage. I de sidste 20—30 Aar er der gjort adskillige Fremskridt til mere Bestemthed, Renhed og Klarhed i nogle religiøse Meninger; men der kan endnu gjøres mere. Ikke det altsaa dadler han, at man vil «rense de religiøse Meninger», men det er Fremgangsmaaden, han ikke kan godkjende. Man bruger Haan og Spot og farer frem uden Sindighed og Overlæg. Men «for at arbeide paa Oplysning maa man tale til Forstanden; jeg kjender i det mindste ingen anden Vei.» Man maa være «varsom med at nedbryde Skriftens Autoritet, førend Fornuften har naaet den Grad af Kultur, at den kan veilede sig selv paa Sandhedens og Dydens Vei. Om den nogen Tid naar denne Kultur, vil Tiden lære; for mig er Ønsket større end Haabet». Man skal give Almuen velskrevne moralske Bøger ihænde; ikke skrive mod det kirkelige Lærebegreb uden paa Latin, danne praktiske Religionslærere, som ikke prædikede Theologi, men kun de Lærdomme, som er nødvendige for Mennesket til Sjælens Forbedring og Hjertets Roliggjørelse. De øvrige Lærdomme skulde ikke bestrides, men forbigaaes i Taushed. I Skolerne især skulde de religiøse Meninger berigtiges. Naar Folket saaledes var forberedt, «skulde Regjeringen nedsætte en Kommission for at gjennemgaa de nuværende religiøse Meninger og lade af Lærebøgerne udslette de Lærdomme, som blev efter en upartisk Undersøgelse befundne at være baade fornuft- og skriftstridige». Indtil den Tid skal man altsaa være varsom med at tage fra Almuen de tilvante

Troslærdomme; «naar Lærere anvender Forsoningslæren til deres Tilhøreres Roliggjørelse, saa er det enten, fordi de selv er overbeviste om dens Sandhed, eller de anser denne Lære for en Vildfarelse og anvender den dog til sine Medmenneskers Roliggjørelse, fordi de indser, at den gode Kristne ikke kan undvære den; man skadede ham, om man berøvede ham den. Bør disse Lærere nu dadles som Bedragere, eller bør de ikke meget mere roses som kloge Kristne»? Hans Tankegang hviler paa den almindelige rationalistiske «Akkomodationstheori». Det gjaldt om at akkomodere sig, lempe sig i sine Udtryk efter det tilvante. Kunde Kristus og Apostlerne lempe sig efter Jødernes Forestillinger, kunde ogsaa Presterne lempe sig efter det for Menigmand tilvante. Hvis Bønderne f. Ex. troede paa en personlig Djævel, kunde altid Presterne bruge dette Udtryk, indtil Oplysningen var trængt saaledes ind, at det faldt bort af sig selv.

En djærv Medkjæmper havde Balle derimod i Bergens Biskop *Johan Nordal Brun*. Han var født 1745 paa Gaarden Høiem i Bynæssets Prestegjæld. Hans Fader, Sven Brun, var først Kjøbmand i Throndhjem, men blev senere Landmand. Han blev opkaldt efter Morfaderen, en Bondesøn fra Norddalen paa Søndmøre, der havde tjent sig op til Løitnant-Vagtmester. «Jeg lærte», skriver Brun, «ingen Kunster, men heller ingen Rænker; jeg blev opdragen i en Slags Uskyldighedsstand». Det var navnlig Moderen, som ledede hans aandelige Udvikling. Om hende siger han i et Digt, han i 1790 skrev ved hendes Død: «Du med Exempel mer end lange Taler lærte, og blid som Glæden var din Undervisnings Aand. I landlig stille Ro jeg ved din Side sad og inddrak Ærefrygt for Skriftens kjære Bøger». Før han endnu havde fyldt sit 11te Aar, havde han gjennemlæst ved Moderens Side to Gange sin Bibel. Oprindelig var han bestemt til at blive Landmand, men allerede i Tolvaarsalderen tiltrak han sig Opmerksomhed som en udmerket Skiløber, saaat Chefen for det nordenfjeldske Skiløberkorps fik ham indskrevet som Underofficer ved Skiløberkorpset. Han var da kun 12 Aar gammel. En Slægtning og fortrolig Ven af Huset, Presten Busch, fik nu Forældrene overtalte til at lade ham studere. Forberedt i nogle Aar af sin Halvbroder Johannes Brun, der senere blev Prest til Fjeldberg, kom han ind paa Throndhjems Skole, hvis Rektor dengang Schøning var. I 1763 blev han Student og Aaret efter Huslærer hos Kammerraad Meinche i Throndhjem. Tre Aar derefter fulgte han en af dennes Sønner til Sorø og benyttede nu Leiligheden til under et halvt Aars Ophold i Kjøbenhavn at tage Embedsexamen. Et Fjerdingaar læste han uafladelig, Dag og Nat, lagde op til *Non contemnendus* og fik sin Karakter. Han vendte derpaa tilbage til Throndhjem, hvor han

levede i tre Aar som Lærer og derhos prædikede flittig. Ogsaa øvede han sig i Digtekunsten. Han vandt herved Biskop Gunnerus's Yndest og ledsagede denne som Amanuensis, da han af Struensee 1771 beordredes til Kjøbenhavn i Anledning af den paatænkte Reform af Universitetet. *Brun* blev dog kun en kort Tid i denne Stilling. Derimod skrev han i denne Tid sin Tragedie «Zarine», der gjorde overordentlig Lykke, og derpaa sin «Einar Tambeskjælver». Den senere Tid har rigtignok fældet en mindre gunstig Dom over disse Sørgespil. «Zarine» var skrevet i den opskruede franske Maner, som Wessel parodierede i «Kjærlighed uden Strømper». Men *Brun* henledede dog herved først Opmerksomheden paa sig og fandt Velyndere blandt de Mænd, som senere med Guldberg kom til Roret.

I 1772 blev *Brun* udnævnt til residerende Kapellan til Bynæsset og boede her paa sin Fødegaard Høiem. «Hans Bohave var simpelt som en Strandsidders, men Moderens Kjærlighed, som havde plukket hvert Straa sammen til hans Rede, gjorde ham hans Træstole behageligere end Mahogni Ottomaner». Han blev imidlertid allerede i 1774 forflyttet, idet han uden Ansøgning udnævntes til Sogneprest til Korskirken i Bergen. I denne By levede og virkede han saa indtil sin Død 1816, fra 1793 som Stiftsprovst, fra 1797 adjungeret Biskop Irgens og fra 1804 som Biskop, hvortil han Kristi Himmelfartsdag 1804 sammen med Dr. Birch, Dr. Bloch, Dr. Bugge og Bonsak Krog blev ordineret i Frue Kirke af Biskop Balle.

Som Sogneprest i Bergen var *Brun* flere Gange bleven angrebet dels af anonyme, dels af navngivne Modstandere og derved indviklet i forskjellige Stridigheder, men ved sin nidkjære Embedsvirksomhed, sin ivrige og kjærlige Omsorg for de fattige og fremfor alt ved sin glimrende Veltalenhed vandt han snart stor Anseelse og Indflydelse. I Kjøbenhavn, hvor han ved flere Leiligheder havde prædiket, tiltrak han sig en overordentlig Opmerksomhed som geistlig Taler. «Hans Prædikener», heder det, «udmerker sig ved Genialitet, ved en rhetorisk Vid og en mimisk Deklamation, hvortil Personer, der dog har hørt Herder, Reinhard og Sintenis ikke kjender Lige». Sit Ry som «Norges Demosthenes» befæstede han ogsaa ved sine i 1797—98 udgivne «*Hellige Taler*», hvorom Kristian Molbech udtaler sig saaledes: «Dersom man kan sige, at der ogsaa gives en Slags Poesi i Veltalenheden, et beskueligt Liv og en Varme, der udgaar fra Begeistring og næres af Fantasi, og som hastigere, mere umiddelbart end Tankens og Ordets Kraft alene, virker paa Tilhørernes Sind, saa maa man tillægge Bruns hellige Taler ikke lidet af denne Egenskab». *Brun* har ogsaa gjort sig bekjendt som Digter baade af fædrelandske Sange som f. Ex. «Bor jeg paa det høie Fjeld», «Jeg tog min nystemte

Cithar ihænde» og af Salmer. I 1786 udgav han «*Evangeliske Sange* eller Salmer til Kirkeaarets Evangelier», af hvilke «Jesus lever, Graven brast» (Landstad No. 351), «Aand over Aander, kom ned fra det høie» (Landstad No 432), Reformationssalmen: «Lov og Pris og evig Ære» er de mest bekjendte. ***Rudelbach*** udtaler sig saaledes om Brun som Salmedigter: «Ene, som den mægtige Gran paa Norges Fjelde, staar den ved sin Sangfylde og sin mandige, henrivende Veltalenhed lige store Nordmand *J. N. Brun*. Som Salmedigter forenede han i sig alt, hvorved de ældre danske Digtere vandt en udmerket Rang, og lagde meget til, som hans eget dybe kristelig-historiske Blik førte ham paa; det synes, som om det 17de og 18de Aarhundredes Salmedigtning ikke kunde fuldende sig uden dette herlige Blomster paa Klippen»[1]. Biskop *Brun* var en myndig og imponerende Personlighed; i Bergen var hans Anseelse uhyre stor; Steffens siger, at han der udøvede et «aandeligt Enevælde», og i Bergens Stift har Mindet om den storslagne Mand bevaret sig hos Almuen lige til vore Dage. Han døde samme Aar som Balle (1816); paa hans Grav reiste Kong Karl Johan et Marmormonument.

Det sidste Aarti af Aarhundredet havde været den haardeste Kamptid. Ved dets Udgang var det, som om den vilde Storm havde udraset. Den frække Spot kom ikke længre i den Grad som før til Orde i Literaturen. Tildels laa vel Grunden hertil i Trykkefrihedsanordningen af 27de September 1799, som befalede Forfatterne at navngive sig og fastsatte Censur for domfældte Forfattere. Men endnu mere laa Grunden deri, at Rationalismen havde vundet Herredømmet, og naar den talte sindigere og roligere, saa var det nærmest, fordi den følte sig som Seierherre. Rationalismen eller en afsvækket Supranaturalisme havde sat sig fast ved Universitet. De theologiske Professorer var nu *Hornemann*, der ganske var gaaet over i Rationalismens Leir, hvad hans Afhandling «Sammenligning mellem Kristus og Sokrates» tilstrækkelig viste, den tidligere omtalte *Moldenhawer*, Kirkehistorikeren *F. Münter* (fra 1788), som udgav «Den ældste kristelige Kirkes Dogmehistorie» og «Den danske Reformationshistorie», begge i to Bind; han blev senere Balles Eftermand paa Sjællands Bispestol; *P. E. Müller* (fra 1798), som væsentlig beskjæftigede sig med den nordiske Oldtids Sprog og Historie, senere Münters Eftermand som Biskop. Den samme Aand og Retning, som herskede ved Universitetet, gjorde sig nu ogsaa gjældende blandt den største Del af Geistligheden, og blandt en stor Del af Menigheden fik Ligegyldighed for Religion og Kirke Indpas. Dette

---

[1]) *Rudelbach:* Om Psalmeliteraturen. S. 373.

Omslag viste sig ogsaa i *Balles* Stilling. I 1798 ansøgte han om at fritages for at være *professor tertius* ved det theologiske Fakultet, hvilket, som tidligere omtalt, Sjællands Biskop som saadan skulde være. Sin Ansøgning om Fritagelse for at holde Forelæsninger begrundede han ikke blot med sine mange andre Forretninger og sin aftagende Arbeidskraft, men ogsaa dermed, at «hans Forelæsninger i de senere Aar kun lidet blev besøgte, saaat ingen Nytte kunde komme deraf». Det samme Mismod udtalte sig ogsaa i hans Erklæringer, han følte sig som den forbiseilede Mand, Tiden var gaaet fra ham, han var bleven gammeldags og aflægs, Rationalismen var nu den herskende. Havde han før været en Gjenstand for bitre Angreb, saa talte man nu med almindelig Agtelse om ham som en Mand, hvis Ærlighed og Djærvhed uvilkaarlig indgjød Respekt, og hvis stive Fastholden ved gammeldagse Meninger man fik holde Alderen tilgode og bære over med. Hans Mening havde selv hos Styrelsen ikke længre den Vegt som før. Det er mere end én Gang, man nu finder Ytringer af Balle som følgende: «Men formodentlig har jeg i dette Stykke som i andet mere de lærdes almindelige Stemme mod mig, og uagtet Menighedens ældre Medlemmer for det meste er paa min Side, følger det af sig selv, at vor gammeldagse Tænkemaade ikke bør komme i Betragtning».

Vi befinder os altsaa i Vulgærrationalismens Tid og skal nu omtale de Reformer og Reformplaner, som Tiden affødte, idet vi herunder navnlig vil dvæle ved Tidens Betragtning af Prestestanden, Tidens Prædiken, de nye Religionslærebøger, den nye Salmebog og den nye Liturgi. — Allerede under Struensees Ministerium, ved Trykkefrihedens Indførelse, var der skeet Angreb paa Prestestanden. Disse Angreb fortsattes og tiltog i Styrke. «Oplysningstiden» betragtede jo Geistligheden som Bærer for det aandelige Mørke, for den Overtro, som det nu gjaldt om at faa bortryddet. Det kan da ikke undre os, at denne Tid, som i det hele arbeidede for «det nyttige», ogsaa for Alvor opkastede Spørgsmaalet om Prestestandens Nytte. Imidlertid stansede disse Angreb lidt efter lidt, da man begyndte at se Prestestanden fra et andet Synspunkt. «Prester» havde man vistnok ikke Brug for, men som «Folkelærere» eller «Religionslærere» kunde de dog gjøre sin Nytte. Den hele Kirke blev en «Oplysningsanstalt», tilhørende Staten, og som den, der arbeidede i Folkeoplysningens Tjeneste, kunde den geistlige Stand være brugbar. I denne Tid skrev *Bastholm* sine «Tanker til nærmere Eftertanke om den geistlige Stand» (1794), som ikke alene viser os hans eget Standpunkt, men ogsaa lærer os Tidens Anskuelser at kjende. Han vil ikke vide af Navnet «Prest», da

dette baade var «ubibelsk» og vildledende. I dets Sted skulde det hede «Folkelærer», «Religionslærer»; han gaar altsaa ind paa Tidens Betragtningsmaade. Den hele Hemmelighed bestod deri, at Presten skulde være *Folkelærer.* Men idet Bastholm i sin Bogs første Kapitel skal besvare det Spørgsmaal, hvilke Kundskaber der maatte fordres hos Folkelæreren, kommer han til det Resultat, at der maatte være Forskjel paa Folkelæreren i Byen og paa Landet. Folkelæreren i Byen behøvede en anden Dannelse end paa Landet. I Byen maatte han besidde en større theologisk og filosofisk Kundskab for at kunne imødegaa Tvivlen, medens Folkelæreren paa Landet ikke blot skulde være Religionslærer, men ogsaa maatte have «Indsigt i Fysiken, saaat han véd at udlede Naturens mangfoldige Virkninger af deres sande Aarsag, hvorved, foruden andre vigtige Følger, Overtroen vil faa Ende, — i Chemien, hvis Kundskab har saa stor en Indflydelse i Jordarternes rette Behandling, i Farveriet, Brygning, Bagning, Kjerning og den hele Landhusholdning, — i Naturhistorien, forsaavidt den har sin Indflydelse paa Ager-, Skov- og Havedyrkning, giver Kundskab om nyttige Insekter og deres Anvendelse, om skadelige Insekters Udryddelse o. desl., — i Veterinærvidenskaben for at vide at behandle Husdyrene i deres sunde og syge Dage, — i Mathematiken, forsaavidt den er nødvendig for Opmaalinger, Vandafledninger o. s. v., — kort han maa ved en offentlig Prøve have godtgjort, at han har en grundig Kundskab i alt det, som hører til en Landøkonomi.» Derimod burde han fritages for det Gamle og det Nye Testamentes Exegese i Grundsprogene, for Kirkehistorien og for at examineres paa Latin. Bastholm behandler derefter Geistlighedens Uundværlighed, dens Indkomster, Rang, Titler, Dragt (Prestekjolen fandt han uhensigtsmæssig, usund og uskjøn) og Ordinationen, som han fandt unyttig, da Folkelæreren ansattes som andre Embedsmænd af Kongen; dog kunde den beholdes indtil videre for ikke at svække Standens Anseelse hos Almuen.

Bastholms Bog gjorde ikke den Lykke, som han havde ventet, hvilket efter hans egen Mening kom deraf, at Tiden endnu ikke var moden for hans Anskuelser. *Jacob Baden* angreb Bogen i «Universitetsjournal», en anonym Forfatter *Palæophilus* ironiserede i sine «Strøtanker» over den: naar Ordet «Prest» skulde afskaffes, hvad skulde man da kalde Hr. Overhofprest Bastholm? vel ikke Overhoffolkelærer? Og hvorledes skulde dèn Studiosus dannes, der har bestemt sig til «Folkelærer» for Øboere, Fiskere, Sømænd o. s. v.? *Malthe Møller* mente, at «naar den geistlige Stand ikke paa anden Maade kunde regenereres end ved at vorde Tusindkunstner, saa maatte den jo før jo hellere gjøre et *salto mortale*». Bastholms Skrift, hvori

Prestens Nytte og Uundværlighed i alle Stykker var vist, kun ikke som Sjælesørger, mødte saaledes vistnok Indsigelse, men denne var dog i det hele svag og dreiede sig kun om Enkeltheder; de fleste roste Bastholm som en Mand, der fulgte med sin Tid, og hans Skrift efterfulgtes snart af andre, der gik videre end han. Saaledes udgav en sjællandsk Baron *Wedel Jarlsberg* 1795—1797 et Hefteskrift under Titelen: «Den geistlige Stand bør afskaffes». Han giver Bastholm Ret i, at det var Folkelærere, man tiltrængte; den «ægte, sunde Religion», om Menneskets Pligter, har enhver i sig selv; enhver var Theolog og Prest god nok; Folkelærere derimod trængte man til, og dertil burde de store Summer benyttes, som Geistlighedens Egennytte og Herskesyge i Tidernes Løb havde aflistet Folkets Uvidenhed[1]). Dette var de videre Konsekvenser af Bastholms Forslag i hans ovennævnte Skrift. — Striden sagtnede efterhaanden, idet Geistligheden gik ind paa at være «Folkelærere» eller «Religionslærere». Dette drog Regjeringen sig til Nytte, og Presterne blev nu overlæssede med allehaande verdslige Gjøremaal. Adskillige Prestekald inddroges som overflødige, især blev i Norge flere residerende Kapellanier nedlagte. I 1795 nedbrændte Nikolaikirken i Kjøbenhavn, og uagtet Nikolaikirkens Sogn var det folkerigeste i Hovedstaden og uagtet der til denne Kirke knyttede sig store Minder (det var nemlig den Kirke, i hvilken den lutherske Lære først blev prædiket i Kjøbenhavn), blev det dog besluttet, at Kirken ikke skulde opbygges igjen, og at Sognets Medlemmer skulde fordeles mellem de andre Byens Sogne. *Klaus Pavels*, som senere blev Biskop i Bergen, var dengang Kapellan til Nikolaikirken. Han anbefalede varmt en Kollekt, som endel af Sognets Medlemmer havde faaet istand til Kirkens Gjenopførelse, men da der ikke blev tegnet mere end vel 16000 Rdl., faldt Sagen hen og Sognet opløstes. I Helsingør blev endog en Kirke, der var bygget i 1792, atter nedlagt allerede i 1802. En naturlig Følge af den religiøse Ligegyldighed var ogsaa Ligegyldigheden for Kirkebygningerne og den Vandalisme, som vistes mod Oldtidslevningerne i dem.

Tidens Aand og Retning viste sig naturligen ogsaa i dens Prædikemaade. Ved et Testamente 1806 bestemte en Embedsmand 5000 Rdl. til et Legat, hvis Renter skulde anvendes til Præmier for Prædikener over 1) den ved Jesu Kristi Lidelse og Død fuldbragte Forsoning som det eneste Middel til bodfærdige Synderes Frelse og Salighed og 2) en sand evangelisk Kristens Lyksalighed endog her i Livet fremfor Verdens Børn. Biskop *Balle* siger i sin Erklæring herom: «Jeg har som evangelisk-luthersk Prest ikke kunnet forebygge

[1]) *Helveg:* l. c. S. 260.

en Art af nedtrykkende Vemodighed i Sind og Hu over det Særsyn, at Udbredelse af Kristendommens Grundsandheder bliver at fremskynde ved Præmier. Maaske har jeg Uret, men der opvaktes ved første Kundskab herom en vis Undseelse i min Barm, som indtil denne Stund ikke har villet forlade mig». Naar enkelte fromme Mænd paa denne Maade søgte saa godt, de kunde, at fremhjælpe den sande evangeliske Forkyndelse, kan man se, af hvad Slags Beskaffenhed Prædikenen i Almindelighed var. Den rationalistiske Prædiken var efter sit Indhold enten Moralprædiken eller Nyttighedsprædiken. Moralprædikenen med «Dyd» som Stikord var, som den kunde være, der hvor Tro og Liv blev adskilt, hvor Troslære og Ethik blev holdt ud fra hinanden, hvor «Klogskab» var det eneste Princip og «Lyksalighed» her paa Jorden det eneste Maal. Denne Moralprædiken udstykkede Pligterne i trivielle Pillerier, men «fra den tørre Lære om Pligterne hævede man sig ogsaa til verdensborgerlige eller borgerlige Emner», idet man anstillede Betragtninger over Familieforhold, Samfundsforhold, Opdragelsen, Naturen, som f. Ex.: Den bedste Kristen er den bedste Verdensborger, Fædrelandskjærlighed, Efteraaret som Billede paa Alderdommen, Sande Vinterglæder, Religionslærerens Embede fra dets behagelige og ubehagelige Sider, Hvor vigtigt det er at avle sunde Børn, Hvor lærerigt og velgjørende Mindet om svundne Dage er, Dydens Natur, Haabet (det jordiske naturligvis), Venskabet, Advarsel mod Læsesygen o. s. v. «Ofte var her god Anledning til rørende Tiltale til de forskjellige Aldre og Stænder, sædvanlig gjennem megen Skjønsnak og lutter Almensætninger efter Melodien: Og du, o Yngling! eller: Og I, o rige»! Om Jesu Navn nævntes til Slutning for Sømmeligheds Skyld, var det godt, nødvendigt var det ikke. Religion og Kristendom nævntes med, men kun som Oplysningens og Dydens Følgesvende («Sædelighed, Dyd og sand Kristendom»). Nyttighedsprædikenen havde til Hensigt at sprede nyttige Lærdomme ud blandt Folket. Som Thema for saadanne Prædikener kan nævnes: Om Potetesavl («Potetesprædikener»), Om Vakcinationen, hvorved man vilde modarbeide den Fordom, at man fik «noget af den dyriske Gift i sig» eller f. Ex. paa 16de Søndag efter Trinitatis (Evangeliet om Opvækkelsen af Enkens Søn i Nain): Om Nytten af at lægge Kirkegaardene udenfor de store Byer, paa Første Paaskedag: Om Nytten af at staa tidlig op om Morgenen osv. Dog var der naturligvis mangen Prest endnu rundt om, som prædikede Evangeliet purt og rent. — Den rationalistiske Prædiken var hovedsagelig af et belærende Indhold, den var derhos letfattelig og strengt nøgtern. Paa den anden Side maatte man, især ligeoverfor det saakaldte dannede Publikum,

lægge stor Vegt paa Formens Skjønhed. Man studerede de gamle Klassikere, Cicero og Demosthenes, eller man søgte at danne sig efter franske og tyske Veltalenhedsmønstre. Bastholms «Den geistlige Talekunst» gjorde megen Lykke; den indførtes i Østerrige og Sverige. Den rationalistiske Prædiken fornegtede ikke blot den sande Tro, men ogsaa den sande Følelse. Og da Hjertets dybere Følelser ikke kom til sin Ret, slog det over til usundt Føleri, til Sentimentalitet. Da Prædikenen udartede saaledes, mistede den ogsaa Navn af Prædiken; ligesom Presten var bleven «Religionslærer», saaledes blev Prædikenen til «aandelig eller religiøs Tale». Menigheden blev kaldt «Tilhørere»; istedenfor «Dyrekjøbte Sjæle» sagde man «Guds Tilbedere», «Sandhedens og Dydens Venner». Disse Forandringer i Udtrykkene viser en gjennemgribende Forandring i Forkyndelsens indre Karakter. Blandt Tidens mest anseede Prædikanter maa nævnes *Bastholm* og Stiftsprovst *H. G. Clausen* i Kjøbenhavn, hvis Glansperiode dog først begynder efter Aar 1800.

Det siger sig selv, at i «Oplysningens Tid» maatte Skolevæsenet ligge Tiden alvorlig paa Hjerte; man var jo endog tilbøielig til at ville sætte Skolen i Kirkens Sted, at gjøre Kirken til Skole. «Der var en Tid», siger *H. G. Clausen*, «da Presten troede, at han kun kunde gavne ved sin Prædiken; Skolevæsen og Katekisation blev forsømt. Nu er Kandidaten nær ved at tro, at det er ligegyldigt, om han som Prest kan prædike eller ikke, naar han kun flittigen besøger Skolen og Katekisationen.» Man arbeidede nu for Reformer baade i det høiere Undervisningsvæsen, som blev ordnet 1809, og navnlig i Almueskolevæsenet. For at ordne dette sidste nedsattes i Mai 1789 en Kommission, blandt hvis Medlemmer kan nævnes Balle og Bastholm. Kommissionens Bestræbelser gik fornemmelig ud paa at skaffe dygtige Lærere, og den arbeidede derfor især for Oprettelsen af Skolelærerseminarier. Det første af disse aabnedes 1790 paa *Blaagaard* tætved Kjøbenhavn. De Mænd, som fik med Ledelsen heraf at gjøre, var alle gjennemtrængte af Tidens pædagogiske Ideer, som vistnok i flere Henseender betegnede fortjenstlige Fremskridt (Anskuelighed, Naturlighed), men som dog ogsaa hvilede paa Rousseaus falske Opfatning af Menneskenaturens væsentlige Godhed. Det var en heltigjennem rationalistisk Aand, som fra Begyndelsen af kom til at herske paa Blaagaards Seminarium, der snart blev Mønstret for alle senere Indretninger af samme Art. Man hørte ogsaa ofte Klager over de derfra udgaaede Seminaristers Indbildskhed, Gjenstridighed og Mangel paa Kristendom.

Den almindeligt brugte Religionslærebog var *Pontoppidans* Forklaring i Udtog ved *Peder Saxtorph* (1771), der døde som

Sogneprest til Nikolaikirken i Kjøbenhavn 1803. Denne Bog kunde naturligvis ikke smage Tiden, og en af dens Fordringer var derfor en ny Lærebog. *Balle* stod imod, saalænge han kunde, men han blev reven med. Allerede om Vaaren 1785 havde han til Cancelliet indgivet et Forslag, hvori han udbad sig Bemyndigelse til at foranstalte en Revision af Pontoppidans Forklaring, «paa hvilken saa mange kaster Foragt, der aldrig har studeret den med Eftertanke; den er dog vist ikke blandt Lærebøger den sletteste. Alligevel behøver Bogen Forbedringer». Imidlertid udgav *Bastholm* endnu samme Aar sin «Religionsbog for Ungdommen», der allerede i Formen adskilte sig fra «Forklaringen» ved Opgivelsen af Spørgsmaal og Svar og det heles Anordning i en systematisk Udvikling med Opgivelse af Katekismens 5 Parter. Hvad Bogens Tankegang angaar, lader denne sig angive saaledes: «Ligesom Aabenbaringen er nødvendig for at erstatte det manglende og styrke det usikre i Menneskets fornuftige Gudserkjendelse, saaledes er Evangeliet nødvendigt for at erstatte det manglende i Menneskets dydige Stræben efter Lovens Opfyldelse og for at berolige den altfor ængstelige Samvittighed; men ligesom det dog væsentlig er ved sin fornuftige Tænkning, Mennesket kommer til den rette Gudserkjendelse, saaledes er det ogsaa væsentlig paa sin dydige Stræben, Mennesket maa grunde sit Salighedshaab.» [1]) Lærebogen maatte være kort; thi Børnene skulde jo ogsaa lære mange andre Ting; de «skulde ikke alene opdrages til gode Kristne, men ogsaa til gode Borgere.» Den maatte være folkelig; derfor undgik han den «Mængde hebraiske Ord og Udtryk, som var komne ind i Religionsbøgerne, f. Ex. Gjenfødelse, Fornyelse, Guds Billede, Omvendelse, Retfærdiggjørelse»; til en Begyndelse lagde han disse Ord ned i Anmerkningerne. *Balle* var ikke tilfreds med Bogen, da han ønskede, at Pontoppidans Forklaring skulde lægges til Grund. Han udgav derfor 1786 Luthers Katekismus med Anmerkninger. Dog blev han ikke staaende herved, men da Bastholms Bog havde vundet almindeligt Bifald og desuden Balle selv havde overbevist sig om det hensigtsmæssige i Opgivelsen af den kateketiske Form og i en mere systematisk Ordning, udarbeidede han sin Lærebog, der først udkom anonymt i 1790 under Titelen: «Forsøg til en Lærebog» med den Oplysning, at Bogen «er udarbeidet af én Forfatter, gjennemseet, prøvet og forbedret af en anden (Bastholm?), men begge disse Mænd ønsker at skjule sine Navne, forat man kun skal fæste Opmerksomheden paa deres Arbeide alene». Efter at være tilstillet Fakultetet til «yderligere Forbedring» udkom den 1791 i sin endelige

[1]) *Helveg:* l. c. S. 240 ff.

Form og befaledes indført i alle Skoler. Den kunde dog ikke vinde «de oplystes» Bifald, og derfor holdt sig fremdeles, især ved de høiere Skoler, *Campes* og *Niemeyers* aldeles rationalistiske Lærebøger. Ligeledes mødte den Modstand, dels i Jylland blandt «de stærke Jyder», dels i Norge, hvor den heller ikke blev almindelig indført. «For kun at nævne de centrale Mangler: hverken Treenighedslæren eller Læren om den Helligaands Virkninger er kommen til sin Ret, Saliggjørelsens Orden har ikke overalt fundet sit præcise Udtryk, Læren om Kirken endelig er forbigaaet med Taushed,» skriver *Rudelbach* om den[1]); men «hvilke Mangler end *Balles* Lærebog kan have baade i den ene og anden Henseende, skylder vi dog ham, at vi fik en saapas evangelisk Lærebog, som vi fik»

Ved Siden af Kravet paa en ny Lærebog gik ogsaa Kravet paa en ny Salmebog. De gamle, troskraftige Salmer var ikke længre smagelige; de befordrede «Overtro» og maatte erstattes med andre, hvori det «nyttige» og «Pligterne» kom til sin Ret i Overensstemmelse med Tidens «oplyste» Anskuelser; man fordrede Salmer om Barneopdragelse, Legemets Sundhed o. desl. Rigtignok var det ikke længe, siden den dansk-norske Kirke havde faaet en ny Salmebog, den Guldbergske; men denne var allerede for gammeldags. Man var nu kommen saavidt, at det om den blev sagt, at «den var en Sammenblanding af gammelt og nyt Nonsens, af svulstig, tankeløs Ordkram og grovt mystisk Sværmeri, noget uforbederligt Tøi, der burde feies ud snarest muligt». *Balle* søgte ogsaa paa dette Punkt at staa imod Strømmen, men fandt det dog omsider raadeligst selv at tage fat paa Arbeidet for at gjøre Forandringen saa taalelig som mulig. Medens han 1785 i sin Bog: «Vei til Hæderlighed» havde udtalt: «maatte Almuen paa Landet endnu i lang Tid beholde sine gamle Salmer, skulde det ikke være mig ukjært; i Henseende til Indhold vil dog ganske vist ikke være noget at erindre», fik han fem Aar senere udvirket en Kancelliskrivelse af 20de November 1790, hvorved det blev ham overdraget at foranstalte «en ny Samling af aandelige Sange, som kunde være fattelige for Almuen og i Særdeleshed tjene til Brug paa Landet». Han indbød nu fem af Tidens mest anseede Smagsdommere: *O. Malling, Abrahamson, Rahbek, Edv. Storm* og *H. V. Riber*, til at træde sammen med sig i en Salmekommission; af disse døde Storm 1794, Rahbek udtraadte 1796 og Riber døde samme Aar. Frugten af disse Mænds Arbeide blev den evangelisk-kristelige Salmebog, hvoraf der først udkom to Prøvehefter (1793 og 1796); fuldfærdig forelaa den 1798. I For-

[1]) *Rudelbach:* Om Psalmeliteraturen. S. 381.

ordene udtrykkes Redaktionens Karakter saaledes, at «de Mænd, til hvem Arbeidet er overdraget, har havt for Øie, dels at holde sig nøie til de Forestillinger, som indbefattes i Skriften selv, dels at stemme det hele Foredrag til Opbyggelse, saaat Kjærlighed til Gud og Kristum, forenet med virksom Broderkjærlighed til alle Mennesker, saa og Lyst til Pligternes Opfyldelse saavel i det almindelige Liv som i særeget Kald og Stand» derved skulde fremkaldes. Naar det heder, at man kun vilde bruge de Udtryk, som findes i selve Skriften, saa er Meningen hermed den, at Kirkelærens Udtryk skulde afskaffes som tilhørende et aflægs, dødt System. Tyngdepunktet kom til at ligge i Moralen, i Pligternes Opfyldelse. Den gamle, rige Salmeskat blev kun meget sparsomt benyttet, og de gamle Salmer, som blev optaget i Bogen, blev aldeles forhutlede. Man maa derfor sige, at der ved denne Salmebog skede et fuldstændigt Brud med Fortiden og det fra Fædrene overleverede. Balle selv skal ikke have deltaget i Omarbeidelsen af de gamle Salmer; men hvor megen eller hvor liden Del han end kan have havt i Salmebogens Redaktion, saa var det dog i hans Navn, den blev udgivet. Salmebogens dogmatiske Karakter stemmede omtrent med den af Balle udgivne Lærebog. Da Kommissionen traadte sammen, udstedtes en Opfordring om at sende Bidrag til den nye Salmesamling, og i denne Opfordring henvistes til den just udkomne Lærebog, der kunde tjene til Veiledning i Henseende til de Emner, man ønskede behandlet. Der kom en Mængde Bidrag ind, forfattede efter det opgivne Program. Men om der saaledes er et umiskjendeligt Slægtskab mellem Lærebogen og Salmebogen, kan det dog ikke negtes, at denne gjør endnu større Indrømmelser til den herskende Aandsretning end hin. Det er den lige til Rationalisme afsvækkede Supranaturalisme og ikke saa meget den krasse Rationalisme, som giver den evangelisk-kristelige Salmebog sit Præg. Dette kan dog naturligvis være forskjelligt i de forskjellige Salmer. For det meste omtales Kristus som en Dydslærer, hvis Exempel skal efterfølges; om hans Sonoffer er der meget lidet Tale. Der tales mest om Sjælens Udødelighed, men ogsaa hist og her om Støvets Forklarelse. Djævelen og Dommen nævnes slet ikke. Hovedopgaven var at levere Salmer i et fatteligt, jevnt, hverdagsligt Sprog. Al Poesi forsvandt, og det hele blev rimet Prosa [1]).

---

[1]) Som Exempel kan nævnes den Forandring, som blev foretaget med Brorsons Vers: «Gik alle Konger frem paa Rad I deres Magt og Vælde, De mægted ei det mindste Blad At sætte paa en Nælde». Det kom til at lyde: «Og kom end alle Kongerne I deres Pragt og Vælde, Ei mindste Straa frembragte de, Et Vink dem selv kan fælde». Rahbek skal her have kjæmpet for at beholde Brorsons Text uforandret, men forgjæves.

Salmebogen blev forskjellig bedømt. I en Anmeldelse heder det: «Den orthodoxe Bibelven vil i Salmebogen finde sin Religion aldeles uforvansket, lad være den mere end forhen er afklædt det kolde Systemsprog»[1]). Den er «populær», taler «i en værdig Tone», indeholder «sand, fornuftig Religionslære og Moral», men meget naivt tilføies, at den dog synes at savne «en fjerde Egenskab: Liv, Kraft og Følelse, og dette savner man nødig». Nogle fandt den altfor mat og udvandet, andre altfor orthodox. Blandt de første kan nævnes *Thode*, som skriver i Iris: «De ældre Salmer var vistnok mindre korrekte, men dog kraftfulde og høitidelige; de nye har en vis mekanisk Regelrethed, men er matte og kolde, tit kun god og jevn Prosa, metrisk tilklippet». *Jakob Baden*, der anmeldte første Prøvehefte i sin Universitetsjournal, roser vistnok den Omsorg, som var vist for Forstandens Oplysning, men tilføier saa: «Maatte kun lige saa godt være sørget for Andagten! Maatte man kun ikke altfor ofte savne denne Aandrighed og Salvelse, som opløfter Sjælen fra det jordiske! Maatte kun det Lys, som er tændt for Forstanden, tillige hede Hjertet!» Medens en Recensent i Minerva angaaende Bearbeidelsen af Luthers: «Vor Gud han er saa fast en Borg» anker over, at om end Djævelens Navn ikke blev nævnt, kunde dog alle skjønne, at det var ham, der taltes om, siger derimod *Jakob Baden* med Rette: «Luthers Aand er ganske uddampet og næsten intet Spor tilovers af den vældige Fart, hvormed han stormer løs paa den hele Djævlehær. Det lader, som om Kommissionen har været forlegen med den onde Aand, den Luther ikke har været bange for at slaa med knyttet Næve». Recensenten i Minerva fandt vistnok, at der «i enhver Sang findes kristelige Tanker og Følelser, næsten rensede for de krasse Begreber, hvormed Overtroen vanheldede Jesu blide, simple Lære», men han fandt dog ogsaa adskillige uheldige Udtryk som «Cherubim», «Jehova», «Zebaoth» «Guds Vrede» o. s. v. Om *Te deum*, «O, store Gud vi love dig» spørger han: «Er den vel en Omarbeidelse værd? den er saa yderlig uinteressant». Og Salmen: «Vi tro» — en formelig Trosbekjendelse — kan den indgive gode Følelser og Forsætter? og vers 2? kan alle istemme det? skal en Salmebog tvinge enhver, der ikke hylder Trinitetslæren, til at hykle? o. s. v. Der ankedes ogsaa over, at altfor mange moralske Materier enten var aldeles forbigaaede eller kun løseligt berørte, saaat Presten var i Forlegenhed for passende Salmer, naar han vilde

[1]) Herpaa kan Forandringen i Omkvædet af Salmen: «Hvo ved, hvor nær mig er min Ende» afgive Exempel. Istedenfor: «O Gud, gjør dog for Kristi *Blod* Min sidste Afskedstime god!» heder det: «Giv mig, o Gud, ved Jesu Tro I Afskedstimen Trøst og Ro!»

handle om Opdragelse, Omsorg for Legemet, de menneskelige Evners Anvendelse, Venskab, Mod i Fare o. s. v. — I Menighederne, som endnu holdt fast ved sine gamle Salmer, mødte Salmebogens Indførelse mange Vanskeligheder og ofte en bestemt Modstand. Dette var især Tilfældet i Jylland blandt de «stærke Jyder» og i Norge. I Byerne blev den vel indført, men paa Landet beholdt man i Almindelighed sine gamle Salmebøger. I Bergens Stift blev den slet ikke indført nogensteds. Biskop Johan Nordal Brun var vel her Aarsagen; han havde for meget Tro og Poesi til at kunne arbeide for dens Antagelse[1].

Rationalismen kunde heller ikke komme tilrette med de nedarvede liturgiske Former. Der havde nu ogsaa inden den dansk-norske Kirke allerede oftere været Tale om Ønskeligheden af enkelte Forandringer i den bestaaende Liturgi, og enkelte saadanne var ogsaa foretagne. Men hvad man nu krævede, var egentlig en gjennemgribende Revision og Forandring af det hele Ritual, dels fordi man ikke længre delte den i Ritualet udtalte Tro, dels fordi man ved en tidsmæssig Forandring haabede at kunne drage «de oplyste» tilbage igjen til de nu tomme Kirker. I 1785 udgav *Bastholm* sit «Forsøg til en forbedret Plan i den udvortes Gudstjeneste». Han syntes, at Gudstjenesten var for lang og ensformig, den maatte gjøres «kort, interessant og opmuntrende», saaat den kunde holde Opmerksomheden og Interessen vedlige; han vilde derfor give Gudstjenesten en vis dramatisk Karakter og Effekt. Under Bønnerne skulde man knæle ned, og paa Prestens Tiltale skulde Menigheden hyppig svare. Messen var forkjert og smagløs og burde derfor afskaffes. Fadervor blev man kjed af; dets Brug burde indskrænkes, og hvor det brugtes, omskrives. Trosartiklerne burde ogsaa omskrives, ligesaa Velsignelsen; den var altfor «hebraiserende». Perikoperne burde forandres, saaledes at man fik istand en Evangelieharmoni, som sammen med Apostlernes Gjerninger kunde inddeles i Afsnit til hver Søndag; kun de store Høitidsdage skulde have særegne, til Dagens Betydning svarende Texter. Salmer af dogmatisk og historisk Indhold skulde afskaffes, ligesaa Bedesalmer, da saadanne var unaturlige: «mon et Barn nogensinde kommer syngende til sin Fader, naar det vil anmode ham om en Velgjerning?» Forsagelsen ved Daaben skulde afløses med: «Vil du være en Borger i Jesu Rige, saa skal du arbeide paa at træde i Jesu Fodspor osv.», og dette skulde stilles bagefter Trosbekjendelsens

---

[1]) I 1855 var der i Norge 342 Sogne med 427,000 Indb., som havde Kingos Salmebog, 260 Sogne med 492,000 Indb., som havde Guldbergs, og 260 Sogne med 470,000 Indb.. som brugte den evangelisk-kristelige.

Spørgsmaal. Skriftemaalet skulde afløses af nogle Spørgsmaal om Fortrydelse over begangne Synder og om gode Forsætter. Nadverliturgien maatte omredigeres, da den var «en utidig Polemik mod Kalvinisterne». Men hvad der fremfor alt fremtræder som det merkeligste og tillige er karakteristisk for Bastholms Opfattelse af Lov og Evangelium og af den hele Kristendom som en ny moralsk Lov, er Forslaget om, at ved hver Gudstjeneste skulde de ti Bud oplæses og Presten saa efter 5 Mos. 27, 26 tilføie: «Forbandet være hver den, som ikke holder Ordene i denne Lov at gjøre derefter», og Menigheden svare hertil: «Amen». Det var ogsaa dette Punkt, som fremkaldte den alvorligste Indsigelse, ja vakte Forargelse. «Saadan Forbandelse, om den blev indført, gjorde mig til Separatist; thi Kirketjenesten bivaanede jeg aldrig mere», skriver *Guldberg* til Balle.

Bastholms Skrift vakte en overordentlig Opsigt, ikke mindst fordi en kongelig Konfessionarius for Almenhedens Øine vovede at udtale Ønsket om en Forandring i hele den bestaaende gudstjenstlige Ordning, hvortil han ved Lov og Embedsed var bunden. Noget saadant var aldrig før skeet, og den Formodning kunde ligge nær, at han handlede «efter høiere Indskydelse.» Forslaget hilsedes med Begeistring i kjøbenhavnske Flyveskrifter og Dagblade, og *Bastholm* hyldedes som den oplyste Religionslærer, der havde hævet sig over gamle Fordomme [1]). I den saakaldte liturgiske Feide, som nu begyndte, optraadte først *O. Fabricius*, Sogneprest ved Vor Frelsers Kirke paa Kristianshavn, med: «En erfaren geistlig Mands Tanker om Konf. Bastholms liturgiske Forsøg», udgivet med et Tillæg af *J. W. Bentzen*, res. Kap. ved Frue Kirke, men den betydeligste Modstander reiste sig i *Balle* selv. I 1785 skrev han paa en Visitats sin: «Vei til Hæderlighed for Geistlige», tre Ordinationstaler, som han ledsagede med en Indledning, hvori han gjennemgik og kritiserede Bastholms Forslag. Han følte sig saa meget mere opfordret til at optræde, som man offentlig havde betegnet ham som enig med Bastholm, fordi han tidligere havde udtalt sig om Ønskeligheden af enkelte Forandringer, navnlig med Hensyn til Textrækkerne og en Revision af de forordnede Bønner. Han maatte derfor ogsaa nu, da han skarpt gjennemgik hele Bastholms Forslag uden at nævne hans Navn, døie bitre Angreb og haarde Beskyldninger i de kjøbenhavnske Blade og i Flyveskrifter, medens han paa den anden Side fra Embedsbrødre baade i Danmark og Norge (f. Ex. Biskop *L. Hagerup* i Kristianssand) modtog Bevidnelse af deres Tak. Ogsaa *Johan Nordal Brun*, som dengang var Sogneprest til Korskirken i Bergen, optraadte som

1) *Helveg:* l. c. S. 231.

Bastholms Modstander i sit Skrift: «Vore gamle Kirkeskikke forsvarede mod Hr. Konfessionarius og Doctor Bastholm», men høstede kun et haardt Angreb i Kjøbenhavns literære Organ «Lærde Efterretninger», der endte med det Ønske, at «Oplysningens Sol, hvis Morgenrøde allerede havde hilset Danmarks Sletter, ogsaa engang maatte beskinne Norges Fjelde».

Bastholms Forslag og «den liturgiske Feide» førte nu ikke til noget Resultat, men Kravet vedblev om Forandring, særlig hvad Textrækken, Skriftemaalet, Daabsformularen og de forordnede Bønner angik. I Slesvig og Holsten derimod gik man videre. I 1792 var den som lærd Orientalist bekjendte *Adler* bleven Generalsuperintendent i Slesvig. Ved den Tid var ogsaa Rationalismen bleven herskende ved Universitetet i Kiel *(Eckermann)*, og gjennem den her uddannede yngre Geistlighed var Jordbunden vel forberedt. *Adler* udarbeidede 1796 en ny Agende eller Liturgi (Ritual og Alterbog), der var bygget paa de samme Tanker som Bastholms Forslag: nye Perikoper, Afskaffelse af Messen, Brugen af Fadervor indskrænket og dette omskrevet, Velsignelsen ligesaa omskrevet, Daabs- og Nadverliturgien forvansket o. s. v. Den *Adlerske Agende* var affattet i et billedrigt Sprog med en vis theatralsk Effekt. Ved kongeligt Reskript af 1797 blev det paabudt Presterne at indføre den stiltiende; kunde det ikke ske fuldstændig paa én Gang, saa stykkevis og efterhaanden; Menigheden skulde have Ret til at forlange de gamle Formularer, men fremsattes ikke udtrykkeligt Forlangende herom, skulde Presten uden videre bruge de nye. Senere blev de nye Texter paabudte til almindeligt Brug fra Nytaarsdagen 1798. Men nu reiste Modstanden sig inden Menighederne, og paa mange Steder kom det til Uroligheder. Naar Presten læste op den nye Text, raabte man til ham: hold op! eller man gik ud af Kirken. Hvor Presten gik paa Prædikestolen, uden at Credo (Trossalmen) var sunget eller Fadervor læst, hændte det, at en af Menigheden reiste sig og istemte Sangen og læste Fadervor. Regjeringen saa sig 1798 nødt til at tillade Brugen af de gamle Formularer og de gamle Texter, altsaa ogsaa Fadervor og Velsignelsen i den gamle Form. Hermed var altsaa den nye Agende egentlig opgivet, idet den for Fremtiden ikke var befalet, men kun tilladt. I Kjøbstæderne holdt man dog ved den, og ogsaa paa Landet søgte de rationalistiske Prester her og der tilnærmelsesvis at efterligne den. *Klaus Harms's* Theses 1817 angreb direkte den Adlerske Agende.

I det egentlige Danmark og i Norge var altsaa det gamle Ritual bleven staaende, medens Kravet paa Forandringer vedligeholdt sig. *Henrik Ussing* (res. Kap. i Ringsted, senere Sogneprest til Lyngby,

suspenderet 1809) havde i 1786—88 udgivet et betydningsfuldt Verk: «Kirkeforfatningen i de danske Stater» i fire Dele. I dette Verk havde han fremsat flere Ændringsforslag, der baade var «lempeligere end Bastholms og derhos udførligere og grundigere motiverede. De forfeilede derfor heller ikke sin Hensigt, og Bogen bidrog ikke lidet til at holde de reformatoriske Bestræbelser i Live»[1]. Presterne tillod sig ogsaa egenmægtigen at sætte sig ud over Ritualets Bydende. Det omtales i den paafølgende rationalistiske Tid som noget ganske almindeligt og velbekjendt, at mange Prester vilkaarligen tillod sig Forandringer saavel i Formularerne ved Daab, Nadvere og Vielse som i de befalede Bønner til Søn- og Festdage. Ligesaa meget for at gjøre Ende paa denne Vilkaarlighed som for igjen at trække Folk til de tomme Kirker, som man haabede, vedblev man stadig at tale om Nødvendigheden af et forandret Ritual. I 1806 fremkom Forslag til et saadant fra Biskopen over Lolland og Falster, *P. O. Boisen*. Regjeringen gik ogsaa ind paa at sende det om til Geistlighedens Betænkning og nedsatte en Kommission til at drøfte Forslaget og de indkomne Betænkninger. *Boisens* Forslag vandt ikke Bifald, selv ikke hos dem, der delte hans Grundbetragtning, og det ledede derfor heller ikke til noget; men det bliver dog merkeligt derved, at ved denne Leilighed viste sig for første Gang paa den theologiske Kampplads de to Mænd, til hvis Navne Danmarks Kirkehistorie i den følgende Tid fortrinsvis knyttede sig, *J. P. Mynster*, dengang Prest til Spjellerup paa Sjælland, og *N. F. S. Grundtvig*. Disse Navne viser, at vi staar ved Frembrudet af en ny Tid for Kirke og Kristendom. Det nu indtrædende religiøse Omslag hænger sammen med det Omslag, som spores paa alle Aandslivets Omraader, og det ikke alene i Norden, men over det hele Europa. Rationalismens Magt er paa Vei til at brydes. Den tørre Forstandighed, der havde fornegtet alt, hvad der havde et høiere Indhold, og som havde kastet alt det guddommelige og mysteriøse i Kristendommen overbord, kunde ikke længere tilfredsstille Aanderne. I Danmark fremkaldte Krigsbegivenhederne i Begyndelsen af Aarhundredet en levende og stærk Nationalfølelse og fyldte Sindene med en ædel Begeistring, og den nye literære Retning *(Steffens, Oehlenschläger)*, der var Bærer for en rigere Livsopfatning og skabte dybere Forstaaelse, undergrov den gamle rationalistiske Livsanskuelse. Hertil kom, at den gamle Forbindelse mellem Danmark og Norge begyndte at løsne under Krigen, Norge fik sit eget Universitet, og i 1814 blev de to Lande fuldstændig adskilte. At et Omslag foregik, og at den gamle Tid gik i Graven, viste sig ogsaa

[1]) *Helveg:* l. c. S. 249.

deri, at den gamle Tids Koryfæer trak sig tilbage fra Skuepladsen. *Bastholm*, som efter en Nervefeber led af Svimmelhed, især paa Prædikestolen, tog sin Afsked 1800 og afsluttede hermed sin kirkelige Virksomhed, skjønt han fremdeles vedblev sin literære; han levede senere i Slagelse og i Kjøbenhavn, hvor han døde 1819. *Balle* blev derimod staaende i Embedet lige til 1808, ja lod sig endog ved Bastholms Afsked udnævne til kgl. Konfessionarius. Han viste en ivrig Deltagelse i de politiske Begivenheder, som angik Fædrelandet. Før Slaget paa Kjøbenhavns Rhed 1801 udstedte han en «Opfordring til Medborgere ved Krigens Trusel», hvori det heder: «Hvorfor blev det ikke min Lod, som det fra Ungdommen af var mit Ønske, at bære den blaa Kjole istedenfor den sorte; jeg skulde saa gladeligen være med at hilse Fienden med dansk Torden og lære ham at brase op for retskaffen Kjærlighed til Fødeland. Men dersom I skjøttede om at have en Sanger med, der i Kampens Hede kvæder Liv og Varme i Hjerterne — jeg synger godt, om jeg selv skal sige det, og jeg skulde synge af Hjertets hele Fylde, med inderligst Tro paa Gud, midt under Brag og Drøn, midt i Luerne, som kunde det være i Herrens Tempel». Under Bombardementet paa Kjøbenhavn 1807 saa man den gamle Biskop gaa om paa Volden, opmuntrende Borgerne og Krigsfolket. Men i det følgende Aar nedlagde han sin Bispestav. «Svækket omsider», skrev han, «ikke blot ved overspændt Arbeide, men af mangefold tilstødende Kummer, fandt jeg mig uskikket til at bestride mit Kald med tilbørlig Nidkjærhed, og efterdi at Mand er til for Embedet og ikke Embedet for Mand, befalede ufravigelig Retskaffenhed at ansøge om Entledigelse»; han vedblev dog efter Kongens Ønske at staa som Konfessionarius. Han døde 1816 efter en velsignet Alderdoms Hvile, i hvilken han fra Konge, Geistlighed og Borgerskab modtog mange Beviser paa Agtelse og Hengivenhed, og det blev givet ham i disse Aar at være Vidne til de mange Tidernes Tegn, som varslede en bedre Tid med rigere Trosliv.

§ 2.

Den svenske Kirke i «Oplysningens» Tid. c. 1750—1809.

Ogsaa i Sverige vandt den saakaldte «Oplysning» Indpas, omend ikke i den Udstrækning som i Danmark. Det er *Gustav III's* Regjering (1771—1792), som her især bliver af Vigtighed. Gustavs Moder *Louise Ulrikke* var en Søster af Frederik II af Preussen og ligesom denne en Ynder af den franske Filosofi. Ogsaa Gustav var stærkt paavirket af de franske Filosofers Fritænkeri. Aandrig, talent-

fuld, elskværdig i Omgang og ialfald i Begyndelsen yndet af sit Folk udøvede han en stor Indflydelse paa sine Omgivelser. Hoffet fulgte Kongens Exempel, og herfra udbredte sig Ligegyldighed eller Foragt for Religionen og Usædelighed i videre Kredse, især blandt de høiere Stænder og i de større Byer. Til samme Tid gjorde Gustav sit til at undergrave Moraliteten blandt de lavere Klasser, idet han gjorde Brændevinsbrændingen til et Regale og oprettede Brænderier og Kroer overalt i Riget for at skaffe Penge til at tilfredsstille sin Ødselhed og Pragtsyge. Af samme Grund blev ogsaa de regale Presteembeder solgte, navnlig ved Kongens Yndling Statssekretær *Schröderheim*. Stærke Protester herimod reiste sig; de fremkomne Klager over de skrigende Misbrug og overhovedet over den Maade, hvorpaa Kirkens Anliggender vanskjøttedes, foranledigede 1790 Nedsættelsen af et Slags øverste Konsistorium, en *Ekklesiastikexpedition* (under Biskopen i Wexiø *Wallqvist* som Chef) til at forberede og forelægge for Kongen de kirkelige Sager. Man fandt sig meget tilfreds med denne Ordning. men da Gustav døde, opløste Formynderregjeringen under Gustav IV Adolfs Mindreaarighed hele Institutionen (1793), og de gamle Misbrug begyndte igjen at øves.

«Oplysningen» begyndte efterhaanden at trænge mere og mere ind. Hvor snart Omslaget kan ske, kan sees deraf, at medens endnu i 1763 *Michaelis's* Kompendium var bleven forbudt i Riget, fik han af Gustav III som en Æresopreisning Nordstjerneordenen, en i den Tid meget stor Ære. I 1771 blev Selskabet *pro fide et christianismo* stiftet til Fremme af Kristendommens Udbredelse (Ny-Sverige i Amerika) og til Værn om Rettroenheden, især ligeoverfor Svedenborgianismen. Men snart blev ogsaa Geistligheden smittet af den indtrængende Rationalisme. Dog var det ikke saa meget den egentlige, krasse Rationalisme, som en mere eller mindre afsvækket Supranaturalisme, der fik Indpas i Sverige. Som Repræsentant for Prædikanter af den nyere Retning kan nævnes *Magnus Lehnberg*, Prest i Stockholm, senere Biskop i Linkjøping († 1808), «Sveriges første geistlige Taler»; hans Prædikener var ganske i Tidens Smag: Moral i et pathetisk-sentimentalt Sprog. Af troende Theologer kan nævnes *Johan Møller*, død som Biskop i Wisby 1805; han stillede sig i Kamp mod Fritænkerne, bl. a. ved sit Skrift «Sammandrag af de förnämsta bevis till christna religionens sanning och försvar mot fritänkare», fremdeles Folkeprædikanterne *Per Tollesson*, en Discipel af Murbeck, strengt lovmæssig, († 1821 som Sogneprest), *Lars Linderoth* († 1811 som Sogneprest ved Gøteborg) og *L. A. Retzius* († 1818 som Sogneprest ved Gøteborg); de to sidste udgav Postiller, der ogsaa hos os har vundet en stor Udbredelse.

Omtrent samtidig med den dansk-norske Kirke fik den svenske Kirke sine Fester reduceret. Allerede før «Oplysningens» Tid havde man tænkt paa en Festreduktion, Sverige havde ogsaa beholdt flere Fester fra den katholske Tid end Danmark-Norge f. Ex. de saakaldte Aposteldage. I 1741 fattedes en Beslutning i denne Retning. Flere Helligdage afskaffedes, saaledes at ingen Prædiken skulde holdes, og «hver og en kunde drive sin lovlige Næring, Haandverk og Haandtering»; derimod skulde paa Landet en Del af Formiddagen anvendes til Katekisationer. Men da det snart viste sig, at det ringere Antal Helligdage ikke holdtes bedre end det større, og at faa indfandt sig til Katekisationerne, naar der ingen Prædiken var, blev Forordningen af 1741 ophævet to Aar efter. I 1772 foretoges nu en Festreduktion, hvorved Tredie- og Fjerdedagene i de tre store Høitider, *Mariæ Besøgelsesdag*, *Skjærthorsdag*, *Aposteldagene* og *Gangdagene*[1]) ganske afskaffedes, medens *Kyndelsmesse* (2. Febr.), *Mikkelsdag* og *Allehelgensdag* henlagdes til nærmest paafølgende Søndage. Derimod beholdt man de fire Bededage, som i 1807 forlagdes til nærmeste Søndage, en i hver Aarstid.

Den liturgiske Haandbog *(Ritualet*, *Kyrkohandboken)* i sin daværende Form skrev sig fra Karl XI's Tid (1693). Nu var det Kongen selv, *Gustav III*, som bragte Nødvendigheden af dens Revision paa Bane paa Rigsdagen i Stockholm 1789, og Presteskabet gik ind herpaa, men raadede alene til en forsigtig og betænksom Fremgangsmaade. Konsistorierne blev opfordrede til at indkomme med Forslag, og de indkomne Forslag blev oversendte Erkebiskop *Uno af Troil* til nærmere Drøftelse for at forelægges Presteskabet, naar det ved Jubelfesten 1793 samledes i Upsala. En saakaldt Ekklesiastikkomité blev dernæst nedsat til at behandle denne og andre kirkelige Sager. Dens Forslag til en ny Kirkehaandbog tryktes 1799 og blev af Rigsdagen 1809 antaget med enkelte Forandringer og derpaa 1811 paabudt til almindelig Brug. Dette er den nu gjældende Kirkehaandbog. Den mødte Modstand især fra «*Läsernes*» Side, som lige indtil den sidste Tid har været skarpt imod den. Det erkjendes nu ogsaa almindelig, at den bærer Spor af Tidens rationaliserende Standpunkt. I Daabsritualet blev ikke blot Exorcismen, men ogsaa Forsagelsen og Korsbetegnelsen udeladt; efter Trosbekjendelsen omtales Pligterne (Kjærlighed til Gud og Næsten), og derpaa spørges: «Barn, vil du til denne Tro vorde døbt og gjennem Daaben til disse hellige Pligter forbindes?» Absolutionen meddeltes i

[1]) Paa «Gangdagene», som stammede fra den katholske Tid, gik man rundt Ager og Eng, afsyngende Litaniet for at afvende Misvæxt og Uaar.

betinget Form: «Er denne Eders Syndsbekjendelse oprigtig, Eders Bedring alvorlig, Eders Tro retskaffen, saa forsikrer jeg Eder» o. s. v. «Med dristig Haand greb man ind i det overleverede, og, uden at agte paa den liturgiske Tradition, gjorde man vilkaarligen, for det meste efter den herskende rationaliserende, sentimentale Smag, Forandringer, som var ubeføiede, Omflyttelser, som var upassende, og Tillæg, som var vandige» *(Knøs)*. Konfirmationen blev først ved den nye Kirkehaandbog af 1809 lovbefalet og dens Ritus bestemt, men den var dog allerede i Løbet af foregaaende Aarhundrede bleven almindelig. *Jakob Serenius*, fra 1763 Biskop i Strengnæs, indførte den i sit Stift, og hans Exempel efterlignedes af andre Biskoper i deres Stifter. Men først ved den nye Kirkehaandbog blev den lovbefalet som særlig gudstjenstlig Handling.

Den samme Rigsdag 1809 var det ogsaa, som stadfæstede til kirkeligt Brug (dog ikke udelukkende) Erkebiskop *Lindbloms* Revision af *Swebilius's* Forklaring over Luthers Katekisme, og i det følgende Aar blev den saakaldte *Lindblomske* Katechese indført. Den bærer ligesom Balles Lærebog Merker af sin Tid; navnlig fra *Läsernes* Side mødte den megen Modstand og tildels med Rette. «Den er vistnok bedre end sit Rygte, men dog daarligere end den kunde og burde være. Dens Hovedfeil er dens Stræben efter at udjevne og udslette alle dogmatiske Bestemmelser og i dets Sted lægge Vegten paa Moralen. Derfor er ogsaa 3die Trosartikel forvirret og forvirrende».

Man arbeidede endvidere paa en ny Bibeloversættelse. Den kirkelige Bibeloversættelse var den *karolinske* (1703), der var en Revision af den *gustavianske* (1541). I 1773 nedsattes paa Biskop *Serenius's* Forslag en Bibelkommission paa 20 Medlemmer, mest Theologer og Orientalister, men ogsaa lærde af andre Fag. Den udgav 1774—1792 i Prøvehefter sit Arbeide. Men da den havde sat sig som Opgave at levere en ganske ny Oversættelse fra «Videnskabens daværende Standpunkt», efter Tidens Fortolkningskunst og i Tidens Sprog, blev Oversættelsen mere en moderniseret Parafrase end en Oversættelse; de hellige Forfattere kom til at tale i det samme glatte og flade Sprog, som Oplysningsmændene i Regelen brugte. Oversættelsen mødte en bestemt Modstand og forkastedes ved Jubelfesten 1793. Arbeidet skulde dog fortsættes. En ny Kommission blev nedsat under Forsæde af Erkebiskop *Lindblom* 1805. Hovedarbeiderne var de to Upsalaprofessorer *Samuel Ødman* og *Johan Tingstadius*. Men deres forskjellige Synsmaade af Oversættelsens Opgave hindrede Arbeidet, saaat først i 1816 forelaa en Prøveoversættelse af det Nye Testamente. Men ogsaa denne Prøveoversættelse var for stærkt parafraserende og moderniserende og mødte en skarp

Kritik af *Wallin;* den blev heller ikke vedtaget. Imidlertid fortsatte Kommissionen sit Arbeide i Stilhed, indtil en ny Tid med mere kirkeligt Syn var oprunden. I 1841 blev Kommissionen organiseret fra nyt af og et nyt Princip lagt til Grund, nemlig kun med Forsigtighed og let Haand at forbedre den gamle Oversættelse.

Fra Midten af det 18de Aarhundrede begyndte man at tale om Nødvendigheden af en Revision af den *Swedbergske* Salmebog fra 1698. Flere Forsøg paa en Revision mislykkedes; heller ikke en i Aaret 1763 nedsat Komité havde bedre Lykke med sig. Dens Prøvesalmebog, den saakaldte *Celsiske Salmebog* (efter Komiteens Medlem *O. Celsius*, der i 1794 døde som Biskop i Lund), var «forholdsvis ren i Læren, men upoetisk»; den blev derfor ikke vedtaget. Nu krævede Oplysningstiden, at de gamle Salmer maatte forandres og forbedres. Upsala Domkapitel (ɔ: Erkebiskopen og de theol. Proff.) udgav efter Regjeringens Anmodning 1793 den saakaldte *Upsala Profpsalmbok*, som dog smagte altfor meget af Tidens Anskuelser. Ved Jubelfesten 1793, der paa en Maade havde Karakteren af et Kirkemøde, blev den overleveret til nærmere Granskning til den der nedsatte *Ekklesiastikkomité*, som ogsaa tog Bibeloversættelsen og Haandbogen under Behandling. Imidlertid fremstod flere svenske Salmedigtere af en dybere Aand som *Samuel Hedborn*, Prest i Linkjøpings Stift, *Frants Michael Franzén*, Professor i Aabo, efter Finlands Afstaaelse 1809 Prest i Strengnæs Stift og i Stockholm, tilsidst Biskop i Hernøsand († 1847), og fremfor alt *Johan Olof Wallin*, 1812 Prest i Stockholm, 1818 Domprovst i Vesteraas, 1821 Pastor primarius ved Storkyrkan i Stockholm, 1837 Erkebiskop († 1839). I Aaret 1811 blev en Salmebogskomité nedsat under Forsæde af Erkebiskop *Lindblom*. Komiteen fremlagde tre Aar efter sin Prøvesalmebog, der kan paralleliseres med den Evangelisk-kristelige Salmebog i Danmark-Norge. Men *Wallin*, der var Medlem af Komiteen, var aldeles uenig med sine medkomiterede og udgav paa egen Haand en af ham selv udarbeidet Prøvesalmebog 1816, som vandt almindeligt Bifald. Arbeidet overdroges nu til ham alene, og i 1819 fik den *Wallinske* Salmebog kongelig Approbation uden at blive egentlig paabudt til udelukkende Brug. Det var et Held for den svenske Kirke, at dens Salmebogsrevision ikke blev afsluttet, før allerede et Omsving til en større Kirkelighed var indtraadt. Den *Wallinske* Salmebog, som er den endnu brugelige Kirkesalmebog i Sverige, roses i Almindelighed som et fortrinligt Arbeide, ja er af nogle endog erklæret for den fortræffeligste i Kristenheden. Men selv i den vil man dog paa enkelte Steder finde dogmatiske Ubestemtheder, der er et Merke efter den Tid, i hvilken den blev til.

En Forordning af 24de Jan. 1781 indrømmede *fremmede* kristne Religionsbekjendere under visse Betingelser fri Religionsøvelse. Derimod blev de tidligere strenge Straffebestemmelser for indfødtes Frafald fra Statskirken staaende ved Magt. I det følgende Aar fik *Jøderne* Tilladelse til at bosætte sig i Stockholm, Gøteborg og Norrkjøping og der opføre Synagoger[1]).

§ 3.
Tilbageslag mod Rationalismen inden den svenske Kirke.

I det andet Decennium af vort Aarhundrede (c. 1810—1820) indtraadte ogsaa i Sverige et Tilbageslag mod Rationalismen. De virkende Momenter var her de samme som andensteds: Krigsbegivenhederne, de politiske Omvæltninger, Omslag i Literaturen (slgn. *Fosforismens* Strid med den gamle *akademiske* Skole) o. s. v. 1816 optraadte *J. O. Wallin* mod Rationalismen ved Bibelselskabets første Aarsfest; ligesaa *Esajas Tegnér* († 1846 som Biskop i Wexiø) ved Reformationens Jubelfest 1817. *Franzén* havde allerede tidligere som Professor i Aabo (1798) gjort det samme ved en Magisterpromotion. Det er de almindelige Trossandheder, som sættes op mod Rationalismens tørre Moral og flade Forstandsmæssighed. Det er en supranaturalistisk Overgangstheologi, som i disse Aar kommer tilorde. Først senere naar den frem til konfessionel Fasthed og Forstaaelse.

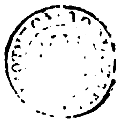
Paa et mere udpræget luthersk Standpunkt staar derimod *Henrik Schartau* († 1825 som Stadskomminister i Lund og Kontraktsprovst). Ikke blot i sit Liv, men endnu mere efter sin Død ved sine Prædikener, Breve og kateketiske Skrifter har han øvet en stor Indflydelse baade blandt Prester og Lægfolk. *Schartau* var en strengt luthersk Theolog, hvis Eiendommeligheder maa forstaaes af de Forhold, i hvilke han var stillet. I Skaane var fra ældre Tid en religiøs Bevægelse, dels en *pietistisk*, dels og især en *herrnhutisk*. Denne sidste var *Schartau* en Tid ikke bleven uberørt af, men han lærte at se dens svage Sider, som traadte temmelig skarpt frem: sygelig Sentimentalitet og tryg Hvilen i Kristi Blod og derhos et vidt udbredt Konventikelvæsen. Han kunde derfor ikke tilfredsstilles ved den. Ligesaa lidt kunde han finde Tilfredsstillelse i *Neologien*. Disse Modsætninger forklarer os hans Eiendommeligheder. I Modsætning til Neologiens Fornegtelse af de kristelige Sandheder og Herrnhutismens Hvilen i dunkle og uklare Følelser kræver *Schartau* en klar

---

[1]) *C. A. Cornelius:* l. c. S. 252.

og grundig *Kristendomskundskab* som det religiøse Livs ene rette Grundvold; den Helligaand begynder sin omvendende Gjerning i den menneskelige *Fornuft* og virker gjennem den paa *Samvittigheden* og *Viljen*. Han lagde derfor fremfor alt an paa at meddele et bestemt og klart Begreb om hele det kristelige Livs Udvikling fra de første forberedende Bevægelser indtil Helliggjørelsens Fuldendelse d. e. den hele *Saliggjørelsens* Orden. «Neologien talte udelukkende om Gud Fader (1ste Trosartikel), Herrnhutismen om Sønnen (2den Art.); *Schartau* taler om det, disse Retninger forbigik, om Aandens Gjerning (3die Art.)». I Modsætning til det vidt udbredte Konventikelvæsen og dermed sammenhængende Overseen af borgerlig og kirkelig Orden betoner han stærkt denne sidste. *Schartau* og hans Venner *Schartauianerne* vil ikke vide noget af Konventikler, ja de gaar saa vidt, at de neppe vil være med paa Husandagt uden i dens mest indskrænkede Form, endnu mindre deltage i Bibelselskaber, Missionsforeninger o. desl., ikke fordi de er ligegyldige for den Sag, man herved vil fremme, men fordi de er imod den frie Forenings Form, i hvilken vor Tid i Almindelighed virker for disse Formaal. *Schartau* har ført den strengt objektive, kirkelige Holdning ud til det yderste. Den schartauianske Retning gaar lige ned til vor Tid inden den svenske Kirke, især i Lunds og Gøteborgs Stifter.

Omend Rationalismen greb vidt om sig i de nordiske Lande, saa var der dog mange Geistlige, især af den gamle Prestestok, og en stor Del af Folket, som holdt fast ved den gamle Tro. Og det maa erindres, at den nye «Oplysning» navnligen trængte ind blandt de dannede Stænder, især gjælder dette Norge og Sverige, hvor den ikke ret naaede frem til de fjernere Egne, som derfor blev saagodtsom uberørte af Tidens Tankegang. Folket øste sin Næring af de gamle Opbyggelsesskrifter og Kirkebøger. Derfor kom der en Splittelse ind, hvor man fik en ny rationalistisk Prest, og man sluttede sig da sammen med Folk af sin egen Midte som Prædikanter — *Lægprædikanterne*.

§ 4.

Religiøse Folkebevægelser i de nordiske Lande.

Den Haugeske Bevægelse i Norge. *Hans Nilsen Hauge* var født paa Gaarden Hauge paa Rolfsøen i Tune Sogn i Smaalenene d. 3die April 1771. Hans Forældre var simple, men gudfrygtige og mere end almindelig dannede Bondefolk. Allerede som Gut var han stille og alvorlig og tilbøielig til at fordybe sig i sit eget Indre og i

religiøse Grublerier. Baade naar han vaagede og naar han sov, sysselsatte hans Sjæl sig idelig med Tanken om Døden og Evigheden, «om Folk vel nu levede saa, at de med Grund kunde vente at blive salige, og om de ikke meget mere havde Aarsag til at vente sig at blive evig forskudte af Gud». «Han følte ofte som noget hemmeligt, som omringede ham». Denne mørke Sindsstemning næredes endnu mere ved den Livsfare, han udstod, da Baaden kantrede med ham, hans Fader og hans Broder, og han følte hele den truende Døds Rædsel. Fra den Tid læste han med forøget Iver i de Bøger, han fandt hos Faderen (Luthers Postil, Arndt, H. Müller, Pontoppidan o. s. v.), og stræbte at leve derefter. Hans alvorlige Væsen og Ulyst til at deltage i jevnaldrendes Forlystelser paadrog ham disses Spot, men vandt ham paa den anden Side andres Agtelse og Kjærlighed. Saaledes gik hans Barndom, og hans Konfirmationsdag kom. Det er et karakteristisk Træk, han selv meddeler fra den. I den Stemning, han var, havde han ikke villet pynte sig den Dag anderledes end ellers; men en af Søstrene havde dog pudset ham lidt til. Det vakte hans Kammeraters Opmerksomhed: «Idag har Hans Nilsen ogsaa opsat Haar». Da svarede han: «Ja, har vi idag stadset vort Legeme, saa var det at ønske, at vi ikke havde glemt vor udødelige Sjæl, men betænkte det store Løfte, vi idag skal gjøre, nemlig forsage Djævelens Gjerninger og Væsen samt tro paa Gud Fader, Søn og Helligaand».

Presten i Tune var paa den Tid *Gerhard Seeberg*, der paa Menighedens Klage blev afsat ved Høiesteretsdom 1795. Han heldte til Brødremenighedens Lære og havde vakt adskillig religiøs Bevægelse i sit Sogn. Den Tanke ligger derfor nær nok, at denne *Seeberg* og hans Parti ogsaa har øvet sin Indflydelse paa *Hauge*. Der var ogsaa ved *Hauges* Optræden dem, som betragtede ham som en Discipel af Seeberg. Det var imidlertid ikke Tilfældet. *Hauge* omtaler selv Seeberg, hvorledes han trak dennes Opmerksomhed paa sig ved Skolemøder og i Kirken, men han siger ogsaa, at «da jeg kom til modnere Alder, lærte jeg mere at indse hans tiltagende Svagheder, der . . . . stødte mit Hjerte fra ham, saa jeg ved hans Paastande modsagde ham» (Reiser S. 89). Saa maatte det ogsaa være efter *Hauges* Retning; men dette udelukker ikke, at den religiøse Bevægelse i Sognet har havt i en anden Forstand sin Indflydelse paa Hauges Udvikling.

Hauge var altsaa nu efter almindelig Talebrug voxen. Han begyndte at drive Handel. Eftersom han indvikledes i de jordiske Sysler, stod han ogsaa Fare for at drages ind i Verdens Lyster. De Følelser, som engang var vakte, forlod ham dog aldrig; han blev stedse ved flittigen at læse i Bibelen og kristelige Bøger og at bede

til Gud, at han dog vilde lære ham sin Vilje at kjende, hvad han skulde gjøre og lade. Ogsaa begyndte han at tale til andre om det, som rørte sig i hans eget Indre, men høstede ikke stort andet end Spot. Da indtraadte det afgjørende Vendepunkt i hans Liv (1796). Selv fortæller han det saaledes: Som han engang under sit Arbeide paa Marken sang Salmen: «Jesu, din søde Forening at smage», blev hans Sind, da han havde sunget det 2det Vers, saaledes opløftet til Gud, at han var ligesom «ganske udenfor sig selv». Da han igjen kom til sig selv, var det første, han følte, en hjertelig Fortrydelse over ikke at have tjent den kjære og algode Gud og en Foragt for al Verdens Herlighed. Fra den Stund følte han en fuldkommen Forandring i sit Sind og en Begjærlighed efter at gjøre alle Mennesker delagtige i den Naade, som var givet ham selv. Han vilde gjerne tjene Gud og bad, at han vilde aabenbare ham, hvad han skulde gjøre; da gjenlød det i hans Indre: «Du skal bekjende mit Navn for Menneskene, formane dem til at omvende sig og søge mig, medens jeg findes, kalde paa mig, naar jeg er nær og rører ved deres Hjerter, saa de kunde omvende sig fra Mørket til Lyset» (Relig. Følelser, S. 32 ff.). Han ansaa sig fra nu af kaldet til at prædike Bod og Omvendelse. Først talte han til sine Søskende og senere til andre, hvorsomhelst Leilighed tilbød sig. Dog var han endnu ikke uden Tvivl og Ængstelser. Navnlig engang, han var med Broderen i Skoven og huggede, faldt den Tvivl ham haardt paa Sinde, «at det aldrig kunde blive nogen almindelig Sandhedserkjendelse hos Menneskene», og da bad han Gud «hellere at sende en Biskop eller anden høi Mand, ham skulde Folket maaske lyde, mig agter de ikke», ja han bad endog Gud tage ham bort fra denne Verden. «Men da gjenlød i mit Indre meget tydeligt: «Vil du nu dø, vil du ikke nu arbeide paa at bringe mig Säligheds Frugter? Du har jo lovet at tjene mig, jeg har ofte brugt de ringe i Verden til at udbrede mit Rige; thi dertil har jeg kaldet dem, der har fulgt Plogen, Faare- og Fæhyrder, Fiskere og Toldere. Jeg skal give dig Kraft og Visdom, som dine Fiender ikke skal kunne modstaa; bliv fast ved dit Forsæt og hold ved i Taalmodighed» (Relig. Følelser, S. 37 ff.). . . . «Siden den Tid har jeg aldrig bedet om at vorde denne Pligt kvit, ikke heller at dø, uden naar Herren behager». Dog tiltraadte han endnu ikke sine Vandringer omkring i Landet som Bodsprædikant. Ogsaa led han endnu haardt under forskjellige Tvivl og Anfægtelser, og aldrig var disse, efter hans eget Sigende, haardere end da han ved denne Tid gik til Kristiania for at faa sit første Skrift («Betragtning over Verdens Daarlighed») trykt. Han vendte ogsaa efter denne Reise tilbage til Hjemmet og fortsatte sin tidligere Levevis,

læste ogsaa nu *Taulers* Omvendelseshistorie, der synes at være bleven af væsentlig Betydning for hans indre Livs Udvikling: «denne Bog lærte mig at føle Dybden af den Brønd, som man kan drage til sig det aandelige Vand af for derved at renses i sit eget Hjerte» (Relig. Følelser, S. 53).

I Aaret 1797 var det egentlig, han begyndte sine store Vandringer rundt om i Landet, og det varede ikke mange Aar, inden nær sagt hver Bygd og By i det hele Land var besøgt enten af ham selv eller af andre, der ved hans Ord eller Skrifter var vakte. Paa forskjellige Steder i Landet fandt han, som tidligere bemerket, Spor af en ældre Vækkelse, der især skyldtes Pietisternes og Herrnhuternes Paavirkning. Vi kan ikke følge ham paa disse hans Vandringer frem og tilbage i Landet. Men et Begreb om Omfanget af den religiøse Bevægelse, han vakte, kan de talrige Oplag af hans mange Skrifter give (indtil 5000 Explr.). I 1800 satte han i Kjøbenhavn 5 Bogtrykkerier i Virksomhed, det ene gik i næsten 4 Maaneder udelukkende for hans Regning. Der syntes at skulle indtræde en Stans i disse hans Reiser, da han 1801 nedsatte sig som Kjøbmand i Bergen[1]). Hans Handelsvirksomhed afbrød dog ei den tidligere Virksomhed. Meget mere gav hans Handelsreiser, navnlig til Fiskerleierne, ham Leilighed til at udstrække den endnu videre, og efterat han først havde sat sin Handel i Gang, overlod han den til andre, medens han selv drog om paa sine Missionsreiser. Han strakte dem nu lige op til Tromsø, drog i 1804 ogsaa over til Jylland, hvor han satte sig i Forbindelse med «de stærke Jyder», og til Christiansfeld; men han følte sig ikke tiltalt af Herrnhuterne og deres Kvietisme. Ved sin Hjemkomst fra Danmark blev han i Oktober 1804 uventet arresteret paa *Eker*, hvor han havde anlagt en Papirmølle og hvor han havde mange Venner, og derfra ført til Kristiania, hvor en kongelig Kommission var bleven nedsat for at undersøge og paadømme hans Sag.

Den store Bevægelse, som *Hauge* havde vakt, maatte naturligvis vække Autoriteternes Opmerksomhed. Han havde allerede tidligere flere Gange været arresteret og havde i 1799 endog udholdt 1 Maaneds Tugthusstraf i Throndhjem som Løsgjænger. Regjeringen havde, endnu førend den lod *Hauge* sætte fast, forlangt saavel af den civile Øvrighed som af Biskoperne og Presterne Indberetninger om, hvad der kunde tjene til at oplyse den hele Sag. Jo færre der var i hin Tid, som havde Øie for det Kirkens Forfald, som fremkaldte *Hauges* Optræden og gav hans Ord saa udbredt Indgang, desto naturligere,

---

[1]) Om hans Bevæggrunde smlg. Rel. Føl. S. 56. Reiser § 48. 53. *Stenersen:* H. N. Hauges Liv og Virksomhed o. s. v. S. 31 ff.

at man i Almindelighed i *Hauge* kun saa enten en aldeles forrykt Sværmer eller en beregnet Hykler, som under Religionens Maske kun vilde vinde Rigdom for sig selv. Man ansaa ogsaa *Hauge* og hans Venner som farlige for den borgerlige Orden; det var en Sætten op mod Autoriteter i Tidens revolutionære Aand, troede man. Man opkastede ogsaa det Spørgsmaal, hvorledes det var muligt, at «mystiske Sværmerier» kunde finde Indgang i denne oplyste Tid. Det maatte skrive sig fra Vanvid og fra Almuens Halstarrighed. Men det skrev sig fra, at «Herrens Ord var forsvundet fra hans Hus». De Indberetninger, som geistlige og verdslige Embedsmænd afgav, var ogsaa i Almindelighed fulde af Klager over de sørgelige Følger, som hans og de øvrige Bodsprædikanters Virksomhed havde havt. Høist sørgelige Begivenheder var paa enkelte Steder indtrufne, i *Holtaalen* og *Lexvigen*[1]). *Hauge* omtaler selv disse Begivenheder (Reiser S. 56) og oplyser, at han ikke havde staaet i nogen Forbindelse med disse Mænd, at han i Lexvigen «endog havde været imod ham og hans Bøger, endog før han forfaldt i Raseri». Det vilde jo vistnok ogsaa være uretfærdigt at tillægge *Hauge* nogensomhelst direkte Del i disse sørgelige Optrin eller paabyrde ham Ansvaret for dem; men man mente dog at se her, hvortil det ved ham udbredte «Sværmeri» førte. Og disse Begivenheder, om end enestaaende i sit Slags, var ikke de eneste Udbrud af et vildt Sværmeri, som kom tilsyne. Denne Bevægelse, som enhver lignende stærk religiøs Vækkelse, havde navnlig i den første Tid noget overspændt, voldsomt, krampagtigt ved sig, der nu og da førte ud i Sværmeri og allehaande Udskeielser. Paa sine Steder hører man saaledes om, at Dommedag snart forventedes, og at man derfor ikke skulde arbeide i det timelige, eller man hører om Aandens Gjennembrud i krampagtige Fænomener. Dette mente man, med eller uden Grund, at kunne paaberaabe sig mod *Hauge* og hans Venner.

En af de faa i Tiden, der forstod at bedømme den Haugeske Bevægelse paa en sandere og besindigere Maade, var Bergens Biskop *J. N. Brun.* Dette viser sig allerede derved, at da *Hauge* i 1798 kom til Bergen, fik *Brun* afværget Politiets Indskriden mod hans gudelige Forsamlinger. Men navnlig kan man af den merkelige Indberetning, *Brun* i 1804 indsendte til Regjeringen, se, hvorledes han betragtede Hauge og den ved ham vakte Bevægelse. *Brun* er ingenlunde blind for adskillige Skrøbeligheder hos Hauge og hans Venner, men han viser sig ogsaa at have Øie for, at Grunden til Bevægelsen var, at Folket ikke hos Presterne fandt Tilfredsstillelse for sin reli-

[1]) *Stenersen:* l. c. S. 47 ff. *A. Chr. Bang:* H. N. Hauge og hans Samtid, S. 296 ff.

giøse Trang, og at det derfor maatte søge hen til dem, der gav Brød og ikke Stene. Sagen mod *Hauge* stod for Kommissionen i hele 9 Aar (1804—1813). I 1810 indhentede hans Defensor nye Oplysninger; og de Erklæringer, som nu indkom, var langt mildere i sin Dom. *J. N. Brun* henholdt sig til sit tidligere afgivne Votum; Biskop *Bugge* i Throndhjem erklærer, at Haugianerne efter hans Kjendskab ikke havde gjort sig skyldige i noget ulovligt, men vandret ustraffelig; de pleiede aldrig at bande og drikke eller lign. De Prester, der pleiede sin Gjerning med Omhu, havde intet at klage over Hauge og hans Tilhængere. Biskop *Krog* i Nordlandene siger, at han intet væsentligt har at klage over Hauge, hvis personlige Omgjængelse han endog roser, medens han derimod maa misbillige den «Mysticisme», som indeholdes i Hauges Skrifter, men saadan Mysticisme indeholdes ogsaa i andre Skrifter, som er i Almuens Hænder. Han tror ikke, at Bevægelsen har udrettet noget galt i Nordlandene. Lignende Erklæringer afgaves ogsaa af Biskop *Sørenssen* i Kristianssand og Slotsprest *C. Pavels.* Grev *Herman Wedel* roser i sin Erklæring Hauge og hans Venner for deres Flid og sædelige Liv og udtaler den Formening, at deres tidligere Sværmeri nu var forbi. Der tales altsaa i 1810 i en langt anden Tone end tidligere, man ser nu paa Bevægelsen med sindigere Øine. Da Dommen over *Hauge* faldt, lød den paa to Aars Fæstningsarbeide og Sagens Omkostninger. Denne Dom indankede *Hauge* for Overkriminalretten; denne dømte ham for Forseelse mod Forordningen af 13. Jan. 1741 samt «for at have brugt saadanne Udladelser mod Lærerstanden, at den uoplyste let kunde forledes til at sætte Mistillid til samme», til 1000 Rbdlr. Bøder og Sagens Omkostninger. Angaaende den Klagepost, at «han skulde have stræbt at stifte en egen Sekt og et Slags Fællesskab i Formue blandt sine Tilhængere og derved at danne et eget Borgersamfund i Staten, samt at han ved dette, sandsynlig af utilbørlig Egennytte motiverede Forhold skulde have fremvirket mange skadelige Følger», erklærer Retten, «at omendskjønt der vel hviler nogen Mistanke imod Angjældende i saa Henseende, saa kan man dog ikke mod hans Benegtelse antage den som bevist, og allermindst i dens fulde Udstrækning»; den frifandt ham derfor i dette Punkt «for Aktors videre Tiltale». Om den «egennyttige Berigelse» heder det i Præmisserne, at «det ikke alene ikke er blevet bevist, at nogen ved hans Foretagende er fornærmet, men ikke engang nogen er fremstaaet, der for sit Vedkommende har klaget i saa Henseende».

Det meste af den lange Tid, hvori hans Sag stod paa, sad *Hauge* arresteret, og navnlig i de første to Aar var Arresten streng. Senere blev den mildere; i 1809 blev han endog for en Tid løsladt, da den

daværende Regjeringskommission, som kjendte hans praktiske Duelighed, sendte ham paa Vestlandet for at anlægge Saltkogerier til Afhjælpelse af den herskende Saltmangel. Efterat Dommen var falden, levede han i Ro paa Bakkehaugen og Bredtvedt i Aker. Han reiste ikke mere om; men ved Brevvexling og Besøg vedligeholdt han en stadig Forbindelse med sine Venner omkring i Landet. Han døde den 29 Marts 1824.

Hauge indleder sin *Trosbekjendelse* («Kort Indbegreb af mine Religionsbegreber») med disse Ord: «Saavidt som jeg med min Forstand har kunnet fatte, har jeg, efter hvad mit Hjerte har været overbevist om, af alle Kræfter søgt at følge Kristi og hans Apostlers Lære, fremsat i det Nye Testamente i Forening med det Gamle Testamentes kanoniske Bøger samt de efter vor evang.-lutherske Religion her i Landet befalede symbolske Lærebøger». Som her, saaledes udtaler han ogsaa ellers altid, at han hverken vilde afvige eller var sig bevidst at afvige fra den lutherske Kirkelære i noget Punkt. Hauges Prædiken var en *Bodsprædiken*. Det var dens Styrke, thi det var en saadan, Tiden trængte til. Men det var ogsaa dens Svaghed eller *Ensidighed*. Bod og hvad dermed staar i Forbindelse er det, som betones, alle andre Stykker træder tilbage. Med denne Grundkarakter hænger det da sammen, at i *Retfærdiggjørelseslæren* fremhæves de gode Gjerninger som den sande Tros Frugter og rette Kjendemerke, saaledes at vel ikke Retfærdiggjørelsen selv, men *den subjektive Frelsesvished* egentlig bygges paa dem; med andre Ord: Retfærdiggjørelsen træder tilbage for Helliggjørelsen. Heraf følger det da igjen, at Livet taber sig i et *mørkt* Alvor og en *ydre Lovmæssighed (Nomisme)*, der blandt andet ogsaa kommer tilsyne i Betragtningen af «Adiafora». Hermed hænger fremdeles sammen Behandlingen af *Sakramenterne*. Jeg vil her ikke lægge Vegten paa enkelte Udtalelser navnlig om Nadveren, som man med mere eller mindre Grund ikke har fundet stemmende med den lutherske Lære. Hovedsagen og det betegnende er, at de træder stærkt i Baggrunden. Karakteristisk er i saa Henseende hans nævnte *Trosbekjendelse*, hvor de hverken direkte eller indirekte nævnes uden, hvor han (§ 12) siger, at «om vi ere fødte i Kristenland, døbte, have lært den udvortes Bogkundskab om Veien til Livet, ere konfirmerede, bruge Sakramenterne o. s. v., saa hjælper alt dette intet, naar vi ikke bøie vort Sind under Gud». Det var vistnok heller ikke i dette Stykke *Hauges* Tanke enten at foragte Sakramenterne eller at afvige fra den lutherske Lære; hvor han taler om Kvækerne, laster han just deres Forkastelse af Sakramenterne, og Haugianerne har praktisk aldrig vist sig som Sakramenternes Foragtere; men det maa dog siges, at

Sakramenterne træder i Baggrunden. Hvad vi her har fremhævet, er ikke andet end de Ensidigheder, som Historien stadigen viser os hos Retninger af denne Art og ifølge Sagens Natur ligger dem nær. Vi minder blot om den gamle Pietisme. Det var jo ogsaa af dens Skrifter, *Hauge* for en væsentlig Del havde øst sin aandelige Næring.

Som *Hauge* ikke i noget Punkt vilde afvige fra Kirkens Lære, saa var det heller ikke hans Mening at stifte nogen egen *Sekt.* (Cfr. Test. § 4: «Skulle vi derfor kaldes en særskilt Sekt, saa lader os af ganske Hjerte stræbe efter, at vi isandhed kunde fortjene Navn af den dydige. Iøvrigt formanes I til herefter, som hidtil, ei i noget at adskille Eder fra den lutherske Kirke»). Som en Sekt er de aldrig fremtraadte, hverken Hauge selv eller hans Venner har skilt sig fra Kirken; de har derimod været flittige Kirkegjængere og Gjæster ved Herrens Bord, og kun ved sit mørke Livsalvor og sin Afsky for verdslige Forlystelser skilt sig fra andre. Naar de alligevel kan siges at danne et eget Samfund, saa er dette ikke i nogen anden Mening end den, hvori det kan siges om enhver saadan Retning. De aandsbeslægtede slutter sig naturligvis sammen til et engere Samfund ved en stadig Forbindelse gjennem Brevvexling, gjensidige Besøg og Understøttelse, fælles Opbyggelser o. desl.

Hauge advarer selv sine Venner mod Farer, som han især frygtede for dem (Test. §§ 5—7.) At de til enhver Tid har undgaaet dem, er mere end vel nogen vil paastaa. Den ved *Hauge* vakte Bevægelse var ligesaalidt som andre lignende Bevægelser, navnlig i den første Gjæringstid, fri for Udskeielser og sværmeriske Yderligheder. Det er heller ikke vanskeligt at se en stor Forskjel i Klarhed mellem *Hauges* første og senere Skrifter. Men i det hele og store vil man vel i Almindelighed indrømme, at som den Haugeske Bevægelse har grebet mægtigt ind i vort Folkeliv, saa har den været til stor Velsignelse.

Religiøs Bevægelse blandt Almuen i Danmark. I *Jylland* havde en religiøs Folkebevægelse ytret sig i forrige Aarhundredes sidste Decennium, samtidig med Hauges Fremtræden i Norge. En Bondesøn, *Peder Frandsen* eller *Peder Rytter* († 1806), optraadte i Egnen ved Horsens, Veile og Skanderborg. Ved Siden af ham nævnes som Bevægelsens Leder en Bondemand *Peder Laursen* o. a. *Hauge* søgte ogsaa at træde i nærmere Forbindelse med de ligesindede Jyder, de saakaldte *«stærke Jyder»*, og kom selv 1804 til Egnen ved Horsens, men havde ikke der den Fremgang som i sit Fædreland. At imidlertid hans Ophold ikke blev uden Eftervirkninger, viser det Forbud, som udgik mod Udbredelsen af Hauges

Skrifter, og de gjensidige Besøg af «vakte» fra Norge og Danmark. Disse *«stærke Jyder»* havde tidligere med Bestemthed reist sig mod Indførelsen af den evangelisk-kristelige Salmebog, og Styrelsen havde dengang vist sig eftergivende og gaaet lemfældig frem med dem. Men værre gik det dem, da de senere (1814—1817) med en lignende Bestemthed modsatte sig de nye anordnede Skolebøger (Balles Lærebog og nye Udgave af Katekismen) og negtede at lade sine Børn besøge Skolen, saalænge Lærebøger, der efter deres Formening indeholdt ukristelige Lærdomme, blev benyttede. Denne Modstand fremkaldte en Række af Trængsler. Mulkter for Skoleforsømmelser blev efter Skoleforordningens Bud inddrevne, og saalænge de havde noget at betale med, betaltes disse Mulkter villig, da de betragtedes som Lidelser for Evangeliets Skyld. Nu fulgte Udpantninger, der var nær ved at bringe flere til Betlerstaven, og da de fremdeles blev faste ved ikke at holde sine Børn i Skole, befaledes endelig, at de skolepligtige Børn skulde tages fra Forældrene, forat de kunde blive underviste i Overensstemmelse med Lovgivningen. Man skred virkelig til at ville fuldbyrde denne Tvangsforholdsregel, da gjentagne Besværinger fra de betrængte og flere med dem fremkaldte en mildere Udvei, idet enkelte Prester tilbød sig at ville konfirmere deres Børn efter Pontoppidan, og man gik ind paa denne mæglende Udvei, der for en Tid skaffede Ro.

Paa Fyen optraadte som Opvækkelsesprædikant *Kristen Madsen*, en Husmand fra Egnen ved Kjerteminde, og Fyen blev fra nu af det egentlige Midtpunkt for den religiøse Bevægelse blandt Almuen. Her havde især i Egnen ved Assens og Faaborg fra ældre Tid vedligeholdt sig nogen religiøs Bevægelse, der navnlig næredes ved Missionærer fra *Christiansfeld*. Disse *«Hellige»* adskilte sig navnlig fra andre ved et stille alvorligt Væsen, sin Afsky for Kort og Dans og andre «verdslige Forlystelser», sin Forkjærlighed for de gamle Salmer og asketiske Skrifter. Sine Forsamlinger holdt de i Almindelighed i al Stilhed, de vogtede sig omhyggelig for alt, som kunde vække Opsigt, og var tillige flittige Kirkegjængere. I Berørelse med disse *«Hellige»* var nu *Kristen Madsen* kommen, og efter en heftig indre Kamp fandt han endelig Ro, da det forekom ham, at Herren selv havde aabenbaret sig for ham i sin Lidelsesskikkelse og givet ham Forvisningen om hans Naadestand. Den Dag, dette skede (28 Jan. 1819), feirede han derfor ogsaa altid som sin Fødselsdag. Fra den Tid blev han Fyens egentlige Opvækkelsesprædikant, der trods alle Forfølgelser gjennemreiste den hele Ø og holdt sine gudelige Forsamlinger ligetil sin Død 1829, Aaret før der faldt Dom i den mod ham reiste Sag.

Ligesom Skoleforordningen havde givet de Midler, man fornemmelig anvendte for at betvinge de «*stærke Jyders*» Modstand mod de forandrede Skolebøger, saaledes gav nu Forordningen af 13 Jan. 1741 om gudelige Forsamlinger Anledning til lignende Foranstaltninger mod de om sig gribende gudelige Forsamlinger paa Fyen og andre Steder, medens den store Hob paa sin Side forfulgte og plagede de «*Hellige*» paa den raaeste Maade. En mildere Fremgangsmaade blev fra 1824 fulgt, da Fyens Guvernør, *Kristian Frederik*, den senere Konge *Kristian VIII*, udvirkede en Kancelliskrivelse, hvorved Afholdelsen af gudelige Forsamlinger i det væsentlige kun gjordes afhængig af, at de i Forveien anmeldtes for vedkommende Prest, og det tillige indskjærpedes, at «for at bringe disse fromme og sædelige Mennesker, der er noget forskruede, paa den rette Vei, er det væsentligt, at Presten ikke sætter sig i stærk Opposition mod disse Menneskers Forestillingsmaade, men at han indskrænker sig til med al Sagtmodighed at overbevise dem af Skriften om det, som er Overdrivelse og Vildfarelse». Vistnok begyndte man senere igjen at anvende strengere Forholdsregler, da Bevægelsen greb videre om sig og den tidligere Indsigelse mod de nye Lærebøger gjentog sig paa forskjellige Steder; men disse Forholdsregler formaaede dog ikke at dæmpe eller stanse Bevægelsen. Tvertimod udbredte den sig trods og under Forfølgelserne stedse videre, saaledes ogsaa over til Sjælland, hvor den fyenske Bonde *Rasmus Ottesen* og Skolelærer *Rasmus Sørensen* var dens Ledere, samt til de andre danske Øer (Langeland o. a.) og til de sydligere Egne af Jylland.

Religiøse Folkebevægelser i Sverige. Pastorsadjunkten *Anders Elfwing*, en Discipel af Murbeck, virkede en Tid omkr. 1770 i *Smaaland*. Efter hans Død antog Bevægelsen i denne Egn en separatistisk Karakter og skilte sig tilsidst fra Kirken under Ledelse af Bonden *Aake Svensson* 1784. De saakaldte *Aakianere* forkastede Presteembedet og Sakramenterne, ophævede Ægteskabet og indførte Eiendomsfællesskab. Styrelsen skred ved Lovbud ind mod Sektens Forstyrrelse ogsaa af den borgerlige Orden, og det varede heller ikke længe, før Sekten ganske svandt hen.

Af en ganske anden Karakter er de saakaldte *Læsere*. Dette Navn er i Sverige ligesaa flertydigt som det tilsvarende og lignende Navne hos os. Man skjelner mellem de *gamle Læsere* og de *nye Læsere*. Læseriet i dets *gamle* Form gaar i sin historiske Rod tilbage til den pietistiske Bevægelse, hvad man ogsaa kan sige om *Hauges* Bevægelse i Norge og de ovenfor omtalte religiøse Bevægelser i Danmark. Dets Midtpunkt var *Norrland*, især *Helsingland*, *Herjedalen* og *Vesterbotten*. Her, hvor Sognene var vidtstrakte og Kirkerne

laa fjernt fra hverandre, var det rimeligt, at Husandagten fandt en rigere Anvendelse. Selve Navnet «*Læserne*» viser os Grundkarakteren; det peger paa deres Iver i *gudelig Læsning*. Denne omfattede foruden Bibelen især *Luthers* Postiller, den paa Svensk oversatte Konkordiebog og forskjellige Andagtsbøger, dels svenske (*Nohrborg, Tollstadius, Murbeck, Per Tollesson*), dels fremmede (*Arndt, Spener, Scriver, Fresenius, Pontoppidans Menoza* o. a.)

Disse *Læsere* var, som allerede de Skrifter, de benyttede, viser, langtfra at ville afvige fra den lutherske Lære eller skille sig fra Kirken; de karakteriserede sig især ved sit strenge Alvor og Krav paa Livets Helligelse (Adiafora), sin Forkjærlighed for sine Konventikler og sin Afsondring fra andre, som ikke hørte til deres Parti og som de var tilbøielige til at betragte som «Verdensbørn». De var for Størstedelen fromme og alvorlige Kristne, men med en noget pietistisk eller nomistisk Retning, en Parallel til vore Haugianere. Ogsaa her hører vi i den første Tid Tale om Syner og krampagtige Fænomener.

I denne sin oprindelige Form har Læseriet ikke overalt vedligeholdt sig. Ved Siden af de «gamle» Læsere fremtraadte i Begyndelsen af vort Aarhundrede (1805) de *nye Læsere* ved Piteaa i Vesterbotten, hvor en afskediget Soldat *Erik Stålberg* og en Indsidder *Lars Anderson* stillede sig i Spidsen for Bevægelsen. Noget senere (1814) udbredte denne sig til *Skellefteaa*, som ogsaa siden har været Arnested for adskillige religiøse Bevægelser. De *nye Læsere* traadte i Opposition til de gamle Læsere; den Iver, hvormed disse sidste drev paa Boden og et helligt Liv i gode Gjerninger, førte kun, mente de, til farisæisk Gjerningshellighed; det var at prædike Lov istedenfor Evangelium, Gjerninger istedenfor Tro. Paa de gamle Andagtsbøger kastede de Vrag: Joh. Arndt var «en elendig Oxe», Nohrborg lærte «at stole paa egne Gjerninger». Selv betonede de Guds uforskyldte Naade i Kristus, Retfærdiggjørelsen, men paa en saadan Maade, at det saa ud, som om Boden ikke var nødvendig for at delagtiggjøres i Naaden, og som om Loven ikke havde nogen Betydning for den Kristne. Bevægelsen var her slaaet ind paa en *antinomistisk* Retning. De stillede sig i et fiendsk Forhold ikke alene til de gamle Læsere, men ogsaa til Presteskabet og den offentlige Gudstjeneste, og det kom til forargelige Optrin ved Husoverhøringerne. Da nu «Nybøgerne» ɔ: de efter 1809 indførte nye Kirkebøger, Kirkehaandbogen, Katekismen og Salmebogen, kom, rettede de sin Opposition fortrinligen mod dem. Ogsaa de «gamle Læsere» misbilligede de nye Kirkebøger uden dog i sin Samvittighed at føle sig hindrede i at bruge dem, de *nye Læsere* derimod forkastede dem ganske og alde-

les og krævede de gamle Bøger gjenindførte. Læsernes Klagemaal mod Kirkehaandbogen gjaldt navnlig Daabsritualet og den betingede Absolution[1]). Nu fandt Regjeringen, at den burde skride ind for at stanse Bevægelsen ved at anvende Konventikelplakaten af 1726. Saalænge man kun havde havt med de *gamle Læsere* at gjøre, havde man fortolket Plakaten saa mildt som mulig; men i 1817 kom der fra endel Sognemænd i Skellefteaa Klage over de *nye Læseres* Optræden der, og i den Anledning blev saa i 1818 og 1819 holdt en Kirkevisitation i svensk Norrland. Visitatorerne fældte dog en i det hele gunstig Dom om Læserne, saaat Resultatet blev, at Konventikelplakaten ved en Forordning af 1820 blev formildet derhen, at gudelige Forsamlinger kunde tillades før og efter Gudstjenesten i Kirkebyerne (Byer og Landsbyer med Kirke), men de skulde kun indskrænke sig til Oplæsning af Bibelen eller andre gudelige Bøger, hvorimod den frie Tale eller Udlægning af Skriften ikke maatte finde Sted; det blev derhos indskjærpet, at den offentlige Gudstjeneste ikke maatte forsømmes. *Læserne* holdt sig dog ikke denne Forordning efterrettelige, og Oppositionen mod «Nybøgerne» vedblev.

Vi skal dernæst omtale en eiendommelig religiøs Retning, **Svedenborgianismen,** *(den nye Kirke, det nye Jerusalem). Emanuel Svedenborg* var født 1688 i Stockholm. Hans Fader var den som Salmedigter bekjendte Jesper Swedberg, senere Biskop i Skara. I Aaret 1719 blev dennes anden Hustru tilligemed Børnene optaget i Adelsstanden under Navnet *Svedenborg*. Faderen opdrog sine Børn i Herrens Frygt. Om Emanuel heder det allerede som Barn, at «Englene talte ud af ham». *Svedenborgs* Studier var Filologi, Filosofi og Naturvidenskaber. 1710—14 gjennemreiste han England, Holland, Frankrige og Tyskland og studerede ved de berømteste Universiteter. Ved sin Hjemkomst blev han 1716 udnævnt til Assessor i Bergverkskollegiet. I denne Stilling gjorde han sig bekjendt ved flere videnskabelige Verker og nye Opfindelser (Rullemaskinen til at bringe frem Chalupper og Baade, som Karl XII behøvede til Transport af Beleiringsskytset mod Fredrikshald). 1720—21 bereiste han de sachsiske Bergverker, hvorover han skrev lærde Afhandlinger, ligesom senere filosofiske og mineralogiske Verker. Vi synes kun at have med Naturforskeren at gjøre. Men Naturforskningen var for Svedenborg kun Grundlaget for hans Spekulationer over Aandeverdenen, og hans Naturforskning blev en mysticerende Naturfilosofi eller Theosofi. I 1743 under et Ophold i London fik han, som han selv mente, en Aabenbaring og et Kald fra Gud: «En Nat viste sig

[1]) Se S. 485 ff.

for ham en Mand i en straalende Glans og sagde: Jeg er Herren, Gud, Skaberen, Gjenløseren. Jeg har udvalgt dig til at tyde for Menneskene den hellige Skrifts aandelige Mening, og jeg skal lade dig vide, hvad du skal skrive. Samme Nat aabnedes hans *aandelige Syn,* saaat han kunde skue ind i Aandeverdenen, ind i Himlen og ind i Helvede; paa disse Steder har han seet mange bekjendte, nogle forlængst, andre nyligen afdøde». Allerede her møder vi, hvad der fremtræder hos Svedenborg som en Grundanskuelse, hans *Korrespondenslære,* at der mellem Aandeverdenen og den synlige Verden er en fuldstændig Overensstemmelse eller *Korrespondens.* Alt synligt har sit tilsvarende i Aandeverdenen og er kun et raat Aftryk deraf. Svedenborg kjender ingen andre Aander eller Engle end de afdødes Sjæle, enten onde eller gode. *Djævelen* er ingen Person, men et Kollektivnavn for alle de onde Aander eller Djævle. Hermed hænger hans Syn i London nær sammen; eller som en af hans Disciple (Beurling) har forklaret det: «Foruden det *legemlige Syn,* som Mennesket har her i Verden, som aabnes ved Fødselen og lukkes ved Døden, har det ogsaa et aandeligt Syn, som aabnes strax efter Døden. Hemmeligheden med Hensyn til Svedenborgs for umulig anseede Evne til at se og tale med Engle og Aander var ingen anden end den, at Herren behagede at aabne hans *aandelige Syn* og Øren, medens han endnu var paa Jorden. . . . . Svedenborg var aldrig *legemlig* sammen med Engle og Aander, men aandelig; thi det legemlige og aandelige kan ikke sammenblandes; saaat naar Engle og Aander saa ham, var det ikke hans jordiske Legeme de saa, men hans aandelige. Hvert Menneske har foruden det jordiske Legeme ogsaa et aandeligt, i hvilket han viser sig efter Døden og ogsaa viser sig, medens han lever paa Jorden, saa ofte Engle og Aander ser ham».

Efterat han havde modtaget det «guddommelige Kald», levede han udelukkende for dette. 1747 nedlagde han sit Embede og fik hele sin Gage i Pension. Han levede vexelvis i England og Sverige; «men ved Siden heraf foretoges Reiser til Himlen og Helvede, Sammenkomster og Samtaler med alle Aander fra den før-noahitiske, den gammeltestamentlige og den kristelige Periode». Sit Kald troede han at opfylde ved Skrifter, som han udgav paa Latin. Hans Hovedverk er *Vera religio christiana.* Disse Skrifter skaffede ham baade Venner og Fiender. «De oplyste spottede ham, de orthodoxe forfulgte ham»; men Kongens Adolf Frederiks Gunst beskyttede ham. Svedenborg vedblev ogsaa «under al sin himmelske Omgang at være en fin Verdensmand, der ligesaa godt kunde omgaaes med dannede og fornemme Folk, som med Aander». Med alle sine sværmeriske Synder-

ligheder var han en sædelig og menneskekjærlig Mand. Han døde 84 Aar gammel i London 1772.

Efter *Svedenborgs* Lære er *Skriften* Kilden for al Erkjendelse af den guddommelige Sandhed. Men herved er to Ting at merke: Den maa tydes efter den *aandelige Mening* ved den samme Aand, som har lagt Meningen ind i Bogstaven. Her møder vi atter hans Korrespondenslære: Skriften er ligesom et grovt Aftryk af *Engleskriften*, derfor er det nødvendigt ved *Englenes ɔ: de afdøde Aanders* Hjælp at blive indført i Skriftens dybere aandelige Betydning, som endnu bestandig fremlyser af den som Sjælen af Legemet, Tankerne af Øiet. Ligesom i den synlige Verden, saaledes svarer ogsaa i Bibelen et Indre til et Ydre, og det er den aandige Skriftfortolkers Opgave at efterspore disse Korrespondenser mellem det Indre og det Ydre. Først derved faar Navne, Tal og andet i Skriften, der ellers intet Værd synes at have for os, deres sande Betydning. Hvorledes Svedenborgs aandelige Syn oplodes til at tyde Skriftens aandelige Mening, har vi hørt. I Virkeligheden er denne hans aandelige Tydning ikke andet end den almindelige dels rationalistiske, dels allegoriserende Fortolkning, hvorved i Grunden Svedenborgs Ord bliver det egentlige sande Guds Ord. For det andet maa merkes, at den svedenborgske Kanon kun optager det Gamle Testamente, Evangelierne og Apokalypsen; især lægges Vegten paa den sidste. De apostoliske Breve er derimod ikke en Del af Ordet, men menneskelige Lærebøger om Herren og hans Ord.

«Den himmelske Lære», som paa en saadan aandelig Maade læses ud af Skriften, rationaliserer alle Kirkens Dogmer; men fremfor alle er Trinitets- og Retfærdiggjørelseslæren den et Anstød. I *Trinitetslæren* var Svedenborg *Modalist*. Den kirkelige Treenighedslære stiller han lige med Polytheisme og Atheisme og betegner den som «satanisk». Der er én Gud, Himlens og Jordens Herre, den Herre *Jesus Kristus*, som er Jehova i forklaret Menneskelighed. I hans guddommelige Person er tre Væsensdele svarende til Sjæl, Legeme og begges Virksomhed tilsammen: a) hans Guddommelighed fra Evighed *(Faderen)*; b) hans iførte og guddommeliggjorte Menneskehed *(Sønnen)*, og c) den Kraft og Virksomhed, som udgaar fra hans Guddommelighed fra Evighed og fra hans guddommelige Menneskelighed, og som bestaar i den guddommelige Kjærlighed og Visdom, som fra ham udstrømmer baade til den aandelige og naturlige Verden (den *Helligaand)*. Der er altsaa ikke nogen Personernes Trehed, men en tredobbelt Manifestation af det ene og samme guddommelige Subjekt, en Treenighed i den ene Person Jesus Kristus. Og denne Treenighed er ikke fra Evighed af, men først efter Verdens

Skabelse, da Gud blev Menneske, realiseret i den Herre Gud, Jesus Kristus.

I *Forsonings*- og *Retfærdiggjørelseslæren* træder hans rationalistiske Synsmaade klart frem. Han støtter sig paa de almindelige rationalistiske Indvendinger: en anden kan ikke lide for mig, en andens Retfærdighed kan ikke blive min. Kristi Liv og Død maa da faa en anden Betydning, og her møder vi igjen Korrespondensen. Som ovenfor sagt er der to Slags Aander, gode og onde (ɔ: kun afdødes Aander). Nu er der en nøie Korrespondens mellem de afdødes Aander og os Mennesker. De gode Aander, Englene, tjener Herren, fremmer hinandens Lyksalighed og vaager over Menneskene paa Jorden for at lyksaliggjøre dem. De onde Aander, Djævlene, piner hverandre og arbeider paa at gjøre Menneskene onde som de selv. Nu er det saa, at det onde har faaet Overvegten efter Syndefaldet. Adam og Eva var ikke bestemte Personer, men betegner den første Menighed paa Jorden, den adamitiske. Beretningen om deres Syndefald maa opfattes allegorisk som en Fremstilling af den første Menigheds Fald, og ved dette Fald var det nu, at det onde fik saa stor Overvegt paa Jorden, at det gode ikke længere kunde opretholdes paa Jorden alene ved Englenes Formidling; thi Englene er jo de gode afdødes Sjæle, og jo mere det onde voxer paa Jorden, jo flere onde Aander bliver der. Derfor kan kun Gud hjælpe og det Gud i Menneskenatur, Jesus Kristus. Jesu Lidelse og Død har ligesaa lidt som hans Lovopfyldelse nogen forsonende Kraft, men er en Kamp mod Synden, en Fristelseskamp, hvorved hans menneskelige Natur bliver guddommeliggjort. Ved sin Lidelse og Død seirer han over de onde Magter og giver derved Menneskene ny Kraft til at gjøre det gode og frigjøre sig fra det onde. *Retfærdiggjørelsen* er ingen Tilregnelse af Kristi Retfærdighed, men falder sammen med den indre Helligelse og Fornyelse. Om *Sakramenterne* lærer Svedenborg, at de kun er *Symboler;* Daaben fremstiller Optagelsen i den kristne Kirke og er et Billede paa Renselsen fra det onde og falske, Nadveren er et Tegn paa den indbyrdes Forbindelse mellem Gud og Mennesket, et Billede paa Optagelsen af det gode (Brødet) og det sande (Vinen). Læren om *Opstandelsen* og *Tilstanden efter Døden* er især eiendommelig. Hvad Skriften lærer om de dødes Opstandelse er at forstaa *aandeligt* og er skeet allerede her i Verden (en aandelig Opstandelse). Menneskets Legeme bliver i Graven og opløses; men i samme Øieblik, som Sjælen forlader det, faar den et nyt aandeligt Legeme, hvoraf det materielle Legeme var et grovt Aftryk; det nye Legeme er Menneskets aandelige Form, som vedbliver efter den naturlige Død og er det nødvendige Medium for Aandernes Samkvem indbyrdes og med

Menneskene paa Jorden. Der bliver saaledes ikke Tale om Legemets Opstandelse paa den yderste Dag. Tilstanden i Aandeverdenen er kun en høiere Potens af den legemlige Verden, aandeliggjort. Der findes alt, som findes her, Huse, Kvæg o. s. v., kun aandeliggjorte. De gode Aander bor i Paladser, de onde Aander sidder i Tugthuset uden Vinduer, mellem Slanger o. s. v. I Sammenhæng hermed staar hans Lære om *Herrens Gjenkomst til Dommen.* Herrens Gjenkomst er aandelig at forstaa og er allerede skeet. I 1757 saa nemlig *Svedenborg* i et Syn den gamle Kirkes Fald; dette var Dommedagen. Men Herrens Gjenkomst betyder Opladelsen af Ordets aandelige Mening og Stiftelsen af *«den nye Kirke», «det nye Jerusalem»;* dette skede i 1770, da Svedenborg udgav sit Hovedverk *vera religio christiana.*

Svedenborgs Lære havde allerede i 1768 vundet saapas Udbredelse i Egnen omkring *Gøteborg,* ja endog blandt Medlemmer af Domkapitlet havde den sine Tilhængere, at et paa den Tid afholdt Prestemøde maatte forhandle om Svedenborgianismens Udbredelse. Domprovsten *Ekebom* og Biskopen *Lamberg* traadte energisk op mod den og stansede Bevægelsen. Omkring 1780 vandt den nogen Tilslutning i og ved *Stockholm,* hvor et *«exegetisk-filanthropisk Selskab»* til Udbredelse af Svedenborgianismen blev oprettet. Professor i orientalske Sprog ved Upsala Universitet *Gustav Knøs* udgav i 1824 sit Skrift: «Samtal med mig sjelf om Verlden, Menniskan och Gud», hvori han fremstiller den svedenborgske Lære i en mindre fantastisk Form. I Sverige dannedes dog ikke noget særeget Sektsamfund, skilt ud fra Kirken; men mange enkelte paavirkedes, især blandt de høiere Stænder, ogsaa Prester, maaske i ikke saa ringe Grad paa Grund af den paa Gustav III's Tid udbredte Tilbøielighed til hemmeligt Ordensvæsen, hemmelige Selskaber med mystisk Overtro. Det viser sig her som andensteds, at Overtroen ligger Vantroen meget nær. Derimod vandt Svedenborgianismen ikke nogen Udbredelse blandt de lavere Klasser af Folket. I England blev det første ordnede Samfund af Svedenborgianere stiftet, «den nye Kirke», som oprettedes i London 1787. Herfra forplantedes den over til Nordamerika. I vort Aarhundrede har Svedenborgianismen fundet Tilhængere i Würtemberg, hvor allerede Bengels Discipel, den bekjendte Theosof *Oetinger* i forrige Aarhundrede havde henledet Opmerksomheden paa Svedenborgs Skrifter (Prokurator *Hofacker* og Bibliothekar *Tafel* i Tübingen, *Werner* i Reutlingen). En Pseudonym *«Axel»* udgav i 1857 her hos os et Skrift i denne Retning: «En indstændig og kjærlig Opfordring til Geistligheden og oplyste Kristne fra John Clowes»; lignende Forsøg blev ogsaa gjort i Danmark.

Sjette Afsnit.

Den nyeste Tid.

§ 1.

Den danske Kirke.

Da vi senest omtalte de danske Forhold, stansede vi ved Navnene *Mynster* og *Grundtvig*. De træder samtidigen frem paa Historiens Skueplads, og til deres Navn knytter sig mere end til nogen andens Danmarks kirkelige Historie i de følgende Tider; men hver gik de sin Vei. — *Jakob Peter Mynster*, født 1775 i Kjøbenhavn, var fra 1801 Prest i Spjellerup, indtil han 1811 forflyttedes til Kjøbenhavn som res. Kap. til Fruekirke; 1828 blev han kongelig Konfessionarius, 1834 Biskop og døde 1854. Om sin indre Udvikling i den tidligere Tid siger han selv: «Der var for meget poetisk i min Natur, til at jeg nogensinde kunde finde et blivende Sted i denne Rationalismes lavere Regioner. Nu havde Schelling, Steffens, de nyere Digtere, især Novalis, bragt mig de kristelige Ideer nærmere, men mod den historiske Kristus havde jeg inddrukket saa mange Fordomme, at den evangeliske Historie for mig næsten kun havde poetisk Værd . . . . indtil det omsider kom til et Gjennembrud. Det skede en Dag i Sommeren 1803, da jeg mod Aftenen sad ene i min Sofa og læste i Jacobis Skrift over Spinoza; da for det mig med ét gjennem Sjælen som et Lys fra det høie, og jeg sagde mig med al Klarhed: Dersom Samvittigheden ikke er en betydningsløs Indbildning, dersom du skal lyde den i noget, da skal du lyde den i alt uden Undtagelse, gjøre og tale, hvad der er din Pligt, ganske ubekymret om Verdens Dom; dersom der er en Gud og du jo ikke vægrer dig ved i noget at bøie dig for ham, da skal du gjøre det i

alt uden Forbehold og ganske overlade dig i hans faderlige Haand. . . . . Men ad denne Vei var jeg neppe kommen til Kristum, dersom jeg ikke havde nærmet mig ham eller han sig mig ad en anden Vei. Evangeliets Sandhed havde ofte ligefrem paatrængt sig mig, idet jeg udarbeidede mine Prædikener; nu henvendte jeg med fuldt Alvor min Betragtning paa denne vigtige Sag og fandt snart en Afgjørelse, hvori jeg, hvad det væsentlige angaar, for stedse kunde hvile. Jeg skrev i denne Tid i et Brev: Hvad er Kristendommen, dersom den ikke er Sandhed? Kun et af to, Løgn eller Digt. I første Tilfælde en ublu Løgn om Himlens aabenbarede og erkjendte Herlighed. Den, der alvorlig læser endog kun faa Sider i denne underlige Krønike og som kan holde den blot som en lumpen Løgn, han synes mig begaar en Synd mod den Helligaand. Eller et Digt? en Epopé? midt fra Historiens Dage, udarbeidet af saa mange, i saa forskjellig Karakter, et Digt, som saaledes griber ind i Virkeligheden! . . . . Jeg havde nu en virkelig, en historisk Kristus, og intet ligner den Henrykkelse, den indvortes Jubel, hvorved jeg ofte sagde mig selv: Jeg har en Gud og en Frelser». [1]) Den fyldigere Overbevisning om Kristendommens Sandheder, som han saaledes havde vundet, lød nu ogsaa gjennem hans Prædikener, i den tidligere Tid vel svagere, men senere stærkere, efterhvert som han selv levede sig dybere ind i Kristendommens Aand og Væsen; han blev herved i Guds Haand et Redskab til at lede mange til en dybere Opfattelse af Kristendommen, end den, Tiden i Almindelighed bød. Men det er tillige betegnende, hvad *Mynster* selv fra Tyveaarene fortæller om den Modtagelse, hans Prædikener fandt: medens man fra en Side fandt hans Prædikener «uudstaaelige» eller at han prædikede for «dogmatisk», drog man fra en anden Side hans «Rettroenhed» i Tvivl. Ifølge hele sin mere formidlende Retning var *Mynster* ikke den Mand, som ønskede noget afgjort Brud med Tidens Dannelse; hans Stræben var snarere at vinde den for Kristendommen, ligesom han i det hele «indviede sit Liv til at hævde og forsvare, til at bruge og i en vis Henseende udvikle det bestaaende« *(Hammerich)*. Det var derfor heller ikke ved ham, den afgjørende Kamp reistes; meget mere følte han sig, da den vaktes af *Grundtvig* og hans Venner, snarere frastødt end tiltrukken.

Nik. Fredr. Sev. Grundtvig er født 1783 i Udby i Sydsjælland, hvor hans Fader, en Mand af den gammellutherske Skole og Svoger til Biskop Balle, var Prest. «Alt i sin Ungdom glødede han, naar han læste om Luther», og «i sin Opvæxt, naar han læste 'Jesus

---

[1]) *J. P. Mynster:* Meddelelser om mit Levnet. S. 150 ff.

og Fornuften', drømte han sig kun voxen for at være Balles Vaabendrager». I sine Studenteraar reves dog, efter hans eget Vidnesbyrd, ogsaa han med af Tidens Strømning, saaat han «som Tidens Gjenlyd besmittede Herrens Hus med unyttig og bespottelig Tale om Pligt og Saligheds Fortjeneste, om den dydige Mand, den redelige Sandhedslærer Jesus». Det var *Steffens's* Forelæsninger, som igjen vakte Anelsen hos ham om en rigere og dybere Livsanskuelse. Som Huslærer paa Langeland studerede han ivrigen den nyere tyske Literatur, fornemmelig den schellingske Naturfilosofi. Ved den samme Tid aabnede *Oehlenschlægers* Digte hans Øie for den nordiske Oldtid. Det var en dunkel Gjæringstid, hvori han arbeidede for at «vinde en fuldstændig Livsanskuelse, hvori de dybeste Følelser, som bevæger Menneskehjertet, Kjærlighed til det jordiske og det himmelske Fædreland, kunde sammensmelte». Nordens Oldtid var det, som i denne Tid egentlig fængslede ham; han levede i sit «Asarus». Dette var fremdeles Tilfældet, efterat han 1808 var vendt tilbage til Kjøbenhavn. Tanken om en prestelig Virksomhed var ham aldeles fjern. Men Faderen syntes ikke om den Retning, Sønnen var slaaet ind paa, og han ønskede ham som sin Medhjælper paa sine gamle Dage. Mest af Føielighed mod Faderen bestemte han sig til ialfald for det første at prædike til Dimis (April 1810). Under Forberedelsen kom han naturligen til alvorligere end i lange Tider at tænke over de kirkelige Tilstande; alle Barndommens fromme Indtryk paatrængte sig ham paany, og i deres Lys saa han Tidens Karakter. Det Thema, han valgte for sin Dimisprædiken: «Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus?», vil allerede sige os det bitre Klagemaal, som lød gjennem den hele Prædiken. Prædikenen blev, som den Tids Skik, holdt i Regenskirken ikke for nogen Menighed, men alene for den beskikkede Censor og faa Theologer. Grundtvig havde derfor ogsaa indsendt den med den Bemerkning, at den «ikke er saaledes som jeg vilde holde den for en blandet Forsamling, men som jeg i Overvær af nogle faa kyndige kunde holde den. Upassende forekom det mig og umuligt var det mig der at tale, som om jeg stod for en Menighed, der samledes til fælles Andagt og Opbyggelse». Censor, Professor *P. E. Müller*, gav Prædikenen et hæderligt Vidnesbyrd *(egregie)* paa Grund af den Varme og religiøse Nidkjærhed, som udtalte sig i den. Tildels dette Vidnesbyrd bevægede Grundtvig til at udgive den i Trykken. Herved fik den en anden og større Betydning. «Den gav Kjøbenhavns Prester Anledning til at prostituere sig» *(Mynster)*. Det var vist ogsaa et Misgreb, at Kjøbenhavns Prester (sex med den senere Stiftsprovst, dengang endnu res. Kap. til Frue Kirke *H. G. Clausen* i Spidsen) indlod sig

paa at indgive en Klage til Kancelliet. Om *Fabritius* heder det, at han undslog sig for at underskrive Klagen: «den gamle Fabritius føler sig ikke truffet». Kancelliet sendte da Sagen til Universitetets Direktion og denne til det theologiske Fakultet, og Enden blev, at *Grundtvig* indkaldtes for Konsistoriet, der tilkjendegav ham, at «fordi han mod sit Løfte (?) havde givet den i Trykken, og ved nogle Anmeldelser i de offentlige Blade havde røbet den Hensigt at gjøre Opsigt, modtog han herved en Irettesættelse derfor».

Hermed var da Sagen endt. Men for *Grundtvigs* egen aandelige Udvikling var den Spænding, hvori denne Prædiken med de den ledsagende Forhandlinger naturligen havde holdt ham, ikke uden Frugt; han lærte at se dybere ind i selv og i Tiden[1]). Om Kapellanskabet var der for det første ikke Tale, og Grundtvig forlod for en Tid Kjøbenhavn. Allerede 1811 blev han imidlertid ordineret til Kapellan hos Faderen. Fra 1813 var han igjen i Kjøbenhavn, beskjæftiget med literære Arbeider (Verdenskrøniken); ogsaa prædikede han oftere i forskjellige Kirker, indtil Byens Prester, den ene efter den anden, negtede ham Adgang til sin Prædikestol, og *Grundtvig* selv bestemte sig til ikke at bestige nogen, førend han fik selvstændig Ansættelse. Dette fik han, da han i 1821 udnævntes til Sogneprest i Præstø. Det følgende Aar ansattes han som res. Kap. ved Vor Frelsers Kirke i Kjøbenhavn.

«Kirkesagerne stod», siger *Grundtvig*, «himmelvidt forskjellige fra Stillingen 1810». I Virkeligheden var det ogsaa saa, at mange Tegn tydede paa et Omslag. Vi skal alene minde om den før omhandlede «Vækkelse» blandt Almuen, der just ved denne Tid havde udbredt sig fra Jylland af i videre Kredse, og at *Mynster* ved denne Tid allerede i mere end et Decennium havde virket i Kjøbenhavn. *Klaus Harms's* Optræden i 1817 havde ogsaa i høi Grad vakt Opmerksomheden paa Rationalismens Forhold til Lutherdom og luthersk Kirke. Vi nærmer os den egentlige Kirkekamp. Denne begynder i 1825. I dette Aar begyndte Udgivelsen af «Theologisk Maanedsskrift» ved *Rudelbach*, i Forening med *Grundtvig* og *Lindberg* (*Mynster* undslog sig for Deltagelse)[2]). Tendensen var at føre «gammelluthersk Kristendoms Sag mod Tidens rationalistiske Theologi». Samme Aar udgav Prof. *H. N. Clausen*, Stiftsprovstens Søn, som allerede 1821 var bleven Lektor og i det følgende Aar Professor, sit bekjendte Verk: «Katholicismens og

[1]) Smlgn. Fortalen til «Nytaarsnat» 1811, som «egentlig ikke er nogen Fortale til disse Smaadigte, men udgjør meget mere i Forening med dem Fortalen til hans følgende Liv.»

[2]) Det stansede 1828 ved *Rudelbachs* Forflyttelse til Glaucha.

Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus.» Dette Skrift blev Signalet til Kampen. *Grundtvig* tog i Kirkens Navn til Gjenmæle, medens *Rudelbach* i Maanedsskriftet underkastede Skriftet en skarp videnskabelig Kritik, som imidlertid ikke blev fuldført (Læren om Arvesynd og Forløsning, om Retfærdiggjørelsen samt om den menneskelige Frihed og Naaden). Ogsaa udenfor den Kreds, som havde samlet sig om Maanedsskriftet, optraadte Mænd som den gamle Sogneprest *Hornsyld*, Stiftsprovst *Dr. Rasmus Møller* og Provst *Dr. Engelbrekt* mod *Clausens* rationaliserende Anskuelser. Kampen samlede sig dog væsentlig om *Grundtvigs* «Kirkens Gjenmæle». Grundtvig traadte her op «ikke som Recensent, men som kirkelig Modstander; thi Prof. *Clausen* har i denne Bog stillet sig i Spidsen for alle den kristne Kirkes Fiender og Guds Ords Foragtere. . . . . Det er Presten, der som Lærer i den kristelige Kirke sigter den theologiske Professor som Prestelærer i Kirkeskolen og paastaar, at han som ærlig Mand enten maa gjøre Kirken høitidelig Afbigt for sin ukristelige og forargelige Lærdom eller nedlægge sit Embede og aflægge sit Kristennavn . . . . og vil han ikke nogen af Delene, da erklærer jeg ham paa den eneste ægte, historiske kristelige Kirkes Vegne for en falsk Lærer, som misbruger det kristelige Navn til, saavidt han formaar, at forvirre og forføre Menigheden, stræber at undergrave den Kirke, som han udgiver sig for at ville tjene og befæste». Hvad Grundtvig iøvrigt især angreb, var *Clausens* exegetiske Grundprinciper, hans Kirkebegreb og Forklaring af Presteeden. «Neppe har noget Skrift frembragt en saadan Sensation; det var tilstede i enhver Samtale, det trængte op i Paladserne og ned i Kjelderne».[1]) I én Uge oplevede «Kirkens Gjenmæle» 3 Oplag. Det maa vi vente, at Flerheden af Theologerne og de i Skrift stemmeførende Mænd var mod Grundtvig. 88 theologiske Studerende overleverede *Clausen* en Adresse, hvori de bevidnede ham sin Høiagtelse og Hengivenhed. Mange, som ellers i theologisk Grundanskuelse snarere skulde synes at samstemme med Grundtvig end med Clausen, følte sig dog frastødte ved den Form og Tone, hvori Angrebet var ført. Oplysende er det Forhold, *Mynster* indtog, hvem man i Almindelighed ansaa for en ligesaa varm Kristentroens Talsmand som Grundtvig og hvis Indflydelse i Kjøbenhavn især blandt de dannede allerede var overmaade stor. Han skriver derom: «Dette (Clausens) Verks Vidtløftighed vilde, dersom man havde ladet det i Ro, kun forskaffet det faa Læsere, og dets Svæven mellem forskjellige Retninger vilde ikke have bibragt disse Læsere nogen bestemt

---

[1]) *J. P. Mynster:* Meddelelser om mit Levnet 223 ff.

Anskuelse, men kun nogle historiske Kundskaber. Man kunde virkelig af dette Skrift uddrage to forskjellige Chrestomatier, én i orthodox og én i heterodox Retning. . . . . Medens de forstandigere og og bedre harmedes over denne (Grundtvigs) Adfærd (Vehemens), ledtes de uvidende i de forskjellige Stænder til at anse Clausen for en Himmelstormer, og nogle er der jo stedse, der glæder sig ved ethvert saadant Angreb. . . . . Desværre var der ogsaa Theologer, og deriblandt agtværdige, som, da Tonen engang var angiven, istemte den med zelotisk Iver og derved ingenlunde gavnede Evangeliets Sag, der i de sidste Aar havde vundet saamange Venner blandt os . . . . Jeg antog mig med al Iver den forurettedes Sag baade hos Kongen, som talte med mig derom, og i Breve og Samtaler . . . . Overalt jo alvorligere jeg arbeidede for Kristendommens Sag og jo villigere jeg blev hørt, desto mere søgte jeg at fraskrive mig al Lod og Del med det zelotiske og i enhver Henseende extravagante Parti, hvorved jeg dog stedse skyede al personlig Polemik». Saaledes var den Stilling, *Mynster* indtog. Offentligen lod han det paa dette Stadium af Kampen blive ved, at han i en Prædiken «om den kristelige Visdom» udtalte sig mod *Grundtvigs* «zelotiske» Polemik, hvad Grundtvig fra sin Prædikestol besvarede med at tale om «den kristelige Kamp».

Endnu en Udtalelse, der betegner Tidens og Kampens Karakter, vil vi anføre. I Anledning af Kristendommens tusindaarige Jubilæum udstedte Rigets Biskoper 1826 et fælles Hyrdebrev, en *epistola encyclica ad clerum, jussu et sumptu regio.* Om Kirkestriden heder det: «Under de theologiske Meningers Trætte høres der i den evangeliske Kirke ikke sjelden Stemmer, som helst maatte tie stille. Paa den ene Side dadler man dem, som holder fast ved de gamle Theologers og Lærebøgers Meninger og Sætninger, ivrigere end Modstanderne synes om; paa den anden Side bliver de, som i Skriftens Fortolkning og Dogmernes Udvikling gaar af fra de vante Veie, skjønt de holder Kristi Navn i Ære, angrebne med Haansord og Injurier, som om de var den hellige Religions Fiender, og stemplede som vantro og ugudelige; de samme Folk udtaler ikke sjelden en almindelig Fordømmelsesdom over det 18de Aarhundredes Theologer, som om de alle nedbrød Kristi Lærdom . . . . Skjønt Religionen rigtignok er alles fælles Eiendom, saa forstaar det sig dog af sig selv, at ikke enhver kan have én Mening om enhver Ting . . . . Gid dog de Mennesker vilde betænke det, som i smaa Feideskrifter paa et Par Sider eller Blade, som Folk kan løbe igjennem, der ikke pleier at læse større Bøger, angriber sine Modstandere og søger at vinde Folk for sine Meninger. Ikke sjelden foregiver disse Mennesker, at de drevne

af sin Samvittighed taler Guds Ord og Sandhedens Sag, og maaske tror de det ogsaa selv; men sædvanlig taler de kun efter bedste Evne sin egen Sag. Det er nemlig Mennesker, som jager efter Folkegunst, som søger en smudsig Vinding og derfor vil føre sig Mængdens Uvidenhed til Nytte. Det er Mennesker, som higer efter en rigtignok ublodig Martyrkrone, og hvem man efter Tertullian, skjønt i en anden Mening, kan kalde «ikke-kristelige Martyrer». Dersom de alene søger Sandheden, saa lad dem holde op med at forvirre Mængden med allehaande Flyveskrifter; er det dem om Sagen at gjøre, saa lad dem betjene sig af andre Midler, videnskabelige Skrifter for at møde dem, der efter deres Mening nedbryder den sande Tro, og saaledes lette sit Hjerte».

Clausen værdigede ikke Grundtvigs Angreb andet Svar end — en Injurieproces. Allerede i Forordene til sit Verk havde han udtalt, at han indsaa, at det kunde give Anledning til Kontrovers og Angreb; ogsaa forudsaa han, at det af enkelte vilde blive mistydet og fordreiet, af en og anden vel endog anathematiseret og forkjætret, men han vilde «overlade Bogen selv at føre sit Forsvar mod forestaaende Kritiker og Angreb, saalænge Taushed nogenlunde kan bestaa med det, jeg skylder Sandheden og mig selv». Den Taushed, Prof. *Clausen* saaledes forud havde erklæret i det længste at ville iagttage overfor mulige Angreb og Kritiker, fandt han det ikke nødvendigt at bryde i Anledning af «Kirkens Gjenmæle». I Adresseavisen underrettede han Publikum om, at han havde gjort de fornødne Skridt for ad Rettens Vei at forfølge de injurierende Beskyldninger mod ham; hvorhos han alene tilføiede, at «han med en anden Forfatter end Pastor *Grundtvig* vilde anse det fornødent at gjøre offentlig opmerksom paa de mangfoldige Mistydninger og Fordreielser, som ikke kan blive Gjenstand for juridisk Tiltale, men at jeg mod denne Mand finder det tilstrækkeligt at henvise til Fortalen af min angrebne Bog». Sagen bragtes altsaa for Retten. Dette gav nu Anledning til, at ogsaa Juristerne begyndte at behandle fra det kirkeretslige Standpunkt de symbolske Bøgers Gyldighed, navnlig foruden *Poulsen* i Kiel *A. S. Ørsted* i sin bekjendte Afhandling: «Behøver den danske Kirkeforfatning en omgribende Forandring» (Jur. Tidsskr. 12). Nogle Ytringer af *Ørsted* paa dette Sted foranledigede *Grundtvig* til at rette «Nogle vigtige Spørgsmaal til Danmarks Lovkyndige». Denne lille Afhandling er os forsaavidt af Vigtighed, som den viser os, paa hvilken Maade *Grundtvig* betragtede Kampen paa dens nuværende Stade, og derigjennem tillige belyser Kampen i det hele. *Grundtvig* gaar her ud fra den Forpligtelse, som Presteedens Art. 3 paalægger Presten at bekjæmpe falsk Lære. Bekjæmpelse af falsk Lære var

altsaa gjort Presten til Embedspligt, og hans Spørgsmaal til de lovkyndige er derfor: kan en Embedsmand for sin Embedspligt stævnes som Injuriant? Støttet til denne Betragtning paastod han nu derfor ogsaa Sagen afvist fra Retten, eftersom han ved at tage til Gjenmæle mod *Clausen* kun havde handlet i Embeds Medfør og varetaget sin Prestepligt, hvorfor han ikke kunde staa nogen Privatmand, men alene Styrelsen til Ansvar. Retten gav imidlertid ikke denne Afvisningspaastand Medhold, hvorimod den ved sin Dom 30te Oktbr. 1826 idømte *Grundtvig* en Mulkt af 100 Rbdlr. Herved var han da tillige hjemfalden Censuren. Allerede før Dommen faldt, havde *Grundtvig* nedlagt sit Embede, da Retten ikke tog hans Afvisningspaastand til Følge.

Det var under denne Strid, *Grundtvig* første Gang greb og udtalte den bekjendte Anskuelse om Daabsbekjendelsen eller «det levende Ord», der er det egentlige Hovedpunkt i «den kirkelige Anskuelse». I Modsætning til Rationalismens Misbrug af det protestantiske Skriftprincip og dens vilkaarlige Skriftfortolkning, ledte han nemlig efter en fast og urokkelig Trosregel. «Endelig hviskede en god Engel til mig: hvi leder du om det levende hos de døde? Er du en Lærer i Israel og ved ikke, hvor du skal finde de Kristne, naar du vil høre deres Vidnesbyrd om hvad de tror. Saaledes fandt jeg da . . . det levende, høirøstede Vidnesbyrd om, hvad der er den sande Kristendom». Naar *Grundtvig* hidtil havde kjæmpet under idelig Paaberaabelse af Luther og den Augsburgske Konfession, saa er det fra nu af fremfor alt «Troens Regel», han bruger som Vaaben. Denne Anskuelse af Daabsbekjendelsens eiendommelige Betydning skimter vel allerede frem i «Kirkens Gjenmæle», men navnlig er det i Afhandlingerne om «Den sande Kristendom og om Kristendommens Sandhed», han først bestemtere udtaler og udvikler den. Det er nu vistnok et Spørgsmaal, som kan reises og er bleven reist, hvorvidt *Grundtvig* med denne sin Anskuelse var længere i fuld Overensstemmelse med den Kirkes Grundsætninger, under hvis Banner han havde begyndt Kampen. Det Spørgsmaal bliver imidlertid endnu ved denne Tid ikke reist; *Grundtvigs* Anskuelse af Daabsbekjendelsen bliver paa dette Stadium af Kampen endnu ikke Gjenstand for nogen udførligere Drøftelse, allermindst fra hans egentlige Modstandere. Vi vil derfor heller ikke her dvæle nærmere ved den, men bliver ved Kampens Begivenheder, saaledes som de nærmest viser sig som en Kamp mod den rationalistiske Vantro eller Halvtro for at trænge den bort fra Lærerstolene og Altrene.

I 1828 stansede det «theologiske Maanedsskrift», da *Rudelbach* gik som Superintendent til Glaucha i Sachsen, kaldet dertil af Patro-

nen Grev Ludvig af Schønberg. Naar vi atter møder *Rudelbach*, vil vi finde ham som *Grundtvigs* Modstander. Maanedsskriftet havde været Samlingspunktet for *Grundtvig* og hans Kampfæller; dets Ophør syntes derfor at skulle bevirke en Stans i Kampen. Snart blussede dog Striden igjen op med fornyet Heftighed. I Hengstenbergs «Evang. Kirchenzeitung» gav nemlig *Rudelbach* under Titel: «Kampf des Christenthums mit den Rationalisten in Dänemark» en Fremstilling af Begivenhederne i Danmark fra Slutningen af forrige Aarhundrede. Fra den modsatte Side gaves i «Studien und Kritiken» en Fremstilling af de sidste Aars Begivenheder i Form af en Recension af den danske theológiske Literatur 1826—27. Professor *Jens Møller*, Udgiver af «Theologiske Bibliothek», fandt sig ved den Maade, hvorpaa han og Bibliotheket i disse Fremstillinger var omtalt, drevet til at bryde den Taushed, han som Fakultetets øvrige Medlemmer hidtil havde iagttaget. Han gjorde det vel med Varsomhed og paa sin mæglende Maade; men hans Omtale af *Clausen* med en delvis Anerkjendelse var dog nok for *Lindberg* til at rette til ham «det alvorlige Spørgsmaal»: «Er Professor *Clausen* en ærlig Lærer i den danske Kirke?» en Pjece, hvori han korteligen, men om muligt endnu skarpere gjentog de gamle Angreb paa *Clausen* og hans Bog. Bogen maatte, førend den kunde udkomme, gjennemgaa en Trykkefriheds Sag. Hermed var da Kampen atter i fuld Gang. *Lindberg* fremtræder fra nu af som en Hovedkjæmper blandt Grundtvigs Venner. Han grundede ogsaa fra 1830 først «Maanedsskrift for Kristendom og Historie», senere «Nordisk Kirketidende» som Organer for den grundtvigske Retning. *Lindberg* selv gik i sin Polemik mindre ud paa at bekjæmpe den rationalistiske Lære, end paa at bestride «den Uærlighed, at Rationalisterne vilde, og den fordærvelige Tro, at de kunde være Lærere i Kirken, skjønt de var den kirkelige Tros bestemte Modstandere». Og Lindberg var ikke den eneste, som stræbte til det Maal. Det samme var ogsaa Tilfældet med Presten *Gunni Busck*, som i 1830 tog Anledning af Jubelfesten for den Augsburgske Konfession til formelig at indsende til Kancelliet «en Angivelse af Prestelæreren *H. N. Clausen* som en Bestrider og Forhaaner af Landets ved Kongeloven helligen stadfæstede Religion».

De gjentagne Angreb bevægede omsider *Clausen* til at bryde den Taushed, han hidtil havde iagttaget. I 1830 udgav han sit allerede tidligere bebudede Tilsvar: «Den theologiske Partiaand, dens Karakter og Stridsmaade, oplyst ved Exempler». Det var ikke skrevet som nogen Retfærdiggjørelse, men «for at bidrage til at lede og befæste det almindelige Omdømme, hvortil da nu ogsaa det nylig

af Mag. *Lindberg* udgivne Skrift gav den nærmeste Anledning». Han holdt sig derfor til dette, som han punktvis gjennemgik. *Lindberg* lod ikke vente paa Svar, og da han nu derhos begyndte sit «Maanedsskrift», hvor Angrebene paa *Clausen* stadigen gjentoges, indgik *Clausen* i Januar 1831 med et Andragende til Kongen, «at det maatte overdrages sagkyndige Mænd at indgive en Besvarelse af det Spørgsmaal, om der i den angrebne Bog er gjort Brug af nogen Frihed, som ikke maa ansees at være den akademiske Theolog uforment i hans Virksomhed som Skribent». Ved denne Leilighed tog ogsaa *Mynster* for første Gang mere bestemt Ordet i Anledning af Kampen ved sin Afhandling: «Om Injurier i trykte Sager». Vi har allerede hørt Udtalelser af ham om den Maade, hvorpaa Kampen førtes. Han udtaler ogsaa her sin Harme i stærke Ord, men *Clausens* Forslag er han imod. Regjeringen ansaa ogsaa den begjærede «Undersøgelse, ved hvilken desuden efter dens Formening den tilsigtede Virkning ikke vilde opnaaes, for unødvendig til at beskytte ham imod de omhandlede Angreb».

Clausen var vel den Hovedperson, mod hvem Angrebene rettedes, men han var ikke den eneste. Presten *Visby* ved Vor Frelsers Kirke paa Kristianshavn, den samme der som Kandidat havde staaet i Spidsen for de 88's Adresse til Clausen, udgav 1831 en Prædiken: «Hvorvidt gives der en evig Fordømmelse?» Han mente at kunne svare baade Ja og Nei og svarede da egentlig Nei. *Lindberg* angreb ham strax. («Falsk Lærdom i Vor Frelsers Kirke paa Kristianshavn»). Følgen var atter en Injurieproces. *Visby* forsynede sig under denne med et Responsum fra Fakultetet i Kiel; det kjøbenhavnske indlod sig ikke derpaa, som det siges paa Grund af *J. Möllers* Vægring ved at være med. *Lindberg* gjorde vel Indsigelse mod Responset dels af formelle Grunde og dels fordi bekjendte rationalistiske Navne som *Eckermanns* fandtes derunder, medens man savnede den ene af Fakultetets Medlemmer *Twesten*. Resultatet var dog en Mulkt for Lindberg. Ogsaa udenfor Kjøbenhavn førtes Striden. Opmerksomhed vakte især «den vestsjællandske Feide»; det var *P. A. Fenger*, der allerede i Anledning af «Kirkens Gjenmæle» havde sluttet sig til *Grundtvig*, som her stred med Presten i Slagelse *H. Bastholm* og Rektoren *Qvistgaard*.

Som allerede bemerket, var det Maal, hvorhen navnlig *Lindberg* paa dette Stadium af Kampen sigtede, det at bringe Frafaldet fra Kirkens Tro og den kirkelige Lovgivning frem for Lyset. Det var derfor ikke alene de rationalistiske Presters Prædiken, man nøie passede paa for at angribe den; man rettede ogsaa Angrebene mod deres liturgiske Praxis. Det vakte saaledes f. Ex. ikke liden Opsigt,

da en Snedkersvend formelig klagede til Bispen *(P. E. Müller)* over Clausens Svoger *Stenersen Gad* paa Grund af den Maade, hvorpaa han administrerede Nadveren. *Gad* pleiede istedenfor Ritualets Velsignelsesønske: «som nu har spist og skjænket Eder» o. s. v. at sige: «til hvis Ihukommelse I helligholder denne Handling». Presten fik af Bispen en Tilrettevisning, og *Lindberg* bragte Sagen frem i Maanedsskriftet: «Gad for Herrens Alter». Endnu mere Opsigt vakte det, da man rettede Klagerne og Angrebene mod det kjøbenhavnske Presteskabs Hoved, Stiftsprovst *H. G. Clausen*, Professorens Fader. Det gjaldt hans vilkaarlige Forandringer i Daabsritualet (Udeladelsen af Korsbetegnelsen, istedenfor Forsagelsen: «forsager du Synden og alt ondt, som er Gud mishageligt», ved hvilken Forandring Djævelens Navn blev undgaaet, Udeladelse af Ledet om «Nedfarten til Helvede» i 2den Art. o. m.).. Ved en Daabshandling 1832 svarede Faderen Nei paa Spørgsmaalet: vil du paa denne Tro være døbt. Stiftsprovsten døbte desuagtet, hvorefter Faderen klagede for Bispen og forlangte en fuldstændig Daab for sit Barn efter Ritualet. I Slutningen af 1833 indtraf et forargeligt Optrin, idet Stiftsprovst *Clausen* trods vedkommende Faders Forlangende om Daab efter Ritualet forrettede Handlingen paa sin sædvanlige Maade. Da nu en af Fadderne vilde holde den Kone, der bar Barnet til Daaben, tilbage fra Døbefonten, lod Stiftsprovsten ham kaste ud af Kirken. Nærmest foranlediget ved dette Optrin udkom i April 1834 en kgl. Resolution om, at man ikke burde tillade sig nogensomhelst Afvigelse fra Ritualet. Disse Angreb paa Presternes liturgiske «Frihed» bragte igjen Spørgsmaalet om Ritualets Revision paa Bane.

Paa saadan Maade fortsatte *Grundtvig* og hans Venner uafbrudt sin Kamp mod Rationalismen saavel i dens kirkelige Praxis som i dens Lære. Kampen førtes med Heftighed og Voldsomhed og i det hele paa en Maade, som man ofte kunde ønske anderledes; Injurieprocesser optager en altfor stor Del af Striden. Det gjaldt om at afsløre Rationalismen overalt og fremstille den i dens Strid mod Kirkens Tro og Lovgivning og derfor uberettiget paa Kirkens Lærestole. Modstanderne saa naturligvis Sagen fra en anden Side. I de djærve, ofte drøie og haarde Angreb saa de ikke stort andet end personlige Angreb og Injurier, og i den hele Retning alene en Tilbagevenden til en tidligere Trældom under Bogstaven, der var en Krænkelse af den «videnskabelige Frihed», uden at de indsaa, at en saadan Frihed for Lærerne var det utaaleligste Samvittighedsaag for Menighederne. «Det klinger vistnok smukt alt, hvad Prof. *Clausen* og saamange fortæller os om den videnskabelige Frihed . . . . Men naar det er de Kristne udtrykkelig forbudt at gaa ud af Statskirken

og ydermere paalagt at betjene sig af den Prest til Sjælesørger, i hvis Kirkesogn de bor, da er det soleklart, at enten maa der holdes over, at Lærerne i Statskirken og fremforalt Prestelærerne ved Høiskolen retter sin Lærdom efter de Kristnes Tro eller de Kristne har mistet sin umistelige Frihed. . . . . Er det dog ikke merkeligt, at Prof. *Clausen*, der er saa øm over, hvad han kalder sin videnskabelige Frihed, aldrig nævner den Samvittighedsfrihed, som baade er af langt mere ubetinget Vigtighed og er Millioners Trang, naar hin knap er et Hundredes. Er det dog ikke en hel besynderlig Paastand, at Folket skal lade sin Tro bestride af dem, der sættes til at nære og forsvare den, blot for at disse ikke skal lide noget Skaar i deres videnskabelige Frihed?»[1]).

Kampens Gang viste, at Rationalismen ikke saa let lod sig fortrænge, men vedblev at hævde sin Plads paa Lære- og Prædikestolene, medens Striden inden Statskirken i *Grundtvigs* Øine nødvendig krævede en kirkelig Skilsmisse. «Under disse Omstændigheder fandt jeg det da rimeligt, at jeg og de andre gammeldags Kristne, der fandt den nymodens Kristendom utaalelig i vort Kirkesamfund, men iøvrigt os aldeles uvedkommende, at vi frivillig tilbød os at gaa ud af Statskirken og selv sørge for vor Tros Vedligeholdelse, overladende Modstanderne af vore Fædres som af vor Tro alle de Fordele, Verden kan tage og give». Han udtalte altsaa tydeligere og tydeligere Udtrædelse af Statskirken som den eneste Maade, hvorpaa Kirkestriden kunde bilægges. Et Skridt i denne Retning gjordes nu ogsaa fra Sept. 1831 ved de Opbyggelsesmøder, *Lindberg* i sin private Bolig paa Kalkbrænderiveien ved Østerbro afholdt sammen med Kateketen ved den tyske Frederikskirke paa Kristianshavn *Siemonsen*. *Grundtvig* selv tog endnu ingen Del i disse[2]); han haabede paa en «venlig Skilsmisse». Da der nu var Tale om at nedlægge Frederikskirken paa Kristianshavn, haabede man at kunne faa denne Kirke til Brug for en fri Menigheds Forsamling, og i Novbr. 1831 indgik 160 Personer (Assessor *Spandet*, *Lindberg* o. s. v.) med et Andragende om «uden Bekostning eller nogen Besværing for Staten at maatte danne en fri dansk-tysk Menighed med *Grundtvig* og *Siemonsen* som Prester». Dette Andragende blev under 2den Febr. 1832 afslaaet; *Grundtvig* sluttede sig nu til de Forsamlinger, som holdtes i Lindbergs Bolig paa Kalkbrænderierne. Man leiede sig et større Rum paa Kristianshavn, som indrettedes til Bedesal. *Grundtvig* og *Siemonsen* blev paa Grund af disse Forsamlinger i Hen-

---

[1]) *Grundtvig:* Den Clausenske Injurieproces. S. 5. 6. 13.
[2]) *Grundtvig:* Kirkespeil S. 389.

hold til Forordningen af 1741 indstævnet for Politiet. Grundtvig mente dog, at det maatte være ham som ordineret Prest uforment at prædike Guds Ord hemmeligt og aabenbart, og ved personlige Forhandlinger med Biskop *Müller* fik han dennes Betragtning af Sagen forandret, saaat der ved Biskopens Mægling indrømmedes ham ved en Kancelliskrivelse af 1ste Marts 1832 indtil videre at holde Aftensangsgudstjeneste i Frederiks tyske Kirke, dog saaledes, at Ritualet fulgtes og den autoriserede Salmebog brugtes, men uden Tilladelse til at udføre nogen af de øvrige prestelige Forretninger. Nogen formelig Udtrædelse blev der altsaa intet af. *Grundtvig* blev i denne Stilling som Aftensangsprædikant, indtil han i 1839 igjen indtraadte i Statskirkens Tjeneste som Prest ved Vartou Hospital i Kjøbenhavn, i hvilken Stilling han forblev til sin Død i Sept. 1872.

Den Udtrædelse af Statskirken, paa hvilken *Grundtvig* en Tid havde tænkt, blev der altsaa intet af, idet han modtog den Tilladelse, som indrømmedes ham, til at holde fri Aftensangsgudstjeneste paa Kristianshavn. Det var imidlertid kun en meget betinget Frihed, som her var indrømmet, og det nærmest *Grundtvig* personlig. Kravet paa en nødvendig Samvittigheds- og Religionsfrihed var fremdeles tilstede for ham, og Betragtningen af de faktiske Forhold inden Statskirken ledede ham nu til den dobbelte Grundsætning om Sognebaandets Løsning og Prestefriheden som den lempeligste og korteste Udvei til Spørgsmaalets Løsning. Naar nemlig hverken Statskirken kunde eller vilde fjerne de rationalistiske Prester, der stod i aabenbar Strid med den kirkelige Tro og Lovgivning, og den ei heller vilde indrømme de gammeldagstroende Frihed til at udtræde og danne en fri kristelig Menighed, kirkelig adskilt fra Modstanderne, naar altsaa de gammeldagstroende nødtes til fremdeles at være statskirkeligt forenede med den nye Kristendoms Lærere, saa var, hedte det, den simpleste Udvei den, at, ligesom de rationalistiske Prester ikke nødtes til at forkynde Ordet og forvalte Sakramenterne efter Statskirkens Love imod deres Overbevisning og Samvittighed, saaledes indrømmedes ogsaa de gammeldagstroende den samme Samvittighedsfrihed, saaat de ikke nødtes til for sig og sine at modtage Ordet og Sakramenterne hos de rationalistiske Prester, men kunde slutte sig til den Prest, de vilde. Med andre Ord, Sognebaandet maatte løses i hele dets kirkelige Udstrækning, saaledes «at det skulde staa enhver frit ved alle kirkelige Handlinger at lade sig betjene af hvilkensomhelst Prest i Statskirken». Modsvarende denne Sognefrihed stilles saa Prestefriheden ɔ: at «Presterne ikke mere bindes til nogen Alterbog, Salmebog eller nogen anden Læreforskrift end den hellige Skrift som de bedst kan forstaa og forklare den», ligesom det ogsaa maatte

staa den enkelte frit for at vægre sig ved at være saadanne Menneskers Sjælesørger, som han ikke troede at kunne udrette noget med. Det var altsaa det bestaaende, hvortil han paa denne Maade vilde slutte sig: den faktisk bestaaende Frihed fra al Lære- og Ritualforskrift, som de rationalistiske Prester havde taget sig, skulde paa en Vis legaliseres; men denne Presternes Frihed skulde saa igjen have sin Modvegt i Sognefolkenes Frihed til at slutte sig til den Prest, de selv vilde. Dette er den «uundværlige Frihed».

Den saaledes krævede Frihed i dobbelt Retning inden Statskirken eller Folkekirken støttes til Betragtningen af denne som en rent borgerlig Indretning, der maa skjelnes fra Kristi hellige, almindelige Kirke. «I den synlige Kirke, Statskirken eller Folkekirken, ser *Grundtvig* ikke et legemliggjort Udtryk af den usynlige, den hellige, almindelige Kirke, men en rent borgerlig Foranstaltning, der skal indrettes ikke efter den usynlige Kirkes Forbillede som dens Skyggerids, men efter det Folks og den Tids aandelige Trang og Behov, for hvilken den indrettes. Som Kristen er det da *Grundtvigs* Ord først og fremst, at Frihed er det, Kristi Kirke maa ønske, og borgerlig betragtet bliver hans Svar det samme, at Borgersamfundet altid staar sig bedst ved at taale Kristendommen eller vel endog anbefale den, naar den kun ikke vil befale den; thi derved forkvakles den borgerlige Udvikling»[1]. Det var i et Skrift fra 1834 «Den danske Kirke upartisk betragtet», *Grundtvig* først bestemtere udviklede disse sine Kirkefrihedsgrundsætninger, navnlig Sognebaandets Løsning. Om den anden Side, Prestefriheden, er Grundtvigs Meningsfæller selv indbyrdes ikke i samme Grad enige; det er derfor, efterat ialfald i en vis Udstrækning Sognebaandet i den senere Tid i Danmark er blevet løsnet, om ikke absolut løst, et meget omdiskutteret Spørgsmaal. I det hele har i den senere Tid under Kirkeforfatningsspørgsmaalets Behandling i Danmark de grundtvigske Frihedsgrundsætninger ogsaa været behandlede. Det er da under disse Forhandlinger atter og atter blevet fremhævet, at det grundtvigske Frihedsbegreb i Virkeligheden kun er Lovløshed og mangler al samfundsdannende Kraft, derfor er opløsende og nedbrydende istedenfor samlende og opbyggende. Det er nok, naar «den enkelte» faar den «uundværlige Frihed». Til et organisk Samfundsliv hører det væsentligen, at den aandelige Virksomhed er ordnet paa en planmæssig Maade og saavidt muligt ligeligt fordelt. Herpaa hviler Betydningen af det kirkelige Sogneforhold, hvis absolute og almindelige Opløsning derfor vilde være en Opløsning af Kirkesamfundet. Lige-

[1]) Dansk Kirketidende 1854. S. 687.

saalidt kan Kirkesamfundet opgive sin særlige kirkelige Bekjendelse, uden dermed tillige at opgive sin særlige kirkelige Karakter. De kirkelige Bekjendelser (den Augsburgske Konfession o. s. v.) er dog ikke «Statslæreforskrifter», men tvertimod «helt og holdent en Kirkeakt i Frihedens og den villige Lidelses samt Vidnesbyrdets Aand» *(Rudelbach).* «I det Øieblik, den danske Kirke vilde kaste sin Bekjendelse, selv kun som Retspagt, til Jorden, har den opgivet sig selv, opgivet Sammenhængen med Reformationen og med hele den bekjendende Kirke, opgivet sin Fremtid, der væsentlig beror paa og maa udspringe af Bekjendelsens historiske Grundvold, med andre Ord den har begaaet et aandeligt Selvmord» *(Rudelbach).* Og naar det nu heder, at «Folkekirken er en rent borgerlig Indretning», saa erkjendes det vistnok som noget, «lutherske Kristne beklager, at ved Statskirkeformen Grænserne mellem Statens og Kirkens Magt blev forrykkede, men aldrig kunde det derfor falde dem ind at negte, at Statskirkerne ligesaagodt som de rene Presbyterialkirker har trods deres uklare Forhold til Staten bevaret deres Karakter som kristelige Partikularkirker; tvertimod netop den inderlige Overbevisning, at her var Herrens Folk og Guds Zion, gav vore Vidner i denne Retning Mod til at træde op mod hin Forvirring, ligesom det, hvorved Kirken stadigen udtrykte sin Karakter, dens Symboler, Kirkeordning og Liturgi, dens Prædiken og Forkyndelse, dens Katekese overalt forblev ukrænkede, hvor Kirken selv blev Herren tro» *(Rudelbach).* «Den grundtvigske Religionsfrihed er ikke nogen organisk Religionsfrihed ɔ: en saadan, hvorved Kirkens egentlige Liv og Virksomhedssfære kom i Ligevegt i Forhold til Staten, dens Forfatningsgrundsætninger følgelig kom i Besiddelse af de nødvendige Organer» *(Rudelbach).* «I Rationalismen kastede den uorganiske Tænkning sig over Kirkelæren, hos Grundtvig har den kastet sig over Kirkeforfatningen» *(Martensen).*

Vi skal endnu kun bemerke, at de samme Anskuelser, som udtaler sig gjennem det her omhandlede Frihedsbegreb, ogsaa møder os i den almindelige Ivren mod «Skoletvang» og Fordringen til, at Religionsundervisningen skal udelukkes af Folkeskolen, efterdi «Troen ikke er en Skolesag» [1]).

I kirkeretlig Henseende er altsaa disse Kirkefrihedsgrundsætninger det karakteristiske for Grundtvigianismen. Den dogmatiske Eiendommelighed fremtræder især i Fremhævelsen af Sakramenterne som de ene, rette Stiftere af Livssamfundet mellem Herren og Menigheden og i den skarpe Skjelnen mellem Skriftordet, som alene

---

[1]) Nordisk Kirketidende 1836. S. 72.

tjener til kristelig Oplysning, og det levende, skabende Ord i Daab og Nadvere. De modstilles derfor stadigen hinanden som det «døde» og det «levende» Ord. Ved dette «levende Ord» syntes nu *Grundtvig* i den første Tid udelukkende eller ialfald nærmest at forstaa «Daabspagten» ɔ: Daabsbekjendelsen med tilhørende Forsagelse; i den senere Tid bestemmes det nærmere som omfattende foruden denne tillige Daabens og Nadverens Indstiftelsesord samt Herrens Bøn. Ligeledes bliver man snart, især i en tidligere Tid, staaende ved at anse dette «Ord» for et apostolisk ɔ: inspireret og i den Forstand guddommeligt, snart drages man af den videre Konsekvense til at erklære det for et «Ord af Herrens Mund» ɔ: af Herren selv umiddelbart talt til Apostlerne i de 40 Dage efter Opstandelsen og fra Apostlerne gjennem mundtlig Overleverelse forplantet gjennem Kirken. Vi har allerede antydet, hvorledes *Grundtvig* under Kirkekampen først bragtes paa denne Tanke og først nærmere udviklede den i sine Afhandlinger «Om den sande Kristendom og om Kristendommens Sandhed». Det var nærmest ad den apologetiske Vei, idet han i Modsætning til det vilkaarlige i den rationalistiske Skriftfortolkning og Anvendelse af det evangeliske Skriftprincip «med Bekymring ledte om et almengyldigt og udtrykkeligt Vidnesbyrd om den ægte, sande, oprindelige Kristendom, lige fatteligt for de lærde og de vankundige, og fandt saa pludselig langt mere end jeg søgte i det mundtlige Ord ved Herrens Indstiftelser»[1]). Denne «Opdagelse» med Hensyn til den apostoliske Trosbekjendelse er da det egentlige Udgangspunkt og Hovedmoment i «den kirkelige Anskuelse». I denne ser *Grundtvig* saaledes ikke blot, hvad vi alle ser og høit ærer den for, Kirkens ældste og oprindelige Bekjendelse, Udtrykket for den ældste, apostoliske Kirkes troende Tilegnelse af det apostoliske Gudsord, som vi nu har i den hellige Skrift, men et umiddelbart apostolisk Ord, et inspireret Gudsord, uafhængigt af det i Bibelen opbevarede, eller vel endog et Ord, umiddelbart af Herrens egen Mund, som saadant Kirkens Grundlov og Grundregel, der indeholder det grundkristelige og som derfor ogsaa er ***norma normans*** for Fortolkningen af den yngre, først inden Kirken tilblevne Skrift. Noget historisk Bevis for denne Bekjendelsens apostoliske Oprindelse erkjender Anskuelsens Venner selv ikke at kunne give, men de mener heller ikke at behøve det. Tvertimod lægger de paa Modstanderne den historiske Bevisbyrde for det modsatte, og naar nu fra denne Side Beviset føres, og man tør vel sige, at det i den sidste Tid er bleven ført baade med Lærdom og

---

[1]) «Mine kristelige Grundsætninger» i Dansk Kirketidende 1853. S. 831.

Grundighed, saa mødes dette med Indsigelser som denne: «Med al sin Lærdom er man blind for, at den kristne Menigheds Tro kan ikke virkelig findes i Bøger og Opskrifter, hverken gamle eller nye, men kan kun findes i den kristne Menigheds Mund og Hjerte og da fremforalt, hvor Grundbetingelsen nævnes for at høre Menigheden til, ved Daaben». Med andre Ord, det sættes som «et Axiom, der intet Bevis behøver» *(Engelbreth).* Bekjendelsens apostoliske Oprindelse skal nemlig med Nødvendighed fremgaa dels af Skriftens Utilstrækkelighed som objektiv Norm for kristelig Tro og den hermed sammenhængende Nødvendighed af en af Skriften uafhængig, objektiv Trosregel, der kan binde dens Fortolkning, dels af dens Stilling som Daabsbekjendelse og deraf flydende Betydning: Daabspagten kan umulig rokkes eller forandres; Salighedens Vilkaar maa til alle Tider være og blive de samme; disse indeholdes just i Daabspagten; derfor maa denne ogsaa have lydt ved den første kristelige Daab som den lyder nu, ellers var Salighedsvilkaarene forandrede. Som Daabsbekjendelse maa den derfor være urokkelig bestemt og af Herren selv given som den egentlige Grundlov for hans Rige. Vi maa her lade det blive ved alene, hvad det første Punkt angaar, at henstille til Overveielse, hvorledes man tror at kunne forene denne Betragtning med, hvad den lutherske Kirke lærer om den hellige Skrift som eneste og øverste Norm og om *affectiones sacræ scripturæ*, og hvad det angaar vil vi alene henpege paa, at «det saliggjørende jo dog ikke nærmest er at sætte i et bestemt Kvantum Trossætninger, men maa sættes i Meddelelsen og Tilegnelsen af det nye Skabelsesprincip, *fides salvifica* efter de gamle Dogmatikere = den retfærdiggjørende Tro paa Kristi Person»; Begreberne: det saliggjørende og det fundamentale altereres.

Ved Siden af denne kirkeretlige og dogmatiske Eiendommelighed er der endnu et Moment, vi maa fremhæve. Det er Folkeligheden «som den levende Kristendoms nødvendige Forudsætning», hvoraf Følgen synes at maatte være den, at levende Kristendom ikke kan trænge ind og finde Skikkelse hos et Folk, førend dette allerede er udviklet til en levende Nationalbevidsthed. Denne Udtalelse af *Grundtvig*[1]) foranledigede *Dr. Rudelbachs* Piece: «Kristendom og Nationalitet». Fra grundtvigsk Side tales og arbeides der i det hele meget for «Folkelighed» og hvad dermed hænger sammen. Vi har ellers her et af de Punkter, hvor Sagen ikke anskues ganske paa den samme Maade af *Grundtvig* selv og hans Disciple. Erindres maa det nu, at «det ikke var en Betragtning af Folkeaand i Almindelig-

[1]) Dansk Kirketidende 1848 No. 124.

hed, der fremkaldte denne Anskuelse hos *Grundtvig*, men det er under den kjærlige Beskuelse af dansk Folkelighed og den danske Aand, at denne Betragtningsmaade har udviklet sig hos ham»[1]). Vi miskjender ikke *Grundtvigs* Gjerning i den nordiske Aands Tjeneste. Men Spørgsmaalet er om den Betragtningsmaade af «Folkeligheden» og «Kirkeligheden», som under denne Gjerning har udviklet sig. Meningen synes da ikke blot at være den, at «den kirkelige Anskuelse ligger Folkehjertet her i Norden, og navnlig det danske, nærmere og vilde, naar dettes Individualitet frigjordes fra det fremmedes herskende Indflydelse, lettere finde Indgang her, end f. Ex. hos Tyskerne» *(Wexels)*, men for den digteriske Begeistring staar det ogsaa, at det skal være Kirken i Norden forbeholdt ad «den mageløse Opdagelses» Vei at give Stødet til en Nyskabelse i det protestantiske Kirkeliv, der gjør den til «Menigheden i Filadelfia».[2]) «Først hos os, i den høinordiske Menighed, kan Kristenlivet i Tro og Haab og Kjærlighed igjen, som Ordets og den Helligaands Gjerning efterhaanden vinde menneskelig Skikkelse og menneskelig Vext som det nye Menneske, fordi vi i Gudsordet til os har fundet baade Troens og Haabets og Kjærlighedens levende Begreb og ser tillige den levende Sammenhæng mellem Ordet og Troen, mellem Troen og Daaben, mellem Daaben og Nadveren, og saa igjen mellem Daaben og Haabet og mellem Nadveren og Kjærligheden».

Vi vil alene pege hen paa Konsekvenserne af den grundtvigske Grundanskuelse med Hensyn til den hellige Skrift og dens Fortolkning, de øvrige økumeniske og reformatoriske Bekjendelser, Kirken og de enkelte Kirkeafdelinger, specielt ogsaa den lutherske: « . . . . Pastor *Grundtvig* indtager i den senere Tid en ganske særegen Stilling til den Augsburgske Konfession og til hvad han pleier at betegne som den saakaldte evangelisk-lutherske Kirke, ja man kan stundom fristes til at forstaa ham saaledes, som om han ikke længere befandt sig i den lutherske Kirke, men i en hellig, almindelig Kirke, der skal ligge udenfor og hinsides alle kristelige Konfessioner, og hvor den Augsburgske Konfession hører til det afskaffede Stykverk». En nærliggende Konsekvens af den grundtvigske Betragtning af Trosbekjendelsens Stilling og Betydning er den Vegt, der lægges paa Bekjendelsens Ordlyd. Hvor et Led mangler, er udeladt eller forvansket, der er Pagten heller ikke rettelig oprettet. Den græske Kirke, som døber paa *Nicænum*, om den heder det derfor: «man maa frygte for at borge for dens Kirkelighed i streng Forstand,

[1]) *Knudsen:* Grundtvigianismen, Papismen og Kirkeunionen. S. 105.
[2]) *Grundtvig:* Syvstjernen, et Sagakvad 1860. Dansk Kirket. 1854—55.

men hjertensgjerne . . . . vil man erkjende de græske Kristne for «Adspredelsens Udvalgte», eller den Fordring stilles: «at alle de Trossamfund, der har forandret Daabspagten, navnlig den græske Kirke, maa — forsaavidt de vil gjælde som Dele af den hellige, almindelige Kirke, uden Vægring rette sin Daabspagt efter den romerske». Modstanderne har herimod ikke alene peget paa den græske, men ogsaa paa den svenske Kirke, som har udeladt Forsagelsen, og paa Nøddaaben, som dog Kirken har anseet for en ret Daab.

Der gives vistnok endnu Punkter, som i den senere Tid er bleven særligt fremdragne, som f. Ex. den Antinomisme, som fandt sit Udtryk i *Grundtvigs* Paastand: «det lader sig paa ingen mulig Maade forsvare i Kristenheden at regne de ti Bud til den kristelige Børnelærdom»[1], at de følgeligen maa udskydes af Katekismen. Med denne «Antinomisme» hænger det nu ogsaa sammen, naar den egentlige Bodsprædiken indenfor Kirken bliver betegnet som et Misgreb, en Sammenblanding af den kristelige Missionsvirksomhed og det kirkelige Vidnesbyrd, medens dette fra en anden Side ogsaa hænger sammen med Betragtningen af Daabspagten, idet jo den store Omvendelse fra Mørket til Lyset allerede er indeholdt i den til Daabspagten hørende Forsagelse. Fremdeles kunde nævnes Læren om Gudsbilledet og Mennesket i dets naturlige Tilstand. Men jeg betragter det her ikke som min Opgave at gaa ind paa Dagens Forhandlinger, men alene at give en samlet Oversigt. En yderligere Gaaen i det enkelte, som vistnok paa Grund af de særegne Forhold kunde ligge os nær, anser jeg ialfald denne Gang saameget mindre nødvendig, som en udførligere og nøiagtigere Fremstilling af disse Ting for kort Tid siden er givet fra dette samme Katheder.

Vi ved, at *Grundtvig* allerede under Striden med *Clausen* havde for første Gang udtalt sin Anskuelse om Daabsbekjendelsens Oprindelse og Betydning. I Begyndelsen skjænkede hans Modstandere den ingen Opmerksomhed; det lod i det hele til, at man ikke havde rigtig Øie for, hvad hans Mening egentlig var og hvor han vilde hen. Ialfald var det kun ganske enkelte, som indlod sig paa direkte at bekjæmpe hans Mening (Biskop *Faber* og Mag. *H. U. Möller)*; i Almindelighed lod man det blive ved at afvise den som uhistorisk og uvidenskabelig eller som «førende for nær hen til de katholske Enemerker». Det var først, eftersom «den kirkelige Anskuelse» ikke blot af *Grundtvig* selv, men ogsaa af hans mange Venner videre udvikledes i sine Konsekvenser, de forskjellige religiøse og kirkelige og ogsaa menneskelige og borgerlige Forhold droges med ind i Betragt-

[1]) I Afhandlingen: «Moses og Jesus» i Dansk Kirketidende 1852.

ningen, og Spørgsmaalet ogsaa trængte ind i Menighederne, at Kampen antog en alvorligere og bestemtere Karakter. Den kirkelige Stilling blev ogsaa en ganske anden i det hele. Rationalismen døde bort og Theologiens Udvikling kom i nye Spor. Professor *H. N. Clausens* kirkelige Holdning undergik Forandringer og nye Mænd med kristelig Tro kom til Universitetet og i Kirkens Embeder. Blandt *Grundtvigs* Modstandere maa særlig nævnes Professor, senere Biskop i Sjælland *H. L. Martensen* med sin spekulative Retning. De politiske Forandringer i Firtiaarene havde ogsaa sin Betydning til Omdannelse af Forhold og Betragtningsmaader. Den kirkelige Kamp fik nu en ny Karakter. Snart gjaldt det da dette eller hint enkelte Punkt, snart «Grundtvigianismen» i det hele som «førende udover og udaf den lutherske Retning.» I de følgende Decennier blev Striden til den «brændende» inden den danske Kirke. Vi kan alene fremhæve enkelte Momenter. I 1853 kom den grundtvigske Anskuelse og de grundtvigske Presters Stilling paa Tale paa Fyens Prestekonvent *(Birkedal* kontra *Laub)*. Dette skede tildels i Anledning af nogle Ytringer af en grundtvigsk Prest *Østergaard* i hans «Venneord til Pastor Laurent» (D. Kt. 1853 S. 652 ff.) Disse var fremkaldte ved Katholicismens Optræden i Danmark ved denne Tid og den af *Laurent* i denne Anledning ved et Møde i Aarhus udtalte Frygt. *Østergaard* «kan nu umulig dele Laurents Frygt for, at den romerske Kirke muligens kunde ved denne Leilighed vinde Fremgang i vort Fædreland. Thi det har i mange Aar været mit glade Haab, at Adskillelsens Kløft imellem os og denne Søsterkirke mere og mere maatte udjevnes, saaat alle de troende maatte se, at vi bygger dog paa den samme Grundvold, idet vi paa begge Sider erkjender, at ingen kan lægge en anden end den som lagt er, hvilken er Jesus Kristus, og at vi som fælles Medlemmer af den ene hellige almindelige Kirke er bleven det ved den samme Daab, har aflagt den samme Bekjendelse som Betingelse for at optages» . . . . «Det er min — og jeg tilføier nu for Tiden ikke faa Presters og Lægfolks — faste Tro her i vor danske Kirke, at alle de Skillevægge, som Menneskehænder — ak kan vi sige uden menneskelige Lidenskaber og altid uden jordiske Hensyn! — har reist i Herrens Hus for at gjøre sig selv Afdelinger derinde, maa omsider igjen hensmuldre og nedrives, saaat den store aandelige Høisal, Herren byggede for os, den ene hellige almindelige Kirke . . . . igjen maatte sees i al sin Glans og Herlighed». Omtrent samtidig havde Provst *Bloch* paa Ribe Landemode holdt en senere i Trykken udgiven Prædiken «om de forskjellige Kirkesamfunds Gjenforening i den hellige almindelige Kirke som vor Tids Opgave». Saadanne Udtalelser syntes i manges Øine at være et Vid-

nesbyrd for, hvad man tidligere havde mere løst henkastet om «en Retning, som fører nær hen til Katholicismens Enemerker». Det var ogsaa ialfald én medvirkende Anledning til, at Presten *Hans Knudsen*, iøvrigt ledet ved Betragtningen af de kirkelige Forhold i det hele saaledes som de navnlig efter 1848 havde udviklet sig, udgav sit Skrift: «Grundtvigianismen, Papismen og Kirkeunionen, et Bidrag til en kirkelig Tidsbetragtning 1854». *Knudsen*, selv tidligere paa mange Maader paavirket af Grundtvig, følte derfor saameget mere Opfordring til nu at klare sig det Stade, hvorpaa han stod saavel over for Fædrenes lutherske Tro, som overfor Katholicismen og overfor den grundtvigske Aand i dens Eiendommelighed. Hans Skrift melder sig derfor «under det herskende, af mange følte Savn paa tilfredsstillende Udtalelser om Grundtvigianismens luthersk-protestantiske Stilling for Øieblikket dels som et ringe Bidrag til dette Spørgsmaals Belysning, dels som et ved Papismens Optræden her i Landet begrundet Vink om, hvad denne medfører for enhver dansk Prest, som vil være sit Ordinationsløfte tro». Dette Skrift søgte altsaa at trænge ind i Grundtvigianismens Væsen i dens Forhold til den lutherske Kirke. Striden antog herved større Dimensioner. Som *Knudsens* Hovedmodstander optraadte *Vilh. Birkedal* med et Skrift: «Alvorligt Svar paa haard Tiltale». Striden har fra denne Tid ikke hvilet. Den er mindre ført i særegne Skrifter, end i Tidsskrifterne. Fra den ene Side i *Dansk Kirketidende*, fra 1845 Grundtvigianismens Organ, til hvilken senere *Kirkelig Samler* slutter sig; fra den anden Side i *Evangelisk Ugeskrift*, der begyndte 1853, fra hvilket vi navnlig fremhæver flere Afhandlinger fra *Grundtvigs* gamle Kampfælle, nu hans Modstander, *Dr. Rudelbach*, der i 1845 var vendt tilbage til Danmark og senere ansat i Slagelse; og saa Udgiveren *Hjorth* og en ældre Polemiker mod den kirkelige Anskuelse, Mag. *Zeuthen*, leverede flere Indlæg i Striden.

Fra de senere Aar omtaler vi alene Striden om Alterbogsdaaben 1856—57. Den fremkaldtes ved forskjellige Udtalelser af en af Grundtvigs yngre Venner, Kand. *Kragballe* i «Kirkelig Samler». Det hedte blandt andet: «Hvad der nu er aldeles utvivlsomt, det er, at hvad et Menneske ikke har, det kan han heller ikke meddele, den som ikke har Gudsordet, kan heller ikke tale Gudsordet, den som ikke er sendt af Herren, har heller ikke Ret til at handle paa hans Vegne, den som ikke vil lade sig drive af hans Aand, kan heller ikke forkynde Evangeliet som en Guds Kraft til Salighed. Disse sikre og urokkelige Sandheder kommer man imidlertid til at negte, naar man paastaar, at Herrens Sakramenter baade kan forvaltes af dem, der ikke kjender det mindste til ham og hans Aand, og af dem, der

aabenbart har vendt ham Ryggen og er forladte af hans Aand». Med andre Ord, hans Udtalelser gik i Retning af det donatistiske Sværmeri, idet de satte Sakramenternes Kraft og Virkning afhængig af Prestens Tro eller Vantro. Lignende Vildfarelser kom omtrent samtidigen tilsyne ogsaa hos enkelte andre fra samme Hold, kun at det ikke var Prestens, men Forældrenes Tro, man krævede, forat Sakramentet kunde blive et sandt Gjenfødelsens Bad. Nu traf det sig saa, at det just var paa Tale, at *Kragballe* skulde ansættes som pers. Kap., og paa Ansøgningen herom behøvedes da Biskopens Anbefaling. Biskop var nu efter Mynsters Død 1854 Dr. *Martensen*, der i sin tidligere Stilling ved Universitetet (fra 1838) havde øvet en sjelden Indflydelse paa den theologiske Verden som Repræsentant for en spekulativ Retning inden Theologien. Dr. *Martensen* fandt det da stridende mod sin Embedspligt at anbefale ham uden videre, saameget mere som «*Kragballes* Tale ikke havde været uden al Virkning og Bispen havde bragt i Erfaring, at Grublerier og Tvivl om den kirkelige Daabs Gyldighed, naar den ikke var forrettet af en troende Prest — hvorved der atter tvivledes, om hvilke Prester der var troende — havde begyndt at ytre sig hos flere». Da han imidlertid ved nærmere Samtale med Kragballe fandt, at «Vildfarelsen ikke var rodfæstet», troede han dog at kunne anbefale ham «under den Forudsætning, at han var villig til først at give en offentlig Tilbagekaldelse eller Rettelse af sine vildledende Paastande». *Kragballe* var ogsaa villig hertil og forelagde Bispen en Rettelse. Den var, som det senere viste sig, «skreven med paaholden Pen» ɔ: af *Grundtvig* selv. Bispen fandt imidlertid ikke denne Rettelse tilfredsstillende for sig, da «den ikke aabent og uforbeholdent vedkjendte sig den lutherske Lære». Han krævede derfor enkelte nærmere Bestemmelser, hvortil ogsaa *Kragballe* var villig. Ikke destomindre hørte Bispen intet senere fra ham. Derimod modtog han fra *Grundtvig* selv en venskabelig Skrivelse, som han besvarede paa en ligesaa venskabelig Maade. Hermed endte Forhandlingerne om den Sag. Nogle Maaneder senere indrykkede imidlertid *Grundtvig* i «Dansk Kirketidende» (1856 No. 38) en Artikel «om Alterbogsdaaben». «Man kan da nok vide, hvad jeg maa tænke om den Storm, der nys er reist mod en af mine yngre Venner, Kand. *Kragballe*, fordi han i «Kirkelig Samler» har benyttet sin utvivlsomme Ret til at ytre sig frit om Alterbogsdaaben og dens Misligheder». Selv udtaler han sig da dernæst om «Alterbogsdaaben», men paa en Maade, der just ikke udmerkede sig ved dogmatisk Klarhed og Bestemthed. Han ytrer heri bl. a.: «uagtet jeg saaledes vil og tør forsvare Alterbogsdaaben . . . saa er det dog ingenlunde enhver Alterbogsdaab jeg tør tage for fuld

gyldig; thi ligesom Opskriftens kristelige Rigtighed maa forudsættes, saaledes maa dog Oplæsningen baade være ærlig og menneskelig, og Daaben maa forrettes af et Menneske, der ikke selv gjør det utroligt for de troende, at han ved Daaben forretter Vorherres Ærinde». *Martensen* blev da herved nødsaget til at optræde og udgav sit Skrift: «I Anledning af Pastor Grundtvigs Oplysninger om Alterbogsdaaben». I Anledning af Grundtvigs Tale om «Stormen, som var reist» o. s. v. redegjør han da først for sine Forhandlinger med *Kragballe* og gaar dernæst ind paa Hovedspørgsmaalet, «det donatistiske Spørgsmaal, som hos os er sat i Bevægelse». Han tager da sit Udgangspunkt i *Grundtvigs* Ord: «at der er en Grænse for Daabens Mishandling og Vanhelligelse, udover hvilken han ikke kan tro paa dens vedvarende kristelige Gyldighed». Det er denne Grænse, som maa bestemmes. I Almindelighed maa det siges, at den er given med Herrens egen Indstiftelse i hans Kirke; forvanskes denne, da er Grænsen overskreden. Løsrevet fra det kirkelige Samfund og fra den kristelige Gudsdyrkelses Sammenhæng kan derfor en Daab ikke hævdes som gyldig. Hermed er da givet, at en Daab udført efter en kristelig Alterbog af en «aabenbar Jøde, Hedning eller Tyrk ikke er nogen gyldig Daab, ligesaalidt som en Daab udført i en Leg eller i et Skuespil». Efterat han dernæst har berørt Kjætterdaaben, men kun kortelig, da det Spørgsmaal, som her var reist, ikke var om en Daab var gyldig, uafhængig af det Samfunds Tro, hvori den er udført, men om den er gyldig, uafhængig af de Personers Tro, som forretter den i et rettroende Kirkesamfund, gaar han over til dette, det egentlige Hovedspørgsmaal. Han gaar her ud fra Augsburger-Konfessionens Art. 8 og udfører, at ved «*Mali*» (onde), der i Apologien omskrives ved «Uværdige», «Ugudelige», «Døde Lemmer», ikke blot maa tænkes paa Levnet, men ogsaa paa Lære; thi efter gammelkirkelig Tankegang er Vantro og falsk Lære den egentlige Ugudelighed. Spørges der nu videre, hvad der kræves af Presten for at den af ham forrettede Daabshandling skal være gyldig, saa svarer han med de gamle Dogmatikere: intet andet end «den udvortes Intention» ɔ: den blotte Gjerningsvilje til at udføre Daaben efter Kristi Indstiftelse; d. v. s. til at udføre den som en kirkelig Embedshandling. Vil man kræve mere og med den romerske Kirke fordre, at Presten ogsaa skal have den «indvortes Intention», ɔ: til at gjøre, hvad Kirken vil have gjort, altsaa tillige stille en Fordring til Prestens Sindelag og aandelige Disposition, da fører man Sagen ind i de Egne, som alene er tilgjængelige for Hjertekjenderen. Denne Bestemmelse om den udvortes Intention, der af Presten alene kræver Gjerningen, men slet ikke spørger om hans Tro, er vistnok en

saare fattig Bestemmelse, men vil dog just paa Grund af sin Fattigdom bevise sig som den grundigste og den eneste holdbare Grænsebestemmelse. Denne fattige og ydmyge Grænsebestemmelse, der ved Sakramenternes Forvaltning kræver det mindst mulige af Presten, er nemlig begrundet i den dybeste Opfattelse af Sakramentets Forhold til Kristus. Den er nemlig begrundet i Troen paa Guds frie Naade i Kristus, idet Sakramentet baade er den rigeste og den mest umiddelbare Meddelelse af denne Naade til det modtagende og troende Menneske. Det er derfor ogsaa vel værdt at lægge Merke til, at den Retning, som med de stærkeste og konsekventeste Vaaben har hævdet Sakramentets Uafhængighed af Presten og som har sine vigtigste Repræsentanter i Augustin og Luther, tillige er den, som med den største Inderlighed har fordybet sig i Læren om Synd og Naade, og for hvem Herren og Herrens Gjerning er det høieste, det ubetinget fuldkomne, medens Kirken, som Luther siger, ikke blot er hellig, men ligesaavel en fattig Synderinde og Tjenerinde, der ved sin Haandsrækning ikke formaar at lægge det ringeste til Herrens fuldkomne Gjerning. Dette er Grundtrækkene af *Martensens* Deduktion angaaende det egentlige Hovedspørgsmaal. Han vender sig derpaa til en nærmere Betragtning af Grundtvigs Artikel og viser da, hvorledes han har sammenblandet, hvad der her var Hovedspørgsmaalet: Sakramentets Uafhængighed af Prestens Tro eller Vantro med et andet, ganske andet Spørgsmaal om en skjødesløst forrettet eller «afjasket» Daab; *Martensen* udfører i det enkelte nærmere, hvad der tjener til at hævde Sakramentets objektive Karakter, og paaviser endelig, hvorledes der gjennem Grundtvigs Artikel gaar en dobbelt Række Paastande, idet det paa den ene Side heder, at «en efter Opskriften rigtig Alterbogsdaab», men udført af et Menneske, der benegter Daabens Kraft og Trosbekjendelsens Indhold, maa staa saa uvis og saa tvivlsom, at om man end ikke tør fradømme den al mulig Gyldighed, dog heller ikke tør tilskrive den mindste kristelige Gyldighed, og at det maa findes «utroligt, at noget alvorligt, sandhedskjærligt Menneske kan bygge sit Salighedshaab derpaa», og paa den anden Side, at «det ene og alene er Herrens og den Helligaands Personlighed, det gjælder om ved Daaben efter Kristi Indstiftelse, og at Daabens Kraft og Virkning ingenlunde beror paa nogen anden Døbers Personlighed, end vor Herres Jesu Kristi egen». *Martensen* sammenfatter det derfor tilslut i, at han har fundet ikke blot én, men to Anskuelser; én, som, skjønt kun lidt gjennemført, i lige Linje viser tilbage til Donatisterne og Cyprian, og en anden, som i lige Linje viser tilbage til Luther og Augustin, og som er saaledes sammenføiede, at det hele bliver Selvmodsigelse. «Men Ja og Nei er ingen

god Theologi». *Grundtvig* svarede med «Lidt mere om Alterbogsdaaben o. s. v.», og fra forskjellige Sider blandede man sig i Striden: Dr. *Rudelbach* i «Evangelisk Ugeskrift», Bisperne *Engelstoft* og *Laub* sluttede sig til *Martensen;* fra den anden Side kom *L. Helveg* med flere Artikler i «Dansk Kirketidende» og *V. Birkedal* med to Stridsskrifter («Samvittighed og Retfærdighed» og «Kampen er staaende»). Den sidste, der i den senere Tid gjentagende er optraadt som grundtvigiansk Polemiker, indlod sig ikke paa det dogmatiske Hovedspørgsmaal, i hvilket han erklærede sig snarere at samstemme med *Martensen*, men som han dog vilde have betragtet som et «aabent», da efter hans Mening Augsburger-Konfessionens Art. 8, hvor Spørgsmaalet især dreiede sig om Fortolkningen af «*Mali*», ligesaavel tillod den ene som den anden Forklaring. Med desto større Heftighed rettede han Angrebet mod *Martensens* Fremgangsmaade mod *Kragballe*, og navnligen mod den Uretfærdighed, at han, der selv i sin Dogmatik ikke just stemte med den Augsburgske Konfession (f. Ex. i Læren om Apokatastasis og Umuligheden af absolut Affald fra Naaden), vilde anvende den mod en anden, hvis Afvigelse ikke var større eller værre. Det kunde dog lidet oplyse, hvad der var Stridsspørgsmaalet. Med *Martensens* «Gjensvar i Striden om Alterbogsdaaben», hvor han navnlig paa Grund af Stridens Gang nærmere udførte to kirkehistoriske Afsnit (Donatisterne og Augustin), kan den betragtes som endt. Det lod, som om man ogsaa fra grundtvigsk Side erkjendte *Kragballes* Udtalelser som ialfald «uoverveiede».

«Den kirkelige Forening for den indre Mission», der stiftedes 1853, har ligesom den grundtvigske Retning havt en særdeles stor Indflydelse. Det er den levende *Tro* og dens Forudsætning *Boden*, som stærkt betones. Denne Forening deler sig egentlig i to, én for Kjøbenhavn og Omegn, som ledededes af Presten *Frimodt*, og én for det øvrige Land, ledet af Presterne *Rønne* paa Sjælland, *Johannes Clausen* i Ryslinge paa Fyen og *Vilh. Beck* i Grenaa paa Jylland, hvilken sidste nævnes som Sjælen. Formaalet for Foreningens Virksomhed er Troens Befæstelse inden Folkekirken, bortseet fra alle Partier. Virkemidlerne er Reiseprædikanter, Kolportører og Møder; Foreningens Organ er «Tidende for indre Mission».

Under al denne Gjæring falder *Søren Kierkegaards* Optræden. Han blev født 1813, Student 1830, Kandidat 1840, *Magister artium* 1841 for sin Afhandling: «Begrebet Ironi», døde 1855. I Besiddelse af Formue levede han et stille Privatliv under en meget frugtbar Forfattervirksomhed. Han var en eiendommelig, rig og i mange Stykker gaadefuld Personlighed, som vel faa tør sige sig at have forstaaet, og af hvem det derfor ikke vil være let i korte Træk at give

et tilfredsstillende og sandt Billede. For at forstaa hans Optræden maa man lægge Merke til Tidsforholdene. Rationalismens Herredømme hvilede væsentlig paa Tidens Aandløshed og Plathed. Dette Herredømme blev nu brudt ved det nyvaagnende Liv, ikke alene det vaagnende religiøse Liv, men ogsaa ved det aandelige Opsving paa Literaturens og Kunstens Omraade i det hele. En Følge heraf var det nu ogsaa, at en stor Mængde, navnlig det literære Publikum, blev «i Modsætning til Rationalismens Prosa staaende ved en mere almen Interesse for det *ideelle* uden at lade denne almene Interesse for det *sande* og *skjønne* gaa over i Ærefrygt for og Kjærlighed til det *hellige*, som er det ideelles inderste Kjerne». Det rige, aandige Liv paa Videnskabens, Kunstens og Skjønliteraturens Omraade havde især i Kjøbenhavn, Nordens Athen, affødt en blot og bar æsthetisk eller filosofisk Opfattelse af Kristendommen. Tidens Filosofi var den *hegelske*. Men der var kun faa, der magtede at trænge ind i *Hegels* Filosofi; desto flere var der, som søgte at tilegne sig det hegelske Systems Terminologi. Der var, navnlig blandt den akademiske Ungdom, en ren Mani for en saadan, med de filosofiske Kunstudtryk legende, overfladisk Filosoferen. Ved Siden heraf maa ogsaa nævnes det politiske Frihedsarbeide, som i Firtiaarene fyldte Sindene, og som ogsaa endte med, at Danmark fik sin frie Forfatning 1849.

Den æsthetiske og filosofiske Opfattelse og Omtydning af Kristendommen angreb nu *Kierkegaard* ved at fremholde Kristendommens Alvor og Dybde og dens Forskjel fra Verden. «Han vil vække Uro i Retning af Inderligheden». Grunden til, at man slaar sig til Ro med en udvortes Kristendom, ligger, mener han, deri, at man lever i et Sansebedrag. Det ser ud, som om alle er Kristne, det ser ud som om Kristendommens Fordringer bliver tilfredsstillede med en udvortes Ustraffelighed, det ser ud som om Tro og Viden er ét, som om den officielle Kristendom garanterer den enkeltes Salighed. Dette Sansebedrag maa ryddes væk i «den enkelte», og det er til «den enkelte», *Kierkegaard* altid taler, «hin enkelte, hvem jeg med Glæde og Taknemmelighed kalder min Læser». Den enkelte maa lære at forstaa, at han selv har at aflægge Gud Regnskab for sig selv, at Guds Fordringer gjælder h a m — den enkelte — og ikke en uansvarlig Mængde, bag hvilken han kan skjule sig. Han maa fremdeles lære at forstaa, hvad der kræves for at blive en troende, at det, som kræves, ikke er en Indsigt i Troen, men et Liv i Troen, som kun kan vindes ved et fuldstændigt Brud med den tidligere Tilværelse. Har han lært at forstaa dette, saa griber Uroen ham; thi da svinder hint Sansebedrag og han ser sig selv i sin virkelige fortvivlede Tilstand. Denne Uro driver ham nu gjennem en uafbrudt Kamp, indtil han — ude af Stand

til længere at udholde Kampen — overgiver sig til Gud for at leve efter hans Vilje, i Troen paa hans Søn. Men at leve i Troen paa Kristus er at følge efter Kristus i *Lidelse*. I Lidelsen gaar derfor Troens Liv op.

Betragtet fra denne Side var Kierkegaard, om man vil, en Bodsprædikant, han har i hvert Fald holdt alvorlige og indtrængende Bodsprædikener. Men han var ikke en Bodsprædikant paa sædvanlig Vis; thi «han havde seet, hvorledes det i Almindelighed gik en Bodsprædikant: han stormer løs — og udretter intet. Enten hører man aldeles ikke paa ham, eller man bøier om i en anden Gade, og kan man ikke undgaa at høre ham, saa slaar man sig til Ro med, at han er en Sværmer, hans Ord en Overdrivelse». Vilde man faa denne sløve og aandelig ligegyldige Slægt til at høre paa sig, maatte man gribe en anden Vei; man maatte ikke lade den ane, hvorhen man egentlig sigtede, men «komme bag paa den», for at aabne dens Øine for, hvor den i Virkeligheden var.

Denne Vei slaar *Kierkegaard* ind paa gjennem sine «pseudonyme» Skrifter, der begyndte 1843 med «Enten—Eller». Denne Pseudonymitet er her ikke at forstaa saaledes, som naar en Forfatter ellers af en eller anden mere ydre Grund skjuler sig under et fingeret Navn; den har i den kierkegaardske Literatur en særegen Betydning og hænger sammen med den Opgave, han havde sat sig ved sin literære Virksomhed. Efter *Kierkegaard* gives der tre eiendommelige Livsanskuelser, hver med sin tilsvarende Existens: den *æsthetiske*, hvis Formaal er Nydelse, den *ethiske*, hvis Opgave er Pligtopfyldelse, og den *religiøse*, hvis Princip er *Troen*, eller da den anden af disse, den ethiske, hvis Princip er Hovmod eller Egenretfærdighed, egentlig kun er den fineste og derfor farligste Form af den første, den æsthetiske, kan man ogsaa sige, at der egentlig kun gives to Existenser: den *æsthetiske* og den *religiøse*. Dette er nu ikke saaledes at forstaa, at ikke en og samme Person kan have baade æsthetiske, ethiske og religiøse Elementer i sig; men at *existere* paa én Gang baade som det ene og som det andet, med andre Ord, at *have sit Livs Centrum* paa én Gang baade i det æsthetiske, i det ethiske og det religiøse, dette er umuligt. Skal nu hint «Sansebedrag, at alle er Kristne», tages bort, saa er det først og fremst nødvendigt, at man viser den enkelte, hvorledes han vilde være, hvis det, som er hans Livs Princip, blev konsekvent gjennemført, og i hvilken Existens han altsaa i Virkeligheden er; thi de fleste Mennesker er sig ikke bevidste Principet for al deres Handlen, og hvorhen deres Liv derfor fører. Til det Øiemed lader han de forskjellige Livsanskuelser gjennem digtede Personligheder udtale sig i al sin Konsekvens, eller

han leverer Karakterbilleder (Livsbilleder), i hvilke de forskjellige Existenser fremtræder i al sin Nøgenhed og Konsekvens, for saaledes at gjøre det muligt for enhver at komme til Erkjendelse af, hvad der er hans Livs Princip, og hvorhen dette konsekvent fører. Derfor bruger han Pseudonymiteten ved det æsthetiske og ethiske Stadium, thi her udtaler han Meninger og Livsanskuelser, som ikke er hans egne, og til hvilke han derfor ogsaa stiller sig som til noget fremmed. Det er ikke ham selv, men den æsthetiske og ethiske Personlighed, som her fører Ordet.

Kierkegaards Skrifter er dels pseudonyme, dels halvpseudonyme, dels ikke-pseudonyme. «*Pseudonymerne*» begynder (1843) med: «Enten—Eller, et Livsfragment af *Victor Eremita*»; enten en æsthetisk eller en ethisk eller en religiøs Existens, den uklare Blanding er Karakterløshed. Derefter følger: «Frygt og Bæven, dialektisk Lyrik af *Johannes de silentio*». «Gjentagelsen, et Forsøg i den experimenterende Psychologi af *Constantin Constantius*». «Begrebet Angst af *Vigilius Hafniensis*». «Stadier paa Livets Vei, Studier af forskjellige, udgivne af *Hilarius Bogbinder*» o. s. v. *Halvpseudonymerne* er de Skrifter, til hvilke han stiller sig som Udgiver, hvorved han da tillige betegner, at han i det hele vedkjender sig den i Skriftet karakteriserede Aandsretning, men ikke ligefrem vil vindicere sig den til samme svarende Existens: «Filosofiske Smuler eller en Smule Filosofi af *Johannes Climacus*, udg. af S. K.» «Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift til Filosofiske Smuler. Mimisk-pathetisk-dialektisk Efterskrift, Existentielt Indlæg af *Johannes Climacus*». «Sygdommen til Døden, en kristelig psychologisk Udvikling til Opbyggelse og Opvækkelse, af *Anti-Climacus*, udg. af S. K.» «Indøvelse i Kristendom» o. s. v. *Ikke-Pseudonymerne:* «Opbyggelige Taler» og «Kjærlighedens Gjerninger». «Forfatteren er og var en religiøs Forfatter»; under dette Synspunkt opfatter *Kierkegaard* sin Forfattervirksomhed; smlg. «Synspunktet for min Forfattervirksomhed», skrevet 1849, offentliggjort 1859 af Broderen, Biskop *P. Chr. Kierkegaard.*

I 1854 optraadte *Kierkegaard* skarpt mod *Martensen* i Anledning af dennes Mindeord over den netop afdøde Biskop *Mynster*, som Martensen i sin Tale havde kaldt «et Sandhedsvidne». Hermed begynder et nyt Afsnit i *Kierkegaards* Forfattervirksomhed. Det store «Enten-eller» er her «den officielle Kristendom» og «den nytestamentlige Kristendom». Angrebet begyndte med en Artikel i «Fædrelandet» for 18de December 1854: «Var Biskop Mynster «et Sandhedsvidne» — et af «de rette Sandhedsvidner» — er dette Sandhed?» *Martensen*, som i Juni s. A. var bleven indviet som Biskop over Sjællands

Stift, svarede med en Artikel i «Berlingske Tidende», og Striden var nu gaaende fra *Kierkegaards* Side, som leverede først en Række Opsatser i «Fædrelandet» og dernæst 9 Flyveblade under Titel: «Øieblikket». Det er mod «den officielle Kristendom», han vender sig, og den Form, hvorunder han nu skrev, aabnede hans Ord for en videre Kreds, medens hans «Pseudonymer» væsentlig havde havt sit Publikum i en snevrere Kreds. Ved «den officielle Kristendom» mente *Kierkegaard* ikke blot Kristendommen i de statskirkelige eller folkekirkelige Former, men i enhver Samfundsform. Han vil betone Kristendommens Inderlighed ved at betone «den enkelte»; og ved at være «den enkelte» er ethvert Menneske henvist til sig og sit Gudsforhold. «Samfundets» (Kirkens) Betydning for «den enkelte» har han intet Øie for. Vistnok kan han, naar Gud befaler det, slutte sig til et Samfund; men ogsaa da forbliver han i Samfundet alene med sin Gud. Støtter han sig paa nogen Maade til Samfundet, staar han strax Fare for at opgive sin personlige Ansvarlighed for Gud, at skjule sig bag «Mængden» og igjen at falde i det gamle Sansebedrag. Med stærke, bitre, voldsomme Ord angreb han alle Samfundets Institutioner, Presterne, Naademiddelforvaltningen og de kirkelige Handlinger. «Øieblikkene» vakte en overordentlig Opsigt; de spredtes dels selv dels i Uddrag i alskens Blade og Tidender viden om, uagtet de vel hverken efter Indhold, Fremstillingsmaade eller Form egnede sig for Hvermand. Somme forsynede de med velkomne Midler til at rive ned paa «den officielle Kristendom», uden at de derfor mente noget med «den nytestamentlige Kristendom»; andre var de en Forargelse; for mange var de en vækkende Røst, en alvorlig Bodsprædiken. Somme, vakte Sjæle, men i Retning af en falsk Inderlighed bevægede Aander, reves fort i sin ustyrlige Higen efter at se den officielle Kristendom, de statskirkelige Former, «Babel», omstyrtet. Andre stansede i sit Angreb paa Statskirken og betænkte sig, da de saa den skarpe Dialektikers sidste Konsekvenser; andre, oprigtige Sjæle, men svage Hoveder, blev rent forvirrede, saa de hverken vidste hid eller did. Det maa være Fremtiden forbeholdt at maale og prøve deres Virkning og Frugt.

Angrebene paa de kjøbenhavnske Presters selvtagne liturgiske Friheder bragte igjen Spørgsmaalet om Ritualets Revision paa Bane. Det kjøbenhavnske Presteskab indgik 27de November 1832 med et Andragende i denne Anledning, der fremkaldte en kongelig Resolution af 22de April 1834, hvorefter der skulde indhentes Betænk-

ninger om Ritualets Revision fra hele Geistligheden. De indkomne Erklæringer tilstilledes Biskop *Mynster*, hvem det overdroges i Forening med selvvalgte Medarbeidere at udarbeide et Forslag. *Mynsters* «Udkast til en Alterbog og Kirkeritual for Danmark» udkom 1839, men fremkaldte kun en livlig Polemik uden at blive reciperet eller føre til videre praktiske Resultater.

Lige indtil 1848 var den lutherske Religion Statsreligion i Ordets strengeste Forstand; andre Religionspartier tilstededes kun Adgang som tolererede og under særegne Indskrænkninger; enkelte Stæder, Altona og Fredericia, var som Asylsteder indrømmet fuldstændig Religionsfrihed. Da derfor i Firtiaarene *Baptisterne* optraadte i Danmark og vandt ikke saa liden Udbredelse, anvendte man en Tid mod dem de gamle statskirkelige Tvangsmidler: Børnene blev ved Politiets Hjælp fratagne dem for at døbes, og de frafaldne forvistes til Asylstederne; Prester, som den senere Biskop *Kierkegaard*, der modsatte sig en saadan Daabstvang, blev truede med Afsked. Den politiske Omvæltning 1848 bragte nu en fuldstændig Forandring. En Plakat af 27de Decbr. 1842 havde indrømmet Baptisterne en meget begrænset Frihed: det tillodes dem at have en Menighed i Fredericia med eget Bedehus og her at foretage Daab; andensteds maatte de alene samles til Husandagt; Børnene skulde døbes, og det blev overladt Øvrigheden i denne Henseende at foranstalte det fornødne. Ved Reskript af 7de December 1848 blev dette forandret derhen, at Børnenes Daab kunde udsættes indtil det 16de Aar; dog skulde Barnets Fødsel og Navn anmeldes.

Ved Grundloven af 1849 betegnes den lutherske Kirke som den danske «Folkekirke» ɔ: den, hvortil Flerheden af Folket bekjender sig; som saadan understøttes den af Staten, og Kongen maa bekjende sig til den. Iøvrigt indrømmes fuld Samvittigheds- og Religionsfrihed, kun at intet foretages, som strider mod Sædelighed og den offentlige Orden; enhver har uanseet sin Trosbekjendelse fuld Adgang til borgerlige og politiske Rettigheder. Ifølge § 80 (senere § 75) skulde Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov. Dette Grundlovsbud er dog endnu ikke bleven iverksat. De politiske Forhold, Krigen om Slesvig og Ministerskifterne gjorde, at Kirkeforfatningssagen i de første Aar hvilede, indtil en Forestilling fra Kjøbenhavns Prestekonvent endelig foranledigede, at det *Ørstedske* Ministerium 17de December 1853 nedsatte en Kirkekommission paa 18 Mand, der begyndte og fuldførte sit Arbeide i Vaaren 1854. Blandt de Sager, hvorom den afgav sin Betænkning, var ogsaa Kirkeforfatningssagen. Den foreslog Menighedsraad i hvert Sogn (Sognepresten Formand og 2 à 5 valgte Menighedslemmer) og for

den hele Folkekirke en repræsentativ Forfatning gjennem et Kirkeraad med raadgivende Myndighed og Petitions- og Motionsret. Men om Organisationen af dette Kirkeraad delte Kommissionen sig. Majoriteten vilde, det skulde bestaa dels af selvskrevne Medlemmer: Bisperne, to theologiske og en juridisk Professor, dels af valgte Medlemmer, geistlige (18) og verdslige (26), saaledes at Antallet af de verdslige blev ligt Antallet af de geistlige. Minoriteten vovede ikke for nærværende Tid at andrage paa en Synodalforfatning og indskrænkede sig til at foreslaa som midlertidig Foranstaltning en aarlig Sammentræden af samtlige Biskoper, ialfald med nogle tilforordnede Medlemmer (et Bisperaad).

Men der kom dog intet ud af det hele, da Meningerne om Ordningen af de kirkelige Forhold var saa delte. Dette viste sig allerede inden selve Kommissionen; og endnu mere var det Tilfældet udenfor baade blandt Geistligheden og Lægfolket og paa Rigsdagen. Et helt, mægtigt og indflydelsesrigt Parti, *Grundtvigianerne*, var ifølge sine «Frihedsgrundsætninger» mod enhver Ordning af Kirkeforfatningen ved Lov; Grundtvig truede med at gjøre Alvor af «Udtrædelsen af Statskirken, hvis han skulde opleve den Dag, da det gik i Opfyldelse, hvad den *Ørstedske* Kirkekommission foreslog om et Kirkeraad, der i alle saakaldte Kirkesager skulde arve Rigsdagens Indflydelse paa Kirkelovgivningen; thi — hvad enten det sammensattes paa den ene eller paa den anden Maade — vilde jeg vist føle mig sikker paa, at det aldrig gav sit Minde til prestelig Frihed, og hvad enten det da vilde give nye Kirkelove eller indskjærpe de gamle eller prøve paa en Blanding af begge Dele, da maatte jeg tilraade alle gammeldags Kristne med sine Prester jo før des hellere at sætte sig selv i Frihed». Modstand reistes ogsaa fra de «ukirkelige», fra dem, der ikke havde Øie og Hjerte for Kirkens Anliggender; thi disse saa i enhver Bestræbelse fra Kirkens Side paa at ordne sine Anliggender kun hierarkiske Lyster; ogsaa de politisk «Reaktionære», der frygtede den «demokratiske» Retning ved en Forfatningsordning, som gav Menighedslemmerne Stemme, ivrede imod. Lægger vi nu hertil den vedvarende mislige politiske Stilling og dens mange Ugreier, saa har vi de væsentligste Grunde til, at det hverken den Gang eller senere endnu er kommen til nogen Indførelse af en ordnet Kirkeforfatning. Sagen har dog ikke hvilet; den bragtes frem paany for Rigsdagen baade i 1857 (af Professor *Clausen*) og i 1859 (af daværende Kultusminister, nuværende Biskop *D. G. Monrad*); men begge Gange blev de fremsatte Forslag forkastede. I 1868 blev en Kirkekommission atter nedsat, som to Aar senere afgav sin Betænkning. Men der kom heller ikke denne Gang noget Resultat[1]).

[1]) I 1884 har Kultusministeriet forordnet, at Rigets Biskoper tilligemed to Professorer, én theologisk eg én juridisk, hvert Aar samles i Kjøbenhavn til Drøftelse

Medens Kirkeforfatningssagen saaledes fremdeles staar uløst, er der dels gjennem Rigsdagen, dels gjennem Cirkulærer fra Ministeriet truffet flere Foranstaltninger af Betydning for de kirkelige Forhold. Ved Cirkulære fra Kultusministeriet 24de September 1856 blev Oprettelsen af Menighedsraad tilladt, hvor det ønskedes, og Sagen anbefaledes til Presternes Omsorg. Som Følge heraf er Menighedsraad paa enkelte Steder bleven oprettet. — Samme Aar blev de saakaldte Landemoder udvidede. Landemoderne, som var en gammel Institution, var aarlige Møder af hvert Stifts Biskop, Stiftamtmand og Provster, egentlig til at forhandle kirkelig-økonomiske Anliggender. Undertiden forelagdes dem dog ogsaa andre kirkelige Sager til Betænkning. I 1856 blev nu disse Møder udvidede derhen, at ogsaa Presterne skulde stedes Adgang til at deltage i Forhandlingerne, men uden Stemme. — Et af de gamle Krav fra Grundtvigianernes Side var Sognebaandets Løsning. Spørgsmaalet herom var allerede i 1838 af *Lindberg* bragt frem for Roskilde Stænderforsamling. I 1853—54 var denne Sag bleven behandlet af Kirkekommissionen, der ogsaa udtalte sig for Sagen, men i en begrænset Form. Ved Lov af 4de April 1855 blev det bestemt, at den, som vilde slutte sig til en anden Prest end Sognets, havde at træffe fornøden Aftale med den Prest, af hvem han ønskede de kirkelige Handlinger for sit Vedkommende udførte og til hvem han overhovedet ønskede at vende sig som sin Sjælesørger. Denne Prest maatte være en til en bestemt Menighed beskikket Prest. Denne anmelder derpaa Sagen for Provsten, som dernæst har at meddele vedkommende Sogneprest Underretning om det indtraadte Forhold. Ved kongelig Anordning af 2den Oktober 1862 om Adgang for dem, der havde løst Sognebaand, til at benytte sin egen Sognekirke og Kirkegaard, blev det bestemt, at saadan Benyttelse skulde være tilladt ved Barnedaab, Brudevielse og Begravelse. Ved Altergang kunde ogsaa Benyttelse af vedkommendes egen Sognekirke tillades, men først efter Ansøgning til Biskopen, der kunde bevilge Ansøgningen for et vist Antal Gange om Aaret; men Tilladelsen burde kun gives indtil videre og igjen tilbagekaldes, naar den misbrugtes til at udbrede Uvilje mod Stedets Prest og Sognets andre Lemmer.

I 1868 udkom den saakaldte Valgmenighedslov. Den nærmeste ydre Foranledning hertil var *Vilhelm Birkedals* Afsættelse fra Ryslinge Sogneprestembede 1865. Han havde paa Rigsdagen ladet

---

af de Sager, Regjeringen forelægger. Dette Bisperaad, som ikke er etableret ved Lov, har selvfølgelig kun en raadgivende Stemme.

falde nogle skarpe Udtalelser mod Regjeringen i Anledning af den ulykkelige tyske Krig, og i Kirkebønnen havde han engang bedet for Kong Kristian IX: «giv ham et dansk Hjerte, om det er muligt!» Hans Afsættelse[1]) vakte en overordentlig Opsigt og en stor Bevægelse blandt hans Venner. *Birkedal* selv indrømmede, at Regjeringen havde Magt til at tage Ryslinge Sognekald fra ham; den havde selv givet ham det; men han kunde ikke medgive, at Regjeringen kunde berøve ham hans «Prestestilling i Vor Herres Jesu Kristi Kirke». At træde ud af Folkekirken med sine Venner og danne en Frimenighed udenfor Folkekirken vilde han ikke, dels fordi han ikke vilde fremkalde en unødig Splittelse, da han og hans Venner var enige i Folkekirkens Lære og Kultus, dels fordi han ikke vilde udsætte sin Menighed for de Farer, en isoleret Menighed altid er udsat for. Han vilde derimod med sine Venner blive staaende som en Frimenighed *indenfor* Folkekirken med alt nødvendigt Tilsyn af Biskop og Provst. Han forlangte af Regjeringen Anerkjendelse som en saadan Frimenigheds Prest. Den bestaaende Lovgivning kjendte imidlertid ikke til en Ordning af denne Beskaffenhed, og Regjeringen fandt sig derfor ikke berettiget til at give ham den forlangte Anerkjendelse. Ryslinge Sognekald stod en Tid lang ledigt, og man nærede endnu Haab om en fredelig Løsning. Men da *Johannes Clausen* blev udnævnt til Sogneprest i Ryslinge, var det kun en Del af Menigheden, der sluttede sig til ham. Den anden Del samt adskillige Sognefolk fra Nabomenighederne sluttede sig til *Birkedal* som sin Prest og indrettede sig i en Ladebygning, før de havde faaet bygge sin nye Kirke færdig. Nu var det naturligvis hans kirkelige og politiske Venners Opgave at skaffe ham lovlig Anerkjendelse af hans Stilling. Allerede om Høsten 1865 indbragtes paa Rigsdagen det første Forslag om en Frimenighedslov eller Lov om, at Sognebaandet ogsaa skulde kunne løses til en ordineret Prest, som ikke ved Dom var afsat fra sit Embede. Forslaget faldt dog paa Rigsdagen, fordi det led af adskillige, ogsaa formelle Mangler. Sagen behandledes paa Møder og i Skrifter, baade af Prester og Lægmænd, og Forslaget blev atter og atter indbragt for Rigsdagen. I 1868 fremkom Regjeringen selv med et «Valgmenighedsforslag»; Grev *Friis* var Ministerpræsident, og Biskop *P. Chr. Kierkegaard* var bleven Kultusminister. Man vilde undgaa Navnet *Frimenighed*, fordi dette historisk havde en anden Betydning end hvad der nu tilsigtedes dannet; man blev derfor staaende ved Udtrykket *Valgmenighed*. Lovforslaget gik ud paa, at det skulde

[1]) I Danmark kan Regjeringen afsætte Embedsmænd ogsaa uden forudgaaende Domfældelse.

være tilladt at danne Valgmenigheder indenfor Folkekirken, naar mindst 20 Familiefædre, Enker eller andre Personer med Husstand ansøgte Kongen om Tilladelse til at benytte en i Folkekirken ordineret Prest, som ikke var i Embede, som sin Sjælesørger; dog skulde man for Kirkeministeriet have godtgjort, at man havde forskaffet sig en Kirkebygning eller et Bedehus, som var forsynet med alt, hvad der udfordredes til en fuldstændig Gudstjeneste og til Udførelse af alle kirkelige Handlinger, og som ikke maatte anvendes til andet Brug; de, som paa denne Maade løste Sognebaand, maatte ikke bo over 1 Mil fra Kirken eller Bedehuset. En saadan Valgmenighedsprest skulde kunne afsættes ved Lov og Dom og være underkastet det sædvanlige Tilsyn af Provst og Biskop. Den kongelige Stadfæstelse kunde tages tilbage, hvis Betingelserne ikke opfyldtes. Foreløbig skulde Loven blot gjælde 5 Aar. Forslagets Modstandere traadte nu kraftigt op. Samtlige Danmarks Biskoper med Undtagelse af *Kierkegaard* forenede sig og advarede bestemt mod Vedtagelsen af denne Lov, da det kun vilde føre til Folkekirkens Opløsning. Hertil sluttede en stor Del af den danske Geistlighed sig. Forslagets Venner var ogsaa virksomme. Paa Rigsdagen var Meningerne delte. I Folkethinget gik Forslaget igjennem med nogle faa Ændringer; men i Landsthinget mødte det en bestemt Modstand. Da gjorde Ministeriet *Friis* Vedtagelsen af Lovforslaget til et Kabinetsspørgsmaal, og dette gjorde Udslaget. Af politiske Grunde ønskede man nemlig ikke noget Ministerskifte, og Loven gik igjennem. Samtidig hermed besluttedes en Kirkekommission nedsat; denne afsluttede sine Arbeider i 1870.

Af andre Foranstaltninger af kirkelig Betydning kan nævnes Ophævelsen af *Balles* Lærebog som privilegeret. Man fandt sig, som rimeligt var, ikke længere tilfredsstillet ved *Balles* Lærebog, og der indkom flere Begjæringer om at maatte bruge andre Lærebøger, navnlig «Luthers Katekisme med en kort Forklaring» ved *C. F. Balslev*, Stiftsprovst i Ribe; bl a. havde ogsaa Biskop *Daugaard* og Provst *Bloch* udgivet lignende Lærebøger. Ministeriet undergav da samtlige disse Biskopernes Bedømmelse og senere Landemodernes. Følgen heraf var, at ved Reskript af 29de September 1856 blev det tilladt i Skolerne at bruge *Balslevs* Lærebog, «naar Prest og Skolelærer derom er enige, og der ikke fra Flertallet af Skoledistriktets Familiefædre, som har Børn gaaende i Distriktets Skole, derimod sker Indsigelse», ligesom dens Brug ogsaa tillodes ved Konfirmationsundervisningen for de Børn, der tidligere var underviste efter den.

Den danske Kirke kunde i det 19de Aarhundrede atter opstille

Salmedigtere af høi Rang: *N. F. S. Grundtvig* («Sangverk til den danske Kirke», «Kirkesalmer» o. s. v.), *B. S. Ingemann*, ogsaa *C. Boye* († 1853 som Garnisonsprest i Kjøbenhavn). Kirkesalmebog vedblev imidlertid «den evangelisk-kristelige» at være. Dens Karakter er os tilstrækkelig bekjendt. For at hjælpe paa »Salmenøden» tog man for det første til «Tillæg», (1845, væsentlig ved *Mynster*). Iøvrigt tog *Roskilde Prestekonvent* Sagen i sin Haand, idet det 1846 nedsatte af sin egen Midte en Salmebogskomité. Denne fremlagde sit Arbeide færdigtrykt 1850 i Konventets Sommermøde. Den blev endnu engang gjennemgaaet af Komiteen med de Betænkninger for Øie, som fremkom, og i denne reviderede Form forelagdes den paany Konventet 1852. Roskildekonventets Salmebog hørte med blandt de Sager, som forelagdes Kirkekommissionen 1854. Denne anbefalede den i det hele, men fandt dog en yderligere Revision ønskelig og foreslog, at denne skulde overdrages til *Ingemann* med en eller flere Theologer som Raadgivere i det dogmatiske. Det blev altsaa *Ingemann*, som lagde den sidste Haand paa Verket. Ved kgl. Resolution af 22de Februar 1855 autoriseredes den til Kirkebrug, hvor Prest og Menighed maatte enes derom. Denne Salmebog er den almindeligst brugte; men ved Siden af den bruges mange forskjellige «Tillæg».

Det danske Missionsselskab oprettedes 1821; en Missionsskole aabnedes 1862. Selskabet, hvis Formand er *Dr. Kalkar*, virker paa Grønland og i Ostindien.

Efterat fuld Religionsfrihed blev indført ved Grundloven af 1849, har Dissenternes Antal voxet adskillig, idet mange, især udenlandske Sekter har forsøgt at gjøre Propaganda. Allerede før 1849 havde *Baptisterne* vundet nogen Udbredelse, men om de end efter den Tid tiltog lidt i Antal, har deres Indflydelse dog været i Aftagende. I Begyndelsen af Femtiaarene kom *Mormonerne* til Danmark og gjorde en rig Høst; i de senere Aar siges deres Propaganda at have tabt sig. Den *romersk-katholske* Kirke har i den sidste Tid optraadt med forøget Kraft, navnlig i og ved Kjøbenhavn, og vundet en ikke liden Indflydelse («Skandinavisk Kirketidende»). Foruden de ældre Menigheder i Kjøbenhavn og Fredericia er der ogsaa stiftet nye Menigheder i Odense, Aalborg, Aarhus, Randers og Horsens. Katholske Pigeskoler under Bestyrelse af «St. Josefs-Søstrene» er oprettede i Kjøbenhavn, Fredericia, Odense og Randers; et Kollegium ɔ: en lærd Skole og Opdragelsesanstalt, som har sin egen Kirke og er godt udstyret med jesuitiske Lærerkræfter, er i 1873 oprettet for Gutter af den rige Fru *Berling* ved hendes Landsted i Ordrup ved Kjøbenhavn. Fremdeles har *Methodisterne* og *Irvingianerne (Fleischer* og Cand. *Thomsen)* udfoldet en ivrig Virksomhed. *Svedenborgianerne* har ligesom Methodisterne og Irvin-

gianerne bygget sin egen Kirke i Kjøbenhavn. Hertil kommer de *Reformerte* og *Græsk-katholske* og flere andre af mindre Betydning. Under den senere Vækkelsestid er fremkommen enkelte Bevægelser i *frikirkelig* Retning (*Grunnet* i Kjøbenhavn, *Trandberg* paa Bornholm, *Sommer* i Haderslev). I de sidste Aar har *Nyrationalismen* ogsaa hævet sin Røst i Danmark (Kandidaterne *Magnus Eiriksson* og *A. C. Larsen*[1]). Det af *G. Brandes* i 1872 stiftede Literatursamfund med «Nyt dansk Maanedsskrift» som Organ satte som sit Maal at arbeide for «den frie Tankes Ret».

§ 2.
Den svenske Kirke.

Som før omtalt, rettede *Læserne* sine Angreb mod de nye Kirkebøger, Lindbloms Katechese af 1809, den reviderede Kyrkohandbok af 1811 og Wallins Salmebog. Gjentagne Gange androg de om, at de gamle Bøger maatte igjen indføres, eller at det maatte tillades dem selv at vælge sig en Prest, som delte deres Anskuelser, eller at træde ud af Statskirken. Men disse Andragender blev afslaaede, og Oppositionen mod «Nybøgerne» fremtraadte nu i Firtiaarene endnu heftigere end før. Sagen bragtes frem for Prestestanden under Rigsdagen 1850. Denne erklærede, at Anklagen om Nybøgernes falske Lærdomme var ugrundet, og at den vilde paa Grund af den kirkelige Uniformitet fraraade Brugen af de gamle Bøger undtagen ved private Opbyggelser; hvis Udtrædelse af Statskirken blev tilladt, udfordredes en fuldstændig Omordning af den gjældende kirkelige Lovgivning. Dog indrømmede Prestestanden, at de nye Kirkebøger, uden at indeholde falske Lærdomme, dog bar Spor af den Tid, i hvilken de var blevne til, og at det kunde være ønskeligt, at de omrevideredes. Bevægelsen blandt de nye Læsere voxede i Femtiaarene end mere og slog over i aaben Separatisme. De begyndte at døbe sine Børn efter det gamle Ritual, udvalgte sig sine egne Lærere og lod ved dem Nadveren uddele i sine Forsamlinger. Og da først Separatismen var indtraadt, fulgte snart dens almindelige Følgesvend, yderligere Vildfarelser, med. Disse gik paa sine Steder i *antinomistisk* Retning; det «nye Læseri» bar jo allerede en Spire hertil i sig.

---

[1]) Paa det fjerde «skandinaviske Kirkemøde» i Kjøbenhavn 1871 forhandledes bl. a. om «Nyrationalismen». Paa de tre tidligere afholdte «skandinaviske Kirkemøder» (i Kjøbenhavn 1857, i Lund 1859, i Kristiania 1861) var navnlig Grundtvigianismen under Forhandling.

Men nu kom ogsaa Indflydelse udenfra til, især fra den saakaldte *Hedbergianisme*. *Hedberg* var Prest i Finland, ikke langt fra den svenske Grænse; i hans Egn var der adskillig religiøs Bevægelse, der hang sammen med den ældre Pietisme. Hedberg traadte op mod den «ydre Lovtrældom»; det var en ensidig Bodsretning, han havde at bekjæmpe, men Følgen blev nu den, at han selv dreves over til den modsatte Yderlighed, Antinomisme. Hans Skrifter vandt Indgang blandt de svenske Læsere, navnlig i Helsingland paa Herrnhutismens gamle Holdepladse Jerfsø, Bergsjø og Hudiksval. *Hedbergianerne* vilde, at ene og alene Troen skulde prædikes; al Tale om Bod var en Hindring for Saligheden, og at prædike om Troens Frugter viste, at man var inde paa Gjerningshellighed[1]). Hedbergianismens vigtigste Talsmand i Helsingland var en Prest *Wiberg*, som senere gik over til Baptismen. I 1845 optraadte Bonden *Erik Jansson* i Helsingland med Læren om den Kristnes syndefri Fuldkommenhed. Han var vakt i sit 22de Aar og sluttede sig først til de «gamle Læsere»; men snart besnærede det aandelige Hovmod ham, og han begyndte at lære, at den Kristne er uden Synd, den sande Kristne er uden Kamp og lever i bestandig Fred og Glæde. Bibelen var den eneste Bog, man burde eie og læse, alle andre burde brændes. Han holdt en Autodafé paa Luthers, Arndts, Scrivers og Nohrborgs Skrifter, «som alle lærte Gjerningerne». Øvrigheden skred nu ind, og han blev fængslet, men inden Dommen faldt, udvandrede han med sine Tilhængere til Amerika, hvor han søgte at danne en Koloni i Staten Illinois paa kommunistisk Grundlag. Her blev han i 1850 skudt af en af sine gamle Tilhængere. — Med Norrland og da især Helsingland som Udgangspunkt udbredte «Læseriet» sig efterhaanden over det nordlige og midtre Sverige (Dalarne), og det i en dobbelt Form, en mere pietistisk og en mere antinomistisk.

I det sydlige Sverige var Vestergøtland, Smaaland og især Skaane Midtpunktet for den religiøse Bevægelse i Firti- og Femtiaarene. I Vestergøtland spillede Komministeren *Hoof* († 1839) en vigtig Rolle som Vækkelsesprædikant i nomistisk Retning; den fra ham udgaaende Bevægelse gik op i en ydre Formalisme (Adiafora, Klædedragt, Gebærder, Farver, o. desl). Mere eiendommelig er en Bevægelse i Smaaland, *Prædikesygen* eller *de raabende Røster* (1841—1842). De, som grebes af denne Prædikesyge, faldt under Krampeanfald i Dvale; som grebne af en uimodstaaelig Magt, begyndte de under Springen og Dansen, Hylen og Syngen at «raabe» eller prædike Bod og Dom. Det var mest Kvinder og Børn, som grebes

---

[1]) *A. Lagergren:* Om de andelige rørelserna i Sverige. I. S. 60 ff.

af denne Bevægelse, der snart udbredte sig som en Smitte — en eiendommelig Blanding af paa en Gang legemlig og aandelig Overspændthed. Bevægelsen, der ikke er uden Paralleler i Kirkens Historie [1]) stod ikke i nogen Forbindelse med «Læseriet».

Fremfor alt er det dog Skaane, som i Femtiaarene bliver Brændpunktet for den stærkeste religiøse Bevægelse. Her forefinder vi en fra den ældre Tid stammende *Pietisme* og *Herrnhutisme*; ved Siden heraf maa den tidligere omtalte *schartauanske* Retning nævnes. Men disse tre Retninger traadte nu tilbage for den *nyevangeliske*. Denne betoner de evangeliske Grundlærdomme om Synd og Naade, den arbeider med Iver paa Livets «Vækkelse» og har utrættelig talt Religionsfrihedens Sag. Der er visselig meget af kristeligt Liv og Alvor i denne Retning; men den mangler den faste kirkelige Holdning og har ikke det rette Øie for de objektive Naademidler og deres Betydning. Dens «Evangeliskhed» minder om mange lignende evangeliske Retninger rundt om i Landene, der samler sig om «Den evangeliske Alliance» i England, med hvilken ogsaa flere af Bevægelsens Ledere satte sig i Forbindelse. Hovedlederne var de fra de skandinaviske Kirkemøder bekjendte Prester *Bergmann* og *Hammar* († 1862), af hvilke den sidste begyndte Udgivelsen af «Evangelisk Kyrkowän», som talte «Læsernes» Sag og i Religionsfrihedens Navn stred mod den bestaaende Statskirkeorden; den udkom imidlertid kun et Aars Tid og fandt (1855) et Modorgan i «Svensk Kyrkotidning», udgivet af det theologiske Fakultet i Lund. Stærkere blev Bevægelsen, da den samlede sig om det i 1853 oprettede *Traktatselskab* i Kristianstad, blandt hvis Ledere *Bergmann* og *Hammar* var. Dette vilde som en *ecclesiola in ecclesia* virke gjennem Traktater, Kolportører og Evangelister til Livets «Vækkelse». Men man var ikke varsom nok i Valget af sine Folk. I den «evangeliske Alliances» Aand mente man endog at kunne virke sammen med Dissentere, naar disse kun forpligtede sig til at holde sig til «Grundlærdommene» og ikke foredrage sine særegne Meninger. Følgen viste sig snart: nogle af Udsendingerne stormede løs paa Statskirken som et «Babel» og foredrog aabenbart baptistiske Vranglærdomme. Baptismen og Separatismen kom derfor ogsaa i denne Bevægelses Spor, og Traktatselskabet saa sig i 1856 nødt til at hæve sin Forbindelse med Dissenterne og skjærpe sine Regler, saaledes at ikke andre maatte optages end de, «som i hele sin Vandel og Bekjendelse viste sig fri for Fanatisme og Sektvæsen». Fra den Tid indtog Selskabet en mere kirkelig Holdning.

[1]) Smlgn. Sevennerprofeterne, de «Inspirerede», «de bedende Børn», de konvulsionære blandt Jansenisterne m. fl.

Ved Midten af Femtiaarene var vel den aandelige Gjæring paa sit høieste. I denne Tid (1856) oprettedes *Den evangeliske Fosterlandsstiftelse* i Stockholm[1]). Ligesom den fremgik af Tidens religiøse Bevægelse, saaledes har den igjen virket stærkt tilbage paa denne. Den satte som sit Program at være en Centralforening for den indre Mission i det hele Land; den vilde ikke alene ordne de i Virksomhed værende, men ogsaa fremkalde nye ubrugte Kræfter. Dens Formaal var Kristi Riges Udbredelse blandt hans Bekjendere, altsaa fra Begyndelsen af udelukkende en Indremissions Formaal. Den stillede sig paa luthersk Grund og ønskede at samvirke med de kirkelige Indretninger mod alt Sektvæsen; den vilde derfor gjerne vinde Støtte hos Presterne og den kirkelige Styrelse. Ved sine Udsendinger og Skrifter har den havt stor Indflydelse, som dog imidlertid er bleven forskjellig bedømt. Fra 1861 blev den ydre Mission medoptaget i dens Gjøremaal og en Missionsskole oprettet i Stockholm. Dens Organ er «Budbäraren».

Naar den religiøse Bevægelse i den senere Tid paa mange Steder har slaaet over i en mere eller mindre skjæv, tildels endog aabenbart vildfarende Retning, har det vel for en Del sin Grund i de Tvangsforholdsregler, hvormed den er mødt, men ogsaa kun for en Del; thi den egentlige Grund ligger vistnok dybere, i Bevægelsens egen Karakter. — Den lutherske Religion er i Sverige Statsreligion i strengeste Forstand; indtil for faa Aar siden gjaldt det, at *fremmede* Religionsbekjendere vistnok taaltes under visse Indskrænkninger, men hos Landets egne Børn straffedes «Frafald fra den rene evangeliske Lære» med Landsforvisning. Rigtignok bestemte Regjeringsformen af 1809 § 16: «Kongen skal hverken tvinge nogens Samvittighed eller lade den tvinge, men beskytte enhver i fri Udøvelse af hans Religion, forsaavidt han ikke derved forstyrrer den offentlige Ro eller foraarsager almindelig Forargelse», og enkelte af Religionsfrihedens Forsvarere har herpaa villet grunde den Paastand, at Sveriges Grundlov allerede paabød Religionsfrihed. Vi vil lade dem og deres Modstandere om Fortolkningen af hint Bud. Vist er det, at det aldrig er bleven anvendt i den Forstand. De Forholdsregler, som anvendtes mod «Læserne», var i Overensstemmelse med de strengt statskirkelige Grundsætninger. Den pietistiske Tid med dens Konventikler havde ogsaa bragt Sverige en Konventikelplakat (1726). Saalænge man havde at gjøre med «de gamle Læsere» alene, blev Plakaten fortolket saa mildt som mulig og ingen Hindring lagt for

---

[1]) Af Medlemmer i dens Bestyrelse kan særlig merkes Lektor *Elmblad* og Mag. *Rosenius*, Udgiver af «Pietisten».

deres Forsamlinger, som Geistligheden snarere baade paa Grund af deres Karakter og paa Grund af de lokale Forhold fandt gavnlige. Men anderledes stillede Sagen sig, da Læseriet slog ind i sin nye Retning. Dog gik man i den første Tid endnu frem med Mildhed. Det er tidligere omtalt, at *Karl Johan* efter Klage fra Sognemænd i Skellefteaa anordnede en Kirkevisitation i Norrland 1818—1819, som havde til Følge, at en Forordning af 1820 mildnede Konventikelplakaten[1]). Desuagtet greb Læseriet videre om sig, ja begyndte endog at forme sig separatistisk og med antinomistiske eller andre Vildfarelser. Den kirkelige Tvangslovgivning blev nu anvendt i hele sin Strenghed, navnlig fra 1850.

Saaledes begyndte da de «Læserforfølgelser», om hvilke Blade og Tidninger paa den Tid havde saa meget at fortælle, og som i Forening med samtidige Tvangsforholdsregler mod katholske Proselyter ogsaa i Udlandet vakte Opmerksomhed og paadrog Sverige haarde Beskyldninger som et «Ispalads». Hvormegen Tiltro hine Beretninger fortjener i det enkelte, er vistnok et stort Spørgsmaal. «Rygtet voxer under sit Løb», og det gjælder vel i vor Frihedstid ikke mindst om det, som er eller har Skin af at være Religionsforfølgelse. En af de bedst konstaterede Begivenheder skal vi fremhæve til Karakteristik. *Orsa* i Dalarne var bleven et vigtigt Punkt for Læseriet. Flertallet af Sognefolket indgav 1852 en Klage til Kongen over Læserne: de kom aldrig til Kirken og kaldte andres Kirkegang en Gang til Helvede; de havde forstyrret Presten ved Husoverhøringen og brugt Skjældsord mod ham; de gik tilalters uden foregaaende Skrifte, forrettede selv Daab og Nadvere og uddelte den sidste til ukonfirmerede, som «de ansaa tilstrækkelig forberedte, da de havde Troen». Der nedsattes en Kommission, og vidtløftige Forhør optoges. En Betænkning indhentedes fra Upsala theologiske Fakultet, der udtalte sig med stort Maadehold, om det end maatte erkjende Læsernes Vildfarelser og Envished. Det foreslaar «ikke som en Eftergivenhed mod envis Trodsighed, men som et Hensyn til en svag Samvittigheds Begjær og Trang», at «de gamle Bøger» maatte tilstedes, hvor de ønskedes. Dette Raad blev ikke fulgt; thi imidlertid var Sag anlagt mod flere (omtr. 20) for Brud paa kirkelig Orden. De dømtes i Bøder eller Fængsel. Hovedmanden maatte gaa i Fængsel; men en anden traadte strax i hans Sted. Derfor nye Processer, i hvilke først 50 og senere 75 Personer indvikledes. Samtidig reistes en anden Sag mod to Bundtmagere, der nærede baptistiske Anskuelser og udbredte dem i Dalarne; de dømtes i Bøder.

[1]) Se S. 500.

Saadanne Begivenheder hørte man fra de forskjellige Stifter; dog maa det bemerkes, at ikke Konsistorierne overalt viste den samme Iver i at anvende de kirkelige Tvangslove. Samtidig hermed førtes ogsaa Sager mod romersk Proselytmageri. En papistisk Prest *Bernard* og en Institutbestyrerinde Frøken *Bogen* anklagedes for Proselytmageri; de slap fri, men Proselyterne, de havde gjort, domfældtes (1853—54). Noget senere dømtes en *Lindholm* fra sin Fædrenearv for Overgang til Katholicismen. Endnu 1859 dømtes 7 Kvinder af samme Grund til Landsforvisning.

Beretning om disse «Læser- og Katholikforfølgelser» sendtes nu til Udlandet. De var kanske ikke altid saa ganske nøiagtige; men de vakte i hvert Fald almindelig Uvilje og Deltagelse for de forfulgte. Den skotske Frikirke, den franske reformerte Kirkeunion, den evangeliske Alliance sendte Adresser til Kong *Oscar I* og til Erkebispen af Upsala. Ved den evangeliske Alliances Møde i Paris 1855 bragtes Sagen frem af *Dr. Bergmann*, som havde indfundet sig i Forening med Kapt. *Berger* fra Stockholm. Imod denne Skildring reiste sig fra svensk Side Provst *Neidel* og Presten *Lundbergson*, hvilken sidste antoges at være udsendt for at modarbeide Virkningen af Bergmanns og Bergers Beretning. «Det gjorde», siger *Dr. Kalkar*, som ogsaa var nærværende, «paa mig ikke noget godt Indtryk, at en Strid, som burde været udkjæmpet i Hjemmet, bragtes for et fremmed Forum». Imidlertid «elektriserede det hørte Forsamlingen». Alliancen besluttede at foranstalte en Kollekt omkring i Landene til Fordel for de forfulgte og at sende en Deputation til Kongen af Sverige. Den opfordrede den tyske Kirkedag til at slutte sig til den. Men denne var sindig nok til at svare: «saameget vi end maa ønske, at indre Vækkelse ikke maa undertrykkes gjennem den ydre Kirkeordens Foranstaltninger, saa kan vi dog ikke anse os kaldede til i et saadant Tilfælde, hvis Behandling maaske ikke er uden Vanskelighed, at gribe ind i et fremmed Kirkeomraade».

I Sverige havde den egentlige Rationalisme ikke fundet saa meget Indpas som i Danmark og Norge, derimod mere en afsvækket Supranaturalisme. Men snart udviklede der sig i den svenske Kirke en bestemt konfessionel luthersk Retning, som ogsaa blev repræsenteret af de to theologiske Fakulteter i *Upsala* og *Lund*. Blandt Tidsskrifter nævner vi: «Svensk Kyrkotidning» 1855—1864, udgivet af tre Lundetheologer, nuværende Erkebiskop *Sundberg*, Biskoperne *Bring* og *Flensborg*, dengang Professorer i Lund; det blev stiftet som Modvegt mod den nyevangeliske Retnings ensidige Subjektivisme; fra Upsala udkom «Theologisk Tidsskrift», grundet 1861 af Professor, senere Biskop *Beckmann* i Forening med andre

Upsalatheologer, nu udgivet af de theologiske Adjunkter *Linnarsson* og *Johansson*. Som et Organ inden den almindelige Presse for den kristelige Vækkelse grundedes det kirkelig-politiske Blad «Wäktaren». Ved Siden heraf mangler det heller ikke paa, at en Kristendommen fremmed eller vel endog fiendsk Aand er kommen til Orde ogsaa i Literaturen; Nyrationalismen, der skriver sig fra Tyskland, England, Frankrig og Holland, har ogsaa sine Repræsentanter i Sverige, som f. Ex. *Ignell* († 1864) og *Ljungberg* i Gøteborg, *Victor Rydberg* o. fl. Denne Retnings Organ har været det af *Carl v. Bergen* udgivne Maanedsskrift «Framtiden».

Den senere Tids stærke aandelige Bevægelse bragte ogsaa paa Bane flere kirkelige Reformer eller Forandringer i den kirkelige Lovgivning. Først og fremst var det Spørgsmaalet om Religionsfriheden, som kom paa Bane, og om hvilket Kampen dreiede sig. Dette Spørgsmaal kom fra 1850 under forskjellige Former fore paa den ene Rigsdag efter den anden; men man var meget lidet tilbøielig til at røre ved det gamle. Prestestanden, som i disse Sager naturligvis maatte have en vegtig Stemme, holdt mer end de andre Stænder strengt paa det bestaaende. Hvorledes Prestestanden i 1850 udtalte sig i Anledning af Læsersagen, har vi allerede hørt. Ved Rigsdagen 1853—54 fremkom flere Forslag til kirkelige Reformer; men de faldt alle, forsaavidt de gik ud paa en større kirkelig Frihed. Derimod vedtog alle fire Stænder paa denne Rigsdag den saakaldte Sakramentlov af 7de Mai 1855, rettet mod Separatisternes selvtiltagne Sakramentforvaltning, som jo vistnok ogsaa var et Brud paa al kirkelig Orden. Den nye Lov bestemte, at den, som uden at være Prest forvaltede Sakramenterne og efter Advarsel ikke hørte op dermed, skulde bøde 300 Rdlr., og den, der modtog den hellige Nadvere af en saadan Person og ikke efter Advarsel ophørte dermed, skulde bøde 50 Rdlr. De 300 Rdlr. skulde kunne afsones med 28 Dages Vand og Brød, samme Straf, som i visse Tilfælde var sat for Manddrab. Denne Stændernes Beslutning vakte dog en stærk Uvilje, og den blev ogsaa atter ophævet paa Rigsdagen 1862—63.

Men just ved denne Tid begyndte Frihedens Venner at drive sin Sag med endnu større Iver end før, og de fik nu ogsaa en Støtte i den almindelige Deltagelse og Uvilje, som «Læserforfølgelserne» vakte paa saa mange Kanter baade i Indlandet og Udlandet. Regjeringen fremsatte selv for Rigsdagen 1856—58 et Forslag til en endnu temmelig begrænset Religionsfrihed. Dette faldt rigtignok paa Rigs-

dagen. Men Religionsfrihedens Grundsætninger begyndte dog at trænge igjennem, og i de følgende Aar blev flere Love og Forordninger udstedte, hvorved de ældre Tvangsbestemmelser enten ophævedes eller ialfald indskrænkedes. Saaledes blev den gamle Konventikelplakat af 1726 ophævet ved den nye Konventikelplakat af 26de Oktober 1858. Denne bestemmer, at gudelige Forsamlinger, som ikke umiddelbart ledes af nogen Prest, skal tillades, naar de ikke holdes paa den Tid, da den almindelige Gudstjeneste i Menigheden forrettes. Heller ikke maa man negte vedkommende Prester, Kirkeraadets[1]) Medlemmer eller Stedets Øvrighed Adgang; den sidste har, hvis noget ulovligt eller nogen Uorden indtræffer, at opløse Forsamlingen. Optræder nogen Lægmand i saadanne Forsamlinger med Foredrag, der ansees at lede til Sondring i kirkelig Henseende eller til Foragt for den almindelige Gudstjeneste eller iøvrigt til at undergrave Religionens Hellighed, saa staar det til Kirkeraadet at forbyde ham oftere at optræde inden Menigheden. Den, som overtræder de herved satte Indskrænkninger, straffes med Bøder fra 50 til 300 Rdlr. I 1868 blev Plakatens Bestemmelser ændret derhen, at de gudelige Forsamlinger kunde tillades ogsaa paa den Tid, den almindelige Gudstjeneste holdtes, kun ikke i dennes umiddelbare Nærhed.

Ved Forordning af 20de September 1859 blev Sognebaandet ikke løst, men løsnet, forsaavidt det tillodes ved Daaben at benytte en anden Prest end Sognets; det samme blev ogsaa tilladt ved Nadveren, naar vedkommende ved sin egen Sogneprests Vidnesbyrd godtgjorde, at der efter den gjældende Lov ikke var noget til Hinder for, at han stededes til Sakramentet. Den herved aabnede Adgang til at benytte anden Prest end Sognets egen er dog «ikke bleven stort benyttet, selv ikke af dem, der var ivrigst i at kræve den».

Ved Dissenterloven af 23de Oktober 1860 blev de ældre Straffebestemmelser for Udtrædelse af Statskirken (Landsforvisning) ophævede, og fri Religionsøvelse indrømmet Dissentere. Det er egentlig to Love, én «om fremmede Trosbekjendere og deres Religionsøvelse», og én «om Ansvar for dem, som træder over til eller udbreder vildfarende Lære». Loven har imidlertid flere indskrænkende Klausuler, der navnlig gik ud paa at vanskeliggjøre Udtrædelse af Statskirken og hindre Dissenteres Proselytmageri. Det blev saaledes bl. a. bestemt, at fremmede Trosbekjendere ikke maatte holde Foredrag ved Andagtsforsamlinger af den svenske Kirkes Lemmer. Børn af blandede Ægteskaber skulde, hvis Faderen tilhørte den svenske Kirke, opdrages i denne. Var det Moderen, som tilhørte den svenske

[1]) Se S. 373.

Kirke, og der før Ægteskabet ikke var truffet skriftlig Aftale om Barnets Opdragelse, skulde Faderen have Ret til at opdrage Barnet i sin Bekjendelse. Den, som vilde udtræde af Statskirken, skulde først fremstille sig for sin Sjælesørger og af ham advares. Frugtede ikke denne Advarsel, skulde han melde sig for Domkapitlet, og naar heller ikke dettes Advarsel frugtede, skulde han anmelde sin Udtrædelse for sin Sogneprest. Aldersgrænsen for Overgang til et andet Samfund sattes til 18 Aar. Hvis nogen ved bedragerske Midler, Trusler eller Løfter om timelig Fordel forsøgte at bevæge en anden til Frafald fra den rene evangeliske Lære, skulde han straffes med Bøder eller Fængsel. — Det er karakteristisk, at der i de følgende Aar ikke blev gjort stort Brug af Dissenterloven. *Baptisterne* f. Ex. fandt det bedre at blive staaende indenfor Statskirken og der drive sit Proselytmageri istedenfor at underkaste sig Dissenterlovens indskrænkende Bestemmelser. Senere er Dissenterloven bleven ændret (1873), saaledes at Admonitionen fra Domkapitlets Side er bortfaldt.

Den anden Række af Sager vedrører Kirkens Forfatning. De enkelte Menigheder havde fra gammel Tid en Repræsentation i *Sockenstämma*[1]) og det i Forbindelse med dette staaende *Kirkeraad*. Men da *Sockenstämma* havde at gjøre baade med Sognets verdslige og kirkelige Anliggender, foretog man i 1862 den Forandring, at det verdslige og kirkelige blev skilt ud fra hinanden og fordelt mellem *Kommunalstämma* og *Kyrkostämma*. Denne sidste skal i Regelen træde sammen to Gange om Aaret og, om fornødiges, oftere. Presten er Ordfører. Stemmeberettiget er enhver Sognemand, som er det i de borgerlige Anliggender, kun ikke Dissentere og de, som har meldt sig til Udtrædelse af Statskirken. Stemmerne regnes ikke lige, men forskjelligt efter de stemmendes forskjellige Skattepligt. *Kyrkostämma* har at træffe Foranstaltninger til Ordenens Opretholdelse under Gudstjenesten, at ordne Almueskolevæsenet, at ansætte og afskedige Kirke- og Skoleraad, Kirkeværger, Skolelærere, Organister, Klokkere og andre underordnede Kirkebetjente, at forvalte Kirkens Formue og bestemme Anvendelsen af dens Midler, at sørge for Bygning og Vedligeholdelse af Kirker, Prestegaarde, Skolestuer o. s. v. *Kirkeraadet*, i hvilket Presten er Formand, bestaar af Kirkeværgerne og saa mange «gudfrygtige og nidkjære» Mænd, som efter Menighedens Forhold ansees passende; disse vælges paa Kyrkostämma og fungerer i 4 Aar. Kirkeraadet har i Forening med Presten at vaage over kirkelig Tugt og Orden, paatale Forsømmelser af Gudstjenesten, Udebliven fra Overhøringerne, Uenighed i Ægteskab, Uly-

---

[1]) Se S. 372 ff.

dighed mod Forældre og Skjødesløshed i Barneopdragelsen; ogsaa skal det vaage over, at Udbredelsen af vildfarende Lære og kirkelige Splittelser saavidt mulig hindres. Hvor det findes tjenligt, kan Kirkeraadet forenes med Skoleraadet til et *Kirke- og Skoleraad.*

I sin Helhed havde den svenske Kirke ingen særskilt Repræsentation. Den kirkelige Lovgivningsmyndighed var hos Kongen og Rigsdagen. Rigsdagen var delt i de 4 Stænder, Adel, Geistlighed, Borgere og Bønder. Om end nu alle 4 Stænder havde lige Stemmer ogsaa i kirkelige Anliggender, saa havde dog Prestestandens Erklæring en væsentlig Betydning ved kirkelige Sagers Afgjørelse; undertiden blev disse endog forelagt udelukkende Prestestanden, ialfald til forberedende Behandling. Fra én Kant udtaltes, at denne Ordning sikrede de kirkelige Sager en kyndig Behandling, og at man derfor ikke behøvede nogen anden kirkelig Repræsentation. Fra en anden Kant fremhævedes Prestestandens væsentlig politiske Stilling paa Rigsdagen, og man ønskede derfor en særlig kirkelig Repræsentation. En i 1833 nedsat og i 1846 afsluttet Kirkekommission, i hvilken daværende Professor i Lund, senere Biskop *Thomander* tog en meget virksom Del, foreslog almindelige Kirkemøder, og denne Sag var stadig paa Bane paa Rigsdagene i Femtiaarene. Rigsdagen 1856—57 vedtog ogsaa en Lov om almindelige Kirkemøder, men Domkapitlerne, til hvis Erklæring Beslutningen blev sendt, udtalte sig for Størstedelen imod. Sagen kom nu i et andet Spor, da der i Sextiaarene blev Tale om en helt forandret Ordning af Rigsdagen. «Repræsentationsfrågan» blev i 1865 afgjort derhen, at Inddelingen i de 4 Stænder paa Rigsdagen ophævedes, og to Kamre oprettedes istedenfor. Derved tabte Geistligheden sin tidligere Stilling, og Garantien for de kirkelige Anliggenders sagkyndige Behandling faldt bort. Samtidig med «Repræsentationsfrågans» Afgjørelse vedtoges derfor ogsaa et af Regjeringen fremsat Forslag om Indførelsen af «almindelige Kirkemøder» (1866).

«*Kyrkomötet*» sammentræder mindst hvert femte Aar med 30 geistlige og 30 læge Medlemmer. Selvskrevne er Rigets 12 Biskoper og Pastor primarius i Stockholm eller i deres Forfald et Medlem af deres Domkapitler. Valgte Medlemmer er to theologiske Professorer fra hvert af Fakulteterne i Upsala og Lund, en Prest for hvert Stift og fra Stockholms By og 30 Lægmænd fra alle Stifter. Kirkemødets Myndighed bestaar ikke blot deri, at det kan indgaa med Forestillinger til Kongen, men ogsaa deri, at det har Vetoret ligeoverfor en Rigsdagsbeslutning om kirkelige Sager. Forat en ny Kirkelov skal komme istand eller en bestaaende Kirkelov forandres eller ophæves, udkræves baade Kirkemødets og Rigsdagens Samtykke. Heller

ikke kan Kongen uden Kirkemødets Samtykke paabyde til almindeligt Brug nye Kirkebøger, Alterbog, Salmebog, Lærebog eller Bibeloversættelse.

Af andre Reformer i den kirkelige Lovgivning kan nævnes Ophævelsen af den saakaldte *Kyrkoplikt* eller det aabenbare Skriftemaal. «Kyrkoplikten» var efter Kirkeloven af 1686 oprindelig ment at skulle være en kirkelig Bodshandling, ved hvilken den, som var funden skyldig i en grovere Forbrydelse, offentligen skulde bekjende sin Synd og Anger, bede Gud og Menigheden om Tilgivelse og love Bod og Bedring. Men det gik med den som med det aabenbare Skriftemaal i Danmark-Norge, at den i Tidens Løb blev til en rent verdslig Straf, som Domstolene idømte. Ved Forordning af 4de Mai 1855 blev den ophævet, idet det blev forbudt, at nogen for Fremtiden idømtes «Kyrkoplikt». Men samtidig blev det tillige «til Kirketugtens Opretholdelse» foreskrevet, at den, som havde gjort sig skyldig i visse grovere Forseelser, som nærmere blev angivet, ikke maatte stedes til den hellige Nadvere, førend han af sin Sjælesørger i Nærværelse af to eller tre af Menighedens Lemmer, som Sjælesørgeren tilkalder, havde ladet sig særskilt skrifte og afløse.

To Aargange af nye Prædiketexter blev ved Forordning af 26de Oktober 1860 anordnede; disse skal benyttes afvexlende med de gamle Perikoper, men kun paa den Maade, at de gamle Perikoper fremdeles skal ansees som Helligdagenes egentlige Texter og derfor være de faste, hvert Aar tilbagevendende Texter for Læsningen fra Alteret og derhos hvert tredie Aar tillige Texter for Prædikenen, hvorimod de nye Texter kun skal være Prædiketexter, hver i et af de to andre Aar, og altsaa alene oplæses fra Prædikestolen til umiddelbar Brug for Prædikenen.

Efter Kirkeloven af 1686 skulde Biskopen hvert Aar samles med Stiftets Prester til et Prestemøde. Dette skulde aabnes med Gudstjeneste; der skulde holdes Disputation paa Latin over et theologisk Emne, Bispen skulde anstille en Prøve med den yngre Geistlighed, og endelig skulde der fremlægges en Beretning om den kirkelige Tilstand inden Stiftet, til hvilken da de videre Forhandlinger knyttede sig. Disse Prestemøder var i Tidens Løb gaaede af Brug, saa de kun sjelden holdtes. De blev ved kgl. Kundgjørelse af 7de Marts 1855 igjen kaldte tillive; men tillige blev der gjort endel tidsmæssige Forandringer med dem, saaledes at Disputationen og Prøven af de yngre Prester faldt bort, og de egentlige kirkelige Forhandlinger blev Hovedsagen. De skal holdes mindst hvert sjette Aar; de er altsaa lovbefalede, og deres Myndighed lovmæssig bestemt; de maa derfor

ikke forvexles med de Foreninger eller Møder, som Presteskabet i en snevrere eller videre Omkreds frivilligen kan have dannet.

Ogsaa angaaende Omorganisation af Domkapitlerne (Konsistorierne) har der været ført mange Forhandlinger. Som tidligere omtalt, kan Domkapitlet nærmest betragtes som et ved Biskopens Side staaende Presbyterium eller Raad, der deltager med ham i Bestyrelsen og Forvaltningen af Stiftets kirkelige Anliggender. Domkapitlet bestaar af Biskopen, som fører Forsædet, Domprovsten og sex Lektorer ved Gymnasiet i Stiftsstaden; i Universitetsstæderne Upsala og Lund derimod af Biskopen og de fire ordentlige Professorer i Theologien, af hvilke den første tillige altid er Domprovst; i Stockholm danner alle Sognepresterne et Konsistorium under Forsæde af Erkebispen, naar han er tilstede, og ellers af *Pastor primarius* (Sognepresten ved Hovedkirken). Ligeledes er der et Hofkonsistorium, bestaaende af Hofprædikanterne og nogle Garnisonsprester under Overhofprædikantens Forsæde, som har det kirkelige Overtilsyn med Hof- og Garnisonsmenighederne. Konsistoriernes Forretninger er mange, de har at føre Tilsyn med de Geistliges Lære, Embedsforvaltning og Vandel, at haandhæve Kirkelovene og Kirketugten, at afholde de theologiske Embedsprøver, at indstille og beskikke til ledige Prestekald, at ansætte Adjunkter (Hjælpeprester), udnævne Lektorer ved Gymnasierne, at udskrive og iverksætte Valg, som skal udøves af Geistligheden, at afgive Erklæringer ved alle vigtigere kirkelige Spørgsmaal m. m.

Hvad man nu fandt utilfredsstillende ved den bestaaende Ordning, var Domkapitlernes Sammensætning. Thi da Gymnasierne fra 1620 af blev oprettede i Stiftsstæderne under Gustaf Adolf, var de nærmest lagte an paa at være Dannelsesanstalter for Prester, om de end tilsigtede ogsaa at fremme den lærde Dannelse i Almindelighed. Ved disse Gymnasier overtog da Domkapitularerne Undervisningen som Lektorer, hver i sit bestemte Lærefag. De Studier, som oprindelig dreves paa Gymnasierne, var kun theologiske, klassiske og elementære mathematiske. Men efterhaanden kom der nye Lærefag til, saaat de theologiske mere og mere maatte vige Pladsen, og endnu mere gjennemgribende har den Reform virket, som i Løbet af Femtiaarene blev foretaget med hele det høiere Skolevæsen *(Elementär-Lärovercket)*, af hvilket Gymnasierne udgjorde det øverste Trin. Paa Grund af den saaledes indtraadte Forandring er det klart, at Gymnasiernes Lærere nu «med Undtagelse af Theologiæ-Lektoren, ansættes efter Hensyn til langt andre Kundskaber end de, som fordres af et Kapitelsmedlem», og at «Stillingen som Lærer ved en høiere Lærdomsskole saaledes ikke indeholder nogen Borgen for Dygtighed

til at deltage i et Stifts Styrelse», paa samme Tid som Skolen nu stiller andre og større Fordringer til sine Læreres Tid og Kræfter, saaat man «ikke uden Ubillighed kan paalægge dem en for deres egentlige Embedsstilling for Størstedelen fuldkommen fremmed Virksomhed.» Fra alle Kanter syntes man at være enig om, at en Forandring i Domkapitlernes Sammensætning burde finde Sted, og der har ikke manglet paa Forslag i denne Retning, først fra Kirkelovskommissionen, siden fra Regjeringen, Rigsdagen og det almindelige Kirkemøde 1868. Dette Mødes Beslutning gik ud paa, at Domkapitlerne skulde bestaa, i Universitetsstæderne af de samme Medlemmer som før, men i de andre Stiftsstæder af Biskopen, Domprovsten, hvor en saadan findes, Rektoren og Theologiæ-Lektoren ved Gymnasiet samt én Sogneprest og én eller, hvor Domprovst ikke findes, to Lektorer, som vælges for fem Aar, saaledes at tre af hver Art bringes i Forslag af Presteskab og Lektorer, af hvilke tre Kongen da vælger én[1]).

Under en stærk aandelig Gjærings Tid hører man jevnligen Klager over Mangel paa Prester; man klager over, at Kaldene er for store og for faa, og i det hele at den geistlige Betjening er utilstrækkelig. Det er ligesaa naturligt dette, som det var naturligt, at Vantroens Tid ikke ret vidste, hvad Brug den skulde have for de mange Prester, og derfor nedlagde Kald, døbte Presterne om til «Folkelærere» og søgte at gjøre dem «nyttige» for det borgerlige Livs Sysler. Det var imidlertid ikke blot dette, man i Sverige mente, naar man i Femtiaarene klagede over «Prestemangelen»; man havde ogsaa for Øie den Kjendsgjerning, at Antallet af de theologiske Studerende, især i det nordlige, tog stærkt af og langtfra svarede til Behovet. Sagen blev meget omdiskuteret, og adskillige Grunde blev paapegede til den stedfindende Mislighed. Man nævnede bl. a. for det første den kummerlige Stilling, i hvilken det lavere Presteskab levede, ikke blot Adjunkterne eller Hjælpepresterne, men ogsaa og forholdsvis vel endnu mere den talrige Klasse af Komministre eller faste (residerende) Kapellaner. Dernæst de gjældende Regler for Embedsprøverne og for den geistlige Befordring, specielt den saakaldte *Indigenatsret* (Indfødsret), som bestaar deri, at en Kandidat i Regelen ikke kan ansættes i geistligt Embede udenfor det Stift, i hvilket han er født.

Den, som forberedede sig for den geistlige Stand, maatte gjennemgaa et Lærekursus ved Universitetet og underkaste sig en Examen

---

[1]) Det i 1883 forsamlede fjerde almindelige Kirkemøde androg Kongen om at fremsætte Forslag angaaende Domkapitlernes Sammensætning.

for det theologiske Fakultet og derhos deltage i praktiske, homiletiske og kateketiske Øvelser. Naar han havde fuldendt sine Universitetsstudier og naaet en Alder af 23 Aar, skulde han melde sig for Domkapitlet i det Stift, hvor han var født, og atter underkaste sig en Examen, denne Gang for Domkapitlet *(Presteexamen, Ordinationsexamen)*. Denne Examen omfattede saavel de almindelige Lærefag (Latin, Græsk, Hebraisk, Filosofi, Historie og Mathematik) som de theologiske (Exegese, Dogmatik, Ethik, Symbolik, Kirkehistorie og praktisk Theologi); han maatte derhos holde en Prøveprædiken og blev derpaa af Biskopen ordineret. Den, som efter disse Prøver var ordineret, havde nu efter fyldte 25 Aar Ret til at søge Ansættelse i geistligt Embede i Stiftet, kun ikke i Pastorat ɔ: som Sogneprest (Kyrkoherde). For at kunne melde sig til Pastorat maatte han være 30 Aar gammel og underkaste sig en ny Examen, *Pastoralexamen*, i de samme Fag som ved Ordinationsexamen. Mange lod sig nøie med den sidste og kunde saaledes ikke bringe det videre end til at blive Komminister.

Hvad nu Besættelsen af Kaldene angaar, saa var Reglerne forskjellige for de forskjellige Kald. Foruden de faa *Patronatskald*, til hvilke Privatmænd har Kaldsret, er der, som tidligere omtalt, dels *regale* Kald, hvortil Kongen, og dels *konsistorielle* Kald, til hvilke Konsistoriet udnævner; disse sidste udgjør den større Flerhed, omtrent 9/10 af samtlige Kald[1]). Besættelsen af de «*regale*» Kald foregaar saaledes, at Domkapitlet opfører tre af Ansøgerne paa Indstillingslisten. De saaledes indstillede holder Prøveprædikener i det ledige Kald og indstilles videre i den Orden, de har faaet ved Menighedens Stemme, til Kongen, som beskikker den af dem, han vil. Dog har Menigheden Ret til at kalde endnu en fjerde til at holde Prøveprædiken, hvis mere end Halvparten af de tilstedeværende, stemmeberettigede Sognefolk bliver enig om at tilkalde ham. Kongen udnævner da én af disse fire eller ogsaa en saakaldt Extraansøger, hvis en saadan har meldt sig. Extra Ansøgningsret har især saadanne, som antages ikke at kunne være kjendte inden Menighederne, fordi de forretter andensteds, f. Ex. ved de offentlige Skoler eller ved Universiteterne. Var Kaldet derimod «*konsistorielt*», indstillede ligeledes Domkapitlet tre af Ansøgerne, som holdt Prøveprædikener; den, som da fik de fleste Stemmer, beskikkedes af Domkapitlet; derimod havde Menigheden ikke Ret til at tilkalde en fjerde Prøveprædikant. Som det vil sees, har altsaa Domkapitlerne i Forening med Menighederne

---

[1]) Forholdet er baade i denne og andre Henseender noget anderledes i Lunds Stift, som før har været under dansk Herredømme.

den væsentlige Del i Prestevalget. Men her er nu at merke, at Domkapitlerne ved sine Indstillinger var bundne til bestemt foreskrevne Regler. Der skulde tages Hensyn, foruden til kristelig Vandel, især til Lærdom og Tjenesteaar. Men disse Hensyn skulde veies forskjelligt for de forskjellige Kald. Det var nemlig saa, at Prestekaldene efter Indtægternes Størrelse deltes i tre Klasser. Ved første Klasses Kald skulde der fornemmelig spørges om *Lærdom*, og det var da især de akademiske Grader, som aabnede Adgang til dem; men Lærdommen behøvede just ikke at være *theologisk* Lærdom. Ved anden Klasses Kald skulde der tages Hensyn til *Lærdom* og *Tjenesteaar* i Forening, og ved tredie Klasses spurgtes der næsten udelukkende om *Tjenesteaar*.

Det almindelige Kirkemøde i 1868, som behandlede flere Forslag til Reformer vedrørende Embedsprøverne og de geistlige Embeders Besættelse, besluttede, at den dobbelte Prøve, Ordinationsexamen og Pastoralexamen, skulde beholdes, dog saaledes, at disse Examiner skulde være udelukkende theologiske, og at Pastoralexamen væsentlig skulde omfatte praktisk Theologi og praktiske Prøver. Indigenatsretten skulde ophæves for Kandidaten, men beholdes for Presten; dog kunde Kongen dispensere herfra, hvis han fandt det fornødent. Hvad Menighedens Deltagelse i Prestevalget angik, udtalte Kirkemødet som sin Formening, at Menighederne burde faa en større Indflydelse, og at den herskende Ulighed burde fjernes, og androg derfor om Revision af de prestelige Befordringslove[1]).

Der havde allerede længe været arbeidet paa en Revision af Kirkeloven af 1686 og derved tillige af den hele Kirkelovgivning, hvis Grundlag denne fremdeles var. Det var Rigsdagen i 1823, som først bragte det paa Tale, at man i Forbindelse med den almin-

[1]) Kirkemødet i 1878 besluttede, at den gamle Klassifikation af Pastoraterne skulde ophæves, og at Domkapitlerne altsaa skulde ved alle Prestekalds Besættelse afgive Indstillinger, hvor alle Slags Hensyn blev veiede imod hverandre. Ligeledes besluttedes, at Stemmeretten ved Prestevalg, som udelukkende havde været knyttet til Jordeiendommene, for Fremtiden skulde erhverves paa samme Maade, som ved Afgjørelsen af andre kirkelige Sager. Endelig besluttedes, at ogsaa ved de «*konsistorielle*» Kalds Besættelse skulde Menigheden med visse Indskrænkninger have Ret til at kalde en fjerde Prøveprædikant, men til Gjengjæld tabe Udnævnelsesretten, som i saadant Tilfælde skulde tilfalde Kongen. Rigsdagen i 1879 forkastede Kirkemødets Beslutning til ny Lov om Presters Befordring, men i 1883 blev det samme Forslag med nogle uvæsentlige Forandringer vedtaget først af Rigsdagen og dernæst af Kirkemødet, hvorefter kongelig Sanktion paafulgte. Kirkemødet i 1883 besluttede for sin Del, at Pastoralexamen skulde afskaffes, men at derimod den filosofiske Examen, som nylig var bleven gjort til Betingelse for at kunne indskrives i det theologiske Fakultet, samt den praktisk-theologiske Examen skulde beholdes.

delige Revision af Rigets civile og kriminelle Lovgivning, som Rigets Stænder ved Rigsdagen 1809—10 havde anseet nødvendig, ogsaa burde fuldstændigen gjennemgaa den kirkelige Lovgivning. Som Følge heraf blev der i 1824 nedsat en Kommission, som i 1828 indleverede et Forslag. Men dette var man ikke fornøiet med, og der blev derfor 1833 nedsat en ny Kommission, der fik det dobbelte Hverv, først at gjøre en fuldstændig Samling af de Forordninger, ved hvilke Kirkeloven i nogen Maade var bleven ophævet, ændret eller udvidet, saavelsom af de reglementariske Forskrifter, der i en eller anden Henseende var udfærdigede af Kongen dels for det hele Rige, dels for enkelte Stifter eller mindre Kredse, og dernæst at udarbeide et nyt fuldstændigt Lovudkast. Den første Del af sit Hverv havde Kommissionen fuldført 1842, og denne Del af dens Arbeide udkom 1845. Den anden Del, det nye Lovudkast, i hvilket bl. a. *Thomander* fra 1838 havde taget virksom Del, indleverede den 1846. Det blev nu sendt om paa sædvanlig Vis til Erklæring og Betænkning; men under dette trak Sagen i Langdrag, og det viste sig, at det ikke vilde falde let at faa en almindelig Revision af Kirkeloven sat igjennem. I de sidste Aar er Spørgsmaalet atter bragt paa Bane, og en ny Kommission nedsat med Erkebiskop *Sundberg* som Formand. Dens Udkast foreligger nu og har i det hele faaet en gunstig Modtagelse, skjønt enkelte Punkter, navnlig Forslaget om kirkelig Rettergang og Kirketugt, er bleven Gjenstand for forskjellige Meningsudvexlinger.

Prestestanden havde paa Rigsdagen 1850 tilraadet en Revision af Kirkebøgerne. For at revidere Kirkehaandbogen blev der 1852 nedsat en Kommission, som to Aar senere fremlagde sit Udkast, der paa sædvanlig Maade blev gransket og drøftet, uden at blive lovmæssig vedtaget. Derimod androg Rigsdagen 1856—58 efter en Beslutning af de tre Stænder om, at det maatte tillades at bruge Haandbogen af 1693 ved Daab, Skriftemaal og Nadvere, hvor saadant forlangtes. Det var altsaa just de kirkelige Handlinger, ved hvilke «Læserne» især ivrede mod den nye Haandbog, og man mente da vel ved en saadan i og for sig billig og forsvarlig Eftergivenhed at skulle stanse eller berolige den separatistiske Bevægelse. Prestestanden, til hvilken ogsaa de fleste Domkapitler i sine Erklæringer sluttede sig, var imod Beslutningen, da den mente, at den separatistiske Bevægelse laa dybere begrundet end i Misnøien med «Nybøgerne», og at den derfor heller ikke, allermindst nu, vilde kunne hemmes ved en saadan Eftergivenhed. Nogen ny Haandbog er endnu ikke antagen; dog er enkelte Forandringer vedtagne paa Kirkemøderne 1868 og 1873, navnlig i Daabsritualet, hvor Talen om «Pligterne» er udeladt og Tiltalen til Fadderne er forandret, ved

Skriftemaalet, hvor vistnok den *betingede* Afløsning er beholdt, men Ordformen forandret, og i Vielsesritualet, hvor ligeledes Ordlyden er ført tilbage til en mere bibelsk Karakter[1]).

Ogsaa til at omarbeide den Lindblomske Katechese blev der nedsat en Kommission, hvis Forslag udkom 1856, men det blev ikke vedtaget. Opposition mod Katechesens Form, Spørgsmaal og Svar, bragte Sagen ind paa et nyt Spor. Paa Foranledning af Kirkemødet 1868 nedsattes en ny Katechesekommission med Biskop *Bring* som Formand. Dennes Udkast vandt megen Anerkjendelse, men Kirkemødet 1873 anholdt dog om en yderligere Revision deraf, især for at faa medtaget nogle Spørgsmaal og Svar angaaende det sædelige Livs Forhold. Kongen overgav det da til en ny Komité, i hvilken ogsaa Biskop *Bring* havde Sæde[2]).

Endelig merkes den nye Revision af Bibeloversættelsen, hvorpaa der længe har været arbeidet. I 1841 blev Bibelkommissionen omordnet; fra nu af stillede man det ikke som sin Opgave at levere en aldeles ny Oversættelse, men kun nøiagtigen at gjennemgaa den gamle for at rette og forbedre den. I 1853 udkom det Nye Testamente som Prøve (nyt Oplag 1861). Kirkemødet 1873 godkjendte ikke Prøven, men tilbagesendte den til ny Revision af Kommissionen[3]).

Det svenske Missionsselskab stiftedes 1835 i Stockholm; dets Hovedformaal er Lappernes kristelige Opdragelse. I 1845 stiftedes et Missionsselskab i Lund, som 1846 traadte i Virksomhed med et Missionsinstitut under den tidligere Missionær *Dr. Peder Fjellstedt* som Forstander; de første Udsendinger virkede i China. I 1855 blev dette Selskab forenet med det almindelige svenske i Stockholm, og Missionsskolen blev forlagt først til Stockholm, senere til Upsala, hvor den 1862 gik over til et Slags Presteseminar. Missionsmark blandt Tamulerne i Indien. I 1862 oprettede Den evangeliske Fosterlandsstiftelse en Missionsskole i Stockholm med *W. Rudin* som Forstander.

Ogsaa i Sverige har i de sidste Aar fremmede Sekter søgt at drage Nytte af den religiøse Gjæring. Navnlig har *Baptisterne*

[1]) Kirkemødet 1878 anholdt Kongen om en gjennemgaaende Granskning af Kirkehaandbogen.

[2]) Paa Kirkemødet 1878 blev det saaledes ændrede Udkast vedtaget og senere stadfæstet af Kongen. Den nye svenske Katekismusforklaring roses som et meget vellykket Arbeide.

Angaaende Salmebogens Revision har de sidste Kirkemøder foreslaaet, at en saadan maatte foretages, men med saa stor Varsomhed som mulig.

[3]) Kirkemødet 1883 vedtog den reviderede Oversættelse af det Nye Testamente, som ogsaa er bleven stadfæstet af Kongen.

været meget virksomme. Efterat de i Firtiaarene fra Hamburg af var trængte ind i Danmark, kom de ogsaa til Sverige. Ved Begyndelsen af Femtiaarene dannedes et Baptistsamfund i Stockholm. Hovedmanden var tidligere Pastorsadjunkt *Wiberg*, som vi allerede har omtalt under Læserbevægelsen. Fra Stockholm af trængte baptistiske Emissærer ind i Dalarne, efterhaanden ogsaa ind i andre Landskaber (Helsingland, Sundsvall, Visby); om deres Virksomhed i Skaane har vi ovenfor talt. Stockholm vedblev at være som et Midtpunkt; de er der just ikke meget talrige, men fuldt organiserede og har sit Organ: «Evangelisten». Paa andre Steder har de, selv efter Dissenterloven af 1860, endnu ikke dannet særegne Samfund, men foretrukket at staa indenfor Statskirken og der drive sin Propaganda. Paa denne Maade er mange vundne for Baptismen. *Mormonerne* kom i Femtiaarene fra Danmark til Skaane, hvor de med Malmø som Midtpunkt gjorde en god Høst; senere ogsaa i andre Byer og Egne. *Methodisterne* havde allerede tidligere dannet et Samfund. En Fabrikeier *Owen*, en Englænder af Fødsel og selv Methodist, havde flere Arbeidere af sin Bekjendelse, til hvis Betjening han indkaldte en Methodistprest *Stewens*, der i 1830 afløstes af Mr. *Scott*. Denne prædikede paa Svensk, og Forsamlingerne besøgtes ogsaa af mange Svenske. Hans Bestræbelser synes mindre at have gaaet ud paa at gjøre Propaganda end paa i Almindelighed at vække Liv. I 1842 forlod han Sverige, nærmest paa Grund af den forkjerte Stilling, hvori han fandt sig som Følge af mindre end gunstige Udtalelser, han havde tilladt sig om den svenske Kirke i et offentligt Foredrag under et Ophold i Amerika. Der hengik nu adskillige Aar, i hvilke man hørte lidet eller intet til Methodisterne; men i den sidste Tid har de udfoldet en meget ivrig Virksomhed. Den *romersk-katholske* Kirkes Tilhængere i Sverige bestaar mest af Udlændinger; de har en Menighed med en apostolisk Vikar i Stockholm. Af ældre svenske Sekter findes *Svedenborgianere;* en anden, *Skevikerne,* maa betragtes som uddød.

§ 3.

Den norske Kirke.

Naar vi skal betragte den norske Kirkes Forhold fra 1814, er der navnlig tre Momenter, som danner Grundlaget for den kirkelige Udvikling, for det første *Haugianismen*, dernæst Norges Adskillelse fra Danmark og Grundlæggelsen af Norges *Selvstændighed og frie Forfatning* og endelig *Universitetets Oprettelse* og specielt den Om-

stændighed, at det theologiske Fakultet besattes med *Svend Borchmann Hersleb* († 1836) og *Stener Johannes Stenersen* († 1835), begge Mænd af en udpræget troende Retning. For Oversigtens Skyld betragter vi først Tidsrummet indtil 1840.

Fra Tidsrummet 1814—1840 er der forholdsvis lidet at meddele; først efter 1840 bliver der mere Liv med gjennemgribende Foranstaltninger ogsaa i det ydre. Grunden hertil maa dels søges i den Sløvhed og religiøse Indifferentisme, som beherskede Sindene i Rationalismens Tid, og dels deri, at den unge Stat lagde overveiende Beslag paa Kræfterne til den politiske og sociale Udvikling; først lidt efter lidt kunde Virkningerne af de tre ovenfor nævnte Faktorer spores i Kirkelivet. Omslaget fra det rationalistiske og supranaturalistiske Standpunkt til en mere positiv kristelig Retning, hvortil *Hauges* og de theologiske Professorers Virksomhed især bidrog, foregik gradvis, uden nogen egentlig afgjørende «Kirkekamp». Thi som saadan kan ikke betragtes den ellers i vor Literaturs Historie ret merkelige Skriftvexel mellem *Treschow* og *Wexels* fra 1828 af. *Nils Treschow*, Professor i Filosofien, først i Kjøbenhavn og senere en kort Tid i Kristiania, indtil han 1814 blev Statsraad, afskediget 1826, udgav 1828 et Skrift: «Kristendommens Aand eller den evangeliske Lære», hvori han nedlagde Frugten af sine filosofiske Granskninger over den kristelige Lære; «hans Fremstilling af Kristendommens væsentlige Lærdomme er ikke bygget paa nogen Art af Filosofi, men han har kun undertiden forsøgt ved Filosofi at oplyse dem og at vise deres Overensstemmelse med Erfaring og Fornuft». *Wilhelm Andreas Wexels* (Kandidat 1818 med «egregie», 1819 ordineret Kateket ved Vor Frelsers Kirke i Kristiania og pers. Kap. hos Stiftsprovsten, 1847 res. Kap. ved Vor Frelsers Kirke, † 1866) optraadte mod Treschows Skrift med: «Tanker over og i Anledning af Statsraad Treschows Bog om Kristendommens Aand, i Breve som et Gjenmæle mod bemeldte Bog». Han vil have sit Skrift betragtet ikke som et egentligt Stridsskrift, men kun «som en Kristens Vidnesbyrd om den kristelige Tro mod den Lære, som giver sig ud for Kristendom». Det bestaar af 6 Breve, 3 af *Wexels* og 3 af en unævnt Medarbeider, der sagdes at være Forstander for Brødremenigheden *N. I. Holm*. I den fortsatte Skriftvexel deltog ogsaa Presten *Ivar Hesselberg* med: «Gjenlyd fra Fjeldet af Kristkirkens Røst».

Nogen egentlig «Kirkekamp» som i Danmark har vi ikke. Disse Aar var nærmest Overgangsaar. Lige indtil Tretiaarene stod i Byerne Kirkerne saagodtsom tomme. Man betragtede *Hersleb*, *Stenersen*, *Wexels* og Meningsfæller som mystiske Sværmere og Haugianere.

Først efterhaanden foregik Forandringen, eftersom den nye Slægt af Prester, der var uddannede i *Herslebs* og *Stenersens* Skole, lidt efter lidt afløste den ældre rationalistiske. Man fulgte, navnlig i den theologiske Verden, med stor Interesse og Deltagelse «Kirkekampen» i det gamle Søsterland, hvortil navnlig ogsaa *Wexels* bidrog ved de Meddelelser om denne, som han gav i sit «Tidsskrift for Kirkekrønike og kristelig Theologi» (1834—39). Baade herved og ved *Wexels's* store Indflydelse i det hele og ved det venskabelige Forhold, hvori *Hersleb* og *Stenersen* stod til *Grundtvig*, vaktes og vedligeholdtes en stærk Sympathi for *Grundtvig* og hans Kamp; i disse Aar er *Grundtvigs* Indflydelse paa de norske Theologer meget kjendelig. Det maa dog merkes, at Grundtvigianismen dengang befandt sig i sit ældre Stadium, i sin Kamp mod Rationalismen, i sin Kamp for at hævde Naademidlernes, specielt Sakramenternes Betydning.

Vi kan i disse Aar ikke vente nogen større kirkelig Foranstaltning. Særlig fortjener at merkes Oprettelsen af Det norske Bibelselskab 1816 og Selskabet for kristelige Undervisnings- og Andagtsbøgers Udgivelse. Fra disse Aar maa ogsaa nævnes *Stockfleths* Virksomhed som «Finnernes Apostel» fra 1825. I 1814 begav han sig fra Danmark til Norge, hvor Tanken om at indtræde i geistlig Virksomhed vaktes hos ham. Fra 1825 til 1839 virkede han som Prest til Vadsø og Lebesby i Finmarken; fra 1839 til 1853 arbeidede han for det lappiske Sprogs Bearbeidelse og for Finnernes Oplysning og Dannelse. I det sidstnævnte Aar tog han sin Afsked og døde i Sandefjord 1866.

Med Firtiaarene begyndte et mere bevæget Liv. Vi merker os Missionsselskabets Oprettelse i Stavanger 1842 og paa Lovgivningens Omraade navnlig Loven af 27de Juli 1842, hvorved Konventikelplakaten af 1741 ophævedes; Forslaget havde været fore allerede paa Storthingene 1836 og 1839 og var af dem vedtaget, men negtedes da Sanktion. Konventikelplakatens Ophævelse aabnede nu Rækken af de Skridt, som toges i Retning af *Religionsfrihed.* Derefter fulgte Dissenterloven af 16de Juli 1845, til hvis Forberedelse en Kommission, bestaaende af *U. A. Motzfeldt*, *Wexels* og Presten *Stenersen*, var bleven nedsat 1843, og Lov af 24de Sept. 1848 om Jøders Adgang til Riget *(Henrik Wergeland).*

Endnu en kirkelig Foranstaltning fra Firtiaarene maa omtales, Udgivelsen af «den omarbeidede Forklaring». Allerede i 1828 udstedte Kirkedepartementet en Skrivelse, hvori de af Norges Prester, som maatte føle Kald dertil, opfordredes til «enten at omarbeide Saxtorphs Udtog af Pontoppidans Forklaring eller forfatte en ny Lærebog til Brug for Almueskolen og Konfirmationsundervisningen».

Der indkom 9 Udkast, men intet af disse fandt Bifald hos den Kommission, hvem det overdroges at gjennemgaa dem. Derimod førte de fortsatte Forhandlinger til, at der i 1839 nedsattes en Kommission, bestaaende af Professor *Chr. Keyser*, Lektor, senere Biskop *Kaurin* og Presten *Wexels*, som skulde «udarbeide en n y Udgave af Luthers Katekisme og af Pontoppidans Forklaring over samme samt gjennemse og rette den ældre Udgave af bemeldte Bøger». 1843 udkom Kommissionens Udkast i en dobbelt Form: den «omarbeidede» og den «reviderede» Forklaring. Den første af disse, som ogsaa autoriseredes til Brug, mødte strax Modstand og fremkaldte mange heftige Angreb, især fra Lægfolkets Side. Angrebene begyndte med et i Drammen 1845 udkommet anonymt Skrift: «Nogle Bemerkninger om Pontoppidans Forklaring, Udtoget og den omarbeidede», og flere andre Smaaskrifter fulgte efter. Ogsaa rent personlige Angreb rettedes mod Kommissionens Medlemmer, især mod *Wexels*, som man med Urette ansaa for Hovedmanden; han fik i denne Tid mange anonyme Breve, Billetter o. s. v. Det var imidlertid *Kaurin*, der havde leveret det første Udkast. Der var ofte megen Uforstand og blind Iver i disse dels personlige, dels saglige Angreb. Man ankede især over den Maade, hvorpaa den mundtlige Forkyndelse af Guds Ord var sat ved Siden af Bibelen, over den Maade, hvorpaa Adiafora var behandlet, fremdeles over Forklaringen af «Ondskabssynd og Skrøbelighedssynd», ifølge hvilken «Skrøbelighedssynd» ogsaa skulde kunne begaaes af en ikke-troende, fremfor alt over Behandlingen af 3die Trosartikel, dels Artikelens Form («den hellige, almindelige Kirke»), dels at der taltes om en Tro *paa* Kirken, dels hele Kirkebegrebet, dels Læren om Gjenfødelsens Midler, idet *Ordet* ikke var nævnt som et saadant, fremdeles over Forklaringen af Herrens «Nedfart til Helvede», hvor der var sat: «han prædikede *Evangelium*», idet man troede heri at finde den Lære, at Omvendelse efter Døden var mulig ogsaa for dem, som her i Livet havde forkastet Evangeliet o. s. v. Angrebene var skarpe og drøie og ofte ført i Misforstand, som naar det f. Ex. hedte, at «de Mænd, der havde udarbeidet Bogen, havde gjort Veien bred til Salighed» o. lign. *Kaurin* svarede paa det i Drammen udkomne anonyme Skrift med: «Nogle Ord til den norske Kirke o. s. v.» *Wexels* udgav i Anledning af de mod ham rettede Angreb: «Aaben Erklæring om min Anskuelse og Bekjendelse angaaende Kristi Nedfart og Muligheden af en Omvendelse efter Døden». En senere, mere sindig og kyndig Kritik har fundet flere Ankepunkter ved den «omarbeidede» Forklaring, og man fortsatte derfor med Forsøgene paa at omarbeide Pontoppidans Forklaring. Det mest bekjendte er Presten

H. U. Sverdrups Udkast 1864 («Udgaven af 1843 med endel Forandringer»), der blev autoriseret 1865.

Med Femtiaarene begyndte de livligere Bevægelser at antage et større Omfang. Dette hænger sammen med den Vækkelse, som i disse Aar atter gik gjennem vort Land. Man har spurgt om, i hvilket Forhold denne nyere Vækkelse staar til den ældre, fra Hauge udgaaede. Det er vanskeligt i det enkelte at paapege, hvori denne Vækkelse har sin Grund; men der er vel ingen Tvivl om, at den var forberedt baade ved den ældre haugianske Vækkelse og ved den yngre Theologslægts kirkelige Virksomhed. «Aanden blæser, hvor den vil; vi ser dens Gang, men vi ved ikke, hvorfra den kommer». Det var ikke blot i vort Land, men samtidig gik der ogsaa i andre Lande en stærk religiøs Bevægelse; Femtiaarene var en Vækkelsestid for en stor Del af Europa. En saadan Tid har sin Forberedelse gjennem mange og lange Tider, indtil «Tidens Fylde» kommer, uden at det er let eller vel endog muligt i det enkelte at eftervise Grundene. Bevægelsen i Norge var baade dyb og omfangsrig; den gik i større eller mindre Grad over det hele Land. Den havde en Vækkelses almindelige Karakter med dens Ensidigheder og Skjævheder, men var dog til stor Velsignelse for vort Land.

Et fremtrædende Moment i den var *Lammers's* Optræden. *Gustav Adolf Lammers* var først Prest i Throndhjem og i Bamble, før han i 1848 udnævntes til Prest i Skien. Han havde ikke virket længe her, før hans «Bodsprædiken» havde fremkaldt en udbredt Vækkelse. Denne havde i Begyndelsen en mere almindelig Karakter; det var det bekymrede Spørgsmaal om Sjælens Frelse, som var vakt. Men allerede tidlig fik Bevægelsen en stærkt subjektivistisk Retning. De kirkelige Naademidler, specielt Sakramenterne, og hvad Gud giver i dem, den objektive Side af Frelsens Verk, traadte tilbage. Omtaltes Sakramenterne, var det mest kun for at advare mod Misbrugen og den falske Stolen paa dem; især stilledes Daaben aldeles i Skyggen. Hvad det gjaldt om — og det er Bevægelsens Stikord —, var *Forvisningen* om at være et Guds Barn, og denne søgte man gjennem sin egen Kamp og Strid. Istedenfor at sætte den som Troens Frugt, og denne virket af Guds Aand gjennem Naadens Midler, vilde man stride og kjæmpe sig den til, indtil den faldt ned som «himmelfalden», umiddelbart. Vækkelsen fik et methodistisk Anstrøg. Hermed hænger dens Lovmæssighed sammen. Man søgte bestemte ydre Merker paa, at man var en benaadet Synder. Disse sattes da gjerne i Fordømmelsen af Adiafora. Alle andre var «Verdens Børn». Hvad *Lammers* personlig angaar, fandt han sig efterhaanden, som han selv udtrykte sig, «mere og mere besværet i Samvittigheden og lidende

af Uro og Tvivl under sin Stilling som Prest i Statskirken. Hele denne vor Kirkes Sammensætning og Forfatning samt Forvaltningen af Sakramenterne i den saavelsom de forskjellige kirkelige Handlinger, saaledes som den paabyder dem, forekom ham uforenlige med Sandheden og Guds Ord og i Modsigelse med sig selv, naar der skulde være Tale om kristelig Tugt og Skik.»

Det var altsaa Kirketugtsspørgsmaalet, som voldte ham Besvær; fremfor alt havde han Betænkeligheder ved Skriftemaalet. Han indgav derfor et Andragende om at maatte fritages for ved Haandspaalæggelse at meddele speciel Absolution, naar ikke vedkommende forinden vilde aflægge privat Skriftemaal; i dets Sted kunde træde en Forberedelsestale med Opfordring til Selvprøvelse og et almindeligt Absolutionsønske for alle bodfærdige. Andragendet blev afslaaet, hvorimod der allerede tidligere paa hans Begjæring var beskikket ham en personel Kapellan til Udførelse af denne Del af Embedets Forretninger og anden Hjælp i samme.

Lammers føres nu konsekvent videre, navnlig under Paavirkning af de yderligstgaaende. Bevægelsen i Skien udviklede sig stedse mere og mere i en ensidig subjektivistisk Retning med methodistisk og donatistisk Præg. *Lammers* blev efterhaanden reven med. I 1856 nedlagde han sit Embede, traadte ud af Statskirken og grundede med sine Venner «*den apostoliske Frimenighed*» i Skien, hvis Forstander han blev. I dens Grundregler, affattet i Paragrafer, heder det: «Menigheden er dannet af Personer, der alvorligen søger sine Sjæles Frelse, intet andet véd sig til Retfærdighed og Salighed end den Herre Jesus Kristus og ham korsfæstet og ønsker at blive hans Evangelio lydige i Tro, Haab og Kjærlighed». De attraar derfor at benytte Guds Ord og Sakramenter retteligen, dem selv til Opbyggelse og andre til et Vidnesbyrd . . . Men da de ikke indser, hvorledes de under dette kan forblive i Statskirken . . . har de anseet sig tvungne af Samvittigheden til at udtræde og at slutte sig sammen til en fri apostolisk Menighed . . . Som Bekjendelse opstilles den Hellige Skrift i de kanoniske Bøger. «Forsaavidt nogen særegen Erklæring fordres angaaende hvad denne Menighed antager som disse Bøgers Hovedlære, da vedkjender den sig den Bekjendelse heraf, som indeholdes i den norske Kirkes symbolske Bøger, dog kun forsaavidt de er og den fremdeles finder dem overensstemmende med den Hellige Skrift», og med den udtrykkelige Reservation, at den ikke vil erkjende sig bunden ved Artiklerne 9 og 25 (om Daab og Skriftemaal) i den Augsburgske Konfession, hvorved den dog ikke anser sig afveget fra Konfessionens Aand, men meget mere at have bragt samme i Harmoni med sig selv. — Med denne Reservation kan Frimenigheden

ikke siges at staa paa luthersk Grund. Barnedaaben forkastedes, og Bestemmelserne om Kirketugten fik en fremskudt Plads; det skulde være en Menighed af rene og hellige, et i donatistisk Retning pegende Moment.

Lammers's Udtrædelse af Statskirken og Frimenighedens Dannelse gav nu Stødet til en stærk Bevægelse i Landet. *Lammers* selv reiste rundt paa forskjellige Steder. Dagens brændende Spørgsmaal var om Udtrædelse og om Barnedaabens Gyldighed. Til Klargjørelse og Veiledning udgav Lektor, senere Professor *Gisle Johnson* sit Skrift: «Nogle Ord om Barnedaaben» 1857. Gjæringen var stærk; i denne Gjæringstid faldt nu *Søren Kierkegaards:* «Øieblikkene» ned. Paa adskillige Steder traadte man ud af Statskirken, saaledes i Skien, Tromsø, Kristiania, Drammen og paa enkelte Steder paa Landsbygden. Det afgjorte Brud med Barnedaaben vakte dog til nærmere Eftertanke hos adskillige, som ellers ikke var saa uvillige til at træde ud, og dette hemmede Bevægelsen, som i 1859 havde naaet sit Høidepunkt (omkr. 900 udtraadte).

Den falske Subjektivisme, det donatistiske Element, kom især tilsyne i Daabsspørgsmaalet. Den konsekvente Gjennemførelse af det baptistiske Princip førte nu en Del af Frimenigheden i Skien til *Gjendaab*. Man havde vistnok skyet denne Konsekvens, men den kom dog frem. Dette skede i 1857, medens *Lammers* var paa Reise lige op til Tromsø. I hans Fravær var *Søren Tufte*, en forhenværende Skolelærer fra Gjerpen, midlertidig Forstander; han nærede gjendøberske Anskuelser og begyndte at forkynde dem i Menigheden. Hans «aandelige» Udlæggelse af Guds Ord tiltalte mange saa godt, at de endog foretrak hans «aandelige» Tale for Lammers's. Da derfor denne efter omtrent et Aars Fravær kom tilbage og søgte at træde kraftigt op mod Søren Tuftes Vildfarelser, var det for sent. Den gjendøberske Bevægelse lod sig ikke stanse, og i 1860 kom det til et fuldstændigt Brud. Nogle og tyve Medlemmer af Frimenigheden, der holdt paa Gjendaab, blev exkommunicerede og lod sig døbe paanyt i Børsesøen i Nærheden af Skien. De stiftede nu en egen Menighed, som de kaldte *«den kristelige Dissentermenighed»*[1]). Dette Brud inden Frimenigheden gjorde *Lammers* bange, han fremlagde for Menigheden en «aaben Bekjendelse»[2]), nedlagde sin Forstanderpost i Frimenigheden og vendte senere tilbage til Statskirken. Fra den Tid gik det stadig tilbage med Frimenigheden i Skien; i 1859 talte den 209 Medlemmer og i 1868 kun 49. Det samme var ogsaa Tilfældet med de andre Frimenigheder.

[1]) Norsk Kirketidende 1856 S. 329 ff. Luthersk Kirketidende III. 1864 S. 10 ff.

[2]) Norsk Kirketidende 1860 S. 737 ff.

I Femtiaarene var der blandt Finnerne i Kautokeino en Bevægelse, som tiltrak sig adskillig Opmerksomhed. Bevægelsen var i sin første Oprindelse fremkaldt ved Paavirkning udenfra, fra det svenske Nabosogn Karasuando, hvor *Læstadius* dengang var Prest. Han ivrede i sine Prædikener mod de blandt Finnerne almindelige Synder, Drukkenskab og Rentyveri. Heraf paavirkedes flere Kautokeinofinner, som om Vinteren færdedes over i Karasuando. I 1847 kom sex Mænd over fra Karasuando, som sagde sig udsendte af *Læstadius* for at prædike Omvendelse. Det var mod de nævnte Laster, de ivrede, og hvis sørgelige Følger, naar de fortsattes til Døden, de skildrede ved at udmale de fordømtes Pinsler i Helvede. Det var vistnok en Prædiken om Bod og Omvendelse, men den blev staaende ved de udvortes grove Laster uden at trænge frem til Syndigheden i Hjertet; ligesaa udvortes var Omvendelsens Tegn: de skulde knæle ned og skrifte sine Synder. («Hvor mange Børn (Synder) har du? Hvilke er deres Navne?»). Tegnene paa Angeren var indre Rørelser, som for dem, der selv havde gjennemgaaet dem, var kjendelige paa den skriftendes Øine og Ansigtsfarve. Den, som skulde erkjendes for gjenfødt, maatte vide at angive Gjenfødelsens Tid og hvorledes den var foregaaet. Han maatte have vaandet sig under Guds Vredes Dom, saaledes at han følte sig med Legeme og Sjæl i Helvedes Luer. Derpaa skulde han have følt sig ledet af Jesus selv eller en Engel til Himmelen og i Aanden faaet Forvisningen om, at hans Synder var ham forladte, og at han var et benaadet Guds Barn. I Vinteren 1848 kom de samme Udsendinger tilbage. Deres Optræden var da endnu voldsommere, Syndesorgen skulde ytre sig i Graad, Sukken og Stønnen, Glæden i Dansen, Hoppen og Springen. Senere kom disse Udsendinger ikke mere tilbage. Men Bevægelsen greb stadig videre og videre om sig. Der var vistnok en Syndserkjendelse og en Søgen efter Salighed, men Syndserkjendelsen havde ikke den rette Dybde og Inderlighed, og Frelsesvisheden byggedes paa indre Rørelser og endnu mere paa disses krampagtige Aabenbarelser i det ydre. Historien har oftere vist, hvorhen saadan Bevægelse, naar den er kommen i dette skjæve Spor, videre leder. Vi maa derhos erindre de naturlige Forhold, hvorunder Folket lever der nord, og Folkets deraf betingede naturlige Eiendommelighed, dets barnlige Standpunkt og den utilstrækkelige geistlige Betjening; Kautokeino og Karasjok udgjorde indtil 1851 ét Prestegjæld med Kistrand, og Prestens Ophold i Kautokeino indskrænkede sig til 2 à 3 Maaneder om Vinteren. Hertil kom endnu det fremmede Sprog, som gjorde Benyttelsen af Tolk nødvendig baade i Kirken og Skolen.

Somme begyndte nu at kalde sig «hellige og retfærdige», Synden boede endnu i det høieste kun i de ydre Lemmer, Læsningen

af Guds Ord var mindre nødvendig; thi de havde Aanden. «Aand, Aand» blev Løsenet. Men midt under denne «Aandelighed» stak man stærkt i den ydre Form: man skulde komme i gamle Klæder til Kirken og uden Bælte som Tegn paa Sorg; den Smule Renslighed, som før fandtes, gjordes mistænkelig som «Verdens Væsen»; Fruentimmernes Huer, som før havde Formen af et afstumpet Krumhorn, skulde nu være flade, thi «der sad en Djævel» i det Træstykke, som frembragte den krumme Form; om Søndagen maatte der ikke smiles, heller ikke spises nogen Mad, hvortil man behøvede Kniv. Ligesom Guds Ord foragtedes, fordi de havde «Aanden», eller ialfald fortolkedes og fordreiedes, som «Aanden» krævede det, saaledes ogsaa Sakramenterne. Barnedaaben forkastedes; dog var der den hele Tid ikke nogen, uden at de jo, tvertimod hvad de lærte, lod sine Børn døbe. Alterens Sakramente var unødvendigt, «de gik hver Dag tilalters i Aanden». Prest og Øvrighed skyldte man ikke Lydighed, «de hellige» var de sande Prester og den sande Øvrighed, hvem man skulde lyde. Der skulde være Fællesskab mellem de troende. Legemlig Omgang udenfor Ægteskabet var ikke Synd for «den retfærdige»; for den vantroende derimod var ogsaa Ægteskabet Synd o. s. v.

Det var naturligvis først efterhaanden, og navnlig i 1851, at Bevægelsen antog denne stærkt udskeiende Karakter. Det var ogsaa da, at de «aandelige» paa sine Steder begyndte at forstyrre Kirkefreden og den offentlige Orden. Paa denne Tid var Kautokeino uden egen Prest, da den nye Prest *Hvoslef* endnu ikke var kommen Tromsø Biskop *Juel* anmodede derfor indtrængende Presten *Stockfleth*, som i disse Aar opholdt sig søndenfjelds for sine sproglige Studiers Skyld, men just nu befandt sig paa en Reise i Øst-Finmarken, om at reise derop. I Oktober 1851 kom *Stockfleth*, som havde virket før i Kautokeino, derop, og om sit Arbeide her fra Oktober 1851 til April 1852 har han i sin Dagbog leveret interessante Optegnelser.[1]) Han begyndte strax sin Gjerning og havde den Tilfredsstillelse, at flere sluttede sig til ham og blev styrket; Lederne for Bevægelsen kunde derimod ikke like ham. Han prædikede ikke blot i Kirken, men samlede dem ogsaa om sig til Andagt og Katekisationer. I de første otte Dage havde han faaet tilveiebragt Ro, men adskillige Symptomer viste ham, at det kun var et Havblik før Stormen. Han fandt det derfor tryggest at sende Melding til Fogden og Amtmanden. Tillige sendte han en Expres til Fogden med det nød-

---

[1]) *N. V. Stockfleth:* Dagbog over mine Missionsreiser i Finmarken. S. 181—209. *F. W. Hvoslef* i Theol. Tidsskr. for den norske Kirke. 1857. VII. S. 1 ff.

vendige Antal Ren, forat han uden Ophold kunde sende Folk til at arrestere de sex Hovedledere og Voldsmænd, samt Politiassistenter, der kunde forblive paa Kautokeino Kirkested til Opretholdelse af Orden. Det viste sig ogsaa, at disse Forsigtighedsregler var nødvendige. Den 31te Oktober brød det løs. Lederne og flere andre samlede sig og kom for at underhandle med *Stockfleth*. Da de ikke kom til Enighed, stormede de ud i vild Heftighed. Den 10de Novbr. blev Gudstjenesten forstyrret af en Fin, som fra Prædikestolen og Kordøren udtalte Forbandelsesord over Presten. Lignende Optrin gjentog sig ogsaa ved andre Leiligheder. *Stockfleth* fandt dog hos mange en barnlig, enfoldig Tro, som han under Samtale og Formaning fik styrket. Men herfor blev han kun desto mere hadet af de egentlige Ledere. I Februar 1852 kom Biskop *Juel* til Kautokeino, den første Biskop, som visiterede i Kautokeino og Karasjok, og den første, som lagde sig efter Finsk. Han støttede nu *Stockfleth* kraftigt til at føre Bevægelsen ind paa sunde Spor. Af den Indberetning, Biskop *Juel* den 5te Marts indsendte til Kirkedepartementet, kan man se, at han havde godt Haab om, at Forholdene endnu kunde rette sig i Kautokeino. I April kom den nye Sogneprest *Hvoslef* derop, og *Stockflet* forlod nu Stedet. I den første Tid var alt endnu med det samme; men saa kom Slutningskatastrofen, Mordscenen den 8de November, da Stedets Lensmand *Bucht* overfaldtes og dræbtes; derpaa gik det løs mod Handelsmand *Ruth*, som ogsaa blev dræbt; *Hvoslef* mishandledes og piskedes. Grunden til det afskyelige Mord søger *Hvoslef* ikke saa meget i den religiøse Fanatisme, som i Hovedmanden *Aslak Hættas* personlige Had til de to myrdede. Øvrigheden skred ind, de to Hovedmænd blev henrettede, de andre Deltagere straffedes med Fængsel. Man ræddedes tilbage for den fuldbragte Gjerning, som nu i Guds Haand blev et Middel til at stanse Udskeielserne. Bevægelsen traadte fra nu af over i roligere Spor.

Igjennem længere Tid havde der paa Vestlandet, især i Strøget mellem Kristianssand og Stavanger, været et Parti, de saakaldte «*Stærkttroende*». Som Ledere nævnes *Knut Spødervold* og *Thorkild Hammersmark*. Man troede i Almindelighed om dem, at de kun dannede et Slags Modstykke til Haugianerne, forsaavidt som de stærkt betonede — ikke som Haugianerne Boden og Helliggjørelsen — men Troen og Retfærdiggjørelsen. Presten *Frants Bruun* fremdrog først deres vildfarende Lære om, at «det er umuligt for et Guds Barn at falde ud af sin Naadestand og hjemfalde til den evige Fortabelse».[1]) Fra de «*Stærkttroendes*» Kreds synes de separati-

[1]) Luthersk Kirketidende 1863. I. S. 391 ff. Luthersk Kirketidende 1872. II. S. 350.

stiske Bevægelser i og ved Egersund at være udgaaet. Her begyndte enkelte paa egen Haand at uddele Nadveren i Husene. Disse forkastede alle kirkelige Trosbekjendelser som Norm for Læren; Guds Ord var den eneste rette Norm. Baade Daab og Nadvere burde udføres i apostolisk Form, Daaben ved Neddyppelse, Nadveren ved Brødets Brydelse i Husene. De lastede den manglende Kirketugt i Statskirken, og den kirkelige Embedsstand betragtedes som en Levning af det pavelige Prestevælde, om end i en tillempet Form[1]). Endelig kan ogsaa merkes den separatistiske Bevægelse i Grevskaberne (Ramnæs) i de sidste Aar.[2])

Det vaagnende religiøse Liv gav sig tilkjende i og blev igjen næret ved den stedse voxende Iver for Guds Ords Forkyndelse og Betragtning. Foreninger dannedes paa mange Steder for den ydre og indre Mission. Den indre Mission, der har sat som sin Opgave at modarbeide Hedenskabet inden det ydre Kirkesamfund, fik et større Omfang og en nøiere Sammenslutning ved Oprettelsen af *Lutherstiftelsen* 1867. Samtidig hermed holdtes i disse Aar talrige Møder af kirkelig Art baade af Prester og Lægfolk. De Spørgsmaal, som behandledes, var især Tidens religiøse Bevægelser og Prestens Forhold til dem, Lægmandsvirksomheden, det «almindelige Prestedømme» og den Augsburgske Konfessions Art. XIV, Kirketugten, Skriftemaalet, Forholdet til Sektererne o. s. v. Under dette hørtes jevnlig Erkjendelsen af og Klagerne over Brøst og Mangler inden Statskirken. Spørgsmaalet om Nødvendigheden af kirkelige Reformer reistes, deriblandt ogsaa Nødvendigheden af en mere selvstændig Repræsentation for Kirken. Fra flere Møder i Femtiaarene indkom ogsaa Petitioner og Andragender i den Retning. Sagen blev forhandlet paa Storthinget 1851, som ogsaa rettede en Anmodning til Regjeringen om at tage Kirkens Stilling og Forfatning under Overveielse.

Regjeringen (Kirkestatsraad var dengang *H. Riddervold)* fandt dog endnu for megen Uklarhed under den almindelige Gjæring og henviste de kirkelige Sagers nærmere Behandling endnu en Tid til de frivillige Kirkemøder. 1859 nedsattes en Kirkekommission, som skulde forberede og udarbeide Forslag om de paakrævede Reformer. De Sager, som navnlig skulde behandles, var Oprettelsen af Menighedsraad, den gjældende Konfirmationsordning, Ægteskabslovgivningen (Fraskiltes Vielse), Skriftemaal og Absolution, Trosbekjendelsens Form i Alterbog og Lærebøger, Dissenterloven, Presteeden, Presters Afskedigelse o. s. v. Kirkekommissionen udarbeidede og fremlagde efterhaanden Forslag til Love om disse Sager; tillige frem-

---

[1]) *Chr. Nygaard*: I Anledning af den separatistiske Bevægelse i Egersund.
[2]) Luth. Kirketidende 1873. II. S. 81 ff.

lagde den Udkast til en Kirkeforfatningslov, ifølge hvilken Kirken skulde faa sin særegne Repræsentation i et Kirkemøde paa 44 Medlemmer, 22 Geistlige og 22 Lægfolk. Da Kommissionen i 1868 afsluttede sin Virksomhed, udtalte den som sin Mening, at Udkastet til Kirkeforfatningsloven først burde tages under Behandling. Kirkestyrelsen gik dog ikke ind herpaa, men androg 1869 Storthinget om en Bevilgning til et *forberedende* Kirkemøde, som skulde forhandle om de nu bearbeidede Spørgsmaal. Dette Kirkemøde skulde bestaa af 22 geistlige Medlemmer (de 6 Biskoper, 2 theol. Professorer og 14 Prester, valgte af Presterne) og 22 læge Medlemmer, der skulde vælges ved indirekte Valg. Storthinget afslog Andragendet om Bevilgning til et saadant foreløbigt Møde, og man søgte nu at sætte i Gang *frivillige* Kirkemøder. Stiftsmøder afholdtes i 1869 og følgende Aar og i 1873 det store Landsmøde i Kristiania. De vakte Spørgsmaal om kirkelige Reformer blev her behandlede, men har endnu ikke ført til nogen praktisk Foranstaltning, uden forsaavidt Grundlovens § 92 (om Embedsmænds Trosbekjendelse) er bleven forandret.

Derimod merker vi os, at den stærke religiøse Bevægelse fordrede en rigeligere geistlig Betjening. Denne Trang imødekom Regjeringen ved Deling og Omregulering af de største Prestekald og ved Oprettelse af Stiftskapellanier 1857. Fremdeles kan merkes den nye Form for Presteeden, foreskrevet ved kgl. Res. af 25de Oktober 1870; den gamle Presteed blev betydelig forkortet og omskrevet paa Norsk. Samtidig hermed gaves Bestemmelse om Trosbekjendelsens Form i Alterbog og Lærebøger. Spørgsmaalet herom fik săregen Betydning ved den Vegt, enkelte Prester lagde paa Ordlyden (Presten *Gunnerus's* Sag 1866—70). Sagen blev afgjort derhen, at Presten kan benytte, hvilken af de omhandlede Oversættelser han vil; dog skulde han være forpligtet til at bruge Alterbogens Form, hvor det forlangtes.

Hvad Salmebogssagen angik, forholdt det sig inden den norske Kirke som inden den danske. Kingos, Guldbergs og den evangelisk-kristelige Salmebog benyttedes ved Siden af hverandre. I 1855 brugtes Kingos Salmebog i 342 Sogne (med omkr. 427,000 Mennesker), Guldbergs i 260 Sogne (med omkr. 492,000 Mennesker) og den evangelisk-kristelige i 260 Sogne (med omkr. 470,000 Mennesker). Spørgsmaalet om at faa den sidstnævnte afskaffet og en ny Salmebog indført reistes nu. Forhandlingerne herom begyndte i 1840, da Professor *Welhaven* udgav «Antydninger til et forbedret Salmeverk for den norske Kirke». Dette Arbeide kritiseredes skarpt af *Wexels*, og heraf udspandt sig da en Skriftvexel, hvori ogsaa andre deltog.

Udkast til en ny Salmebog fremkom fra flere; navnlig kan merkes *Wexels's:* «Kristelige Salmer . . . som et Bidrag til et vordende Salmeverk for den norske Kirke» (1840, 3die Udgave 1859), *Arup*, Prest i Fredriksstad († 1853): «Bidrag til et nyt Salmeverk for den norske Kirke» (1843), *Willgohs* m. fl. I 1849 udgav *Wexels* sin Salmebog, som ved kgl. Res. 1851 blev tilladt brugt ved Straffeanstalterne i Kristiania. I Mai 1852 blev efter Indbydelse afholdt et Menighedsmøde i Kristiania for at afhandle om Salmebogssagen. Mødet androg paa, at der snarest mulig skulde træffes Foranstaltning til, at en hensigtsmæssig Kirkesalmebog kunde blive forelagt Menighederne til Antagelse istedenfor den evangelisk-kristelige. Oprindelig havde Tanken været at faa Wexels's Salmebog autoriseret til Brug ved Gudstjenesten i Kristiania eller at faa udarbeidet et Tillæg til den evangelisk-kristelige Salmebog. Mødet besluttede derimod ikke at bede om Tilladelse til at bruge Wexels's Salmebog, men at indbyde Menigheden til et nyt Møde for at udnævne tre Mænd til at forfatte et Udvalg af Salmer til midlertidigt Brug ved Gudstjenesten i Vor Frelsers Menighed ved Siden af den evangelisk-kristelige Salmebog. Saaledes fremkom «Tillægget», udarbeidet af *Wexels, Grimelund* og *Jørgen Moe.* Ved kgl. Res. af 10de Sept. 1853 blev dette tilladt brugt i Kristiania; senere blev Tilladelsen udstrakt til at gjælde alle de Menigheder, som maatte ønske det. Imidlertid havde Provst *M. B. Landstad* trukket Opmerksomheden paa sig, dels som Digter, ogsaa Salmedigter, dels ved sin Afhandling om Salmesagen i Kristianiaposten 1852, hvori han kritiserede Wexels's Salmebog og derved vistnok bidrog til, at man ikke androg om dennes Autorisation, dels ogsaa ved sin Deltagelse i Menighedsmødet. Ved kgl. Res. af 7de Oktober 1852 blev det nu overdraget *Landstad* at udarbeide Udkast til en Kirkesalmebog. Dette udkom 1861. En Kommission nedsattes 1865 til at gjennemgaa hans Udkast, og under 16de Oktober 1869 blev *Landstads* Salmebog autoriseret til almindeligt Brug ved Gudstjenesterne, hvor det ønskedes. Under dette havde Provst *A. Hauge* paabegyndt en Samling af Salmer. Hans Tanke var først kun at revidere Guldbergs Salmebog, men efterhaanden udvidedes hans Plan til at give en almindelig Salmebog til Kirke- og Husbrug. Hans Udkast udkom 1863, og i 1872 blev *Hauges* Salmebog autoriseret.

Den nye Almueskolelov af 16de Mai 1860 griber ogsaa ind i det kirkelige Liv. Til denne knyttede sig Udarbeidelsen af den nye Læsebog for Folkeskolen ved Stiftsprovst *P. A. Jensen;* denne Bog stødte paa mange Steder paa stærk Modstand paa Grund af

dens formentlig altfor verdslige Indhold. I 1869 udkom Lov om de høiere Skolers Undervisning.

Om Hedningemissionen skal vi tale nærmere under den almindelige Missionshistorie. Her skal kun omtales Oprettelsen af «Det norske Missionsselskab» med Hovedbestyrelse i Stavanger 1842, hvorved de forskjellige Missionsforeninger, som Tid efter anden havde dannet sig omkring i vort Land, fik et Samlingspunkt. Om *H. P. S. Schreuders* Liv og Virksomhed henvises til *H. E. Sommerfelt:* «Den norske Zulumission». En Missionsskole sattes i Gang 1843, men maatte allerede nedlægges 1848. Den blev atter oprettet i 1859 og har siden været i uafbrudt Virksomhed. Den norske Hedningemissions Arbeidsmark er Zulu og Madagaskar. *Schreuder* († 1882), som i 1866 blev indviet i Bergens Domkirke til Missionsbiskop, skilte sig i 1873 fra Selskabet, og siden den Tid har de to Missioner virket jevnsides.

Fremmede Sekter har ogsaa søgt at trænge sig ind i Norge. *Mormonerne* var meget virksomme fra Femtiaarene af, især i Byerne, ligesaa *Baptisterne*. I endnu stærkere Grad arbeidede *Methodisterne*, først i Smaalenene (Sarpsborg, Fredriksstad og Fredrikshald), senere i Egnen omkring Skiensfjorden, i Kristiania, Arendal, Hønefos o. fl. Steder, hvor ogsaa Kirker tildels er opførte. Fra ældre Tid *Kvækere* i Stavanger og Tromsø; i Begyndelsen af Aarhundredet kom norske Matroser, der havde været i engelsk Krigsfangenskab og derover var bleven vundne for Kvækerismen, til Stavangerkanten og dannede et lidet Samfund. Endelig merker vi os den *romersk-katholske* Kirkes Optræden. I 1842 kom den første katholske Prest *Montz* til Kristiania i Anledning af den franske Generalkonsuls Barns Daab. Omtrent 60 Katholiker indgav nu Andragende om at maatte faa Tilladelse til at holde Gudstjeneste efter sin Ritus, hvilket midlertidig indvilgedes ved kgl. Res. af 6te Marts 1843. To Aar senere blev Dissenterloven vedtaget, hvorved der aabnedes dem fuld Religionsfrihed. I 1856 indviedes St. Olafs Kirke i Kristiania. Samme Aar satte de sig fast i Alten, hvor et Kollegium grundedes, og i Tromsø, hvor en Kirke opførtes. Ogsaa i Bergen blev en Kirke bygget. Senere udvidedes deres Virksomhed, bl. a. ved Oprettelse af en Skole og et Hospital i Kristiania, der ledes af «St. Josefs-Søstrene».

REGISTER.

RETTELSER.

S. 5. L. 19 f. o. hans — læs: Ebbos.
S. 15. L. 15 f. o. Mennnske — læs: Menneske.
S. 24. Anm. 2 L. 3 f. n. engelske — læs: Engelske.
S. 27. L. 19 f. n. Unvar — læs: Unvan.
S. 36. L. 18 f. n. dette sandt — læs: dette er sandt.
S. 36. L. 18 f. n. historiske læs: historisk.
S. 60. L. 18 f. o. bære Vaaben — tilføi: i Byerne.
S. 62. L. 6 f. n. Vestergøtland — tilføi: Dalsland.
S. 64. L. 15 f. o. er i nogle Exemplarer Præpositionen «I» bortfaldt foran «disse Stridigheder».
S. 152. Anm. L. 3 f. n. Birgitterordenen — læs: Birgittinerordenen.
S. 153. L. 4 f. o. Birgitter- — læs: Birgittiner-.
S. 179. L. 9 f. o. Eliesen — bedre: Helgesen.
S. 210. Peder Plades Visitatsbog er udgivet 1884, gjengivet med Nutidens Skrivemaade samt med Indledning og Oplysninger ved C. Rosenberg.
S. 210. L. 5 f. n. 1558 — læs: 1538.
S. 229. L. 2 f. n. Dismarsken — læs: Ditmarsken.
S. 295. L. 4 f. o. 1716 — læs: 1717.
S. 477. L. 3 f. n. «og Dommen» — udgaar.
S. 494. L. 10 f. o. Krog — læs: M. B. Krogh.
S. 502. L. 8 f. n. Menneskehed — læs: Menneskelighed.
S. 508. L. 12 f. o. ind i selv — læs: ind i sig selv.
S. 521. L. 18 f. n. hvad det — læs: hvad det andet Punkt.

